494.

A RÓMAIAK TÖRTÉNETE.

IRTA

MOMMSEN TIVADAR.

AZ ÖTÖDIK KIADÁS UTÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA

TOLDY ISTVÁN.

HETEDIK KÖTET.

BUDAPEST, 1877.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

108488

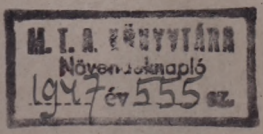

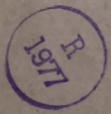

Franklin Társulat nyomdája

ÖTÖDIK KÖNYV.

A katonai monarchia megalapítása.

ELSŐ FELE.

Wie er sich sieht so um und um,
Kehrt es ihm fast den Kopf herum,
Wie er wollt' Worte zu allem finden?
Wie er möcht' so viel Schwall verbinden?
Wie er möcht' immer muthig bleiben,
So fort und weiter fort zu schreiben?

Göthe.

I. FEJEZET.

Marcus Lepidus és Quintus Sertorius.

Midőn Sulla 676-ban meghalt, az általa restaurált oligarchia korlátlan ura volt a római államnak; de valamint erőszak által lett azzá, úgy azontúl is erőszakra volt szüksége, hogy magát számos titkos és nyílvános ellenségeivel szemben fenntarthassa. Nem egy egyszerű párt állott vele szemben, nyíltan kimondott célokkal és határozottan elismert vezérek alatt, hanem a legkülönfélébb elemek tömege, melyek ugyan általában véve a populáris párt neve alá foglaltattak, a valóságban azonban a legkülönfélébb okokból és a legkülönfélébb szándékokkal csináltak oppositiót az államnak Sulla által megállapított rendje ellen. Ott voltak a positív jog emberei, kik politikát sem nem csináltak, sem hozzá nem értettek, de megbotránkoztak azon önkényen, melylyel Sulla a polgárok életével és vagyonával elbánt. A szigorú jogászok már Sulla életében, midőn az ellenzék minden más árnyalata hallgatott, feltámadtak a kormányzó ellen: így például a törvényszékek a cornéliusi törvényekkel, melyek több itáliai polgárságot a római polgárjogtól megfosztottak, itéleteikben mint érvénytelenekkel

78. Az ellenzék.

Jogászok.

bántak el, s e polgárjogot a forradalom alatti hadi fogság és a rabszolgául történt eladás által szintén nem tekintették megszűntnek. Ott voltak a régi szabadelvű senátusi kisebbség maradványai, mely azelőtt a refompárttal és az itáliaiakkal való megalkuvásra törekedett, és most hasonló szellemben hajlandó volt Sulla mereven oligarchicus alkotmányán a populárisoknak tett engedmények által szelidíteni. Ott voltak továbbá a tulajdonképeni populárisok, a becsületesen hívő, korlátolt eszű radicálisok, kik a párt programmjának jelszavaiért kockára tettek életet és vagyont, hogy a győzelem után fájdalmas ámulattal átlássák, miszerint nem egy ügyért, hanem egy phrázisért küzdöttek. Ezek szemében fődolog volt a Sulla által ugyan el nem törölt, de mégis leglényegesebb jogosítványaitól megfosztott tribúni hatalom helyreállítása, mely annál titokszerűbb varázszsal hatott a tömegre, miután az egész intézmény kézzel fogható gyakorlati haszon nélkül való, s tényleg csak üres kísértet vala — a néptribún neve még több mint egy évezred múlva is képes volt Rómában forradalmat csinálni. Ott voltak végre azon nagyszámú és nagyfontosságú osztályok, melyeket Sulla restaurátiója ki nem elégített, vagy politikai és magán érdekeikben egyenesen megsértett. Ily indokok vezették az ellenzék soraiba a Po és az Alpok közti vidék sűrű és vagyonos lakosságát, mely a 665-ben kapott latin jogot természetesen csak foglalónak tekintette a teljes római polgárjog elnyerésére és hálás talajul szolgált az izgatásnak. Ezekhez járultak a számuk és gazdagságuk folytán befolyásos és a fővárosban való tömeges összeszorulásuk folytán még különösen veszélyesekké vált szabadonbocsátottak, kik nem tudták feledni, hogy a restaurátió által ismét előbbi, a gyakorlatban semmis szavazati jogukra visszavettettek. Hasonlókép a maga-

Reformer szellemü arisztokratia.

Demokraták.

Transpadanusok.

89.

Szabadonbocsátottak.

sabb pénzvilág, mely ugyan óvatosan nyugton maradt, de egykori szívós ellenszenvét s nem kevésbbé szívós hatalmát ezentúl is megtartotta. Ép ily elégületlen volt a fővárosi tömeg, mely a valódi szabadságot csak az ingyen gabonában találta fel. Még mélyebben el voltak keseredve a Sulla-féle elkobzások által sujtott polgárságok, akár volt sorsuk az, ami például a pompeiieké, kik a Sulla-féle települők által megcsorbított tulajdonukban ezekkel együtt és velök örökös viszályban éltek, ugyanazon falgyűrűn belől, akár, az, ami az arretiumiaké és volaterraeieké, kik ugyan határuk birtokát még tényleg megtartották, de a római nép által rájok kimondott elkobzás damokleskardja alatt álltak; akár végre az, hogy koldusokként egykori lakhelyeiken vagy mint rablók az erdőkben indultak pusztulásnak, ami leginkább Etruriában fordúlt elő. Végre mindazon demokratikus vezetőknek, kik a restaurátió következtében életöket vesztették vagy a száműzöttség teljes nyomorában bolyongtak Mauretánia partjain vagy időztek Mithridates udvarában vagy seregében, — mindezeknek összes családi és szabadonbocsátott hozzátartozóik forrongásban álltak; mert e kornak politikai érzülete folytán, melyen a szigorú családi összetartozás eszméje uralkodott, az otthon maradottak becsületbeli kötelességöknek*) tekintették menekült hozzátartozóik számára a hazatérés lehetőségét, a halottakra nézve pedig legalább az emlékezetökhöz és gyermekeikhez tapadt szennyfolt letörlését s az atyai vagyon visszaadatását kieszközölni. Mindenekfelett az elítéltek saját gyermekeit, kiket a kormányzó jogilag politikai páriákká

Tőkepénzesek.

Fővárosi proletárság.

Kisajátítottak.

A proscribáltak és hiveik.

*) Jellemző, hogy egy tekintélyes irodalomtanár, a szabadonbocsátott Staberius Eros, az elátkozottak gyermekeit ingyen vette fel tanfolyamába.

sülyesztett alá, ennek folytán mintegy maga a törvény szó-
Tönkrement emberek. lította lázzadásra a fennálló rend ellen. — Mindezen ellenzéki töredékekhez járult továbbá a tönkrejutottak egész tömege. Azon összes fő- és alrendű csőcselék, mely vagyonát s existentiáját elegáns vagy szennyes dőzsölésben felemésztette; azon nemes urak, kiknek egész előkelőségük már csak adósságaikban állt; Sulla zsoldosai, kikből a kormányzó parancs szava csinálhatott ugyan földbirtokosokat, de nem földmívelőket, s kik, az elátkozottak első örökségét eltékozolván, annak egy második kiadása után vágyódtak, mindezek csak azt lesték, mikor fog kitűzetni a zászló, mely őket a fennálló viszonyok elleni harcra szólítja, nem
Nagyravágyók. törődve vele, bármi legyen is ezen kívül reá írva. Ugyanezen szükségesség folytán minden törekvő és népszerűségre szoruló tehetség az ellenzékhez csatlakozott, úgy azok, kiket a szigorúan elzárt optimata körök be nem fogadtak vagy legalább gyorsan emelkedni nem engedtek, s kik ennélfogva erőszakosan igyekeztek a phalanxba benyomulni s az oligarcha kizárólagosság és anciennitás törvényeit a nép kegyének segélyével akarták megtörni, valamint azon veszedelmesebb emberek is, kik nagyravágyásukban magasabb célt tűztek magok elé mint azt, hogy a collegiális üzelmek keretén belől részt vehessenek a világ sorsának intézésében. Ily aspiránsok főkép az ügyvédi szószéken, a törvényes oppositiónak egyetlen, Sulla által el nem zárt mezején, már a kormányzó életében is élénken küzdöttek a restauratió ellen a formaszerinti jogtudomány és az ékesszólás fegyvereivel; amint például az ügyes szónok Marcus
106. Tullius Cicero (született 648. jan. 3-kán), egy arpinumi földbirtokos fia, gyors hírnévre tett szert a kormányzó elleni félig óvatos, félig merész oppositója által. Az efféle törekvések nem nagy jelentőségűek voltak, ha az opponáló

nem törekedett egyébre, mint hogy oppositiójával a curulisi széket megvásárolja magának, hogy életének hátralévő részét rajta jóllakott megelégedésben eltölthesse. Igaz ugyan, hogy ha egy népszerű ember e székkel be nem éri s ha Gaius Gracchusnak utódja akad, az élet-halálharc kikerülhetlenné leendett; de egyelőre legalább nem volt ember, ki ily magasan álló célok után törekedjék. — Ilynemü volt azon ellenzék, melylyel a Sulla által restaurált oligarcha kormánynak küzdenie kellett, midőn Sulla halála után, hamarább mint ez maga gondolhatta volna, magára maradt. A feladat, mely vállaira nehezedett, magában véve nem volt könnyű s még súlyosabbá lett a kor egyéb társadalmi és politikai bajai, mindenekfelett pedig annak folytán, hogy egyfelől a tartományokban lévő katonai főhivatalnokokat a legfőbb polgári hatóság iránti engedelmességben megtartani, másfelől a fővárosban a benne felszaporodott itáliai és Itálián kívüli csőcselék nagy tömegét és a Rómában nagy részben tényleges szabadságban élő rabszolgákat mindig készen álló haderő nélkül féken tartani, óriási nehézségekkel járt. A senátus mintegy egy minden oldalról támadásnak kitett és általa fenyegetett várban állt, és e helyzetben komoly küzdelmek ki nem maradhattak. De a Sulla által kezébe adott ellentállási eszközök is tekintélyesek és nyomatékosak voltak; s habár a nemzet többsége nyilvánvalókép nem csak nem támogatta a kormányt, Sulla által megállapított alakjában, hanem annak egyenesen ellensége volt, mégis azon ellenzéknek zavaros tömegével szemben, mely sem céljaiban, sem eszközeiben nem volt egy, és vezér hiányában száz töredékre szakadt, a kormány még sok időn át fenntarthatta volna magát megerősített várában. De erre természetesen szükséges volt, hogy akarja is magát fenntartani, s hogy azon erélynek,

Az ellenzék hatalma.

mely a vár falait felépítette, legalább egy kis részét annak védelmére fordítsa; mert oly őrség számára, mely nem akarja magát védeni, a sáncok legnagyobb mestere is hiába rak falakat és hiába hány sáncokat.

Vezérlő emberek hiánya.

Minél több függött végelemzésben mindkét félen a vezérlő emberek egyéniségétől, annál nagyobb baj volt az, hogy ilyenekkel egyik fél sem bírt. E kor politikájában kivétel nélkül a cotteriák szelleme uralkodik, legkártékonyabb alakjában. Ez ugyan nem volt új dolog; a családokban és clubokban való szövetkezés elválhatatlan az állam aristokratikus rendjétől s már századok óta túlságosan el volt harapódzva Rómában. Mindenhatóvá azonban csak a jelen korszakban lett, amint hogy most először is (legelőször 690 körül) hozatnak törvényes megtorló rendszabályok, melyek annak befolyását inkább constatálják, semmint megbénítják. Az egész előkelő világ, a populáris érzületűek ép úgy, mint a tulajdonképeni oligarchia, hetaeriákba egyesült; a polgárság tömege, amennyiben egyáltaljában rendszerint részt vett a politikai eseményekben, szavazó kerületenként szintén mintegy elzárt és majdnem katonailag szervezett egyleteket képezett, melyeknek természetes vezérei és közvetitői az egyes kerületek elnökei, a „kerületfelosztók“ *(divisores tribuum)* voltak. E politikai clubokban minden eladó volt: mindenekfelett a választó szavazata, de a tanácsnoké s a biróé is, és nemkevésbbé azon öklök, melyek az utcai zenebonákat csinálták s a kolomposok, kik azokat vezényelték — az előkelők és az alsóbbrendűek egyletei közt az árszabály tételei képezték az egyetlen különbséget. A hetaeria döntött a választásokban, határozta el a vád alá fogást, vezette a védelmet; nyerte meg a tekintélyes ügyvédet, alkudott meg szükség esetében a felmentés felett azon űzérek valamelyikével,

Cotteriaszellem.

64.

kik a bírák szavazataival való jövedelmes kereskedést nagyban űzték. A hetaeria uralkodott szervezett bandáival a főváros utcáin, s ezzel igen gyakran az állam felett is. Mindezen dolgok bizonyos szabályok értelmében s úgyszólván nyílvánosan mentek végbe; a hetaeriák jobban voltak szervezve s ügyeik jobban ellátva, mint bármely ága az államkormányzatnak; és ha, civilisált zsebmetszők szokásaként, hallgatólagos megegyezéssel nem is beszéltek nyíltan bűnös üzelmeikről, titkot mégis senki sem csinált belőlök és tekintélyes ügyvédek nem átallták nyíltan és megérthetőleg utalni azon viszonyra, melyben védenceik hetaeriáival álltak. Ha akadt elvétve ember, ki ez üzelmekből kivonta magát anélkül, hogy egyúttal a közéletnek is hátat fordítana, az, mint Cato, okvetlenül politikai Don Quixotetá lett. A pártok és pártküzdelem helyét a clubok és versengéseik, a kormányzás helyét az ármány foglalta el. A több mint kétséges jellemű Publius Cethegus, egykor Márius legbuzgóbb híveinek egyike, kit Sulla később, midőn hozzá átpártolt, kegyelmesen fogadott, játszotta e kor politikai üzelmeiben a legbefolyásosabb szerepek egyikét, csupán mint ravasz közvetítő s hírhordó a senátori párttöredékek közt s mint minden titkos ármánynak államférfiúi ismerője; a legfontosabb parancsnoki állomások betöltése felett nem ritkán kedvesének, Praeciának szava határozott. Ily politikai nyomor azonban csak ott volt lehetséges, hol a politikai téren működő emberek közől egy sem emelkedett felül a mindennapiság színvonalán; bármely rendkívüli tehetség pókhálóként söpörte volna el a faktiók ezen gazdálkodását; de épen politikai és katonai tehetségekben volt legnagyobb a hiány. A régibb nemzedékekből a polgárháborúkat nem élte túl egy tekintélyes ember sem az egyetlen öreg, okos, ügyes beszédű Lucius Philippuson

91. (consul 663) kívül, ki kezdetben a populáris párt híve, utóbb a tőkepénzesek pártjának vezére volt a senátus ellen s szoros összeköttetésben állt a Márius-pártiakkal, végre pedig átpártolt a győző oligarchiához, még elég jókor arra nézve, hogy e tettéért hálát s jutalmat nyerjen, és ekként a pártok közt szerencsésen keresztül csúszott. A következő nemzedék tagjai közt a tiszta aristokratia legnevezetesebb fejei voltak: Quintus Metellus Pius (consul 674), Sulla társa veszélyben s győzelemben; Quintus Lutatius Catulus, consul Sulla halálának évében 676-ban, fia a vercellaei győznek; s két fiatalabb tiszt, Lucius és Marcus Lucullus testvérek, kik közől amaz Ázsiában, ez Itáliában küzdött kitűntetéssel Sulla zászlaja alatt; hogy oly optimatákat ne említsünk, minők Quintus Hortensius (640—704), ki csak mint ügyvéd ért valamit, vagy épen Decimus Junius Brutus (consul 677), Mamercus Aemilius Lepidus Livianus (consul 677), és más efféle jelentéktelen emberek voltak, kikben még jó hangzású aristokratikus nevök ért legtöbbet. De ama négy ember is csak kevéssel emelkedett felül e kor előkelő nemeseinek közönséges színvonalán. Catulus, úgy mint apja, finom míveltségű és becsületes aristokrata, de középszerű képességü ember és ami fő, nem volt katona. Metellus nem csak személyesen tiszteletreméltó jellem, hanem egyszersmind tehetséges és tapasztalt tiszt volt; ki nemannyira a kormányzó iránti közel rokoni és bajtársi viszonyának, mint inkább elismert érdemeinek köszönhette, hogy 675-ben a consulság letétele után Spanyolországba küldetett, midőn itt a lusitániaiak és a római kivándorlottak Quintus Sertorius alatt ismét mozogni kezdtek. Derék tisztek voltak a Lucullusok is, főkép az idősbbik, kiben tekintélyes katonai tehetség alapos irodalmi míveltséggel s írói hajlamokkal egyesült s ki mint ember is tiszteletre-

Metellus, Catulus, a Lucullusok.

80.

78.

114—50.

77.

77.

79.

méltónak tartatott. De mint államférfiak még e különb aristokraták is alig voltak kevésbbé gyöngék és rövidlátók a kor hétköznapi senátorainál. A nevezetesebbek közölök ugyan a külellenséggel szemben használhatóknak és bátraknak bizonyultak, de egyiknek sem volt sem kedve sem képessége a kor tulajdonképeni politikai feladatainak megoldására s arra, hogy az állam hajóját az ármányok és pártoskodások hullámos tengerén biztos kézzel kormányozhassák. Minden politikai bölcsességök abban állt, hogy őszintén hittek az oligarchia egyedül üdvözítő voltában, a demagogiát pedig, valamint minden más, magát emancipáló egyesnek hatalmát lelkök mélyéből gyülölték és nagy bátorsággal elátkozták. Kicsiny becsvágyuk kevéssel beérte. Amit Metellus spanyolországi szerepléséről beszélnek, hogy t. i. nemcsak a spanyol alkalmi poéták kevéssé hangzatos lantját szívesen hallgatta, hanem hogy ahová jött, magát istenként boradományokkal és tömjénfüsttel fogadtatta s ebéd közben a terem tetejéről leereszkedő Victóriák által fejét szinházi mennydörgés közben arany diadalmi babérral koszorúztatta meg — mindez alig érdemel több hitelt a történeti adomák túlnyomó részénél; de az ily mendemondák is visszatükrözik az epigonok nemzedékének elsatnyúlt nagyravágyását. Még a legkülönbek is teljesen meg valának elégedve, ha nem hatalmat és befolyást, hanem consulságot, diadalmenetet és a tanácsban egy tiszteleti helyet kivívniok sikerült; s azon ponton, melyen, ha valódi becsvágygyal bírnak, csak kezdtek volna valódi szolgálatokat tenni hazájoknak s pártjuknak, leléptek a politika színpadáról, hogy fejedelmi fényűzésbe sülyedjenek. Oly emberek, mint Metellus és Lucius Lucullus még mint hadvezérek is nem csekélyebb gondot fordítottak arra, hogy a római területet újonnan meghódított királyokkal és népek-

kel növeljék, mintsem arra, hogy a római gastronomia vadpecsenyékből, szárnyasokból s csemegékből álló végtelen étlapját új afrikai és kis-ázsiai nyalánkságokkal megtoldhassák s életök javát többé-kevésbbé szellemdús semmittevésben fecsérelték el. Azon hagyományos ügyesség s azon egyéni lemondás, mely minden oligarchikus kormányrendszernek alapját képezi, e kor elsatnyúlt és mesterségesen helyreállított aristokratiájából kiveszett; ez kivétel nélkül a clique-szellemben látta a hazafiságot, a hiúság az ő szemében becsvágy, a korlátoltság következetesség volt. Ha Sulla alkotmánya oly férfiak védszárnyai alá jutott volna, minők a római bíbornokok collegiumában s a velencei tízek tanácsában ültek, bajos megmondani, ha sikerült volna-e az ellenzéknek azt oly hamar megingatnia; ily védők mellett azonban bármely támadás komoly veszélyt rejtett magában.

Pompeius. Azok között, kik a Sulla-féle alkotmánynak sem feltétlen hívei sem nyílt ellenségei nem voltak, a tömeg tekintetét legnagyobb mértékben a fiatal, Sulla halálakor huszon-
106. nyolc éves Gnaeus Pompeius (szül. 648. sept. 29) vonta magára. Ez szerencsétlenség volt úgy a megbámultra, mint bámulóira nézve; de természetes vala. Pompeius testben és lélekben egészséges ember, s kitünő tornász volt, ki még mint főtiszt is katonáival versenyt ugrott, futott és súlyokat emelt; s erős és ügyes lovas és vívó, s vakmerő guerillavezér létére oly korban, mely őt még minden hivatalból, valamint a senátusból is kizárta, imperátorrá s triumphátorrá lett, s a közvéleményben Sulla után az első helyet, sőt magától az effélékkel nem sokat törődő kormányzótól félig gúny, félig elismerés fejében a „nagy“ melléknevet vívta ki magának. A baj az volt, hogy szellemi tehetségei semmikép sem feleltek meg e hallatlan sikereknek. Nem

volt rosz és nem tehetség nélküli, de minden ízében közönséges ember, kit természete kitünő strázsamesterré tett volna, s kit most a körülmények hadvezérré és államférfiúvá lenni kényszerítettek. Értelmes, bátor és tapasztalt, minden tekintetben kitünő katona, de azért katonai tekintetben is minden fensőbb képesség nélkül való volt; s mint általjában, úgy mint hadvezérnek is szokása volt az aggodalmassággal határos óvatossággal látni teendőihez és, ha csak lehetséges, a döntő csapásra csak akkor szánni el magát, ha már a képzelhetőleg legtúlnyomóbb helyzetbe sikerült magát ellenfelével szemben tennie. Míveltsége kora hétköznapi míveltségéből állt; bár tetőtől talpig katona, mégis Rhodosban jártában el nem mulasztotta az ottani beszélő művészeket kötelességszerűleg megbámulni s megajándékozni. Becsületes volt, mint az olyan gazdag ember, ki tekintélyes öröklött és szerzett vagyonával okosan gazdálkodik; nem röstellt a senátorok szokott módja szerint pénzt csinálni, de sokkal hidegebb természetű és sokkal gazdagabb volt, semhogy ily okokból veszélybe döntse magát, vagy kiváló gyalázatot vonjon fejére. Nem annyira saját erényeinek, mint inkább a kortársai közt általánosan elharapódzott gazságnak köszönhette a kitünőségnek és önzetlenségnek azon — aránylag kétségkívül teljesen igazolt — hírét, melyben állott. „Becsületes képe“ szinte közmondásossá lett s még halála után is derék és erkölcsös embernek tartották; és annyi áll, hogy jó szomszéd volt, ki nem követte a korabéli nagy urak kebellázító szokását, kik jószágaik határait kényszervételek vagy még rosszabb eszközök segélyével kisebb szomszédaik rovására kiterjesztették, a családi életben pedig ragaszkodást mutatott neje és gyermekei iránt; továbbá becsületére válik, hogy ő először hagyott fel azon barbár szokással, melynél fogva a

foglyul ejtett ellenséges királyok és hadvezérek, miután a diadalmenetben bemutattattak, kivégeztettek. De ez nem gátolta meg abban, hogy ura és mestere, Sulla parancsára el ne váljék hőn szeretett nejétől csak azért, mert az egy elátkozott nemzetség sarjadéka volt, és hogy ugyanannak egy intésére nagy lelki nyugalommal saját szemei előtt ki ne végeztessen oly embereket, kik őt szorongatott helyzetében sikerrel támogatták; nem volt kegyetlen, mint szemére hányták, hanem, ami ennél talán még rosszabb, hideg, és jóban úgy mint rosszban szenvedélytelen volt. A csata zajában meglátta az ellenségnek szeme fehérét; a polgári életben bátortalan ember volt, kinek a legcsekélyebb dolog a vért arcába hajtotta; majd mindig zavarba jött, ha nyílvánosan kellett beszélnie s a társas érintkezésben egyáltalján szegletes, feszes és nehézkes volt. Gőgös önfejűsége dacára, mint rendesen mindazok, kik önállóságukat fitogtatni szeretik, hajlítható eszköz volt azok kezében, kik vele bánni tudtak, főkép szabadon bocsátottai és védencei kezében, kiktől nem tartott, hogy uralkodni tudnának rajta. Semmire nem birt kevesebb hivatottsággal, mint az államférfiúi pályára. Céljai felett homályban, az eszközök megválasztásában járatlan, apró úgy mint nagy dolgokban rövidlátó levén és sohsem tudva mitévő legyen, határozatlanságát s bizonytalanságát ünnepélyes halogatás lepleibe szokta burkolni, s midőn azt hitte magáról, hogy finoman játszik, csak önmagát csalta még, mert elhitte, hogy másokat szed rá. Katonai állása és családi összeköttetései úgy szólván minden saját fáradsága nélkül tekintélyes és személyéhez ragaszkodó pártot szereztek neki, melylyel a legnagyobb dolgokat végre lehetett volna hajtani; de Pompeius minden tekintetben képtelen volt pártját vezetni, s ha ez mégis összetartott, ezt szintén minden érdeme nélkül,

csupán a körülmények nehézkedése következtében cselekedte. Ezen s még egyéb tekintetekben is Máriusra emlékeztet; de Márius, parasztosan nyers, érzékiesen szenvedélyes természetével mégis türhetőbb ember Pompeiusnál, a mondvacsinált nagy emberek e legunalmasabb s legkikeményítettebb példányánál. Politikai helyzete minden tekintetben ferde volt. Sulla tisztje volt és kötelességében állott a restaurált alkotmányt védelmezni, és egyúttal mégis oppositióban állt úgy személyesen Sullával, mint az egész senátori kormányzattal. A Pompeiusok nemzetségét, melynek nevét a consuli lajstromok csak vagy hatvan év óta ismerték, az aristokratia még korántsem tekintette telivérnek; ehez járult, hogy a mostani Pompeiusnak apja igen gyűlöletes két kulacsos szerepet játszott szemben a senátussal, ő maga pedig egykor Cinna híveinek sorába tartozott — mely emlékezéseket lehetett ugyan elhallgatni, de nem feledni. Azon előkelő állás, melyet Pompeius Sulla alatt szerzett magának, bensőleg ép oly alapos meghasonlásba hozta őt az aristokratiával, amily szorosan fűzte össze vele külsőleg. Gyönge fejü ember létére Pompeius a dicsőségnek veszedelmes gyorsasággal és könnyűséggel megmászott magaslatán csakhamar megszédült. Mintha a maga száraz prózai természetét maga gúny tárgyává akarná tenni a hősök legköltőibb alakjával való szembeállítása által, sietett magát Nagy Sándorhoz hasonlítani, s az egyetlen embernek tartani, kihez nem illik, hogy ne legyen több azon ötszázak egyikénél, kik a római tanácsot képezik. A valóságban nem volt ember, ki nálánál alkalmasabb lett volna arra, hogy egy aristokratikus kormányban, mint annak tagja, helyet foglaljon. Méltóság teljes külseje, ünnepélyes formaszerűsége, személyes bátorsága, becsületes magán élete és minden kezdeményezésnek hiánya Pompeiusnak, ha kétszáz évvel

előbb születik, tiszteletreméltó helyet szereztek volna Quintus Maximus és Publius Decius oldalán; telivér optimatai és telivér római középszerüségének nem legkisebb része volt azon válrokonságban, mely közte s a polgárság és senátus nagy tömege közt minden időben megvolt. Sőt még saját kora is nyujthatott volna neki világosan körvonalozott és tekintélyes állást, ha beérte volna azzal, hogy a tanács hadvezére legyen, amire eredetileg hivatva volt. De ő ezzel be nem érte, s így azon szerencsétlen helyzetbe jutott, hogy más akart lenni, mint ami lenni tudott. Szüntelenül különállásra törekedett a senátusban, s ha ilyenre megnyílt előtte az alkalom, nem bírta magát rászánni, hogy azt elfoglalja; mélyen el volt keseredve, ha az emberek és törvények nem hajoltak meg feltétlenül előtte, s mégis ő maga, nem csupán szenvelgett szerénységgel mindig csak a nagyszámú egyenjogúak egyike gyanánt lépett fel s bármely alkotmányellenes vállalkozásnak még gondolatától is reszketett. Ekként állandóan alapos feszültségben állva az oligarchiával s egyúttal ennek engedelmes szolgája levén, szakadatlanul gyötretve nagyravágyása által, mely saját céljai elől visszariadt, mozgalmas élete ránézve, örökös benső ellentmondásban, örömtelenül tölt el.

Crassus. Marcus Crassust ép oly kevéssé lehet az oligarchia feltétlen hívei közé számítani, mint Pompeiust. Crassus szerfelett jellemző alak e korszakra nézve. Valamint Pompeius, kinél néhány évvel idősebb volt, úgy Crassus is a magas római aristokratiához tartozott, megkapta a szokásos, rangjához illő nevelést, és úgy mint Pompeius, Sulla alatt az itáliai háborúban kitűntette magát. Szellemi képesség, irodalmi míveltség és katonai képesség dolgában messze mögötte állt számos rangtársának, de valamennyinek fölötte állt határtalan mozgékonysága s azon állhata-

tosság által, melylyel mindent bírni és minden lenni törekedett. Először is az űzérkedésre vetette magát. A forradalom alatt tett jószágvásárlásokkal vetette meg vagyonának alapját, de nem volt módja a szerzésnek, melyet megvetett volna: az építési üzletet a fővárosban ép oly nagy mérvben mint óvatosan gyakorolta; szabadonbocsátottaival mindenféle vállalatban társaságba lépett; bankárkodott Rómában s azonkívül, személyesen vagy embereinek közvetítésével; társainak a senátusban kölcsönt adott, s vállalkozott nevökben mindenre, munkák véghezvitelére vagy bírák megvesztegetésére, amint a szükség magával hozta. Ahol haszonról volt szó, nem igen volt válogatós. Már a Sulla-féle kiátkozások alkalmával egy a lajstromokon elkövetett hamisítást bizonyítottak rá, minek folytán Sulla többé állami ügyekben nem használta fel szolgálatait; az, hogy a végrendeleti okmány, melyben neve benne volt, köztudomásúlag hamisítva vala, nem gátolta meg abban, hogy az örökséget el ne foglalja; s nem volt kifogása ellene, ha majorosai uroknak kis szomszédait birtokaikról erőszakkal vagy titokban kiszorították. Egyébiránt kerülte a büntető igazságszolgáltatással való nyílt összeütközést s mint valódi pénzember, maga egyszerű polgári módon élt.

Ily módon Crassus nehány év alatt közönséges senátori vagyonú emberből oly vagyon urává lett, mely kevéssel halála előtt óriási rendkívüli kiadások fedezése után még 170 millió sesterziusra (13 millió tallér) rúgott. Róma leggazdagabb emberévé s ezzel együtt politikai nagysággá lett. Ha, szerinte, az, ki vagyonának jövedelméből hadsereget nem tarthatott, nem mondhatta magát gazdagnak, akkor az, ki ezt megtehette, már több volt a polgárnál. És csakugyan, Crassus magasabb célok után törekedett, mint hogy neki legyen a legtelibb pénztára Rómában. Nem

kímélt semmi fáradságot összeköttetéseinek terjesztésére. A főváros minden polgárát nevén nevezve tudta köszönteni. Senkitől a ki hozzá folyamodott, a törvényszék előtt támogatását meg nem tagadta. A természet ugyan nem nagy szónoki tehetséggel áldotta meg: beszéde száraz volt, előadása egyhangú s ezenfelül nagyot hallott: de szívóssága, mely az unalomtól vissza nem riadt s az élvezet csábjának nem engedett, minden akadályt legyőzött. Sohsem jelent meg előkészületlenül, sohsem rögtönzött, s ennek folytán mindig keresett és mindig szolgálatra kész ügyvéddé lett, kinek nem ártott az, hogy nem egy könnyen akadt ügyre, melyet méltatlannak tartott magához s hogy nemcsak beszéde, de egyszersmind összeköttetései s előforduló esetben pénze által is tudott hatni a bírákra. A tanács fele adósa volt; azon szokása, melynél fogva „barátainak" kamat nélkül tetszés szerinti visszakövetelés feltétele alatt kölcsönzött pénzt, temérdek befolyásos embert függővé tett tőle, annál inkább, miután mint telivér üzletember nem tett különbséget a pártok között, mindenütt szerzett magának összeköttetéseket és készségesen kölcsönzött minden fizetésképes, vagy más módon használható embernek. A legvakmerőbb pártvezérek, kik kíméletlenül intézték mindenfelé támadásaikat, óvakodtak Crassussal kikötni; a csorda bikájához hasonlitották őt, kit senkinek sem tanácsos felingerelni. Hogy egy ilyen és ily vagyonú ember alacsony célok után nem törekedhetett, az világos; és Crassus, eltérőleg Pompeiustól, mindig pontosan tudta, mint bármely bankár, mire és mivel speculál a politikában. Róma fennállása óta a tőke benne politikai hatalom volt; s most olyanok voltak az idők, hogy az aranyra úgy mint a vasra nézve minden hozzáférhetőnek látszott. Ha a forradalomban a tőkepénzesek aristokratiája arra gondolhatott, hogy

a nemzetségek aristokratiáját megdöntse, akkor olyan ember, minő Crassus volt, szintén magasabbra vethette szemét a triumphátorok vesszőkötegénél és hímzett köpenyénél. Ez idő szerint Sulla-párti s a senátus híve volt; de sokkal inkább pénzember, semhogy egy bizonyos politikai pártnak magát egészen odaadja és saját személyes érdekén kívül egyébre is törekedjék. Valjon miért ne speculálhatott volna Crassus, Rómának leggazdagabb és legármányosabb embere, s nem zsugori fösvény, hanem a legnagyobb szabású speculáns, a koronára is? Lehető volt, hogy egy maga nem lesz képes e célt elérni; de csinált ő már nem egy nagyszerű társas üzletet; s nem volt lehetetlen, hogy e célra is akad arravaló résztvevője. Jellemző vonása e kornak, hogy egy középszerü szónok és tiszt, oly politikus, ki saját mozgékonyságát erélynek, telhetetlenségét becsvágynak tartotta, de ki alapjában véve egyébbel mint óriási vagyonnal és kereskedői képességgel összeköltetések szerzésére, nem bírt, — hogy ily ember, a coteriák és ármányok mindenhatóságára támaszkodva magát a kor első hadvezéreivel és államférfiaival egyenrangúnak tarthatta s velök a legmagasabb díjért versenyezhetett, melyet a politikai becsvágy elnyerhet.

A tulajdonképeni ellenzékben, úgy a szabadelvű conservativek mint a populárisok soraiban a forradalom viharai iszonyúan gyökeres pusztítást vittek végbe. Amazok közől csak egy nevezetesebb ember maradt életben, Gaius Cotta (630—681 körül), Drusus barátja és szövetségese, ki mint ilyen 663 száműzetett, azután Sulla győzelme következtében vissza térhetett hazájába; okos ember volt és jeles ügyvéd, de sem pártjának, sem egyéniségének súlya által nem volt hivatva többre mint egy tiszteletreméltó mellék szerep eljátszására. A demokratikus pártban a fiatal nemzedék

Demokrata vezetők.

124—73.

91.

Caesar.

102. közől a huszonnégy éves Gaius Julius Caesar (szül. 652? julius 12-kén*) vonta magára barát és ellenség figyelmét. Máriusszal és Cinnával való sógorsága — apjának nővére

---

100. *) Caesar születését a 654. évre szokták tenni, miután Svetonius (*Caes.* 88,), Plutarch (*Caes.* 69) és Appian (*b. c.* 2, 149) szerint,
44. halálakor, (710. márc. 15-én) ötvenhatodik évében volt, amivel körülbelül megegyezik azon adat is, mely szerint a Sulla-féle proscriptiók
82. idején (672) 18 éves volt (Vellei 2, 41). De ezzel megfejthetetlen ellen-
65. 62. mondásban áll az, hogy Caesar 689-ben az aedilséget, 692-ben a prae-
59. torságot, 695-ben a consulságot viselte, s e hivatalokat az annális törvények értelmében előbb, mint 37/8., illetőleg 40/1. és 43/4. évében senkinek sem volt szabad viselnie (Becker 2, 2, 24). Nem látjuk módját, miként léphetett volna Caesar minden curulusi hivatalba két évvel a törvényes kor előtt, s még kevésbbé annak, mikép lehetséges, hogy ez sehol meg nem említtetett; e tények inkább azon sejtelemre vezetnek, miszerint ő, miután születési napja kétségkívül julius 12-ére
100.102.82. esett, nem 654-ben, hanem 652-ben született, tehát 672-ben 20/1-dik évében volt, s nem 56, hanem 57 éves és 8 hónapos korában halt meg. Ez utóbbi feltevés mellett továbbá felhozható az, amit eléggé meglepő módon, ellene hoztak fel, hogy t. i. Caesar „*paene puer*“ tétetett Márius és Cinna által Jupiter flámenévé (Vell. 2, 43); mert Márius
86. 668. januárban halt meg, midőn Caesar születésének közönségesen felvett éve szerint 13 éves és 6 hónapos, tehát nem „majdnem“ mint Velleius mondja, hanem még teljesen gyermek volt; és igen valószínűleg ugyanezen oknál fogva nem is volt képes ily papi hivatal vise-
102. lésére. Ha azonban 652 juliusában született, akkor Márius halálakor 16-dik évében volt; s ezzel megegyezik Velleius említett kifejezése, valamint azon általános szabály is, mely szerint polgári hivatalokat bárki csak gyermekkorának letelte után viselhetett. Továbbá csupán az utóbbi feltevéssel áll összhangban az, hogy a polgárháború kitörésének ideje körül Caesar által veretett dénárokon az LII. számot, valószínűleg saját éveinek számát találjuk; mert annak kezdetén Caesar 52. évét valamivel meghaladta. Nem is oly nagy merészség, aminőnek nekünk, kik rendes és hivatalos születési lajstromokhoz vagyunk szokva, látszik, forrásainkat e tekintetben téveszméssel vádolni. Könnyen lehetséges, hogy ama négy adat ugyanazon közös forrásból ered, és

Márius neje, ő maga pedig Cinna leányának férje volt; — a gyermekkorát még alig meghaladott ifjúnak azon bátorsága, melylyel a dictátor parancsától, ki meghagyta neki,

---

miután az *acta diurna* megkezdése előtti régibb időre nézve e létező adatok még a legismeretesebb és legmagasabban álló rómaiak, mint például Pompeius születési évére nézve is feltünő módon eltérnek egymástól, egyáltaljában nem tekinthetők szerfelett hiteleseknek. — Ez ellen III. Napoleon Caesar életében (2. k. 1. fej.) azt hozza fel, hogy egyfelől az annális törvény után számítva Caesar születési évét, nem a 652. hanem a 651. évet kapnók, hogy másfelől több esetet ismerünk, melyben e szabály meg nem tartatott. De az első állítás tévedésen alapszik; mert, mint Cicero példája mutatja, az annális törvény nem kívánja, hogy valaki hivatalba léptekor 43. évét már betöltötte, hanem csak azt, hogy 43. évébe már belépett légyen. A szabály alól kivételt képező felhozott esetek pedig egytől-egyig nem bizonyítanak semmit. Ha Tacitus (*ann.* 11, 22) azt mondja, hogy egykor a hivatalok betöltésében semmi tekintettel nem voltak az életkorra s a consulságot és dictátorságot egészen fiatal emberekre is ruházták, e helytt mint minden magyarázói elismerik, az annális törvények kiadása előtti régibb kort, a huszonhárom éves M. Valerius Corvus consulságát és más efféle eseteket tart szem előtt. Hogy Lucullus a legfőbb hivatalt törvényes kora előtt nyerte volna el, az nem áll: csak annyi van róla mondva (Cicero *acad. pr.* 1, 1) hogy egy előttünk közelebbről nem ismert kivételi záradék alapján, valamely tettének jutalmául felmentetett az aedilség és praetorság viselése közt a törvény által megszabott két évi időköz megtartása alól — s ő csakugyan 675-ben aedil, valószínüleg 677-ben praetor és 680-ban volt consul. Hogy Pompeius esete egészen másnemű volt, az szembeszökőleg világos; de róla több helytt világosan meg is van mondva (Cicero *de imp. Pomp.* 21, 62. Appian. 3, 88), hogy a senátus őt a korra vonatkozó törvények alól felmentette. Hogy ezt Pompeius kedvéért megtették, ki mint győzelemkoszorús fővezér és triumphátor egy sereg élén, és Crassussal való szövetkezése óta egyuttal egy hatalmas pártnak élén állva pályázott a consulságért, az ép oly megfogható, amily feltünő volna, ha ugyanezt megtették volna Caesar kedvéért is, midőn az alsóbb hivatalokra pályázott, midőn még kevéssel volt jelentékenyebb ember bár-

102. 103.

hogy fiatal nejének Cornéliának váló levelet küldjön, az engedelmességet megtagadta, míg Pompeius ugyane parancsnak engedelmeskedett; azon vakmerősége, melylyel Máriustól nyert, de Sulla által tőle visszavett papi hivatalához ragaszkodott; bolyongásai az őt fenyegető és rokonainak közbenjárása folytán fejéről nagy nehezen elhárított kiátkoztatása idején; a Mytilene előtt és Kilikiában vitt harcokban kifejtett vitézsége, melyet a gyöngéden nevelt és majdnem nőiesen piperkőc ifjúról senki fel nem tett; sőt még Sulla szavai is, ki óva intette társait a „szoknyába bújt gyermektől" kiben több rejlik egy Máriusnál — mindezek megannyi ajánlásául szolgáltak a demokrata párt szemében. Caesarhoz azonban még csak remények füződhettek a jövőre nézve; azon férfiak pedig, kik koruk és az államban elfoglalt helyzetök folytán már most hivatva lettek volna a párt és az állam gyeplőit kezelni, egytől-egyig elhaltak vagy ki voltak átkozva. Ekként a demokratia vezérsége, valódi hivatással bíró ember hiányában nyitva állt mindenki előtt, kinek kedve jött magát az elnyomott népszabadság képviselőjévé feltolni; és ily módon szállt a Lepidus. Sulla-párti Marcus Aemilius Lepidusra, kit több mint kétértelmű indokok vittek a demokratia táborába. Azelőtt

---

mely politikai kezdőnél; és még sokkal feltünőbb, hogy ama magától értetődő kivételről ugyan van, e több mint sajátságos kivételről pedig nincs szó sehol, dacára annak, hogy ily esetnek megemlítése, főkép tekintettel a 21 éves Octavián consulra, igen közel feküdt volna (v. ö. pl. Appian 3, 88). A példákkal együtt azonban azon belőle vont következtetés is összeomlik, miszerint „Rómában, ha kitünő emberekről van szó, nem sokat törödtek a törvényekkel." Ennél tévesebb dolgot még sohsem állitottak Rómáról s a római akról. Sőt inkább, a római államnak, valamint nemkevésbbé nagy hadvezéreinek és államférfiainak nagysága mindenekfelett azon alapszik, hogy ők is alája voltak vetve a törvénynek.

buzgó optimata volt és nagy részt vett a kiátkozottak vagyona felett tartott árverésekben; azután mint Sicilia helytartója e tartományt oly galádul fosztogotta, hogy vád alá fogatástól kellett tartania, és ezt kikerülendő csapott át az ellenzékhez. Erre nézve Lepidus igen kétes értékü nyereség volt. Az ellenzék ugyan egy ismert nevet, előkelő embert és a vásártéren egy szenvedélyes szónokot, de jelentéktelen s meggondolatlan embert kapott benne, ki az első helyet sem a harctéren sem a tanácsban meg nem érdemelte. Ennek dacára az ellenzék örömmel fogadta s a demokratia új vezérének sikerült nemcsak vádlóit az ellene indított támadás folytatásától visszariasztania, hanem magát egyszersmind 676-ra consullá választatnia, amiben különben 78.
Siciliában zsarolt kincsein kívül Pompeius azon együgyü törekvése is kezére járt, melylyel ez alkalommal Sullának és a tiszta Sulla-pártiaknak meg akarta mutatni, hogy mennyire terjed hatalma. Miután ekként Sulla halálakor az ellenzék Lepidusban ismét vezérére talált, s miután e vezére az állam legfőbb hivatalnokává lett, biztosan előre lehetett látni, hogy csakhamar új forradalom fog a fővárosban kitörni.

Az emigrátió Spanyolországban. Sertorius.

A Spanyolországban levő demokrata kivándorlottak azonban még előbb adtak életjelt magokról, mint a fővárosi demokraták. E mozgalom lelke Quintus Sertorius volt. E kitünő ember sabin földön, Nursiában született, eredetileg gyöngéd, sőt lágy természetü volt — mit anyja, Raia iránti majdnem rajongó szeretete is bizonyít — és egyúttal a leglovagibb bátorságú katona, mint a kimber, spanyol és itáliai háborúkból hazahozott sebhelyei bizonyították. Mint szónok, habár semmi iskolával nem bírt is, beszédének természetes folyásával és találó biztosságával bámulatra ragadta a tanult ügyvédeket. Rendkívüli katonai és államfér-

fiúi tehetségét főkép a demokraták által oly minden képzeletet meghaladóan nyomorultul s oktalanul vezetett forradalmi háborúban volt alkalma fényes ellentétben bebizonyítania; általánosan elismertetett az egyetlen demokrata tisztnek, ki értett a háború előkészítéséhez és vezetéséhez, s az egyetlen demokrata államférfinak, ki pártja gondolat nélküli gazdálkodása s dühöngése ellen államférfiúi erélylyel fellépett. Spanyol katonái őt az új Hannibálnak nevezték, és pedig nem csupán azért, mert úgy mint ez, félszemét a háborúban elvesztette. És ép oly ravasz mint bátor hadviselése, ritka képessége a háborút a háború segélyével szervezni, ügyessége, melylyel idegen nemzeteket a maga érdekeihez láncolni és céljai szolgálatába fogni tudott, higgadt meggondoltsága jó és bal szerencsében, találékony gyorsasága úgy győzelmeinek felhasználásában, mint vereségei következményeinek elhárításában, mind e tulajdonok benne csakugyan emlékeztetnek is Karthágó nagy fiára. Kérdés, ha volt-e a régibb vagy a jelen időben Rómának államférfia, ki tehetségének sokoldalúságára nézve Sertoriushoz volna hasonlítható. Miután Sulla hadvezérei őt Spanyolország odahagyására kényszerítették, bolyongó kalandorként élt a spanyol és afrikai partokon, hol szövetkezve, hol hadakozva az itt is megfészkelt kilikiai kalózokkal és Libya kóbor törzseinek főnökeivel. De a győzedelmes római restauratio még itt sem hagyott neki nyugtot: midőn Tingist (Tanger) ostromolta, a város fejedelmének támogatására a római Afrikából jött egy hadtest Pacciaecus vezetése alatt; de Sertorius azt teljesen megverte s Tingist elfoglalta. A római menekült ily hadi tetteinek mindenfelé elszárnyalt hírére a lusitániaiak, kik dacára annak, hogy állítólag meghajoltak Róma fennhatósága előtt, tényleg mégis fenntartották függetlenségöket s a tulsó Spanyolor-

ság helytartóival évenként hadat viseltek, követséget küldtek Sertoriushoz Afrikába, hogy őt magokhoz meghívják és fegyveres népök vezérségével felruházzák. Sertorius, ki húsz év előtt Titus Didius alatt Spanyolországban szolgált s az ország segélyforrásait ismerte, elhatározta, hogy elfogadja a meghívást és egy kis őrséget hagyva hátra a mauretániai parton, hajóra szállt Spanyolország felé (674 körül). A Spanyolországot Afrikától elválasztó tengerszorost egy Cotta által vezényelt római hajóraj tartotta megszállva; itt átsiklani lehetetlen volt; Sertorius tehát keresztül vágta magát és szerencsésen elérkezett Lusitániába. Mindössze húsz lusitániai község állt parancsnoksága alá s a „rómaiak" közől is csak 2600 embert válogatott ki, kiknek jó részét Pacciaecus seregéből átjött szökevények vagy római fegyverzetű afrikaiak képezték. Sertorius átlátta, miszerint minden attól függ, hogy a laza guerilla-csapatok egy szilárd, római módra szervezett és fegyelmezett seregre támaszkodhassanak; evégből magával hozott csapatát 4000 gyalog és 700 lovas katonának besorozása által megerősítette s ezen egy legióval és a spanyol önkénytesek rajaival nyomult a rómaiak ellen. A tulsó Spanyolországban Lucius Fufidius parancsnokolt, ki Sulla iránti feltétlen és a kiátkozások alkalmával bebizonyított ragaszkodása segélyével vitte fel altisztből a propraetorságig; ezt Sertorius a Baetis partján teljesen megverte; 2000 római maradt a csatatéren. Gyors hirnökök mentek a szomszéd Ebrotartomány helytartójához, Marcus Domitius Calvinushoz, őt segélyül hívni, hogy Sertorius előnyomulását meggátolja; csakhamar (675) megjelent a tapasztalt hadvezér Quintus Metellus is, kit Sulla küldött, hogy a használhatatlan Fufidiust déli Spanyolországban felváltsa. Még sem bírtak úrrá lenni a felkelés felett. Sertorius alvezére, Lucius Hirtuleius

A spanyol felkelés új kitörése. 80.

79. Metellus Spanyolországban

quaestor az Ebro-tartományban nemcsak Calvinus seregét tette semmivé s ölte meg őt magát is, hanem Lucius Manliust, a túlsó Gallia helytartóját, ki társának segélyt hozandó három legióval jött át a Pyrenaeken, szintén tökéletesen megverte. Manlius kevés emberével nagy nehezen Ilerdába (Lerida) s innen saját tartományába menekült, mely úton még az aquitániai népség által váratlanul megtámadtatván, egész podgyászát elvesztette. A túlsó Spanyolországban Metellus benyomult Lusitánia területére; de Longobriga (nem messze a Tajo torkolatától) ostroma alatt Sertoriusnak sikerült egy Aquinus által vezérelt hadosztályát tőrbe csalni s ezáltal Metellust magát az ostrom félben szakítására s a lusitániai terület elhagyására kényszeríteni. Sertorius utánna ment, az Anas (Guadiana) mellett Thorius hadtestét megverte s magának az ellenség fővezérének a kis háborúban temérdek kárt okozott. Metellus módszeres és kissé nehézkes taktikus létére kétségbe volt esve ellenfele fölött, ki makacsul vonakodott döntő ütközetbe bocsátkozni, de szállítmányait s közlekedési vonalait rendszerint elmetszette s őt minden felől szakadatlanul körülrajongta. — E rendkívüli sikerek, melyeket Sertorius a két spanyol tartományban kivívott, annál nagyobb jelentőségüek valának, miután nem pusztán fegyverrel vívattak ki és nem csupán katonai természetűek voltak. A kivándorlottak, mint ilyenek, nem voltak félelmesek; az sem sokat nyomott a latban, hogy a lusitániaiak egy vagy más idegen vezér alatt egyes diadalokat fel bírtak mutatni. De Sertorius, amint és a hol csak bármikép tehette, a legbiztosabb politikai és hazafiúi tapintattal nem a Róma ellen fellázadt lusitániaiak zsoldos vezetőjeként, hanem Spanyolország római hadvezéreként és helytartójaként lépett fel, miután a hatalom egykori birtokosai által ily minőségben küldetett

Sertorius szervezései.

az országba. Az emigrátió fejeiből egy senátust kezdett*) alakítani, melynek idővel háromszáz tagra kellett szaporodnia s római módra az ügyeket vezetnie s a hivatalnokokat kineveznie. Seregét római seregnek tekintette s a tiszti állomásokat kivétel nélkül rómaiakkal töltötte be. A spanyolokkal szemben helytartójuk volt, ki hivatalos hatalmánál fogva követelt tőlök legénységet s másnemű támogatást; de természetesen oly helytartójuk, ki a helytartók szokásos kényuri kormányzása helyett a tartománylakosokat Rómához és saját személyéhez igyekezett láncolni. Lovagias jellemével könnyen elsajátította a spanyol erkölcsöket s a spanyol nemesség a leglángolóbb lelkesedéssel csüggött a vele válrokonságban álló csudálatos idegenen; a hadi kiséret azon harci szokása alapján, mely mint a keltáknál és németeknél, úgy a spanyoloknál is el volt terjedve, a legnemesebb spanyolok ezrenként megesküdtek, hogy mindhalálig híven fognak római vezérökhöz ragaszkodni, és megbízhatóbb bajtársai lettek Sertoriusnak, mint saját honfitársai s pártfelei. Nem röstelte a nyersebb spanyol népségek babonáját is saját hasznára fordítani, és harci terveit, mint Diána parancsait, az istennő fehér szarvastehene által hozatni meg magának. Kormánya minden tekintetben mérsékelt és igazságos volt. Hadainak, legalább ameddig szeme és karja elért, a legszigorúbb fegyelmet kellett tartaniok; amily szelíd volt általjában a büntetésben, oly kérlelhetlen volt minden gaztett iránt, melyet katonái barátságos földön követtek el. De volt gondja a tartománylakosok helyzetének maradandó könnyítésére is;

---

*) Legalább e szervezések alapvonalainak a 674—676. évekre kell esniök, habár jó részben kétségkívül csak később valósíttattak meg. 80—78.

leszállította az adókat, s katonáinak meghagyta, hogy télire deszkasátrakat építsenek magoknak, ami által a beszállásolás nyomasztó terhét elenyésztette s ezzel temérdek bajnak és gyötretésnek forrását betemette. Az előkelő spanyolok gyermekei számára Oscában (Huesca) akadémiát állított, melyben ezek az ifjúságnak Rómában szokásban levő fensőbb oktatásában részesültek, megtanultak római s görög nyelven beszélni és a tógát viselni — nevezetes rendszabály, melynek célja nem csupán az volt, hogy a Spanyolországban végre is elkerülhetetlenül szükséges kezeseket szövetségeseitől a lehető legkíméletesebb módon nyerje meg, hanem mely mindenekfelett kifolyása és meghatványozása volt Gaius Gracchus és a demokrata párt azon nagy eszméjének, mely a provinciák fokozatos rómaisítására törekedett. Ez volt az első kísérlet a tartományokat nem a régi lakosok kiirtása és helyökbe küldött itáliai kivándorlók letelepítése által, hanem magoknak a tartománylakosoknak latinosítása által tenni rómaivá. A római optimaták kicsúfolták a nyomorúlt emigranst, az itáliai hadseregből megszökött katonát, Carbo rablóbandájának utólsó maradékát; de nyomorúlt gúnyjok visszahullt saját fejökre. Azon tömegeket, melyek Sertorius ellen síkra állíttattak, a spanyol népfölkelést is beleszámítva, 120,000 gyalogra, 2000 íjászra s parittyásra és 6000 lovasra tették. Ez óriási túlhatalom ellenében Sertorius egy csomó szerencsés csatározásban és győzelemben nem csak fenntartotta magát, hanem egyszersmind hatalmába kerítette Spanyolország legnagyobb részét. A túlsó tartományban Metellus kénytelen volt a hadai által közvetlenül megszállt területrészekre szorítkozni; itt minden népség, mely csak tehette, Sertorius pártjára állt. Az innenső tartományban Hirtuleius győzelmei után nem volt többé római hadsereg. Sertorius kül-

döttei Gallia egész területét bejárták; s a törzsek már itt is mozogni kezdtek és csapatok támadtak, melyek a havasok szorosait biztalanokká tették. A tenger végre ép úgy a felkelőké, mint a legitim kormányé volt, miután amazoknak frigytársai, a kalózok, a spanyol vizeken majdnem ép oly hatalmasak voltak, mint a római hadihajók. Diána hegyfokán (Iviçával szemben Valencia és Cartagéna közt) Sertorius amazok számára egy erős állomáshelyet rendezett be, melyen egyrészt ama római hajókat lesték, melyek a római tengeri városok és a római sereg számára élelmiszereket szállítottak, másrészt a felkelőktől árúcikkeiket átvették, vagy őket ilyenekkel ellátták, s összeköttetésöket Itáliával és Kis-Ázsiával fenntartották. Hogy e mindig szolgálatrakész közvetítők a felkelés lángoló tűzhelyéről a szikrákat minden felé elhordták, az nagy mértékben aggasztó volt, főkép e percben, midőn a római birodalom minden zugában annyi gyúanyag volt felhalmozva.

Sulla halála és ennek következményei. 78.

E viszonyok közé csapott le Sulla váratlan halála 676-ban. Amíg azon ember élt, kinek egy szavára egy harcedzett és megbízható veterán sereg bármely percben kész volt talpra állani, addig az oligarchia a spanyol tartományoknak már véglegesnek látszó elvesztését az emigránsok javára, valamint otthon az ellenzék vezérének a birodalom legfőbb hivatalnokává történt megválasztását még mint ideiglenes baleseteket elviselhette, és, természetesen a maga rövidlátó szokásához híven, de még sem minden ok nélkül, bízhatott vagy abban, hogy az ellenzék nem fog merni nyílt küzdelembe bocsátkozni, vagy abban, hogy, ha ezt merészelné, az, ki az oligarchiát már kétszer megmentette, harmadszor is képes lesz azt talpra állítani. De most a dolgok állása megváltozott. A főváros hevesvérű demokratái, kiket a végtelen késedelmezés már régóta tü-

relmetlenekké tett s a Spanyolországból érkező dicsőséges hírek felbuzdítottak, minden áron törésre igyekeztek hajtani a dolgot: és Lepidus, kinek szava e pillanatban döntő hatalommal bírt, a renegát teljes buzgalmával és az őt jellemző könnyelműséggel szánta rá magát. Pillanatra úgy tetszett, mintha azon fáklya lángján, mely a kormányzó máglyáját meggyujtotta, a polgárháború is tüzet akarna fogni; de Pompeius befolyása és Sulla veteránjainak hangulata rábírták az ellenzéket, hogy a kormányzó temetését még békében hagyja végbemenni. Amint azonban ennek vége volt, annál nyíltabban tették meg az előkészületeket az új forradalomra. A főváros piaca naponként visszhangozta a „Romulus torzképe“ és poroszlói ellen emelt vádakat. Lepidus és társai nyíltan hirdették, hogy törekvéseiknek célja Sulla alkotmányát megdönteni, a gabnakiosztást ismét életbe léptetni, a néptribúnokat régi állapotjokba visszahelyezni, a törvényellenesen száműzötteket hazahozni, s az elkobzott földbirtokokat tulajdonosaiknak visszaadni. Összeköttetésbe léptek a kiátkozottakkal; Marcus Perpenna, Cinna korában Sicilia helytartója, visszatért a fővárosba. A Sulla-féle hazaárulók fiait, kikre a restaurátió törvényei elviselhetetlen súlylyal nehezedtek, s általjában a nevezetesebb Márius-féle érzületű embereket felszólították, hogy szövetkezzenek velök és nem kevesen, köztük a fiatal Lucius Cinna, fel is csaptak; ámbár mások meg Gaius Caesar példáját követték, ki Sulla halálának és Lepidus terveinek hírére Ázsiából ugyan hazajött, de közelebbről megismerkedvén a vezér s a mozgalom jellemével, óvatosan visszavonult. A főváros csapszékeiben és bordélyházaiban Lepidus költségén megindult a dőzsölés és toborzás. Végre, az etrusk elégedetlenek közt összeütközést

A Lepidus-féle felkelés.

hoztak létre a dolgok új rendje ellen*). — Mindez a kormány szemeláttára történt. Catulus consul s a belátóbb optimaták azt követelték, hogy a kormány azonnal határozottan lépjen fel és a lázzadást csirájában fojtsa el; de a gyönge többség nem bírta magát a harc megkezdésére elszánni, hanem a transactiók és concessiók rendszere segélyével lehető sokáig igyekezett önmagát elámítani. A gabnatörvényre nézve engedett és beleegyezett a gracchusi gabnakiosztás korlátolt feleleventésébe, amiben alkalmasint a szövetségesek háborúja alatt tett közvetítő intézkedésekre tértek vissza: eszerint úgy látszik nem, mint a sempronius törvény értelmében, minden, hanem csak bizonyos számú — alkalmasint 40,000 — szegényebb polgár részesíttetett az egykori adományokban, amint azokat Gracchus megszabta, és kapott havonként öt véka gabonát $6^1/_3$ osért vékánként ($2^3/_4$ garas), — mely intézkedés a kincstárnak évenként legalább 300,000 tallérnyi tiszta veszteséget okozott**). Az ellenzék, melyet a félengedé-

*) A következő elbeszélés leginkább Licinianusén alapszik, mely, bármily hiányos épen ezen ponton, Lepidus felkeléséről mégis fontos felvilágositásokat nyújt.

**) Licinianus a 676. évről jelenti (23. l. Pertz, 42. l. Bonn): 78.
(Lepidus?) [le]gem frumentari[am] nullo resistente e[argi]tus est, ut annon[ae] quinque modi popu[lo da]rentur. Eszerint tehát a
681. év consulainak, Marcus Terentius Lucullusnak és Gaius Cassius 73.
Varusnak törvénye, melyet Cicero (*in Verr.* 3, 70, 136. 5, 21, 52) említ és melyre Sallustius is (*hist.* 3, 61, 19 Dietsch) vonatkozik, az öt vékát nem léptette ismét életbe, mert már életben volt, hanem mindössze a siciliai gabnavásárlás szabályozása által a gabnakiosztást biztosította s talán egyes részleteiben módosította is. Annyi áll, hogy a sempronius törvény minden Rómában lakó polgárnak megengedte a gabnakiosztásban részt venni; de utóbb ettől el kellett térniök, mert miután a római polgárság havi gabnajutaléka kevéssel rúgott többre

kenység természetesen ép oly kevéssé elégített ki, amily határozottan felbátorított, a fővárosban csak annál ridegebben és erőszakosabban lépett fel; Etruriában pedig, minden itáliai proletár-felkelés tulajdonképeni tűzhelyén a polgárháború már tényleg kitört: a kisajátított faesulaeiek fegyveres kézzel visszafoglalták elkobzott javaikat, s az ez alkalommal támadt rendetlenségben több Sulla által ott letelepített veterán megöletett. E hírre a senátus elhatározta, hogy mindkét consult oda küldi, hogy fegyveres kézzel nyomják el a felkelést*). Ennél oktalanabbul nem cselekedhetett. A gabnatörvény visszaállítása által bebizonyította gyengeségét és aggodalmait, szemben a felkeléssel, az utcai lármát lecsillapítandó, a felkelés köztudomású fejének hadsereget adott kezébe, s ha a két consult a legünne-

---

33,000 mediumusnál, vagyis 198,000 római vékánál (Cic. *Verr.* 3, 30, 72), ez időben csak vagy 40,000 polgár kapott gabonát, míg a Rómában letelepedett polgárok száma annál kétségkívül jóval nagyobb volt. E fontos módosítás valószínüleg az octaviusi törvényből származik, mely a semproniusi túlzott kiosztás helyett „mérsékelt, az államra nézve elviselhető s a köznépre nézve szükséges gabnakiosz-
78. tást" (Cic. *de off.* 2, 21, 72. *Brut.* 62, 222) léptetett életbe s a 676-iki törvénybe alkalmasint újolag felvétetett. A demokratia azonban korántsem elégedett meg ezzel sem (Sallust i. h.). A veszteség összege úgy van kiszámítva, hogy a gabona értéke legalább kétakkorára tétetett, mint kiosztási ára; amikor a kalózság vagy más okok a gabona árát növelték, az állam kárának természetesen még sokkal nagyobbnak kellett lennie.

*) Licinianus elbeszélésének töredékeiből (44. l. Bonn) következik az is, hogy a senátus azon végzésének „*uti Lepidus et Catulus decretis exercitibus maturrume proficiscerentur*" (Sallust *hist.* 1, 14 Dietsch) — értelme nem az, mintha a consulok, consulságuk letelése előtt proconsuli tartományaikba küldettek volna, amire nem is lett volna ok, hanem az, hogy Etruriába küldettek a fellázadt faesulaeiek ellen, azon módon, amint Gaius Antonius consul a catilinai

pélyesebb esküvel, melyet csak kigondolni lehetett, kötelezte arra, hogy a reájok bízott fegyvereket nem fogják egymás ellen fordítani, akkor csakugyan csupán az oligarcha lelkiismeret daemoni megátalkodottsága juthatott azon gondolatra, hogy ily sánccal védje magát a fenyegető felkelés ellen. Lepidus Etruriában igen természetesen nem az állam, hanem a felkelés számára fegyverkezett, gúnyosan kijelentvén, miszerint letett esküje csak a folyó évre köti meg kezét. A senátus mozgásba tette az orákulumok gépezetét, hogy őt visszatérésre bírja és megbízta őt a küszöbön álló consulválasztások vezetésével; de Lepidus kitérőleg válaszolt, s mialatt a küldöttek ez ügyben jöttek és mentek, és mire a kigyezkedési alkudozásokban hivatalos éve letelt, hadereje valódi hadsereggé növekedett. Midőn végre a senátus a következő év (677) elején határozott parancsot küldött Lepidusnak, hogy most már haladéktalanul térjen vissza, a proconsul dacosan megtagadta az engedelmességet, s viszont ő lépett fel követelésekkel; az egykori tribúni hatalom megújítását s az erőszakosan elűzötteknek polgárjogukba és tulajdonukba való visszahelyezését, ezenfelül a maga számára a folyó évre újra consullá választatását, vagyis törvényes alakban a tyrannist követelvén. Ezzel a háború meg volt izenve. A senátus pártja, Sulla veteránjain kívül, kiket Lepidus polgári létezésökben fenyegetett, a Catulus proconsul által fegyverre szólított hadseregre számolhatott; s a senátus az értelmesebbek, nevezetesen Philippus sürgető intéseire ezek folyo- 77.

A háború kitörése.

háborúban ugyanide küldetett. Ha Philippus Sallustiusnál (*hist.* 1. 48, 4) azt mondja, hogy Lepidus *ob seditionem provinciam cum exercitu adeptus est*, ez azzal teljesen megegyezik; mert a rendkívüli consuli parancsnokság Etruriában ép úgy *provincia*, mint a rendes proconsuli a narbo-i Galliában.

tán Catulust meg is bízta a főváros védelmével s a demokrata párt Etruriában álló főhaderejének visszaverésével; Gnaeus Pompeiust pedig ezzel egyidejűleg kiküldte, hogy egy más haddal egykori védencétől vegye el a Po völgyét, melyet ennek alparancsnoka, Marcus Brutus tartott megszállva. Mialatt Pompeius megbízatását gyorsan végrehajtotta s az ellenséges hadvezért Mutinában szorosan körülfogta, Lepidus megjelent a főváros előtt, hogy azt, mint egykor Márius, a forradalom számára meghódítsa. A Tiberis jobb partját egészen hatalmába kerítette, sőt át is kelt a folyón; mire az elhatározó ütközet a Mars mezején, közvetlenül a város falai előtt vívatott. Catulus azonban győzött; Lepidus kénytelen volt visszavonulni Etruriába, mialatt a felkelőknek egy más hadosztálya, Lepidus fiának, Scipiónak vezetése alatt Alba várába vette magát. Ezzel a felkelés tulajdonképen le volt verve. Mutina megadta magát Pompeiusnak; Brutus, a számára biztosított sértetlenség dacára utólag, Pompeius parancsára megöletett. Albát hosszas ostrom után az éhség törte meg s vezére szintén kivégeztetett. Lepidus, Catulus és Pompeius által kétfelől szorongattatván, az etruriai parton még egy ütközetet vítt, csak hogy visszavonulását lehetővé tegye, azután Cosa kikötőjében hajóra szállt Sardinia felé, honnan a főváros szállítmányait elmetszhetni és a spanyol felkelőkkel összeköttetésbe léphetni remélt. De a sziget helytartója kemény ellentállást fejtett ki ellene s ő maga kevéssel partra szállása után sorvadásban meghalt (677), mire a háború Sardiniában megszűnt. Katonáinak egy része eloszlott; Marcus Perpenna volt praetor a felkelő sereg magvával és teli pénztárával Liguriába, s innen Sertoriushoz ment Spanyolországba.

Lepidus megveretik.

Lepidus halála. 77.

Lepiduson tehát győzött az oligarchia, de a serto-

riusi háború veszélyes fordulata által oly engedményekre kényszerült, melyek a Sulla-féle alkotmánynak úgy betűjével, mint szellemével ellentétben álltak. Elkerülhetlenül szükséges volt egy erős sereget és tehetséges hadvezért küldeni Spanyolországba; s Pompeius igen világosan megérttette azokkal, kiket illetett, hogy e megbízatást óhajtja, vagy inkább, követeli. Ez sok volt. Elég baj volt már az oligarchiára nézve, hogy e titkos ellenfelét a lepidusi forradalom sürgető zavarában ismét rendkívüli parancsnoksághoz kellett juttatnia; de még sokkal veszélyesebb dolog volt a hivatali hierarchiára nézve Sulla által felállított összes szabályok mellőzésével oly embert, ki még polgári hivatalt nem viselt, bízni meg a rendes tartományi helytartóságok egyik legfontosabbikával, és pedig olyan módon, melyen a törvényes egy évi hivataloskodás határidejének megtartására gondolni sem lehetett. Az oligarchiának tehát, nem tekintve azt sem, hogy tekintettel tartozott lenni saját hadvezérére, Metellusra, teljes oka volt komolyan ellenezni a nagyravágyó ifjú ezen új kísérletét, melylyel külön állását megörökíteni igyekezett; de ez nem ment könnyen. Először is nem volt alkalmas embere az annyi nehézséggel járó spanyolországi hadvezérségre. Az évi consulok egyikének sem volt kedve Sertoriusszal megmérkőzni, s a senátus kénytelen volt elnyelni, amit Lucius Philippus teljes tanácsülésben szemébe mondott, hogy t. i. valamennyi nevezetesebb senátor közt nincs egy sem, kinek képessége és kedve volna egy komoly háborúban parancsnokoskodni. Ennek dacára talán még ezen is túltették volna magokat, és miután arra való jelöltjük nem volt, a spanyol vezérséget oligarcha szokás szerint valamely zérussal töltötték volna be, ha Pompeius ez állomást csak óhajtotta, nem pedig egy hadsereg élén követelte volna. Catulus azon

Pompeius kierőszakolja magának a spanyolországi parancsnokságot.

utasítását, hogy bocsássa el seregét, már nem hallotta meg; s legalább is kétséges volt, ha a senátus parancsa jobb fogadtatásra fogna-e nála találni, a szakítás következményeit pedig senki ki nem számíthatta — s az aristokratia serpenyője igen könnyen felbillenhetett, ha egy ismert tábornok kardját veti a másikba. A többség tehát engedékenységre határozta el magát. Nem a néptől, melynek ez ügyben, midőn egy magán embernek a legfőbb hivatalos hatalommal való felruházásáról volt szó, az alkotmány értelmében meg kellett volna kérdeztetnie, hanem a senátustól kapta meg Pompeius a proconsuli hatalmat és a főparancsnokságot az innenső Spanyolországban, és negyven nappal ennek átvétele után, 677 nyarán átkelt az Alpokon.

77. Pompeius Galliában.

Az új hadvezérnek először is a kelta földön akadt dolga, hol a felkelés formaszerint ugyan ki nem tört, de a béke több helyen mégis komolyan megzavartatott; minek folytán Pompeius a Volkus-Arekomikusok és a Helviusok cantonait önállóságuktól megfosztotta s Massáliának alárendelte. Egyszersmind egy új havasi utat készíttetvén a cottusi hegyen keresztül (Mont Genèvre) rövidebb úton kötötte össze a Po völgyét a kelták földjével. E munka közben a kedvező évszak eltelt; s Pompeius csak késő őszszel kelt át a Pyrenaeken. — Sertorius ezalatt nem töltötte az időt tétlenül. Hirtuleiust a túlsó tartományba küldte, hogy Metellust sakkban tartsa, maga pedig az innensőben a maga teljes győzelmének kizsákmányolásával foglalkozott, egyúttal Pompeius fogadására készülve. Azon egyes keltibériai városokat, melyek itt még Rómával tartottak, egyenként megtámadta és legyőzte; utólsónak az erős Contrebia esett el (délkeletnek Sarragossától) már a tél közepén. Hiába küldöztek a szorongatott városok követeket Pompeiushoz; ezt semmi könyörgés lassú előnyomulásának

megszokott kerékvágásából ki nem zavarhatta. Kivéve a tengeri városokat, melyeket a római hajóhad védelmezett s az indigeták és laletanusok földjét Spanyolország éjszakkeleti zugában, hol Pompeius, midőn végre a Pyrenaeken átkelt, magát megfészkelte és gyakorlatlan hadait a télen át táboroztatta, hogy a harc fáradalmaihoz hozzászokjanak, a 677. év végén az egész innenső Spanyolország szerződés vagy erőszak útján Sertoriustól lett függővé, s az Ebro felső és középső mentének vidéke ettől fogva hatalmának legerősebb támasza maradt. Még azon aggodalom is hasznára vált, melyet az új római sereg megjelenése s vezérének ünnepelt neve költött a felkelő seregben. Marcus Perpenna, ki eddig mint Sertoriusnak egyenrangú társa a Liguriából magával hozott hadak felett önálló parancsnokságot igényelt magának, Pompeius Spanyolországba érkezésének hírére saját katonái által rákényszeríttetett, hogy magát tehetségesebb társának alája vesse. — A 678-iki hadjáratra Sertorius Metellus ellen ismét Hirtuleius hadtestét alkalmazta, mialatt Perpenna egy erős sereggel az Ebro alsó mentén foglalt állást, hogy Pompeiust e folyón átkelésében meggátolja, ha, mint várható volt, azon szándékkal, hogy Metellussal egyesüljön, délnek, és pedig, hogy hadait könnyebben elláthassa, a tengerpart mentében fogna előrenyomulni. Perpenna támogatásával első sorban Gaius Herennius hadteste bízatott meg ; beljebb a tartományban, az Ebro felső mentén Sertorius maga még meghódoltatott néhány római érzületű kerületet, s egyúttal e vidéken készen állt, hogy a szükséghez képest bármikor vagy Perpennának vagy Hirtuleiusnak segítségére siethessen. Szándéka ezúttal is arra volt irányozva, hogy a döntő összeütközést elkerülje s az ellenséget apró csatározások és szállítmányainak elmetszése által rontsa meg. Pompeius azonban nem-

Pompeius fellépése Spanyolországban.

77.

76.

csak Perpenna ellenében kierőszakolta magának az Ebrón való átkelést, hanem Valentia (Valencia) mellett Herenniust is tökéletesen megverte s e nagy fontosságú várost hatalmába kerítette. Ideje volt, hogy Sertorius maga is megjelenjék és ellenfele katonáinak nagyobb harcképességével szemben saját hadainak túlnyomó számát és lángelméjének hatalmát vesse a mérlegbe. A küzdelem hosszabb időn át Lauro (délnek Valenciától, a Xucar mellett) városa körül összpontosult, mely Pompeius pártjára nyilatkozott s emiatt Sertorius által ostrom alá fogatott. Pompeius minden erejét megfeszítette, hogy azt az ostrom alól felmenthesse; de miután több hadosztálya egyenként megtámadtatott és levágatott, a nagy hadvezér, épen midőn azt hitte, hogy Sertorius hadait már sikerült körülfognia, s midőn az ostromlottakat már meghítta, hogy nézzék, miképen fogja az ostromló sereget elfogni, egyszerre azon vette magát észre, hogy teljesen ki van manövrírozva, és nehogy maga körülfogassék, kénytelen volt táborából elnézni, amint Sertorius a vele szövetkezett várost bevette s elhamvasztotta, lakosait pedig Lusitániába elhurcolta — mely esemény közép és keleti Spanyolországban egy sereg ingadozni kezdő várost Sertorius iránti hűségében ismét megerősített. Szerencsésebben harcolt eközben Metellus. Italica (nem messze Sevillától) mellett egy heves ütközetben, melybe Hirtuleius meggondolatlanul bocsátkozott, s melyben a két hadvezér személyesen kézviadalba került egymással, s Hirtuleius sebet is kapott, ezt megverte és rákényszerítette, hogy a tulajdonképeni római területet elhagyva Lusitániába vegye magát. E győzelem lehetővé tette Metellusnak, hogy a következő hadjáratban (679) az innenső Spanyolországba mehessen, hogy itt Valentia vidékén Pompeiusszal egyesülvén, vele közösen ütközzék meg

Pompeius megveretése.

Metellus győzelmei.

75.

az ellenfél főhaderejével. Hirtuleius ugyan egy sebtiben összeszedett sereggel Segovia mellett útját állta; de nem csak megveretett, hanem testvérével együtt maga is elesett, ami pótolhatatlan veszteség volt Sertoriusra nézve. A két római hadvezér egyesülését e szerint nem lehetett többé meggátolni; mialatt azonban Metellus Valentia felé nyomult, Pompeius, hogy a Lauro mellett szenvedett csorbát kiköszörülhesse, s a remélt babérokat hacsak lehet, egymaga arathassa le, még Metellus megérkezése előtt ütközetet kínált az ellenség főseregének. Sertorius örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy Pompeiusszal megütközhessék, mielőtt még Metellus megjönne és Hirtuleius halálának híre menne. Sucro (Xucar) partján találkozott a két hadsereg egymással; heves csata után Pompeius a jobb szárnyon megveretett s maga is súlyosan megsebesülve vitetett el a catatérről. Afranius a balszárnyon ugyan győzött s elfoglalta Sertorius táborát, de ennek fosztogatása közben, általa meglepetvén, szintén kénytelen volt meghátrálni. Ha Sertorius másnap képes lett volna az ütközetet megújítani, Pompeius seregét talán semmivé tehette volna. De eközben Metellus megérkezett, Perpennának ellene küldött hadtestét eltiporta s ennek táborát megvette; a két egyesült sereg ellenében az ütközetet nem lehetett többé megismételni. Az ellenséges hadak egyesülése, azon többé titokban nem tartható hír, miszerint Hirtuleius serege többé nem létezik, s a győzelmet nyomon követett rögtönös fennakadás rémülettel töltötték el Sertorius népét, és ami spanyol seregekben nem volt ritkaság, katonáinak legnagyobb része a dolgok ezen fordulata következtében eloszlott. A csüggedés azonban, amily gyorsan jött, oly gyorsan elszállt ismét; a fehér szarvastehén, mely a hadvezér hadi terveit a tömeg előtt képviselte, csakhamar

népszerűbb lett ismét, mint volt bármikor; Sertorius rövid idő múlva ugyanazon vidéken, Saguntumtól (Murviedro), mely híven Rómához ragaszkodott, dél felé egy új hadsereggel állt szembe a rómaiakkal, mialatt kalózai nagy kárt tettek a rómaiak tengeren jövő szállítmányaiban, minek folytán ezek táborában már a szükség érezhetővé vált. A Turia (Guadalaviar) folyó síkján ismét ütközetre került a dolog s a harc sokáig ingadozott. Sertorius Pompeiust a lovassággal együtt megverte és sógorát s quaestorát, a vitéz Lucius Memmiust, megölte; Metellus azonban legyőzte Perpennát s az ellenség főseregének ellene intézett támadását diadalmasan visszaverte, mely alkalommal a kézviadalban maga is megsebesült. Sertorius serege erre ismét eloszlott. Valentia, melyet Gaius Herennius tartott Sertorius nevében megszállva, bevétetett és leromboltatott. A rómaiak most egy pillanatra azon reménybe ringathatták magokat, hogy szívós ellenfelökkel sikerült elbánniok. Sertorius serege eltünt, a római hadak, mélyen benyomúlva a benföldre, Clunia várában a Duero felső mentén magát a hadvezért ostrom alá fogták. Mialatt azonban hiában állták körül a sziklavárat, a felkelt községek fegyveres népe másutt összegyült; Sertorius kiosont a várból és midőn az eseménydús 679. év vége felé járt, ismét egy sereg élén állt mint hadvezér. — Rómában ennek dacára meglehettek a hadjárat eredményeivel elégedve. Spanyolország déli és középső része Hirtuleius seregének megsemmisítése s a Xucar és Guadalaviar melletti ütközetek által megszabadult az ellenségtől, s azáltal, hogy Metellus Segobriga (Toledo és Cuenca közt) és Bilbilis (Calatayud mellett) keltibériai városokat megszállta, maradandóan biztosíttatott. A küzdelem ettől fogva az Ebro felső és közép mentén, a sertoriánusok fő fegyverhelyei, Calagurris, Osca,

75. A rómaiak sikerei.

llerda körül s a tengerparton Tarraco körül központosult. Habár mindkét római hadvezér derekasan verekedett, mégis leginkább nem Pompeiust, hanem Metellust illette meg a siker dicsősége.

A 680. és 681-diki hadjáratok.

De a rómaiak, habár szép eredményeket mutathattak fel, céljokat még sem érték el; s ismét azon vigasztalan kilátással kellett téli szállásaikra menniök, hogy a háború sisyphusi munkája tavaszszal újra meg fog indúlni. A barát és ellenség által iszonyúan elpusztított alsó Ebro völgyben nem szállhatván meg, Pompeius a telet a vaccaeusok földén (Valladolid körűl), Metellus meg épen Galliában töltötte. A két hadvezér 680. tavaszán, két Itáliából utánok küldött új legióval megerősödve kezdette meg újra hadi míveleteit. Tulajdonképeni ütközeteket többé nem vívtak; Sertorius csupán a guerilla- és ostromló-háborúra szorítkozott. Metellus a déli Spanyolországban még Sertoriushoz ragaszkodó helységeket meghódoltatta, s a felkelések forrását betemetendő, az összes férfi lakosságot mindenünnen elhurcolta magával. Nehéz állása volt Pompeiusnak az Ebro-tartományban. Az általa ostrom alá fogott Pallantiát (Palencia, Valladolid felett) Sertorius felmentette; őt magát Calagurris (Calahorra, a felső Ebro partján) előtt megverte s e vidékek elhagyására kényszerítette, dacára annak, hogy Metellus vele e város ostromára egyesült. Hasonló módon folyt a 681-iki hadjárat, miután Metellus a maga tartományában, Pompeius pedig Galliában húzta ki a telet; Pompeius azonban ez évben mégis maradandóbb diadalokat bírt felmutatni és egy jó csomó községet rávett, hogy álljanak el a felkelés pártjától.

74.

73.

A sertoriusi háború reménytelen s veszélyes volta.

Nyolc évig húzódott ekként a sertoriusi háború s végét még egyik félen sem lehetett belátni. Az államnak leírhatatlan károkat okozott. Az itáliai ifjúság virágja a spa-

nyol háború gyilkos fáradalmaiban elveszett. A közpénztár nemcsak a spanyol jövedelmektől esett el, hanem kénytelen volt a spanyol hadak zsoldjának s ellátásának fedezésére évenként nagy összegeket küldeni Spanyolországba, melyeket alig bírt előteremteni. Magától értetik, hogy Spanyolország elpusztult és elszegényedett, s a benne oly szép fejlődésnek indúlt római civilisátió sokat szenvedett, főkép ezen felkelési háború által, mely oly nagy elkeseredéssel s nem egyszer egész községek semmivé tételével vívatott. Még a Rómában uralkodó párthoz híven ragaszkodó városok is roppant szenvedéseknek voltak kitéve; a tengerparton fekvőket a római hajóhadaknak kellett a legszükségesebbekkel ellátniok, az ország bensejében fekvő hűn maradt községek pedig kétségbeejtő sorsra jutottak. Nem sokkal kevesebbet szenvedett a gall tartomány, részint azáltal, hogy a rómaiak lovas és gyalog katonákat, gabnát és pénzt requiráltak benne, részint a téli szállások nyomasztó
74. terhe alatt, melyet a 680-iki rosz aratás elviselhetlenné tett; majd minden községi pénztár kénytelen volt a római bankárokhoz folyamodni s nyakig adósságba verni magát. Hadvezérek és katonák kedvetlenül viselték a háborút. A hadvezérek egy tehetség dolgában sokkal fölöttük álló ellenfélre, untatóan szívós ellentállásra s oly háborúra akadtak, mely nagy veszélyekkel és nehezen kivívt, dicstelen győzelmekkel járt; és már beszélték, miszerint Pompeius azon van, hogy magát Spanyolországból visszahívassa s más valahol hálásabb parancsnokságot adasson magának. A katonák szintén keveset épültek az oly hadjáraton, melyből nem csak hogy kemény ütlegeken és értéktelen zsákmányon kívül egyebet haza nem vihettek magokkal, hanem melyben még zsoldjukat is csak igen rendetle-
74/3. nül bírták megkapni; Pompeius 680/1 telén jelentette a

senátusnak, hogy a zsolddal már két óv óta hátralékban van, s hogy, ha a senátus gyorsan nem segít a bajon, félő, hogy serege szétoszlik; amire aztán a szükségelt összegek végre megérkeztek. E bajok tetemes részének a római kormány mindenesetre elejét vehette volna, ha rá tudta volna bírni magát, hogy a spanyol háborút kevesebb lanyhasággal, hogy ne mondjuk, erősebb akarattal viselje. A dolog lényegében azonban sem ő, sem hadvezérei nem tehettek róla, hogy oly hatalmas lángész, minő Sertorius volt, e talajon, mely oly kitünően alkalmas volt a felkelő- és kalózháborúra, az ellenfél nagy számbéli túlnyomóságának dacára a kis háborút éveken át folytatni bírta. Nem csak hogy a harc végét nem lehetett itt belátni, hanem már úgy tetszett, mintha a sertoriusi felkelés más egyidejű felkelésekkel összefonódni készülne, ami veszélyes voltát még meghatványozta volna. Ugy is a kormány ekkor minden tengeren a kalózok hajóhadaival, Itáliában a fellázadt rabszolgákkal, Makedóniában az al-Duna melléki népségekkel, Kis Ázsiában pedig ismét Mithridates királylyal állt harcban. Határozottan nem állíthatjuk, hogy Sertorius összeköttetésbe lépett volna Róma itáliai és makedóniai ellenségeivel, habár az itáliai Márius-pártiakkal szakadatlan érintkezésben állt; de a kalózokkal már azelőtt nyíltan szövetkezett, a pontusi királylyal pedig, kivel az ennek udvarában tartózkodó római kivándorlottak útján már régóta egyetértésben állt, most formaszerinti szövetségi szerződésre lépett, melyben Sertorius a királynak a kis-ázsiai védencállamokat, a római Ázsia tartományt azonban nem, átengedte, s ezenfelül megigérte, hogy egy, hadainak vezetésére alkalmas tisztet s bizonyos számú katonákat fog neki küldeni, a király pedig kötelezte magát, hogy negyven hajót és 3000 talentumot (4½ mill. tallér) bocsát rendel-

kezésére. A főváros eszélyes politikusai már azon idők emlékét idézték fel, melyekben Itáliát Philippos és Hannibál keletről és nyugatról egyszerre fenyegették; s attól tartottak, hogy az új Hannibál, miután úgy mint elődje Spanyolországot ennek saját erejével meghódította, úgy mint ez, könnyen hamarább érhet Spanyolország hadierejével Itáliába, mint Pompeius, hogy, miként Hannibál tette, az etruskokat és samnítokat fegyverre szólítsa Róma ellen.

Sertorius hatalmának elenyészte.

E párhuzamban azonban több volt az elmésség mint az igazság. Sertorius korántsem volt elég erős arra, hogy Hannibál óriási vállalatát megújíthassa, s el volt veszve, amint Spanyolországot elhagyta, melynek földi és népi sajátságaitól függött minden kivitt sikere, sőt melyben szintén mindinkább kénytelen volt a támadással felhagyni. Bámulatos vezéri ügyessége nem változtathatta meg hadainak minőségét; a spanyol népfelkelés az maradt, ami volt, megbízhatatlan mint a hullám és a szél, hol egész 150,000 emberre rúgó tömegekké egyesülten, hol maréknyi népre összeolvadva: s a római kivándorlók hasonlókép megtartották engedetlenségöket, gőgjöket, önfejüségöket. Azon fegyvernemek, melyek a hadosztályok hosszabb együttlétét kívánják meg, mint nevezetesen a lovasság, seregében természetesen igen elégtelen módon valának képviselve. Legtehetségesebb tiszteit s veteránjainak törzsét a háború lassanként felemésztette, és a rómaiak szorongattatásaiba s a sertoriusi tisztek bántalmazásaiba belefáradva már a legmegbizhatóbb községek is türelmetlenkedni és hűségökben ingadozni kezdtek. Figyelemreméltó, hogy Sertorius, ebben is hasonlóan Hannibálhoz, soha csalódásban nem élt állásának reménytelensége felett; nem mulasztott el egy alkalmat sem az egyesség létrehozására s minden pillanatban kész volt vezéri botját letenni, ha biztosítják, hogy hazájá-

ban békében fejezheti be életét. De a politikai orthodoxia nem ismer egyezkedést és békülést. Sertorius sem hátra felé, sem oldalt nem mehetett; kikerülhetlenül előre kellett mennie az egyszer megkezdett úton, bármennyire keskenyebb és szédítőbb lett az minden lépésnél. Hadi sikerei, mint Hannibáléi, szintén szükségkép mind csekélyebbekké lettek; kétségbe kezdték vonni katonai tehetségét: nem a régi többé, mondták róla, napjait evéssel vagy ivással tölti s a pénzt és időt pazarolja. A szökevények, az elpártoló községek száma mindinkább növekedett. Csakhamar jelentették a hadvezérnek, hogy a római emigránsok életére törnek; s a vád eléggé hihetően hangzott, főkép miután a felkelők seregének számos tisztje, nevezetesen Perpenna csak igen kedvetlenül hajoltak meg Sertorius főparancsnoksága előtt, s miután a római helytartók már régóta bűnbocsánatot és nagy vérdíjat igértek az ellenséges fővezér gyilkosának. Sertorius ama bűnjelek folytán személyének őrizését római katonák helyett válogatott spanyolokra bízta. Magok a gyanúsok ellen iszonyú, de szükséges szigorral lépett fel és több vádlottat halálra ítélt anélkül, hogy, mint máskor szokta, mások tanácsát megkérdezte volna; mire az elégületlenek köreiben azt beszélték, hogy most már veszélyesebb barátaira, mint ellenségeire nézve. Nemsokára egy második összeesküvés fedeztetett fel, mely saját törzskarában keletkezett; aki csak feljelentetett, kénytelen volt megszökni vagy meghalni, de mindnyájan nem fedeztettek fel, ami a titokban maradott összeesküvőket, köztök mindenekfelett Perpennát csak arra ösztönözte, hogy tervök végrehajtását siettessék. Az oscai főhadiszálláson voltak. Itt Perpenna intézkedései folytán egy fényes győzelem híre érkezett a vezérhez, melyet hadai állítólag nyertek, s azon ünnepélyes lakomán, melyet Perpenna e győzelem megünneplésére ren-

Belviszály a sertoriusoknál.

Sertorius meggyilkoltatása.

dezett, Sertorius is megjelent, szokása szerint spanyolai kiséretében. Az ünnepély, a sertoriusi főhadiszállás rendes szokásának ellenére csakhamar bacchanáliává fajult; kihívó szavak váltattak az asztalon keresztül s úgy tetszett, mintha a vendégek közől nehányan alkalmat keresnének a szóvitára; Sertorius hátradőlt pamlagán, mintha nem akarná a lármát észrevenni. Ekkor egyszerre egy földre esett ivócsésze csörömpölése hangzott fel. Perpenna megadta a kitűzött jelt. Marcus Antonius, Sertorius szomszédja az asztalnál, mérte rá az első csapást, s miután ez megfordult és megkisérté felegyenesedni, a gyilkos rávetette magát s őt mindaddig lenyomta, mígnem a többi vendégek, mindannyian részesei az összeesküvésnek, a birkózókra nem vetették magokat s a mindkét karjánál fogva lefogott, védtelen vezért leszúrták (682). Vele együtt estek el hű kisérői. Igy halt meg egyike a legnagyobbaknak, ha nem a legnagyobb ember, kit Róma eddig szült, ki szerencsésebb körülmények közt talán hazájának újjá teremtőjévé lett volna, azon nyomorult emigráns banda árulása következtében, melyre, hogy hazája ellen vezérelje, sorsa kárhoztatta. A történelem nem szereti a Coriolánokat; s nem tett kivételt Sertoriusnak, valamennyi közt a legemelkedettebb lelkünek, leglángelműbbnek, legsajnálatraméltóbbnak kedvéért sem.

72.

Perpenna, Sertorius utódja.

A meggyilkolt örökségébe gyilkosai igyekeztek beülni. Sertorius halála után Perpenna, mint a spanyol hadsereg római tisztjei közt a legmagasabb rangú, követelte magának a főparancsnokságot. A többiek, bár bizalmatlanul és kelletlenül, meghajoltak előtte. Bármenyi kifogások volt is Sertorius ellen, amíg élt, a halál a hőst mégis visszahelyezte jogaiba s midőn Sertorius végrendeletének kihirdetésekor az örökösök nevei közt Perpennáé is felolvastatott,

a katonák méltatlankodása hangosan kitört. Egy részök, nevezetesen a lusitániaiak, szétoszlott; a többit megszállta azon balsejtelem, hogy Sertoriusszal együtt szerencséjök is odaveszett. A nyomorultul vezetett és bátorságukat vesztett felkelő hadakat Pompeius, amint először találkozott velök, csakugyan teljesen szét is ugrasztotta, és más tisztekkel együtt Perpennát is fogságba ejtette. A nyomorult, Sertorius levelezéseinek kiadása által, melyek számos tekintélyes itáliai embert compromittáltak volna, igyekezett életét megváltani; Pompeius azonban elrendelte, hogy a papirok olvasatlanul megégettessenek s Perpennát úgy, mint a felkelők többi fejeit a hóhér kezébe adta. A megmenekült emigránsok elszéledtek s legnagyobb részben Mauretánia sivatagaiba vagy a kalózok közé mentek. Egy részök a plotiusi törvény alapján, melyet nevezetesen a fiatal Caesar buzgón támogatott, csakhamar visszatérhetett hazájába; mindazok azonban, kik közölök Sertorius meggyilkoltatásában részt vettek, egyetlen egynek kivételével, erőszakos halállal haltak meg. Osca, s általjában a legtöbb város, mely az innenső Spanyolországban még Sertoriussal tartott, most önként kaput tárt Pompeius előtt; csak Uxamát (Osma), Cluniát és Calagurrist kellett fegyverrel megvenni. A két tartomány újolag szerveztetett; a túlsóban Metellus a legbűnösebb községek évi adóját felemelte; az innensőben Pompeius osztott jutalmat s büntetést, és például Calagurrist, önállásától megfosztva, alá rendelte Oscának. Egy csapat sertoriusi katonát, kik a Pyrenaekben szedelőzködtek össze, Pompeius rábírt, hogy adják meg magokat, s őket a Pyrenaektől éjszak felé Lugudunum (St. Bertrand, a Haute Garonne départementben) mellett mint „összefutottak“ *(convenae)* községét, letelepítette. A Pyrenaek szorosainak magaslataira feltűzettek a római győzelmi jelek; 683 vé-

Pompeius véget vet a felkelésnek.

71.

gén Metellus és Pompeius seregeikkel végig vonultak a főváros utcáin, hogy a nemzet hálaját a spanyolok legyőzése felett Jovis atyának a capitoliumon kifejezzék. Sulla szerencséje, úgy látszott, még halála után sem hagyta el művét, s jobban megvédte azt, mint azon tehetetlen és lanyha őrök, kiknek védelmére bízatott. Az itáliai ellenzék, vezérének tehetségtelensége s elhamarkodása, az emigrátió, belviszályai által önmagát buktatta meg. E vereségek, bár sokkal inkább saját hibáiknak és ziláltságuknak, mintsem ellenfeleik erőfeszítésének műve valának, azért mégis megannyi diadalai voltak az oligarchiának. A curulisi székek még egyszer megerősíttettek.

II. FEJEZET.

A Sulla-féle restaurátió uralma.

Midőn a senátust létezésében fenyegető Cinna-féle forradalom elnyomása után a helyreállított senátusi kormánynak ismét módjában volt a birodalom belső és külső biztonságára kellő figyelmet fordítani, feles számmal talált oly ügyeket, melyek megoldását nem lehetett elhalasztania anélkül, hogy a legfontosabb érdekek sérelmet ne szenvedjenek, s hogy az, ami ma csak kellemetlen volt, a jövőben veszélyessé ne váljék. Nem tekintve a spanyol bonyodalmakat, elkerülhetlenül szükséges volt a barbárokat Thrákiában s a dunai tartományokban, kikkel Sulla Makedonián keresztülmentében csak felületesen éreztethette hatalmát, alaposan rancba szedni s a görög félsziget éjszaki határának összekuszált viszonyait katonailag szabályozni; másfelől a mindenütt, de főkép a keleti vizeken uralkodó kalózbandák garázdálkodásainak véget vetni s végre Kis-Ázsia zavaros viszonyait jobban rendezni. Azon béke, melyet Sulla 670-ben kötött Mithridates pontosi királylyal, s mely a Murenával 673-ban kötött szerződés által csak ismételtetett, tökéletesen magán viselte a pillanat szüksége által megkövetelt

Külviszonyok.

84.

81.

ideiglenes kisegítő eszköz bélyegét; míg a rómaiak viszonyát Tigranes, Arménia királya iránt, kivel pedig tényleg háborút viseltek, a béke teljesen érintetlenül hagyta. Tigranes ebben joggal látott hallgatólagos engedélyt a maga számára arra, hogy Róma ázsiai birtokait hatalmába kerítse. Ha a kormány ezeket nem akarta neki zsákmányul vetni, kénytelen volt Ázsia új nagy királyával jó módjával vagy erőszakkal tisztába jönni. — Miután az előbbi fejezetben a demokratikus üzelmekkel összefüggő itáliai és spanyolországi mozgalmakat s azoknak a senátusi kormány által történt elfojtását előadtuk, vegyük a mostaniban a külkormányzatot szemügyre, amint azt a Sulla által visszaállított hatóság ellátta vagy elmulasztotta ellátni.

Dalmát-makedóniai expeditió.

Sulla erős kezének nyoma még felismerhető azon erélyes rendszabályokon, melyekhez kormányzóságának vége felé a senátus körülbelül egyidejüleg nyúlt a sertoriánusok, dalmátok és thrákok s a kilikiai kalózok ellen. — A görög-illyr félszigetre intézett expeditiónak célja volt egyfelől azon barbár törzseket engedelmességre kényszeríteni vagy legalább ráncba szedni, melyek a fekete és az adriai tenger közt elterülő egész benföldet bekalandozták s melyek közt különösen a besserek (a nagy Balkánban), a kortársak szavai szerint, még a rablók közt is a rablók rosz hírében állottak, másfelől a főkép a dalmát tengermelléken fészkelő kalózokat kiirtani. A támadás, szokás szerint egyszerre két oldalról, Dalmátia és Makedonia felől intéztetett ellenök, mely utóbbi tartományban e célra egy öt légióból álló sereg gyűlt össze. Dalmatiában Gaius Cosconius volt praetor parancsnokolt, ki az országot minden irányban bejárta és Salona várát két évi ostrom után rohammal bevette. Makedoniában Appius Claudius proconsul (676—678) mindenekelőtt a makedoniai-thrák határon a Karasu bal part-

78—76.

ján elterülő hegyes vidéket igyekezett hatalmába keríteni. A háborút mindkét fél hallatlan vadsággal viselte; a thrákok az elfoglalt helységeket lerombolták s a foglyokat lemészárolták, mire a rómaiak viszonzásul ugyanazt tették. De komoly sikert a római sereg nem bírt felmutatni; a fáradságos menetek s a nagy számú és vitéz hegyi lakosokkal szakadatlanul folyó csatározások a sereget haszontalanul megtizedelték; maga a hadvezér beteg lett és meghalt. Utódját Gaius Scribonius Curiót (679—681) különféle akadályok, nevezetesen egy nem jelentéktelen katonai lázzadás is, arra birták, hogy a thrákok elleni fáradságos hadjárattal felhagyva inkább Makedonia éjszaki határa felé forduljon, hol a gyöngébb dardanusokat (Serbiában) meghódoltatta s egészen a Dunáig hatolt. Csak a bátor és tehetséges Marcus Lucullus (682. 683) nyomult ismét elő kelet felé, a bessereket hegyeik közt megverte, fővárosukat, Uscudamát vagy Philippopolist (Drinápoly) bevette s őket a római fennhatóság előtt meghódolni kényszerítette. Az odrysok királya, Sadalas és a Balkán hegységtől éjszak és dél felé a keleti parton fekvő görög városok: Istropolis, Tomoi, Kallatis, Odessos (Várna mellett), Mesembria és mások a rómaiaktól lettek függőkké; Thrákia, melyből a rómaiak eddig alig bírtak többet a Chersonesoson fekvő Attalos-féle birtokoknál, most, bár természetesen nem igen szót fogadó részévé lett a makedoniai tartománynak.

75—73.

72. 71. Thrákia meghódoltatása.

De a thrákoknak és dardanusoknak végre is az államnak csak egy csekély részére kiterjedő rabló kalandjainál sokkal több kárt okozott az államnak úgy, mint egyeseknek a kalózság, mely mindinkább elharapódzott és mind erősebben szervezkedett. A tengeri közlekedést az egész földközi tengeren kezében tartotta. Itália sem terményeit ki, sem tartományaiból a gabonát be nem vihette; amott éheztek az

A kalózság kiterjedése.

emberek; itt a kereslet hiánya megakasztotta a szántó földek mívelését. Sem pénzküldemény, sem utazó nem volt többé biztosságban; az állampénztár jelentékeny veszteségeket szenvedett; a kalózok egy sereg előkelő rómait elfogtak s ezek kénytelenek voltak magokat nagy összegeken kiváltani, ha ugyan a kalózoknak nem jutott eszökbe egyiköket vagy másikukat vérpadra hurcolni, melyen aztán vad humorokkal fűszerezték a kivégeztetés szertartását. A kereskedők, sőt már a keletre szánt római hadosztályok is elkezdték utazásaik számára lehetőleg a kedvezőtlen időszakot választani, s kevesebbet féltek a téli viharoktól, mintsem a kalózoktól, kik azonban végkép természetesen az év ezen szakában sem tűntek el a tengerről. De bármily érzékeny csapás volt is a tenger ezen elrekesztése, mégis könnyebben volt elviselhető a görög és kis-ázsiai partok és szigetek fosztogatásánál. Úgy, mint utóbb a normannok idejében, a kalózok hajóhadai horgonyt vetettek a tengeri városok előtt, s ezeket vagy óriási váltságösszegek fizetésére kényszerítették, vagy ostrom alá fogták s fegyveres kézzel megtámadták. Ha a Mithridatessel kötött béke után a kalózok Sulla szemeláttára Samothrakét, Klazomenaet, Samost,
84. Iassost kifoszthatták (670), elképzelhetjük, mik történtek ott, ahol sem római hajóhad, sem római hadsereg nem volt közelökben. A görög és kis-ázsiai partokon álló gazdag templomokat egymás után kifosztották; az egy Samothrakéből állitólag 1000 talentom értékű (1.500,000 tallér) kincset vittek magokkal. Apollo, úgymond egy e korbéli római költő, a tengeri rablók által oly szegénységre jutott, hogy ha a fecske látogatóba megy hozzá, egykori temérdek kincséből már egy szemernyi aranyat sem bír neki mutatni. Négyszáznál többre tették a kalózok által bevett vagy megsarcolt helységek számát, s ezek közt oly városok is voltak,

mint Knidos, Samos, Kolophon; több virágzó szigeti és parti helységnek összes lakossága kivándorolt, nehogy a tenger rablói elhurcolják. Még a benföld sem volt többé biztos tőlök; megtörtént, hogy a parttól egy vagy két napi járó földnyire fekvő helységeket is megtámadtak. Azon irtóztató eladósodás, melynek terhe alatt utóbb a görög keletnek minden helysége elbukott, nagy részben e balságos időkben vette kezdetét. A kalózkodás jelleme tökéletesen megváltozott. Nem vakmerő utonállók adóztatták meg többé a krétai vizeken Kyrene és Peloponnesos közt, — melynek a kalóznyelv az „aranytenger“ nevet adta — az itáliai-keleti nagy rabszolga- és fényüzési kereskedést; a kalózok nem voltak többé felfegyverkezett rabszolgavadászok sem, kik a „háborút, kereskedést és tengeri rablást“ egyformán űzték egymás mellett; valódi kalóz-állam létezett itt sajátságos közszellemével, erős és tiszteletet parancsoló szervezettel, mely saját hazával bírt, már egy symmachiát kezdett alapítani s melynek kétségkívül határozott politikai céljai is voltak. A kalózok kilikiaiaknak nevezték magokat, a valóságban azonban hajóikon a világ minden nemzetének kétségbeesett emberei és kalandorai találkoztak egymással: a krétai toborzó helyek elbocsátott zsoldosai, Itália, Spanyolország és Ázsia megsemmisített helységeinek polgárai, katonák és tisztek Fimbria és Sertorius seregéből, s egyáltaljában minden nemzetek söpredéke, minden elnyomott pártnak üldözött menekülői, a nyomor és vakmerőség minden embere — és hol hiányzott e szerencsétlen korban az ínség és a gazság? A kalózok többé nem egy összekerült tolvajbandát, hanem elhatárolt katonai államot képeztek, melyben a kiátkozottság s a bűn szabad-kőmívessége foglalta el a nemzetiség helyét, s melynek kebelén belől a bűn, mint ez oly gyakran előfordul, önmaga elől a legemelkedettebb közér-

A kalózság szervezése.

zületben keresett menekvést. E fegyelmetlen korban, midőn a gyávaság és féktelenség a társadalmi rend minden kötelékeit meglazították, a legitím társadalmak példát vehettek volna az ínség és erőszak e fattyú államáról, melybe, úgy látszott, mintha minden más államból belé menekült volna a megtörhetetlen összetartás, a bajtársi szellem, az adott szó s az önválasztotta főnökök iránti tisztelet, a vitézség és életrevalóság. Ha ez állam zászlajára jelszóul a bosszú volt írva ama polgári társaság ellen, mely annak tagjait, joggal vagy jogtalanul, a maga kebeléből kitaszította, akkor még kérdés vala, ha valjon e jelszó rosszabb volt-e az itáliai oligarchia s a keleti szultánság jelszavainál, melyek úgy látszott, mintha a világot egymás közt felosztani készülnének. A kalózok legalább egyenrangúaknak érezték magokat minden legitím állammal; rablóbüszkeségöket, rablófényüzésöket és rablóhumorukat még számos valódi kalóztörténet, az eszeveszett vígság és lovagias rabló élet ez elbeszélései hirdetik; azt hitték, és dicsekedtek is vele, hogy igazságos háborúban élnek az összes világgal; amit e harcban nyertek, azt nem rablott jószágnak, hanem hadi zsákmánynak tekintették; s miután a kézrekerült kalóz minden római kikötőben biztos számíthatott a keresztre, viszont ők is jogot formáltak belőle, hogy minden foglyukat kivégezhessék. Katonai-politikai szervezetök főkép a mithridatesi háború óta szilárdan meg volt állapítva. Hajóik, többnyire „egérladikok“ azaz kis, nyílt, gyorsan vitorlázó bárkák és csak kisebb részben két és három emeletes járművek, ettől fogva rendszerint hajórajokká egyesülten jártak admiráljaik vezérlete alatt, kiknek bárkái aranytól s bibortól ragyogtak. A fenyegetett bajtárstól, lett légyen bár teljesen ismeretlen előtte, a kalózkapitány a kért támogatást soha meg nem tagadta; minden szerződést, melyet valaki a kalózság valamely tag-

jával kötött, az összes társaság kötelességszerüleg elismert, de ép úgy megtorolt minden bántalmat is, melyet bármely tagja szenvedett. Valódi hazája a Herkules oszlopaitól a syriai s egyiptomi vizekig terjedő tenger volt; menedékhelyeket, minőkre magok és úszó házaik számára a szárazföldön szükségök volt, feles számmal és készségesen nyujtottak nekik Mauretania s Dalmatia partvidékei, Kréta szigete, s mindenekfelett Kis-Ázsiának úgyszólván uratlan déli partja, mely tele van sziklafokokkal és búvó helyekkel s mely e kor tengeri kereskedésének fő utján uralkodott. Az itt fekvő lykiai városszövetség s a pamphyliai községek csekély jelentőségüek voltak; a 652 óta Kilikiában alapított római állomás pedig korántsem volt elegendő a nagy terjedelmű tengerpart feletti uralom biztosítására; Syria uralma Kilikia felett mindig csak névleges volt, most pedig rövid idő óta helyet adott Arméniáénak, melynek ura, telivér nagykirály módjára, a tengerrel mitsem törődött s azt szivesen átengedte a kilikiaiaknak fosztogatásra. Nem volt tehát csuda, ha a kalózok itt nagyobb virágzásnak indultak, mint bárhol egyebütt. Itt nemcsak a part minden pontján voltak jelző helyeik és állomásaik, hanem mélyebben a szárazföld bensejében, a lykiai, pamphyliai, kilikiai hegyes és járhatatlan benföld félreeső zugaiban még sziklavárakat is épitettek magoknak, melyekben, mialatt magok a tengeren jártak, nejeiket, gyermekeiket és kincseiket rejtve tartották, s veszélyes időkben magok is menhelyre találtak. Ily kalózvárak nagy számmal voltak főkép a zord Kilikiában, melynek erdőségei a kalózoknak egyúttal kitünő fát szolgáltattak a hajóépitésre, s hol ennek folytán fő hajógyáraik és fegyvertáraik is voltak. Nem lehetett csodálni, hogy e szervezett katonai állam a többé-kevésbbé magokra hagyott és önmagokat kormányozó görög tengeri városok közt erősen

102.

álló clientélát bírt magának alkotni, mely a kalózokkal, mint valamely baráti lábon álló hatalommal, meghatározott szerződések alapján kereskedelmi összeköttetésbe lépett, és nem hajtott a római helytartók felszólítására, kik tőle hajókat követeltek a rablók ellen; amint például Side, nem jelentéktelen pamphyliai város a kalózoknak megengedte, hogy hajógyárában hajókat építhessenek magoknak és foglyaikat a város piacán árulhassák. — Az ily tengeri rabló társaság politikai hatalom volt, és ilyenül viselte magát és ilyennek tekintetett, amióta Tryphon syriai király először használta politikai hatalomként, midőn uralmát az ő támogatására alapította. A kalózok Mithridates pontosi királynak úgy mint a római demokrata emigrátiónak szövetséges társai voltak; és Sulla hajóhadaival ütközeteket vívtak úgy a keleti, mint a nyugati vizeken. Találunk egyes kalóz-fejedelmeket, kik egy sereg tekintélyes parti városnak urai voltak. Mennyire ment már ez úszó államnak benső politikai fejlődése, azt meg nem mondhatjuk; de tagadhatatlan, hogy e képződések egy tengeri királyság csiráit foglalták magokban, mely már állandó fészket kezdett magának rakni és mely kedvező viszonyok közt kétségkívül maradandó állammá fejlődhetett volna.

A római tengeri rendőrség semmissége.

Ezzel meg van mondva az is, amit részben különben már fentebb jeleztünk, mikép tartották, vagy inkább, mikép nem tartották fenn a rómaiak „saját tengerökön“ a rendet. Rómának a provinciák feletti véduralma leginkább a katonai gyámkodásban állott; a tartománylakosok azért fizettek vagy adóztak Rómának, mert ez vállalta magára védelmöket a szárazon úgy mint a tengeren. De soha gyám gyámoltját szemtelenebbül meg nem csalta, mint a római oligarchia az alattvaló községeket. Ahelyett hogy általános birodalmi hajóhadat állított s a

tengeri rendőrséget öszpontosította volna, a senátus a tengeri rendőrség ügyének egységes fővezetését, mely nélkül épen e téren mire sem lehetett menni, teljesen elejtette és minden egyes helytartóra és minden egyes védenc államra rá hagyta, hogy védjék meg magokat a kalózok ellen úgy, amint birják vagy akarják. Róma, ahelyett hogy, amire kötelezte volt magát, a hajóhadi ügyet a maga, és a formailag souverainnek maradt védencállamok pénzével és vérével teljesen ellátta volna, felhagyott az itáliai hadi tengerészettel s rászokott, hogy egyes kereskedő városoktól requirált hajókkal, vagy még gyakrabban, hogy a mindenütt szervezett parti őrségekkel segítsen magán, mely két esetben a védelem minden költségei és fáradalmai az alattvalók vállaira nehezedtek. A tartománylakosok még örülhettek ha a római helytartó a partvédelem számára kirótt requisitiókat nem sikkasztotta el, hanem csakugyan e célra fordította, vagy ha nem kényszeríttettek rá, ami gyakran megtörtént, hogy egyik másik, a tengeri rablók kezébe esett előkelő rómainak váltságdíját megfizessék. Ha véletlenül valami okos dologba fogtak, minő Kilikia megszállása volt 652-ben, azt a végrehajtás terén okvetlenül elrontották. Ha volt e korban római, ki a nemzeti nagyság általános mámorító érzetétől nem volt teljesen elkábítva, annak követelnie kellett volna, hogy a vásártér szószékéről szedjék le a reá szegezett hajó-orrokat, legalább ne emlékeztessenek szakadatlanul ama tengeri győzelmekre, melyek egy jobb korban vívattak ki. — Egyébiránt Sulla, kinek a Mithridates elleni háborúban eléggé módjában volt meggyőződni róla, mily veszélyekkel jár a tengerészeti ügy elhanyagolása, különféle eszközökhöz nyúlt a baj orvoslására. Azon megbízásnak ugyan, melyet az általa Ázsiában alkalmazott helytartóknak adott, hogy t. i. a tengeri városokban egy

102.

Expeditió Kis-Ázsia déli partjára.

hajóhadat szereljenek fel a tengeri rablók ellen, kevés sikere lett, miután Murena ehelyett inkább Mithridatesbe kötött belé, Kilikia helytartója Gnaeus Dolabella pedig teljesen
79. használhatatlanak bizonyult. Ez okból a senátus 675-ben elhatározta, hogy a consulok egyikét küldi Kilikiába; s a
Publius Servilius Isauricus. sors a derék Publius Serviliusra esett. Ez egy véres ütközetben a kalózok hajóhadát megverte, azután azon a kisázsiai déli parton fekvő városok ellen fordult, melyek nekik kikötő helyekül és kereskedelmi állomásokul szolgáltak.
Zeniketes legyőzetik. A hatalmas Zeniketes tengeri fejedelem várait: Olympost, Korykost, Phaselist a keleti Lykiában, Attaleiát Pamphyliában lerombolta s Olympos várának lángjai közt maga a
Az isaurok legyőzetnek. fejedelem is elveszett. Innen az isaurok ellen ment, kik a zord Kilikia éjszaknyugoti zugában a Tauros éjszaki lejtőjén egy meredek hegyhátakból, hasadékos sziklákból és mély völgyekből álló, pompás tölgyerdőkkel elborított labyrinthot laktak — mely vidék még ma is tele van a régi rablóvilág emlékezetével. Servilius, hogy ezen isauri sziklafészkeket, a kalózok végső és legbiztosabb menhelyeit kézre keríthesse, először vezetett római sereget a Tauruson kekesztül, s az ellenség várait, Oroandát és mindenekfelett magát Isaurát, valódi eszményképét egy rabló városnak, mely egy nehezen hozzáférhető hegygerinc csúcsán feküdt s Ikonion tág síkján teljesen végig nézett és uralkodott,
78—76. lerombolta. A három éves hadjárat (676—678), melyből Publius Servilius a maga és maradékai számára az isauri melléknevet hozta haza, nem volt sikeretlen; számos kalóz és kalózhajó jutott általa a rómaiak kezébe; Lykia, Pamphylia, nyugoti Kilikia erősen elpusztítattak, a lerombolt városok területe lefoglaltatott és Kilikia tartományhoz csatoltatott. De a dolog természete úgy hozta magával, hogy ezzel a kalózság még korántsem volt elfojtva, hanem mind-

össze kénytelen volt más vidékre, nevezetesen a kalózok legrégibb búvhelyére a földközi tengeren, Krétára vonulni. E bajon gyökeresen csak messzire kiterjedő és egységesen végrehajtott megtorló rendszabályok, vagy inkább, csak egy állandó tengeri rendőrség szervezése segíthetett.

Ázsiai viszonyok.

E tengeri háborúval sokszoros vonatkozásban álltak a kis-ázsiai szárazföld viszonyai. Azon feszültség, mely itt Róma és Pontos s Arménia királyai közt létezett, nemcsak nem csökkent, hanem mindinkább növekedett. Az egyik oldalon Tigranes, Arménia királya, mivel sem törődve terjesztette hódításait. A párthusok, kiknek e korban belső zavarok által is megszaggatott állama mélyre süllyedt, szakadatlan viszálkodások közben mind mélyebben és mélyebben visszaszoríttattak Ázsia belsejébe. Az Arménia, Mesopotámia és Iran közt fekvő tartományok közől Korduene (az éjszaki Kurdistan) és az atropatesi Media (Aderbidjan) párthus hűbérkirályságokból árméniaiakká lettek, Ninive (Mosul) vagy Adiabene birodalma pedig, legalább ideiglenesen, szintén Arménia védencsége alá hajlani kényszerittetett. Arménia Mesopotámiában, nevezetesen Nisibisben és vidékén, szintén megalapította hatalmát; csak a birodalom nagy részben sivatag déli fele nem jutott, úgy látszik, az új nagy király állandó birtokába, s nevezetesen Seleukia a Tigris partján nem lett alattvalójává. Edessa vagy Osroene birodalmát a kóborló arabok egy törzsének adta, melyet a déli Mesopotámiából költöztetett át ide és telepített le benne, hogy általa az Euphráton való átkelésen s a nagy kereskedelmi úton uralkodjék.*) De Tigranes

Tigranes s az új arméniai nagy birodalom.

*) Az edessai birodalom, melynek alapítását a benföldi krónikák a 620. évre teszik, nem jutott rögtön keletkezése után Abgaros és Mannos arab dynastiája alá, melyet utóbb benne találunk. Ez nyilván valókép azzal függ össze, hogy Nagy Tigranes számos arabot 134.

nem szorítkozott hódításaival az Euphrát keleti partjára. Először is Kappadokia képezte célját támadásainak, s véd-
Kappadokia Arménia birtokába jut.
telen állapotában a túlhatalmas szomszéd megsemmisítő csapásokat mérhetett reá. A keleti Melitene tartományt Tigranes Kappadokiától elszakította s a vele szemben fekvő Sophene arméniai tartománynyal egyesítette, miáltal az Euphráton való átkelés a nagy kis-ázsiai-arméniai kereskedelmi úttal együtt hatalmába került. Sulla halála után még seregei is benyomultak a tulajdonképeni Kappadokiába s Mazaka (utóbbi Kaesareia) fővárosnak és más tizenegy, görög módra szervezett városnak lakosságát elhurcolták Arméniába. A Seleukidák teljesen feloszlásnak eredt birodalma sem volt képes erősebb ellentállást fejteni ki az új
Syria Tigranes alatt.
nagy király ellen. Itt, délen, az egyiptomi határtól Straton tornyáig (Kaesareia) Alexandros Ianneas, a zsidók fejedelme uralkodott, ki syriai, egyiptomi és arab szomszédaival és a birodalmi városokkal vitt folytonos harcaiban uralmát léptenként mind kijebb terjesztette s mindinkább megerősítette. Syria nagyobb városai, Gaza, Straton tornya, Ptolemais, Beroea, megkísértették magokat hol szabad községekként, hol úgy nevezett tyrannusok alatt saját szakállukra fenntartani; a főváros, Antiochia pedig, úgy szólván

---

telepített le Edessa, Kallirrhoe, Karrhae vidékén (Plin. *h. n.* 5, 20, 85, 21, 86, 6, 28, 142); és Plutarch is (*Luc.* 21) említi, hogy Tigranes, a sátorozó arabok szokásait megváltoztatva, őket birodalmához közelebb letelepítette, hogy segélyökkel a kereskedést kezébe kerithesse. Ez alkalmasint úgy értendő, hogy a beduinoknak, kik területökön kereskedelmi utakat nyitni s ezeken meghatározott átmeneti vámokat szedni szoktak, (Strabo 14, 748), a nagy királyt mintegy vámellenőrök gyanánt kellett szolgálniok és az Euphráton való átmenetnél számára úgy, mint a magok számára vámot kellett szedniök. Ezen „osroei araboknak“ *(Orei Arabes)*, mint Plinius őket nevezi, kell az Amanos hegyi araboknak is lenniök, kiket Afranius győzött le (Plut. *Pomp.* 39).

önálló volt. Damaskos és a Libanon völgyei a nebataeusok fejedelme, a petrai Aretas előtt meghódoltak. Kilikiában végre vagy kalózok vagy a rómaiak uralkodtak. És a Seleukida hercegek, mintha csak a királyságot általános gúny és botrány tárgyává akarnák tenni, szakadatlanul vitáztak egymással ezen ezer darabra töredező korona felett; sőt mialatt nemzetségöktől, melyre mint Laios házára az örök viszálkodás átka nehezedett, saját alattvalói rendre elpártoltak, ők még Egyiptom trónjára is igényt mertek formálni, mely II. Sándor király magtalan halála folytán megüresedett. Tigranes itt a birodalomra minden habozás nélkül rátette kezét. A keleti Kilikiát könnyű szerrel meghódította, s Soloi és más városok polgárságát, úgy mint előbb a kappadokiaiakat, Arméniába hurcoltatta. Hasonlókép fegyverrel foglalta el a felső syriai tartományt, az Orontes torkolatánál fekvő s vitézül védelmezett Seleukeia város kivételével, és Phoenikének legnagyobb részét; 680 körül az árméniaiak már Ptolemaist is bevették s a zsidók államát is komolyan fenyegették. A seleukidák régi fővárosa, Antiochia a nagy király székvárosainak egyikévé lett. A syriai évkönyvek Tigranest már 671-től, a Sulla és Mithridates közt létrejött békét közvetlenül követett évtől fogva az ország uraként említik, Kilikiát pedig és Syriát arméniai satrapaságként mutatják be a nagy király helytartója, Magadates alatt. Ninive királyainak, a Salmanassaroknak és Sanheribeknek kora megújulni látszott. A keleti despotismus ismét sulyosan nehezedett a syriai part kereskedéssel foglalkozó lakosaira, mint egykor Tyrosra és Sidonra; ismét benföldi nagyhatalmak vetették magokat a földközi tenger melléki tartományokra; ismét állítólag fél millió emberre rúgó ázsiai hadseregek álltak Kilikia és Syria partjain. Amint egykor Salmanassar és Nebukadnezar a zsidókat Babylonba hurcolták, azon módon

74.

83.

kellett most az új birodalom minden határszéli tartományából, Korduneből, Adiabeneből, Assyriából, Kilikiából, Kappadokiából a lakosoknak, főkép pedig a görög vagy félgörög városi polgároknak összes vagyonukkal, a netalán hátrahagyott jószág elkobzásának terhe alatt az új székvárosba összeköltözniök; egyikébe azon óriási városoknak, melyek nem annyira az uralkodók nagyságát, mint inkább a népek silányságát hirdetik, s melyek az Euphrát melléki tartományokban a fő királyság minden változása alkalmával az új nagy szultánnak egy hatalomszavára a földből teremnek. Az új „Tigranesváros," Tigranokerta, Arménia déli vidékén, nem messze a mesopotámiai határtól*), Ninive és Babylon mintájára készült, ötven rőfnyi magas falakkal és a palotáknak, kert- és parkültetményeknek a szultánságtól elválhatatlan pompájával. A nagy király egyebekben sem tagadta meg magát: a mint a kelet örök gyermekkorában a nép gyermekes phantáziája egyáltaljában sohsem szünt meg a királyokat valódi koronával fejökön képzelni magának, azonképen Tigranes is, midőn nyílvánosan mutatta magát, Dareios és Xerxes utódját megillető pompában és viseletben jelent meg, bibor kaftánban, félig fehér, félig bibor alsó ruhában, hosszú ráncos bugyogóban, magas turbánnal fején s a királyi fejékkel homlokán; s ahol állt és járt, négy „király" rabszolgamódra kisérte s szolgálta. — Szerényebben lépett fel Mithridates király. Kis-Ázsiában minden túlkapástól tartózkodott, s beérte azzal, amit semmiféle szerződés neki meg nem tiltott, hogy hatalmát a fekete tenger mellékén megszilárdítsa s azon tartományokat,

Mithridates.

*) A város nem Diarbekr mellett, hanem Diarbekr és a Van-tó közt feküdt, közelebb ez utóbbihoz, a Nikephorios (Jezidchaueh Su), az éjszak felől a Tigrisbe ömlő folyók egyike mellett.

melyek a bosporusi, most az ő fennhatósága alatt fia Machares által kormányzott királyságot a pontositól elválasztották, fokonként minél határozottabban függővé tegye magától. De ő is minden erejét megfeszítette, hogy hajóhadát és hadseregét jó karba helyezhesse, s főkép az utóbbit római módra fegyverezhesse és szervezhesse, amiben az udvarában nagy számmal lévő római emigránsok nagy szolgálatokat tettek neki.

A rómaiak magoktartása keleten.

A rómaiak nem igen igyekeztek még jobban belebonyolódni a keleti ügyekbe, mint amennyire már voltak. Ez nevezetesen csatányosan kiviláglik abból, hogy a senátus nem használta fel az e korban kinálkozó alkalmat, az egyiptomi birodalmat békés úton Róma közvetlen uralma alá hajthatni. Ptolemaeos Lagos fiának legitím utódjai kihaltak, midőn a Ptolemaeos Soter II. Lathyros halála után Sulla által a trónra ültetett II. Alexandros király I. Alexandros királynak fia, nehány nappal trónralépése után egy zenebona alkalmával fővárosában megöletett (673). Ezen Alexandros végrendeletében*) a római községet nevezte

Egyiptomot Róma nem foglalja el.

81.

*) Azon vitás kérdést, valjon ezen állítólagos végrendelet I. Sándor († 666) vagy II. Sándor († 673) királytól származik-e, rendszerint az első alternativa részére szokták eldönteni. De ki nem elégítő okokból; mert Cicero (*de l. agr.* 1, 4, 12, 15, 38, 16, 41) nem azt mondja, hogy Egyiptom 666-ban, hanem hogy ezen évben, vagy utánna szállt Rómára; s midőn abból, hogy I. Sándor a külföldön, II. Sándor pedig Alexandreiában halt meg, következtették azt, hogy a kérdéses végrendeletben említett, Tyrosban letéteményezett kincsek alkalmasint az elsőéi voltak, feledték azt, hogy II. Sándor tizenkilenc nappal Egyiptomba érkezése után már megöletett (Letronne *inscr. de l'Egypte* 2, 20), s így pénztára ekkor még igen könnyen Tyrosban lehetett. Döntő súlylyal bír azonban azon körülmény, miszerint a második Sándor volt az utólsó valódi Lagida, miután Pergamon, Kyrene és Bithynia hasonló módon történt megszerzése alkalmával Rómát

88. 81.

örökösévé. Ez okmány valódisága ugyan kétségbe vonatott; de a senátus azt elismerte, midőn a Tyrosban az elhalt király számára letéteményezett összegeket e végrendelet alapján felvette. Ennek dacára megengedte, hogy Lathyros királynak két köztudomás szerint törvénytelen fia közől az egyik, XI. Ptolemaeos, ki az új Dionysosnak, vagy a flótásnak (Auletes) neveztetett, Egyiptomot, a másik, a kyprosi Ptolemaeos pedig Kyprost tényleg birtokába vegye; a senátus őket ugyan nyíltan nem ismerte el, de nem is követelte tőlök határozottan a birodalom kiadását. Annak oka, hogy a senátus e zavaros állapotoknak nem vetett véget és nem mondott le kötelező alakban Egyiptomról és Kyprosról, kétségkívül azon tekintélyes évdíjban rejlett, melyet azon, mintegy kérbirtok alapján uralkodó királyok ez állapot fenntartásáért szakadatlanul fizettek a római coteriák fejeinek. Annak oka azonban, hogy e gazdag szerzeményről egyáltaljában lemondtak, másban rejlik. Egyiptom, sajátságos fekvése és pénzügyi szervezete folytán minden benne parancsnokoló helytartónak oly pénz- és tengeri erőt s általjában oly független hatalmat adott kezébe, mely az oligarchia gyanakvó és gyönge kormányrendszerével egyenesen összeegyeztethetetlen volt; s e szempontból indulva ki, eszélyes dolog volt a Nil vidékének közvetlen birtokáról lemondani. — Kevésbbé igazolható az, hogy a senátus

---

mindig a legitim uralkodó család utólsó sarjadéka tette örökösévé. A régi államjog, legalább amint a római védenc államokra nézve irányadó volt, úgy látszik, az uralkodónak nem feltétlenül, hanem csak öröködésre jogosított agnatusok hiányában adott jogot birodalmáról végrendeleti úton rendelkezhetni. — Valjon e végrendelet valódi volt-e vagy hamisított, az többé el nem dönthető, de meglehetősen mindegy is; különös okok nem szólnak amellett, hogy hamisítottnak kelljen tartanunk.

tus elmulasztá a kis-ázsiai és syriai ügyekbe közvetlenül beavatkozni. Az arméniai hódítót ugyan nem ismerte el Kappadokia és Syria királyául; de másfelől nem is tett semmit visszaszorítására, bármily közel feküdt számára a beavatkozás, nevezetesen Syriára nézve, midőn 676-ban a szükség által kényszerítve Kilikiában háborút indított a kalózok ellen. A római kormány, midőn Kappadokia és Syria elestét hadizenet nélkül elnézte, ezzel a valóságban nemcsak védenceit, hanem egyúttal saját hatalmi állásának legfontosabb alapjait is zsákmányul vetette az ellenfél elé. Veszélyes volt már az is, hogy az Euphrát és Tigris melléki görög telepekben és birodalmakban feláldozta saját uralmának előbástyáit; midőn azonban megtűrte, hogy az ázsiaiak a földközi tenger partján, mely Róma birodalmának alapját képezte, megfészkeljék magokat, ezzel már nem békeszeretetének adta tanúságát, hanem maga bevallotta azt, hogy az oligarchia a Sulla-féle restaurátió által ugyan még oligarchicusabbá, de sem okosabbá, sem erélyesebbé nem lett, a római világuralomra nézve pedig ez a végnek kezdetét jelentette. — A háborut a másik fél sem akarta. Tigranesnek nem volt oka kívánnia, miután Róma háború nélkül is zsákmányul vetette neki saját szövetségeseit. Mithridates, ki mindenek dacára mégis több volt egy közönséges szultánnál s kinek eléggé módjában volt ellenségeit és barátait jó és balsorsban megismerni, jól tudta, hogy egy második római háborúban igen valószínűleg ép úgy egyedül fogna állani, mint állt az elsőben, s hogy nem tehet okosabbat, mint, ha békében marad és birodalmának benső megszilárditásán dolgozik. Hogy békés nyilatkozatait komolyan veszi, azt bebizonyította Murenával történt találkozásán; s ezután is került mindent, aminek a római kor-

Róma nem avatkozik be Kis-Ázsiában és Syriában.

78.

mányt passivitásából való kilépésre kellett volna kényszeríteni.

Azonban, valamint már az első mithridatesi háború kitört anélkül, hogy a két fél bármelyike tulajdonképen akarta volna, azonképen az ellentétben álló érdekek most is kölcsönös gyanakvásra vezettek, ez ismét kölcsönös védelmi rendszabályokra, melyek végre saját nehézkedésök által a dolgot nyílt szakításra juttatták. A kormány azon bizalmatlansága saját hadképességébe és harckészségébe, mely állandó hadsereg hiánya és a nem igen példás collegiális kormányzás mellett könnyen megérthető, s már régóta uralkodott Róma politikáján, úgy szólván irányelvévé tette a római politikának, hogy bármely háborúval nem az ellenfél legyőzése, hanem csak megsemmisítése után hagyjon fel; e tekintetben Sulla békéjével Rómában kezdet óta annyira nem voltak megelégedve, mint egykor azon feltételekkel, melyeket Scipió Africanus engedélyezett a karthágóiaknak. Azon szokszorosan nyilatkozó aggodalmat, miszerint a pontosi király egy második támadásra készül Róma ellen, a mostani viszonyok szerfeletti hasonlósága a tizenkét év előttiekkel, némileg igazolta. Egy veszélyes polgárháború ismét egy időre esett Mithridates komoly hadi készületeivel; a thrákok ismét elözönlötték Makedoniát s a kalózok hajóhodai ismét ellepték az egész földközi tengert; ismét jártak és keltek az emissáriusok a Spanyolországban és a sinopei udvarban levő római kivándorlottak, mint egykor Mithridates és az itáliaiak közt. Már 677
77. elején kimondatott a senátusban, miszerint a király csak az alkalmat lesi, hogy egy itáliai polgárháború alatt a római Ázsiát megtámadja; az Ázsiában és Kilikiában álló római hadseregek megszaporíttattak, hogy bármely eshetőségre készen álljanak. Viszont Mithridates is növekvő aggodalom-

mal nézte Róma politikájának fejlődését. Éreznie kellett, hogy a rómaiak és Tigranes közt, bármint húzódozzék is tőle a gyönge senátus, a háborúnak előbb-utóbb ki kell törnie, s hogy ő kénytelen lesz benne részt venni. Kisérlete, melylyel a békekötésnek még mindig meg nem történt írásba foglalását a római senátustól kinyerni igyekezett, a lepidusi forradalom zavarainak idejébe esett és sikeretlen maradt; s Mithridates ebben a háború küszöbön álló megújulásának előjelét látta. Ennek bevezetéseül látszott szolgálni a tengeri rablók elleni hadjárat, mely közvetve a kelet királyait is érintette, kik velök szövetségben álltak. Még aggasztóbbak voltak Rómának függőben levő igényei Egyiptomra és Kyprosra; és feltünő volt, hogy a pontosi király azon két Ptolemaeussal, kiktől a senátus még mindig megtagadta az elismerést, két leányát, Mithridatist és Nyssát eljegyezte. Az emigránsok sürgették a háború megindítását; Sertorius helyzete Spanyolországban, melyet kikémlelendő, Mithridates illendő ürügyek alatt követeket küldött Pompeius főhadiszállására, s mely épen ez időtájt csakugyan tiszteletet parancsoló volt, azon kilátással kecsegtette a királyt, hogy nem mint első háborújában Róma mindkét pártja ellen, hanem az egyikkel szövetkezve fog a másik ellen harcolhatni. Kedvezőbb pillanatot nem lehetett remélni, s végre is jobb volt, ha ő izeni meg, mint, ha neki izenik meg a háborút. Ekkor halt meg 679-ben III. Nikomedes Philopator, Bithynia királya, és mint törzsének utolsó sarjadéka — mert Nysával nemzett fia nem volt vagy nem tartatott igazi gyermekének — birodalmát végrendeletében a rómaiakra hagyta, kik nem is késtek ezen, a római provinciával határos, és régóta római hivatalnokoktól és kereskedőktől ellepett tartományt birtokukba venni. Ugyanekkor Kyrene, mely már 658-ban szállt a rómaiakra, 96.

75. Bithynia Róma birtokába jut.

Kyrene római tartománynyá lesz. 75.

végre szintén tartománynyá szerveztetett és római helytartó küldetett beléje (679). E rendszabályoknak, kapcsolatban azon támadásokkal, melyek Kis-Ázsia déli partjain ugyanez időtájt intéztettek a kalózok ellen, fel kellett a király aggodalmát költeniök; nevezetesen Bithynia elfoglalása, miután Paphlagonia alig érdemelt említést, Rómát a pontosi birodalom közvetlen szomszédjává tette; s valószínűleg ez esett döntő súlylyal a mérlegbe. A király megtette az elhatározó lépést és 679/80 telén megizente a rómaiaknak a háborút.

A mithridatesi háború kitörése. 75/4.

Mithridates hadi készületei.

Mithridates szerette volna, ha a nehéz munkára nem kell egymagának vállalkoznia. Legközelebbi és természetes szövetségese Tigranes nagykirály volt; de e rövidlátó ember ipjának ajánlatát visszautasította. Ekként csak a felkelők s a kalózok maradtak meg számára. Mithridates gondoskodott róla, hogy Spanyolországba és Krétába küldött erős hajóhadak útján mindakettővel összeköttetésbe léphessen. Sertoriussal formaszerinti szerződést kötött, melyben Róma Mithridates javára Bithyniáról, Paphlagoniáról, Galatiáról és Kappadokiáról lemondott, — mely tartományokat természetesen a királynak előbb a csatatéren kellett megszereznie. Fontosabb volt azon támogatás, melyben a spanyol hadvezér a királyt római tisztek küldése által részesítette, kik seregeit és hajóhadait vezényeljék. Sertorius a keleten levő emigrátió két legtevékenyebb tagját, Lucius Magiust és Lucius Fanniust a maga képviselőivé tette a sinopei udvarnál. A kalózok is nyujtottak segedelmet; nagy számmal megjelentek a pontosi birodalomban, s úgy látszik, leginkább nekik köszönhette a király, hogy egy, úgy hajóinak száma mint jelessége által tiszteletet parancsoló tengeri hatalmat teremthetett magának. De leginkább támaszkodhatott a király saját haderejére, melylyel úgy remélte, hogy

még a rómaiaknak Ázsiába érkezése előtt el fogja ázsiai birtokaikat foglalhatni, főkép miután az ázsiai provinciában a Sulla-féle hadi adó által előidézett pénzügyi szükség, Bithyniában az új római uralom iránti ellenszenv, Kilikiában pedig és Pamphiliában a nemrég befejezett pusztító háborúból fennmaradt gyúanyag kedvező kilátásokkal kecsegtették betörése esetére. Készletekben nem szenvedett hiányt; két millio medimnos gabna volt a királyi magtárakban felhalmozva. Hajóhada és katonasága nagyszámú volt és jól be vala gyakorolva, nevezetesen bastarnus zsoldosai oly válogatott had voltak, mely még az itáliai legionáriusokkal is megmérkőzhetett. Ezuttal is a király kezdte meg a támadást. Diophantos vezetése alatt egy hadteste Kappadokiába nyomult, hogy az ebben fekvő várakat megszállja s a rómaiak elől a pontosi birodalomba vezető utat elzárja; Marcus Marius propraetor, kit Sertorius küldött vezérül a királynak, Eumachos pontosi tiszttel együtt Phrygiába ment a római provinciát és a Taurus hegységet felkelésre bírni; a főhadsereg, mely 100 kaszás szekérre, 16,000 lovasra és 100,000 gyalognál többre rúgott, Taxiles és Hermokrates vezetése s a király személyes fővezénylete alatt, valamint az Aristonikos által vezérelt 400 hajóból álló hajóhad Kis-Ázsia éjszaki partjának mentében hatoltak előre, Paphlagoniát és Bithyniát megszállandók. — Római részről a háború vezetésére első sorban a 680. év consula, Lucius Lucullus szemeltetett ki, ki mint Ázsia és Kilikia helytartója a Kis-Ázsiában levő négy, és egy Itáliából magával hozott ötödik légiónak élére állíttatott, azon utasítással, hogy ezen 30,000 gyalogból és 1600 lovasból álló seregével Phrygián keresztül a pontosi birodalomba benyomuljon. Társa, Marcus Cotta a hajóhaddal és egy másik római hadtesttel a Propontisra ment Ázsiát és Bithy-

Róma hadi készületei. 74.

niát fedezni. Végre a tengerpartnak, nevezetesen a pontosi hajóhad által közvetlenül fenyegetett thrák partnak általános felfegyverzése rendeltetett el, s az összes tengernek és minden partoknak a kalózoktól és pontosi társaiktól való megtisztítása kivételképen egyetlen hivatalnokra bízatott, mely állásra Marcus Antonius praetor választatott, fia annak, ki harminc évvel előbb először szedte ráncba a kilikiai kalózokat. Ezenkívül a senátus Lucullusnak 72 millio sesterziust ($5^1/_2$ mill. tallér) bocsátott rendelkezésére, hogy e pénzen hajóhadat építtessen; amit azonban Lucullus visszautasított. Mindezekből kiviláglik, miszerint a római kormány a tengerészeti ügy elhanyagolásában ismerte fel a baj főokát, s ez irányban magát, legalább amennyire decrétumaival tehette, meg kezdte emberelni.

74. A háború kezdete.

A háború ekként 680-ban minden ponton megkezdődött. Nagy csapás volt Mithridatesre nézve, hogy épen hadizenetének pillanatában vett a sertoriusi háború oly fordulatot, mely előre semmivé tette legnagyobb reményeinek egyikét, s mely a római kormányra nézve lehetővé tette, hogy összes erejét a tengeri s a kis-ázsiai háborúra fordíthassa. Kis-Ázsiában azonban Mithridates a támadásnak s azon körülménynek előnyeit, hogy a rómaiak oly messze távolban voltak a harc közvetlen színhelyétől, kizsákmányolhatta. Jó csomó kis-ázsiai város kaput tárt azon sertoriánus propraetor előtt, kit Mithridates az ázsiai római

88. tartományban előtérbe állított, és, mint 666-ban, lemészárolta a kebelében lakó római családokat; a pisidusok, isauriak, kilikiaiak fegyvert fogtak Róma ellen. A rómaiaknak a fenyegetett pontokon e percben nem voltak seregeik. Egyes kiválóbb emberek ugyan saját szakállukra megkísértették a tartománylakosok fellázítását meggátolni — így a fiatal Gaius Caesar ez események hírére Rhodost, hol

tanulmányai kedvéért tartózkodott, odahagyta és egy sebtiben összeszedett csapattal a felkelőkre vetette magát; de ily önkénytes csapatok nem sokat nyomtak a latban. Ha a Pessinus körül letelepült kelta törzsnek, a tolistobogiusoknak vitéz négyes fejedelme, Deiotarus a rómaiak pártjára nem áll és szerencsésen nem harcol a pontosi hadvezérekkel, Lucullus kénytelen lett volna először is a római tartomány benföldjét hódítani vissza az ellenségtől. De így is sok becses időt kellett elvesztegetnie a tartomány lecsillapítására és az ellenség visszaszorítására, melyért lovasságának ez alkalommal kivitt csekély sikerei korántsem kárpótolhatták. Kis-Ázsia éjszaki partján a rómaiakra nézve még kedvezőtlenebbül alakultak a dolgok, mint Phrygiában. Itt a pontosiak nagy serege és hajóhada tökéletesen úrrá lett Bithynia felett és Cotta római consult arra kényszerítette, hogy csekély katonaságával és hajóival Kalchedon falai közt és kikötőjében keressen menhelyet, hol Mithridates őt ostromzár alá fogta. Egyébiránt a bekeríthetés annyiban hasznukra vált a rómaiaknak, amennyiben, ha Cottának sikerül a pontosi hadsereget Kalchedonnál tartóztatnia, s ha Lucullus szintén ide fordul, Rómának minden hadereje itt egyesülhetett s a távol és járhatatlan pontosi ország helyett már itt döntő mérközésre kényszeríthette az ellenséget. Lucullus útnak is indult Kalchedon felé; Cotta azonban, hogy még társának megérkezése előtt nagy dolgokat mívelhessen, hajóhadvezére Publius Rutilius Nudus által egy kitörést kisértetett meg, mely nemcsak a rómaiak véres megveretésével végződött, hanem egyúttal a pontosiakra nézve lehetővé tette, hogy a kikötőt megtámadják, az azt elzáró láncot eltépjék és minden benne lévő római hadihajót, összesen vagy hetvenet, felperzseljenek. E balesetek hírére, melyet Lucullus a Sangarios partján vett,

A rómaiak Kalchedonnál megveretnek.

menetét, katonáinak nagy elégedetlenségére, kiknek véleményök szerint, semmi közük nem volt Cottához, s kik jobb szerettek volna egy védetlen tartományt fosztogatni, mintsem társaikat a győzelemre megtanítani, meggyorsította. Megérkezése részben ismét jóvá tette a szenvedett csapásokat: a király felhagyott Kalcheden ostromával, de nem ment vissza Pontosba, hanem délnek fordult a régi római tartomány felé, itt a Propontis és a Hellespont partjain kiterjeszkedett, Lampsakost megszállta s a nagy és gazdag Kyzikos várost ostromolni kezdte. Mithridates tehát, ahelyett hogy a rómaiak ellen a rendelkezésére álló nagy távolságokat kizsákmányolná, mind mélyebben belement ama zsák-utcába, melybe belészorult. Kyzikosban a régi hellen ügyesség és bátorság oly tisztán fenntartotta magát, mint kevés más helyen; polgársága, habár a szerencsétlen kalchedoni kettős ütközetben számos emberét és hajóját elvesztette, mégis a legelszántabb ellentállást fejtette ki ellene. Kyzikos szigeten feküdt közvetlenül szemben a száraz földdel, s ezzel egy híd által összekötve. Az ostromlók úgy azon szárazföldi dombgerincet, mely a hídnál végződik, s az ezen fekvő külvárost, mint magán a szigeten a híres dindymenosi magaslatokat hatalmukba kerítették, s görög mérnökeik úgy a szárazföldi mint a szigeti oldalon minden ügyességöket megfeszítették, hogy a rohamot lehetővé tegyék. De azon rést, melyet ütniök sikerült, az ostromlottak éjjel ismét kitöltötték s a királyi hadsereg erőfeszítései ép úgy sikeretlenek voltak, mint a király azon barbár fenyegetése, hogy, ha a polgárság még továbbra is késlekedik a város átadásával, a foglyul ejtett kyzikosiakat a falak előtt le fogja öletni. A kyzikosiak bátran és szerencsésen folytatták a védelmet; s kis híjja volt, hogy az ostrom alatt magát a királyt is el nem fogták. Ezalatt Lucullus a pon-

Mithridates Kyzikost ostromolja.

tosi hadsereg háta megett egy igen erős állomást kerített hatalmába, melyből ugyan a szorongatott városnak nem mehetett közvetlen segélyére, de melyben képes volt az ellenségnek minden szárazon érkező szállítmányait elmetszeni. Ekként Mithridatesnek óriási podgyászával együtt 300,000-re becsült serege oly helyzetbe jutott, melyben sem megütközni, sem tovább menni nem bírt, keményen beékelve a legyőzhetetlen város és a mozdulatlanul álló római hadsereg közé, és minden szükségletei dolgában kizárólag a tengerre utalva, melyen, a pontosiak szerencséjére, hajóhaduk kizárólag uralkodott. De beköszöntött a rossz évszak; egy zivatar az ostromépítmények nagy részét lerombolta; az élelmi szerek és még inkább a takarmány hiánya elviselhetetlenné kezdett válni. Mithridates tehervonó állatait és podgyászhadát a pontosi lovasság túlnyomó részének fedezete alatt útnak indította azon utasítással, hogy minden áron lopódzanak át vagy vágják magokat keresztül; de Lucullus a Rhyndakos folyónál, Kyzikostól keletnek utólérte őket s az egész tömeget levágta. Egy Metrophanes és Lucius Fannius által vezérelt másik lovas hadosztály hosszas bolyongás után Kis-Ázsia nyugoti részében, kénytelen volt ismét a kyzikosi táborba visszatérni. Éhség és járványok iszonyú pusztítást vittek végbe a pontosi seregben. A tavasz (681) beálltával az ostromlottak fokozott erőfeszítéssel fogtak a harchoz és a Dindymonon hányt sáncokat elfoglalták, mire a király nem tehetett egyebet, mint hogy az ostrommal felhagyjon és hajóhada segélyével seregéből megmentse azt, ami még meg volt menthető. Ő maga hajóhadával a Hellespontra ment, de úgy elindulásakor, mint útközben viharok által nagy veszteségeket szenvedett. Ugyanide indult a szárazföldi hadsereg is Hermaeos és Marius vezetése alatt, hogy Lampsakosban e város falainak védelme alatt hajóra szálljon. Podgyászu-

A pontosi sereg tönkretétele.

73.

kat cserbenhagyták, valamint betegeiket és sebesülteiket is, kiket az elkeseredett kyzikosiok mind egy lábig levágtak; útközben az Aesepos és Granikos folyókon átkelésök alkalmával Lucullus temérdek kárt tett bennök; de céljukat mégis elérték: a pontosi hajók a nagy hadsereg maradványait a lampsakosi polgársággal együtt a rómaiak elől elszállították. — Lucullus következetes és meggondolt hadviselésével nemcsak jóvá tette ismét társának hibáit, hanem egyúttal, döntő ütközet vívása nélkül az ellenfél seregének javát — állítólag 200,000 harcosát — megsemmisítette. Ha még meglett volna azon hajóhad, mely a kalchedoni kikötőben megégett, ezzel az egész ellenséges sereget semmivé tehette volna, így azonban a romlás munkája befejezetlenül maradt, sőt el kellett tűrnie, hogy a pontosi hajóhad kyzikosi veszedelmének dacára a Propontison állást foglaljon, Perinthost és Byzantiont az europai parton ostromzár alá vegye, Priapost az ázsiain kirabolja, a király főhadiszállását pedig áttegye a bithyniai Nikomedeia kikötőjébe. Sőt egy ötven hajóból álló válogatott hajóhadon tizezer válogatott harcos, köztök Marcus Marius és a római kivándorlottak java, még az aegaei tengerre is kivitorlázott; híre járt, hogy célja Itáliában partra szállani s ott a polgárháborút újra felszítani. Eközben azon hajók, melyeket Lucullus a kalchedoni veszteség után az ázsiai községektől bekövetelt, be kezdtek állítani s egy római hajóraj útnak indult, hogy az ellenfélnek az aegaei tengerre ment hajóhadát elfogja. Lucullus mint tapasztalt hajóhadparancsnok, maga vette át ennek vezérletét. A trójai partok és a Tenedos szigete közti tengeren, az achai kikötő előtt az ellenségnek tizenhárom ötevezős hajóját, mely Isidoros vezetése alatt Lemnosnak tartott, megtámadta és elsülyesztette. Ezután a Lemnos és Skyros közt fekvő kis Neae sziget mellett, mely kevéssé

Tengeri háború.

járt helyen a 32 hajóból álló pontosi hajóraj a partra vontan feküdt, Lucullus reájok akadt, egyszerre megtámadta a hajókat és a szigeten elzárt legénységet és az egész hajórajt kézrekerítette. Marcus Mariust és a legkülönb római kivándorlókat itt érte utól a halál vagy a harcban, vagy utóbb a vérpadon. Lucullus az ellenfélnek egész aegaei hajóhadát ekként megsemmisítette. Bithyniában ezalatt a háborút Cotta, és Lucullus legátusai, Voconius, Gaius Valerius Triarius és Barba folytatták az Itáliából utánok küldött hadakkal megszaporított szárazföldi sereggel és egy Ázsiában alakított hajóhaddal. Barba a benföldön bevette az Olymp mellett fekvő Prusiast és Nikaeát, Triarius a parton Apameiát (különben Myrleia) és a tengermelletti Prusiast (különben Kios). Ezután közös vállalatra egyesültek maga a Nikomedeiában levő Mithridates ellen; a király azonban, meg sem kísértve a harcot, hajóira menekült s haza felé vitorlázott, s ezt is csak annak folytán tehette meg, hogy a Nikomedeia kikötőjének ostromzár alá vételével megbízott hajóhadvezér, Voconius későn érkezett rendeltetése helyére. Útközben a király a fontos Herakleiát ugyan árulás segélyével kezébe kerítette és megszállta; de egy vihar, mely e vizeken érte, hatvannál több hajóját elsülyesztette, a többit pedig szétszórta; Mithridates majdnem egyedül érkezett Sinopébe. Mithridates támadása a pontosi szárazföldi és tengeri haderőnek oly teljes vereségével végződött, mely semmikép sem vált a hadaknak s legkevésbbé fő vezéröknek dicsőségére.

Mithridates Pontosba visszaszorítva.

Most viszont Lucullus tért át a támadásra. A hajóhad parancsnokságát Triariusnak adta át azon utasítással, hogy mindenekelőtt a Hellespontot zárja el és a Krétából és Spanyolországból visszatérő pontosi hajókat fogja el, Cotta pedig Herakleiát fogta ostrom alá; a sereg ellátásának sok

Lucullus Pontosba tör.

nehézséggel járó munkájával Galatia hű fejedelme és Ariobarzanes, Kappadokia királya, bízattak meg; maga Lucul-
73. lus pedig 681 őszén benyomult Pontosnak áldott földére, mely régóta nem látott már ellenséget. Mithridates, most a legszigorúbb védelemre elszántan, megütközés nélkül meghátrált Sinopeből Amisosba, Amisosból Kabeirába (utóbb Neokaesareia, ma Niksar) a Lykosnak, az Iris egy mellékfolyójának partján; beérte azzal, hogy az ellenséget mind mélyebben bevonja maga után az ország belsejébe s összeköttetéseit és szállítmányainak megkapását neki megnehezítse. Lucullus gyorsan nyomában volt, Sinopét oldalt hagyva, a régi Scipio-féle határon, a Halys vizén átkelt, a tekintélyes Amisos, Eupatoria (az Iris partján), Themiskyra (a Thermodon mellett) városokat körűlfogta, míg nem végre a tél meggátolta a tovább haladásban, de nem a városok bekerítésében. Lucullus katonái elégületlenek voltak a folytonos előnyomulás miatt, mely nem engedte meg, hogy erőfeszítéseiknek gyümölcseit szedhessék, s a hosszadalmas és a zord évszakban terhes ostromzárolások miatt. De Lucullus nem szokott az ily panaszokra hajtani;
72. sőt 682 tavaszán még tovább nyomult előre Kabeira felé, két légiót hagyva Amisos előtt Lucius Murena vezetése alatt. A király a tél folytában ismételten megkísértette Arménia nagy királyát rábírni, hogy vegyen részt a háborúban; de úgy mint előbb, csak tagadó választ, vagy legfeljebb üres igéreteket kapott. Még kevesebb kedvök volt a párthusoknak a veszett ügynek pártjára kelni. Ezalatt azonban, főkép a skytha földön eszközölt toborzás folytán Mithridates egy új nagy sereget szerzett magának, mely Diophantos és Taxiles alatt Kabeiránál állt. A most már csak három légióból álló római sereg, mely ezenfelül lovasság dolgában messze mögöttök állt a pontosiaknak, kénytelen

volt a síkföldet lehetőleg kerülni és fárodságot tűrve s veszteségeket szenvedve ért fárasztó mellék útakon Kabeira elé. E város mellett a két hadsereg hosszabb ideig egymással szemben táborozott. A küzdelem tárgyát főkép az élelmi szerek képezték, melyeknek mindkét fél szűkében vala; Mithridates evégből lovasságának színéből s egy osztály válogatott gyalogságból Diophantos és Taxiles vezetése alatt egy könnyű hadtestet alakított, melynek feladata volt a Lykos és Halys közt portyázni s a rómaiak számára Kappadokiából érkező élelmiszer-szállítmányokat elfogni. De Lucullus alvezére, Marcus Fabius Hadrianus, ki egy ily szállítmányt kísért, nemcsak a reá leső csapatot verte meg tökéletesen egy hegyszorosban, melyben őt megtámadni készült, hanem, segédcsapatokat kapván a táborból, magát Diophantos és Taxiles seregét is úgy megverte, hogy ez teljesen szétoszlott. Kipótolhatatlan veszteség volt a királyra nézve, hogy lovassága, melyben egyedül bízott, ekként tönkre ment; s amint a balhírt, előbb még, mint Lucullus a győzelem hírét, a csatatérről először Kabeirába érkező menekülőktől — kik eléggé jellemzőleg magok a megvert vezérek voltak — megkapta, azonnal elhatározta, a további visszavonulást. A király szándéka azonban villámgyorsasággal terjedt el legközelebbi környezetében; s midőn a katonák látták, hogy a király bizalmas emberei sebtiben útra készülnek, őket is páni félelem lepte meg. Senki sem akart az indulásnál utolsónak maradni; a fő- és alrendű emberek űzött vadként szaladgáltak össze vissza; nem hajtottak többé semmi parancsra, még magára a királyéra sem, sőt vad tolongásukban őt magát is magokkal ragadták. Lucullus e zavart észrevéve, megtámadta őket s a pontosi hadak majdnem ellentállás nélkül mészároltatták le magokat. Ha a légiók képesek lettek volna fegyelmet tar-

Kabeirai győzelem.

tani és zsákmányszomjukat mérsékelni, egy ember sem menekült volna meg előlök s kétségkívül maga a király is kézre került volna. Mithridates nagy nehezen menekült nehány embere kíséretében a hegyeken keresztül Komanába (nem messze Tokattól s az Iris forrásától), de egy Marcus Pompeius által vezetett római csapat innen is csakhamar kizavarta és mindaddig üldözte, míg, mindössze 2000 lovas kíséretében Talaura mellett Kis-Arméniában birodalmának határát át nem lépte. A nagy király birodalmában menhelyet talált, de egyebet nem is (682 végén). Tigranes menekülő ipját ugyan királyi tiszteletben részesítette, de még udvarába sem hítta meg, hanem azon távol fekvő határtartományban, melyben épen volt, mintegy tisztességes fogságban tartotta. A római hadak egész Pontost és Kis-Arméniát elárasztották, mire a sík föld föl egészen Trapezusig ellentállás nélkül meghódolt a győző előtt. A királyi kincsesházak parancsnokai rövidebb vagy hosszabb vonakodás után szintén megadták magokat és pénztáraik készletét kiszolgáltatták. A királyi hárem hölgyeit, saját nővéreit, nagyszámú nejeit és ágyasait, miután menekülniök már nem lehetett, a király egy heréltje által Pharnakeiában (Kerasunt) mind egy lábig leölette. Makacs ellenállást csak a városok fejtettek ki. Azon nehány ugyan, mely a benföldön feküdt: Kabeira, Amaseia, Eupatoria, csakhamar a rómaiak kezébe került, de a nagyobb tengeri városok, Amisos és Sinope Pontosban, Amastris Paphlagoniában, Tios és a pontosi Herakleia Bithyniában, kétségbeesetten védelmezték magokat, részint a királyhoz és az általa ótalmazott szabad hellén városalkotmányokhoz való ragaszkodásuk által lelkesítve, részint a király által segélyül hítt kalózok hadai által terrorizáltatván. Sinope és Herakleia még hajókat is küldtek ki a rómaiak ellen, s a sinopei ha-

72.

Pontos Róma birtokába jut.

A pontosi városok ostroma.

jóraj kézre kerített egy kis római hajórajt, mely a taurosi félszigetről gabonát hozott Lucullus serege számára. Herakleia csak két éves ostrom után esett el, miután a római hajóhadnak sikerült a város összeköttetését a taurosi félszigeten fekvő görög városokkal elmetszenie, s miután az őrség kebelében árulás ütött ki. Midőn Amisos már vég szorultságba jutott, őrsége a várost felgyújtotta és lángjainak fedezete alatt hajóra szállt. Sinopében, melynek védelmét a vakmerő kalózkapitány Seleukos és a királyi herélt Bakchides vezették, az őrség, elvonulása előtt kifosztotta a házakat s azon hajókat, melyeket magával nem vihetett, felgyujtotta; itt, dacára annak, hogy a védők legnagyobb része hajóra bírt szállni, Lucullus állítólag mégis 8000 kalózt ölethetett le. Ez ostromok két teljes évig, sőt még tovább is tartottak a kabeirai ütközet után (682—684), s 72—70.
Lucullus azokat nagy részben alparancsnokai által vívatta, mialatt maga az ázsiai tartomány viszonyait rendezte, melyek alapos reformot igényeltek s azt meg is kapták. Bármily nevezetes is történelmi szempontból a pontosi kereskedő városok makacs ellentállása a győztes rómaiak ellen, közvetlenül mégis nem vezetett eredményre; Mithridates ügye azért teljesen el volt veszve. Az világos volt, hogy a nagykirálynak, e pillanatban legalább, nem szándéka őt birodalmába visszavezetni. Az Ázsiában levő római emigrátió színe java az aegaei hajóhad megsemmisítése alkalmával elveszett, a megmaradottak jó része, mint például a tevékeny vezetők, Lucius Magius és Lucius Fannius, megbékültek Lucullussal; Sertorius halálával pedig, ki a kabeirai ütközet évében öletett meg, az emigratió utólsó reménye is elenyészett. Mithridates saját hatalma tökéletesen össze volt zúzva s még fennmaradt támaszai is egymásután leomlottak; még Krétából és Spanyolországból

hazatérő hajórajai is, melyek összesen hetven hajót számláltak, Triarius által Tenedos szigeténél megtámadtattak és semmivé tétettek; még a bosporusi birodalom helytartója, Mithridates saját fia, Machares is elpártolt tőle, és mint a taurosi Chersonesos önálló fejedelme saját szakállára kötött
70. békét és lépett baráti viszonyba a rómaiakkal (684). Maga a király, nem igen dicsőséges önvédelem után egy félreeső arméniai hegyi várban tartózkodott, mint saját birodalmából kizárt menekülő s majdnem foglya saját vejének. Habár a kalózok Krétán még fenntartották magokat s azok, kik Amisosból és Sinopeből megmenekültek, a fekete tenger nehezen hozzáférhető keleti partján a saneguroknál és lazusoknál találtak menhelyet: Lucullus ügyes hadviselése és bölcs mérséklete, mely nem tartotta magához méltatlannak a tartománylakosok igazságos panaszain segíteni, s a megtért emigránsokat seregében tisztekül alkalmazni, Kis-Ázsiát csekély áldozatok árán mégis megtisztította az ellenségtől, a pontosi birodalmat pedig megsemmisítette, úgy hogy azt római védenc államból Róma provinciájává lehetett átalakítani. A senátus részéről egy bizottság váratott Pontosba, hogy a tartomány szervezetét a fővezérrel egyesülten megállapítsa.

Az arméniai háború kezdete.

De Arménia irányában a viszonyok még nem voltak tisztázva. Hogy a rómaiak részéről a Tigranes elleni hadizenet nem csak magában véve igazolva lett volna, hanem hogy azt a körülmények szükségessé is tették, már fentebb megmutattuk. Lucullus, ki a viszonyokat közelebbről és emelkedettebb szempontból tekintette át, mint a senátorok collégiuma Rómában, világosan átlátta, hogy Arméniát vissza kell szorítani egykori határai közé, s hogy Rómának elenyészett uralmát a földközi tengeren helyre kell állítani. Az ázsiai ügyek vezetésében mestere és barátja, Sulla méltó

utódjának bizonyította magát; philhellen létére oly mértékben, minőben kevés római volt e korban, fogékonysággal bírt azon kötelezettségek iránt, melyeket Róma Nagy Sándor örökségével magára vállalt: hogy a görögök pajzsa és kardja legyen a keleten. Lehet ugyan, hogy Lucullus elhatározására személyes indító okok is bírtak befolyással: vágya, az Euphráton túl is arathatni babérokat, s bosszankodása afelett, hogy a nagykirály egy hozzá intézett levelében az imperátori címet elhagyta; de igazságtalan dolog kicsinyes és önző indokokat tulajdonítani oly tetteknek, melyeknek magyarázatára a kötelességszerű indokok is teljesen elegendők. Az aggodalmas, hanyag, rosszul értesült, és ami fődolog volt, örökös pénzügyi szükségben sinlődő római kormányzó collegiumtól azonban semmiképen sem volt remélhető, miszerint anélkül, hogy közvetlenül reá szorittatnék, kezdeményezőleg lépjen fel ily messzire kiterjedő és költséges vállalatban. A Seleukidák dynastiájának legitim képviselői, az ázsiainak nevezett Antiochos és testvére, 682 táján a pontosi háború kedvező fordulata által ösztönöztetve, Rómába mentek, Rómának beavatkozását Syriában és mellesleg saját Egyiptomra táplált igényeiknek elismerését kieszközlendők. Habár ez utóbbi kívánatuk nem is volt teljesíthető, a Tigranes elleni, már régóta szükségessé vált háború megkezdésére alkalmasabb percet és ürügyet a mostaninál még sem lehetett találni; a senátus azonban a hercegeket ugyan elismerte Syria jogszerű királyainak, de a fegyveres beavatkozás elrendelésére nem bírta magát elszánni. Hogy a kedvező alkalom felhasználható legyen, és ha Róma komolyan fel akart lépni Arménia ellen, Lucullus kénytelen volt a háborút a senátus tulajdonképeni megbízása nélkül saját szakállára és saját veszedelmére kezdeni meg; úgy mint Sulla, ő is azon sajnos kényszerűségben 72.

látta magát, hogy azt, amit a fennálló kormány legvilágosabb érdekében visz végbe, nem vele, hanem akarata ellenére kelljen megcselekednie. Elhatározását megkönnyítette a Róma és Arménia közti viszonyok zavarossága, melyek már régóta háború és béke közt ingadoztak, melyek eljárásának önhatalmú voltát némileg elfedték és melyekben nem volt hiány formaszerinti háborús okokban. Elég alkalmat nyujtottak erre a kappadokiai és syriai viszonyok, sőt római hadak már a pontosi király üldözése alkalmával is megsértették a nagykirály birodalmának területét. Miután azonban Lucullus megbizatása a Mithridates elleni háborúra szólt, s ő az arméniait ezzel igyekezett kapcsolatba hozni, tisztjeinek egyikét, Appius Claudiust Antiochiába küldte a nagykirályhoz, hogy Mithridates kiadatását követelje, aminek természetesen háborúra kellett vezetnie. Ez elhatározás, főkép a római hadsereg minéműsége mellett, merész volt. Az arméniai hadjárat alatt elkerülhetlenül szükséges volt a nagy terjedelmű pontosi területet erősen megszállva tartani, mert különben az Arméniában levő sereg elvesztette volna összeköttetéseit hazájával s ezenfelül könnyen előrelátható volt, hogy Mithridates be fogna törni egykori birodalmába. Azon, mintegy 30,000 emberből álló hadsereg, melynek élén Lucullus a mithridatesi háborút befejezte, e kettős feladatnak nyilván valókép nem bírt megfelelni. Rendes viszonyok közt a hadvezér kormányához fordult volna s egy második sereget kért és kapott volna tőle; miután azonban Lucullus a háborút a kormányra rá akarta kényszeríteni, amit némileg kellett is tennie, kénytelen volt erről lemondani, és habár még a pontosi király elfogott thrák zsoldosait is besorozta seregébe, mégis mindössze két legióval, vagy legfeljebb 15,000 emberrel indítani meg az Euphráton túl a háborút. Ez már

magában véve is veszedelmes volt; habár a római sereg számának csekélységét a tisztán veteránokból álló sereg kipróbált vitézsége némileg ellensúlyozhatta. Sokkal nagyobb baj volt ennél a katonák hangulata, melyet Lucullus nagyúri modorával kelleténél kevésbbé vett tekintetbe. Lucullus jeles tábornok és — aristokratikus mértékkel mérve — becsületes és jó szándékú ember volt, de katonái sehogy sem szenvedhették. Népszerűtlen volt, mint az oligarchia határozott híve, népszerűtlen, mert Kis-Ázsiában hathatósan fellépett a római tőkepénzesek irtóztató uzsoráskodása ellen, népszerűtlen, mert sok fáradalmat és munkát rótt katonájra, népszerűtlen mert szigorú fegyelmet követelt tőlök és a görög városoknak hadai általi kiraboltatását lehetőleg meggátolta, emellett azonban a maga számára nem egy kocsit és nem egy tevét jól megrakott a kelet kincseivel; népszerűtlen fínom, előkelő, helleneskedő, épen nem pajtáskodó modora és, ha csak szerét ejthette, a kényelmes jó életre hajlandó természete miatt. Nyoma sem volt benne azon varázsnak, mely a hadsereget személyes kötelékekkel fűzi vezéréhez. Ehez járult végre, hogy legkitünőbb katonái nagy részének teljes oka volt szolgálati idejök mértéken feletti meghosszabbítása miatt elégedetlennek lenni. Két legjobb légiója épen az volt, melyet 668-ban 86.
Flaccus és Fimbria vittek keletre; s Lucullus, habár rövid idő előtt, a kabeirai ütközet után megigérte nekik, hogy haza bocsátja őket, amit tizenhárom hadjáratban való részvételökkel teljesen meg is érdemeltek, most mégis átvezette őket az Euphráton egy új, beláthatatlan kimenetelű háborúba — mintha csak a kabeirai győzőknek rosszabb bánásmódban kellene részesülniök, mint aminőben a Cannae mellett megvertek részesültek. És csakugyan, több mint vakmerőség volt Lucullustól, hogy ily gyönge és ily ked-

vetlen sereggel, saját szakállára és szigorúan véve alkotmány ellenes módon indított háborút egy távol és ismeretlen, rohamos folyóktól átszelt s hófödte hegyektől ellepett országba, mely minden könnyelműen kezdett támadást már óriási kiterjedése által is veszélyessé tett. Lucullus eljárását emiatt Rómában sokan és nem ok nélkül gáncsolták; csak azt nem kellett volna a gáncsolóknak elhallgatniok, hogy a hadvezér e vakmerő vállalatára leginkább a kormány félszeg eljárása adott okot, mely azt, ha nem igazolta is, de menthetővé tette.

Lucullus átkel az Euphráton

Már Appius Claudius küldetésének, a háború diplomatiai módon való indokolásán kívül azon célja volt, hogy főkép Syria fejedelmeit és városait fegyverre szólítsa a nagy király ellen; a formaszerinti támadás 685 tavaszán következett be. A tél folytán Kappadokia királya csendben gondoskodott szállító hajókról; ezeken Lucullus átkelt az Euphráton, és Sophene tartományt egyenesen keresztülmetszve, anélkül hogy idejét a kisebb helységek ostromlására vesztegetné, egyenesen Tigranokerta felé vette útját, hová kevéssel előbb a nagy király is visszatért Syriából, miután a földközi tengerre alapított hódítási terveinek folytatását a rómaiakkal támadt bonyodalmak következtében elhalasztotta. Épen tervet csinált a római Kis-Ázsiába teendő betörésre Kilikia és Lykaonia felől, s azon tankodott magában, valjon a rómaiak azonnal pusztulni fognak-e Ázsiából, vagy előbb még, talán Ephesosnál, ütközetre szállnak vele, midőn hírül hozták neki, hogy Lucullus közelít. Tigranes a hír hozóját felköttette, de az alkalmatlan valóság azért valóság maradt; minek folytán elhagyva fővárosát Arménia belsejébe ment, hogy ott a rómaiak ellen harcra készüljön, amit eddig még nem tett. Mithrobarzanest bízta meg, hogy időközben a rómaiakat az épen kéznél lévő hadakkal s a

69.

sebtiben fegyverre szólított beduin törzsekkel foglalkoztassa. De Mithrobarzanes hadtestét már a rómaiak előhada, az arabokat pedig egy Sextilius által vezérelt csapat szétverte; s mialatt a Tigranokertától éjszakkeletnek fekvő hegyek közt (Bitlis körül) összegyülekező arméniai főhadsereget egy előre tolt római hadosztály, jól választott állásában, szerencsés csatározások közben feltartóztatta, azalatt Lucullus erélyesen folytatta Tigranokerta ostromát. Azon szakadatlan nyilzápor, melylyel az őrség a római sereget elárasztotta, és ostromló gépeiknek naphtha általi meggyújtása a rómaiakat itt beavatták az iráni háborúk új veszedelmeibe, s a bátor parancsnok, Mankaeos megtartotta a várost mindaddig, mígnem végre a király nagy felmentő serege a nagy birodalom minden részeiből és az arméniai toborzók előtt nyitva álló szomszédos tartományokból összegyűlt és az éjszakkeleti szorosokon át a főváros felmentésére megérkezett. A Mithridates háborúiban tapasztalt vezér, Taxiles azt tanácsolta a királynak, hogy kerülje az összeütközést s a kis római hadsereget lovasságával kerítse be és éheztesse ki. Midőn azonban a király azt látta, hogy a római hadvezér, ki elhatározta, hogy az ostrom félben szakítása nélkül is megvívja az ütközetet, alig több mint 10,000 emberével síkra száll a húszszoros túlhatalom ellen és hetyke bátorsággal átkel a folyón, mely a két sereget egymástól elválasztotta; midőn egyfelől elnézte a kis csapatot, mely „követségnek sok, hadseregnek kevés," más felől pedig meglátta a maga óriási seregét, melyben a fekete és káspi tenger melléki népek a földközi tenger és a perzsa öböl lakóival egyesültek, melynek vassal borított félelmes lándzsáslovasai egymagok többen voltak Lucullus egész seregénél, s melyben még a római módra fegyverzett gyalogság sem hiányzott: elhatározta, hogy az ellenség

Tigranokerta ostroma és ütközet.

által kínált ütközetet azonnal elfogadja. Mialatt azonban az arméniaiak még a csatára készültek, Lucullus éles szeme észrevette, hogy elmulasztottak megszállni egy magaslatot, mely összes lovasságuk állása felett uralkodott; sietett tehát azt két cohorssal elfoglalni, mialatt egyidejüleg egy gyönge lovas csapata oldal támadást intézett az ellenség ellen, hogy figyelmét e mozdulattól elvonja; s amint a domb tetejére ért, kis csapatával hátulról támadta meg a lovasságot. Ez teljesen szétrobbantatott és a még egészen rendbe nem szedett gyalogságra vetette magát, mely minden megütközés nélkül megfutott. A győző a maga bulletinjét, mely szerint ez ütközetben 100,000 arméniai és 5 római esett el s a király, turbánját és homlokkötőjét eldobva, ismeretlenül futott meg nehány lovasa kiséretében, mesterének Sullának modorában szerkesztette; de ennek dacára azon győzelem, melyet Lucullus 685. október 6-án Tigranokerta mellett nyert, a legfényesebbek egyike marad Róma dicsteljes harci történetében; és ép oly eredménydús volt, mint fényes. Ezzel Arméniára nézve a párthusoktól és syriaiaktól elfoglalt minden tartománya stratégiailag el volt veszve, és legnagyobb részben minden további kardcsapás nélkül átment a győző birtokába. Első maga a nagy birodalom újon épített fővárosa volt. A nagy számmal benne levő és kényszerrel letelepített görögök fellázadtak az őrség ellen s megnyitották a római sereg előtt a város kapuit, melyben a katonák szabad prédára bocsáttattak. Kilikiából és Syriából Magadates arméniai satrapa már minden hadat kivont, hogy vele a tigranokertai felmentő sereget megszaporítsa. Lucullus Syria éjszaki tartományába, Kommagenébe benyomult s a fővárost, Samosatát rohammal bevette; a tulajdonképeni Syriáig el nem jutott, de e föld minden dynastái és községei, le egészen a veres tengerig, hellenek, zsidók,

69.

Arménia minden hódítmánya Róma kezébe jut.

syriaiak, arabok, követeket küldtek hozzá, hogy a rómaiaknak, mint új főuroknak hódoljanak. Még a Tigranokertától keletre fekvő Korduene fejedelme is meghódolt; míg ellenben Nisibisben, s ezzel Mesopotámiában a nagykirály testvére, Guras, fenntartotta magát. Lucullus mindenütt a hellen fejedelmek és polgárságok véduraként lépett fel; Kommagenében a Seleukidák házának egy hercegét, Antiochost ültette a trónra; az ázsiai Antiochost, ki az arméniaiak elmenetele után Antiochiába visszatért, elismerte Syria fejedelmének; Tigranokerta kényszerített településit pedig visszabocsátotta hazájokba. A nagykirály megmérhetetlen készletei és kincsei — gabonából a rómaiak 30 millió medimnost, pénzben csak az egy Tigranokertában 8000 talentumot (12½ mill. tallér) kerítettek kézre — lehetővé tették Lucullusra nézve, hogy a háború költségeit az állampénztár igénybe vétele nélkül fedezhesse, s hogy minden katonájának a legbővebb ellátáson kívül még külön 800 dénárnyi (240 tallér) ajándékot adhasson.

Tigranes és Mithridates.

A nagykirály mélyen meg volt alázva. Gyönge jellem volt, elbizakodott a jó, kétségbeesett a bal szerencsében; s ha az öreg Mithridates nem lett volna többé, valószínüleg létrejött volna az egyesség közte és Lucullus közt, melyet a nagykirálynak oka volt tetemes áldozatok árán megvásárolni, Lucullusnak pedig türhető feltételek alatt megadni. Mithridates a Tigranokerta körüli harcokban nem vett részt. A nagykirály és a rómaiak közt beállt feszültség által húsz havi fogságából 684 közepe táján kiszabadulva, 70. 10,000 arméniai lovassal hajdani birodalmába küldetett, az ellenség összeköttetési vonalait fenyegetni. Innen, midőn a nagykirály minden haderejét síkra állította, hogy az általa épített fővárost felmentse, még mielőtt valami eredményt birt volna felmutatni, visszahivatott, de mire Tigrano-

kerta felé érkezett, már a csatatérről menekülő hadakkal találkozott. A nagykirályon kezdve le a közemberig mindenki már mindent elveszettnek tartott. Ha azonban Tigranes most békét köt, úgy Mithridates nemcsak elveszti utólsó lehetőségét birodalmába való visszahelyeztetésének, hanem kiszolgáltatása kétségkívül első feltételét képezte volna a békének; és Tigranes semmi esetre sem bánt volna vele máskép, mint egykor Bocchus Jugurthával. A király ennél fogva minden erejével azon volt, hogy a dolgok e fordulatát meggátolja s az arméniai udvart a háború folytatására bírja, melyben ő maga mitsem vesztheteti, de mindent nyerhetett; s dacára menekülő és trónvesztett létének, nem csekély befolyással bírt az udvarnál. Még mindig jól megtermett s erőteljes ember volt, ki, habár a hatvanat meghaladta, teljes fegyverzetben felpattant lovára s a kézviadalban is ritkította párját. Lelkét mintha az idő s a viszontagságok megacélozták volna: míg azelőtt vezéreit küldte ki s maga személyesen nem vett részt háborúiban, ezentúl aggastyán korában maga vezényelt és harcolt az ütközetben. Ő, ki ötven éves uralkodása alatt a szerencse annyi hallatlan változásait élte keresztül, a nagykirály ügyét a tigranokertai ütközet által még korántsem látta elveszettnek, sőt inkább Lucullus helyzetét nehéznek, ha pedig a béke most meg nem köttetik s a háború célszerű módon folytattatik, nagy mértékben aggasztónak találta. A tapasztalt aggastyán, ki szinte apjaként állt szemben a nagykirálylyal, s most személyesen gyakorolhatott rá befolyást, a gyönge embert erélyével legyőzte s rábírta nemcsak arra, hogy elszánja magát a háború folytatására, hanem arra is, hogy annak politikai és katonai vezetését reá bízza. Mithridates szándéka az volt, hogy a harc kabinetháborúból most ázsiai nemzeti háborúvá legyen, melyben Ázsia kirá-

A háború megújítása.

lyai és népei egyesüljenek a nyugat túlhatalmas és elbizakodott fiai ellen. Mindent elkövetett az arméniaiak és párthusok kibékítésére, hogy őket Róma ellen közös küzdelemre bírja. Mithridates ösztönzésére Tigranes késznek nyilatkozott, hogy az istennek nevezett arsakida Phraatesnek (uralk. 684 óta) az arméniaiak által meghódított tartományokat, Mesopotamiát, Adiabenét s a „nagy völgyeket" visszaadja s vele barátságba és szövetségbe lépjen. De az eddig történtek után ezen ajánlat alig számíthatott kedvező fogadtatásra; Phraates jobbnak találta az Euphrát-határt magának szerződésileg nem Arménia, hanem a rómaiak által biztosíttatni, és elnézni, mint emésztik fel egymást a veszedelmes idegen s a gyűlölt szomszéd. Több sikerrel fordult Mithridates a kelet népeihez, mint királyaihoz. Nem volt nehéz a háborút úgy tüntetni fel, mint a kelet nemzeti harcát a nyugat ellen, mert csakugyan az is volt; könnyű volt azonban egyúttal vallási háborúvá is tenni, és elhiresztelni, miszerint Lucullus seregének célját a perzsa Nanaea vagy Anaitis temploma képezi Elymaisban, vagy a mai Luristánban, az összes Euphrátvidék legünnepeltebb és leggazdagabb szentélye.*) Az ázsiaiak közel és távolból tömegesen tódultak a királyok zászlaja alá, kik őket felhívták, hogy védjék meg a keletet és isteneit az istentelen idegenek ellen. De a tények már megmutatták, hogy óriási tömegek puszta felhalmozása nemcsak nem 70.

*) Cicero (*de imp. Pomp.* 9. 23) alig céloz másra, mint Elymais tartomány gazdag templomainak egyikére, mely vidék állandó célját képezte úgy a syriai mint a párthus királyok rabló hadjáratainak (Strabo 16. 744. Polyb. 31, 11, 1. Makkab. 6 és egyebütt) és valószínűleg erre, mint a legismertebbre; semmi esetre sem szabad itt a komanai, vagy egyáltalján valamely, a pontosi birodalomban levő szentélyt értenünk.

használ semmit, hanem még a menetekre és harcra csakugyan képes csapatok is, ha ily tömegek közé kevertetnek, használhatlanokká válnak és a közromlásba sodortatnak. Mithridates mindenekfelett azon fegyvernemet igyekezett kiképezni, mely a nyugatiak leggyöngébb s egyúttal az ázsiaiak legerősebb oldalát képezte, a lovasságot: újonnan alakított seregének fele lovasságból állt. A gyalog szolgálatra a besorozott vagy önkényt jelentkező újoncok közől nagy gonddal kiválogatta a szolgálatképes embereket s ezeket pontosi tisztjei által begyakoroltatta. Azon tekintélyes seregnek azonban, mely csakhamar ismét a nagy király zászlói alatt egyesült, nem az volt feladata, hogy a római veteránokkal első alkalommal megmérkőzzék, hanem hogy a védelemre és a kis háborúra szorítkozzék. Mithridates már utólsó háborúját saját birodalmában is folytonos visszavonulással és az ütközetet kerülve viselte; most is hasonló eljárást követett s a harc színhelyévé a tulajdonképeni Arméniát választotta, Tigranes öröklött birodalmát, mely még mitsem szenvedett az ellenségtől, és melyet úgy physikai minéműsége, mint lakosainak hazafisága kiválóan alkalmassá tettek a hadviselés e nemére. — A 686. év Lucullust nehéz és napról-napra veszélyesebbé váló helyzetben találta. Rómában fényes győzelmei dacára sem voltak vele megelégedve. A senátus mélyen érezte eljárásának önkényes voltát; az általa érzékenyen megsértett tőkepénzesek pedig az ármány és megvesztegetés minden eszközét mozgásba tették visszahivatásának kieszközlésére. A vásártér naponként igazolt és nem igazolt panaszoktól viszhangzott a vakmerő, a kapzsi, a rómaiatlan, a felségáruló hadvezér ellen. Azok panaszára, kik rosszalták, hogy ily határtalan hatalom, két rendes helytartóság és egy nagy fontosságú rendkívüli parancsnokság ily ember kezében egyesíttetett,

68. Rosz hangulat Lucullus ellen Rómában s a seregben.

a senátus már hajtott is annyiban, amennyiben elhatározta, hogy Ázsia tartományt a praetorok egyikére, s a kilikiai tartományt három újonnan szedett legióval együtt Quintus Marcius Rex consulra bízza, Lucullust pedig csupán a Mithridates és Tigranes elleni vezérletre korlátozza. E vádak, melyek Rómában emelkedtek a hadvezér ellen, veszélyes viszhangra találtak az Iris és Tigris melléki szállásokban; annyival inkább, miután egyes tisztek, köztük a hadvezér tulajdon sógora, Publius Clodius is, a katonákat ez értelemben megdolgozták. Azon, kétségkívül ezek által célzatosan terjesztett hír, miszerint Lucullus a pontosi-arméniai háborút most még egy, a párthusok ellen intézendő hadjárattal is össze akarja kötni, a sereg elkeseredését még fokozta. — Mialatt azonban a kormány és katonáinak kedvezőtlen hangulata a győztes hadvezért visszahivatással és lázzadással fenyegették, ő maga, mint a kétségbeesett játékos, mind nagyobb betételekkel és nagyobb kockáztatással folytatta a játékot. A párthusok ellen ugyan nem ment; de midőn Tigranes nem mutatott kedvet sem a békekötésre, sem, mint Lucullus szerette volna, egy második nagy ütközet elfogadására, Lucullus elhatározta, hogy Tigranokertából a Van-tó keleti partján elterülő fáradságos hegyi vidéken keresztül a keleti Euphrát (vagy az Arsanias, ma Murad Csai) völgyébe, ebből pedig az Araxes völgyébe nyomul előre, hol az Ararát éjszaki lejtőjén feküdt a tulajdonképeni Arménia fővárosa, Artaxata, a király ősi várával és háremével együtt. Azt remélte, hogy ha a király örökölött székvárosát fenyegeti, ezáltal őt vagy útközben vagy legalább Artaxata előtt megütközésre fogja kényszeríthetni. Tigranokertánál természetesen elkerülhetetlenül szükséges volt egy hadosztályt hagyni hátra; s miután a hadjáratra szánt sereget még jobban gyöngíteni már nem lehetett,

nem maradt számára egyéb, mint Pontosban elfoglalt állását meggyöngítenie és onnan rendelni némi hadat Tigranokertába. A főnehézséget azonban az arméniai nyárnak katonai vállalatokra nézve oly kedvezőtlen rövidsége képezte. Az arméniai fennsíkon, mely 5000 s még több lábnyi magasban fekszik a tenger színe felett, Erzerum vidékén a gabona csak junius elején hajt ki, s az aratással együtt septemberben a tél is beállít; legfeljebb négy hónap alatt tehát el kellett érnie Artaxatát s
68. a hadjáratot befejeznie. Lucullus 686 nyár közepén indult meg Tigranokertából és, kétségkívül a Karasu, egy délkeleti irányban az Euphrát keleti ágába omló folyó völgyén, az egyetlenen keresztül, mely Mesopotámia síkjait a belső Arménia fensíkjával összeköti, a Mus síkjára és az Euphrát partjára ért. A sereg, az ellenséges lovassággal, főkép pedig a lovas ijászokkal szakadatlanul vitt igen terhes csetepaték között lassan, de mégis lényeges nehézségek nélkül haladt előre, s az Euphráton, melyet az arméniai lovasság erélyesen védelmezett, átkelését egy szerencsés ütközettel szintén kierőszakolta; az arméniai gyalogság mutatkozott ugyan, de nem volt az ütközetbe bevonható. A sereg ekként feljutott Arménia tulajdonképeni fensíkjára és tovább folytatta útját az ismeretlen ország belsejébe. Tulajdonképeni baleset nem érte, de már magában véve is érzékeny hátrány volt az, hogy menetét a talaj elháríthatatlan nehézségei s

Lucullus visszavonul Mesopotámiába.

az ellenség lovassága nagyban meglassították. A tél jóval előbb beköszöntött, mintsem a sereg Artaxatát elérte volna; s amint az itáliai katonák havat és jeget láttak magok körül, a katonai fegyelem túlfeszített húrjai elpattantak. Egy formaszerinti katonai lázzadás rákényszerítette a hadvezért, hogy rendelje el a visszavonulást, melyet Lucullus szokott ügyességével véghez is vitt. Szerencsésen a síkra

érkezvén, hol az időjárás még további vállalatokat is lehetővé tett, átkelt a Tigrisen és seregének zömével az arméniai Mesopotámia fővárosára, Nisibisre vetette magát. A nagykirály, a Tigranokerta előtt tett tapasztalatain okulva, a várost magára hagyta; az ostromlók azt, vitéz önvédelme dacára egy sötét esős éjjelen rohammal bevették, és Lucullus serege ép oly gazdag zsákmányt és ép oly kényelmes téli szállást talált benne, mint egy évvel előbb Tigranokertában. Ezalatt azonban az ellenség összes támadó erejével a Pontosban és Tigranokertánál hagyott gyönge római hadosztályokra vetette magát. Itt Tigranes a római parancsnokot, Lucius Fanniust — ugyanazt, ki egykor Sertorius és Mithridates közt közbenjáróként szerepelt — egy várba vonulni kényszerítette s itt ostrom alatt tartotta. Amabba Mithridates tört be 4000 arméniai és 4000 saját lovasával, s mint szabadító és bosszuálló, fegyverre szólította az országot a nemzet ellensége ellen. Mindenki melléje állt; az elszórt római katonák mindenütt elfogattak és leölettek; s midőn a pontosi római parancsnok, Hadrianus, hadaival ellene síkra szállt, a király egykori zsoldosai és a sereget rabszolgai minőségben követő nagy számu pontosiak összeszűrték a levet az ellenséggel. Két napig szakadatlanul tartott az egyenetlen küzdelem; és csak az, hogy a királynak magát, két sebet kapván, a a harctérről el kellett vitetnie, tette a római parancsnokra nézve lehetővé, hogy az úgyszólván már elvesztett ütközetet félbenszakitsa és seregének csekély maradványaival Kabeirába zárkózzék. Lucullusnak egy másik alparancsnoka, ki véletlenül jött a vidékre, az elszánt Triarius ugyan ismét gyüjtött magának sereget és szerencsésen megütközött a királylyal; de sokkal gyöngébb volt semhogy Pontos

Nisibis elfoglalása.

Harcok Pontosban és Tigranokerta körül.

területéről visszaszoríthassa, és kénytelen volt eltürni, hogy a király Komanában térjen téli szállásra.

67. További visszavonulás Pontosba.

Igy jött meg 687 tavasza. A seregnek Nisibisben történt egyesítése, a téli állomásozás tétlensége s a hadvezér gyakori távolléte ezalatt a katonák engedetlenségét még fokozták; most már nemcsak békételenül követelték, hogy vezettessenek vissza, hanem már meglehetősen látható volt, hogy, ha Lucullus vonakodnék őket hazavezetni, ők készek magok kerekedni útra. Az élelmi szereknek szűkében voltak; Fannius és Triarius, szorongatott helyzetökben sürgetőleg kértek a fővezértől támogatást. Nehéz lélekkel szánta el magát Lucullus, hogy meghajlik a szükség parancsszava előtt, Nisibist és Tigranokertát feladja és lemondva arméniai hadjáratának fényes reményeiről, visszatér az Euphrát jobb partjára. Fanniust sikerült is megszabadítania, de Pontosban már elkésett. Triarius, nem levén elég erős arra, hogy Mithridatessel megütközzék, Gaziura (Turksal, az Iris parrján, Tokattól nyugatnak) mellett erős állásba helyezte magát, podgyászát Dadasánál hagyva hátra. Midőn azonban Mithridates az utóbbi helyet ostrom alá fogta, a római katonák, holmijokat féltvén, vezéröket rákényszerítették, hogy biztos állását elhagyja s Gaziura és Ziela (Zilleh) közt a skotusi magaslatokon a királylyal megütközzék. Amit Triarius előre látott, bekövetkezett: azon szárny, melyet a király személyesen vezényelt, a legbátrabb ellenállás dacára keresztül törte a rómaiak harcsorait s gyalogságukat egy agyagos mély útba szorította, melyben sem előre sem oldalt semerre nem mehetett és könyörtelenül levágatott. Egy római centurio ki ezért életét feláldozta, a királyon ugyan halálos sebet ejtett; de azért a vereség ép oly tökéletes maradt. A római tábor elfoglaltatott; a gyalogság színe java, a fő és altisz-

A Pontosban levő rómaiak megveretése Ziela mellett.

tek majd mind elhulltak; holt tetemeik temetetlenül maradtak a csatatéren, s midőn Lucullus az Euphrát jobb partjára megérkezett, nem övéi, hanem a benszülöttek értesítették a vereségről. — E veszteséggel karöltve járt egy katonai összeesküvés kitörése. Épen most érkezett Rómából azon hír, miszerint a nép elhatározta, hogy azon katonák, kik törvényes szolgálati idejöket már betöltötték, vagyis Fimbria emberei, hazabocsáttassanak, s hogy Bithyniában és Pontosban a főparancsnokság az évi consulok egyikére ruháztassék; és Lucullus utóda, Manius Acilius Glabrio consul Kis-Ázsiában már partra is szállt. A legvitézebb és legnyugtalanabb légiók elbocsátása, s a fővezér visszahivatása, kapcsolatban a zielai vereség benyomásával, a seregben a tekintély minden kötelékeit széttépték, épen akkor, midőn a fővezér leginkább szorult reájok. Talaura mellett, Kis-Arméniában állt szemben a pontosi sereggel, melynek élén Tigranes veje, a mediai Mithridates már egy szerencsés lovas ütközetet vitt a rómaiakkal; s a nagykirály főhadereje szintén útban volt ide felé Arméniából. Lucullus Kilikia új helytartójához, Quintus Marciushoz küldött, ki tartományába menendő három légióval épen most ért Lykaoniába, hogy tőle segélyt nyerjen; de ehelyett azon választ kapta, hogy Marcius katonái nem akarnak Arméniába menni. Glabrióhoz küldött tehát s kérte őt, venné át a nép által reá bizott fővezérletet; de ennek még kevesebb kedve volt e most oly nehézzé és veszélyessé vált feladatra vállalkozni. Lucullus, kénytelen levén a főparancsnokságot megtartani, nehogy Talaura mellett egyszerre kénytelen legyen az arméniaiakkal és pontosiakkal megütközni, indulást parancsolt a közeledő arméniai sereg ellen. A sereg az indulási parancsot meg is fogadta, de amint azon pontra ért, hol az Arméniába és Kappadokiába

További visszavonulás Elő-Ázsiába.

vezető utak elváltak egymástól, zöme ez utóbbi felé vette útját és az ázsiai tartományba ment. Itt a fimbriánusok rögtöni elbocsáttatásukat követelték; s habár a fővezér és a többi hadtestek buzgó esdekléseire e kívánatuktól el is álltak, mégis amellett maradtak, hogy, ha a tél ismét anélkül találna beköszönteni, hogy ellenséget látnának magok előtt, szétoszlanak, amit meg is cselekedtek. Mithridates nemcsak majdnem egész egykori királyságát megszállta ismét, hanem lovasai egész Kappadokiát is bekalandozták egészen Bithyniáig; Ariobarzanes király egyiránt hiába kért segélyt Quintus Marciustól, Lucullustól és Glabriótól. Ezen oly dicsőségesen viselt háború sajátságos, szinte hihetetlen módon ért véget. Pusztán a hadi tényeket véve tekintetbe, alig volt még Rómának hadvezére, ki ily csekély eszközökkel ily nagy dolgokat vitt volna végbe, mint Lucullus; Sulla tehetsége és szerencséje örökül látszott átszállni ezen tanítványára. Hogy a római sereg a fennforgott viszonyok közt Arméniából sértetlenül vissza tudott menni Kis-Ázsiába, az katonai tekintetben valóságos csoda volt, mely, amennyire mi itélhetünk a dologban, Xenophon visszavonulását messze fölülmulja, s melyet leginkább kétségkívül a római hadügy solidítása s a keletinek silánysága magyaráz meg, de mely a menet vezetőjének ennek dacára tiszletreméltó helyet biztosít az első rangú katonai tehetségek sorában. Hogy Lucullus ezek közt rendszerint nem említtetik, annak oka valószínűleg csak abban rejlik, hogy egyfelől hadjáratairól semmi, katonai tekintetben csak valamirevaló jelentés sem szállt reánk, hogy másfelől mindenben, és mindenek felett a háborúban végre is csak a végeredmény ér valamit, ez pedig itt felért a tökéletes megveretéssel. A dolgok utolsó szerencsétlen fordulata, főkép pedig a katonák lázadása a nyolc éves háború minden eredményét ismét

semmivé tették; s a rómaiak 687/8 telén ugyanazon ponton álltak, amelyen álltak 679/70 telén. 67/6. 75/4.

A szárazföldi háborúnál nem különb eredményekre Kalózháború. vezetett a kalózok ellen vitt tengeri háború, mely azzal egyidejüleg kezdődött s vele szakadatlanul a legszorosabb összeköttetésben állt. Emlitettük már, miszerint a senátus 680-ban azon helyes végzést hozta, hogy a tengereknek a 74. kalózoktól való megtisztításával egyetlen főparancsnokoló admirál, Marcus Antonius praetor bízassék meg. De már a vezér megválasztásában nagy tévedést követtek el, vagy inkább azok, kik e magában véve célszerű rendszabályt keresztülvitték, nem gondolták meg, hogy a senátusban minden személyes kérdésben Cethegus befolyása és más efféle pajtáskodási tekintetek döntenek. Elmulasztották továbbá a választott admirált, nagy terjedelmű feladatával arányban álló mértékben látni el pénzzel és hajókkal, minek folytán óriási requisitiói által a barátságos lábon álló tartománylakosoknak ép oly terhökre vált, mint magok a kalózok. Az eredmény meg is felelt ennek. A campániai vizeken Antonius hajóhada egy csomó kalózhajót elfogott. A krétaiakkal azonban, kik a kalózokkal baráti és szövetségi viszonyban álltak és Antonius azon követelését, hogy e közösségtől álljanak el, ridegen visszautasították, harcra került a dolog; s azon láncokkal, melyekből Antonius előre látásában nagy készletet rakott hajóira, hogy velök az elfogandó tengeri rablókat bilincsbe verje, a krétai hadvezérek Lasthenes és Panares, midőn a rómaiakkal szigetök előtt vitt tengeri ütközetből diadalmasan tértek vissza Kydoniába, magát a quaestort és a többi római foglyokat láncolták az elfogtalt római hajók árbocaihoz. Antonius, miután könnyelmű hadviselésében rengeteg összegeket pazarolt el és semmire sem tudott menni, 683-ban Kréta szigetén 71.

Antonius megveretése Kydoniánál.

halt meg. Részben hadjáratának szerencsétlen kimenetele, részben a hajóhadépítés nagy költségei, részben végre az oligarchia ellenszenve folytán minden nagyobb kiterjedésű hivatalnoki hatalom ellen, miután e vállalat Antonius halála által tényleg befejeztetett, a senátus többé nem nevezett ki főadmirált s a régi szokáshoz visszatérve, minden egyes helytartóra rá bízta, hogy a maga tartományában a kalózság elnyomásáról gondoskodjék; amint hogy például a Lucullus által kiállított hajóhad is ezzel foglalkozott az aegaei tengeren. Csak a krétaiakra vonatkozólag tekintette még e sülyedt nemzedék is a Kydonia előtt szenvedett gyalázatot olyannak, melyre csupán hadizenettel lehet válaszolni. Ennek dacára kis híjja volt, hogy azon krétai követek, kik 684-ben azon kéréssel jelentek meg Rómában, hogy a senátus fogadja vissza a foglyokat és állítsa helyre a régi szövetséget, kérésökre igenlő senátusi végzést nem kaptak; amit az egész testület gyalázatnak nevezett, azt az egyes senátorok csengő pénzért készségesen megadták. Csak miután egy formaszerinti senátusi végzés a krétai követeknek római bankároktól vett kölcsöneiket be nem perelhetőknek nyilvánította, vagyis, miután a senátus lehetetlenné tette saját megvesztegettetését, jött létre azon decrétum, mely a krétaiaktól, ha a háborút ki akarják kerülni, azt követelte, hogy a római szökevényeken kívül a Kydonia előtti meggyaláztatás elkövetőit, Lasthenes és Panares vezéreket is szolgáltassák ki a rómaiaknak, hogy méltó büntetésöket elvegyék; hogy továbbá minden négy vagy több evezős hajójokat s csolnakjokat kiadják, 400 kezest állítsanak és 4000 talentomnyi (6.250,000 tallér) bírságot fizessenek. Midőn a követek kijelentették, hogy ily feltételek elfogadására nincsenek felhatalmazva, végzésbe ment, miszerint a legközelebbi év consulainak egyike hivatalos évének eltelte után

Krétai háború.

70.

Krétába menjen, hogy ott vagy átvegye, amit Róma követelt, vagy a háborút megkezdje. Ennek alapján 686-ban Quintus Metellus proconsul megjelent a krétai vizeken. A sziget községei, élökön a nagyobb városokkal, Gortynával, Knossossal, Kydoniával, elhatározták, hogy inkább fegyvert fognak önvédelmökre, semhogy e túlzó követeléseket teljesítsék. A krétaiak elvetemedett és elfajult nép voltak, melynek köz és magánélete oly benső kapcsolatban állt a tengeri rablással, mint az aetoliaiaké a szárazföldivel; de, mint egyáltaljában sok tekintetben, úgy bátorság dolgában is hasonlítottak ezekhez, és e két görög község csakugyan az egyetlen is volt, mely függetlenségeért vitézül és tiszteletreméltóan küzdött. Kydoniánál, hol Metellus három légiójával partra szállt, Lasthenes és Panares egy 24,000 főből álló krétai sereggel állt készen fogadására; s a sík téren ütközetre került a dolog, melyben a rómaiak kemény harc után győztek. Ennek dacára azonban a városok falaik megől tovább dacoltak a rómaiakkal, s Metellus kénytelen volt őket egymásután ostrom alá fogni. Először Kydoniát, melybe a megvert sereg romjai menekültek, adta át Panares hosszú ostrom után, szabad elvonulhatást kötve ki magának. Lasthenest, ki a városból megszökött, másodszor is ostrom alá kellett fogni Knossosban, s midőn már a vár eleste is küszöbön állt, Lasthenes, kincseit megsemmisítvén ismét oly helyekre szökött, melyek még tovább védték magokat, minők Lyktos, Eleutherna s mások voltak. Két évig (686. 687) tartott, míg végre Metellus úrrá tudott lenni az egész szigeten s ezzel a szabad görög föld utolsó darabja is a túlhatalmas Róma kezébe került; a krétai községek, valamint valamennyi görög község közöl először fejlesztették ki magoknál a szabad városi alkotmányt és a tengeri uralmat, azonképen mindazon görög tengeri

68. Metellus Krétát meghódoltatja.

68. 67.

államok közől, melyek egykor a földközi tengert betöltötték, utóljára buktak el Róma szárazföldi hatalma alatt. — Minden jogi feltétel, melyhez a szokásos pompás diadalmenetek ünneplése kötve volt, ismét teljesülésbe ment; a Metellusok nemzetsége a maga makedoniai, numidiai, dalmátiai, baleári címeihez teljes joggal felvehette az új krétai melléknevet, és Rómának egygyel több büszkén hangzó neve volt. Ennek dacára a rómaiak hatalma a földközi tengeren soha alacsonyabb, a kalózoké soha magasabb fokon nem állt, mint ez években. A tenger kilikiai és krétai lakói, kik ez időben állítólag ezer hajóval bírtak, bátran kigúnyolhatták az isauri hőst úgy, mint a krétait, és hiába való győzelmeiket. Hogy mily hathatós részt vettek a tengeri rablók a mithridatesi háborúban, s hogy a pontosi tengeri városok makacs önvédelmét leginkább a kallózállam támogatása tette lehetővé, már elmondtuk. De ugyanez saját szakállára is nem csekélyebb dolgokat vitt végbe.

A kalózok a földközi tengeren.

69. Athenodoros kalóz 685-ben úgy szólván Lucullus hajóhadának szeme láttára támadta meg Delos szigetét, ennek ünnepelt szentélyeit és templomait lerombolta, s egész lakosságát rabszolgaságba hurcolta. Lipara szigete Sicilia mellett meghatározott évi adót fizetett a kalózoknak, hogy hasonló támadásoktól megkíméljék. Egy másik kalózvezér,

72. Herakleon semmivé tette a 682-ben Siciliában ellene felszerelt hajórajt és nem több mint négy nyílt csónakkal be mert evezni Syrakusa kikötőjébe. Két évvel utóbb társa, Pyrganion ugyane kikötőben még partra is szállt, itt megfészkelte magát és portyázó csapatokat is küldözött szét a szigeten, míg a római helytartó ismét hajóra szállni nem kényszerítette. Azt végre már megszokta mindenki, hogy minden tartomány hajóhadakat szerelt fel s partőröket állított fel, vagy legalább mindkét célra fizetett, s a

kalózok mégis ép oly rendesen megjelentek a tartományokat kifosztani, mint magok a római helytartók. De ez orcátlan gonosztevők most már Itália megszentelt földét sem tartották többé tiszteletben: Krotonból magokkal vitték a lakinosi Hera templomának kincseit; Brundisiumban, Misenumban, Caietában, az etrusk kikötőkben, sőt már magában Ostiában is partra szálltak; a legelőkelőbb római tiszteket fogságba ejtették, a többi közt a kilikiai hadsereg hajóhadvezérét és két praetort összes kiséretökkel, magokkal a félelmes bárdokkal s vesszőkötegekkel és méltóságuk minden ismertető jelével együtt elhurcolták; egy Misenum melletti nyaralóból a kalózok megsemmisítésére kiküldött főadmirálnak, Antoniusnak saját nővérét elrabolták; Ostia kikötőjében pedig az ellenök felszerelt és egy consul vezénylete alatt álló római hajóhadat megsemmisítették. A latin földmives, az appiusi úton járó utazó, a Baiae földi paradicsomában mulató előkelő fürdővendégnek élete s vagyona egy percig sem volt többé biztosságban; minden kereskedés és forgalom fennakadt; a legirtóztatóbb drágaság uralkodott Itáliában, és mindenekfelett a tengerentúli gabonából élő fővárosban. A jelenkor úgy mint a történelem hamar kész elviselhetetlen ínség felett panaszkodni; de ez állapotokra e kifejezés csakugyan rájok illett.

Rabszolgazavargások.

Elmondtuk az eddigiekben, miként gondoskodott a Sulla által restaurált senátus a makedoniai határok védelméről, a kis-ázsiai védenc királyok fékentartásáról s végre a tengeri rendőrségről: az eredmények semmi irányban nem voltak örvendetesek. Csak ily sikert tudott felmutatni a kormány egy más, talán még sürgősebb ügyben, a tartományi és mindenekfelett az itáliai proletárság feletti felügyeletben. A rabszolgaproletárság rákfenéje az ókor minden

államának életfáján rágódott és pedig annál erősebben, minél hatalmasabb fejlődésnek indultak; mert az állam hatalma és gazdagsága az adott viszonyok közt rendszerint a rabszolgák aránytalan felszaporodására vezetett. Ennek folytán Róma természetesen többet szenvedett e csapás alatt, mint bármely más állama az ókornak. Már a hatodik század kormánya kénytelen volt seregeket küldeni a megszökött pásztor- és mezei rabszolgák bandái ellen. Az itáliai űzérkedők közt mindinkább elterjedő ültetvényes-gazdálkodási rendszer e veszedelmes bajt a végtelenig fokozta; a gracchusi és máriusi válságok korában és szoros összefüggésben velök a római birodalom számos pontjain rabszolgalázzadások törtek ki, melyek Siciliában még két véres
135—132. háborúvá (619—622 és 652—654) is fejlődtek. A restaurá-
102—100. tió uralmának Sulla halálát követett évtizede azonban aranykorává lett úgy a tengeri kalózoknak, mint a szárazföld hason szőrű bandáinak, és pedig leginkább az itáliai félszigeten, melyen a rend eddig aránylag még tűrhetően fenntartatott. A közbékéről itt már alig lehetett szó. A fővárosban és Itália kevésbbé népes vidékein a rablás mindennapi, a gyilkolás gyakori dolog volt. Külön népvégzés adatott ki — talán e korszakban — az idegen rabszolgákon és szabadokon elkövetett emberrablás ellen; s ugyanez időtájt külön új sommás kereset léptettetett életbe a földbirtokok erőszakos eltulajdonítása miatt. E bűnöknek főleg azért kellett veszélyes színben feltűnniök, mert rendszerint ugyan a proletárság által hajtattak végre, de az előkelő osztályok is nagy mérvben részt vettek bennök mint bűnszerzők és a haszonban osztozók. Nevezetesen az ember- és jószágrablást igen gyakran a nagy birtokok felügyelői tervelték ki és a birtokukon élő, gyakran felfegyverzett rabszolgatömegek által hajtatták végre; és igen sok nagy

MAGYAR
TUDOMÁNYOS

tiszteletben álló férfiú nem röstellte zsebre tenni azt, amit egyik másik buzgó rabszolgafelügyelője szerzett számára ily módon, mint Mephisto Faust számára Philemon hársait. A dolgok állására élénk világot vet az, hogy a fegyveres bandák által a tulajdon ellen elkövetett bűnökre szabott büntetések megsúlyosbíttattak, mely rendszabályt a jobb optimaták egyike, Marcus Lucullus, 676 körül, mint a fővárosi igazságszolgáltatás elnöke léptetett életbe*) azon nyíltan kijelentett szándékkal, hogy nagy rabszolga-csordák tulajdonosait, azon veszély által, hogy őket elveszthetik, rabszolgáik szigorúbb ellenőrzésére kényszerítse. Midőn eszerint az előkelő világ nevében folyt a rablás és gyilkolás, a rabszolgák és proletárok nagy tömegének könnyen eszébe juthatott, hogy ugyane dolgokat saját szakállára is megcselekedheti; és csak egy szikrára volt szükség, hogy az irtóztató gyúanyag lángot vessen s a proletárságból egy felkelő hadsereget teremtsen. Alkalom is nyílt rá csakhamar. — A vívójátékok, melyek az itáliai népmulatságok közt e korban az első helyet foglalták el, számos intézet felállítására vezettek, főkép Capuában és vidékén, melyekben azon rabszolgák részint őriztettek, részint betaníttattak, kiknek hivatása volt a tömeg mulattatásrra ölni vagy halni: nagy részben természetesen vitéz hadi foglyok, kik nem tudták feledni, hogy egykor Róma ellen szálltak síkra. Egy csomó efféle kétségbeesett ember egy capuai vívó iskolából kitört (681) és a Vesuvra vette magát. Élőkön két kelta állt, rabszolgai nevökön Krixos és Oenomaos, és a thrák Spartacus. Ez, talán a Spartakidák azon nemes nemzetségének sar-

78.

A vívóháború kiképzése Itáliában.

73.

*) E határozmányokból fejlődött ki a rablásnak, mint külön bünténynek fogalma, mert a régibb jog a rablást a tolvajlást fogalma alá sorolta.

Spartacus. jadéka, mely thrák hazájában úgy mint Pantikapaeonban egészen a királyi méltóságig felvitte, a római seregben lévő thrák segédcsapatokban szolgált, megszökött s mint rabló a hegyek közé ment, itt ismét elfogatott és a vívójátékokban való részvételre alkalmaztatni határoztatott. E csekély, eleinte csak hetvennégy főre rúgó, de a környékről hozzája csatlakozók által csakhamar megszaporodott csapatnak portyázásai a gazdag campániai vidék lakosságára nézve csakhamar oly terhesekké váltak, hogy ezek, miután hiába kisértették meg önmagokat megvédeni ellenök, Rómából kértek ellenök segítséget. Meg is jelent egy 3000 főnyi, sebtiben összeszedett hadosztály Clodius Glaber vezetése alatt és a Vesuv feljárásait megszállta, hogy a rabszolgákat rajta kiéheztesse. A rablók azonban csekély számuk és hiányos fegyverzetök dacára, a hegy meredek lejtőjén lemászva meg merték támadni a római őrszemeket; s a nyomorult polgárkatonaság, midőn e kis csapat kétségbeesett embert váratlanul magára törni látta, kereket oldott és mindenfelé szétfutott. Ezen első diadal fegyvert és számos új bajtársat szerzett a rablóknak. Habár nagy részöknek egész fegyverzete még most is csak meghegyezett bunkós botokból állt, mégis midőn a honvédségnek egy új és erősebb, két légióból álló hadosztálya, Publius Varinius praetor alatt Róma felől Campániába benyomult, ezt már majdnem hadsereg módjára táborba szállva várták a síkon. Variniusnak meggyűlt a baja. Polgárkatonái közt, kik az ellenséggel szemben táborozni voltak kénytelenek, a nedves őszi idő s az ezáltal támasztott betegségek kegyetlen pusztítást vittek végbe; de a ragálynál még inkább megfogyasztotta soraikat a gyávaság és fegyelmetlenség. Egyik hadosztálya mindjárt kezdetben oly alaposan szétfutott, hogy emberei nem is vissza a had zömébez, hanem egyenesen

A felkelés alakulása.

haza szaladtak. Midőn azután Varinius előnyomulást és támadást vezényelt az ellenfél sáncai ellen, embereinek legnagyobb része megtagadta az engedelmességet. Ennek dacára Varinius azokkal, kik helyt álltak, megindult a rablók ellen; de nem találta őket többé ott, ahol kereste. Az ellenség mély csendben felkerekedett és délnek, Picentia (Vicenza, Amalfi mellett) felé fordult, hol Varinius ugyan utól érte, de azt mégsem bírta meggátolni, hogy a Silaruson keresztül vissza ne vonuljon Lucánia belsejébe, a pásztorok és rablók paradicsomába. Varinius ide is követte, s a megvetett ellenség itt végre csatára szállt vele. A megütközés minden körülményei a rómaiaknak szolgáltak hátrányukra; a katonák, bár kevéssel előbb türelmetlenül követelték az ütközetet, rosszul verekedtek; Varinius tökéletesen legyőzetett, lova és hivatalának jelvényei a római táborral együtt az ellenség kezébe kerültek. A dél-itáliai rabszolgák, főkép a vitéz félvad pásztorok tömegesen tolultak a váratlanul megjelent megváltó zászlója alá; a felfegyverzett felkelők száma a legmérsékeltebb adatok szerint 40,000 főre rúgott. A csak az imént elhagyott Campániát csakhamar elfoglalták ismét, a benne Varinius quaestora, Gaius Thoranius vezetése alatt álló római hadosztályt szétrobbantották és semmivé tették. A sík föld egész déli és délnyugati Itáliában a győztes rabló vezérek kezében volt; kik még tekintélyes városokat, mint Consentiát a bruttius földön, Thuriit és Metapontot Lucániában, Nolát és Nuceriát Campániában is elfoglalták és bennök oly borzalmakat követtek el, minőket a győzedelmes barbárok védetlen civilisált embereken, fékvesztett rabszolgák egykori uraikon csak elkövethetnek. Hogy az ily harc egyáltalán nem ismert jogot s inkább mészárlás volt, semmint háború, az, fájdalom, magától értetődik: az urak minden elfogott rabszolgát a törvény alapján keresztre

feszíttettek; ezek viszont foglyaikat természetesen szintén lemészárolták, sőt még gúnyosabb megtorlásul a kezökbe esett rómaiakat arra kényszerítették, hogy vívójátékokban egymást öljék le; amint ez utóbb egy, a harcban elesett rablóvezér temetési ünnepélye alkalmával háromszáz római fogolylyal megtörtént. Rómában teljes joggal aggódva nézték a mind tovább harapodzó pusztító tűzvészt. Végzésbe
72. ment, hogy a következő évben (682) mindkét consul küldessék ki a félelmes rablóvezérek ellen. Quintus Arrius praetornak, Lucius Gellius consul alvezérei egyikének csakugyan sikerült is azon kelta csordát, mely Krixos vezetése alatt a rablósereg zömétől elválva saját szakállára járt fosztogatni, Apuliában a Garganus partján utólérnie és megsemmisítenie. De annál fényesebb diadalokat vitt Spartacus az Apenninben s éjszaki Itáliában, hol Gnaeus Lentulus consult, mialatt ez a rablókat körülkerithetni és elfoghatni vélte, azután társát Gelliust és a csak imént még győztes Arrius praetort, végre Mutina mellett az innenső Gal-
73. lia helytartóját Gaius Cassiust (consul 681), és Gnaeus Manlius praetort egymás után megverte. A fegyverrel alig ellátott rabszolgacsordák a légiók rémjeivé lettek; veresége-ik hosszú láncolata már a hannibálli háború első éveire emlékeztetett. Hogy mik következhettek volna be, ha szökevény vívó rabszolgák helyett az Auvergne vagy a Balkán hegyeiből való népkirályok álltak volna a győztes tömegek élén, meg nem mondható; de a mozgalom, ilyen mivolta mellett, fényes győzelmei dacára is csak rabló lázzadás maradt s nem annyira ellenfeleinek túlyomó ereje, mint inkább saját belviszályai és tervnélkülisége által bukott el. Azon egyetértésnek a közös ellenség ellen, mely az előbbi siciliai rabszolgaháborúkban oly figyelemre méltó módon lépett előtérbe, ezen itáliaiban nem akadunk nyomára; aminek

Spartacus nagy győzelmei.

A felkelés belső zilált-sága.

oka alkalmasint abban keresendő, hogy a siciliai rabszolgák valamennyiökkel közös syro-hellenségökben mintegy nemzeti egyesülési ponttal bírtak, az itáliaiak ellenben a helleno-barbárok és keltogermánok két tömegére szakadtak. A kelta Krixos és thrák Spartakus közti szakadás — Oenomaos már az első ütközetek egyikében elesett — s más efféle viszályok meggátolták a kivitt diadalok kizsákmányolását és a rómaiakat nem egy fontos győzelemre segítették. De a kelto-germánok kormányozhatatlanságánál még sokkal károsabban hatott a vállalatra az, hogy meghatározott terve és kitűzött célja nem volt. Spartacus ugyan, azon kevés után ítélve, amit e nevezetes emberről tudunk, e tekintetben alkalmasint fölötte állt pártjának. Stratégiai képességein kívül nem közönséges szervező tehetségének is jelét adta, s azon igazságosság, melylyel hadának élén állott s a zsákmányt kiosztotta, már kezdet óta csakugyan ép úgy magára vonta a tömegek figyelmét, mint a harcban kifejtett bátorsága. A lovasság és fegyver dolgában szenvedett érzékeny hiányt kipótolandó, az alsó Itáliában kézre kerített ménesek segélyével lovasságot igyekezett magának alakítani, azt begyakorolni és fegyelmezni, s amint Thurii kikötőjét kezébe kapta, belőle, kétségkívül a kalózok utján, vasat és rezet szerezni. De a dolog lényegében ő sem volt képes a keze alatt álló vad hordákat meghatározott végcélok felé vezérelni. Szerette volna elejét venni a kegyetlenség azon őrjöngő bacchanáliáinak, melyeket a rablók az elfoglalt városokban rendeztek, s melyek főoka voltak annak, hogy Itália egy városa sem szövetkezett önként a felkelőkkel; de azon engedelmesség, melylyel emberei iránta a harcban viseltettek, a győzelem után megszűnt, rábeszélései és kérése pedig sikeretlenek voltak. Az Apenninben 682-ben 72.
kivitt győzelmek után a rabszolgasereg előtt minden irány-

ban nytiva állt az út. Spartacusnak magának szándéka állítólag az volt, hogy az Alpokon átkelve utat törjön magának és övéinek kelta vagy thrák hazájokba; s ha ez áll, úgy tanúságául szolgál annak, mennyire nem becsülte túl hatalmát és győzedelmeit. Miután azonban emberei a gazdag Itáliának nem akartak ily gyorsan hátat fordítani, Spartacus útnak indult Róma felé, állítólag azon szándékkal, hogy a fővárost bekerítse. De hada ezen, ugyan kétségbeesett, de mégis tervszerű vállalatra sem volt hajlandó; vezérét midőn hadvezér akart lenni, rákényszerítette, hogy maradjon meg rabló kapitánynak, és minden cél nélkül csupán fosztogatás kedvéért barangolja be velök Itáliát. Róma örülhetett e fordulatnak; de így sem igen tudta, mitévő legyen. Nem voltak sem begyakorolt katonái, sem tapasztalt hadvezérei; Quintus Metellus és Gnaeus Pompeius Spanyolországban, Marcus Lucullus Thrákiában, Lucius Lucullus Kis-Ázsiában voltak elfoglalva, s csak képzetlen polgárkatonaság és legfeljebb középszerű tisztek álltak rendelkezésére. A rendkívüli főparancsnokság Itáliában Marcus Crassus praetorra bízatott, ki ugyan nem volt nevezetes hadvezér, de mégis Sulla alatt kitűntette magát s legalább erős jellemű ember volt; és egy ha minősége által nem is, de mennyisége által tiszteletet parancsoló mert nyolc légióból álló hadsereg adatott kezébe. Az új fővezér azon kezdte, hogy az első hadosztálylyal, mely, fegyvereit elhányva, ismét megfutott a rablók elől, a hadi törvények teljes szigorával bánt el, és minden tizedik emberét kivégeztette; amire a légiok csakugyan kissé összeszedték magokat. Spartacus, a legközelebbi összeütközésben megveretvén, visszavonult és Lucánián keresztül Rhegionba igyekezett jutni. Ugyanekkor a kalózok nem csak a siciliai vizeken, hanem magában Syrakusa kikötőjé-

Hare a bruttius tartományban.

ben is uralkodtak. Ezek hajóinak segélyével Spartacus egy hadosztályt Siciliába remélt átszállíthatni, hol a rabszolgák csak az alkalmat lesték, hogy harmadszor is fellázadjanak. Rhegionba csakugyan el is jutott; de a kalózok, vagy megijedve azon partőrségektől, melyekkel Gaius Verres praetor Sicilia partjait megrakta, vagy talán a rómaiak által megvesztegettetvén, Spartacuson megvették a kialkudott szállítási díjat, de nem tettek érte semmit. Ezalatt Crassus körülbelül a Krathis torkolatáig utánna ment a rablók seregének, és mint Scipio tette Numantia előtt, miután katonái nem verekedtek úgy, mint kellett volna, egy várformára elsáncolt, hét német mértföld hosszú töltést készíttetett velök, mely a brutti félszigetet a többi Itáliától elrekesztette*) s a Rhegionból visszatérő felkelő seregnek útját elállta s szállítmányait elmetszette. Spartacus azonban egy setét téli éjszakán keresztültört a rómaiak vonalán és 683**) tavaszán ismét Lucániában állt. A fáradságos munka tehát hiában való volt. Crassus kétségbe kezdett esni feladatának megoldása felett s azt követelte a senátustól, hogy a Makedoniában Marcus Lucullus, az innenső Spanyolországban pedig Gnaeus Pompeius alatt álló seregeket, támogatása végett hívja vissza Itáliába. A végszükség e rendszabálya azonban feleslegessé vált; a rabló csordák egyenetlensége s elbizakodása maga is elég volt kivívt dia- 71.

*) Miután a vonal hossza 7 német mértföld volt (Sallust. *hist.* 4, 19 Dietsch; Plutarch *Crass.* 10), tehát aligha Squillacetól Pizzóig, hanem messzebb éjszakon, talán Castrovillari és Cassano mellett metszette át az ehelyett egyenes vonalban vagy 6 német mértföldnyi szélességű félszigetet.

**) Hogy Crassus még 682-ben vette át a főparancsnokságot. 72.
az a consulok mellőztetéséből (Plutarch *Crass.* 10), az pedig, hogy
a 682/3-ki telet mindkét fél a bruttius sánc körül töltötte, a „havas 72/1.
éjszakából" következik.

A felkelők Lorgácsolása és elnyomatása.

dalaik ellensúlyozására. A kelták és germánok ismét megváltak a szövetségtől, melynek élén a thrák állt, hogy saját nemzetökből való vezérek, Gannicus és Castus vezetése alatt egyenként mészároltassák le magokat a rómaiak által. Egy ízben, a lucániai tó mellett, Spartacus jókor való megjelenése őket megmentette; erre ugyan táborukat jó közelben ütötték fel az övé mellett, de Crassusnak mégis sikerült Spartacust lovasságával foglalkoztatni, s ezalatt a keltákat bekeríteni és külön megütközésre kényszeríteni, melyben valamennyien, állítólag 12,300 harcos, vitézül küzdve, mindnyájan helyben, s elől kapott sebekkel elborítottan, elestek. Spartacus erre a maga hadosztályával a Petelia (Strongoli mellett Calábriában) melletti hegyekbe akarta vonni magát s a római előhadat, mely nyomában volt, hathatósan megverte. De e győzelem inkább ártott a győzőnek, mint a legyőzöttnek. A rablók diadalmámorukban nem akarták a visszavonulást folytatni, s vezéröket rá kényszerítették, hogy őket Lucánián keresztül Apuliába vezesse a végső elhatározó küzdelemre. Spartacus az ütközet előtt lovát leszúrta; amint eddig jó és balszerencsében híven együtt tartott övéivel, azonképen most tettleg bebizonyította, hogy most neki úgy mint mindnyájoknak csak győzniök vagy meghalniok lehet. A csatában is oroszláni bátorsággal harcolt; két centuriót vágott le saját kezével; még megsebesülten és térdre rogyva is védte magát kopjájával a rátörő ellenség ellen. Igy halt meg a nagy rablóvezér s vele társainak színe a szabad emberek és becsületes
71. katonák halálával (683). A drágán megvásárolt győzelem után, azon hadak, melyek azt kivívták, egyesülve Pompeius csapataival, melyek időközben a sertoriánusok leveretése után Spanyolországból haza érkeztek, oly embervadászatott tartottak egész Apuliában s Lucaniában, minőt még

nem látott a világ, hogy az óriási tűzvész utólsó szikráit is eltapossák. Habár a déli tartományokban, hol például a kis Tempsa város 683-ban egy rablócsapat által elfoglaltatott, 71.
s a Sulla kisajátításai által keményen sujtott Etruriában az igazi közbéke még nem állt helyre, az hivatalosan mégis Itáliában helyre állítottnak tekintetett. Legalább a szégyenteljes módon elvesztett sasok ismét visszakerültek — csak a keltákon nyert győzelem után öt ilyen jutott a rómaiak kezébe ; s a Capuából Rómába vezető út mentében hateżer kereszt, megannyi reáfeszített rabszolgával, hirdette, hogy a rend helyreállott s hogy az elismert jog ismét győzött a fellázadt eleven tulajdon felett.

A restaurátió kormánya általjában.

Vessünk egy pillantást azon eseményekre, melyek a Sulla-féle restaurátió évtizedét betöltik. Hatalmas, a nemzet életereit szükségkép megtámadó veszélyt magában véve e kornak egy belső- vagy külmozgalma sem foglalt magában, sem Lepidus felkelése , sem a spanyol kivándorlottak vállalatai, sem a thrák makedoniai és kisázsiai háborúk, sem a kalózok és rabszolgák lázzadásai ; és a senátus majdnem mindezen harcokban mégis létezéséért küzdött. Ennek oka az volt, hogy minden kérdést megoldatlanul hagyott mindaddig, míg még könnyen meg volt oldható; a legegyszerűbb elővigyázati rendszabályok elhanyagolása a legirtóztatóbb belállapotokra és csapásokra vezetett és egyenrangú ellenfeleket csinált magának a függő osztályokból s tehetetlen királyokból. A demokratia és a rabszolgalázzadások ugyan legyőzettek; de e diadalok olyanok voltak, hogy a győztest sem bensőleg nem emelték, sem külsőleg nem erősbítették. Nem nagy dicsőségére vált a kormánynak, hogy pártjának két legünnepeltebb hadvezére egy nyolc évig tartó, több vereséggel mint győzelemmel járó harcban a felkelők fejével Sertoriussal és spanyol

guerilláival nem bírt elbánni, s hogy Sertorius háborúját csak barátainak gyilkos vasa volt képes a legitím kormány javára eldönteni. A rabszolgák legyőzésében pedig kevesebb volt a dicsőség, mint amennyi szégyen rejlett abban, hogy éveken át egyenrangú háborút kellett ellenök viselni. A hannibáli háború óta kevéssel több múlt el egy századnál; a becsületérző római vérének arcába kellett szöknie, ha nemzetének irtóztatóan gyors hanyatlására gondolt ama nagy idők óta. Akkor az itáliai rabszolgák falként álltak ellen Hannibál veteránjainak; most az itáliai honvédség polyvaként szétrepült megszökött szolgáinak fütykösei előtt. Akkor szükség esetében bármely egyszerű ezredes hadvezérként szerepelhetett, s habár gyakran szerencse nélkül, de mindig becsülettel harcolt; most az előkelő tisztek nagy tömege közt nehéz volt csak közönségesen használható vezért is találni. Akkor a kormány inkább elszólította az utólsó parasztot is ekéje mellől, semhogy lemondott volna Görög- és Spanyolország meghódításáról; most kis híjja volt, hogy e két rég megszerzett országot fel nem adta, csak azért, hogy otthon, fellázadt szolgái ellen megvédhesse magát. Spartacus ép úgy bejárta hadseregével egész Itáliát a Po-tól a siciliai tengerszorosig, mint Hannibál, megverte mindkét consult s Rómát ostromzárral fenyegette; amit az egykori Róma ellen csak az ókor legnagyobb hadvezére volt képes megtenni, azt a mostani ellen egy vakmerő rablóvezér is megcselekedhette. Csoda volt-e hogy felkelőkön és rablóvezéreken nyert ily győzelmek nem hordták magokban az új élet csiráit? — De még sokkal kevésbbé örvendetes eredményre vezettek a külháborúk. A thrák-makedoniai, habár a rá fordított ember- és pénzáldozatoknak nem is megfelelő, de mégis nem épen kedvezőtlen kimenetelű volt. A kis-ázsiai és a kalózháborúban

azonban a kormány tökéletesen pórul járt. Amaz nyolc véres hadjárat összes hódításainak vesztével, ez azzal végződött, hogy a rómaiak „saját tengerökről“ tökéletesen kiszoríttattak. Azelőtt Róma, szárazföldi hatalma ellenállhatatlan voltának öntudatától áthatottan, túlsúlyát kiterjesztette a tengerre is; most az óriási állam a tengeren tehetetlen volt, s úgy látszott, mintha már az ázsiai szárazföld feletti uralma is veszendőbe volna menendő. Az állami lét anyagi előnyei: a határok biztossága, zavartalan békés közlekedés, jogvédelem és rendezett igazgatás, a római államban egyesült nemzetek összeségére nézve együtt és egyszerre enyészetnek kezdtek indulni; mintha az áldást hozó istenek egytől egyik felvonultak volna az Olympusra, s e siralmas földet a hivatalos vagy önkénytes fosztogatásnak és sanyargatásnak engedték volna át. Az állam ezen hanyatlását nem is csupán az érezte közszerencsétlenség gyanánt, ki politikai jogokkal és polgari érzülettel bírt; a proletárság felkelései s a nápolyi Ferdinándok korára emlékeztető rabló- és kalóz-üzelmek e hanyatlás érzetét elvitték Itália legfélreesőbb völgyébe, legalacsonyabb kunyhajába is, és egyéni nyomorként éreztették mindenkivel, ki másokkal közlekedett és kereskedett, vagy csak egy véka gabonát is vásárolt. — Ha valaki ez átkos és hallatlan nyomor okozóit kutatta, teljes joggal igen sokakat okolhatott miatta. A rabszolgatulajdonosok, kik szívöket erszényökben hordták, az engedetlen katonák, a hol gyáva, hol ügyetlen, hol vakmerő tábornokok, a piacnak a tőgyet rendszerint a tehén szarva közt kereső demagogjai — mindezek részesek voltak a köznyomorban, vagy inkább, kinek ne lett volna része benne? ösztönszerűleg érezte mindenki, miszerint az ínség, a szégyen, a zavar sokkal nagyobb, semhogy egy ember műve lehetne. Valamint a római állam

nagysága nem egyes kiváló egyéniségek, hanem egy kitünően szervezett polgárság műve volt, azonképen a hatalmas épület hanyatlását is nem egyesek romlást hozó genialitása, hanem az általános desorganisatió okozta. A polgárság nagy többsége nem ért semmit és az épület minden porladozó köve előmozdította az egésznek romlását; az összes nemzet lakolt meg azért, amit az összes nemzet vétkezett. Igazságtalanság volt a kormány, mint az állam végső kézzel fogható kifejezését, az állam minden orvosolható és orvosolhatatlan bajaiért felelőssé tenni; de annyi mindenesetre állt, hogy a kormánynak irtóztató nagy része volt az általános vétkezésben. A kis-ázsiai háborúban például, melyben az uralkodó rend egy tagja sem követett el valami kiváló hibát, sőt Lucullus, legalább katonai tekintetben kitünően, sőt dicsőségteljesen vezérkedett, csak annál világosabb volt, hogy a sikeretlenségnek oka magában a rendszerben és a kormányban rejlett, mint ilyenben; és pedig a jelen esetben azon lanyhaságban, melylyel azelőtt Kappadokiát és Syriát magára hagyta, s azon ferde helyzetben, melyben a jeles hadvezér állt szemben a minden erélyes elhatározásra képtelen kormányzó collégiummal. Hasonlóképen a tengeri rendőrségben az általános kalózvadászat egyszer megragadott helyes eszméjét a senátus előbb a végrehajtás terén elrontotta, azután pedig teljesen elejtette, hogy az egykori oktalan rendszer szerint ismét légiókat küldjön a tenger lakói ellen. E rendszer szolgált alapul Servilius és Marcius kilikiai, Metellus krétai hadjáratának; ezt követte Triarius, midőn Delos szigetét, a kalózok elleni védelemül, fallal kerítette körül. Ily kisérletek a tengeruralmának biztosítására azon perzsa nagykirályt juttatják eszünkbe, ki a tengert megvesszőztette, hogy engedelmességre bírja. Ekként a nemzetnek igaza volt, midőn hanyatlását

első sorban a restaurátió kormányának rótta fel bűnül. Az oligarchia helyreállítása még eddig minden alkalommal ily rossz kormányzatra vezetett, Gracchus bukása után úgy, mint Marciusé és Saturninusé után; de ily erőszakosnak s egyúttal ily léhának, ily romlottnak és romlást hozónak még sohasem bizonyult. Azon kormány pedig, mely nem képes kormányozni, megszűnik legitím lenni, s akinek van ereje megbuktatni, joga is van reá. Fájdalom, igaz ugyan, hogy egy tehetetlen és elvetemedett kormány az ország javát és becsületét gyakran hosszú időn át lábbal taposhatja, mígnem akadnak emberek, kik az ezen kormány által önkezével kovácsolt irtóztató fegyvereket ellene fordítják, s a jók erkölcsi megbotránkozásából és a sokak nyomorából fel akarják és fel képesek idézni az ily esetben legitím forradalmat. Azonban habár a népek sorsával üzött játék mulattató lehet és gyakran hosszú időn át zavartalanul folytatható, de veszélyes is egyúttal, és végre elnyeli a játékost; és senki sem szidja többé a kart, mely fejszét emel az ily gyümölcsöket termő fa ellen. A római oligarchiára nézve ez idő most következett be. A pontosi-arméniai háború és a kalózság ügye közvetlen alkalmúl szolgáltak a Sulla-féle alkotmány bukására s a forradalmi katonai dictátorság életbeléptetésére.

III. FEJEZET.

Az oligarchia bukása és Pompeius uralma.

A Sulla-féle alkotmány fennállása.

Sulla alkotmánya még rendületlenül állt. Azon támadást, melyet Lepidus és Sertorius intéztek ellene, csekély veszteséggel visszaverte. A félig kész épületet a kormány természetesen elmulasztotta alkotójának erőteljes szellemében befejezni. Jellemző rá nézve, hogy a Sulla által fölosztásra kijelölt, de általa még nem parcellázott földeket sem fel nem osztotta, sem reájok táplált igényéről egyenesen le nem mondott, hanem régi birtokosaikat, jogcímeik szabályozása nélkül egyelőre megtűrte a birtokban, sőt megengedte azt is, hogy egyesek a Sulla-féle uradalmi földeknek számos még felosztatlan részeit az occupatio régi rendszere alapján, mely a gracchusi reformok által jogilag és tényleg eltöröltetett, önkényűleg elfoglalják. Amit az optimaták Sulla intézkedései közől közönyösnek vagy terhesnek találtak, azt minden tétovázás nélkül ignorálták vagy eltörölték; így egész községeknek az állampolgári jogtól való megfosztását; így az új paraszttelkek egyesítése elleni tilalmat; így számos szabadalom levelet, melyet Sulla adott egyes községeknek, természetesen anélkül, hogy azon összegeket, melyeket az illető községek ezen exemptiókért fizettek, nekik visz-

szaadták volna. De habár ezen, Sulla intézményein maga a kormány által ejtett csorbák szintén hozzájárultak épülete alapjainak megingatásához, a sempronius törvények a dolog lényegében mégis el voltak és maradtak törölve.

A demokratia támadásai.

Nem volt ugyan hiány emberekben, kik a Gracchus-féle alkotmányt akarták visszaállítani, s nem tervekben annak az alkotmányos reform útján való elérésére, amit Lepidus és Sertorius forradalmi úton kisértettek meg kivívni. A gabnakiosztás korlátolt mérvben való újonnan életbeléptetésébe a kormány Lepidus izgatásának nyomása alatt már közvetlenül Sulla halála után beleegyezett (676), s ettől fogva minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a fővárosi proletárságnak, ez életkérdésében, kedvében járjon. Midőn a főkép a kalózság által magasra csigázott gabnaárak, eme kiosztások dacára oly nyomasztó drágaságot idéztek elő Rómában, mely 679-ben viharos utcai zenebonára vezetett, a kormány a pillanat égető szükségén azáltal segített, hogy a maga költségén rendkívüli gabnaszállítmányokat hozatott Siciliából; a jövőre nézve pedig egy, a 681. évi consulok által indítványozott gabnatörvény a siciliai gabona vásárlását szabályozta, és, természetesen a tartománylakosok rovására, módot nyujtott a kormánynak arra, hogy efféle bajoknak alaposabban elejét vehesse. De a kevésbbé anyagi vitás kérdések, a tribúni hatalomnak régi terjedelmében való visszaállítása és a senátori törvényszékek eltörlése, sem szüntek meg népszerű tárgyául szolgálni az izgatásnak, s e téren a kormány hathatósabb ellentállást fejtett ki. A tribúni hivatal feletti vitát már 678-ban, közvetlenül Lepidus megveretése után kezdte meg Lucius Sicinius néptribún, talán ivadéka azon hasonnevü férfinak, ki e hivatalt több mint négyszáz év előtt először viselte; de a tevékeny Gaius Curio consul ellentállásán hajótörést szenvedett. Az izgatást 680-ban

Gabnatörvények.

78.

75.

73.

Kísérletek a tribúni hatalom helyreállítására.

76.

74.

Lucius Quinctius folytatta, de Lucius Lucullus consulnak sikerült őt tekintélyével rábírnia, hogy álljon el szándékától. Nagyobb buzgalommal lépett nyomába egy évvel utóbb Gaius Licinius Macer, ki — jellemzőleg korára nézve — irodalmi tanulmányait átvitte a közélet terére, s a polgárságnak azon tanácsot adta, hogy a katonaszedést tagadja meg, amint ő ezt egy krónikából kiolvasta. — Csakhamar igen alapos panaszok emelkedtek az igazságszolgáltatás rosz kezelése ellen is a senátori esküdtek által. Valamely csak némileg is befolyásos ember elitéltetését már lehetetlen volt kieszközölni. Nem csak a társ társa, s a volt vagy leendő vádlott viseltetett méltányos részvéttel a jelenben megidézett vétkes iránt; az esküdtek szavazatának megvásárolhatósága is alig képezett már kivételt. E bűn több senátorra a törvényszék előtt rábizonyíttatott; más hasonlóan vétkesekre újjal mutatott mindenki; a legtekintélyesebb optimaták, mint Quintus Catulus, a senátus nyilt ülésében elismerték, hogy e panaszok teljesen alaposak; egyes különösen csatányos esetek a senátust több ízben, például 680-ban arra kényszerítették, hogy az esküdtek megvásárolhatósága elleni rendszabályok felett tanácskozzék, de természetesen csak addig, míg a leghevesebb lárma le nem csillapodott, azután a dolgot ismét el hagyták aludni. E nyomorult igazságszolgáltatás következményei leginkább a tartománylakosok zsarolásának és sanyargatásának valódi rendszerében nyilvánultak, melyekhez hasonlítva még az előbbi gaztettek is elviselhetőknek és mérsékelteknek látszottak. A lopás és rablás, megszokottsága által már úgy szólván legitimmé lett; s a zsarolások elitélésére felállított bizottság oly intézetnek volt tekinthető, melynek célja a helytartóságokból hazatérő senátorokat otthon maradt társaik javára megadóztatni. Midőn azonban a siciliai hely-

Támadások a senátori törvényszék ellen.

74.

tartó egy odavaló tekintélyes embert, amiért nem akart neki egy bűn elkövetésére segédkezet nyujtani, távollétében és kihallgatás nélkül halálra ítéltetett; midőn még római polgárok, hacsak lovagok vagy senátorok nem voltak, sem voltak már a tartományokban a római helytartók vesszői és bárdjai ellen biztosítva, s midőn az uralkodó oligarchia már a római demokratia legrégibb vívmányát, a test és élet biztosságát is lábbal kezdte taposni: ekkor már a római vásártér közönsége is hallgatni kezdett a tartományokban lévő helytartók s azon igazságtalan bírák ellen emelt panaszokra, kik az igazságtalanságok erkölcsi bűnrészesei voltak. Az ellenzék természetesen nem mulasztotta el ellenfeleit azon téren, mely szinte egyedül maradt nyitva számára, az igazságszolgáltatás terén, megtámadni. Igy idézte a fiatal Gaius Caesar, ki, amennyire kora megengedte, szintén buzgó részt vett a tribúni hatalom helyreállitására törekvő izgatásban, 677-ben Sulla legtekintélyesebb párthíveinek 77.
egyikét, Gnaeus Dolabella consulárist, s a rákövetkező évben Sullának egy másik tisztjét, Gaiust Antoniust a törvényszék elé; így vádolta be Marcus Cicero 684-ben Gaius 70.
Verrest, Sulla teremtményeinek egyik legnyomorultabbikát s a tartománylakosok legnagyobb ostorainak egyikét. A kiátkozások setét korának emlékezete, a tartománylakosok irtóztató szenvedései, a római bűnfenyítő igazságszolgáltatás szégyenletes állapota naponként az itáliai rhetorika teljes pompájával, az itáliai gúny egész keserűségével feltárattak az összegyűlt tömeg előtt s a hatalmas halott és élő poroszlói kímélet nélkül zsákmányául vettettek a nép gúnyának és haragjának. A néppárt szónokai naponként türelmetlenül követelték a tribúni hatalom helyreállítását, melynek fennállásához a népközség szabadsága, hatalma és szerencséje mintegy ősrégi varázs által hozzá kapcsolva látszott

lenni; a lovagság „szigorú“ törvényszékeinek újonnan életbe léptetését, a Sulla által eltörölt censorságnak feleleventését s a legfőbb állami hatóságnak rothadt és ártalmas elemeitől való megtisztítását.

A demokratikus izgatás sikertelensége.

De mindez nem vezetett célhoz. Botrányban és lármában nem volt hiány, de tulajdonképeni sikert a demokraták azáltal, hogy a kormányt mindinkább, még érdemén felül is prostituálták, nem birtak felmutatni. Az anyagi hatalom, mindaddig, míg a katonai hatalom nem avatkozott be, még mindig a fővárosi polgárság kezébe volt letéve; a „nép“ pedig, mely Róma utcáin tolongott s a vásártéren hivatalnokokat és törvényeket teremtett, semmivel sem volt különb az uralkodó senátusnál. A kormány ugyan kénytelen volt a tömeggel megalkudni, midőn ennek saját egyéni érdeke forgott kérdésben; ez volt oka a Sempronius-féle gabnatörvény feleleventésének. De arra már gondolni sem lehetett, hogy a polgárság egy eszme, vagy épen egy célszerű reform kedvéért megemberelje magát. Joggal alkalmazták az e korbéli rómaiakra azt, amit Demosthenes a korabéli athéniekről mondott: hogy szerfelett buzgólkodnak, amíg a szószék körül állnak és a reformok indítványait hallgatják; de hazatérve egyikök sem gondol többé arra, amit a piacon hallott. Bármiként szították is a demokrata izgatók a szikrát, az nem vetett lángot, mert nem volt ami a tüzet táplálja. A kormány tudta ezt, s azért a fontos elvi kérdésekben nem engedett magától semmi engedményt kicsikartatni; legfeljebb arra szánta el magát (682 körül), hogy a Lepidussal az országból kimenekültek egy részének amnestiát adjon. Ami engedményt tett, azt nem annyira a demokratia sürgetésére, mint inkább a mérsékelt aristokratia közvetitő törekvéseinek engedve tette. Azon két törvény közől azonban, melyet e töredéknek utolsó még életben

72.

maradt vezére, Gaius Cotta, 679-iki consulsága alatt keresztülvitt, a törvényszékekről szóló már a legközelebbi évben ismét mellőztetett, a második pedig, mely Sullának azon intézkedését, miszerint a tribúnság viselése az illetőt más hivatalok viselésére képtelenné teszi, eltörölte, a Sulla által felállított többi korlátozásokat azonban meghagyta, mint minden fél rendszabály, csak mindkét pártot elégedetlenné tette. A reformer érzületű conservativek pártja, mely Cottának kevéssel utóbb (681 körül) bekövetkezett kora halála által legnevezetesebb fejét elvesztette, a mind élesebben kidomborodó végletek nyomása alatt mindinkább enyészetnek indult. A két túlság közől azonban a kormány pártja, bármily rossz és léha volt is, mégis szükségkép előnyben maradt a vele egyenlően rossz és léha ellenzék felett. 75. 73.

Viszály a kormány és Pompeius közt.

Ezen a kormányra nézve oly kedvező viszonyok azonban megváltoztak, midőn az ellentét közte és azon pártfelei között, kiknek vágyai egy a curiában elfoglalt tiszteleti helynél s egy aristokratikus nyaralónál magasabban álló célok felé irányultak, élesebben kifejlődött. Ezek közt első sorban Gnaeus Pompeius állt. Sulla pártjához tartozott ugyan; de már fentebb előadtuk, hogy saját pártjában nem találta meg helyét, s hogy közte és a nemesség közt, melynek hivatalosan pajzsa és kardjaként szerepelt, származása és múltja úgy mint reményei megannyi válaszfalat képeztek. A már tátongó szakadás a hadvezér spanyol hadjáratai alatt (677—683) jóvá nem tehető módon megtágult. Kelletlenül és félig kényszerülve állította őt a kormány társul a maga valódi képviselője, Quintus Metellus mellé; ő viszont s alkalmasint nem ok nélkül, azzal vádolta a senatust, hogy a spanyol hadseregeknek akár könyelműségből akár rossz akaratból történt elhanyagolása által oka volt szenvedett vereségeiknek, s hogy a hadjárat kimenetelét kockára tette. 77—71.

Most mint az állam titkos és nyílt ellenségeinek legyőzője egy harcedzett s hozzá mindenben ragaszkodó sereg élén tért haza, s katonái számára földek utalványozását, a maga számára diadalmenetet és consulságot kívánt. Ez utóbbi követelései a törvénybe ütköztek. Pompeius, habár rendkívüli módon már több ízben felruháztatott a legfőbb hivatalos hatalommal, rendes hivatalt még nem, még quaestorságot sem viselt s még mindig nem volt tagja a tanácsnak; consullá pedig csak az lehetett, ki az alsóbb rendes hivatalok létráját már megmászta, és diadalmenetet csak az tarthatott, ki a rendes legfőbb hivatalt már viselte. A senátusnak törvényes joga volt, őt, ha a consulságra pályázik, a quaestorságért való pályázásra utasítani s ha diadalmenetet kíván tartani, a nagy Scipióra emlékeztetni, ki hasonló körülmények közt lemondott a Spanyolország meghódítása feletti diadalmenetről. Az alkotmány értelmében nem kevésbbé függött Pompeius a katonáinak igért földek dolgában a senátus jó akaratától. Azonban ha a senátus enged is neki, ami gyöngeségénél fogva ellenszenve dacára el volt képzelhető, s a diadalmas vezérnek a demokrata pártfőnökök ellen teljesített poroszlói szolgálatai jutalmául a diadalmenetet, consulságot és földutalványozást megadja is, a legfényesebb pálya mégis, melyet az oligarchia a harminchat éves hadvezérnek nyujthatott, csak abban állt, hogy a békés senátori imperatorok hosszú sorában, tiszteletreméltó tanácsnoki semmittevésbe enyészhetik. Arra, amire tulajdonképen vágyódott, hogy a mithridatesi háborúban való parancsnokságot a senátus önként adja meg neki, semmi körülmények közt nem számithatott; az oligarchia saját, jól felfogott érdekében nem engedhette meg, hogy afrikai és európai babérait még a harmadik világrészben szerzett diadaljelekkel is szaporítsa; a keleten bőven és könnyen

szedhető babérokat minden esetben a telivér aristokratia számára kellett fenntartani. Ha azonban az ünnepelt tábornok az uralkodó oligarchia által nem érhette el céljait, akkor — miután egy tisztán személyes, nyíltan dynastikus politikának még sem ideje meg nem érkezett, sem Pompeius egyénisége nem volt arravaló — nem volt más választása, mint a demokratiával szövetkezni. Nem volt saját érdeke, mely Sulla alkotmányához kötötte volna: személyes céljait egy demokratikus alkotmány keretén belől épen úgy, ha nem még könnyebben, elérhette. Ellenben mindazt, amire szüksége volt, a demokrata pártban megtalálta. Ennek tevékeny és ügyes vezetői készek és képesek is voltak a nehézkes és kissé esetlen hős vállairól a politikai vezetés terhét levenni, s mégis sokkal kisebb emberek voltak, semhogy az ünnepelt hadvezértől az első szerepet, és nevezetesen a katonai fővezérletet elvitázni bírták vagy csak akarhatták volna is. Még valamennyi közt a legjelentékenyebb, Gaius Caesar sem volt több egy fiatal embernél, ki sokkal inkább merész utazásai és elegans adósságai, mintsem tüzes demokratikus ékes szólása által csinált nevet magának; s kinek nagy megtiszteltetésként kellett fogadnia, ha a világhírű imperátor megengedi neki, hogy politikai adjutánsa lehessen. A népszerűségben, melyet oly, nagyobb igényekkel mint képességekkel bíró emberek, mint Pompeius, többre szoktak becsülni, mint amennyire azt magoknak is hajlandók bevallani, a fiatal tábornoknak nagy mértékben kellett részesülnie, ha átlépésével a demokratia szinte reménytelen ügyét diadalra segíti. Azon győzelmi díjt, melyet a maga s katonái számára követelt, ezzel — eo ipso megkapta. Egyáltaljában úgy látszott, hogy ha az oligarchiát sikerül megbuktatni, más tekintélyes ellenzéki vezér teljes hiánya folytán csak Pompeiustól magától fog függni, hogy mily

állást foglaljon el a jövőben. Azt pedig alig lehetett kétségbe vonni, hogy ha a Spanyolországból épen most győztesen hazatért és Itáliában még együtt levő hadseregnek vezére az ellenzék soraiba lép, a fennálló rendnek okvetlenül romba kell dőlnie. A kormány s az ellenzék egyiránt tehetetlenek voltak; s amint az utóbbi nem pusztán declamatiókkal küzdött, hanem amint egy győztes hadvezér kész volt követelései javára kardját vetni a mérlegbe, a kormány mindenesetre, sőt talán harc nélkül is, meg volt verve.

A katonai főnökök s a demokratia coalitiója.

A körülmények ekként mindkét felet a coalitio felé terelték. Személyes ellentétekben egyik részen sem lehetett hiány; a győztes hadvezér semmiképen sem szerethette az utcai szónokokat, s ezek Carbo és Brutus hóhérát még kevésbbé üdvözölhették örömmel vezérökként; de a politikai szükség, legalább pillanatra, minden erkölcsi ellenokot legyőzött. — A demokraták és Pompeius azonban nem egymagok kötötték meg a szövetséget. Marcus Crassus helyzete is hasonló volt Pompeiuséhoz. Habár Sulla pártjához tartozott, mint ez, mégis az ő politikája is, mint Pompeiusé, mindenekfelett személyes, és épen nem az uralkodó oligarchia politikája volt; és ő is egy erős és győztes sereg élén állt most Itáliában, melylyel csak az imént a rabszolgák felkelését leverte. Választhatott aközt, hogy vagy az oligarchiával szövetkezzék a coalitio ellen, vagy belépjen ez utóbbiba; s ő az utóbbi és kétségkívül biztosabb utat választotta. Óriási vagyona és a fővárosi clubokra gyakorolt nagy befolyása egyáltaljában becses frigytárssá tették; a fennforgó körülmények közt pedig megbecsülhetetlen haszon volt a coalitióra nézve, ha az egyetlen hadsereg, melyet a senátus Pompeius seregével szembe állithatott volna, a támadó hatalom részére áll. A demokraták végre, kik a túlhatalmas hadvezérrel kötött

szövetségben nem a legjobban érezhették magokat, örültek rajta, midőn Crassusban egy őt ellensúlyozó embert láttak melléje állani, ki a jövőben még vetélytársává is lehetett. — Ekként jött létre 683 nyarán az első coalitio egyfelől a 71.
demokraták, másfelől a két Sulla-párti tábornok, Gnaeus Pompeius és Marcus Crassus között. Mindketten magokévá tették a demokratia pártprogrammját; amiért ez nekik a következő évi consulságot, Pompeiusnak ezenkívül a kívánt diadalmenetet és a katonáinak igért földeket, Crassusnak pedig, mint Spartacus legyőzőjének legalább a fővárosba való ünnepélyes bevonulás dicsőségét biztosította. — A két itáliai hadsereggel, a nagy pénzvilággal és a demokratiával, melyek ekként szövetkezve léptek fel az oligarchiát megbuktatandók, a senátus nem állíthatott szembe semmit, legfeljebb talán a Quintus Metellus alatt álló második spanyolországi hadsereget. De Sullának igaza volt, midőn megjósolta, hogy azt amit ő tett, ismételni nem lehet: Metellus, semmi kedve nem levén polgárháborút kezdeni, amint az Alpokon átkelt, seregét azonnal elbocsátotta. Az oligarchia tehát nem tehetett egyebet, mint hogy meghajolt a kikerülhetetlen végzet előtt. A tanács megadta a consulsághoz és diadalmenethez szükséges dispensátiókat; Pompeius és Crassus, minden ellenkezés nélkül 684-re consu- 70.
lokká választattak, mialatt seregeik, állítólag a diadalmenetre várva, a város előtt táboroztak. Erre Pompeius még hivatalba lépése előtt, egy Marcus Lollius Palicanus néptribún által tartott népgyűlésben nyilvánosan és formaszerint a demokratikus programm hívének nyilvánította magát. Az alkotmány módosítása ezzel elvben el volt döntve.

A tribúni hatalom helyreállítása.

Az ellenzék most erélyesen hozzálátott Sulla intézményeinek megsemmisítéséhez. Mindenekelőtt a tribúni hivatal kapta vissza egykori hatalmát. Maga Pompeius, mint

consul, indítványozott egy törvényt, mely a néptribúnoknak ősi öröklött jogaikat, nevezetesen a törvényhozói kezdeményezés jogát is visszaadta — ami természetesen sajátságos ajándék volt azon ember kezéből, ki az élők közől legtöbbet tett a községnek régi szabadalmaitól való megfosztására. — Az esküdti állomásokra nézve Sullának azon határozmánya, miszerint esküdt-lajstromul a senátorok jegyzéke szolgáljon, ugyan eltöröltetett; de azért a Gracchus-féle lovagi törvényszékek nem állíttattak egyszerűen vissza. Az új aureliusi törvény a jövőre nézve azt rendelte, hogy az esküdtek collégiumai harmadrészben senátorokból, két harmadrészben pedig a lovagi censuson levő férfiakból álljanak, mely utóbbinak fele részben ismét a kerületi előljáróságot vagy az úgynevezett pénztári tribúnságot viselt emberekből kell kikerülnie. Ez utólsó újítás új engedmény volt a demokraták számára, miután ez úton a bünfenyítő esküdteknek legalább fele, úgy mint a százasok törvényszékének polgári esküdtei, közvetve a kerületek választása alapján jutott állomásához. Hogy pedig a senátus a törvényszékekből végkép ki nem szoríttatott, ennek oka egyfelől valószínűleg Crassusnak a senátus iránti sokszoros viszonyaiban, másfelől abban keresendő, hogy a senátus középpártja is belépett a coalitióba, amivel alkalmasint összefüggésben áll az is, hogy e törvényt e párt nemrég elhalt vezérének testvére, Lucius Cotta praetor indítványozta. — Nem csekélyebb fontossággal bírt az Ázsiára nézve Sulla által életbeléptetett adórendszer eltörlése, mely alkalmasint szintén ezen évbe esik; Ázsia ekkori helytartója, Lucius Lucullus oda utasíttatott, hogy a Gaius Gracchus által életbeléptetett bérleti rendszert helyreállítsa s ezzel a pénzvilág előtt a hatalom és pénz e bő forrását ismét megnyissa. — Végre a censorság nem csak feleleve-

Új esküdtszéki rend.

Az ázsiai bérletek visszaállítása.

A censorság felelevenítése.

níttetett, hanem valószínűleg ezzel együtt e hivatal viselésének ezelőtt tizennyolc hónapra való korlátozása most szintén eltöröltetett s a censoroknak megengedtetett, hogy, ha szükségesnek találják, annyi ideig maradhassanak hivatalban, ameddig a censorok állítólag kezdetben, azaz ameddig a demokratikus irányzatosság által meghamisított évkönyvek szerint az első két censor hivatalát viselte, vagyis öt esztendeig. A választásokból, melyeket az új consulok kevéssel hivatalba lépésök után megtartattak, a senátus nyílt gúnyjára a 682. év két consula, Gnaeus Lentulus Clodianus és Lucius Gellius kerültek ki, kiket a senátus, Spartacus elleni nyomorult hadviselésök miatt parancsnokságuktól megfosztott. Könnyen elképzelhető, miszerint ez emberek a komoly és nagyfontosságú hivatalukban rendelkezésökre álló minden eszközt a hatalom új birtokosainak szolgálatára, és a senátus bosszantására használtak fel. A senátusnak legalább egy nyolcadrészét, hatvannégy, tehát eddig hallatlan mennyiségü senátort kitöröltek a lajstromból, ezek közt a Gaius Caesar által egykor sikeretlenül bevádolt Gaius Antoniust, Publius Lentulus Surát, a 683. év consulát, és alkalmasint nagy részét Sulla leggyűlöltebb teremtményeinek. 72. 71.

Ekként Róma 684-ben nagyjában ismét visszatért a Sulla-féle restaurátiót megelőzött állapotokra. A fővárosi tömeget ismét az állampénztár, azaz a tartományok tartották kenyérrel; a tribúni hatalom ismét törvényes szabadalommal ruházott fel minden demagogot az állami rendnek megzavarására; a pénz aristokratiája, az adóbérletekkel és a helytartók feletti törvényszéki ellenőrzéssel kezében a kormány mellett ismét felemelte fejét és pedig hatalmasabban, mint bármikor azelőtt; a senátus ismét reszketett a lovagrendű esküdtek itéletétől és a censorok megrovásától. 70. Az új alkotmány.

Sulla rendszere, mely a nemesség egyeduralmát a kereskedői aristokratia és a demagogia megsemmisítésére alapította, ezzel tökéletesen fel volt forgatva. Nehány alárendelt fontosságú intézkedésnek kivételével, melyek csak utóbb töröltettek el, — minő például az volt, mely a papi collégiumoknak az önkiegészítés jogát visszaadta, — Sulla általános intézményeiből eszerint nem maradt fenn egyéb, mint egyfelől azon engedmények, melyeket az ellenzéknek tenni ő maga is szükségesnek látott, mint nevezetesen Itália összes lakosai római polgárjogának elismerése, másfelől pedig nyílt pártirányzattal nem bíró intézkedések, melyek ellen ez okból az értelmes demokraták sem tettek kifogást, mint a többi közt a szabadon bocsátottak korlátozása, a hivatalnokok hatáskörének szabályozása és a büntetőjogban tett anyagi módosításai. — Ezen elvi kérdésekben azonban jobban egyetértett a coalitio, mint azon személyes kérdésekben, melyeket a nagy változás szőnyegre hozott. A demokraták természetesen nem érték be programmjoknak általános elismerésével, hanem szintén restauratiót követeltek a magok értelmében: halottaik emlékezetének helyreállítását, a gyilkosok megfenyitését, a kiátkozottaknak a száműzetésből való hazahívását, a gyermekeikre nehezedő politikai hátrányok megszűntetését, a Sulla által elkobzott javak visszaadását és kárpótlást a dictátor örököseinek és segédeinek vagyonából. Mindezek ugyan logikai következményei valának a demokratia tiszta győzelmének; de a
71. 683-iki coalitio győzelme korántsem volt ilyennek tekinthető. A demokratia adta hozzá a nevet és programmot, de a hatalmat és végrehajtást a hozzá csatlakozott tisztek, mindenekfelett Pompeius, szolgáltatták; ezek pedig semmi áron nem egyezhettek oly reactióba, mely nemcsak a fennálló viszonyokat alapjaikaan megrendítette, hanem végelemzés-

ben még saját magok ellen is fordult volna — mert hiszen jól tudta még mindenki, kiknek ontotta vérét Pompeius, és miként vetette meg Crassus óriási vagyonának alapját. Könnyen megmagyarázható ennélfogva, de egyszersmind jellemző is a demokratia gyöngeségére nézve, hogy a 683-iki 71. coalitió mitsem tett a demokratia bosszúvágya vagy csak rehabilitátiója érdekében is. Azon vételáraknak, melyek megvásárolt elkobzott jószágok fejében még hátrálékban voltak vagy Sulla által a vevőknek elengedtettek, utólagosan történt bekövetelése, mit Lentulus censor egy külön törvényben állapított meg, alig tekinthető kivételnek; mert habár sok Sulla-párti ember személyes érdeke általa érzékeny sérelmet szenvedett, maga a rendszabály tulajdonképen csak a Sulla által tett elkobzások megerősítését foglalta magában.

Sulla műve ekként halomra volt döntve; de hogy mi következzék utánna, e kérdés inkább csak feltéve volt, semmint eldöntve. A coalitio, melyet egyedül a restauratio megsemmisítésének közös célja tartott össze, e cél elérésével, ha formaszerint nem is, de a dolog lényegét tekintve, magától felbomlott; azon kérdésre nézve pedig, hová essék ezentúl a hatalom súlypontja, ép oly gyors mint erőszakos válasz látszott bekövetkezendőnek. Pompeius és Crassus seregei még mindig a város kapui előtt táboroztak. Amaz ugyan megigérte, hogy diadalmenete után (683. december 71. utólsóján) katonáit hazabocsájtja; de ez egyelőre abban maradt, hogy azon nyomás pajzsa alatt, melyet a város előtt álló spanyol sereg erre és a senátusra gyakorolt, az alkotmány módosítása zavartalanul végbemehessen, ami ugyanily módon Crassus seregére is kiterjesztetett. Ezen ok most már megszűnt; de a seregek még sem oszoltak el. A dolgok fordulata arra látszott mutatni, mintha a demo-

Pompeius fenyegető katonai dictatorsága.

kratiával szövetkezett két hadvezér egyike kezébe akarná ragadni a katonai dictátorságot, hogy az oligarchákat és demokratákat egyiránt bilincsbe verhesse. Ezt pedig csak Pompeius tehette. Crassus a coalitióban kezdet óta alárendelt szerepet játszott; ő kénytelen volt magát felajánlani és még consulságát is Pompeius büszke pártfogásának köszönte. Pompeius, jóval erősebb társánál, nyilvánvalólkép ura volt a helyzetnek; s úgy látszott, hogy ha kezét a hatalom után kinyujtja, azzá kell lennie, aminek a tömeg ösztöne már most is tekintette: a civilizált világ leghatalmasabb államának korlátlan urává. A szolgalelkűek egész tömege már a leendő egyeduralkodó köré tolult. A gyöngébb ellenfelek már egy új coalitióban keresték az utólsó segítséget; Crassus régi és új féltékenységgel eltelten ífjabb és őt minden tekintetben túlszárnyaló vetélytársa ellen, a senátushoz közeledett s a fővárosi tömeget hallatlan ajándékokkal igyekezett magához láncolni — mintha az oligarchia, melyet maga is segített megtörni s a mindig háládatlan tömeg képes lett volna neki a spanyol hadsereg veteránjai ellen bármily védelmet nyujtani. Pillanatra úgy tetszett, mintha Pompeius és Crassus seregei közt a főváros kapui előtt ütközetre kerülne a dolog. — De e katastrophot a demokraták belátásuk és simulékonyságuk által elhárították. Valamint a senátus és Crassus, úgy ők sem akarták semmi áron, hogy Pompeius dictátorrá legyen; de vezéreik, jól ismervén saját gyöngeségöket és hatalmas ellenök jellemét, megkísértették jó módjával venni elejét a bajnak. Pompeiusban minden előfeltétel megvolt arra nézve, hogy kezét a korona után kinyujtsa, csak egy nem: a személyes királyi bátorság. Már fenntebb jellemeztük ez embert, ki szeretett volna loyális republicánus és egyúttal Róma ura lenni, ki sohsem volt tisztában magával s nem tudott akarni, és kit

önálló elhatározásainak fitogtatása dacára könnyű volt vezetni. A sors most tette őt az első nagy próbára; és ő nem állta meg. Hadseregének elbocsátását Pompeius eddig azon ürügy alatt tagadta meg, hogy nem bízik Crassusban s ennélfogva nem bocsáthatja el seregét előbb nálánál. A demokraták rábírták Crassust, hogy ez irányban tegye meg az első engesztelő lépést és az egész világ szemeláttára nyujtsa békejobbját társának; ezt pedig nyíltan és titokban ostromolták, hegy csatolná azon kettős érdeméhez, hogy az ellenséget legyőzte és a pártokat kibékítette, harmadik és legnagyobb gyanánt azt, hogy a haza belső békéjét fenntartja s a polgárháború ijesztő rémképét eloszlatja. A demokraták mindazt, amivel csak egy hiú, ügyetlen, tétovázó emberre hatni lehet, a diplomatia minden hizelkedését s a hazafiúi lelkesedés egész színpadi apparátusát mozgásba tették, hogy célt érjenek; a fődolog azonban az volt, hogy a dolgok Crassus idejekorán tanúsított engedékenysége folytán oly fordulatot vettek, mely Pompeiusnak csak a visszalépés vagy a közt engedett választást, hogy nyíltan Róma tyrannusaként lépjen fel. Erre végre engedett és beleegyezett a sereg elbocsátásába. A mithridatesi háborúban való vezérletet, melyet kétségkívül elnyerhetni remélt, midőn 684-re consullá választatta magát, most már nem kívánhatta, miután a háború Lucullus 683-ki hadjárata által tényleg befejezettnek látszott; a senátus által a semproniusi törvény értelmében neki kijelölt consuláris tartomány elfogadását pedig magához méltatlannak tekintette, és Crassus ebben társa példáját követte. Pompeius ekként, midőn katonáinak elbocsátása után a 684. év utólsó napján consulságát letette, egyelőre teljesen visszavonult a közügyektől és kijelentette, hogy ezentúl mint egyszerű polgár, békés nyugalomban akarja tölteni életét. Oly állásba tette

Pompeius visszalép.

70.

71.

70.

magát, melyben kénytelen volt kezét a korona után kinyujtani, s melyben, miután azt mégsem akarta tenni, nem maradt számára más a lemondó trónjelölt semmit mondó szerepénél.

Senátus, lovagság és populárisok.

Azon férfiúnak a politikai térről való visszalépése, kit a dolgok e helyzetében az első hely illetett meg, közvetlenül a pártoknak körülbelül ugyanazon állására vezetett, melyben azokat már Gracchus és Márius korában láttuk. Sulla a senátus kormányzását csak megerősítette, de nem teremtette meg; most tehát, miután a Sulla által emelt védsáncok ismét lehullottak, a kormány ennek dacára első sorban a senátus kezében maradt, míg másfelől az alkotmány, melylyel kormányoznia kellett, lényegében Gracchus alkotmányának feleleventése volt és az oligarchia iránt ellenséges szellemtől vala áthatva. A demokratia keresztülvitte a gracchusi alkotmány visszaállítását; de ez egy új Gracchus nélkül fejetlen test volt; az pedig, hogy sem Pompeius sem Crassus maradandólag fejévé nem lehetnek, magában véve is világos volt s a legutóbbi események által még kétségtelenebbé tétetett. A demokrata ellenzéknek tehát nem levén vezére, ki a kormány gyeplőit egyenesen kezébe vegye, egyelőre be kellett érnie azzal, hogy a kormányt minden lépten akadályozza és bosszantsa. Az oligarchia és demokratia közt pedig új tekintélyre kapott a tőkepénzesek pártja, mely az utólsó válságban az utóbbival állt szövetségben, melyet azonban az oligarchia most buzgón igyekezett a maga részére vonni, hogy a demokratia ellensúlyozására használhassa. A pénzemberek ekként két felől is kényeztetve nem mulasztották el a helyzet előnyeit kizsákmányolni, s most előbbi szabadalmaiknak azon egyetlenét, melyet még nem kaptak vissza, a színházban a lovagrend számára fenntartott tizennégy padot, egy népvégzés

által szintén visszaadatták magoknak (687). Egészben véve anélkül, hogy a demokratiával egyenesen szakítanának, mégis inkább közeledtek a kormányhoz. Ezzel állnak kapcsolatban már a senátusnak Crassus és annak clientélája iránti viszonyai is; de a senátus és a pénzaristokratia közt létrejött jobb egyetértésben úgy látszik annak volt legnagyobb része, hogy amaz a senátori tisztek legkitünőbbikétől, Lucius Lucullustól, az általa súlyosan megsértett tőkepénzesek sürgetésére, az ezekre nézve oly nagy fontosságú ázsiai tartomány igazgatását 686-ban visszavette. 67. 68.

A keleti események és visszahatásuk Rómára.

Mialatt azonban a fővárosi pártok közt tovább folyt a megszokott viszály, mely végre is valódi eldöntésre a dolgokat sohsem juttathatta, a keleten végzetszerűleg nyomon követték egymást az események, amint már azokat fentebb előadtuk, és most ezek érlelték meg a lassan mászó fővárosi politikában a válságot. Itt úgy a szárazföldi, mint a tengeri háborúban a legkedvezőtlenebb fordulat állt be. A rómaiak pontosi serege 687 elején semmivé volt téve, arméniai seregök teljes felbomlásban visszavonuló félben, minden hódításaik elvesztek, s a tenger teljesen a kalózok hatalmában volt, ami a gabona árát Itáliában oly magasra csigázta, hogy formaszerinti éhségtől kellett tartani. Ez ínségben ugyan, miként láttuk, nagy része volt a hadvezérek hibáinak, nevezetesen Marcus Antonius admirál tökéletes használhatlenségének s a különben kitünő Lucius Lucullus vakmerőségének; és volt a demokratiának is, mely izgatásai által hozzájárult az arméniai sereg felbomlásához. De most természetesen mindenért, amit maga és mások vétkeztek, válogatás nélkül a kormányt tették felelőssé s az elégedetlen, éhes tömeg csak az alkalmat leste, hogy a senátussal leszámolhasson. 67.

Pompeius újra fellép.

A válság elhatározóvá lett. Az oligarchia, bármennyire meg volt alázva és lefegyverezve, még meg nem bukott,

mert a közügyek vezetése még a senátus kezébe volt letéve; de meg kellett buknia, ha elleneinek sikerül ezeknek, vagyis főkép a katonai ügyeknek fővezetését kezökbe keríteniök; s ez most lehetővé vált. Ha most valaki indítványnyal lép a comitiumok elé a szárazföldi és tengeri háborúnak másképen és jobban való vezetése iránt, a polgárság hangulata következtében a senátus előreláthatólag nem leendett többé képes annak keresztülvitelét meggátolni; a polgárságnak e legfőbb kormányzati kérdésekbe való beavatkozása pedig tényleg a senátus letételét, s az állam fővezetésének az ellenzék vezéreire való átruházását jelentette. A dolgok láncolata a döntő szerepet ismét Pompeiusnak juttatta. Az ünnepelt hadvezér több mint két év óta magánzóként élt a fővárosban. Ritkán szólalt fel úgy a tanácsházban, mint a piacon; ott nem szívesen látták és nem bírt döntő befolyással, itt a pártok zajgó üzelmei riasztották vissza. De ha egyszer megmutatta magát, fő- és alrendű védenceinek egész udvara kíséretében jelent meg, és épen ünnepélyes visszavonultsága imponált a tömegnek. Ha ő, szertelen győzelmeinek még meg nem fogyott dicsőségével ajánlkozni talál, hogy elmegy a keletre, kétséget sem szenvedett, hogy a polgárság kész őt oly katonai és politikai teljhatalommal felruházni, aminőt csak követel magának. Az oligarchiára nézve, mely egy népszerű katonai dictátorságban biztos romlását, Pompeiusban
71. magában pedig a 683-ki coalitio óta leggyűlöltebb ellenségét látta, ez megsemmisítő csapás leendett; de a demokratikus pártnak sem lehetett ínyére. Bármily kívánatosnak kellett tartania, magában véve, a senátus kormányzatának megbuktatását, ez mégis, ha ily módon megy végbe, nem annyira a demokrata pártnak, mint inkább túlhatalmas frigytársának személyes győzedelme lett volna. A demo-

krata pártnak könnyen sokkal veszélyesebb ellenfele támadhatott Pompeiusban, mint minő a senátus volt. Ha most Pompeius a kelet seregeinek élére áll, akkor azon veszély, melynek a spanyol hadsereg elbocsátása és Pompeius visszalépése nehány év előtt szerencsésen elejét vette, most meghatványozott mértékben volt visszatérendő.

A senátus uralmának bukása és Pompeius új hatalma. 67.

Ezúttal azonban Pompeius lefoglalta magának a hatalmat, vagy legalább elnézte, hogy mások lefoglalják számára. Két törvényjavaslat indítványoztatott 687-ben, melyeknek egyike az ázsiai hadsereg kiszolgált katonáinak a demokratia által már rég követelt elbocsáttatásán kívül e sereg fővezérének, Lucius Lucullusnak visszahívatását és ennek helyettesítését a folyó évi consulok egyike, Gaius Piso vagy Manius Glabrio által rendelte el, másika pedig azon tervet, melyet hét év előtt maga a senátus állított fel a tengernek a kalózoktól való megtisztítására, nagyobb mértékben feleleventette. Szerinte egyetlen, a senátus által a consulárisok közől választandó hadvezérnek kellett alkalmaztatnia, hogy vízen az egész földközi tengeren Hercules oszlopaitól a pontosi és syriai partokig kizárólag, szárazon pedig minden partvidék felett tíz mértföldnyire be az ország belsejébe, az illető római helytartókkal párhuzamosan gyakorolja a főparancsnokságot. Hivatala három évre biztosíttatott számára. Oly törzskar adatott melléje, melyhez foghatót Róma még nem látott, s mely huszonöt senátori rendű alparancsnokból, kik mindannyian praetori jelvényekkel és praetori hatalommal ruháztattak fel, és két quaestori hatáskörrel bíró alkincstárnokból állt, oly módon, hogy mindnyájokat a főparancsnokoló hadvezér tisztán saját tetszéséhez képest válaszsza ki magának. Megengedtetett neki, hogy 120,000-ig menő gyalogságot, 7000 lovast és 500 hadihajót állíthasson ki s hogy e célra

korlátlan hatalommal rendelkezhessék a tartományok és védenc-államok segédforrásaival; ezenkívül a meglévő hadihajók s tekintélyes számú csapatok neki azonnal átadattak. Elrendeltetett, hogy az állam pénztárai úgy a fővárosban, mint a tartományokban, valamint a függő községek pénztárai feltétlenül rendelkezésére álljanak, és a nagy pénzügyi szükség dacára az állampénztárból neki azonnal 144 millio sesterzius (11 mill. tallér) fizettessék ki. — Kézzel fogható, hogy e törvényjavaslatok, főkép a kalózok elleni hadjáratról szóló, ha elfogadtatnak, a senátus kormányzatának azonnal véget vetnek. A polgárság által választott rendes legfőbb hivatalnokok ugyan már eo ipso a község tulajdonképeni hadvezérei voltak, és a rendkívüli hivatalnokoknak, hogy hadvezérek lehessenek, legalább a szigorú törvényes jog szerint, szintén meg kellett a polgárság által erősíttetniök; de az egyes parancsnoki helyek betöltésére a község az alkotmány értelmében nem gyakorolhatott befolyást, s eddig a comitiumok egyszer másszor csakis a senátus előterjesztése, vagy valamely, magában véve a hadvezéri hivatalra jogosított hivatalnok indítványa alapján avatkoztak be és osztogottak külön megszabott hatásköröket is. Sőt amióta római köztársaság létezett, a tényleg döntő szó e tekintetben mindig a senátust illette meg, s e joga az idők folyamában ki is vívta magának a teljes érvényű elismertetést. Igaz ugyan, hogy a demokratia kezét már erre is rátette; de még az eddig előfordult legtöbb kifogás alá eső esetben, az afrikai
107. parancsnokságnak 647-ben Gaius Mariusra ruháztatása alkalmával is csak egy, az alkotmány értelmében a hadvezérségre általában jogosított hivatalnok bízatott meg a polgárság végzése útján egy meghatározott hadjárat vezetésével. Most azonban azt akarták, hogy a polgárság valamely

tetszése szerinti magán embert ne csak a legfőbb rendkívüli hivatalos hatalommal, hanem általa meghatározott jogkörrel is ruházzon fel. Hogy a senátusnak ez embert a consulárisok közől kellett kiválasztania, az csak formáját enyhítette a dolognak; miután csak is azért engedtek neki választást, mert nem volt módjában választani, s mert a viharosan felizgatott tömeggel szemben a senátus a tengerek és tengerpartok feletti főparancsnokságot másra, mint épen csak Pompeiusra, nem is ruházhatta. De a senátus uralmának ezen elvi megtagadásánál még veszélyesebb volt annak tettleges megsemmisítése egy majdnem korlátlan katonai és pénzügyi jogkörrel bíró hivatalnak felállítása által. Míg a hadvezéri hivatal különben egy esztendőre, valamely meghatározott tartományra, szigorúan kiszabott katonai és pénzügyi segédforrásokra korlátoztatott, addig az új rendkívüli hivatal előre három évi tartammal ruháztatott fel, ami természetesen annak további meghosszabbítását nem zárta ki; az összes tartományok legnagyobb része, sőt még maga Itália is, mely különben ki volt véve minden katonai hivatalos hatalom alól, neki alája rendeltetett s az állam katonái, hajói, pénztárai majdnem korlátlanul rendelkezése alá adattak. Még a köztársasági-római állam azon imént említett ősrégi alaptételét is, mely szerint a legfőbb katonai és polgári hivatal a polgárság közreműködése nélkül be nem tölthető, megszegték az új fővezér kedvéért: midőn a törvény azon huszonöt segédtisztnek, kiket ő magának kinevezendő lesz, a praetori rangot és jogokat előre megadta*); s a köztársasági Róma legfőbb hivatalát alá-

*) A rendkívüli hivatalos hatalom *(pro consule, pro praetore, pro quaestore)* a római államjog szerint háromféleképen keletkezhetett. Vagy azon, a nem városi hivatalos működésre nézve fennálló elvből származott, mely szerint a hivatal törvényes határidejének lejártáig,

rendelte egy újon teremtettnek, melynek illő elnevezését kitalálni a jövőre bízatott, mely azonban a dolog lényegét tekintve, már a monarchiát jelentette. E törvényjavaslat a fennálló rend tökéletes felforgatásának vetette meg alapját.

Pompeius a gabiniusi törvényekkel szemben.

E rendszabályok oly ember részéről, ki nemrég oly feltűnő bizonyságát adta félségének és gyöngeségének, áthatható erélyességökkel méltán meglepők. Egyébiránt meg-

---

a hivatalnok hatalma azonban utódjának megérkezéséig tart, s ez annak legrégibb, legegyszerűbb és leggyakoribb esete. Vagy úgy támadt, hogy az arra jogosított közegek, nevezetesen a comitiumok, későbbi korban kétségkívül a senátus is, az alkotmányban előre nem rendszeresített főhivatalnokot neveztek ki, aki ugyan más tekintetben egyenlő volt a rendes hivatalnokkal, de mégis hivatala rendkívüli voltának ismertető jeléül magát csak „praetor"- vagy „consul-helyettes"-nek nevezte. Ide tartoznak a rendes úton quaestorrá nevezett, azután pedig rendkívüli módon praetori vagy épen consuli hatalommal felruházott hivatalnokok is *(questores pro praetore* vagy *pro consule)*; Becker-Marquardt 3, 1, 284), amely minőségben mentek például

75. Publius Lentulus Marcellinus 679-ben Kyrenébe (Sallust. *hist.* 2, 39

65. Dietsch), Gnaeus Piso 689-ben az innenső Spanyolországba (Sallust.

58. *Cat.* 19), Cato 696-han Kyprosba (Vell. 2, 45). Vagy végre a rendkívüli hivatalos hatalom a legfőbb hivatalnok megbízási jogán alapszik. Ennek, ha hivatalkerületét elhagyja, vagy más oknál fogva maga nem láthatja el hivatalát, joga van valamelyik emberét helyettesévé nevezni, kinek címe aztán *legatus pro praetore* (Sallust. *Jug.* 36, 37, 38), vagy ha quaestor volt, *quaestor pro praetore* (Sallust. *Jug.* 103). Hasonlóképen joga van, ha quaestora nincs, ennek teendőit kiséretének valamely tagja által végeztetni, kinek címe aztán *legatus pro quaestore*, s kivel

89—87. ezen cím alatt először alkalmasint Surának, a makedoniai 665—667. helytartó alparancsnokának makedoniai tetradrachmáin találkozunk. Az azonban ellenkezik a megbízás természetével és ez okból a régibb államjog szerint meg nem történhetett, hogy a legfőbb hivatalnok, anélkül hogy működésében gátoltatva volna, mindjárt hivatalának átvétele alkalmával egy vagy több alattasát előre ruházza fel a legfőbb hivatalos hatalommal; és a proconsul Pompeius *legati pro praetore*-i e tekintetben újítást képeznek, és már egyneműek azokkal, kik a császári korban oly nagy szerepet játszanak.

érthető az is, hogy Pompeius ezúttal határozottabban járt el, mint consulsága korában. Különben is nem arról volt most szó, hogy azonnal monarchaként lépjen fel, hanem csak arról, hogy a monarchiának egy katonai kivételes rendszabálylyal útját egyengesse, ami, bármily forradalmi természetű volt is lényegében, mégis még a fennálló alkotmány formáiban végre volt hajtható, és ami Pompeiust először is vágyainak régi célja, a Mithridates és Tigranes elleni parancsnokság felé vezette. Fontos célszerűségi tekintetek is támogatták a katonai hatalomnak a senátus alóli emancipációját. Pompeius nem feledhette el, hogy nehány év előtt egy, a kalózság elfojtását célzó és teljesen hasonló elveken alapuló terv a senátus hiányos végrehajtásán szenvedett hajótörést; hogy a seregek elhanyagoltatása a senátus által s ennek oktalan pénzügyi gazdálkodása a spanyol háború végkimenetelét komolyan veszélyeztették; nem kerülhette el figyelmét, hogy mily szemmel nézi az aristokratia őt, az elpártolt Sulla-pártit, s hogy mily sors vár reá, ha mint a kormány hadvezére rendes jogkörrel felruházva küldeti magát keletre. Könnyen megfogható tehát, hogy a parancsnokság átvétele első előfeltételéül azt szabta ki, hogy a senátustól független állásba helyeztessék s hogy ebbe a polgárság készségesen beleegyezett. Továbbá nagy mértékben valószínű az is, hogy Pompeiust a körülötte levők, kiket két év előtti visszavonulása alkalmasint nagyon elkedvetlenített, ezúttal gyorsabb cselekvésre ösztönözték. A Lucullus visszahivatásáról és a kalózok elleni hadjárattól rendelkező törvényjavaslatokat Aulus Gabinius néptribún, egy anyagilag és erkölcsileg tönkrement ember, de ügyes közbenjáró, vakmerő szónok és vitéz katona, indítványozta. Bármily kevéssé komolyan vette is Pompeius azon bizonygatásait, hogy a kalózháború főparancsnoksá-

gát semmiképp sem kívánja, és csak házi nyugalom után vágyódik, ebben valószínűleg mégis volt annyi igazság, hogy a vakmerő és mozgékony védencnek, ki Pompeiusszal és szűkebb körével bizalmas lábon állt s a viszonyokat és embereket tökéletesen ismerte, rövidlátó és nehézkes patronusától úgyszólván ki kellett csalnia beleegyezését.

A pártok, szemben a gabiniusi törvénynyel.

A demokratia vezetői, bármily elégedetlenek lehettek is titokban a törvényjavaslattal, nyíltan mégis nem igen léphettek fel ellene. Keresztülvitelét előreláthatólag semmi esetre sem gátolhatták volna meg, Pompeiusszal pedig nyíltan szakítottak s ezzel őt vagy arra kényszerítették volna, hogy az oligarchiához közeledjék, vagy épen arra, hogy mindkét párttal szembe állva, tekintetekre nem hajtva, kövesse személyes politikáját. A demokraták nem tehettek egyebet, mint hogy Pompeiusszal kötött szövetségökhöz, bármily üres volt is az bensőleg, még ezúttal is ragaszkodjanak, s az alkalmat megragadják, hogy a senátust végre véglegesen megbuktassák és az oppositióból a kormányba léphessenek, a többit pedig a jövőre és Pompeius jellemének jól ismert gyöngeségére bízzák. Ennélfogva vezéreik, Lucius Quinctius praetor, ugyanaz, ki hét év előtt a tribúni hatalom helyreállítása körül nagy tevékenységet fejtett ki, s Gaius Caesar volt quaestor, szintén támogatták Gabinius javaslatait. — A privilegiált osztályok magukon kívül voltak, és pedig nemcsak a nemesség, hanem ép úgy a kereskedő aristokratia is, mely a maga külön jogait az államnak ily alapos felforgatása által szintén veszélyeztetve látta, és valódi ótalmat ismét csak a senátusnál keresett. Midőn Gabinius tribún, indítványainak megtétele után a curiában megjelent, kis híja volt, hogy a város atyái sajátkezűleg meg nem fojtották, buzgalmukban meg nem gondolva, mily kedvezőtlen kimenetelű lehet az

argumentátió ezen módja épen reájok nézve. A tribún a vásártérre menekült s felszólította a tömeget, hogy ostromolja meg a tanácsházat, midőn ebben az ülés még épen elég jókor szétoszlott. Piso consul, az oligarchia előharcosa, véletlenül a tömeg kezébe kerülvén, menthetetlenül áldozatául esett volna a nép dühének, ha Gabinius oda nem vetődik és meg nem menti, nehogy időszerűtlen gaztettek biztos diadalát kockára tegyék. A tömeg elkeseredése ezalatt nem apadt s naponként új táplálékot nyert a magas gabnaárakból s azon számos, részben teljesen bolond hírekből, melyek a városban szállongtak, és elmondták például, miszerint Lucius Lucullus a hadviselés számára kapott pénzeket részben kamatra adja ki Rómában, részben velök Quinctius praetort a nép ügyétől elcsábítani igyekszik; hogy a senátus a „második Romulust" amint Pompeiust nevezték, az elsőnek sorsában szándékozik részesíteni*), és más efféléket. Eközben megérkezett a szavazás napja. A tömeg sűrű tolongásban lepte el a vásártért; a házaknak, melyekből a szószékre látni lehetett, még teteje is tele volt emberrel. Gabinius valamennyi társa megígérte a senátusnak az intercessiót; de a tömeg zajgó hullámaival szemben egy sem mert felszólalni, kivéve az egy Lucius Trebelliust, ki magában és a senátusnak megesküdött, hogy inkább meghal, semhogy meghátráljon. Midőn ez intercedált, Gabinius azonnal félbeszakította a törvényjavaslatai feletti szavazást és az összegyűlt nép előtt indítványozta, hogy úgy bánjék el ellenkező társával, miként egykor Tiberius Gracchus indítványára Octaviusszal elbánt, azaz, tegye le azonnal hivatalából. A szavazás megtörtént és megkezdetett a szavazótáblák felolva- Szavazás.

*) A monda szerint a senátorok Romulus királyt darabokra szaggatták.

sása; s midőn az első tizenhét kerület, melynek szavazata kihirdettetett, az indítvány mellett nyilatkozott, s már csak egy igenlő szavazat kellett annak elfogadásához, Trebellius, megfeledkezve esküjéről, intercessióját kislelkűen visszavonta. Hiába igyekezett ez után Otho tribún legalább azt kivinni, hogy egy hadvezér helyett kettő — mint a hajóhad egykori kettős urai — választassék; hiába feszítette meg az agg Quintus Catulus, a senátus legnagyobb tiszteletben álló tagja, minden erejét annak keresztülvitelére, hogy az alvezéreket ne a fővezér nevezze ki, hanem a nép válaszsza. Othot a tömeg zsivajában még meg sem hallgatták; Catulusnak Gabinius jól kiszámított előzékenységgel kihallgattatást eszközölt s a tömeg tiszteletteljes csöndben hallgatta az aggastyán szavait; de nem hajtott reájok. A nép nemcsak a javaslatokat emelte minden záradékaikkal együtt, változatlanul törvénynyé, hanem azt is azonnal és tökéletesen megszavazta, amit Pompeius némely részletekre nézve még utólagosan kivánt.

Pompeius diadalai keleten.

Nagyra csigázott remények kisérték a két hadvezért, Pompeiust és Glabriót rendeltetésök helyére. A gabnaárak a gabiniusi törvények elfogadtatása után azonnal rendes magasságokra szálltak alá, jeléül annak, mily nagy reményeket táplált mindenki a nagyszerű expeditio s annak híres vezére iránt. E reményeket a jövő, mint alább látandjuk, nem csak teljesítette, hanem meg is haladta: a tengerek három hónap alatt megtisztultak. A római kormány kifelé a hannibáli háborúk óta nem lépett fel ily erélylyel; az oligarchia léha és tehetetlen kormányzásával szemben a demokratiko-katonai ellenzék fényesen bebizonyította, hogy ő van hivatva a kormány rúdjának kezelésére. Piso consul ép oly hazafiatlan mint ügyetlen kisérletei, melyekkel a narboi Galliában kicsinyes akadályokat gördített azon intéz-

kedések utjába, melyeket Pompeius a kalózság elnyomására tett, csak a polgárság elkeseredését az oligarchia ellen és Pompeius iránti lelkesülését fokozták; és csupán ennek személyes beavatkozása volt képes meggátolni, hogy a népgyűlés a consult rövid úton le ne tegye hivatalából. — Ezalatt az ázsiai szárazföldön a zavar nőttön nőtt. Glabrio, kinek Lucullus helyében Mithridates Tigranes ellen a fővezérletet át kellett volna vennie, Előázsiában maradt, s habár a katonákat több rendbéli kiáltványok által Lucullus ellen felbizgatta, de a főparancsnokságot nem vette át, úgy, hogy Lucullus kénytelen volt azt tovább viselni. Mithridates ellen természetesen mi sem történt; a pontosi lovasok zavartalanul és büntetlenül fosztogották Bithyniát és Kappadokiát. A kalózháború Pompeiusnak is alkalmat nyujtott rá, hogy seregével Kis-Ázsiába menjen; s most szinte magától értetődött, hogy a pontosi-arméniai háborúban a fővezérlet, melyre oly régóta törekedett, reá ruháztassék. De a demokratikus párt Rómában, könnyen felfogható okokból, nem osztozott hadvezérének vágyaiban és óvakodott e tekintetben kezdeményezőleg lépni fel. Igen valószínű, miszerint ez vette rá Gabiniust, hogy a mithridatesi és a kalózháborút kezdet óta ne együttesen Pompeiusra, hanem az elsőt Glabrióra bízza; és most semmiképen sem akarhatta a máris túlhatalmas hadvezér kivételes helyzetét még fokozni és maradandóvá tenni. Pompeius, rendes szokásaként maga is szenvedőlegesen viselte magát, és meglehet, hogy a reá bízott feladat teljesítése után csakugyan haza is tért volna, ha valami közbe nem jő, ami egyiránt váratlanul lepett meg minden pártot. Egy bizonyos Gaius Manilius, teljesen haszontalan és jelentéktelen ember, mint néptribún, ügyetlen törvényjavaslataival úgy az aristokratiát mint a demokratiát magára haragította. Azon reményben, hogy,

A manilius-i törvény.

ha a hatalmas hadvezérnek azt, amit köztudomás szerint oly epedve óhajtott, de követelni mégsem mert, megszerzi, annak szárnyai alá menekülhet, a polgárság elé azon indítványt terjesztette, hogy Glabrió bithyniai és pontosi, és Marcius Rex kilikiai helytartók hivassanak vissza, s e két hivatal valamint a keleti háború vezérlete, amint látszik, tartamának meghatározása nélkül s mindenesetre teljes joggal béke- és szövetség kötésre, eddigi hivatalának megtartása
66. mellett a tengerek és partok proconsulára ruháztassék (688 elején). Ez alkalommal kézzel foghatólag kitűnt, mennyire meg volt bomolva a római alkotmány gépezete, amióta a törvényhozó hatalom egyfelől kezdeményezés dolgában minden, bármily silány demagognak, határozat hozatal dolgában pedig a kiskorú tömegnek kezébe volt adva, másfelől a legfontosabb kormányzati kérdésekre kiterjesztetett. Manilius javaslata a politikai pártok egyikének sem kellett; mégsem ellenezte komolyan senki. A demokrata vezérek ugyanazon okból nem merhettek komolyan ellenszegülni Manilius törvényének, mely őket Gabiniusénak elfogadására kényszerítette; magokba fojtották haragjokat s aggodalmaikat és nyíltan a demokratia hadvezére mellett emeltek szót. A mérsékelt optimaták azért voltak Manilius indítványa mellett, mert a gabiniusi törvény után már minden ellentállás hiában való volt s mert előrelátóbb emberek már akkor átlátták, miszerint a senátusra nézve a leghelyesebb politika abban áll, ha Pompeiushoz lehetőleg közeledik, hogy a közte és a demokraták közt előre látható szakítás bekövetkeztekor őt a maga részére vonhassa. Az ingatagság rendszerének emberei végre örömmel kaptak az alkalmon, melyen ők is az önálló vélemény színében tűnhettek fel és határozottan léphettek fel, anélkül hogy bármely párt haragját magokra vonják; — jellemző, hogy

Marcus Cicero, először Manilius törvényjavaslatának védelme végett lépett a politikai szószékre. Csak a szigorú optimaták, Quintus Catullusszal élökön, vallottak legalább színt és szóltak az indítvány ellen. Ez természetesen az egyhangúsághoz közeljáró többséggel emeltetett törvénynyé. Pompeius ezáltal eddig bírt terjedelmes teljhatalmához még a legfontosabb kis-ázsiai tartományok igazgatását kapta, úgy, hogy Róma tág határainak keretén belől már alig volt egy talpalatnyi föld, mely neki ne engedelmeskedett volna; és egy oly háború vezetését, melyről, mint Nagy Sándor hadjáratáról, ugyan meg lehetett mondani, hogy hol és mikor kezdődik, de nem azt, hogy hol és mikor fog végződni. Amióta Róma fennállt, soha még ennyi hatalom nem egyesült egy ember kezében.

A demokratiko-katonai forradalom.

A gabiniusi és maniliusi indítványok befejezték azon küzdelmet a senátus és populáris párt között, melyet hatvanhét év előtt a semproniusi törvények indítottak meg. Valamint a forradalmi pártot először a semproniusi törvények szervezték politikai ellenzékké, azonképen emelték azt most Gabinius és Manilius törvényei kormányra; és valamint nagy fontosságú pillanat volt az, melyben Octavius intercessiójának meghiúsítása az első rést ütötte a fennálló alkotmányon, azonképen nem csekélyebb jelentőségű volt azon perc, melyben Trebellius visszavonulásával a senátori kormány utólsó védbástyája is rombadőlt. Mindkét fél teljesen átérezte ezt s a legléhább senátorok szíve is feldobbant e halálküzdelemben; de azért az alkotmányviszály mégis egészen más és sokkal nyomorúságosabb módon ért véget, mint a hogy kezdődött. A forradalmat egy minden tekintetben nemes ifjú indította meg; szemtelen ármánykodók és silány demagógok fejezték be. Másfelől pedig az optimaták meggondolt ellentállással, s még a ve-

szett positiókban is komolyan helyt álló védelemmel kezdték a harcot s az ököljog felavatásával, nagy szavú gyöngeséggel, nyomorult esküszegéssel fejezték be. Bekövetkezett végre ami egykor vakmerő ábrándnak látszott: a senátus megszűnt uralkodni. De ha azon egyes aggastyánok, kik még a forradalom első viharainak tanúi voltak s a Gracchusok szavát hallották, ama kort a jelennel összehasonlították, a kettő közt mindent, az országot s polgárságot, államjogot és hadi fegyelmet, életmódot s erkölcsöket megváltozottnak találtak; és csak fájdalmas mosolylyal hasonlíthatták össze Gracchus korának eszményképeit a jelennel, melyben valósággá lettek. Az efféle elmélkedések azonban már a múlthoz tartoztak. A jelenre, és kétségkívül a jövőre nézve is, az aristokratia bukása bevégzett tény vala. Az oligarchák egy teljesen felbomlott hadsereghez hasonlítottak, melynek szétugrasztott töredékei egy másik sereget még erősebbé tehettek, de magok többé sehol sem helyt állani sem saját szakállukra harcba bocsátkozni nem merészelhettek. Mire azonban a régi küzdelem véget ért, egyúttal elvettettek egy újnak magvai: azon két hatalom harcának egymás ellen, mely eddig az aristokratikus államalkotmány megbuktatására szövetkezve volt, a polgári demokratikus ellenzékének a mind hatalmasabban feltörekvő katonai hatalom ellen. Pompeius kivételes állása már a gabiniusi törvény alapján is összeférhetetlen volt az állam köztársasági rendjével, s annál inkább ezzé lett a maniliusi törvény után. A gabiniusi törvény őt, mint ellenei már akkor teljes joggal mondták, nem admirállá, hanem a birodalom kormányzójává tették; s igaza volt azon, a keleti viszonyokat ismerő görögnek, ki őt „királyok királyának“ nevezte. Ha egykor majd, ismét győzelmesen és fokozott dicsőséggel, tele pénztárral, harcképes és hozzá ragaszkodó seregekkel a keletről

hazatérve kezét a korona után kinyujtandja — valjon ki lesz képes e kezet visszataszítani? Talán Quintus Catulus consuláris szólítsa fegyverbe senátortársait a kor első hadvezére és harcedzett légiói ellen? vagy az aedilnek kijelölt Gaius Caesar a városi tömeget, melynek szemét csak az imént, háromszáz húsz pár ezüsttől ragyogó vivójának látványával gyönyörködtette? Nemsokára ismét kénytelenek lesznek a rómaiak a capitolium sziklájára menekülni, hogy szabadságukat megmentsék, kiáltá az öreg Catulus. És nem a próféta hibája volt, hogy a vihar nem keletről jött, honnan ő várta, hanem hogy a sors, szavait még inkább betüszerinti értelmökben beteljesítendő, mint maga is sejtette, nehány évvel utóbb a kelták földéről hozta be a megsemmisítő fergeteget.

IV. FEJEZET.

Pompeius és a kelet.

Pompeius elfojtja a kalózságot. 67.

Előadtuk fentebb, mily szomorúan álltak Róma ügyei a keleten szárazon úgy, mint vízen, midőn Pompeius 687. elején egyelőre a kalózok elleni háború vezetését vette át majdnem korlátlan teljhatalommal. Működését azon kezdte, hogy a reá bízott óriási területet tizenhárom kerületre osztotta és mindenikbe egyegy alvezérét küldte, azon utasítással, hogy ott hajókat és katonaságot szereljenek fel, a partokat felkutassák, a talált kalózokat elfogják vagy társaik valamelyikének hálójába üzzék. Ő maga a meglévő hadihajók legjobb részével, melyek közt ezúttal is a rhodosiak tűntek ki, kora tavaszszal tengerre szállt s először is a siciliai, afrikai és sardiniai vizeket tisztította meg, hogy mindenekelőtt az e tartományokból Itáliába való gabonabevitelt ismét régi kerékvágásába visszazökkentse. A spanyol és gall partok megtisztításáról ezalatt alvezérei gondoskodtak. Ez alkalommal történt, hogy Gaius Piso consul Rómából megkísérté azon katonaszedést meggátolni, melyet Pompeius legátusa Marcus Pomponius a gabiniusi törvény értelmében rendelt el Narbo tartományban, — mire Pompeius rövid időre ismét megjelent Rómában, hogy az oktalan

beavatkozásnak véget vessen, s egyúttal a tömegnek a consul elleni teljesen igazolt elkeseredését a törvény korlátain túllépni ne engedje. Miután a földközi tenger nyugati részének minden zugában a hajózás negyven nap alatt ismét szabaddá és biztossá lett, Pompeius hatvan legjobb járművével tovább ment a tenger keleti részére, közvetlenül pedig a kalózság fő és ősi fészkébe, a lykiai és kilikiai vizekre. A római hajóhad közeledtének hírére a kalózok naszádjai nemcsak hogy mindenütt eltűntek a nyílt tengerről; hanem még Lykia erős várai, Antikragos és Kragos is komoly ellentállás nélkül megadták magokat. Inkább Pompeius jól kiszámított szelídsége, mintsem a félelem, nyitotta meg e nehezen hozzáférhető tengeri várak kapuit. Elődei minden elfogott tengeri rablót keresztre feszíttettek; ő tétovázás nélkül befogadott mindenkit és nevezetesen az elfoglalt kalóznaszádokon talált közönséges evezősökkel szokatlan elnézéssel bánt. Csak a merész kilikiai tengeri királyok merték megkisérteni legalább saját vizeiket fegyverrel védeni meg a rómaiak ellen: gyermekeiket, nejeiket és gazdag kincseiket a Taurusban fekvő hegyi várakba szállítván, Kilikia nyugati határán, Korakesionnal szemben várták be a római hajóhadat. De Pompeiusnak legénységgel és minden hadi szerrel jól ellátott hajói itt teljes győzelmet arattak. E diadal után minden további akadály nélkül partra szállt és elkezdte a kalózok hegyi várait rohammal bevenni és lerombolni, egyúttal szabadságot és életet ajánlván nekik, ha megadják magokat. A kalózok túlnyomó része csakhamar fel is hagyott a hegyeiben és váraiban vitt reménytelen harccal, és meghódolt. Negyvenkilenc nappal azután, hogy Pompeius a keleti vizeken megjelent, Kilikia meghódolt s a háborúnak vége volt. A kalózság gyors elfojtása nagy jótétemény volt, de nem

nagy tett: a római állam segédeszközeivel, melyek most pazar mérvben alkalmazásba vétettek, a kalózok ép oly kevéssé mérkőzhettek meg, mint nem mérkőzhetnek egy nagy város egyesült tolvajbandái a jól szervezett rendőrséggel. — Nagy naivság volt ezen razziát győzelemként ünnepelni. — De a baj hosszú tartamával és napról-napra mindinkább kiterjedő, határtalan nagyságával összehasonlítva, megfogható, hogy a félelmes kalózok meglepően gyors elnyomása óriási hatást gyakorolt a közönségre; annál nagyobbat, miután az egy kézben összpontosított kormányhatalom ebben állta meg az első próbát s a pártok feszült figyelemmel lesték, ha jobban fog-e feladatának megfelelni a collegiális kormánynál. Vagy 400 hajót és naszádot, ezek közt 90 tulajdonképeni hadihajót foglalt el Pompeius vagy szolgáltattak ki neki a kalózok; egészben véve állítólag 1300 járművök veszett el s ezenkívül gazdagon megrakott fegyver- és szertáraik a lángok martalékává lettek. A tengeri rablók közöl 10,000-en leöltettek, 20,000-nél többen pedig élve jutottak a győztes kezébe; Publius Clodius, a Kilikiában álló római hadsereg hajóhadvezére és egy csomó más, a kalózok által elfogott, részben otthon régóta halottnak hitt ember pedig Pompeius által vissza
67. nyerte szabadságát. A 687. év nyarán, három hónappal a hadjárat megkezdése után, a kereskedés és forgalom visszatért ismét régi kerékvágásába, Itália pedig az előbbi éhinség helyett ismét bőségben úszott.

Viszály Pompeius és Metellus közt Kréta felett.

Egy bosszantó episod Kréta szigetén azonban a római fegyverek ezen örvendetes sikereit némileg megzavarta. Midőn Pompeius a keleti vizeken megjelent, Quintus Metellus már a második évet töltötte Krétán, a sziget már megtörtént meghódoltatásának végbefejezésével foglalkozva. Könnyen összeütközésre kerülhetett a dolog, mert

a gabiniusi törvény értelmében Pompeius parancsnoksága Metelluséval párhuzamosan az egész hosszan elnyúló, de sehol húsz német mértföldnél nem szélesebb szigetre kiterjedt; Pompeius azonban volt annyi kímélettel Metellus iránt, hogy alvezérei közől senkit sem küldött a szigetre. A még ellentálló krétai községek azonban, látván, mily kegyetlen szigorral vonja Metellus legyőzött honfitársaikat felelősségre, másfelől pedig megtudván, mily mérsékelt feltételeket szabott Pompeius déli Kis-Ázsiában azon helységek elé, melyek neki hódoltak meg, jobbnak találták meghódolásukat Pompeiusnak közösen bejelenteni, ki azt Pamphyliában, hol épen volt, küldötteiktől el is fogadta, s Lucius Octavius nevü legátusát velök küldte, hogy Metellust e szerződések megkötéséről értesítse és az illető városokat átvegye. Ez eljárás természetesen nem volt bajtárshoz illő; de a formaszerinti jog teljesen Pompeius részén állt, és Metellus nyilvánvalókép jogellenesen járt el, midőn a városoknak Pompeiusszal kötött szerződéseivel nem törődve, velök ezentúl is ellenségként bánt. Octavius hiába protestált; s miután ő maga katonaság nélkül jött a szigetre, hiába hítta át Achaiából Pompeiusnak itt levő alvezérét, Lucius Sisennát. Metellus, sem Octaviusszal, sem Sisennával nem törődve, Eleuthernát ostrom alá fogta s Lappát rohammal bevette, ez utóbbiban magát Octaviust is elfogta és meggyalázva útnak eresztette, a vele együtt elfogott krétaiakat pedig a hóhér kezébe adta. Ennek folytán formaszerinti harcra került a dolog Metellus és Sisenna hadai közt, mely utóbbiaknak élére Sisenna halála után Octavius állt; s Octavius, még miután e sereg Achaiába visszarendeltetett is, folytatta a háborút a krétai Aristionnal egyesülten, s Metellus Hierapytnát, melyben mindketten voltak, csak igen makacs ellentállás után bírta elfog-

lalni. — A valóságban a buzgó optimata Metellus ezzel saját szakállára megkezdte a formaszerinti polgárháborút a demokratia fővezére ellen; és a római állam viszonyainak leírhatatlan ziláltságára mutat az, hogy e jelenetek mindössze csak keserű levélváltásra vezettek a két tábornok között, kik nehány évvel utóbb ismét békésen, sőt „barátságosan“ ültek egymás mellett a senátusban.

Pompeius átveszi a Mithridates elleni fővezérletet.

Mialatt ezek történtek, Pompeius Kilikiában állt, egy a jövő évben teendő hadjáratra szükséges előkészületekkel foglalkozva, melyet a krétaiak vagy inkább Metellus ellen látszott intézni akarni, a valóságban azonban lesvę a pillanatot, mely felhívja, hogy a kisázsiai szárazföld alaposan összebonyolódott ügyeibe beavatkozzék. Ami Lucullus seregéből a szenvedett veszteségek és a Fimbria-féle légiók hazabocsátása után még fennmaradt, tétlenül időzött a felső Halys mentén, a trokmerek tartományában, a pontosi terület határán. A főparancsnokságot egyelőre még mindig Lucullus viselte, miután kinevezett utódja, Glabrio, még mindig Kis-Ázsiában késedelmeskedett. Ép ily tétlenül táborozott Kilikiában a Quintus Marcius Rex parancsnoksága alatt álló három légió. Pontos egész területe ismét Mithridates király hatalmában volt, ki a rómaiakhoz csatlakozott egyes embereket és községeket, mint például Eupatoria városát kegyetlen szigorral büntette. Komoly támadást a kelet királyai a rómaiak ellen nem intéztek, vagy mert azt egyáltalában nem szándékozták tenni, vagy, ami szintén állíttatott, mert Pompeius partraszállása Kilikiában Mithridates és Tigranes királyokat rábírta, hogy hagyjanak fel a további előnyomulással. Gyorsabban, mint Pompeius maga is remélhette, valósította meg a maniliusi törvény csöndben táplált reményeit; Glabrio és Rex visszahívattak; s Pontus-Bithynia és Kilikia két helytartósága a

bennök álló hadakkal együtt, valamint a pontosi-arméniai háború vezetése Pompeiusra bízatott azon joggal, hogy a kelet uralkodóival saját belátásához képest háborút viselhessen vagy békét vagy szerződést köthessen. Ennyi haszon és dicsőség reményével eltelten, Pompeius szívesen megfeledkezett egy roszkedvű és takarékosan gyűjtött babérait irigyen őrző optimata megfékezéséről, lemondott krétai útjáról s a kalózok további üldözéséről, s hajóhadát is azon támadás előmozdítására szánta, melyet Pontos és Arménia királya ellen forgatott elméjében. E szárazföldi háború azonban még sem vonta el figyelmét teljesen a kalózságról, mely fejét ismét felütötte. Mielőtt Ázsiát elhagyta volna (691), még a kalózok ellen szükséges hajókat 63.
felszereltette; indítványa folytán a következő évben a senátus hasonló rendszabályt határozott el Itáliára nézve s a reá szükséges költségeket megszavazta. A partokat továbbra is lovas őrségekkel és kis hajórajokkal fedezték. Habár, mint már az utóbb említendő, Kypros (696) és Egyiptom (699) ellen intézett expeditiók is bizonyítják, Pompeius nem is tudott teljesen úrrá lenni a kalózság felett, ez mégis Pompeius expeditiója után Róma minden politikai válságai és viszontagságai közben nem volt többé képes oly szerepet játszani és a rómaiakat a tengerről oly tökéletesen leszorítani, mint tette az elsatnyult oligarchia kormányzása alatt. 58. 55.

Pompeius hadikészületei.

Az új fővezér azon nehány hónapot, mely a kisázsiai hadjárat megkezdése előtt még rendelkezésére állott, megfeszített tevékenységgel használta fel annak diplomatiai és katonai előkészítésére. Követeket küldött Mithridateshez, inkább kémkedés, mintsem komoly egyezkedés megkísértése végett. A pontusi udvarban azt remélték, hogy azon utóbbi jelentékeny győzelmek, melyeket a szövetkezettek

Szövetség a párthusokkal.

Róma felett nyertek, a párthusok királyát Phraatest rábírandják, hogy Pontos és Arménia szövetségébe belépjen. Ezt meggátolandó Pompeius követeket küldött a ktesiphoni udvarhoz; s ezeknek kezökre dolgoztak azon belzavarok, melyek az arméniai uralkodóházban kitörtek. Tigranes nagykirály hasonnevű fia fellázadt apja ellen, vagy mert az aggastyán halálát már nem győzte bevárni, vagy mert ennek gyanakvó természete mellett, mely már több testvérének életébe került, csak a nyílt fellázadásban vélt módot lelhetni a menekülésre. Apja által legyőzetvén, egy csomó előkelő arméniaival az Arsakidák udvarába menekült és itt apja ellen ármánykodott. Részben az ő műve volt, hogy Phraates Mesopotámia birtokának biztosítását, melylyel szövetsége díjául mindkét fél megkínálta, inkább a rómaiak kezéből fogadta el, s hogy Lucullusszal az Euphrát-határra nézve kötött szerződését Pompeiusszal megújította, sőt arra is kész volt, hogy a rómaiakkal közösen működjék Arménia ellen. Még nagyobb kárt, mint a rómaiak és a párthusok közti szövetség előmozdítása által, okozott a fiatal Tigranes, Tigranes és Mithridates királyoknak azáltal, hogy felkelése feszültséget idézett elő kettejök között. A nagykirály titokban azon gyanakodott, hogy ipjának keze benne van saját unokájának — az ifjabb Tigranes anyja, Kleopatra, Mithridates leánya volt — lázzadásában, s ha e gyanúja nem vezetett is nyílt szakadásra, a jó egyetértést a két uralkodó közt mégis épen akkor zavarta meg, midőn mindkettőnek legnagyobb szüksége volt reá. — Pompeius egyúttal erélyesen fegyverkezett. Az ázsiai szövetséges és védenc-községeket felszólította szerződésileg meghatározott hadjutalékaik kiállítására. Nyílt falragaszok hívták fel Fimbria légióinak elbocsátott veteránjait, hogy mint önkénytesek álljanak ismét a seregbe, és ezek nagy részét

Feszültség Mithridates és Tigranes közt.

nagy igéretek és Pompeius neve csakugyan rá is bírták, hogy a felhívást megfogadják. Azon összes haderő, mely Pompeius keze alatt egyesült, a segédhadakat bele nem számítva, vagy 40—50,000 emberre rúghatott*).

66. Pompeius és Lucullus.

Pompeius 688. tavaszán Galatiába ment, hogy Lucullus hadai felett a főparancsnokságot átvegye és velök Pontos területére benyomuljon, hová a kilikai légióknak meghagyta, hogy utána menjenek. Danalában, a trokmerek egy helységében találkozott a két hadvezér egymással; de a kiengesztelődés, melyet mindkettőnek barátai kieszközölni reméltek, nem jött létre köztök. A bevezető udvariasságok csakhamar keserű fejtegetésekbe s ezek heves szóváltásba csaptak át; roszabb hangulatban váltak el egymástól, mint melyben találkoztak. Miután Lucullus, mintha még mindig hivatalban volna, még ezentúl is osztogatott földeket és tiszteleti ajándékokat, Pompeius, elődének minden, az ő megérkezése után végbevitt hivatalos cselekményét semmisnek nyilvánította. Formailag igaza volt; erkölcsi tapintatot pedig érdemdús és kelletinél rosszabb bánásmódban részesült ellenfele irányában nem volt szabad tőle várni. — A római hadak, amint az időjárás megengedte, átlépték a pontusi határt. Itt Mithridates király állt velök szemben 30,000 gyalog és 3000 lovas emberével. — Frigytársa által cserben hagyatván s Róma részéről az eddiginél nagyobb erővel és erélylyel támadtatván meg, megkísértett békét eszközölni magának; de feltétlen meghódolásról, minőt Pompeius követelt, hallani sem

Benyomulás Pontosba.

*) Pompeius 384 millió sesterziust (= 16,000 talentom. App. *Mithr.* 116) osztott ki tiszteleti ajándékul katonái közt; és miután a tisztek 100 milliót kaptak, (Plin. *h. n.* 37, 2, 16), a közemberek pedig fejenként 6000 sesterziust *(Plin., App.)*, tehát seregének még diadalmenetekor vagy 40,000 főre kellett rúgnia.

akart — mivel tehette volna sorsát a legszerencsétlenebb háború is rosszabbá? Nehogy jobbára íjászokból és lovasokból álló seregét a római sorgyalogság irtóztató támadásának ki kelljen tennie, lassan visszavonult az ellenség elől s a rómaiakat rákényszerítette, hogy ide-oda barangolásában kövessék; eközben, amint alkalma nyílt rá, a maga túlnyomó lovasságával síkra szállt a római ellen, s az ellenségnek élelmezése megnehezítése által temérdek bajt okozott. Pompeius, türelmét vesztvén, végre felhagyott a pontusi sereg kísérésével s a királyt elhagyva, az ország meghódításához látott; az Euphrát felső részére nyomult, átkelt rajta és a pontusi birodalom keleti tartományainak földére lépett. De Mithridates is utánna ment az Euphrát bal partjára, s az anaisi vagy akilisenumi tartományba érve az erős és vízzel jól ellátott Dasteira várnál, melyből könnyű csapataival a sík földön uralkodott, útjokat állta a rómaiaknak. Pompeius, még mindig nem kapván kézhez a kilikai légiókat s ezek nélkül nem levén elég erős arra, hogy ez állásban magát fenntarthassa, kénytelen volt az Euphráton visszamenni s a király lovasai és íjjászai elől a a pontusi Arméniának sziklahasadékok és mély völgyek által keresztül-kasul szeldelt erdős területén keresni ótalmat. Csak midőn a kilikiai hadak megérkeztek s őt oly karba helyezték, hogy túlnyomó hatalommal támadhasson, nyomult Pompeius ismét előre, a király táborát egy majdnem négy német mértföldnyi hosszaságú őrvonallal körül vette s őt úgyszólván ostromzár alatt tartotta, mialatt portyázó csapatai a vidéket nagy kiterjedésben bekalandozták. A pontusi táborban nagy szükség állt be; már igás lovaikat is kénytelenek voltak leölni; végre negyvenöt napnyi időzés után a király a maga betegeit és sebesültjeit, miután megmenteni őket nem bírta, az ellenség kezébe juttatni

pedig nem akarta, saját emberei által leölette és éjnek idején, lehető csendben, útnak indult keleti irányban. Óvatosan követte őt Pompeius az ismeretlen vidékeken keresztül; s már mindketten azon határhoz közeledtek, mely Mithridates birodalmát Tigranesétől elválasztotta. Midőn a római hadvezér észrevette, hogy Mithridates nem akarja a harcot saját országában elhatározó ütközetre jutni engedni, hanem őt a kelet végtelen messzeségébe igyekszik maga után vonni, elhatározta, hogy ezt meg nem engedi. A két sereg egymás tőszomszédjában táborozott. A déli pihenés ideje alatt a római sereg anélkül hogy az ellenség észrevette volna, felkerekedett, azt megkerülte és megszállta azon, a Lykos (Jesil Irmak) partján, nem messze a mai Enderestől, ott hol később Nikopolis építtetett, fekvő magaslatokat, melyek az ellenség előtt feküdtek s egy szoros felett uralkodtak, melyen neki keresztül kellett mennie. Másnap reggel a pontusiak a szokott módon felkerekedtek és az ellenséget, mint eddig, hátuk mögött vélve, napi menetöket befejezvén, épen azon völgyben ütöttek tábort, amelyet körülvevő dombgyűrűt a rómaiak megszállva tartottak. Egyszerre az éj csöndjében körben megszólalt körülöttük a légiók félelmes harckiáltása és a rómaiak lövegei minden oldalról záporként hulltak az ázsiai sereg tömegére, melyben katona és podgyász, kocsi, ló és teve összevissza keveredett s melynek sűrű gomolyában a sötétség dacára minden löveg talált. A rómaiak, midőn hajító fegyvereikből kifogytak, a magaslatakról lerohantak az időközben fölkelt hold világánál láthatóvá lett és majdnem védelem nélkül nekik zsákmányul eső hadakra; akit az ellenség vasa megkímélt, azt az irtózatos tolongásban a lovak patkói s a szekerek kerekei taposták el. Ez volt az utolsó csatatér, melyen az agg király a rómaiakkal harcolt. Három ember,

Mithridates visszavonulása.

Nikopolisi ütközet.

két lovasa és egy ágyasa kíséretében, ki megszokta őt férfiruhában kisérni és vitézül küzdeni mellette, futott el a csatatérről Sinoria várába, hol híveinek egy része köréje gyűlt. Itt őrzött kincseit 6000 talentum aranyát (11 millió tallér) ezek közt felosztotta, méreggel látta el őket és magát, azután megmaradt csapatával az Euphrát mentén felfelé sietett, frigytársával, Arménia nagykirályával egyesülendő.

De e reménye is megcsalta; azon szövetség, melyben bízva, Mithridates Arméniának vette útját, nem létezett többé. A Pompeius és Mithridates közti, épen most elbeszélt harcok folyama alatt a párthus király, a rómaiak és mindenekfelett a hazájából menekült arméniai herceg sürgetéseinek engedve, fegyveres kézzel tört Tigranes birodalmába és ezt hozzáférhetetlen hegyeibe visszavonulni kényszerítette. A betörő sereg még a fővárost, Artaxiát is ostrom alá fogta; miután azonban ez hosszan elhúzódott, Phraates király hadainak legnagyobb részével eltávozott, mire Tigranes a hátramaradt párthus hadtestet s a fia által vezérelt arméniai kivándorlókat megverte s egész birodalmát ismét uralkodása alá hajtotta. Ily körülmények közt azonban a királynak könnyen felfoghatólag nem nagy kedve volt az újonnan győzedelmes rómaiakkal megütközni, még kevesebb pedig magát Mithridatesért feláldozni, kiben kevésbbé bízott, mint valaha, amióta hírül vette, hogy lázadó fia nagyapjához szándékozik menekülni. Alkudozni kezdett tehát a rómaiakkal egy külön béke megkötése felett; azon szövetséget pedig, mely Mithridateshez kötötte, az alkudozások végét be nem várva, azonnal megszakította. Mithridates, az arméniai határra érve, itt megtudta, hogy Tigranes nagykirály 100 talentomnyi (150,000 tallér) díjt tűzött ki fejére, követeit pedig elfogatta és a rómaiaknak

kiszolgáltatta. Mithridates birodalmát az ellenség kezében, szövetségeseit pedig ezzel kiegyezkedő félben látta; a háborút lehetetlen volt tovább folytatnia; örülhetett rajta, ha sikerül a fekete tenger keleti és éjszaki partjaira menekülnie, hogy elpártolt és a rómaiakkal összeköttetésbe lépett fiát, Macharest a bosporusi birodalomból esetleg ismét kiszorítsa és a Maeotis partjain keressen új tért új tervek számára. Éjszaknak fordult tehát. Midőn futása közben Kis-Ázsia régi határát, a Phasist átlépte, Pompeius egyelőre felhagyott üldözésével; de ahelyett, hogy az Euphrát forrásának vidékére visszatérne, oldalt fordult az Araxes vidékére, Tigranesszel végezni. Majdnem akadálytalanul ért Artaxata tájára (nem messze Erivantól) és három német mértföldnyire a várostól tábort ütött. Itt felkereste őt a nagykirály fia, ki apjának bukása után a rómaiak kezéből remélte az arméniai koronát elnyerhetni, s ez okból a szerződés megkötését apja és a rómaiak közt minden áron meghiúsítani törekedett. Ez csak új okul szolgált a nagykirálynak arra, hogy a békét minden áron megvásárolja. Lóháton és bíboröltöny nélkül, de a királyi fejszalaggal és turbánnal fején jelent meg a római tábor bejáratánál, kívánva, hogy a római hadvezér elé vezettessék. Miután itt a lictorok felszólítására, amint ezt a római tábori rendtartás megkívánta, lovát és kardját átadta, a barbárok szokásaként lábai elé borult a proconsulnak és feltétlen hódolata jeléül koronáját és tiaráját átnyujtotta neki. Pompeius, megörülve a fáradság nélkül szerzett győzelemnek, a királyok lealázott királyát felemelte, ismét felékesítette méltóságának jelvényeivel és békét dictált neki. E béke értelmében a király 9 millió tallért (6000 talentom) fizetett a római hadipénztárba és ajándékot adott a római katonáknak, melyből minden emberre 50 denár (15 tallér)

Mithridates a Phasison átmegy.

Pompeius Artaxatában.

Béke Tigranesszel.

jutott; ezenkívül lemondott minden hódításáról, nemcsak phoenikiai, syriai, kilikiai s kappadokiai birtokairól, hanem Sopheneről és Kordueneről is az Euphrát jobb partján; ismét a tulajdonképeni Arméniára kellett szorítkoznia s nagykirálysága magától elenyészett. Pompeius egyetlen hadjáratban Pontos és Arménia két leghatalmasabb király-
66. lyát tökéletesen legyőzte. A 688. év elején sehol egy római katona nem volt az őrómai birtokok határán túl; végén Mithridates király mint földönfutó, hadsereg nélkül bolyongott a Kaukazus hegyszakadékaiban, Tigranes király pedig nem többé mint a királyok királya, hanem mint római hűbéres fejedelem ült Arménia trónján. Egész Kis-Ázsia az Euphrattól nyugatnak, feltétlenül engedelmeskedett a rómaiaknak; a győzedelmes sereg e folyótól kelet felé, arméniai földön tért téliszállásra, a felső Euphráttól a Kur folyóig terjedő vidéken, melynek vizében ez alkalommal itatták meg az itáliaiak először paripáikat.

A kaukazusi népek.

De azon új tartományban, melynek földjére a rómaiak itt léptek, új harcok vártok reájok. A közép- és keleti Kaukazus vitéz népei haragra gyúltak, midőn a távol nyugat
Iberek. fiait földjökön táborozni látták. Itt a mai Georgia termékeny és vízben gazdag fensíkján az iberek laktak; vitéz, jól szervezett földmivelő nemzet, melynek egyes nemzetségi megyéi, az egyes parasztok minden egyéni tulajdonjoga nélkül, legidősbjeik vezetése alatt közösen mívelték földeiket. A sereg egy volt a néppel; a nép élén egy tekintetben az úri nemzetségek álltak, melyeknek mindenkori legidősebb tagja az összes iber nemzetnek királya, az utánna következő legidősb pedig birája és hadvezére volt; más tekintetben bizonyos papi családok, melyeknek főkötelességök volt a más népekkel kötött szerződések ismeretét fenntartani s
Albánok. azok megtartására felügyelni. A nem szabadok tömegesen

a király jobbágyainak tekintettek. A míveltségnek jóval alacsonyabb fokán álltak keleti szomszédaik, az albánok vagy alánok, kik a Kur alsó mentén, le egészen a kaspi tengerig lakták a földet. Túlnyomó részben pásztornép létökre, gyalog vagy lóhátról legeltették nagy nyájaikat a mai Sirvan buja rétein; kis terjedelmű szántóföldeiket még a régi, ekevas nélküli faekével mívelték. A pénzt nem ismerték és százon felül nem tudtak számlálni. Huszonhat törzsüknek mindegyike saját külön főnökével bírt és más-más tájszólást beszélt. Az albánok, bár számra nézve az ibereket jóval meghaladták, bátorság dolgában korántsem voltak hozzájok foghatók. A két nemzet harcmodora különben, nagyjában véve ugyanaz volt: leginkább nyíllal és könnyű kopjával harcoltak, melyet indus módra gyakran az erdők sürűjéből fatörzsek megől vagy a fák tetejéről hajítottak az ellenségre; az albánoknak számos, részben médiai s arméniai modorban nehéz mell- és lábvérttel páncélozott lovasaik is voltak. Mindkét nemzet a maga szántó földjein és legelőin emlékezetet meghaladó idők óta csorbítatlanul megőrzött függetlenségben élt. A Kaukazust mintha maga a természet arra rendelte volna, hogy Európa és Ázsia között védgátul szolgáljon a népek áradatai ellen: ez szabott egykor határt úgy Kyros mint Sándor fegyvereinek; most pedig a válaszfal vitéz őrsége a rómaiak ellen készült magát megvédeni. Felriasztva azon hír által, miszerint a római fővezér a legközelebbi tavaszon a hegységen átkelni és a pontusi királyt a Kaukazuson túl üldözőbe venni szándékozik, — mert Mithridates, mint híre járt, Dioskuriasban (Iskuria, Suchum Kale és Anaklia közt), a fekete tenger partján töltötte a telet — először az albánok még a 688/9-ki tél közepén Oroizes nevű fejedelmök vezetése alatt átkeltek a Kur folyón és a római hadseregre vetették magokat,

Pompeius legyőzi az albánokat.

66/5.

mely az élelmezés megkönnyítése végett három nagyobb hadtestre oszlott Quintus Metellus Celer, Lucius Flaccus és maga Pompeius parancsnoksága alatt. Celer azonban, kit a főtámadás ért, bátran helyt állott; maga Pompeius pedig, miután az ellene küldött csapatokat visszaverte, a minden ponton megvert barbárokat a Kurig üldözte. Artokes, az iberek királya békésen viselte magát és békét s barátságot igért; de Pompeius, hírül vevén, hogy titokban harcra készül, hogy a rómaiakat, majd útközben a Kaukazus szorosaiban megtámadja, 689. tavaszán, mielőtt még Mithridates üldözésébe újra belefogna, azon két egymástól alig fél német mértföldnyire fekvő vár: Harmozika (Horumziche vagy Armazi) és Seusamora (Csumar) elé nyomult, melyek kevéssel a mai Tiflis felett a Kurnak és mellékfolyójának Araguának folyam-völgyein, s ez által az Arméniából Ibériába vezető egyedüli szorosokon uralkodnak. Artokes az ellenség által meglepetvén, sebtiben felperzselte a Kur hídját és alkudozásra fogva a dolgot, visszavonult országa belsejébe. Pompeius a várakat megszállta s az ibereket a Kur másik partjára követte, azon reményben, hogy ezáltal azonnali meghódolásra bírandja. Artokes azonban mind mélyebbre hátrált az ország belsejébe, s midőn végre Peloros folyónál megállt, ezt nem meghódolás, hanem megütközés végett cselekedte. A légiók támadásának azonban az iber íjászok egy pillanatig sem bírtak ellent állani s Artokes látván, hogy a rómaiak már a Peloroson is átkeltek, végre elfogadta a győző feltételeit és kezesekül saját gyermekeit küldte hozzá. Pompeius ezután, már előbb készített tervét követve, a Kur vidékéről a Sarapana szoroson át a Phasis folyamvidékére ment, s ezen keresztül a folyó mentében lefelé a fekete tengerhez, hol a kolchisi parton Servilius már a hajóhaddal várt reá. De Pompeius tulaj-

Az iberek legyőzetnek.

65.

Pompeius Kolchisban.

donképen maga sem tudta, mi okból és mi célból vezette seregét és hajóhadát Kolchis mesés partjaira. Azon fáradságos út, melyet az imént tett ismeretlen és jobbára ellenséges népek földén keresztül, mi sem volt ahoz képest, mely még előtte állt; s ha végre csakugyan sikerül is hadseregét a Phasis torkolatától Krimbe vinnie, szegény és harcias barbár törzseken keresztül, kietlen és ismeretlen vizeken át oly part hosszában, melyen a hegyek helyenként függőlegesen nyúlnak le a tengerbe, s melyeken elkerülhetlenül szükséges lett volna hajóra szállnia; ha sikerül is neki ez út, mely talán több nehézséggel járt Sándor és Hannibál nagy harci meneteinél — valjon, a legjobb esetben is minő eredményt mutathatott volna fel, mely a kiállott veszélyeknek és fáradalmaknak csak némileg is megfeleljen? Igaz ugyan, hogy amíg az öreg király még élt, a háború nem volt befejezve: de ki állt jót róla, hogy csakugyan sikerül a királyi vadat elfognia, kinek kedvéért kellett volna a hallatlan vadászatnak rendeztetnie? Nem volt-e jobb felhagyni az üldözéssel, mely oly kevés sikert és oly sok veszélyt igért, dacára azon veszélynek, hogy Mithridates még egyszer lángra szíthatja a háborút Kis-Ázsiában? Akadtak ugyan sokan a seregben és még többen a fővárosban, kik Pompeiust biztatták, hogy az üldözést szakadatlanul és minden áron folytassa; de ezek vagy hóbortosan merész hevesvérűek vagy oly hűtlen barátok voltak, kik a túlhatalmas imperátort minden áron a fővárostól távol tartani és a keleten beláthatatlan kimenetelű vállalatokba bonyolulva látni akarták. Pompeius sokkal tapasztaltabb és meggondoltabb katona volt, semhogy dicsőségét és hadseregét ily oktalan expeditio makacs folytatása által kockára tegye; az albánoknak egy, a sereg háta megett kitört lázzadását ürügyül használta arra, hogy a király további üldö-

zésével felhagyjon s a visszatérést elrendelje. A hajóhadat megbízta hogy cirkáljon a fekete tengeren, Kis-Ázsia éjszaki partját minden ellenséges betörés ellen fedezze, a kimmeri Bosporust pedig szigorú tengerzár alá fogja, halálbüntetéssel fenyegetvén minden kereskedő hajó kapitányát, ki a zárvonalon áttör. A szárazföldi hadakat Pompeius nagy fáradalmak közt Kolchis és Arménia területén keresztül az alsó Kurhoz, és a folyón átkelve, tovább az albáni síkra vezette. A római seregnek a nap forró hevében több napig kellett e vízben szegény síkságon mennie, anélkül hogy ellenségre akadna; az albánok hadereje Kosesnek, Oroizes király testvérének vezetése alatt csak az Abas (valószínűleg a különben Alazoniosnak, ma Alasannak nevezett folyó) bal partján állt szembe a rómaiakkal; s e sereg a Kaukazuson túlról jött sivataglakosok segédhadaival együtt állítólag 60,000 gyalogból és 12,000 lovasból állt. Ennek dacára aligha mert volna megütközni, ha azt nem hiszi, hogy csupán a római lovassággal kellend megvívnia; de a rómaiak lovasai csak legelől álltak és amint visszavonultak, hátuk mögé rejtve feltűnt a római gyalogság tömege. A barbárok serege rövid harc után szétugrasztva az erdőkbe menekült, melyeket Pompeius körülvétetni és felgyújtatni rendelt. Erre az albánok elhatározták, hogy békét kötnek, és a kur és kaspi tenger közt székelő törzsek a náloknál hatalmasabb népek példáját követve egytől-egyig szintén szerződést kötöttek a római hadvezérrel. Az albánok, iberek és a Kaukazus déli részén valamint alatta lakó népségek egyáltaljában, eszerint, legalább pillanatra, függő viszonyba léptek Róma irányában. Amidőn azonban ezeken kívül még a Phasis és a Maeotis közt lakó népeket, a kolchisiakat, soanusokat, heniochusokat, jazygokat, achaiokat, sőt még a távol bastarnusokat is belefoglalták azon nemzetek hosszú laj-

Új harc az albánokkal.

stromába, melyeket Pompeius meghódoltatott, úgy a hódolat fogalmának nyilvánvalókép kelletinél tágasabb magyarázatot adtak. A Kaukazus ismét jelét adta világtörténeti jelentőségének; határt szabván a rómaiak úgy, mint egykor a perzsák és hellenek hódításának.

Mithridates király ekként magára és sorsára lőn hagyatva. Amint egykor őse, a pontosi állam megalapítója, leendő birodalmának földére először Antigonos poroszlói elől menekülve és csak hat lovas kiséretében lépett, azonképen volt most unokája kénytelen birodalmának határait ismét átlépni és hátat fordítani saját és ősei hódításainak. De a végzet szeszélye sohasem részesített még embert gyakrabban és váratlanabbul legnagyobb nyereményeiben és leglesujtóbb veszteségeiben, mint Sinope agg szultánját, és keleten a sors forgandósága kiszámíthatatlan. Mithridates most, élte alkonyán a sors minden újabb változását bátran elviselhette azon gondolattal, hogy ez is csak egy új fordulatnak veti el magvát, s hogy misem állandó e földön, csak a sors örökös változandósága. Hiszen Róma uralma a keletiekre nézve lényének legbensőbb alapjában elviselhetetlen volt s Mithridetes maga jóban és roszban telivér fejedelme a keletnek; azon kormány léhasága mellett, melyet a senátus gyakorolt a provinciákban, s a római politikai pártoknak forrongó és a polgárháborúra megérő viszályaival szemben Mithridates, ha szerencséje még enged neki rá időt, még harmadszor is helyreállíthatta uralmát. És épen azért maradt élte végéig veszélyes a rómaiakra nézve, mert remélt és tervelt, amíg csak egy szikra élet volt benne, s nem kevésbbé volt veszélyes földönfutó aggastyán korában, mint akkor, midőn százezreivel útra kelt, Hellast és Makedoniát a rómaiak kezéből kiragadni. A nyugtot nem lelő ősz 689-ben Dioskuriasból szertelen fáradságos

Mithridates Pantikapaeonban.

65.

úton, hol szárazon, hol tengeren, ért Pantikapaeon birodalmába, itt tekintélye és erős pártja segélyével elpártolt fiát Macharest letaszította a trónról s őt öngyilkosságra kényszerítette. Innen még egyszer megkísértette az alkudozást a rómaiakkal; kérte, hogy adják vissza neki apái birodalmát és késznek nyilatkozott Róma fenhatóságát elismerni és neki, mint hűbérese adót fizetni. De Pompeius nem akarta a királyt oly helyzetbe juttatni, melyben eddig űzött játékát újra kezdte volna és személyes meghódolást követelt tőle. Mithridatesnek azonban esze ágában sem volt magát elleneinek kezébe adni, hanem új és mind kicsapongóbb tervekre adta fejét. Minden segédforrásainak kimerítésével, melyeket megmentett kincsei és birodalmának maradványai szolgáltattak neki, új, részben rabszolgákból álló 36,000-nyi sereget, melyet római módra fegyverezett fel és tanított be, és egy hajóhadat szerelt fel; s a hír azt beszélte róla, hogy Thrákián, Makedonián és Pannonián keresztül nyugatra szándékozik nyomulni, a sarmát pusztaságban lakó skythákat s a Duna-melléki keltákat frigyesekül magával ragadni s a népek ezen lavinájával vetni magát Itáliára. Akadtak, akik ezt nagyszerűnek találták s a pontusi király haditervét Hannibál hadjáratához hasonlították; de ugyanazon terv, mely egy lángeszű ember által kigondolva, geniális, ügyetlen kézben oktalanná válik. A keletieknek ezen Itáliába szándékolt betörésök egyszerüen nevetséges vala és nem volt egyéb a tehetetlenségében ábrándképeket hajhászó kétségbeesés szörnyszülötténél. Vezérök óvatos hidegvérűsége megóvta a rómaiakat attól, hogy kalandos ellenfelöket kalandos útján kövessék, s a távol Krimben verjenek vissza oly támadást, melyet, ha magában meg nem hiúsul, az Alpok lábánál még ideje korán vissza lehetett verni. És csakugyan, mialatt Pompeius,

Végső hadi készületek Róma ellen.

nem törődve többé a tehetetlen óriás fenyegetődzéseivel, az elfoglalt terület szervezésével foglalkozott, az ősz királyt sorsa a távol éjszakon az ő közreműködése nélkül utolérte. Szertelen hadikészületei szenvedélyes forrongást idéztek elő a bosporusiak közt, kiknek házait lerontatta, marháit az eke mellől kifogatta és leszúratta, hogy a gépeihez szükséges gerendákat és pántokat megszerezze. A katonák is kedvetlenül készültek a reménytelen itáliai hadjáratra. Mithridatest örökké gyanakvás és árulás környékezték; a sors azon adományával ruházta fel őt, hogy ne bírja övéit szeretetre és hűségre indítani. Amint fiatalabb korában kitünő hadvezérét Archelaost rákényszerítette, hogy a római táborban keressen ótalmat, amint Lucullus hadjáratai alatt legbizalmasabb tisztei, Diokles, Phoenix, sőt még a nevezetesebb római emigránsok is átpártoltak az ellenséghez, azonképen most, midőn csillaga kialvó félben volt s a beteg és elkeseredett szultánhoz már csak heréltjei férhettek hozzá, még gyorsabban követte egymást nyomon a sok árulás. Phanagoria (az ázsiai parton, szemben Kercscsel) várának parancsnoka, Kastor tűzte ki először a lázzadás zászlaját; kikiáltotta a város szabadságát és Mithridatesnek a várban levő fiait kiszolgáltatta a rómaiaknak. Mialatt a lázzadás a bosporusi városok közt elharapódzott, s Chersonesos (nem messze Sebastopoltól); Theudosia (Kaffa) és mások a phanagoriaiakhoz csatlakoztak, a király szabad folyást engedett gyanakvásának és kegyetlenségének. Megvetést érdemlő heréltek feladásai alapján legbizalmasabb embereit keresztre feszíttette; és saját fiainak élete már legkevésbbé volt biztos haragjától. Kedvenc fia, akit valószínűleg utódjának is szánt, Pharnakes végre elszánta magát és élökre állt a felkelőknek. A poroszlók, kiket Mithridates utána küldött, hogy fogják el, úgy

Felkelés Mithridates ellen.

mint az ellene küldött hadak átpártoltak hozzá; az itáliai szökevények hadteste, talán legkitünőbb része Mithridates seregének és épen ez okból legkevésbbé hajlandó az Itália ellen szándékolt kalandos hadjáratban részt venni, mely reá nézve még különös veszélyekkel is járt, tömegesen a herceg mellé állott; a sereg többi osztályai és a hajóhad követték az adott példát. Miután a vidék és a hadsereg elpártolt a királytól, végre a főváros, Pantikapaeon is kaput tárt a felkelők előtt s átszolgáltatta nekik a palotájába zárkózott agg királyt. Ez várának magas faláról könyörgött fiának, hogy legalább életének kegyelmezzen és ne mártsa kezét apja vérébe; de e könyörgés rosszul illett annak ajkára, kinek kezeit saját anyjának és csak az imént leölt ártatlan fiának, Xipharesnek vére bemocskolta, és Pharnakes lelketlen kegyetlenség és embertelenség dolgában még apját is felülmúlta. Miután tehát a halált már ki nem kerülhette, a szultán elhatározta, hogy legalább úgy hal meg, amint élt: nejei, ágyasai és leányai, ezek közt Egyiptom és Kypros királyainak ifjú menyasszonyai, mind kénytelenek voltak vele a halált megosztani és a méregkelyhet kiüríteni, mielőtt azt ő is ajkához emelte, s azután, miután az ital nem hatott elég gyorsan, nyakát egy kelta zsoldosnak nyujtotta oda, hogy üsse le fejét. Igy halt meg 691-ben Mithridates Eupator, életének hatvannyolcadik, uralkodásának ötvenhetedik évében, huszonhat évvel azután, hogy először szállt síkra a rómaiak ellen. Holtteste, melyet Pharnakes király érdemeinek és loyalitásának bizonyságául Pompeiusnak elküldött, ennek rendeletére a sinopei királyi sírok közt eltemettetett. — Mithridates halála Rómára nézve felért egy győzelemmel: azon hírnökök, kik a Jericho előtti római táborban a hadvezérnek ez esemény hírét meghozták, borostyánkoszorúval jelentek meg előtte,

Mithridates halála.

63.

mintha csakugyan győzelmi hírrel jönnének. Rómának benne nagy ellensége szállt sírba, nagyobb, mint a minőt az elpuhult kelet valaha szült neki. Ösztönszerűleg érezte ezt a tömeg; és amint egykor Scipio inkább Hannibál, mintsem Karthágó legyőzése felett tartott diadalmenetet, azonképen Róma népe a kelet számos törzsének s magának a nagykirálynak legyőzését is majdnem elfeledte Mithridates halála feletti örömében, és midőn Pompeius ünnepélyesen bevonult Rómába, a tömeg figyelmét leginkább azon képek vonták magokra, melyek Mithridates királyt ábrázolták, amint futása közben lovát kantárszáron vezeti, azután amint leányainak holttetemei közé maga is lerogy. Bármiként ítéljük is meg a király némely sajátságait, annyi áll, hogy jelentékeny, a szó teljes értelmében világtörténelmi alak volt és maradt. Nem volt lángeszű, talán nem is nagy tehetségű ember; de bírt a gyűlölet hatalmas szenvedélyével és e gyűlöletével félszázadon át, sikertelenül bár, de becsülettel vívta az egyenetlen harcot túlhatalmas ellensége ellen. Jelentőségét még inkább növeli azon hely, melyre a történelem állította, mintsem egyéni tulajdonai. Mint a kelet nemzeti reactiójának a nyugat ellen, előhirnöke, indította meg a kelet új harcát a nyugat ellen; s győzők úgy mint legyőzöttek ösztönszerüleg érezték, hogy halála nem a küzdelem végét, hanem kezdetét jelezi.

65. Pompeius Syriában.

Pompeius ezalatt, miután 689-ben a Kaukazus népeivel hadakozott, visszatért a pontusi birodalomba és itt az utolsó még ellentálló várakat megvette; ezeket, hogy a rablók fészkéül ne szolgáljanak, leromboltatta, kutaikat pedig sziklákkal telehányatván, használhatatlanokká tette. Innen 690. nyarán Syriába indúlt, ennek viszonyait rendezni. — Bajos világos képét nyujtani a felbomlás azon állapotának, melyben a syriai tartományok ekkor sínlőd-

64. Syriai állapotok.

tek. Az arméniai helytartó Magadates ugyan Lucullus tá-
69. madásai következtében a tartományokat 685-ben elhagyta; a Ptolemaeusok pedig, bármint szerették volna is elődeik kísérleteit ismételve a syriai tengerpartot birodalmukhoz csatolni, még is nem akarták Syria elfoglalása által a római kormányt magokra haragítani, annál kevésbbé, miután ez több mint kétséges jogcímeiket már Egyiptomra nézve sem szabályozta, s a syriai hercegek által még több ízben ostromoltatott, hogy őket, a Lagidák kihalt házának legitím örököseinek elismerje. De habár a nagyobb hatalmak egyelőre kivétel nélkül tartózkodtak minden beavatkozástól Syria ügyeibe, az ország, a fejedelmek, lovagok és városok vég- és célnélküli viszályai alatt mégis sokkal többet szenvedett, mint szenvedett volna egy nagy háború által. Tényleg ez idő szerint a beduinok, zsidók és nabataeusok voltak az urak a Seleukidák birodalmában. Azon kietlen, forrás és fa nélküli homoksivatag, mely az arábiai félszigeten kezdődve az Euphrátig s azon túl terjedve, nyugat felé a syriai hegyláncig és ennek keskeny partszegélyéig, kelet felé a Tigris és az alsó Euphrát gazdag lapályáig nyúlik, Ázsiának e Saharája képezi Ismael fiainak ősrégi hazáját; amióta hagyomány létezik, a „bedovinnal" vagyis „a sivatag fiával" találkozunk e földön, amint sátort üt, tevéit legelteti, s koronként gyors paripájára kapva vadászatra megy, hol törzsének ellensége, hol a vándorló kalmár ellen. A sivatag e fiai, kezdetben Tigranes által segítve, ki őket kereskedelmi politikájának terveire használta fel, utóbb Syria tökéletes gazdátlanságának védpaizsa alatt elárasztották Syriának éjszaki részét; és nevezetesen azon törzsek, melyek a civilisált syriaiak szomszédsága folytán a rendezett életmód első elemeit ezektől már elsajátították, e földön politikai tekintetben majdnem a főszerepet ját-

Arab fejedelmek.

szották. Ezen emirek legnevezetesebbjei voltak Abgaros, a mardanok arab törzsének főnöke, kit Tigranes a felső Mesopotámiában Edessa és Karrhae környékén letelepített; továbbá az Euphrattól nyugatnak Sampsikeramos, a hemesai (Hems) arabok emirje Damaskos és Antiochia közt és Arethuza erős várának ura; Azizos, egy másik, ugyane vidéken barangoló hordának vezére; Alchaudonios, a rhambaeusok fejedelme, ki már Lucullussal összeköttetésbe lépett és mások többen. E beduin fejedelmeken kívül mindenféle vakmerő fickók léptek fel, kik a sivatag fiait az utonállás nemes mesterségében utólérték sőt felül is múlták: így az ifjabb Ptolemaeos Mennaeos, talán a leghatalmasabb e syriai rablólovagok közt s e kor leggazdagabb embereinek egyike, ki az ityraeusok — a mai druzok — földén, a Libanos völgyeiben, valamint a parton és az éjszakon kinyúló massyasi síkon, s ennek Heliupolis (Baalbek) és Chalkis nevű városain uralkodott és saját pénztárából 8000 lovast tartott zsolddal; így Dionysios és Kinyras, Tripolis (Tarablus) és Byblos (Tarablus és Beirut közt) tengeri városok urai; így a zsidó Silas, ki Lysiasban, egy az Orontes partján, Apameiától nem messze fekvő várban székelt. — Syria déli részében azonban úgy látszott, mintha e korban a zsidók törzse készülne politikai hatalommá consolidálódni. A Hasmonaeusok vagy a Makkabiak nemzetsége az ősrégi zsidó nemzeti vallás jámbor és bátor védelmezése által, melyet a syriai királyok nivelláló hellenessége fenyegetett, nemcsak örökös főpapságra, s az idők folytán királyi méltóságra is emelkedett, hanem a fejedelmi főpapok egyúttal hódítólag terjeszkedtek éjszak, kelet és dél felé. A bátor Jannaeos Alexandros halálakor (675) a zsidók birodalma délen az egész philistaeus földön át Egyiptom határáig, délkeleten a petrai szomszéd birodalo-

Rabló lovagok.

Zsidók.

79.

mig terjedt, melyből Jannaeos a Jordán és a holt tenger jobb partján jókora darabokat elhódított, éjszakon pedig Samareián és a Dekapolison át Genezareth taváig; s itt már készületeket tett Ptolemais (Acco) bevételére és az ityraeusok túlhágásainak hódító visszaverésére. A tengerpart Karmel hegyétől Rhinokoruráig, a fontos Gazát is beleértve — csak Askalon volt még szabad — a zsidóké volt, úgy hogy a tengertől egykor majdnem teljesen elmetszett zsidóföld most már a kalózság menhelyei közé volt számítható. A hasmonaeusi ház tehetséges uralkodói, főkép miután az Arménia felől jövő zivatart, épen midőn Judaea határához közeledett, Lucullus közbelépése e tartományról elhárította, fegyvereikkel valószínűleg messzebb is elhatoltak volna, ha e nevezetes hódító papiállam hatalmi fejlődését belső szakadásai még csirájában el nem fojtják. A felekezeti és nemzeti függetlenség érzete, melyeknek erélyes egyesülése teremtette meg a Makkabaeusok államát, csakhamar ismét elvált, sőt ellentétbe jutott egymással. A Makkabaeusok korában újonnan megszilárdított zsidó orthodoxság, vagy az úgynevezett pharisaeusság a zsidóknak egy, a világi kormányzástól lényegében idegen, bármely országban tartózkodó orthodoxokból álló közösségét tűzte ki gyakorlati céljokul, melynek látható egyesülési pontjai a vallási iskolák, a papi törvényszékek és azon, a jeruzsálemi templomnak járó adó legyenek, melyet megfizetni minden zsidónak lelkiismeretbeli kötelessége; kánoni feje pedig azon nagy jeruzsálemi templomi consistorium legyen, mely az első Makkabaeusok korában újjáalakíttatott és hatáskörére nézve a római pontifexek collégiumához volt hasonlítható. Ezen mindinkább theologiai gondolathiánnyá és gyötrelmes cerimonia-kultussá merevedő orthodoxiával az úgynevezett sadducaeusok ellenzéke lépett

Pharisaeusok.

Sadducaeusok.

szembe, egyfelől dogmai tekintetben, amennyiben ezen újítók csak magokat a szent könyveket ismerték el, az „írástudók hagyományainak“ vagyis a kanoni traditiónak pedig csak tekintélyt, de nem kánoni erőt tulajdonítottak*); másfelől a politikai téren, midőn az Úr Zebaoth erős karjának megérkezését leső fatalisticus tétlenség helyett a nemzetet arra tanították, hogy üdvét a világ fegyvereitől várja, és mindenekfelett a Makkabaeusok dicsőségteljes korában ismét helyreállíttatott Dávid-féle birodalom belső és külső megszilárdulásában keresse. Az orthodoxok a papságban s a tömegnél leltek támaszra s a gonosz eretnekek ellen azon kíméletlen engesztelhetetlenséggel küzdöttek, melylyel a jámborok mindenütt küzdeni szoktak a földi jónak birtokáért. Az újítók viszont a hellenesség befolyása által érintett értelmiségre, a seregre, melyben számos pisidumi és kilikiai zsoldos szolgált és a jelesebb királyokra támaszkodtak, kik itt ép úgy küzdöttek az egyházi hatalommal, mint egy ezredévvel utóbb a Hohenstaufok a pápasággal. Jannaeos erős kézzel tartotta féken a papságot; de két fia alatt (685. s. köv.) polgár és testvérháborúra került a dolog, 69.
miután a pharisaeusok az erőteljes Aristobulosnak ellenszegültek és céljaikat testvérének, a jó indulatú és pulya Hyrkanosnak névleges uralma alatt kísértették meg elérni. E belviszály nemcsak a zsidó hódítások menetét akasztotta meg, hanem egyúttal külnemzeteknek alkalmat nyujtott

*) Igy vetették el a sadducaeusok az angyalokról, szellemekről s a halottak feltámadásáról szóló tanokat. A legtöbb ránk maradt vitás pont, mely felett a pharisaeusok és sadducaeusok vitáztak, alárendelt rituális, jogi és naptári kérdésekre vonatkozik. Jellemző, hogy a győztes pharisaeusok azon napokat, melyeken ők az egyes vitás kérdésekben véglegesen felülkerültek, vagy melyeken a főconsistorium eretnek tagjait abból kitaszították, a nemzet emlék- és ünnepnapjainak lajstromába igtatták.

arra, hogy beavatkozvén, ezáltal a déli Syriában uralkodó állásra vergődhessenek. Elsők voltak e tekintetben a nabataeusok. E nevezetes népet gyakran összetévesztették keleti szomszédjával, a kóborló arabokkal, pedig közelebbi rokonságban áll az aramaei ággal, mintsem Ismael tulajdonképeni gyermekeivel. Ezen aramaei, vagy a nyugatiak elnevezése szerint syriai törzsnek, Babylon körüli legrégibb lakhelyéről valószínűleg kereskedés kedveért igen régi korban gyarmatot kellett küldenie az arab tengeröböl éjszaki zugába: s e gyarmat lakói voltak a nabataeusok a sínai félszigeten a suezi öböl és Aila közt és Petra vidékén (Wadi Musa). Kikötőikben cserélődtek be a földközi tengerről jött árúcikkek az indiaiakkal; azon nagy déli karaván út, mely Gázától az Euphrát torkolatáig s a perzsa öbölig vezetett, a nabataeusok fővárosán Petrán ment keresztül, melynek még ma is pompás sziklapalotái és sziklasírjai ékesen szólóbb bizonyítékai civilisatiójoknak, mint a majdnem elnémult hagyomány. A pharisaeus párt, mely papi szokásként pártjának győzelmét még az ország függetlenségének és integritásának árán sem drágállotta, a nabataeusok királyához, Aretashoz fordult segélyért Aristobulos ellen, ennek fejében megigérvén neki, hogy mindazt visszakapja, amit Jannaeos hódított el tőle. Erre Aretas állítólag 50,000 emberrel benyomult a zsidók földére és a pharisaeusok pártjával megerősödvén, Aristobulos királyt fővárosában ostrom alá fogta. — Azon belviszály és ököljog alatt, mely ekként Syria egy végétől a másikig uralkodott, leginkább természetesen a nagyobb városok szenvedtek, mint Antiochia, Seleukeia, Damaskos, melyeknek polgárai általa a földmívelésben úgy mint tengeri és karaván-kereskedésökben megzavartattak. Byblos és Berytos (Beirut) polgárai sem szántóföldeiket, sem hajóikat

Nabataeusok.

Syriai városok.

nem voltak képesek megvédeni az ityraeusok ellen, kik hegyi és tengeri erődeikből a szárazföld és a tenger biztonságát egyiránt veszélyeztették. A damaskosiak azáltal igyekeztek magokat az ityraeusok és Ptolomaeos ellen biztosítani, hogy a távolabb lakó nabataeusok vagy zsidók királyainak tulajdonúl adták magokat. Antiochiában Sampsikeramos és Azizos beleavatkoztak a polgárság belviszályaiba s kis híjja volt, hogy a hellén nagyváros nem lett már most egy arab emir székhelyévé. Oly állapotok uralkodtak itt, melyek a német középkor királytalan idejére emlékeztetnek, midőn Nürnberg és Augsburg nem a király jogában és törvényszéke előtt, hanem csupán bástyáik mögött találtak ótalmat; Syria kereskedő polgárai türelmetlenül várták azon erős kart, mely nekik ismét békét és forgalmuknak biztosságot adjon. Legitim királynak egyébiránt Syria nem volt híjjával; sőt akadt kettő is vagy akár három. Egy a Seleukidák házából származott Antiochos nevű herceget Lucullus ültetett trónra, a legéjszakibb syriai tartománynak Kommagenének urául. Az ázsiai Antiochost, kinek a syriai trónra táplált igényeit úgy a senátus mint Lucullus elismerték, az arméniaiak eltakarodása után Antiochia befogadta és királyának elismerte. Itt azonban rögtön egy harmadik Seleukida herceg Philippos lépett fel vetélytársként ellene, s úgy a nagy, az alexandriaival majdnem egyenlő mérvben mozgékony és ellenzéket játszani szerető antiochiai polgárság, mint egyik másik szomszéd arab emir is beleavatkozott a családi viszályba, mely a Seleukidák uralkodásától már elválhatatlannak látszott. Csoda-e, hogy ily körülmények közt a legitimitás gúny és undor tárgyává lett az alattvalók szemében s hogy az úgynevezett jogszerű királyoknál még az apró fejedelmek és a rablólovagok is nagyobb urak voltak az országban?

Az utólsó Seleukidák.

Syria elfoglalása.

Hogy e chaoszba rendet lehessen hozni, ahoz sem geniális conceptiókra sem nagy erőkifejtésre nem volt szükség, de volt Róma és alatvalói érdekének világos felismerésére és a szükségeseknek elismert intézmények erőteljes és következetes talpra állítására és fenntartására. A senátus legitimitási politikája már kellőkép pelengérre állította önmagát; azon hadvezérnek, kit az ellenzék juttatott kormányra, nem volt szabad magát dynastikus tekintetek által vezéreltetnie, hanem kizárólag azt kellett szem előtt tartania, hogy a syriai birodalom a jövőben se a trónkövetelők viszályai se a szomszédok bírvágya által Róma védnöksége alól el ne vonassék. Ennek azonban csak egy módja volt: az, hogy a római község egy általa küldött satrapa segélyével erőteljes kézzel ragadja meg a kormány gyeplőjét, mely az uralkodó ház királyainak kezéből, inkább saját hibájok, mintsem külső csapások folytán tényleg már régen kisiklott. Pompeius ezen módot választotta. Az ázsiai Antiochosnak kérésére, hogy őt ismerje el örökjoga alapján Syria uralkodójának, Pompeius azt felelte, hogy oly királynak, ki birodalmát sem megtartani sem kormányozni nem képes, még alattvalóinak kérésére sem adná azt vissza, annál kevésbbé teheti ezt azok nyíltan kifejezett kívánata ellenére. A római proconsulnak e levelével Seleukos családja le volt taszítva ama trónról, melyen kétszáz ötven éven át uralkodott. Antiochos kevéssel utóbb Sampsikeramos emír cselvetése következtében, kinek védence gyanánt adta az urat Antiochiában, meghalt; s ettől fogva ezen árnyékkirályok és igényeik többé szóba sem kerülnek. Az új római uralom megalapítására és az összebonyolódott viszonyok elviselhető rendbe szedésére azonban még hadsereggel kellett Syriába benyomulni, s az ország békéjének mindazon háborítóit, kiket a hosszú anarchia nevelt fel, a

Syria katonai lecsendesítése.

római légiók által megfélemlíteni vagy eltiporni. Pompeius már a pontosi birodalomban és a Kaukazusban tett hadjáratai alatt figyelmet fordított Syria ügyeire, és ahol szükségét látta, egyes megbizottai és hadosztályai által beavatkozott. Aulus Gabinius — ugyanaz, ki mint néptribún Pompeiust a keletre küldte — már 689-ben a Tigrishez, 65.
azután Mesopotámiát keresztben átmetszve Syriába ment seregével, a zsidók országának összezavarodott viszonyait rendezni. A keményen szorongatott Damaskost hasonlókép megszállták már Lollius és Metellus. Kevéssel utóbb Pompeiusnak egy másik segédtisztje, Marcus Scaurus érkezett Judaeába, az itt minduntalan megújuló viszályokat kiegyenlíteni. Lucius Afranius, ki Pompeiusnak kaukazusi hadjárata alatt az Arméniában álló római hadak parancsnokságát viselte, Kordueneből (az éjszaki Kurdistan) szintén a felső Mesopotámiába ment és, miután a Karrhaeban letelepedett hellenek segélyével a sivatagon át vezető veszélyes utat szerencsésen megtette, az arabokat Osroeneben meghódoltatta. A 690. év vége felé Pompeius végre maga 64.
is megérkezett Syriába*) s a következő év nyaráig maradt ott, határozottan, gyökeresen rendezvén a viszonyokat a jelenben úgy, mint a jövőre nézve. Visszatérve a birodalomnak a Seleukidák uralkodásának jobb idejében fennál-

*) A 689/90-iki telet Pompeius még a káspi-tenger közelében 65/4.
töltötte (Dio 37, 7). A 690. évben először a pontosi birodalomban még ellenálló utolsó várakat foglalta el, azután mindenütt rendet csinálva, 64.
lassan haladt dél felé. Hogy Syria rendezése 690-ben kezdetett meg, bizonyítja az, hogy a syriai tartományi időszámitás ez évvel kezdődik, valamint Ciceronak Kommagenere vonatkozó szavai (*ad Q. fr.* 64/3.
2, 12, 2; v. ö. Dio 37, 7). A 690/1-iki télen Pompeius úgylátszik Damaskosban tartotta főhadiszállását (József 14, 3, 1, 2, mely helyen, az igaz, sok dolog össze van zavarva; Diodor *fr. Vat.* 139. l.).

lott állapotaira, minden bitorolt hatalomnak véget vetett, a rabló lovagokat felszólította, hogy adják át váraikat, az arab seikeket ismét sivatag hazájokba szorította s az egyes községek viszonyait véglegesen szabályozta. A legiók készen álltak a szigorú rendeleteknek érvényt szerezni és fellépésök főkép a vakmerő rabló lovagok ellenében, szükségesnek is bizonyult. Lysias ura Sila, Tripolis ura Dionysios, Byblos ura Kinyras váraikban elfogattak és kivégeztettek, az ityraeusok hegyi és tengeri várai leromboltattak, az ifjabb Ptolemaeos Mennaeos pedig kénytelen volt szabadságát és uralkodását 1000 talentomon (1.827,000 tallér) megvásárolni. Ezeken kívül az új úr parancsainak a legnagyobb rész ellentmondás nélkül engedelmeskedett. Csak a zsidók ingadoztak. Pompeiusnak előbb hozzájok küldött közvetitői, Gabinius és Scaurus — mindketten, állítólag, jelentékeny összegekkel megvesztegettetvén — a két testvér, Hyrkanos és Aristobulos közti viszályt ez utóbbinak javára döntötték el, s Aretas királyt is rábírták, hogy hagyjon fel Jeruzsálem ostromával és menjen haza, mely alkalommal útközben Aristobulos által még megveretett. Pompeius azonban Syriába érkezvén, megsemmisítette alattasainak intézkedéseit s a zsidóknak meghagyta, hogy egykori főpapi alkotmányukat, amint azt a senátus 593-ban elismerte, ismét életbe léptessék s mondjanak le úgy magáról a fejedelemségről, mint minden a hasmonaeus fejedelmek alatt tett hódításaikról. A pharisaeusok küldtek volt egy kétszáz legtekintélyesebb emberökből álló követséget a római hadvezérhez és eszközöltették ki tőle a királyság eltörlését; nem saját nemzetök, de igen is a rómaiak hasznára, kiknek állások természeténél fogva ebben is fel kellett a Seleukidák egykori jogait eleveníteniök, és kik hódító államot, minő a Jannaeosé volt, birodalmuk határain belől meg

A rablólovagok megfékeztetnek.

Alkudozás és harc a zsidókkal.

161.

nem tűrhettek. Aristobulos habozott, ha valjon tanácsosabb-e azt ami elkerülhetetlen, türelmesen elviselni, vagy pedig fegyveres kézzel bukni el a végzet csapásai alatt; hol úgy látszott, mintha meghódolni készülne Pompeiusnak, hol, mintha a zsidó nemzeti pártot akarná harcra szólítani a rómaiak ellen. Midőn végre, miután a legiók már a város kapui előtt álltak, ő magát az ellenségnek megadta, seregének elszántabb és fanatizáltabb része megtagadta a szabadságát vesztett királytól az engedelmességet. A főváros meghódolt; de a meredek templomhegyet ama fanatikus csapat három hónapon át halált megvető makacssággal védelmezte, mígnem végre az ostromlottak szombati pihenése alatt az ostromlók felrohantak a sziklára, a szentséget kézre kerítették s a kétségbeesett ellentállás szerzőit, amennyiben a római kardoktól még el nem hulltak, a lictorok bárdjai alá küldték. Ezzel véget ért az utólsó ellentállás is azon tartományokban, melyek most újonnan csatoltattak a római birodalomhoz.

Róma új viszonyai a keleten.

Lucullus megkezdett művét Pompeius befejezte: amint a senátus megbukott és a Gracchus-féle párt jutott kormányra, az eddig formaszerint önálló Bithynia, Pontus és Syria a római állammal egyesíttetett, a gyönge védnöki viszonynak a közvetlen uralom általi helyettesítése pedig, mely több mint egy század óta szükségesnek ismertetett el, a fontosabb függő tartományokra nézve, végre valósággá lett. Róma új határokat, új szomszédokat, új baráti és ellenséges viszonyokat kapott a keleten. A közvetve római területek sorába újonnan Arménia és a kaukazusi fejedelemségek, továbbá a kimmeri Bosporus melléki birodalom léptek be, ez utóbbi Mithridates Eupator nagy terjedelmű hódításainak szegényes maradványa, mely most fiának és gyilkosának Pharnakesnek uralkodása alatt római védenc

államma lett; csak Phanagoria városát, melynek parancsnoka Kastor tűzte ki Mithridates ellen a lázzadás zászlaját, ismerték el a rómaiak jutalmul ezért, szabadnak és
Harc a nabataeusokkal. függetlennek. A nabataeusokkal szemben azonban a rómaiak nem mutathattak fel ily sikert. Aretas király, a rómaiak kívánatára ugyan odahagyta a zsidók földét; de Damaskos még kezében volt, a nabataeusok földére pedig római katona még nem tette a lábát. Ezt meghódítandó, vagy legalább az arab földön lakó új szomszédoknak megmutatandó, hogy az Orontes és Jordán partján ezentúl a római sasok uralkodnak s hogy lejárt azon idő, melyben a syriai tartományokat mint uratlan jószágot bárki szabadon fosztogathatta,
63. Pompeius 691-ben hadjáratot indított Petra ellen; de a zsidók felkelése által késleltetvén, mely ezen expeditiója alatt tört ki, szívesen utódjára Marcus Scaurusra hagyta e sok nehézséggel járó vállalat megvalósítását a távol, a sivatag kellő közepében fekvő nabataeus város ellen.*) És Scaurus csakugyan csakhamar kénytelen volt is, mitsem végezve, visszatérni. Be kellett érnie azzal, hogy a Jordán bal partján, hol a zsidókra támaszkodhatott, hadakozzék a nabataeusokkal, de itt is csak igen jelentéktelen sikerrel. Végre egy ügyes zsidó minister, az idumaeai Antipatros rábeszélte Aretast, hogy összes birtokainak, Damaskost is

---

*) Orosius (6, 6) és Dio (37, 15) ugyan, mindketten kétségkívül Livius nyomán, Pompeiust Petráig juttatják, a várost is bevétetik vele sőt még a veres tengerig is elviszik; hogy azonban Pompeius, ezzel ellentétben, kevéssel Mithridates halála hírének vétele után, mely Jeruzsálembe mentében érte utól, Syriából visszatért Pontosba, azt Plutarch (*Pomp.* 41, 42) mondja, s Florus (1, 39) és József (14, 3, 3, 4) is megerősítik. Ha a hadi jelentésekben Aretas király is a Pompeius által legyőzöttek sorában szerepel, ezt eléggé indokolta az, hogy Pompeius kívánatára vonult el Jeruzsálem alól.

beleértve, biztosítását a római helytartótól pénzen megvásárolja; és ebből állt azon béke, melynek emlékét Scaurus pénzei örökítették meg, melyeken Aretas király, tevéjét kantárszáron vezetve, a római előtt térdreborul s neki olajágat nyujt át. A rómaiak ezen új viszonyainál az arméniaiak, iberek, bosporusiak és nabataeusok irányában sokkal következménydúsabbá lett azon szomszédság, melybe Syria elfoglalása által a párthusok birodalmával jutottak. Amily simulékonyan lépett fel a római diplomatia Phraatessel szemben, midőn a pontosi és arméniai államok még fennállottak, amily készségesen átengedték neki akkor Lucullus úgy mint Pompeius az Euphráton túl fekvő tartományok birtokát, oly rideg állást foglalt most az új szomszéd az Arsakidák mellett; s ha azon királyi erény, mely a koronás főket saját hibáik feledésére megtanítja, megengedte, Phraates most ugyancsak megemlékezhetett Mithridates intő szavairól, melyek szerint a párthus, ha a nyugatiakkal szövetkezik a vele törzsrokon birodalmak ellen, előbb ezeket, de utánok önmagát is romlásba sodorja. A rómaiak és párthusok, szövetkezve tették tönkre Arméniát; s midőn ez megbukott, Róma, híven régi politikájához, szerepet cserélt és a megalázott ellenfélnek kedvezett a hatalmas szövetséges rovására. Ide vág már azon feltünő kedvezés is, melyben Pompeius az idősb Tigranest, fia, a párthus király szövetségese és veje ellenében részesítette; az pedig már közvetlen sértés volt, midőn kevéssel utóbb az ifjabb Tigranes családjával együtt Pompeius rendeletére fogságba vettetett, s még akkor sem bocsáttatott szabadon, midőn Phraates járt közben leánya és veje érdekeben a vele szövetségben álló hadvezérnél. Pompeius azonban itt nem állapodott meg. Korduene tartományt, melyre úgy Phraates mint Tigranes igényt tartottak, római hadak által ez utóbbi

számára elfoglaltatta s a birtokban levő párthusokat a határból kiverette, sőt az Adiabenében fekvő Arbeláig üldöztette, anélkül, hogy a ktesiphoni kormánynyal előbb ez
65. ügyben csak szót is váltott volna (689). De legaggasztóbb volt erre nézve az, hogy a rómaiak semmiképen sem látszottak hajlandóknak a szerződésileg megállapított Euphráthatárt tiszteletben tartani. Arméniából Syriába menő római hadosztályok több ízben egyenesen keresztül mentek Mesopotámián; az osroenei arab emir, Abgaros, feltünően kedvező feltételek alatt felvétetett Róma védnökségébe; sőt Oruros, mely felső Mesopotámiában, körülbelül Nisibis és a Tigris közt, a kommagenei Euphrát-átkeléstől 50 német mértföldnyire fekszik, Róma uralmának, és pedig alkalmasint közvetett uralmának keleti végpontjává jelöltetett ki, amennyiben Mesopotámiának nagyobb és termékenyebb éjszaki felét a rómaiak úgy, mint Korduenét, az arméniai birodalomhoz csatolták. Ezáltal az Euphrát helyett a nagy syriai-mesopotámiai sivatag lett a rómaiak és párthusok közt határrá; s ez is, úgy látszott, csak egyelőre. Azon párthus követeknek, kik Pompeiushoz jöttek, az Euphráthatárra vonatkozó, bár úgy látszik, csak szóval kötött szerződések megtartását sürgetni, ez azon kétértelmű feleletet adta, hogy Róma területe annyira terjed, amennyire joga. E szavakhoz commentárul látszott szolgálni Pompeiusnak feltünő közlekedése Média, sőt még a távol fekvő Elymais (Susiana, Media és Perzsia közt a mai Luristanban*) tarto-

*) E felfogás Plutarch elbeszélésén alapszik *(Pomp. 36.)* melyet Strabo is támogat, midőn Elymais satrapájának helyzetét leirja (16, 744). Ennek csak felcicomázása az, hogy a Pompeius által legyőzött tartományok és királyok lajstromában Médiával és ennek királyával, Dareiossal is találkozunk (Diodor *fr. Vat.* 140. l., Appian. *Mithr.* 117); s ebből van kimagyarázva Pompeiusnak a mélusokkal vitt hábo-

mányok párthus satrapáihoz. Ez utóbbi hegyes, harcias és félreeső ország helytartói örök idők óta azon törekedtek, hogy a nagy királytól függetlenekké tehessék magokat, ami annál sértőbbé és fenyegetőbbé tette a párthus kormányra nézve Pompeius eljárását, ki e dynasták felajánlott hódolatát elfogadta. Nem kevésbbé jellemző volt az is, hogy a rómaiak a „királyok királya“ címét, melyet eddig a párthus királynak a hivatalos érintkezésben magok is megadtak, most egyszerre az egyszerű királyi címmel cserélték fel. Ez inkább volt fenyegetés, mintsem a hivatalos illem megsértése. Amióta Róma a Seleukidák örökségébe beült, majdnem úgy látszott, mintha egy alkalmas pillanatban vissza akarna nyúlni ama régi korba, melyben Antiochia urai egész Iran és Turan felett uralkodtak, s melyben párthus birodalom még nem, csak egy párthus satrapaság létezett. A ktesiphoni udvarnak eszerint elég oka lett volna háborút indítani Róma ellen; s ennek bevezetéseül tűnt fel az, midőn 690-ben a határkérdés miatt Arméniának háborút izent. De Phraates még sem mert a rómaiakkal nyíltan szakítani, épen most, midőn félelmes vezérök erős hadseregével birodalmának határain állott. Midőn Pompeius biztosokat küldött ki a párthus birodalom és Arménia közti viszály békés kiegyenlítésére, Phraates meghajolt a reá kényszerített római közbenjárás előtt, és eltűrte hogy a biztosok Korduenét és az éjszaki Mesopotámiát 64.

rúja (Vell. 2. 40. Appian. *Mithr.* 106, 114) sőt még ekbatánai hadjárata is (Oros. 6, 5.). Ez aligha tévesztette ezt össze a Karmelen fekvő hason nevű mesés várossal; az egész egyszerűen egy, amint látszik, Pompeius nagyszavú és szándékosan kétértelmű hadi jelentéseiből keletkezett túlzás, mely egy a gaetulok elleni razziából Afrika nyugati partjára intézett hadjáratot (Plut. *Pomp.* 38), a nabateusok elleni nem sikerült expeditiójából Petra elfoglalását, az arméniai határkérdésben hozott döntő itéletéből pedig a római birodalmi határnak Nisibisen túl való megállapítását csinálta.

Arméniának itéljék oda. Phraates leánya kevéssel utóbb, fia és férje társaságában a római hadvezér diadalmenetének pompáját növelte. A párthusok is remegtek Róma túlhatalmától; s annak, hogy nem sujtattak le Róma fegyverei által úgy mint Pontos és Arménia, oka úgy látszik, az volt, hogy nem mertek ellene síkra szállani.

A tartományok szervezése.

Ezek után Pompeiusnak feladata volt még az újonnan nyert tartományok belviszonyait szabályozni s a tizenhárom éves pusztító háború nyomait lehetőleg elenyésztetni. A szervezés azon művét, melyet Kis-Ázsiában Lucullus és a melléje rendelt bizottság, Krétán pedig Metellus kezdett meg, Pompeius fejezte be. Az eddigi ázsiai provincia, mely Mysiát, Lydiát, Phrygiát, Kariát és Lykiát foglalta magába, határszéli tartományból belsővé lett; újonnan szerveztettek Bithynia és Pontus tartomány, mely Nikomedes egész egykori birodalmából s az egykori pontusi államnak a Halysig s azon túl terjedő nyugati feléből alakíttatott; Kilikia tartomány, mely ugyan már régibb volt, de nevének megfelelő kiterjedést és szervezetet mégis csak most kapott, s melyhez Pamphylia és Isauria is csatoltatott; Syria és Kréta provinciák. Annak természetesen még sok híjja volt, hogy az országok e tömege a szó mai értelmében római területbirtoknak legyen tekinthető. A kormányzat alakja és rendje lényegében a régi maradt; csakhogy az eddigi uralkodók helyét a római község foglalta el. Ezen ázsiai tartományok, mint eddig, az uradalmi birtokok tarka vegyülékéből álltak; tényleg vagy jogilag autonom városokból, fejedelmi és papi birtokokból és királyságokból, melyek belkormányzat dolgában többé vagy kevésbbé mindnyájan magokra voltak hagyatva, egyebekben pedig, hol enyhébb hol szigorúbb alakban függtek a római kormánytól és ennek proconsulaitól, azon módon, mint függtek előbb a

nagykirálytól és satrapáitól. A függő dynasták közt, legalább rangra nézve első helyen Kappadokia királya állt, kinek területét Melitene (Malatia körül) vidékének adományozása által már Lucullus kiterjesztette az Euphrátig, s kinek Pompeius még egyfelől nyugati határán nehány Kilikiából kihasított, Kastabalától az Ikonion melletti Derbeig terjedő kerületet, másfelől keleti határán az Euphrát bal partján Melitenével szemben fekvő Sophene tartományt adta, melyet kezdetben az arméniai Tigranes hercegnek szánt, miáltal az Euphráton átvezető legfontosabb út teljesen e fejedelemnek kezébe jutott. A Syria és Kappadokia közt fekvő kis Kommagene tartomány, Samosata (Samsat) fővárossal, mint függő királyság megmaradt a már említett Seleukida, Antiochos birtokában*); ennek adta Pompeius még Seleukeia (Biradjik mellett) fontos várát, mely az Euphráton átvezető déli úton uralkodott, valamint az Euphrát balpartjának emellett fekvő széleit; s ezáltal gondoskodott róla, hogy az Euphráton átvezető két legfontosabb út, a keleti parton megfelelő területtel együtt két, Rómától mindenben függő uralkodó kezében maradjon. Kappadokia és Kommagene királyai mellett, s valódi hatalom dolgában jóval felettök állva uralkodott Kis-Ázsiában az új Deiotarus király. Deiotarus, a tolistobogiusok Pessinus környékén letelepedett kelta törzse négyes fejedelmeinek egyike, Lucullus és Pompeius által a többi apró római védencekkel együtt segédhadak kiállítására felszólíttatván,

Hübérkirályok. Kappadokia.

Kommagene.

Galatia.

*) Azon háború, melyet ezen Antiochos Pompeiussal állítólag viselt volna (Appian. *Mithr.* 106, 117), igen kevéssé áll öszhangzásban azon szerződéssel, melyet ugyanaz Lucullussal kötött (Dio 36, 4) és zavartalan trónon maradásával; alkalmasint ez is csak az által jutott az illetők eszébe, hogy a kommagenei Antiochos szintén felvétetett a Pompeius által legyőzött királyok lajstromába.

e hadjáratokban, ellentétben a kelet többi renyhe fiaival, oly fényes jeleit adta megbízhatóságának és tetterejének, hogy a római hadvezérek, galatiai örökségéhez s az Amisos és a Halys torkolata közti gazdag vidéken fekvő birtokaihoz még hozzácsatolták az egykori pontosi birodalom keleti felét, Pharnakia és Trapezus tengerparti városokkal, és a pontusi Arméniát Kolchis és Nagy-Arménia határáig, kisarméniai királyság címe alatt. Kevéssel utóbb máris tekintélyes birodalmát még a kelta trokmerek földével toldotta meg, kiknek négyes fejedelmeit helyökből kiszorította. Ekként lett a kis hűbéres Kis-Ázsia leghatalmasabb uralkodóinak egyikévé, kire a birodalmi határ egy fontos részének őrzését rá lehetett bízni. Csekélyebb jelentőségű hűbéresei voltak Rómának a többi nagyszámú galatiai négyes fejedelmek, kiknek egyikét, a trokmerek fejedelmét Bogodiatarust Pompeius a mithridatesi háborúban szerzett érdemeiért az egykor pontosi Mithradation nevű határvárossal ajándékozta meg; Paphlagonia fejedelme, Attalos, ki családját a Pylaemenidák régi uralkodó házából származtatta: Aristarchos és más apró urak Kolchis földén; Tarkondimotos, ki a keleti Kilikiában az Amanos hegyvölgyeiben parancsolt; az ifjabb Ptolemaeos Mennaeos, ki tovább uralkodott Chalkisban a Libanoson; a nabataeus király Aretas, mint Damaskos ura; végre az Euphráton inneni és túli tartományok arab emirjei, Abgaros Osroeneben, kit a rómaiak, hogy mint előre tolt őrszemet a párthusok ellen felhasználhassanak, minden módon saját érdekeikhez láncolni igyekeztek, Sampsikeramos Hemesában, a rhambaeus Alchaudonios és egy más bostrai emir. Ezekhez járultak továbbá azon papi urak, kik a keleten gyakran világi despoták módjára uralkodtak országok és népek felett, s kiknek a fanatismus e hazájában szilárdan álló

Fejedelmek s urak.

Papfejedelmek.

tekintélyét megingatni, vagy csak templomaik kincseit elrabolni is, a rómaiak nagy észélyesen óvakodtak: az anya-istennő főpapja Pessinusban; Ma istennő két főpapja a kappadokiai Komanában (a Saros felső mentén) és a hasonnevű pontosi városban (Gümenek, Tokat mellett), mely két pap a maga országában hatalom dolgában csak a királynak állt alatta, s kiknek mindenike még sokkal későbbi korban is terjedelmes fekvő birtokokkal, saját törvényhatósággal s vagy hatezer templomi rabszolgával bírt — a pontosi főpapi hivatalt Pompeius Archelaosnak, a Mithridatestől a rómaiakhoz átpártolt hasonnevű hadvezér fiának adta; — a venasusi Zeus főpapja a Morimene nevű kappadokiai kerületben, kinek jövedelme évi 23,300 tallérra (15 talentum) rúgott; azon földnek „főpapja és ura" a zord Kilikiában, melyen Teukros, Aias fia Zeus számára templomot alapított, melynek élén örökjoguk alapján ivadékai álltak; a zsidók „népének főpapja és ura", kinek Pompeius visszaadta nemzetében a főnökséget, komolyan intvén őt, hogy maradjon békében s ne járjon többé hódítani. E világi és papi potentátok mellett a városközségek álltak. Ezek részben nagyobb kötelékekbe voltak egyesítve, melyek némi viszonylagos önállósággal bírtak, minő például a huszonhárom lykiai városnak jól rendezett és például a sivár kalózkodástól mindig tartózkodó szövetsége volt; ellenben a nagyszámú magokban álló városok, még ha önkormányzatuk okmányilag biztosíttatott is, tényleg mindenben a római helytartóktól függtek. Városközségek.

A rómaiak átlátták, hogy ha a keleten a hellenséget képviselni és Nagy Sándor határait megvédeni s küljebb terjeszteni akarják, mindenekfelett a városi ügy felvirágzását kell előmozdítaniok; mert míg a városok mindenütt a művelődés hordozói, addig keleten a keletiek és nyugatiak A városi ügy előmozdítása Ázsiában.

közti antagonismus még ezenfelül legélesebben a keleti katonai-despotikus hűbéri hierarchiában és a hellén-itáliai iparűző és kereskedő városi életben öltött testet. Lucullus és Pompeius, bármily kevéssé törekedtek is különben a kelet viszonyainak egyformásítására, s bármily hajlandó volt is ez utóbbi elődének rendelkezéseit a részletekben javítgatni és módosítani, mégis mindketten tökéletesen megegyeztek azon elvben, hogy a városi életet Kis-Ázsiában és Syriában tőlök telhetőleg elő kell mozdítaniok. Kyzikosnak, melynek erőteljes ellentállásán törött meg az utólsó háború első dühe, Lucullus tetemesen megnagyobította területét. A pontosi Herakleias, dacára a rómaiak elleni erélyes ellentállásának, területét és kikötőit mégis visszakapta s a senátus Cotta barbár dühöngését a szerencsétlen város ellen keményen megrótta. Lucullus mélyen és őszintén sajnálta, hogy a sors megtagadta tőle azon szerencsét, hogy Sinopét és Amisost a pontosi úgy mint római katonaság pusztításaitól megmenthesse; és legalább minden lehetőt megtett, hogy őket ismét helyreállítsa, tetemesen megnagyobbíttatta területöket, újra benépesítette őket részint régi lakosaikkal, kik hívó szavára tömegesen visszatértek szeretett hazájokba, részint új, hellen származású települőkkel és gondoskodott a lerombolt épületek új felépítéséről. Hasonló értelemben és még nagyobb mértékben működött Pompeius. Már a kalózok legyőzése után a kézrekerült foglyokat, kiknek száma a 20,000-et meghaladta, ahelyett, hogy elődeinek példájára keresztre feszíttette volna, részint a sík Kikilia elpusztult városaiban, mint Mallosban, Adanában, Epiphaneiában s főkép Soloiban, mely ettől fogva Pompeiusváros (Pompeiupolis) nevet viselt, részint az achaiai Dymében, sőt még Tarentben is

letelepítette. E kalóztelepítést sokan gáncsolták *), miután mintegy megjutalmazni látszott a bűnt; de a valóságban politikai úgy, mint erkölcsi tekintetben teljesen igazolva volt, mert az akkori viszonyok közt a kalózkodás nem volt igazi rablás és méltányos volt a foglyokkal a harci jog alapján bánni el. Mindenekfelett azonban lelkén viselte Pompeius a városi élet felvirágoztatását ez új római tartományokban. Említettük már, mily szegény volt városok dolgában a pontosi birodalom; Kappadokia legtöbb kerületének még egy századdal utóbb sem voltak városai, csak hegyi várai, menhelyül a földmívelő népnek háború idején; s ez időben így lehetett ez egész keleti Kis-Ázsiában, kivéve a partokon csekély számmal elszórt görög gyarmatokat. Azon városok számát, melyeket Pompeius e tartományokban újonnan alapított, s melyek közől többen a virágzás magas fokára emelkedtek, a kilikiai telepítéseket beleértve, harminckilencre teszik. E helységek legnevezetesebbjei az egykori pontosi birodalomban Nikopolis, a „diadalváros", azon helyen alapítva, melyen Mithridates az utólsó elhatározó vereséget szenvedte — legszebb győzelmi emléke a diadalmi jelekben oly gazdag hadvezérnek; Megalopolis, Pompeius előneve után nevezve el, Kappadokia és Kis-Arménia határán, a későbbi Sebasteia (ma Siwas); Ziela, melynél a rómaiak egy szerencsétlen csatát vívtak, egy az Anaitis ottani temploma körül keletkezett és eddig a templom főpapjának tulajdonát képező helység, melynek Pompeius adott városi formát és városi jogot; Diospolis,

*) Alkalmasint erre céloz Cicero szemrehányása (*de off.* 3, 12, 49): *piratas immunes habemus, socios vectigales;* a mennyiben Pompeius a maga kalózgyarmatait alkalmasint már alapításukkor adómentességgel ruházta fel, míg a Rómától függő tartományi községek, mint tudjuk, általjában adót fizettek.

azelőtt Kabeira, utóbb Neokaesareia (Niksar), szintén az utólsó háború egyik csatatere; Magnopolis vagy Pompeiupolis, vagyis a helyreállított Eupatoria a Lykos és Iris összefolyásánál, mely eredetileg Mithridates által építtetett, de a rómaiakhoz történt átpártolása miatt általa ismét leromboltatott; Neapolis, másként Phazemon, Amasia és a Halys közt. E városok legtöbbje nem távolból hozott telepűlők által, hanem úgy alapíttatott, hogy egy csomó falu leromboltatván, lakóik az új falgyűrűn belől egyesíttettek; csak Nikopolisban telepítette le Pompeius seregének azon rokkant és öreg katonáit, kik jobb szerettek itt azonnal, mint Itáliában utóbb alapítani hazát magoknak. De Pompeius egy intésére egyebütt is keletkeztek új központjai a hellen civilisátiónak. Paphlagoniában egy harmadik Pompeiupolis jelölte meg azon helyet, melyen Mithridates serege
88. a 666-iki nagy győzelmet vívta a bithyniaiak felett. Kappadokiában, mely talán minden más tartománynál többet szenvedett a háború által, Pompeius a székvárost Mazakát (utóbb Kaesareia, ma Kaisarieh) és hét más helységet helyreállított és városilag szervezett. Kilikiában és Koilesyriában húsz Pompeius által alakított várost számláltak meg. A zsidók által elhagyott kerületekben a Dekapolisban Gadara emelkedett ki Pompeius parancsára romjaiból, és vettetett meg Seleukis városának alapja. Pompeiusnak az ázsiai szárazföldön rendelkezésére állott uradalmi földeknek legeslegnagyobb részét új telepítései számára kellett fordítania, míg Krétán, melylyel Pompeius keveset vagy mitsem törődött, úgy látszik, hogy a római uradalmi birtok meglehetős terjedelemben megmaradt. — Valamint új helységek alapítására, úgy gondja volt Pompeiusnak a fennállóknak rendezésére és emelésére is. Az elharapódzott visszaéléseknek és bitorlásoknak tőle telhetőleg véget vetett;

kímerítő és a különböző tartományok számára nagy gonddal készített községi szabályzatok szabályozták a municipális élet részleteit. A legtekintélyesebb városok nagy része új szabadalmakat kapott. Autonomiát nyertek Antiochia az Orontes parján, a római Ázsia legnagyobb városa, mely csak kevéssel állt mögötte az egyiptomi Alexandreiának és az ókor Bagdadjának, a párthus birodalomban fekvő Seleukeiának; továbbá Antiochia szomszéd városa: a pierosi Seleukeia, mely ezzel jutalmaztatott Tigranes elleni bátor önvédelméért; Gaza és egyáltaljában a zsidó uralom alá nem tartozó városok mind; Elő-Ázsiában Mytilene; a fekete tenger partján pedig Phanagoria.

Összeredmény.

Ekként be volt fejezve az ázsiai római állam épülete, mely hűbérkirályaival s hűbéreseivel, fejedelmi papjaival és egy csomó egészen vagy félig szabad városával élénken emlékeztet a németek szent római birodalmára. Nem volt csodamű, sem a legyőzött nehézségeket, sem a tökély elért fokát tekintve, s nem is bírták azzá tenni azon nagy szavak, melyeket Rómában az előkelő világ Lucullus, a nagy tömeg pedig Pompeius dicsőítésére pazarolt. Nevezetesen Pompeius oly módon ünnepeltette és ünnepelte magát, hogy könnyű lett volna őt még vízeszűbbnek tartani, mint volt valóban. Ha a mytileneiek szobrot emeltek neki, mint megváltójuknak és alapítójuknak, mint aki az egész föld kerekségét elborító háborút szárazon úgy mint tengeren befejezte, a hódolat e mértéke nem tetszhetett túlzóan fellengzőnek, a kalózok és a kelet birodalmainak legyőzőjével szemben. De a rómaiak ezúttal túltettek a görögökön. Pompeius saját diadalmeneti felírásai tizenkét millió meghódított lelket és 1538 elfoglalt várost és várat sütöttek ki — mintha a mennyiséggel akarnák pótolni a minőség hiányait — és győzelmeinek körét a maeotisi tótól a káspi, s

ettől a veres tengerig terjesztették ki, mely három tenger közől egynek sem látta még színét sem; és ha nem is állította egyenesen, mégis okot adott a közönségnek azon hitre, miszerint Syria lefoglalása, mely csakugyan nem volt hőstett, az egész keletet Baktriáig és Indáig a római birodalomhoz csatolta, oly ködös távolba enyészett keleti hódításainak határa saját előadásaiban. A demokratikus szolgaiság, mely minden időben versenyzett az udvaroncokéval, készségesen fogadta az efféle ízetlen szemfényvesztést.

61. Ez nem érte be azon fényes diadalmenettel, mely 693. sept. 28. és 29-kén a nagy Pompeiusnak negyvenhatodik születése napján vonúlt végig Róma utcáin, felékesítve, hogy a mindennemű drágaságokat ne is említsük, Mithridates koronázási jelvényeivel és Ázsia leghatalmasabb három királyának, Mithridatesnek, Tigranesnek és Phraatesnek gyermekeivel; hanem hadvezérét, amiért huszonkét királyt győzött le, királyi kitűntetésekkel jutalmazta meg, az arany koszorúval s a hivatalos hatalom jelvényeivel életfogytiglanra felruházta. A tiszteletére vert pénzeken pedig épen a világgömbjét látjuk, három világrészben szerzett hármas babér között, fölötte lebegve pedig azon arany koszorút, melylyel a polgárság tisztelte meg Afrika, Spanyolország és Ázsia legyőzőjét. Ily gyermekes hódolatokkal szemben nem csuda, hogy akadtak, k'k ellenkező értelemben is felszólaltak. A római előkelő világban általjában azt beszélték, hogy a kelet meghódításának tulajdonképeni érdeme Lucullust illeti meg, s Pompeius csak azért ment a keletre, hogy Lucullust helyéből kiszorítsa s az idegen kéz által aratott babért a maga halántékai köré fűzze. Egyikben sem volt egy szikra igazság sem; nem Pompeius, hanem Glabrio küldetett Azsiába Lucullust felváltani, és bármily derekasan harcolt is Lucullus, tény volt,

hogy, midőn Pompeius vette át a főparancsnokságot, a rómaiak már minden előbbi vívmányaikat elvesztették volt és Pontusnak egy talpalatnyi földjét sem bírták. Találóbb volt a fővárosi közönség gúnyja, mely a földteke hatalmas legyőzőjét gúnynévül az általa legyőzött nagyhatalmak nevével ruházta fel s őt hol „salemi győzőként" hol „emirként" *(Arabarches)*, hol a római Sampsikeramosként üdvözölte. Az elfogulatlan itélő azonban sem ama nagyításokat, sem e kissebbítéseket nem fogja magáévá tenni. Lucullus és Pompeius, midőn Ázsiát meghódították és rendbe szedték, nem ugyan hősöknek és állam-alapítóknak, de igen értelmes és erélyes hadvezéreknek és helytartóknak bizonyították magokat. Lucullus mint hadvezér nem közönséges tehetségnek és a vakmerőséggel határos önbizalomnak adta tanújelét, Pompeius pedig katonai belátásának és ritka tartózkodásának; és aligha létezett is hadvezér, ki ily haderővel s ily teljesen szabad helyzetben oly óvatosan lépett volna fel, mint Pompeius a keleten. Mindenfelől a legfényesebb feladatok mintegy önkényt tárultak eléje: mehetett a kimmeri Bosporusra és a veres tenger felé; volt alkalma háborút izenni a párthusoknak; Egyiptom fellázadt tartományai felszólították, hogy a Róma által el nem ismert Ptolemaeos királyt taszítaná le a trónról és hajtaná végre Sándor végrendeletét; de Pompeius nem ment sem Pantikapaeonba sem Petrába, sem Ktesiphonba sem Alexandreiába; mindenütt csak azon gyümölcsöket szedte le, melyek magoktól hullottak ölébe. Hasonlóképen, minden csatáját, tengeren úgy mint szárazon, roppant túlhatalommal vívta. Ha e mérsékletnek forrását a kiadott utasítások, mint Pompeius mondani szokta, vagy legalább annak belátása képezte volna, miszerint Rómának hódításaiban végre is meg kell valahol állapodnia, s hogy az új területnöveke-

dés nem válnék az államnak előnyére, akkor nagyobb dicséretet érdemelne, mint minőben a történelem a legtehetségesebb katonát részesítheti; de Pompeius természete mellett, tartózkodásának egyetlen forrását kétségkívül a biztosságnak és kezdeményezésnek azon hiánya képezte, mely jellemének tulajdona volt, — bár igaz, hogy e hiányai ez esetben sokkal többet használtak az államnak, mintsem elődének ellenkező természetű erényei. Igaz ugyan, hogy Lucullus ép úgy követett el nagy hibákat, mint Pompeius. Lucullus a magáéinak gyümölcseit maga szedte, miután meggondolatlan eljárása győzelmeinek minden eredményétől ismét megfosztotta; Pompeius utódaira hagyta, hogy a párthusok elleni tévesztett politikájának következményeit viseljék. Vagy háborút indíthatott volna ellenök, ha bízott magában, vagy fenntarthatta volna velök a békét, és igéretéhez képest az Euphrátot határul elismerhette; azt nem tette tétovázásból, ezt nem hiúságból, s ez vezette azon egyűgyű perfidiára, melylyel azon jó szomszédi viszonyt, melyet a ktesiphoni udvar kívánt s a maga részéről fenn is tartott, mértéktelen túlkapásai által lehetetlenné tette, de az ellenfélnek mégis megengedte, hogy a szakításra és megtorlásra maga válaszszon alkalmas időt magának. Ázsia igazgatásában Lucullus több mint fejedelmi vagyont szerzett magának, és Pompeius is, szervezési munkája jutalmául Kappadokia királyától, a gazdag Antiochia várostól s más uraktól és községektől nagy összegeket kapott készpénzben s még nagyobbakat kötelezvényekben. Az ily zsarolások azonban már megszokott adóvá váltak s mindkét hadvezér, fontosabb kérdésekben végre is nem volt egyenesen megvásárolható s lehetőleg csak azon párt által fizettette meg magát, melynek érdekei Rómáéival megegyeztek. Az akkori körülmények álláspontjáról itélve mindkettőnek igazgatását

ennek dacára dicséretesnek, s első sorban Róma, másodikban a tartományok érdekével megegyezőnek mondhatjuk. A védenceknek alattvalókká átalakítása, a keleti határ helyesebb szabályozása s egy erős és egységes kormányrendszer életbeléptetése üdvös volt úgy az uralkodókra, mint az alattvalókra nézve. Róma pénzügyi nyeresége óriási volt; az új vagyoni adó, melyet egyes különösen felmentett községek kivételével mindezen fejedelmeknek, papoknak és városoknak Rómába fizetniök kellett, a római állam jövedelmeit eddigi összegöknek majdnem felével megszaporította. Ázsiára természetesen súlyos terhek rovattak. Pompeius pénzben és drágaságokban 15 millió tallérnyi (200 mill. sest.) összeget tett le az állampénztárba, 29 milliót (16,000 talentom) pedig katonái és tisztjei közt kiosztott; s ha ezekhez a Lucullus által hazahozott jelentékeny összegeket, a római hadsereg nem hivatalos zsarolásait s magát a hadi károk összegét is hozzászámítjuk, természetesnek fogjuk találni az ország anyagi kimerültségét. Ázsiának a rómaiak általi megadóztatása talán nem volt terhesebb előbbi uralkodóinak adórendszerénél, de annyiban mégis súlyosabban nehezedett az országra, amennyiben adójának nagyobb része ettől fogva a külföldre ment és csak kisebb része költetett el Ázsiában; és úgy a régi, mint az újonnan szerzett tartományokban tisztán az országnak Róma javára való kizsákmányolására volt alapítva. De a felelősség ezért nem annyira személyesen a hadvezéreket, mint az otthon lévő pártokat illeti, melyekre azok kénytelenek voltak tekintettel lenni; sőt Lucullus erélyesen igyekezett a római tőkepénzesek uzsoráskodó üzelmei elébe Ázsiában gátat vonni, ami nagy részben oka volt bukásának is. Mily komolyan törekedett mindkettő az elszegényedett tartományokat ismét felvirágoztatni, bizonyítja tevékenységök ott,

a hol a pártpolitika iránti tekintetek kezeiket meg nem kötötték, nevezetesen gondoskodásuk a kisázsiai városokról. Habár nem egy romban fekvő ázsiai falu még évszázadok múlva is emlékeül szolgált a nagy háborúnak, mégis Sinope fennállásának új korszakát bátran azon évtől számlálhatta, melyben Lucullus által helyreállíttatott s a pontosi birodalom majdnem minden tekintélyesebb benföldi városa Pompeiust, mint alapítóját, hálás tiszteletben részesíthette. A római Ázsiának Lucullus és Pompeius általi szervezését, minden tagadhatatlan hiányai dacára egészben véve észszerünek és dicséretesnek mondhatjuk; de bármily nagy bajok és terhek jártak is vele, Ázsia sokat szenvedett népének már csak azért is örömmel kellett azt fogadnia, mert meghozta magával az országnak oly régóta s oly keservesen nélkülözött bel- és külbékéjét.

A kelet Pompeius eltávozása után.

És nagyjában véve fenn is állt a kelet békéje mindaddig, míg Róma urainak új triarchiája azon, Pompeius által csak a sajátságát képező tétovázással megpendített tervet, hogy az Euphráttól keletnek fekvő tartományok is a római birodalomhoz csatoltassanak, erélyesen, de szerencsétlenül fel nem elevenítette, s kevéssel ezután a polgárháború mint minden más, úgy a keleti tartományokat is bele nem sodorta végzetes örvényébe. Hogy időközben Kilikia helytartóinak az Amanos hegyi népeivel, a syriaiaknak pedig a sivatag hordáival szakadatlanul hadakozniok kellett s e háborúban, nevezetesen a beduinok ellen nem egy római hadosztály veszett el, mindez nem bír további jelentőséggel. Figyelemreméltóbb azon makacs ellentállás, melyet a szívós zsidó nemzet fejtett ki a hódítók ellenében. Részint a trónjáról letaszított Aristobulos király fia, Alexandros, részint Aristobulos maga, kinek nemsokára sikerült fogságából megszökni, Aulus Gabinius helytartósága alatt

(697—700) három ízben csináltak felkelést az ország új urai ellen, és Hyrkanos főpapnak Róma által életbeléptetett kormánya mindannyiszor elbukott a felkelés előtt. Nem politikai meggondoltság, hanem a keletieknek legyőzhetetlen ellenszenve a természetellenes járom ellen kényszerité őket saját ösztönük ellen rúgódozni; amint például a felkelések utólsója és legveszélyesebbike, melyre közvetlen alkalmul az szolgált, hogy a syriai megszálló sereg az egyiptomi válságok következtében az országból kivonatott, a Palaestinában lakó rómaiak legyilkolásával kezdődött. Nagy fáradsággal sikerült csak a derék helytartónak azon csekélyszámú rómaiakat, kik e sorsot elkerülték és ideiglenes menhelyre találtak Garizim hegyén, a felkelők kezéből, kik őket itt körülkerítették, megmenteni s a felkelést több, sokáig kétes nyílt ütközet és hosszadalmas ostromlások után leverni. Ennek következtében a főpapi monarchia eltöröltetett s a zsidó föld, mint egykor Makedonia, öt önálló, aristokratiai alapon szervezett kormányzótestületek által igazgatott kerületre osztatott; másfelől Samareia és a zsidók által lerombolt más községek Jeruzsálem ellensúlyozása végett helyreállíttattak, végre nagyobb adó rovatott a zsidókra, mint amekkorát Syria többi római alattvalói fizettek. 57—54.

Még Egyiptom királyságára és melléktartományára, a szép Kypros szigetre kell egy tekintetet vetnünk, az utólsóra, mely a Lagidák terjedelmes hódításai közől még birtokában maradt. Egyiptom most a hellen keletnek egyetlen, legalább névleg függetlennek maradt állama volt; valamint egykor a perzsák, midőn a földközi tenger keleti felében magokat megfészkelték, Egyiptomot utóljára hódították meg, azonképen a nyugat hatalmas hódítói is legtovább késtek e gazdag és sajátságos ország elfoglalásával. Az egyiptomi birodalom.

Ennek oka, mint már jeleztük, sem Rómának Egyiptom ellentállásától való félelmében, sem a kellő alkalom hiányában nem rejlett. Egyiptom körülbelül ép oly tehetetlen
81. volt mint Syria, és már 673-ban teljesen jogos módon örökül szállt Rómára; a királyi testőrségnek az alexandreiai udvarban való uralkodását, mely ministereket s alkalmilag királyokat tett meg és tett le, mely zsebre dugta amit szemeszája megkívánt, és ha zsoldjának felemelése megtagadtatott, a királyt saját palotájában ostrom alá fogta, az ország, vagy inkább a főváros — mert a vidék, mezei rabszolgákból álló népességével egyáltalján mitsem nyomott a latban — semmiképp sem szerette, s volt benne legalább egy párt, mely Egyiptomnak Róma általi lefoglalását óhajtotta, sőt még lépéseket is tett ennek megvalósítására. De minél kevésbbé gondolhattak is Egyiptom királyai arra, hogy fegyverrel szállhassanak síkra Róma ellen, annál erélyesebben állt ellen az egyiptomi arany Róma egyesítési terveinek; és az egyiptomi nemzetgazdaság sajátságos despotico-communistikus centralisátiója következtében az alexandreiai udvar jövedelmei a római állam jövedelmeivel még akkor is körülbelől egyenlők voltak, midőn ezeket Pompeius oly jelentékenyen megszaporította. Ehez járult az oligarchia gyanakvó féltékenysége, mely Egyiptomnak úgy meghódítását, mint kormányzását egy emberre bízni nem akarta. Ekként Egyiptom és Kypros tényleges urai, a senátus vezérlő tagjainak megvesztegetése által ingadozó trónjukat nem csak megtartották, hanem még meg is erősíthették, és királyi címök helybenhagyását a senátustól megvásárolhatták. De ezzel még nem értek célt. A formaszerinti államjog a római polgárság végzését tette szükségessé; amíg ilyet nem nyertek, addig a Ptolomaeusok minden demokrata kormányembernek szeszélyétől függtek,

aminek folytán a megvesztegetés háborúját Rómának másik pártja ellen is viselniök kellett, mely mint a hatalmasabbik, sokkal drágábbra tartotta magát. Az ügy kimenetele különböző volt. A nép, azaz a demokratia vezérei 696-ban elrendelték Kypros lefoglalását; hivatalos okául annak, hogy miért kell ennek épen most megtörténnie, azt adván, hogy a kyprosiak a kalózságot előmozdították. Marcus Cato, ellenfelei által e rendszabály végrehajtásával megbízatván, sereg nélkül ment a szigetre; de nem is volt rá szüksége. A király mérget ivott; a lakosok ellentállás nélkül meghódoltak a kikerülhetetlen végzet előtt és a kilikiai helytartó alá rendeltettek. A majdnem 7000 talentomot (majd 13 millió tallér) magában foglaló kincstár, melyhez hogy a koronája megmentésére szükséges megvesztegetések végett hozzányúljon, az ép oly kapzsi, mint fösvény király nem bírta magát elhatározni, ezzel együtt a rómaiak kezébe jutott és örvendetes módon megtöltötte kincstáruk üres termeit. Egyiptomban uralkodó testvérének azonban sikerült Róma új uraitól egy népvégzés általi elismertetését 695-ben megvásárolni, és pedig állítólag 6000 talentomon (11 millió tallér). A polgárság azonban, mely a rosz kormányzás ellen már rég el volt keseredve, most pedig Kypros végleges elvesztése és a rómaiakkal történt egyezkedések folytán elviselhetlenné vált adók miatt fellázadt (696), őt emiatt kikergette az országból. Midőn a király erre, mintha megvett árújának elértéktelenedéséről volna szó, azokhoz fordult, kiktől azt megvásárolta, ezek elég méltányosak voltak belátni, hogy mint becsületes üzletembereknek, kötelességök Ptolemaeost birodalmába visszahelyezni; csak afelett nem tudtak megegyezni a pártok, ki bízassék meg ama fontos feladattal, hogy Egyiptomot haddal megszállja és az ezzel járó nyereséget zsebretegye. Csak midőn

Kypros lefoglaltatik. 58.

Ptolemaeus Egyiptomban elismertetik. 59.

Ptolemaeust alattvalói elűzik. 58.

a triarchia a lucai értekezleten ismét megszilárdult, intéztetett el egyúttal ezen ügy is, miután Ptolemaeus késznek nyilatkozott további 10,000 talentomot (18 millió tallér) fizetni: az állam urai most Syria helytartójának, Aulus Gabiniusnak meghagyták, hogy azonnal tegye meg a kellő lépéseket a király visszahelyezésére. Az alexandreiai polgárság ezalatt a koronát az elűzött király legidősb leányának, Berenikének fejére tette s neki a római Ázsia papfejedelmei egyikének, Archelaos komanai főpapnak személyében férjet adott, kiben elég nagyravágyás volt arra nézve, hogy biztos és tekintélyes állását azon remény fejében, hogy a Lagidák trónjára ülhet, kockára tegye. Megkísértette Róma urait a maga ügyének megnyerni, de hiába; azonban Archelaos azon gondolattól sem rettent vissza, hogy új birodalmát fegyveres kézzel védje meg, még akár a rómaiak ellen is. Gabinius, kinek nem volt nyílt felhatalmazása Egyiptom ellen háborút indítani, de kinek Róma urai ezt meghagyták, ürügyül azt használta, hogy az egyiptomiak a kalózoknak állítólag kezökre járnak s hogy Archelaos hajóhadat épít, és haladéktalanul útnak indult Egyiptom határa felé (699). A Gaza és Pelusion közti homoksivatagon, melyen már annyi Egyiptom ellen szándékolt hadjárat hajótörést szenvedett, szerencsésen áthaladt, ami főkép a lovasság gyors és ügyes vezetőjének, Marcus Antoniusnak volt köszönhető. Pelusion határvárát a benne levő zsidó őrség ellentállás nélkül átadta. E várostól tovább haladva találkoztak a rómaiak az egyiptomiakkal, megverték őket, mely alkalommal Antonius ismét kitűntette magát, és a Nilhoz értek, mely római sereget még eddig nem látott. Itt állt ki az egyiptomiak hadserege és hajóhada az utólsó elhatározó harcra; de a rómaiak ismét győztek, s Archelaos maga is, számos emberével, harcolva esett el.

Gabinius visszahelyezi.

55.

A főváros ez ütközet után azonnal megadta magát s ezzel vége szakadt minden ellentállásnak. A szerencsétlen ország átadatott jogszerű zsarnokának: az akasztás és fejezés, melylyel ha a lovagias Antonius közbe nem lép, Ptolemaeos már Pelusionban elkezdte volna a legitím kormány helyreállítását ünnepelni, most gátolatlanul megindult és az apa mindenekelőtt saját ártatlan leányát küldte a vérpadra. A rómaiakkal kialkudott vételárat azonban Ptolemaeos nem bírta megfizetni, azon egyszerű okból, mert a kimerült országból teljes lehetetlenség volt a megkivántató óriási összegeket kiszivattyúzni, dacára annak, hogy a szegény néptől utólsó fillérét is elvették; arra azonban, hogy az ország legalább nyugton maradjon, gondot viselt azon a fővárosban maradt, római gyalogságból és kelta s német lovasságból álló őrség, mely a hazai praetoriánusokat felváltotta, egyebekben azonban nem sikeretlenül lépett nyomdokaikba. Róma eddigi Egyiptom feletti hegemoniája ezzel közvetlen katonai megszállássá alakult át, és a hazai királyság névleges fennmaradása ettől fogva nem annyira kedvezmény, mint inkább kettős teher volt az országra nézve.

Római őrség marad Alexandreiában

V. FEJEZET.

A pártok küzdelmei Pompeius távolléte alatt.

A megvert aristokratia.

A gabiniusi törvénynyel a fővárosi pártok szerepet cseréltek. Amióta a demokratia választott hadvezérének kezébe került az állam hadereje, pártja vagy ami pártjának tekintetett, túlhatalomra kapott a fővárosban is. A nemesség ugyan még erősen összetartott s a comitiumok gépezete úgy mint azelőtt, most is csak oly consulokat gyártott, kik, mint a demokraták mondani szokták, már pólyáikban ki voltak szemelve a consulságra; a választásokat irányozni s a régi családok befolyását e téren megtörni még a hatalom új birtokosai sem voltak képesek. De másfelől a consulság, épen midőn az aristokratiának már sikerült oda vinnie a dolgokat, hogy az „új embereket" úgy szólván teljesen kizárhassa belőle, maga is homályba kezdett borulni a kivételes katonai hatalom újonnan felkelő napja előtt. Az aristokratia érezte ezt, ha egyenesen nem is vallotta be magának; és lemondott önmagáról. Quintus Catuluson kívül, ki mint egy legyőzött párt előharcosa, e hálátlan állomáson
60. tiszteletet érdemlő kitartással haláláig (694) helyt állt, a nemesség legmagasabban álló köreiben nem találunk senkit, ki az aristokratia érdekeit bátran és kitartóan képviselte

AKADEMIA KÖNYVTÁRA

volna. Épen legtehetségesebb és legünnepeltebb emberei, mint Quintus Metellus Pius és Lucius Lucullus tényleg lemondtak a harcról, és amennyire csak illendő módon megtehették, nyaralóikba vonultak vissza, hogy kertjeik s könyvtáraik, madaras házaik és halastavaik közepette a vásártért és a tanácsházat lehetőleg elfeledjék. Még inkább áll ez természetesen az aristokratia fiatalabb nemzedékéről, mely vagy teljesen belemerült a fényűzésbe és az irodalomba, vagy a felkelő nap felé fordult. Csak egy kivételt mutathatott fel ez alól a fiatal nemzedék: Marcus Porcius Catot (szül. 659), ki a legjobb akaratú és ritka odaadású 95.
ember létére mégis a legkalandosabb és legkietlenebb jelenségek egyike e politikai torzképekben oly dúsgazdag időben. Becsületes és kitartó, akarat úgy mint tett dolgában komoly, mély ragaszkodással volt eltelve hazája és ennek ősi alkotmánya iránt; de lassú eszű s erkölcsileg úgy mint érzékileg szenvedélytelen ember létére mindenesetre jó politikai számvető lehetett volna belőle. Szerencsétlenségére azonban csakhamar hatalma alá került a phrásisnak, és eltelve egyfelől a stoa ünnepélyes mondásaival, melyek elvont üresség ökkel és szellemtelen szakadozottságukkal az e korbéli előkelő világban forgalomban valának, másfelől dédapjának példájával, kit különös feladatának tartott második kiadásban mutatni be a világnak, mintapolgár és erénytükör módjára kezdett bolyongani a fővárosban; mint az öreg Cato, szidta a kort, nem lóháton járt hanem gyalog, kamatot nem vett, a katonai kitüntetéseket visszautasította, s a régi jó idők helyreállítását azon kezdte, hogy Romulus király példájára nem viselt inget. E fiatal hűvös eszű tudós, kinek az iskolamesteri bölcseség csak úgy csurgott a szájából s ki mindig csak könyvvel kezében ülve volt látható, e bölcsész, ki sem a harci sem bármely más mesterséghez nem értett, e fellengős

alvajárója az elvont morálphilosophia birodalmának, furcsa torzképe volt ősének, az agg parasztnak, kit gyűlölet és harag szónokká tettek, ki egyiránt mesterileg kezelte az ekét s a kardot, ki a maga korlátolt, de eredeti s egészséges józan eszével mindig fején találta a szöget. Ennek dacára társadalmi s ez által még politikai jelentőségre is vergődött. Bátorsága és negatív erényei e minden ízében nyomorult és gyáva korban imponáltak a tömegnek; sőt még iskolát is teremtett, és akadtak — természetesen olyan a milyen — követői is, kik ez élő bölcsészeti chablont lemásolták és ismét eltorzították. Ugyanezen okon alapúl politikai befolyása is. Miután ő volt az egyetlen ismertebb conservativ, kiben ha tehetség és belátás nem is, de volt becsületesség és bátorság, s ki, ahol szükség volt vagy nem volt személyének kockáztatására, mindik készen állt: csakhamar ő lett az optimaták pártjának elismert fejévé, dacára annak, hogy sem kora, sem rangja, sem esze nem adtak neki jogot a vezérségre. Ahol egyetlen elszánt ember kitartása dönthetett, ott csakugyan bírt is sikert felmutatni s részletes, főkép pénzügyi természetű kérdésekben nem egyszer célszerű módon érvényesítette befolyását; nem is hiányzott a senátus egy üléséből sem, quaestorságát csakugyan korszakot alkotóvá tette, a közköltségvetést pedig élte végeig részleteiben mindig ellenőrizte, amiért is szakadatlan háborúságban állt az adók bérlőivel. Különben nem bírt az államférfinak egyetlen szükséges tulajdonával sem. Képtelen volt valamely politikai célt csak felfogni s a politikai viszonyokat csak áttekinteni is; egész mestersége abból állt, hogy ellene fordult mindenkinek, ki az aristokratia hagyományos erkölcsi-politikai katekismusától eltért vagy kiről ő azt hitte, hogy eltér; amivel természetesen ép annyiszor dolgozott ellenfeleinek mint saját párt és elvtársainak ke-

zökre. Mint az aristokratia Don Quixoteja, egyénisége és tevékenysége által bebizonyította, hogy aristokratia e korban ugyan még létezett, de hogy az aristokratikus politika többé nem volt egyéb üres ábrándnál.

Demokratikus bujtogatások.

Nem nagy dicsőséggel járt az efféle aristokratia elleni küzdelem. Ennek dacára a demokratia természetesen nem hagyott fel a legyőzött ellenfél elleni támadásaival. Mint a tábori csőcselék egy elfoglalt táborra, úgy vetette magát a populáris csürhe a szétugrasztott nemességre, és ezen izgatás tajtékzó hullámokat vert a politikai életnek legalább felszínén. A tömeg annál készségesebben részt vett ez üzelmekben, mert főkép Gaius Caesar, játékainak pazar pompája által (689), melyekben minden használt szerszám, még a vadállatok ketrecei is tömör ezüstből voltak készítve, és általjában bőkezüsége által, mely annyival fejedelmibb volt, mert egyetlen forrását az adósság-csinálás képezte, folyvást jó kedvben tartotta. A nemesség a legkülönfélébb nemű támadásoknak volt kitéve. Bő anyagot nyujtottak ezekre az aristokratikus kormány visszaélései; szabadelvű vagy a szabadelvűség külszinétől csillogó hivatalnokok és ügyvédek, mint Gaius Cornelius, Aulus Gabinius, Marcus Cicero nem szűntek meg az aristokraticus gazdálkodás legbotrányosabb és legszégyenletesebb ágait rendszeresen leleplezni és ellenök törvényeket indítványozni. A senátus, hogy a kihallgattatások szokásos késleltetésének vége szakadjon, oda utasíttatott, hogy a külföldi küldötteket bizonyos meghatározott napokon fogadja. Az idegen követek által Rómában felvett kölcsönökre nézve a kereseti jog eltöröltetett, miután ez volt, állitólag, az egyetlen eszköz arra, hogy a senátusban napi renden lévő megvesztegetéseknek eleje vétessék (687). A senátus azon joga, melynél fogva egyes esetekben a törvények rendeletei alól felmentést adhatott (687), vala-

65.

67.

67.

mint azon visszaélés is, hogy minden előkelő római, kinek a tartományokban valami magán ügyét kellett elintéznie, evégre a senátus által római követi minőséggel ruháztatta
63. fel magát, megszoríttatott (691). A szavazatok vásárlására és a választási üzelmekre rótt büntetések súlyosabbakká
67. 63. tétettek (687. 681), mely utóbbiak nevezetesen botrányos módon fokoztattak azáltal, hogy a senátusból kitaszítottak új választás útján igyekeztek abba visszajutni. Törvényesen kimondatott, ami eddig csak alattomban értetődött, hogy a törvényszéki urak kötelesek azon szabályok alapján szolgáltatni az igazságot, melyeket hivataloskodásuk kezdetén
67. római szokás szerint előre megállapítottak (687). — Leginkább azonban arra törekedett a demokratia, hogy a demokratikus restaurátiót minél tökéletesebbé tehesse és a gracchusi kor vezéreszméit korszerű alakban megvalósíthassa. A papoknak a comitiumok általi választatását, amint azt Gnaeus Domitius életbe léptette, Sulla pedig ismét
63. eltörölte, Titus Labienus néptribún 691-ben egy törvény által ismét helyreállította. Minduntalan hangsúlyozták, mennyi hiányzik még a semproniusi gabona-törvényeknek egész kiterjedésökben való helyreállításából, de azt elhallgatták, hogy ezeknek visszaállítását a megváltozott viszonyok, a kincstár szorult helyzete, és a teljes jogú római polgárok nagyban felszaporodott száma egyszerűen lehe-
Transpadanusok. tetlenné tette. A Po és az Alpok közti vidéken buzgón táplálták az itáilaiakkal valópolitikai egyenjogúsításra irányuló
68. izgatást. Gaius Caesar e végből már 686-ban helységről
65. helységre járt e tartományban; Marcus Crassus 689-ben mint censor, a lakosokat egyenesen a polgárlajstromba bejegyezni készült, amiben csak társának ellentmondása gátolta meg; s a reá következett censorok, úgy látszik, e kisérletet rendszerint ismételték. Amint egykor Gracchus és

Flaccus a latinok patronusai voltak, úgy csaptak fel a demokratia mostani vezérei a transpadanusok szószólóivá, és Gaius Piso (consul 687) keservesen megbánhatta, hogy 67.
Caesar és Crassus egy ily védencét bántalmazni merészelte.
Ellenben ugyane vezérek semmi hajlandóságot sem mutattak a szabadon bocsátottak politikai egyenjogúsításának támogatására; Gaius Manilius néptribúnt, ki a szabadon bocsátottak szavazati jogáról szóló sulpiciusi törvényt egy kevesek által látogatott gyűlésben megújította (687. dec. 67.
31.), a demokratia irányadó emberei azonnal desavouálták, és ezek beleegyezésével semmisítette meg a senátus e törvényt mindjárt másnap keresztülvitele után. Hasonló szellemben kelt azon 689-iki népvégzés, mely mindazon ide- 65.
geneket, kik sem római sem latin polgárjoggal nem bírtak, a fővárosból kiutasította. Amint látjuk, azon ellenmondás, mely a gracchusi politikában rejlett, midőn előmozdította a kirekesztettek törekvését a szabadalmazottak körébe való felvételük után, és ezzel együtt e szabadalmazottakat is támogatta különjogaik fenntartásában, a gracchusi kor utódjaira is átszállt: Caesar és társai, mialatt egyfelől a transpadanusoknak kilátást nyujtottak a polgárjog elnyerésére, másfelől beleegyeztek abba, hogy a szabadonbocsátottak ezentúl is háttérbe maradjanak szorítva, s azon versenynek barbár megakadályozásába, melyre a hellenek és keletiek iparos és kereskedő ügyessége kelt magában Itáliában is az itáliaiakkal. Jellemző a mód, melyen a demo- Rabirius pöre.
kratia a comitiumok régi fenyítő törvényhatósága dolgában eljárt. Sulla ezt nem törölte el tulajdonképen, de tényleg mégis a felségárulás és gyilkosság elítélésére hivatott esküdt-bizottságokat tette helyébe, arra pedig, hogy a régi, már jóval Sulla előtt teljesen gyakorlatiatlanná vált eljárás komolyan visszaállíttassék, józanul gondolni sem lehetett.

Szabadonbocsátottak.

Miután azonban úgy látszott, hogy a népsouverainitás eszméje mégis megkívánja a polgárság fenyítő törvényhatóságának legalább elvi elismerését, Titus Labienus néptribún
63. 691-ben azon öreg embert, ki harmincnyolc év előtt Lucius Saturninus néptribúnt valóban vagy állítólag agyonütötte, ugyanazon halálos törvényszék elé idézte, mely által Tullus király, ha a krónikának igaza volt, a testvérgyilkos Horatiust elítéltette. A vádlott egy bizonyos Gaius Rabirius volt, ki, ha nem is ölte meg Saturninust, de legalább ennek levágott fejével dicsekedett a nagyurak asztalánál, s ki embervadászatai és véres kihágásai folytán különben is rosz hírben állt az apuliai földbirtokosok közt. Ha nem is magának a vádlónak, de azon eszélyesebb embereknek, kik háta mögött álltak, nem az volt céljok, hogy e haszontalan embert a keresztre feszíttessék; és nem bánták, hogy a senátus először a vád formáját lényegesen enyhébbé tette, másodszor pedig az ellenpárt az elítélésére hivatott népgyűlést valamely ürügy alatt feloszlattatta s ezzel elejét vette az egész eljárásnak. De ezáltal legalább a római szabadság két palládiuma, a polgárság provocatio-joga és a néptribúnság sérthetetlensége érvényes jogként még egyszer megállapíttattak s a demokratikus jogok alapja újonnan kijavíttatott. — Még nagyobb szenvedélyességgel lépett fel a demokratikus reactio minden személyes kérdésben, melyben ezt lehetséges vagy szabad volt tennie. Az eszélyesség ugyan azt tanácsolta neki, hogy ne igen hangsúlyozza a Sulla által elkobzott javaknak előbbi tulajdonosaik részére való visszaadatását, nehogy tulajdon szövetségeseivel meghasonlásba jusson s egyúttal az anyagi érdekekkel oly harcba keveredjék, melyben az irány-politika ritkán képes helyt állani; a kivándorlottak visszahivatása is oly szorosan függött össze e vagyoni kérdéssel, hogy ha-

Személyes támadások.

sonlóan célszerűtlennek látszott. Ellenben nagy erőfeszítéssel törekedett arra, hogy a kiátkozottak gyermekei elvesztett politikai jogaikat visszanyerjék (691), s a senátori párt 63.
vezéreit folytonosan személyes támadásokkal üldözte. Így akasztott Gaius Memmius 688-ban egy iránypört Marcus 66.
Lucullus nyakába. Így várakoztatták ennek híresebb testvérét három évig a főváros kapui előtt jól megérdemelt diadalmenetére (688—691). Hasonlókep bántalmazták 66—63.
Quintus Rexet és Kréta meghódítóját, Quintus Metellust. Még nagyobb feltünést okozott az, midőn a demokratia ifjú vezére Gaius Caesar 691-ben a legfőbb papi hivatalra 63.
pályázása alkalmával elég vakmerő volt nemcsak versenyre kelni a nemesség két legtekintélyesebb tagjával, Quintus Catulussszal és Publius Serviliusszal, az isaurai győzővel, hanem őket a polgárságnál le is győzni. Sulla örököseinek, nevezetesen fiának Faustusnak folytonosan fejök felett lebegett a pörbefogatásnak veszélye, a kormányzó által állítólag elsikkasztott közpénzek visszafizetése végett. Még azon, a váriusi törvényen alapuló demokratikus vádak feleleventéséről is volt szó, melyek 664-ben abbanhagyattak. 90.
A törvényszéki üldözés legerősebben természetesen azok ellen irányult, kik a Sulla-féle executiókban részt vettek. Midőn Marcus Cato quaestor, esetlen becsületességében maga volt az első, ki a kapott gyilkolási díjakat tőlök, mint az államnak jogellenesen elidegenített tulajdonát, visszakövetelte (689) úgy nem lephet meg az, hogy a rákövetkező 65.
évben (690) Gaius Caesar, mint a gyilkolási törvényszék 64.
elnöke a Sulla-féle törvényszéki rendtartás azon záradékát, mely egy kiátkozott embernek megölését büntelennek nyilvánította, egyszerűen semmisnek tekintette és a legnevezetesebbeket Sulla poroszlói közől, Lucius Catilinát, Lucius Bellienust, Lucius Lusciust, esküdtjei elé állíttatta és rész-

Saturninus és Márius rehabilitátiója.

ben el is itéltette. Végre nem mulasztották el a demokratia hőseinek és vértanúinak sokáig átok alá vetett neveit ismét nyilvánosan hangoztatni és emlékezetöket ünnepelni. Miként rehabilitáltatott Saturninus a gyilkosa ellen indított pör által, már elmondottuk. De még különb hangzású neve volt Gaius Máriusnak, melynek hallatára egykor minden római szív feldobogott; és a véletlen úgy akarta, hogy ugyanazon ember, ki Itáliát az éjszak barbáraitól megmentette, egyúttal nagybátyja legyen a demokratia mostani vezérének. A tömeg hangosan újongott, midőn Gaius Caesar

68. 686-ban Márius özvegyének temetése alkalmával a hős tiszteletben álló arcképét a fennálló tilalom dacára a piacon nyilvánosan megmutatni merészelte. Midőn pedig három

65. évvel utóbb (689) azon diadalmi jelek, melyeket Márius a capitoliumon felállíttatott, Sulla azonban ledöntetett, egy reggelen egészen váratlanul ismét régi helyökön pompáztak aranyban és márványban, ekkor az afrikai s a kimber háborúk rokkantjai könnyes szemekkel tolultak szeretett hadvezérök képéhez és szemben az újjongó tömeggel a senátus nem merte a diadalmi jeleket bántani, melyeket ugyane merész kéz a törvények ellenére helyreállított.

A demokratia győzelmeinek értéktelensége.

Mindezen üzelmek és viszályok azonban, bármily lármát ütöttek is, politikai szempontból tekintve csak igen alárendelt jelentőséggel bírtak. Az oligarchia le volt győzve, a demokratia jutott a kormányra. Hogy a kis és legkisebb emberek is odasiettek az elbukott ellenséget még egyszer oldalba rúgni; hogy a demokratáknak is megvolt jogalapjuk és elv-cultusok; hogy doctrinaerjeik mindaddig nem nyugodtak, míg a község összes szabadalmai mindenben helyre nem voltak állítva, s e közben alkalmilag nevetségessé is tették magokat, mint szokták a legitimisták — mindez ép oly természetes mint közömbös dolog volt. —

Egészben véve ezen izgatás céltalan, s meglátszik rajta, hogy az izgatók nem igen tudják, hol keressenek tárgyat tevékenységök számára, mely ennélfogva szinte kivétel nélkül lényegökben már elintézett vagy mellékes kérdések körül forog. Nem is lehetett másképen. Az aristokratia elleni küzdelemben a demokraták győztek; de nem győztek egyedül s a tűzpróbát még ki nem állták — nem számoltak még le, nem eddigi ellenségökkel, hanem túlhatalmas szövetségesökkel, kinek leginkább köszönhették győzelmöket az aristokratia elleni harcukban s kinek most maguk adtak példátlan katonai és politikai hatalmat kezébe, csak azért, mert nem merték azt tőle megtagadni. A kelet és a tengerek hadvezére most még királyok megtételével és letételével volt elfoglalva; s hogy mennyi időt fog ott tölteni, mikor fogja a háború művét befejezettnek nyilvánítani, azt senki rajta magán kívül meg nem mondhatta, miután mint minden egyéb, úgy Itáliába való visszatérésére vagyis a végeldöntés idejének meghatározása is tőle függött. A pártok ezalatt Rómában időztek és vártak. Az optimaták természetesen aránylag nyugodtan néztek a félelmes hadvezér megérkezése elé; a Pompeius és a demokratia közti szakítás, melynek közeledése az ő figyelmöket sem kerülhette ki, nekik kárukra nem, csak hasznukra válhatott. A demokraták ellenben kínos aggodalommal várták, s azon időhaladék alatt, melyet Pompeius távolléte nekik még nyujtott, ellenaknákat igyekeztek készíteni a fenyegető kitörés ellen. Ebben ismét összetalálkoztak Crassusszal, ki számára, hogy irígyelt és gyűlölt vetélytársával szemben helyt állhasson, nem maradt fenn egyéb, mint új és az eddiginél szorosabb szövetségre lépni a demokratiával. Caesar és Crassus, mint a két gyöngébb fél, már az első coalitio alkalmával különösen közel álltak egymáshoz; a

Összeütközés készül a demokraták és Pompeius közt.

Tervek egy demokratikus katonai dictatorság felállítására.

közös érdek és közös veszély most még szorosabbá tette azon köteléket, mely Róma leggazdagabb emberét szoros szövetségbe hozta Róma legeladósodottabb emberével. — A demokraták, mialatt a távollevő hadvezért nyíltan pártjok fejének és büszkeségének hirdették, és minden nyilaikat az aristokratia ellen látszottak intézni, titokban Pompeius ellen készültek harcra; s a demokratia e kisérletei, melyekkel a feje felett lebegő katonai dictátorságtól menekülni igyekezett, történelmi tekintetben sokkal nagyobb jelentőséggel bírnak, mint a nemesség elleni lármás és jó részben csak álarcúl használt izgatásai. Igaz ugyan, hogy azon homályba, melyben működtek, hagyományaink csak egyes világsugarakat vetnek; mert nemcsak a jelennek, hanem a rákövetkezett kornak is volt oka fátyolt borítani ez évek történteire. Egészben véve azonban e törekvéseknek úgy menete mint célja teljes világosságban áll előttünk. A katonai hatalmat sikeresen csak más katonai hatalommal lehetett ellensúlyozni. A demokraták szándéka az volt, hogy Márius és Cinna példájára kezökbe kerítsék a kormány gyeplőjét, azután vezéreik egyikét vagy Egyiptom meghódításával, vagy Spanyolország helytartóságával, vagy bármely más rendes vagy rendkívüli hivatallal ruházzák fel, hogy benne és seregében ellensúlyra leljenek Pompeius és hadserege ellen. Evégből forradalomra volt szükségök, mely közvetlenül a névleges kormány, a valóságban azonban Pompeius, mint a kijelölt egyeduralkodó ellen legyen intézve*); és e forradalom előidézése végett a gabiniusi és

*) Aki e kor politikai viszonyait a magok összeségében áttekinti, nem fog különös bizonyítékokra szorulni, hogy átlássa, miszerint a demokratikus mesterkedéseknek 688-ban s a rákövetkezett években, végcélját nem a senátus, hanem Pompeius megbuktatása képezte. De azért bizonyítékokban sincs hiány, melyek emellett

66.

maniliusi törvények meghozatalától kezdve Pompeius visszatértéig (688—692) az összeesküvés állandóvá lett Rómában. A főváros aggodalmas feszültségben élt; a tőkepénzesek nyomott hangulata, a fizetések fennakadása, s a gyakori csődök előhírnökei voltak a forrongó forradalomnak, mely úgylátszott, hogy egyúttal a pártok helyzetét is teljesen újjá fogja alakítani. A demokratia tervei, melyek a senátus vállain keresztül Pompeius ellen valának intézve, közel hozták e kettő közt a kiegyenlítés lehetőségét. A demokratia azonban, midőn Pompeius dictátorságával egy kedvesebb emberének dictátorságát igyekezett szembe állítani, szigorúan véve már maga is elismerte a katonai uralmat és a valóságban Belzebubot használta fel az ördögűzésre; az elvi kérdés személyes kérdéssé vált kezében. 66—62.

A demokratia vezérei által tervelt forradalomnak bevezetéseül eszerint a fennálló kormány megbuktatásának kellett szolgálnia egy felkelés által, melyet a demokrata összeesküvők leginkább Rómában készítettek elő. A fővárosi társadalom úgy legalacsonyabban, mint legmagasabban álló rétegeinek erkölcsi állapota, e célra sajnos bőséggel nyujtott anyagot. Miféle volt a főváros szabad- és rabszolga-proletársága, felesleges volna e helyt ismételnünk. Már szájról-szájra járt ama jellemző jelszó, miszerint a szegény embert csak szegény ember képviselheti — tehát már élni kezdett a tömegben azon gondolat, hogy a A demokraták és anarchisták szövetsége.

---

tanúskodnak. Sallust mondja (*Cat.* 39), hogy a gabiniusi és maniliusi törvények halálos döfés voltak a demokratiára nézve; s az is be van bizonyítva, hogy a 688—9-iki összeesküvés és a serviliusi rogátió különösen Pompeius ellen voltak irányozva (Sallust. *Cat.* 19; Val. Max. 6, 2, 4; Cic. *de lege agr.* 2, 17, 46). Egyébiránt Crassusnak az összeesküvés irányában elfoglalt állása már maga is eléggé bizonyítja, hogy az Pompeius ellen volt intézve. 66—65.

szegények tömege úgy, mint a gazdagok oligarchiája önálló hatalommá alakulhat és ahelyett hogy magát tyrannisáltassa, maga is képes volna a tyrannus szerepére. És hasonló eszmék már az előkelő ifjúság köreiben is viszhangra találtak. A fővárosi divatos élet nemcsak a vagyont, hanem egyúttal a test és szellem erejét is aláásta. Az illatos hajfürtök, divatos nyírott szakáll és kézelők elegáns világa, bármily vígan élt is tánc és citherajáték s korán reggeltől késő estig csengő poharak közt, az erkölcsi és anyagi romlásnak, jól rosszul titkolt kétségbeesésnek s őrjöngő vagy gyermekes terveknek ijesztő örvényét rejtette magában. E körök nyíltan sovárogtak Cinna korának viszszatérte után, mely újra kezdje a kiátkozásokat, jószágelkobzásokat és az adóssági könyvek megsemmisítését; voltak sokan, s köztök feles számmal nem közönséges származású és tehetségű emberek, kik csak a jelt várták, hogy rabló csordaként támadhassák meg a polgári társadalmat s eltékozlott vagyonukat visszarabolhassák magoknak. Ahol banda támad, vezére is akad; s itt is csakhamar támadtak a rablóvezérek szerepére alkalmas emberek. Lucius Catilina volt praetor, Gnaeus Piso quaestor, nem csupán előkelő származásuk és magasabb rangjok által tűntek ki társaik között. Teljesen felszedték magok megett a hidat és cimboráiknak ép úgy imponáltak elvetemedettségök, mint képes-

Catilina. ségeik által. — Mindenekfelett Catilina e gaz kor leggazabbjainak egyike volt. Idétlen csínjei a büntető igazságszolgáltatás levéltárába, nem a történelembe tartoznak; és már külseje, sáppadt arca, vad tekintete, hol lomha, hol sietős járása is kietlen multjának áruló jelei valának. Nagy mértékben bírt azon tulajdonokkal, melyekre az ily banda vezérének szüksége van: képes volt mindent élvezni és mindent nélkülözni, bírt bátorsággal, katonai tehetséggel,

emberismerettel, a gonosztevő erélyével s a bűn azon irtóztató paedagogiájával, mely tudja, miként kell a gyöngét levenni lábáról s az egyszer elbukottból gonosztevőt csinálni. — Oly embereknek, kiknek pénzök és politikai befolyásuk volt, nem nagy fáradságukba kerülhetett ezen elemekből összeesküvést hozni létre a fennálló rend felforgatására. Catilina, Piso és cimboráik készségesen magokévá tettek bármely tervet, mely őket kiátkozásokkal s az adóssági könyvek megsemmisítésével kecsegtette; amaz ezenkívül még különös ellensége volt az aristokratiának, mely ez elvetemedett és veszélyes ember ellen fellépett, midőn a consulságra mert pályázni. Catilina, valamint egykor, mint Sulla poroszlója egy kelta csapat élén vadászatot tartott a kiátkozottakra és a többi között saját öreg sógorát saját kezével ledöfte, azonképen volt kész most hasonló szolgálatokra vállalkozni az ellenpárt részére. Titkos szövetség alakult. A beléje felvettek száma a 400-at meghaladta; voltak affiliáltjai Itália minden vidékén és városközségében; s ezenkívül magától értődött, hogy azon felkelésnek, mely az adósságok eltörlésének korszerű programmját írta zászlajára, a korhely fiatalság soraiból számos újonc fog zászlaja alá tolulni.

66. Az első összeesküvési tervek meghiusulása. 65.

A 688. év decemberében — így szól az elbeszélés — a szövetség vezetői alkalmasnak vélték a pillanatot a felkelésre. A 689-re megválasztott két consulra Publius Cornelius Sullára és Publius Autronius Paetusra rövid idő előtt a választási megvesztegetés bűne a törvény útján rájok bizonyíttatott, minek folytán a törvény rendelete értelmében mindketten a legfőbb hivatalra táplált igényeiket elvesztetteknek nyilváníttattak. Erre mindkettő belépett a szövetségbe. Az összeesküdtek elhatározták, hogy a consulságot erőszakkal megszerzik nekik s ez úton az állam leg-

felsőbb hatalmát saját kezökbe kerítik. Elvégeztetett, hogy azon napon, melyen az új consulok hivatalukat elfoglalandják, 689. január 1-jén egy fegyveres csapat a curiát megrohanja, az új consulokat és a többi kiszemelt áldozatokat leölje s Sullát és Paetust, az őket a consulságból kizáró törvényszéki itélet megsemmisítése után, consuloknak kiáltsa ki. Ez megtörténvén, Crassus vegye át a dictátorságot, Caesar pedig a lovasok vezérségét, kétségkívül azért, hogy mialatt Pompeius a távol Kaukazusban van elfoglalva, tekintélyes katonai hatalmat teremtsen. A kapitányok és közemberek már fel voltak bérelve s megkapták a kellő utasításokat; Catilina a meghatározott napon a tanácsház közelében leste a megállapított jelt, melyet Crassus intésére Caesar volt neki megadandó. De hiába várt; Crassus az elhatározó senátusi ülésben nem jelent meg s a tervezett felkelés ezáltal hajótörést szenvedett. Hasonló s még nagyobb terjedelmű gyilkolási tervet készítettek tehát február 5-dikére; de ez is meghiúsult, mert Catilina kelletinél korábban adta meg a jelt, mielőtt a megrendelt bandíták még valamennyien összegyűltek volna. Ez által híre ment a titoknak. A kormány ugyan nem mert nyíltan fellépni az összeesküvés ellen, de a leginkább fenyegetett consulok mellé mégis őrséget rendelt és az összeesküvők bandájával egy másikat állított szembe, melyet maga bérelt fel. Piso eltávolítása végett indítványoztatott, hogy mint quaestor, praetori jogkörrel küldessék az innenső Spanyolországba; amit Crassus el is fogadott, azon reményben, hogy ezáltal e fontos tartomány segélyforrásai a felkelés számára meg lesznek nyerve. Messzebb menő indítványokat azonban a tribúnok megakadályoztak. — Igy szól a hagyomány, mely nyilvánvalókép a történteknek a kormánykörökben forgalomban volt előadási módját tükrözi vissza

65.

s melynek hitelessége felett a részletekben, minden ellenőrzés hiányában, itéletet nem mondhatunk. Ami a fődolgot, Caesarnak és Crassusnak részvételét illeti, annyi áll, hogy politikai ellenfeleik állítását teljes érvényű bizonyítéknak nem tekinthetjük. De köztudomású tevékenységök e korszakban mégis feltünő módon megfelel azon titkos működésnek, melylyel ezen elbeszélés vádolja őket. Hogy Crassus, ki ez évben censor volt, mint ilyen, megkísértette a transpadanusokat a polgárlajstromba beírni, az már egyenesen forradalmi eljárás vala. Még jellemzőbb az, hogy Crassus ugyanezen alkalommal Egyiptomot és Kyprost is be készült jegyezni a római uradalmak jegyzékébe*), s hogy Caesar ugyanez idő tájt (689 vagy 690) nehány tribún 65. 64.
által azon indítványt tétette a polgárság előtt, hogy küldessék ő maga Egyiptomba, az alexandreiaiak által elüzött Ptolemaeus királyt trónjára visszahelyezni. E mesterkedések gyanús módon megegyeznek az ellenfeleik által ellenök emelt vádakkal. Bizonyosságot e tekintetben nem nyerhetünk; de a valószínűség nagy mértékben szól amellett, miszerint Crassusnak és Caesarnak tervök volt Pompeius távolléte alatt a katonai dictátorságot hatalmukba keríteni;

---

*) Plutarch. *Crass.* 13; Cicero *de l. agr*, 2, 17, 44. Ez évbe tartozik (689) Ciceronak *de rege Alexandrino* tartott beszéde, me- 65.
lyet hibásan tettek a 698. évre. Cicero e beszédben, mint töredékei 56.
világosan mutatják, Crassus azon állítását cáfolja, mely szerint Alexandros király végrendelete által Egyiptom Róma birtokává lett volna. E jogi kérdést 689-ben lehetett és kellett is tárgyalni; 69.-ban 65. 56.
azonban a 695-iki juliusi törvény által már elvesztette jelentőségét. 59.
Nem is arról volt szó 698-ban, hogy kié Egyiptom, hanem a felkelés 56.
által elüzött király visszahelyezéséről, és ezen, előttünk részletesen ismert tárgyalásban Crassus nem szerepelt. Végre, Cicero a lucai értekezlet után nem volt azon helyzetben, hogy a triumvirek valamelyikének komolyan ellene szegüljön.

hogy e demokratikus katonai hatalom alapjául Egyiptomot
65. szemelték ki; hogy végre a 689-iki felkelési kisérletnek
célját e tervek megvalósítása képezte, hogy tehát Catilina
és Piso eszközök voltak Crassus és Caesar kezében.

64. Az összeesküvés egy pillanatra megfeneklett. A 690-iki
Az összeesküvés felelevenítése. választások végbementek anélkül, hogy Crassus és Caesar
ismét megkísértették volna a consulságot elnyerni; amiben
része lehetett annak is, hogy ezúttal a demokratia vezérének egy rokona, a gyönge és rokoni barátja által gyakran
eszközül használt Lucius Caesar pályázott a consulságra.
Az Ázsiából érkezett hírek eközben sietésre nógatták az
összeesküdteket. A kis-ázsiai és arméniai ügyek már tökéletesen rendezve voltak. Bármily világosan be is bizonyították a demokratikus hadászok, hogy a mithridatesi háború csak a király elfogásával tekinthető befejezettnek, s
hogy ez okból Pompeiusnak a fekete tenger körüli hajtó vadászatot meg kell kezdenie s mindenekfelett hogy kénytelen
Syriától távol maradni, — Pompeius, nem törődve ez üres
64. szóbeszéddel, 690. tavaszán Arméniából felkerekedve Syriába ment. Ha a demokratia Egyiptomot csakugyan főhadiszállásává szemelte ki, úgy nem volt több veszteni való
ideje; különben Pompeius könnyen megelőzhette Caesart
66. Egyiptomban. A 688-iki összeesküvés, melyet a kormány
gyönge és félénk megtorló rendszabályai nem voltak képe-
63. sek szétrobbantani, ismét mozogni kezdett, midőn a 691-iki
consulválasztások ideje közeledett. A szereplő emberek
nagyjában alkalmasint a régiek voltak s tervök is csak csekély módosításon ment keresztül. A mozgalom vezetői
ismét a háttérben maradtak. A consulságra pályázókul ezúttal magát Catilinát, és Gaius Antoniust, a szónok ifjabb
fiát, a Krétában magának rossz hírt szerzett hadvezér testvérét állították fel. Catilina felől biztosak lehettek; Anto-

nius, ki eredetileg Sulla híve volt úgy mint Catilina, s emiatt úgy mint ez, nehány évvel előbb a demokratikus párt által törvényszék elé állíttatott s a senátusból kitaszíttatott, különben léha, jelentéktelen, semmi tekintetben vezérségre nem termett, tökéletesen tönkrejutott ember volt, s a consulság és a vele járó előnyök árán szívesen eszközül adta magát a demokratáknak. E consulok segélyével szándékozták az összeesküvés fejei a kormányt kezökbe keríthetni, Pompeiusnak a fővárosban maradt gyermekeit kezesekül elfogatni s Itáliában és a tartományokban Pompeius ellen fegyverkezni. Elvégeztetett, hogy a fővárosban történt kísérlet első hírére Gnaeus Piso helytartó az innenső Spanyolországban kitűzze a felkelés zászlaját. A tengeren keresztül nem lehetett vele összeköttetésbe lépni, mert ezen Pompeius uralkodott; tehát a transpadanusokra számítottak, a demokratia régi védenceire, kik közt nagy volt a forrongás és kik a polgárjogot természetesen azonnal elnyerendők voltak, továbbá különféle kelta törzsekre*). E szövetkezés szálai egészen Mauretániáig elértek. — Az összeesküvés egyik tagja, a Nuceriából származott Publius Sittius római nagykereskedő, ki pénzügyi zavarai folytán kénytelen volt Itáliát kerülni, itt és Spanyolországban egy csapat kétségbeesett embert felfegyverzett, és ezekkel guerillavezérként kóborolt a nyugati Afrikában, hol régi kereskedelmi összeköttetésekkel bírt. — A párt a választási küzdelemben minden erejét megfeszítette. Crassus és Caesar — saját vagy kölcsönvett — pénzöket kockáztatták, hogy Catilinának és Antoniusnak a consulságot megszerezzék; Catilina cimborái minden erejöket megfeszítették, hogy azon embert állíthassák a kormány rúdjához, ki nekik ellenfe-

Consulválasztások.

*) Az *Ambrani* (Suet. *Caes.* 9) aligha a ligur ambronok, (Plutarch. *Mar.* 19), hanem hibásan írva az *arvernusokat* jelentik.

leik hívatalait és papságait, palotáit és nyaralóit, és ami fődolog volt, adósságaik eltörlését igérte, s kiről mindenki tudta, hogy szavát meg fogja tartani. Az aristokratia nagy bajban volt, főkép azért, mert még ellenjelölteket sem bírt felállítani. Hogy az ilyen életét kockáztatta, az nyilvánvaló volt; s lejárt már azon idő, melyben a veszély csáberővel hatott a polgárokra — most a félelem még a nagyravágyást is elnémította. A nemesség tehát mindössze egy gyönge kísérletet tett arra, hogy egy, a szavazatok vásárlásáról szóló új törvény által elejét vegye a választási rendetlenségeknek — mely kísérletét különben egy néptribún intercessiója meghiúsította — és szavazatát egy oly pályázóra adja, ki ugyan szintén nem volt ínyére, de legalább ártalmatlan ember volt. Marcus Cicero volt ez, kit mindenki kétkulacsos politikusnak ismert*), s ki hol a demokratákkal, hol Pompeiussal, hol valamivel távolabbról az aristokratiával szokott kacérkodni, és minden befolyásos vádlottnak, személy és párt különbség nélkül — Catilinát is cliensei közé számította — kész volt ügyvédi szolgálatokat tenni; ki tulajdonképen egyik párthoz sem, vagy, ami ezzel körülbelül egyremegy, az anyagi érdekek pártjához tartozott, mely a törvényszékekben uralkodott s benne az ékesszóló ügyvédet, az udvarias és élces társalgót kedvelte. Bírt elég összeköttetéssel a fővárosban úgy, mint a vidéki városokban, hogy a demokratia jelöltje mellett kilátása lehessen a sikerre; s miután Pompeius hívein kívül, bár nem szívesen,

Cicero választatik Catilina helyett consullá.

*) Ezt naivabb módon aligha lehet kifejezni, mint ahogy saját testvére cselekszi (*de pet. cons.* 1, 5. 13, 51, 53; a 690. évről). Ennek bizonyságául elfogulatlan emberek nem fogják érdeklődés nélkül olvasni Rullus elleni második beszédét, melyben az „első demokrata consul" tisztelt közönségét igen épületes módon orránál fogva vezetve, előtte az „igazi demokratia" elveit fejtegeti.

64.

a nemesség is rá szavazott, nagy többséggel megválasztatott. A demokratia két jelöltje majdnem egyenlő számú szavazatokat kapott, Antonius azonban, kinek családja tekintélyesebb volt Catilináénál, nehánynyal többet. E véletlen hiúsította meg Catilina megválasztatását és mentette meg Rómát egy második Cinnától. Piso, mint beszélték, politikai és személyes ellenségének, Pompeiusnak ösztönzése folytán, Spanyolországban, benszülöttekből álló kísérete által már valamivel előbb megöletett*). Az egy Antonius consullal mire sem lehetett menni; Cicero széttépte azon laza kapcsot, mely ezt az összeesküvéshez fűzte, még mielőtt mindketten hivatalba léptek volna, midőn lemondva a consuláris tartományokra vonatkozólag őt törvényesen megillető sorshúzásról, mélyen adósságokba sülyedt társának Makedonia jövedelmező helytartóságát átengedte. Ekként ezen merénylet lényeges előfeltételei is meghiúsultak.

Az összeesküdtek új tervei.

Ezalatt a keleti viszonyok a demokratiára nézve mind fenyegetőbb alakot öltöttek. Syria rendezése gyorsan haladt; Egyiptomból Pompeius már felszólítást kapott, hogy nyomuljon be az országba és foglalja le Róma számára; s félő volt, hogy nemsokára híre jő, miszerint Pompeius még magát a Nil völgyét is elfoglalta. Alkalmasint épen ez szolgált indokul Caesar azon kísérletére, hogy magát egyenesen a nép által küldesse Egyiptomba a királynak fellázadt alattvalói elleni támogatására; de hajótörést szenvedett, és pedig úgy látszik azon, hogy úgy a nagyok mint a kicsinyek vonakodtak bármit is kezdeni Pompeius érdekei ellenére. Pompeius hazatérése s ezzel a valószínű katastrof

*) Még meglevő sírirata így szól: *Cn. Calpurnius Cn. f. Piso quaestor pro pr. ex. s. c. provinciam Hispaniam citeriorem optinuit.*

ideje mind közelebb jutott; és akárhányszor elpattant már a húr, mégis meg kellett kísérteni, nem lehetne-e ugyanazon ívet nagyobb sikerrel megfeszíteni. A város tompa forrongásban állt: a mozgalom fejeinek gyakori értekezletei elárulták, hogy ismét készülőben van valami. Hogy mi légyen az, kiviláglott akkor, midőn az új néptribúnok hivatalukat elfoglalták (690. dec. 10), és egyikök, Publius Servilius Rullus, azonnal egy szántóföldtörvényt indítványozott, melynek célja volt a demokraták vezetőinek hasonló állást nyujtani ahoz, melyet a gabiniusi és maniliusi törvények alapján Pompeius elfoglalt. Névleges célját gyarmatok alapítása képezte Itáliában, amihez azonban nem kisajátítás útján akarta a szükséges földeket megszerezni — sőt minden fennálló magánjogot biztosított, s még a legújabb kor jogellenes occupatióit is teljes tulajdonná alakította át. Csak a bérbe adott campániai uradalmat akarta, feldarabolván, betelepíteni; ezenkívül elrendelvén, hogy a kormány az assignátiókra szánt földeket közönséges vétel útján szerezze meg. Az e célra szükséges összegek előteremtésére a többi itáliai, és mindenekfelett az Itálián kívüli uradalmi földek egymásután való eladását mondta ki; mi alatt nevezetesen az egykori királyi asztaljószágok Makedoniában, a thrák Chersonesoson, Bithyniában, Pontusban, Kyrenében, továbbá a Spanyolországban, Afrikában, Siciliában, Hellasban, Kilikiában a hadi jog alapján teljes tulajdonul nyert városok határai értettek. El akart továbbá adatni mindent, ami ingó és ingatlan vagyont az állam 666 óta szerzett, s amivel eddig még nem rendelkezett, ami főkép Egyiptomra és Kyprosra célzott. Ugyane végből magasra csigázott illetékeket és tizedeket rótt minden alattvaló községre, a latín jogú és más szabad városok kivételével. Végre szintén e vételek fedezésére szánta az új tartományi illetékek jövedelmét

A serviliusi szántóföldtörvény. 64.

88.

692-től számítva, és az összes, törvény által még valamely 62.
célra nem fordított zsákmány eladási árát; mely rendelkezései a Pompeius által a keleten nyitott új adóforrásokra és a Pompeiusnak és Sulla örököseinek kezeiben levő közpénzekre vonatkoztak. E rendszabály végrehajtására decemvireket akart kineveztetni saját törvényhatósággal és impériummal felruházva, kik öt évig maradjanak hivatalban és 200, a lovagrendből kiválasztott hivatalnokot vegyenek magok mellé; a decemvirek választásában azonban csak a személyesen jelentkező jelöltek vétessenek figyelembe és úgy mint a papok választása alkalmával, a választásban csak a harmincöt kerület közől sorshúzás útján kiszemelendő tizenhét kerület vegyen részt. Nem sok éles ész kellett annak belátására, hogy e tizes collegiumban, egy Pompeius hatásköre mintájára alakított, bár valamivel kevésbbé katonai és inkább demokratikus színezetű hatalmat akartak megteremteni. A törvényhatóság főkép azért volt szükséges, hogy az egyiptomi kérdést eldönteni, a katonai hatalom azért, hogy Pompeius ellen harcra készülni lehessen; azon záradék, mely távollevőnek választását eltiltotta, Pompeiust kizárta, a szavazásra jogosított kerületek száma leszállításának, és a kisorsolásnak célja pedig az volt, hogy könnyebbé tegyék a választásnak a demokratia kívánatai szerinti vezetését. — E kísérlet azonban célját tökéletesen eltévesztette. A tömeg, mely kényelmesebbnek találta gabonáját magának a római csarnokok árnyékában a közraktárakból kiméretni, mintsem azt arca verejtékével személyesen termeszteni, az indítványt már magában véve is teljes közönynyel fogadta. Csakhamar ösztönszerűleg érezte azt is, hogy Pompeius egy ily, őt sértő végzést semmiképen nem fog megtűrni, s hogy nem jól állhatnak azon párt dolgai, mely félelmében ily kicsapongó ajánlatokra vetemedik.

Ily körülmények közt a kormánynak nem nagy fáradságába került az indítványt megbuktatni; az új consul Cicero felhasználta az alkalmat azon tehetségét, melylyel kész dolgokat befejezni tudott, itt is érvényesíthetni; s az indítványozó maga vonta vissza javaslatát, még mielőtt az intercessióra készen álló tribúnok beavatkozhattak volna (691. jan. 1). A demokratia nem nyert általa egyebet azon kevéssé örvendetes tanúságnál, hogy a nagy tömeget ragaszkodása vagy félelme még mindig Pompeiushoz csatolja, s hogy minden indítványnak, melyet a közönség Pompeius ellen intézettnek tart, bukása bizonyos.

68.

Az anarchisták fegyverkezése Etruriában.

E hiába való bujtogatásokba és meghiúsult tervezgetésekbe belefáradván, Catilina elhatározta, hogy kierőszakolja a dolog eldöntését s azt egyszer mindenkora befejezi. A nyár folytán megtette intézkedéseit a polgárháború megindítására. Ismét Faesulae (Fiesole), igen erős város az elszegényedett és összeesküdött emberektől hemzsegő Etruriában és tizenöt év előtt a lepidusi felkelés tűzhelye, szemeltetett ki a lázzadás főhadi szállásául. Ide irányoztattak a pénzküldemények, melyekhez nevezetesen az összeesküvésbe belekevert fővárosi előkelő hölgyek nagy összegekkel járultak, itt gyűjtetett össze a fegyver és az ember; és Sulla egykori katonája Gaius Manlius, ki oly vitéz s annyira ment volt minden lelkiismeretbéli töprengéstől, amennyire zsoldos csak lehetett, vette át egyelőre a főparancsnokságot. Hasonló, habár kevésbbé nagy mérvű fegyverkezésnek színhelyévé lett több más pontja Itáliának. A transpadanusok annyira fel voltak izgatva, hogy csak a jeladást látszottak várni a felkelésre. A bruttius földön, Itália keleti partján, Capuában, hol a rabszolgák mindenütt nagy tömegekben éltek, új rabszolgalázzadás látszott keletkező félben lenni a Spartacusé mintájára. A fővárosban is készült

valami; aki azon dacos magatartást látta, melyet a törvénybe idézett adósok a városi praetor előtt tanúsítottak, meg kellett emlékeznie azon jelenetekről, melyek Asellio meggyilkoltatását megelőzték. A tőkepénzeseket kimondhatatlan aggodalom fogta el; szükségesnek látszott az arany és ezüst kivitelének titalmát megújítani és a fő kikötőket őrizet alá helyezni. Az összeesküvők terve az volt, hogy a 692-re szóló consulválasztáskor, melyre Catilina ismét jelentkezett, a választást vezető consult az alkalmatlan versenytársakkal együtt rövid úton leölik s Catilinát minden áron megválasztatják, szükség esetében pedig Faesulaeből és más gyülhelyeikről még fegyveres csapatokat is hoznak a fővárosba, hogy ezek segélyével minden ellentállást megtörhessenek. — Cicero, kit női és férfi ügynökei az összeesküvők tárgyalásairól rendszerint, gyorsan és tökéletesen értesítettek, a választás kitűzött napján (okt. 20.) az összeesküvést a senátus teljes ülésében és főintézőinek jelenlétében leleplezte. Catilina nem is fogta tagadásra a dolgot; hanem dacosan azt felelte, hogy ha ő választatnék consullá, akkor a nagy fejetlen párt többé kétségkívül nem lesz vezér híjával a másik kicsiny, nyomorult főnökök által vezetett párt ellenében. Miután azonban kézzel fogható bizonyítékok nem voltak bemutatva, az aggodalmaskodó senátustól nem lehetett egyebet kinyerni, mint azt, hogy a szokásos módon előre szentesítését adta azon kivételes rendszabályokra, melyeket a hivatalnokok szükségesnek fognak találni (okt. 21). Igy közeledett a választási ütközet, s ezúttal inkább ütközet, mint választás; mert Cicero is alakított magának egy fegyveres testőrcsapatot főkép a kereskedő osztály ifjabb tagjaiból; és október 28-kán, mely napra a senátus a választást halasztotta, az ő fegyveresei lepték el a Mars mezejét és uralkodtak rajta. Az összeesküdteknek sem a

62.

Catilina választása ismét meghiúsíttatik.

választást vezető consult agyonverniök, sem a választást a magok kívánatához képest eldönteniök nem sikerült. — Ezalatt azonban már kitört a polgárháború. Október 27-én Gaius Manlius Faesulae mellett kitűzte azon sast, mely köré a felkelő seregnek csoportosulnia kelljen — Márius sassainak egyikét a kimber háborúból — s a hegyekben lakó rablókat úgy mint a vidéki népet felszólította, hogy csatlakozzanak hozzá. Proklamátiói, a néppárt régi traditióiból kiindulva az adósság terhétől való megszabadítást és az adóssági pör enyhítését követelték, mely, ha az adósságok összege az adós tiszta vagyonát tényleg meghaladta, jogilag az adóst még mindig szabadságának vesztével sujtotta. A fővárosi csőcselék, midőn mintegy az egykori plebeius parasztság legitim utódjaként lépett fel, és a kimber háború dicsőséges sassai alatt szállt csatára, mintha csak Rómának nem csupán jelenét, de múltját is be akarná szennyezni. E felkelés azonban elszigetelve maradt; a többi gyülhelyeken az összeesküvés nem tudott többre menni, mint hogy fegyvert gyűjtött és titkos összejöveteleket rendezett, miután elszánt vezetők sehol sem találkoztak. Ez szerencse volt a kormányra nézve; mert bármily nyíltan be volt is jelentve már régóta a küszöbön álló polgárháború, mégis saját határozatlansága és a közigazgatás megrozsdásodott gépezetének nehézkessége folytán nem volt képes bármily katonai előkészületeket tenni. Csak most szólította fegyverre a népfelkelést és küldött magasabb rangú tiszteket Itália egyes vidékeire, hogy ezek mindenike a maga kerületében a felkelést elfojtsa, s egyúttal a vívó rabszolgákat kiutasította a fővárosból és gyujtogatásoktól tartván, éjjeli őrjáratokat rendelt el. Catilina helyzete kínos volt. Szándéka az volt, hogy a consul-választásokkor a fővárosban és Etruriában egyszerre törjön ki a harc; s

A felkelés kitörése Etruriában.

A kormány megtorló rendszabályai.

Az összeesküdtek Rómában.

az első mozgalom meghiúsulása és a másodiknak kitörése úgy saját személyét, mint vállalatának egész sikerét nagyban veszélyeztette. Miután övéi Faesulae mellett a kormány ellen már fegyvert fogtak, neki nem lehetett többé maradása Rómában; és ennek dacára, nemcsak attól függött ránézve minden, hogy a fővárosi összeesküvést legalább most gyors feltámadásra bírja, hanem ennek meg is kellett történnie még mielőtt ő Rómából távoznék — mert sokkal jobban ismerte cimboráit, semhogy e tekintetben bennök megbízhatott volna. Az összeesküvés tekintélyesebb tagjai, Publius Lentulus Sura 683-ki consul, ki 71.
utóbb a senátusból kitaszíttatott és most ismét praetorrá lett, hogy beléje visszajuthasson, s a két volt praetor Publius Autronius és Lucius Cassius tehetségnélküli emberek voltak. Lentulus nagyszavú és nagy igényű közönséges aristokrata, de nehéz felfogású és a cselekvésben lassú ember volt, Autroniust hatalmas rikácsoló hangján kívül mi sem tűntette ki; Lucius Cassiusról pedig senki sem bírta megérteni, mikép juthatott ily potrohos és egyűgyű ember az összeesküdtek közé. Tehetségesebb társait pedig, mint a fiatal Gaius Cethegus senátort s Lucius Statilius és Publius Gabinius Capito lovagokat Catilina nem merhette a dolog élére állítani, mert a hagyományos rendi hierarchia még az összeesküdtek körében is szilárdan állt, s még az anarchisták sem reméltek győzelmet, ha csak egy volt consul vagy legalább volt praetor nem áll élökön. Bármily sürgetőleg kívánta tehát a felkelő sereg vezérét magánál láthatni, s bármily veszélyes volt is rá nézve a felkelés kitörése után továbbra is a kormány székhelyén időzni, Catilina mégis elhatározta, hogy egyelőre Rómában marad. Hozzá levén szokva, hogy hetyke vakmerőségével imponáljon gyáva ellenfeleinek, nyilvánosan megjelent a vá-

sártéren úgy mint a tanácsházban s azon fenyegetésekre, melyeket itt hallania kellett, azt felelte, hogy óvakodjanak őt végletekre kényszeríteni; mert akinek feje felett a házat felgyújtják, az kénytelen a tüzet romokba fojtani. És csakugyan, sem egyesek, sem hatóságok nem merték kezöket a veszélyes emberre rátenni; az pedig mitsem nyomott a latban, hogy egy fiatal nemes ember erőszakoskodás miatt törvényszék elé idézte, mert mielőtt a pör be volt fejezhető, az ügynek már rég és más téren el kellett döntetnie. De Catilina tervei is hajótörést szenvedtek, és pedig főkép azon, hogy a kormány ügynökei az összeesküdtek körébe betolakodtak s azt az összeesküvés minden részleteiről folytonosan értesítették. Midőn például az összeesküdtek Praeneste nagyfontosságú vára előtt megjelentek (nov. 1.) azt váratlanul meglependők, az őrséget már értesülve és megerősítve találták; s hasonló módon hiúsult meg minden vállalkozásuk. Catilina minden vakmerősége dacára most már mégis tanácsosnak látta elutazását a következő napok egyikére kitűzni; előbb azonban sürgető intései folytán az összeesküvők utólsó összejövetelén, a nov. 6-áról 7-kére szolgáló éjjelen elhatároztatott, hogy Cicero consul, ki az ellenakna fővezetője volt, még Catilina elutazása előtt meggyilkoltassék, és hogy minden árulásnak útja bevágassék, e határozat rögtön hajtassék végre. A kiszemelt gyilkosok november 7-kén korán reggel csakugyan be is kopogtattak a consul házánál; de itt az őrök meg voltak szaporítva, ők pedig egyszerüen visszautasíttattak — a kormány kémjei ezúttal is túljártak az összeesküdtek eszén. Másnap (nov. 8.) Cicero összehítta a senátust. Catilina még most is meg merészelt jelenni, és a consul haragos támadásával szemben, ki az utólsó napok eseményeit előtte leleplezte, védelmét megkísérteni; de nem hallgat-

tak többé reá s ülőhelye körül a padok megürültek. Odahagyta tehát az ülést, és, amit különben ezen episod nélkül is kétségkívül megtett volna, a létrejött megegyezéshez képest Etruriába ment. Itt önmagát kikiáltatta consulnak és beváró helyzetet foglalt, hogy amint hírét veszi, miszerint a felkelés a fővárosban kitört, hadaival azonnal útra keljen Róma felé. A kormány a két vezért, Catilinát és Manliust, valamint azon társaikat, kik egy meghatározott határidő alatt fegyvereiket le nem teszik, kiátkozta és új polgárkatonaságot szólított fegyverre; de a Catilina ellen szánt seregnek élére Gaius Antonius consul állíttatott, ki köztudomás szerint maga is bele volt keveredve az összeesküvésbe, s kinek jelleme mellett tisztán a véletlentől függött, ha seregét Catilinához, vagy ellene fogja-e vezetni. Mintha egyenesen azt akarták volna, hogy Antoniusból egy második Lepidust csináljanak. Ép így nem tettek semmit az összeesküvésnek a fővárosban maradt vezetői ellen, dacára annak, hogy mindenki újjal mutatott reájok, s hogy a fővárosban való felkelés szándékával nem csak fel nem hagytak, sőt annak tervét még maga Catilina Rómából eltávozása előtt megállapította. El volt végezve, hogy egy tribún egy népgyűlés összehívása által adja meg a jelt, hogy Cethegus a reá következő éjjelen Cicero consult láb alól eltegye, Gabinius és Statilius a várost egyszerre tizenkét helyen felgyújtsák és Catilinának ezalatt közeledő seregével lehető gyorsan összeköttetésbe lépjenek. Ha Cethegus sürgető rábeszéléseinek sikere lett volna, és Lentulus, ki Catilina elutazása után az összeesküvők élére állt, el tudta volna magát szánni a gyors cselekvésre, a merénylet még most is sikerülhetett volna. De az összeesküvők épen oly tehetségtelen és gyáva emberek voltak, mint ellenfeleik; hetek múltak el és nem tettek semmit.

Catilina Etruriába megy.

A fővárosi összeesküvők felfedezése és elfogatása.

Végre az ellenakna döntötte el a dolgot. Lentulus a maga hosszadalmas modorában, melylyel a legközelebbi és legszükségesebb teendőkben való késedelmeskedését távolfekvő és messzire kiterjedő tervek koholásával igyekezett elfödni, egy kelta megyének, az allobrogoknak épen Rómában levő követeivel kezdett alkudozni, s ezeket, egy alapos zavarokba dőlt közállomány küldötteit, kik magok is nyakig el voltak adósodva, megkísértette belevonni az összeesküvésbe, s midőn elutaztak, cinkosaihoz intézett leveleket és küldötteket is adott át nekik. Az allobrogok elhagyták Rómát, de a római hatóságok őket a december 2-káról 3-kára szolgáló éjjelen a kapukhoz közel feltartóztatták és papirjaikat elvették. Kisült, hogy az allobrog küldöttek a római kormány kémjei voltak s csak azért alkudoztak Lentulusszal, hogy a kormánynak az összeesküvés fővezetői ellen a kívánt bizonyítékokat megszerezzék. Másnap reggel Cicero lehető csendben elfogatási parancsokat adott ki az összeesküvés legveszélyesebb fejei ellen, s Lentuluson, Cetheguson, Gabiniuson és Statiliuson azokat azonnal végre is hajtatta, mialatt nehány másnak szökés által sikerült az elfogatás elől menekülnie. Az elfogottak úgy mint a menekültek bűnössége kétségbe nem volt vonható. A kézrekerített levelek azonnal az elfogatások után a senátus elé terjesztettek, s a foglyok kénytelenek voltak azok irását és pecsétjét a magukénak elismerni; mire a tanúkkal együtt kihallgattattak; csakhamar napvilágra kerültek további bizonyító tények, az összeesküvők házaiban felhalmozott fegyverkészletek, s általok tett fenyegető nyilatkozatok is; az összeesküvés tényálladéka tökéletesen és jogérvényesen megállapíttatott, a legfontosabb okmányok pedig Cicero rendeletére röpívek útján azonnal nyilvánosságra hozattak. — Az elkeseredés ezen anarchis-

tikus összeesküvés felett általános volt. Az oligarcha párt szerette volna a leleplezéseket arra felhasználni, hogy velök a demokratiának egyáltaljában, főkép pedig Caesarnak nyakát szegje, de már sokkal alaposabban szét volt robbantva, semhogy ezt keresztülvihette s őt azon sorsa juttathatta volna, melyben egykor a két Gracchust és Saturninust részesítette; e tekintetben jó szándéka csak szándéknak maradt. A fővárosi tömeget leginkább az összeesküdtek gyujtogatási tervei lázították fel. A kereskedőosztály s általjában az anyagi érdekek pártja átlátta, hogy az adósok e harcában a hitelezők ellen létezéséért kell küzdenie; ifjúsága, karddal kezében, szenvedélyes izgatottságban tolongott a tanácsház körül, fegyvereit Catilina nyilvános és titkos pártfelei ellen villogtatva. És legalább pillanatra, az összeesküvés csakugyan meg is volt bénítva; habár legtávolabbi szerzői még szabadon jártak, mégis az összeesküvésnek a végrehajtással megbízott egész törzskara vagy fogságban volt vagy elmenekült; a Faesulae melletti had pedig, ha a főváros fellázadása nem támogatja, egymagában nem sokra mehetett.

Senátusi tárgyalás az elfogottak kivégeztetése felett.

Bármely türhetőleg rendben levő államban a dolog ezzel a politikai téren be lett volna fejezve, s a többit a katonaság és a törvényszékek végezték volna el. De Rómában már annyira jutottak a dolgok, hogy a kormány egy pár tekintélyes nemes embert már nem is volt képes biztos őrizet alatt tartani. Lentulusnak s a többi elfogottaknak rabszolgái és szabadon bocsátottai mozogni kezdtek; híre járt, miszerint terveket csináltak, hogy őket azon magán házakból, melyekben fogva tartattak, kiszabadítsák; az utóbbi évek anarchistikus üzelmei következtében voltak Rómában bandavezetők, kik meghatározott árszabás mellett bármikor vállalkoztak erőszakoskodások elkövetésére és

utcai zenebonák rendezésére; végre Catilina már megtudta a történteket és elég közel volt arra nézve, hogy embereivel valamely merényletet megkísérthessen. Mennyi igazság volt e hírekben, azt el nem dönthetjük; de az aggodalom alapos volt, miután a kormány az alkotmány értelmében a fővárosban sem katonasággal, sem még némi tiszteletet parancsoló rendőrséggel sem rendelkezett, és a valóságban zsákmányul volt vetve minden rablócsorda elé. Némelyek azon gondolatra jöttek, hogy minden netaláni megszabadítási kísérletnek a foglyok azonnali kivégeztetése által kell elejét venni. Az alkotmány értelmében ez nem volt lehetséges. A századok által szentesített provocatio jogánál fogva Róma polgára felett halálos itéletet csak az összes polgárság, és más semmiféle hatóság nem hozhatott; s amióta a polgárság törvényszéke maga a régiségtárba vándorolt, halálra többé egyáltalján nem itéltek. Cicero szerette volna e veszélyes követelést visszautasítani; bármily közönyös lehetett is a jogi kérdés magában véve az ügyvéd szemében, azt jól tudta, mily hasznára válik épen annak, ha szabadelvűnek tartják, és nem igen volt kedve e vérontás által örökre elválasztani magát a demokraták pártjától. Környezete azonban, főkép előkelő származású neje, sürgették, tetézné a haza körül szerzett érdemeit még e bátor tettel is; és a consul, ki mint minden gyáva ember, aggodalmasan igyekezett a gyávaság külszinét magáról elhárítani, és mégis reszketett az iszonyú felelősség előtt, e szorongattatásában összehívta a senátust és erre bízta, hogy a négy fogoly élete vagy halála felett itéletet mondjon. Ennek természetesen nem volt értelme; mert miután az alkotmány értelmében a senátus e kérdésben még sokkal kevésbbé dönthetett, mint a consul, jogilag mégis elhatározásának összes felelőssége erre hárult vissza; de mikor

is volt a gyávaság valaha következetes? Caesar mindent elkövetett a foglyok megmentésére, és beszéde, mely telve volt a demokratia elháríthatatlan bosszújára célzó fenyegetésekkel, mély benyomást tett a hallgatókra. Habár a consulárisok valamennyien s a senátns nagy többsége már a kivégeztetés mellett nyilatkoztak, erre a legtöbben, élökön Ciceróval, mégis ismét hajlandóbbaknak látszottak a törvényes korlátok tiszteletben tartására. Catonak azonban, midőn az enyhébb vélemény szószólóit rabulista módon azzal gyanúsította, hogy be voltak avatva a merényletbe, és ráutalt, hogy előkészületek történnek a foglyoknak egy utcai lázzadás segélyével való kiszabadítására, az ingadozó lelkekbe ismét sikerült új és másnemű félelmet önteni és a többséget rábírni a gonosztevők azonnal való kivégeztetésének kimondására. A határozat végrehajtása természetesen a consul teendője volt, ki azt kezdeményezte. A foglyok december ötödikén késő este elvitettek eddigi foghelyeikről és az emberekkel még mindig zsúfolva telt vásártéren keresztül azon börtönbe kísértettek, melyben a halálra ítélt gonosztevőket szokták őrizni. Ez egy tizenkét lábnyi mélységű boltozatos hézag volt a Capitol alján, mely egykor kútházul használtatott. Lentulust a consul maga, a többieket praetorok vezették, mindannyian erős őrségek kíséretében; de megszabadításukat, várakozásuk ellenére, senki sem kísértette meg. Senki sem tudta, valjon a foglyokat biztos börtönbe, vagy pedig a vesztő helyre viszik-e. A börtön ajtajánál átadattak azon hármas uraknak, kik a kivégeztetést intézték, és a földalatti helyiségben fáklyafény mellett megfojtattak. A consul az ajtó előtt várakozott, míg a kivégeztetésnek vége nem volt, azután csengő, jól ismert hangjával a piacon néma csendben várakozó tömegnek kikiáltotta: „Meghaltak“. A tömeg késő éjjelig hullám-

A catilinárius-sok kivégeztetése.

zott az utcákon, s ujjongva üdvözölte a consult, kinek azt hitte, hogy házainak és tulajdonának biztosságáért hálára van kötelezve. A tanács nyílvános hálaünnepélyeket rendelt el s a nemesség első emberei, Marcus Cato és Quintus Catulus a halálos itéletek szerzőjét a haza atyjának nevével üdvözölték, mely ez alkalommal mondatott ki először. — Ez azonban iszonyú egy tett volt, és csak annál iszonyúbb, mert egy egész nép nagynak és dicséretesnek találta. Talán még soha állam nyomorultabb módon be nem vallotta saját tehetetlenségét, mint tette Róma, midőn egy végzés által, melyet a kormány többsége hideg vérrel hozott s a közvélemény megtapsolt, nehány politikai fogolyt, kik a törvények értelmében ugyan büntetést, de nem halált érdemeltek, sebtiben megöletett, csak azért, mert nem bízott börtöneinek biztosságában s mert nem volt kielégítő rendőrsége! A dolog komikus oldalát, és ily oldaluk a történelmi tragédiáknak ritkán hiányzik, az képezte, hogy a legbrutálisabb zsarnokság e tényét Rómának épen legingatagabb és legfélénkebb államférfija volt kénytelen végrehajtani, s hogy a sors az „első demokrata consult“ szemelte ki arra, hogy a régi római községi szabadság palladiumát, a provocatio jogát semmivé tegye.

Az etrusk felkelés elfojtása.

Miután a fővárosban az összeesküvés el volt fojtva, mielőtt még merényletét végrehajtani megkísérthette volna, hátra volt még a felkelésnek Etruriában véget vetni. Azon 2000-nyi katonaságnak, melyet Catilina itt talált, száma a tömegesen hozzá toluló újoncokkal majdnem öt akkorára emelkedett, s már két meglehetősen teljes számú légiót képezett, melyben, az igaz, a legénységnek körülbelül csak negyedrésze volt elegendőkép felfegyverezve. Catilina e néppel a hegyek közé vette magát és kerülte az Antonius hadaival való megütközést, hogy csapatainak szervezését

befejezhesse és a felkelés kitörését Rómában bevárja. Az ennek meghiúsulásáról érkezett hír azonban a felkelők seregét is szétugrasztotta: a kevésbbé compromittáltak nagy tömege azonnal haza széledt. A megmaradt elszántak, vagy inkább kétségbeesettek megkísértették magokat az Appennin szorosain keresztül átvágni Galliába; de midőn kis csapatuk Pistoria mellett (Pistoja) a hegység aljához ért, egyszerre két sereg fogta közre. Előtte Quintus Metellus hadteste volt, mely Ravenna és Ariminum felől jött, az Appennin éjszaki lejtőjét megszállni; mögötte Antonius serege, ki hajtott végre tisztjeinek sürgetésére és rászánta magát a téli hadjáratra. Catilina két oldalról közre volt fogva s élelmi szereiből már kifogyott; nem tehetett egyebet, mint hogy legközelebb álló ellenfelét, azaz Antoniust megtámadja. Egy sziklahegyek által elzárt szűk völgyben került a felkelők és Antonius hadai közt ütközetre a dolog, mely utóbbiak vezérletét Antonius, hogy egykori szövetségesein legalább ne neki magának kelljen a végitéletet végrehajtani, e napra valami ürügy alatt egy vitéz és szolgálatban megőszült tisztre, Marcus Petreiusra bízta. A kormány seregének túlnyomó száma a csatatér minősége folytán keveset nyomott a latban. Catilina úgy mint Petreius, legmegbízhatóbb embereiket a legelső sorokba állították; kegyelmet senki sem nem kért, sem nem adott. Sokáig tartott a harc és mindkét félen számos vitéz elhullott már; Catilina, ki az ütközet kezdete előtt a maga valamint valamennyi tisztjének lovát visszaküldte, e napon bebizonyította, hogy nem közönséges dolgokra volt hivatva, s hogy tudott mint hadvezér vezényelni és egyúttal közemberként harcolni. Végre Petreius, gárdájával szétrobbantotta az ellenfél centrumát, s ezt visszanyomván, két szárnyát belső oldalaikon támadta meg; s ezzel a győzelem meg volt nyerve. Catilina

embereinek holttetemei — 3000-et számláltak meg — mint-
egy rendes sorban fekve fedték be a csatatért ott, ahol áll-
tak; a tisztek és vezérök, miután minden veszve volt, az
ellenség közé rohantak, s ott keresték és meg is találták a
62. halált (692 elején). Antoniust a senátus, jutalmúl e győ-
zelmeért, az imperatori címmel bélyegezte meg, és új hála-
ünnepek bizonyították, hogy a kormány úgy, mint az alatt-
valók, kezdik a polgárháborút megszokni.

Crassus és Caesar állása az anarchistákkal szemben.

Az anarchisták összeesküvése ezzel a fővárosban úgy,
mint Itáliában véres erőszakkal le volt verve; s már csak
azon bűnfenyítő perek emlékeztettek reá, melyek a megvert
párt hívei közt az etrusk vidéki városokban és a fővárosban
jókora pusztítást vittek végbe; és a felszaporodó itáliai rab-
lóbandák, amelyek közől például egy, mely Spartacus és
60. Catilina hadseregének maradványaiból keletkezett, 694-ben
Thurii vidékén katonai erő által tétetett semmivé. Nem
szabad azonban szem elől tévesztenünk, miszerint e csapás
nem csupán azon tulajdonképeni anarchistákat érte, kik a
főváros felgyujtására összeesküdtek és Pistoria mellett har-
coltak, hanem egyúttal az egész demokrata pártot is. Hogy
ennek, nevezetesen Crassusnak és Caesarnak e dolgokban
66. úgy, mint a 688-ki összeesküvésben, részök volt, az nem
ugyan jogi, de történelmi szempontból kicsinált dolognak
tekinthető. Azt ugyan, hogy Catulus és a senátusi párt
többi fejei a demokratia vezérét azzal vádolták, hogy tudo-
mással bírt az anarchisták terveiről, és hogy ez mint sená-
tor az oligarchia által szándékolt brutális törvényszéki
gyilkosság ellen felszólalt és szavazott, csak a pártármány
hozhatta fel annak bizonyítékául, hogy részt vett Catilina
terveiben. Súlyosabban esik egy csomó más tény a mérlegbe.
Világos és megcáfolhatatlan bizonyítékok szerint mindenek-
felett Crassus és Caesar pártolták Catilinát a consulságra

való pályázásában. Midőn Caesar 690-ben Sulla poroszlóit 64.
a gyilkolási törvényszék elé idézte, valamennyit elitéltette, csak a legbűnösebbet és legalávalóbbat mindjájok közől, Catilinát mentette fel. December harmadikán tett lelepzései alkalmával Cicero a nála feljelentett összeesküvők nevei közt a két nagy befolyású emberét ugyan nem említette; de köztudomású dolog volt, hogy a feladók nemcsak azokat jelentették fel, kik ellen utóbb a vizsgálat megindíttatott, hanem kívülök még „sok ártatlant“ is, kiknek neveit Cicero consul jónak látta a lajstromból kitörölni; évekkel utóbb pedig, midőn nem volt oka az igazságot elhallgatni, épen ő nevezte meg Caesart nyíltan azok közt, kik az összeesküvésről tudomással bírtak. Közvetett de igen érthető vád rejlik abban is, hogy a december harmadikán elfogott négy ember közől a két legkevésbbé veszélyes, Statilius és Gabinius, Caesar és Crassus senátoroknak adatott át őrizet végett; nyilvánvalókép azért, hogy ha menekülni engedik őket, a közvélemény előtt bűnrészesekként, ha pedig csakugyan megőrzik őket, összeesküdt társaik előtt árulókként compromittáltassanak. Jellemző a helyzetre nézve a következő jelenet, mely a senátusban fordult elő. Közvetlenül Lentulus és társainak elfogatása után a kormány ügynökei elfogtak egy küldöttet, kit a fővárosban levő összeesküdtek küldtek Catilinához; s ez, tökéletes büntetlenségéről biztosíttatván, rávétetett, hogy a senátus teljes ülésében kimerítő vallomást tegyen. Amint azonban vallomásaiban kényes dolgokat kezdett pengetni s nevezetesen Crassust említette, mint azt, kitől megbízásait vette, a senátorok azonnal félbe szakították és Cicero indítványára elhatározták, hogy egész vallomása, további vizsgálat nélkül semmisnek tekintessék, maga a küldött pedig, a megigért bűnbocsánat dacára mindaddig fogva tartassék, míg nem csak ezen állítását

vissza nem vonja, hanem azt is meg nem vallja, ki biztatta fel a hamis tanúskodásra! Ebből világosan kitünik, nemcsak, hogy az, ki felszólíttatván, támadná meg Crassust, azt válaszolta, hogy semmi kedve a csorda bikáját magára bőszíteni, igen jól ismerte a viszonyokat, hanem az is, hogy a senátus többsége, Ciceroval élén megegyezett abban, miszerint a leleplezéseket bizonyos korlátokon túlterjedni nem engedik. A közönség nem volt ily finnyás; azon fiatalság, mely a gyujtogatók ellen fegyvert fogott, leginkább Caesar ellen volt elkeseredve; ezek december ötödikén, midőn a curiából eltávozott, kardjaikat mellének szegezték, és kis híjja volt, hogy Caesar már most el nem vérzett ugyanazon helyen, melyen tizenhét évvel utóbb a halálos döfést kapta; hosszabb időn át nem jelent meg a curiában. Aki az összeesküvés menetét mindenben figyelemmel kiséri, nem fogja távol tarthatni magától azon gyanút, miszerint Catilina hátra megett ezen egész időn keresztül hatalmasabb emberek álltak, kik teljes jogi erejü bizonyítékok hiányára s a csak félig beavatott és a tétlenségnek minden ürügye után mohón kapkodó senátusi többség lanyhaságára és gyávaságára támaszkodva képesek voltak a hatóságoknak minden komoly fellépését meggátolni, a felkelők fejének szabad elvonulhatást eszközölni, s még a felkelés elleni hadizenetet és seregküldést is oly módon hajtatni végre, hogy az majdnem egyre ment a felkelés fegyveres támogatásával. Midőn ekként maga az események menete azt bizonyítja, hogy a Catilina-féle összeesküvés szálai sokkal magasabbra nyultak Lentulusnál és Catilinánál, úgy az is figyelmet fog érdemelni, hogy sokkal későbbi időben, midőn Caesar az állam élére jutott, Catilina egyetlen még életben levő emberével, a mauretániai guerilla-vezérrel, Publius Sittiussal a legszorosabb frígyben állt, s hogy az adóssági jogot teljesen

azon értelemben enyhítette, amint azt Manlius kiáltványa követelte. — Mindezen egyes bűnjelek elég hangosan beszélnek; de ha mindezek nem léteznének is, a demokratia kétségbeesett helyzete, melyben a gabinius-maniliusi törvények óta fenyegetőbben mint valaha felemelkedő katonai hatalommal szemben állt, már magában véve is szinte bizonyossá teszi, hogy, mint ily körülmények közt történni szokott, végső menekvését titkos összeesküvésekben és az anarchiával való szövetkezésben kereste. A viszonyok sokban hasonlítottak Cinna korának viszonyaihoz. Amíg a keleten Pompeius körülbelül oly állást foglalt el, mint akkor Sulla, azonképen igyekezett Crassus és Caesar vele szemben oly hatalomra tenni szert Itáliában, minővel Marcus és Cinna bírtak, hogy azt, hacsak lehet, ezeknél jobban használják fel. E hatalomhoz az út most is csak a terrorizmuson és anarchián vezetett keresztül, és ez út megtörésére Catilina kétségkívül születve vala. A demokratia jó hírű vezérei ez üzelmekben természetesen lehetőleg a háttérben maradtak, s a tisztátalan munka elvégzését, melynek gyümölcseit utóbb magok remélték szedhetni, tisztátalan társaik kezére bízták. Midőn pedig a vállalat hajótörést szenvedett, magasabban álló részesei még inkább elkövettek mindent, hogy részvételöket benne eltitkolhassák. Utóbb pedig, midőn az egykori összeesküvő maga is politikai összeesküvések céltáblájává lett, ugyanez okból még sűrűbb lett a fátyol, mely a nagy ember életének e homályos éveit befödte, sőt ez értelemben még külön apologiák is készültek dicsőítésére.*)

*) Ilyen Sallustius Catilinája, melyet szerzője, köztudomás szerint Caesar híve, 708 után vagy Caesar egyeduralma vagy, ami valószínűbb, örököseinek triumvirátusa alatt bocsátott nyilvánosságra; kétségkívül mint politikai iránymunkát, mely a demokratikus 46.

A demokrata-párt tökéletes veresége.

Öt év óta állt Pompeius a keleten seregeinek és hajóhadainak élén; öt év óta conspirált otthon a demokratia megbuktatására. Az eredmény csüggesztő volt. Szertelen erőfeszítéseivel nem csak nem mehetett semmire, hanem erkölcsi úgy mint anyagi tekintetben roppant veszteséget
71. szenvedett. A telivér demokratia már a 683-ki coalitioban keményen megbotránkozhatott, habár ez alkalommal a demokratia csak az ellenpárt két tekintélyes emberével szövetkezett s ezeket saját programmjának elfogadására kötelezte. Most azonban a demokrata párt egy gyékényen árult egy csomó gyilkossal és tönkrement emberrel, kik majdnem egytől-egyig szintén az ellenpárt táborából szöktek meg, s ezeknek programmját, vagyis a Cinna-féle terrorismust, legalább egyelőre, magáévá tette. Ez az anyagi
71. érdekek pártját, a 683-ki coalitio fő alkatelemeinek egyikét, elidegenítette a demokratiától és egyelőre az optimatáknak, általjában pedig bármely hatalomnak, mely az anarchia ellen védelmet akart és bírt nyujtani, karjai közé kergette. Még maga a fővárosi tömeg is, melynek ugyan semmi kifogása nem volt egy vagy más utcai zenebona ellen, mely azonban mégis kellemetlen dolognak tartotta, ha feje felett a házat felgyújtják, némileg megrőkönyödött. Figyelemre méltó, hogy a sempronius gabnakiosztás épen
63. ez évben (691) léptettetett ismét életbe teljes kiterjedésében

---

pártnak, melyre a római monarchia támaszkodott, becsületét helyreállítani, s Caesar emlékét a legsötétebb folttól, mely reá tapadt, megtisztítani, mellesleg pedig Marcus Antonius triumvir nagybátyját is lehetőleg fehérre mosni törekedett (v. ö. pl. 59. fej. Dióval 37, 39). Hasonlókép célja ugyane szerző Jugurthájának egyfelől az oligarcha kormányzat nyomorult voltát leleplezni, másfelől a demokratia koryphaeusát Gaius Máriust dicsőíteni. Az, hogy az ügyes író e könyveiben azoknak apologiai és vádlói iránya háttérbe szorul, nem azt bizonyítja, hogy nem, hanem azt, hogy jó pártiratok.

és pedig Cato indítványára a senátus által. Világos volt, hogy a demokrata vezérek szövetkezése az anarchiával válaszfalat emelt közéjök és a városi polgárság közé, és hogy az oligarchia, legalább pillanatnyi sikerrel, e válaszfalat mind magasabbra emelni és a tömeget a maga részére vonni igyekezett. Végre Gnaeus Pompeiust mindezen ármányok egyfelől óvták, másfelől elkeserítették; a demokratia a történtek után, és miután azon kötelékeket, melyek Pompeiussal összekapcsolták, maga úgy szólván széttépte, nem igen kívánhatta tőle többé amit 684-ben még némi méltányossággal követelhetett, hogy a demokratiai hatalmat, melyet ő s mely őt emelte fel, kardjával maga ne tegye semmivé. A demokratia ekként meg volt gyalázva és elgyöngülve; de mindenekfelett, nevetségessé tétetett tehetetlenségének s gyöngeségének kérlelhetetlen leleplezése által. Amiben a megbuktatott kormány lealázásáról és más efféle semmiségekről volt szó, abban nagy volt és hatalmas; de valahányszor megkisérté, valódi politikai eredményt vívni ki, egyszerűen hasra esett. Pompeius iránti viszonya ép oly ferde mint szánalmas volt. Mialatt dicsérettel és hódolattal halmozta el, titokban szakadatlanul ármánykodott ellene, és minden ármányai szappanbuborékként magoktól semmivé lettek. A kelet és a tengerek hadvezére, távol attól, hogy védené magát ellenök, úgy látszott, mintha mindezen üzelmeket észre sem venné, és úgy nyerne felettök diadalt, mint Herakles a pygmaeusok felett, anélkül hogy maga tudna róla valamit. A polgárháború felszítására tett kísérlet nyomorúságosan meghiúsult; míg az anarchista töredék legalább némi erélyt fejtett ki, azalatt a tiszta demokratia tudott ugyan bandákat felbérelni, de nem volt képes azokat sem vezetni, sem megmenteni, sem velök együtt meghalni. Még maga a halálos gyöngeségben

70.

sínylődő oligarchia is képes volt, a demokratia soraiból hozzá átpártolt tömegek és mindenekfelett azon körülmény által támogatva, hogy érdekei ez ügyben tökéletesen megegyeztek Pompeius érdekeivel, a forradalmi kísérletet leverni, s ezzel még egy utólsó győzelmet vívni a demokratia felett. Időközben Mithridates király meghalt, Kis-Ázsia és Syria rendbe volt hozva, s Pompeius hazatérése Itáliába minden percben várható vala. A kockának rövid idő alatt el kellett dőlnie; de valjon lehetett-e a valóságban még csak szó is elhatározó küzdelemről ama hadvezér közt, ki dicsőségben s hatalomban gazdagabban, mint valaha, jött vissza, és a példátlanul megalázott és teljesen tehetetlen demokratia között? Crassus családját és kincseit hajóra készült rakni, hogy valahol a keleten keressen menhelyet magának; és még a ruganyos és erélyes természetű Caesar is úgy látszott, mintha le készülne mondani a reményről.

63. Ezen évben (691) pályázott a főpontifexségre; s midőn a választás reggelén lakásából eltávozott, kijelentette, hogy ha e szándéka sem sikerül, nem lépi át többé saját házának küszöbét.

VI. FEJEZET.

Pompeius visszalépése és a trónra törekvők szövetkezése.

Midőn Pompeius a reá bízott teendők elvégzése után tekintetét ismét hazájára fordította, másodszor látta a koronát lábai előtt heverni. A római állam fejlődése már régóta ily katastroph felé irányult; minden elfogulatlan ember előtt világos volt és ezerszer el volt mondva, hogy, amint az aristokratia uralma megbukik, a monarchia kikerülhetlenné válik. Most a szabadelvű polgári ellenzék s a katonai hatalom egyesülten megbuktatták a senátust; most már csak az lehetett a feladat, hogy a dolgok új rendje számára az illő személyek, nevek és formák megállapíttassanak, melyek különben az átalakulás részben demokratikus részben katonai elemeiben már elég világosan meg valának jelölve. Az utólsó öt év eseményei mintegy végkép megpecsételték az állam e küszöbön álló átalakulását. Az újonnan szervezett ázsiai tartományokban, melyek szervezőjökben Nagy Sándor utódját király módjára tisztelték és kedvenc szabadon bocsátottait már hercegekként fogadták, Pompeius erős alapot vetett uralkodásának, s egyúttal meg- Pompeius keleten.

szerezte azon kincseket, azon hadsereget és azon nimbust, melyre a római állam leendő fejedelmének szüksége volt. A fővárosi anarchista összeesküvés a vele kapcsolatban álló polgárháborúval együtt pedig mindenkinek, kinek politikai vagy csak anyagi érdekei is voltak, érezhetőleg megmutatta, hogy az oly, tekintélylyel és katonai hatalommal nem bíró kormány, minő a senátusé volt, az államot a politikai iparlovagok ép oly nevetséges mint borzasztó zsarnokságának teszi ki, és hogy elkerülhetlen szükséggé vált az alkotmányt akként módosítani, hogy a katonai hatalom szorosabban csatoltassék a kormányzó hatalomhoz, ha a társadalmi rend fennmaradását biztosítani akarják. Ekként Keleten feltámadt az uralkodó, Itáliában pedig készen állt a trón; s minden arra mutatott, hogy a 692. év a köztársaság utólsó s a monarchia első éve lesz.

62.

A jövő monarchia ellenei.

Küzdelem nélkül azonban a cél nem volt elérhető. Azon alkotmányról, mely félezredéven át fennállt, s mely alatt ama kis város a Tiberis partján példátlan nagyságra és dicsőségre emelkedett, nem lehetett tudni, mily mély gyökereket vert a földbe, és senki sem számíthatta ki, hogy aki fel akarja forgatni, a polgári társadalmat lefelé mely rétegekig fogja feldúlni. Pompeius a nagy cél felé törekvésében több vetélytársát megelőzte, de nem győzte le teljesen. Épen nem volt elképzelhetetlen, hogy mindezen elemek szövetkezzenek az új úr megbuktatására, s hogy Pompeius Quintus Catulust és Marcus Catot Marcus Crassussal, Gaius Caesarral és Titus Labienussal egyesülten találja szemben magával. De a kikerülhetetlen és kétségkívül komoly küzdelmet nem egy könnyen lehetett a mostaniaknál kedvezőbb viszonyok közt megkezdeni. Nagy mértékben valószínű volt, hogy a catilinai felkelés közvetlen benyomása alatt, oly kormány előtt, mely, habár a szabadság árán, rendet és

biztosságot igért neki, az összes középpárt, még inkább a csupán a maga anyagi érdekeivel törődő kereskedőség, és nem kevésbbé az aristokratia nagy része is kész lesz meghajolni, melynek, belső szakadozottságában és politikai tekintetben minden reménytől megfosztva levén, meg kellett vele elégednie, ha ideje korán kiegyezvén a fejedelemmel, legalább gazdagságát, rangját és befolyását biztosíthatja; sőt talán még az utóbbi csapások által mélyen lesujtott demokratia egy része is hajlandó lett volna követelései egy részének megvalósítását egy általa felmagasztalt katonai főnöktől remélni. De bármiként álltak légyen is a pártviszonyok, valjon mit nyomtak az itáliai pártok egyáltaljában, legalább e pillanatban, a mérlegben, melynek másik csészéjébe Pompeius győzedelmes serege nehezedett? Húsz év előtt Sulla, miután Mithridatesszel szükségből ideiglenes békét kötött, öt légiójával képes volt a mérsékelt aristokratákon és a szabadelvű kereskedőkön kezdve egészen az anarchistákig az összes, évek óta tömegesen harcra készülő szabadelvű párt ellenében, megvalósítani azon restauratiót, mely a dolgok természetes fejlődésével egyenes ellentétben állt. Pompeius feladata sokkal kevesebb nehézséggel járt. Visszatért, miután különféle teendőit tengeren és szárazon teljesen és lelkiismeretesen elvégezte. Joggal várhatta, hogy komoly oppositióra nem fog találni, a különböző szélső pártokon kívül, melyeknek mindegyike egymagában véve tehetetlen volt s melyek még egyesülten sem képezhettek egyebet oly párttöredékek szövetkezésénél, melyek még csak az imént is szenvedélyesen küzdöttek egymás ellen és bensőleg alaposan meg voltak hasonolva. Teljesen készületlenek valának, nem volt seregök s fejök, nem voltak szervezve Itáliában, nem bírtak támaszszal a tartományokban, és ami fődolog, nem volt hadvezérök; alig

akadt köztök említésre méltó katona, nem hogy akadt volna oly tiszt, ki merészelhette volna a polgárokat harcra szólítani Pompeius ellen. Azt is tekintetbe lehetett venni, hogy a forradalomnak most már hetven év óta szüntelenül lángoló és saját lángját felemésztő vulkánja szemmellátható-lag kiégett s már önmagában el kezd hamvadni. Nagyon kétséges volt, ha valjon sikerülne-e most az itáliaiakat pártcélok érdekében úgy fegyverbe állítani, mint sikerült még Cinnának és Carbonak. — Ha Pompeius komolyan akarta, valjon nem lehetett-e biztos benn e, hogy sikerül keresztülvinnie azon állami átalakulást, melyet a római állam organikus fejlődése bizonyos természeti szükségességgel előre kijelölt?

Nepos küldetése Rómába.

63.

Pompeius megragadta az alkalmas pillanatot, midőn a keleti küldetést elvállalta; s most úgy látszott, mintha tovább akarna menni a megkezdett úton. A 691. év őszén Quintus Metellus Nepos Pompeius táborából a fővárosba érkezett, és a tribúnságra lépett fel pályázóul, azon nyíltan kijelentett szándékkal, hogy mint néptribún Pompeiusnak

61.

693-ra a consulságot, addig pedig különös népvégzés utján a Catilina elleni háború vezérletét megszerezze. Az izgatottság roppant nagy volt Rómában. Azt nem lehetett kétségbevonni, hogy Nepos Pompeius egyenes vagy közvetett megbízása alapján járt el; Pompeius kívánságát, ki Itáliában ázsiai légióinak élén hadvezérként akart szerepelni és a legfőbb katonai és legfőbb polgári hatalmat egyszerre gyakorolni, csak új lépesnek tekintették a trón felé vezető úton; Nepos küldetésében pedig a monarchia félhivatalos bejelentését látták. — Minden attól függött, mily magatartást tanúsít a két nagy politikai párt e nyilatkozatokkal szemben; ez volt döntendő jövendőbeli állásuk s a nemzet jövője felett. Azon fogadtatást magát pedig, melyben Nepos

részesült, viszont a pártok akkori viszonya Pompeiushoz határozta meg, mely igen sajátságos természetű volt. Pompeius a demokratia hadvezéreként ment keletre. Elég oka volt elégedetlennek lennie Caesarral és híveivel, de nyílt szakadás nem állt be köztök. Valószínű, hogy a távollevő és más dolgokkal elfoglalt Pompeius, ki különben is sehogy sem volt képes magát a politikai téren tájékozni, az ellene szőtt demokratikus ármányok kiterjedésén és összefüggésén, legalább akkor még nem bírt áttekinteni, sőt gőgjében és rövidlátásában talán még büszkeségét is találta benne, ha e vakandokmunkát észre nem veszi. Ehez járult, ami egy Pompeius-féle jellemnél sokat nyomott a latban, hogy a demokratia sohsem vesztette szem elől a nagy ember iránti tartozó külső tiszteletét, sőt épen most (691), és 63.
pedig felszólítás nélkül, amint ő szerette, egy külön népvégzés által hallatlan megtiszteltetésekben és decoratiókban részesítette. Egyébiránt, ha mindezt nem teszi is, maga Pompeiusnak jól felfogott érdeke megkövetelte, hogy legalább külsőleg, folyvást a populáris párt részén álljon; a demokratia és monarchia oly benső válrokonságban álltak egymással, hogy Pompeius, midőn kezét a korona után kinyujtotta, szinte kénytelen volt magát, mint addig, a nép jogai előharcosának állítani. Amíg ekként személyes és politikai okok közreműködtek arra, hogy Pompeius és a demokratia minden történtek dacára eddigi szövetségökhöz ragaszkodjanak, azalatt a másik fél nem tett semmit azon szakadás betemetésére, mely Pompeiust, amióta a demokratiához átpártolt, Sulla-párti elvbarátaitól elválasztotta. Személyes feszültsége Metellus és Lucullus irányában átterjedt ezeknek nagy terjedelmű és befolyásos cotteriáira is. A senátusnak kicsinyes, de ily kicsinyes szabású jellemre nézve épen ezáltal mélyen elkeserítőleg ható oppositiója kisérte egész

hadvezéri pályáján. Fájdalmasan hatott rá, hogy a senátus mitsem tett, amivel őt, a rendkívüli embert érdeme szerint, azaz rendkívüli módon tisztelje meg. Végre nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az aristokratia épen ekkor új diadalától meg volt ittasodva, a demokratia pedig mélyen meg volt alázva, s hogy az aristokratiát a merev és félbolond Cato, a demokratiát pedig az ármány simulékony mestere, Caesar vezette. — Ezek voltak a viszonyok, midőn Pompeius küldötte Rómába megérkezett. Az aristokratia nem csak hogy azon indítványokat, melyeket ez Pompeius érdekében bejelentett, a fennálló alkotmány elleni hadizenetnek tekintette, hanem nyíltan is mint ilyenekkel bánt velök és csepp fáradságot sem fordított aggodalmainak és boszankodásának eltitkolására: Marcus Cato magát Neposszal együtt néptribúnná választatta, azon, nyíltan kifejezett szándékkal, hogy ez indítványok ellen küzdjön, és Pompeius kísérleteit, ki ismételten igyekezett hozzá közelíteni, ridegen visszautasította. Könnyen megmagyarázható, hogy Nepos ily körülmények közt nem látott rá okot, hogy az aristokratiát kimélje, ellenben annál készségesebben csatlakozott a demokratákhoz, miután ezek, megszokott simulékonyságukkal meghajoltak az előtt, amit ki nem kerülhettek, és az itáliai hadvezérséget a consulsággal együtt inkább önkényt megadták Pompeiusnak, semhogy ezt rákényszerítsék, hogy fegyveres kézzel vívja ki magának. A szivélyes egyetértésnek csakhamar volt is alkalma nyilvánulni. Nepos nyíltan magáévá tette a demokraták felfogását, kik a senátus többsége által nemrég kimondott kivégzéseket alkotmányellenes törvényszéki gyilkosságoknak tekintették; s hogy ura és mestere sem volt más véleményen, azt azon sokat mondó hallgatása bizonyította, melylyel a Cicero által neki átküldött terjedelmes igazoló

Szakítás Pompeius és az aristokratia közt.

iratra válaszolt. Másfelől Caesarnak, midőn praetorságát elfoglalta, első dolga volt Quintus Catulust a capitoliumi templom újból történt felépítése alkalmával általa állítólag elsikkasztott pénzek miatt felelősségre vonni s a templomépítés befejezésével Pompeiust bízni meg. Ez mesteri egy fogás volt. Catulus most már tizenhat év óta folyvást épített a templomon, és úgy látszott, hogy mint a capitoliumi építkezések főfelügyelője szeretne élni és meghalni is; és ezen nyilvános megbízatással űzött visszaélést, melyet csak az előkelő megbízott tekintélye takart el eddig, megtámadni, anyagilag véve teljesen igazolt s azon felül szerfelett népszerü dolog vala. Midőn azonban ezáltal egyúttal Pompeiusnak kilátást nyujtott arra, hogy a föld kereksége legbüszkébb városának e legbüszkébb helyén Catulus nevét letörölve, helyébe a magáét vésethesse be, épen olyat adott neki, amit ez leginkább óhajtott s ami a demokratiának nem ártott semmit, túlcsapongó, de üres megtiszteltetésben részesítette őt, és egyúttal az aristokratiával, melynek lehetetlen volt a maga legkülönb emberét elejtenie, a legboszantóbb módon összeveszítette. — Ezalatt Nepos, Pompeiusra vonatkozó indítványait a polgárság elé terjesztette. A szavazás napján Cato s barátja és társa Quintus Minucius, intercedáltak. Midőn Nepos ezzel nem törődve a felolvastatást folytatta, formaszerint birokra került a dolog: Cato és Minucius társukra vették magokat s őt félbeszakították; egy fegyveres csapat ugyan kiszabadította és az aristokratikus töredéket a vásártérről elkergette; de Cato és Minucius, most már szintén fegyveres nép kíséretében visszajöttek és a csatatérnek végre a kormány nevében urai maradtak. Bandájának az ellenfél bandája felett vitt ezen győzelme által felbátorodva, a senátus Nepos tribúnt a praetor Caesarral együtt, ki őt törvényjavaslata előterjesztésében tőle

telhetőleg támogatta, hivatalaiktól felfüggesztette; letételöket, mely a senátusban indítványoztatott, Cato alkalmasint inkább e rendszabály alkotmányellenes, mintsem célszerűtlen volta miatt, meggátolta. Caesar nem törődött a végzéssel és folytatta hivatalos működését mindaddig, míg a senátus erőszakhoz nem nyúlt ellene. Amint ennek híre ment, a tömeg háza előtt megjelent és rendelkezésére bocsátotta magát; csak tőle függött volna megkezdeni az utcai harcot vagy legalább a Metellus által tett indítványokat most feleleveníteni és Pompeiusnak az óhajtott itáliai hadi parancsnokságot megszerezni; de ez nem állt érdekében, minélfogva a tömeget rábírta, hogy széledjen haza, mire a senátus is visszavonta a reá rótt büntetést. Nepos maga, azonnal felfüggesztetése után odahagyta a várost és hajóra ült Ázsia felé, Pompeiusnak hírt vinni küldetése eredményéről.

Pompeius visszalépése.

Pompeius a dolgok e fordulatával teljesen meg lehetett elégedve. A trónhoz végre is csak a polgárháború utján lehetett eljutni; s hogy ezt teljes joggal megindíthatta, azt Cato javíthatatlan ügyetlenségének köszönhette. Catilina híveinek jogellenes elítélése s a Metellus néptribún ellen elkövetett hallatlan erőszakoskodások után Pompeius a polgárháborút mint a római községi szabadság két palládiumának, a felebbezési jognak és a néptribúnság sérthetetlenségének védője és egyúttal mint a rend pártjának előharcosa a cataliniai banda ellen, viselhette. Szinte lehetetlennek látszott, hogy Pompeius ezt elmulaszsza, és józan észszel másodszor is azon kínos helyzetbe tegye magát,

70. melybe hadseregének hazabocsátása 684-ben juttatta, s melyből csak a gabiniusi törvény szabadította ki. De bármily könnyűvé tették is a körülmények rá nézve a fehér szalagot homloka köré fűzhetni s bármint epedett is

érte lelkében, midőn kenyértörésre került a dolog, bátorsága ismét elhagyta. Ezen mindenben, csak igényeiben nem, közönséges ember szerette volna ugyan magát a törvényeken kívül helyezni, csak megtehette volna anélkül, hogy a törvényes térről lelépjen. Ezt már Ázsiában való késedelmezése is sejttette. Ha akarta volna, könnyen megérkezhetett volna már 692. januárban hajóhadával és had- 62.
seregével Brundisium kikötőjébe, hogy Nepost itt fogadja.
Hogy az egész 691/2-iki telet Ázsiában töltötte, annak 63/2.
első hátrányos következése az volt, hogy az aristokratia, mely a Catilina elleni hadjáratot természetesen tőle telhetőleg siettette, időközben ennek bandájával végkép elbánt, s ezzel Pompeius elvesztette a legillőbb ürügyet, mely alatt ázsiai légióit Itáliában együtt tarthatta volna. Oly embernél, minő Pompeius volt, ki nem tudott hinni önmagában és szerencsecsillagában, ki a közéletben aggodalmasan kapaszkodott a formaszerinti joghoz, s kinél az ürügy körülbelül ugyanannyit nyomott a latban, mint az ok, e körülmény nagy súlylyal nehezedett a mérlegbe. Elhitethette továbbá magával, hogy seregét, ha hazabocsátja is, nem ereszti ki végkép kezéből, s hogy szükség esetén mégis bármely más pártvezérnél gyorsabban teremthet magának harcképes sereget; hogy a demokratia, alázatos magatartásában csak egy intését lesi, az ellenkező senatussal pedig katonaság nélkül is el lehet bánni, és elhihetett még sok effélét, amiben épen elegendő igazság volt arra nézve, hogy azt, aki önmagát meg akarja csalni, meggyőzhesse. Döntő súlylyal természetesen ismét Pompeius természetének legsajátabb vonásai estek a mérlegbe. Azon emberek közé tartozott, kik képesek ugyan bűnt, de nem insubordinátiót elkövetni; testtel lélekkel katona volt a szó jó úgy mint rossz értelmében. Kiváló egyéniségek a törvényt mint erkölcsi szüksé-

gességet, közönséges lelkek mint hagyományos mindennapi szabályt tisztelik; s épen ez oka annak, miért képes a katonai rend, melyben a törvény inkább, mint bármiben másban, lép fel a megszokás alakjában, minden önmagában nem egészen szilárd embert mintegy varázshatalommal lekötni. Gyakran feltünt, miszerint a katona, még ha már elhatározta is magában, hogy előljárójától az engedelmességet megtagadja, mégis, amint követelik tőle az engedelmességet, önkénytelenül beáll ismét a sorba; ezen érzelem ingatta meg Lafayettet és Dumouriezt a hitszegés küszöbén, s ezen szenvedtek hajótörést, és ez előtt hajlott
62. meg Pompeius is. — Pompeius 692. őszén szállt hajóra Itália felé. Mialatt a fővárosban mindenki az új uralkodó fogadására készült, egyszerre híre jött, hogy Pompeius, amint Brundisiumban partra szállt, légióit feloszlatta és csekély kísérettel útra kelt a főváros felé. Ha szerencse fáradság nélkül jutni koronához, úgy a szerencse soha halandónak még jobban nem kedvezett, mint Pompeiusnak; de akiben a bátorság hiányzik, arra hiába pazarolják az istenek kegyöket és adományaikat.

Pompeius befolyástalansága.

A pártok újra fellélegzettek. Pompeius másodszor is lemondott; a már legyőzött versenytársak újra kezdhették a versenyt, melynek legcsodálatosabb vonása az lett, hogy
61. Pompeius ismét részt vett benne. Januárban (693) érkezett Rómába. Helyzete ferde volt s ő oly tétovázva ingadozott a pártok közt, hogy Gnaeus Cicero gúnynévvel ruházták fel. Magára is haragította valamennyit. Az anarchisták ellenséget, a demokraták alkalmatlan barátot, Marcus Crassus vetélytársat, a vagyonos osztály megbízhatatlan védőt, az aristokratia nyílvános ellenséget látott benne*). Igaz ugyan,

*) Azon első beszéd benyomását, melyet Pompeius hazatérése

nogy még mindig a leghatalmasabb ember volt az államban; egész Itáliában elszórt katonai hívei, a tartományokban, nevezetesen a keletiekben bírt befolyása, hadvezéri hírneve s óriási gazdagsága oly súlyt kölcsönöztek személyének, minővel senki más nem bírt; de azon lelkesült fogadtatás helyett, melyre számított, fogadtatása kevesebb volt a hűvösnél, és még hidegebben fogadtattak tett követelései. A maga számára, miként Nepos által már előre bejelentette, a második consulságot, s ezenkívül természetesen a keleten tett rendelkezéseinek megerősítését és katonái részére tett igéreteinek teljesítését kívánta, kiknek fekvő javakat helyezett kilátásba. A senátusban rendszeres oppositio támadt e követelések ellen, melyben fő szerepet Lucullus és Metellus Creticus személyes elkeseredettsége, Crassus régi irígysége és Cato lelkiismeretes hóbortossága játszottak. A kívánt második consulságot azonnal és kereken megtagadták tőle. A senátus, már a hazatérő hadvezérnek azon első kérését, melyet hozzá intézett, hogy t. i. a 693-iki consulok választását a fővárosba érkezéséig halasztaná el, megtagadta, és még kevésbbé remélhette, hogy a senátus megadja neki azon dispensatiót Sulla törvénye alól, melyre másodszori megválasztatására szüksége volt. A keleti tartományokban tett rendelkezéseinek Pompeius természetesen egészben való helybenhagyását kívánta; Lucullus azonban kieszközölte, hogy minden egyes intézkedése felett külön tárgyalás és szavazás történjék, ami tág tért nyitott az ingerkedés és temérdek aprólékos megveretések számára. Igéretét, melylyel az ázsiai hadsereg katonáinak földado- 61.

után a polgársághoz intézett, Cicero (*ad Att.* 1, 14) így rajzolja: *prima contio Pompei non iucunda miseris* (a csőcseléknek), *inanis improbis* (a democratáknak), *beatis* (a vagyonosoknak) *non grata, bonis* (az aristokratáknak) *non gravis; itaque frigebat.*

mányokat helyezett kilátásba, a senátus általjában ugyan helybenhagyta, de egyúttal kiterjesztette Metellus krétai légióira is, és ami fődolog volt, az igéret nem teljesíttetett, miután a község pénztára üres volt s a senátus nem akart e célra az uradalmakhoz nyúlni. Pompeius, lemondva a reményről, hogy a tanács szívós és ármányos oppositióját le tudja győzni, a polgársághoz fordult. De e téren még kevésbbé tudott mozogni. A demokratia vezéreinek, habár nyíltan nem léptek fel ellene, semmi okuk nem volt érdekeit a magokéivá tenni és félrevonultak. Pompeius saját eszközei, mint például az ő befolyása és részben pénze által
61. megválasztott consulok Marcus Pupius Piso 693, és Lucius
60. Afranius 694, ügyetleneknek és használhatatlanoknak bizonyultak. Midőn végre Lucius Flavius néptribún a Pompeius régi katonái számára foganatosítandó földosztás iránti indítványát egy általános szántóföldtörvény alakjában a polgárság elé terjesztette, az indítvány, melyet a demokraták nem támogattak, az aristokraták pedig nyíltan ellenez-
60. tek, leszavaztatott (694 elején). A nagy hadvezér most szinte alázatosan kezdte a tömeg kegyét hajhászni, és az itáliai vámok, egy, Metellus Nepos által indítványozott tör-
60. vény által csakugyan az ő ösztönzésére töröltettek el (694). De a demagog szerepét ügyetlenül és szerencse nélkül játszotta; tekintélyében vesztett általa, és célját mégsem érte el. Pompeius tökéletesen zátonyra jutott. Ellenfeleinek egyike ekkori politikai helyzetét abba foglalja össze, miszerint igyekszik „hímzett triumphális köpenyét hallgatás által megőrizni.“ És csakugyan, a boszankodáson kívül egyebet már nem tehetett.

Caesar emelkedése.

Ekkor egy új combinátió kínálkozott neki. A demokraticus párt vezére azon politikai szélcsöndet, mely Pompeius visszalépésének közvetlen eredménye vala, buzgón

felhasználta a maga érdekében. Midőn Pompeius Ázsiából visszajött, Caesar kevéssel volt több, mint ami Catilina is volt: egy majdnem összeesküvők clubjává olvadt politikai párt vezére s tönkre jutott ember. Azóta azonban praetorságát (692) kiszolgálván, átvette a túlsó Spanyolország helytartóságát s ezáltal módot nyert úgy adósságainak törlesztésére, mint arra, hogy megvesse katonai állásának és hírnevének alapját. Régi barátját és szövetségesét Crassust azon remény, hogy Pompeius elleni támaszára, melyet Pisoban elvesztett, most Caesarban fog találni, rábírta, hogy még mielőtt tartományába elment volna, adósságainak legnyomasztóbb részétől megszabadítsa. Ő maga tevékenyen felhasználta azon kevés időt, melyet e tartományban töltött. Midőn 694-ben teli pénztárral és imperator létére a diadalmenetre táplált alaposan indokolt igénynyel tért vissza Spanyolországból, pályázóul lépett fel a következő évi consulságra, melynek kedveért, miután a senátus megtagadta tőle az engedélyt, hogy mint távollétő jelentkezzék a consulválasztásra, habozás nélkül lemondott a diadalmenet dicsőségéről. A demokratia évek óta küzdött érte, hogy a maga emberei közől ültethessen valakit a legfőbb hivatalba, hogy ez úton jusson egy sajátját képező katonai erő birtokába. Az értelmesebbek minden párton már úgyis régóta tisztában voltak az iránt, hogy a pártok viszályait többé nem polgári küzdelem útján, hanem csak katonai erőhatalommal lehet eldönteni; a demokratia és a hatalmas hadi főnök közt létrejött coalitio lefolyása pedig, mely a senátus uralmának véget vetett, kérlelhetlen világossággal megmutatta, hogy minden ily szövetkezés végelemzésben a polgári elemeknek a katonaiak alá rendelésére megy ki, s hogy a néppárt, ha valóban uralkodni akar, nem szövetkezhetik rá nézve tulajdonképen idegen, sőt vele ellenséges táborno-

62.

60.

kokkal, hanem kénytelen saját vezéreit tenni azokká. Kísérletei e téren: midőn Catilinát consullá választatni, Spanyolországban vagy Egyiptomban katonai támaszt teremteni igyekezett magának, meghiúsultak; most lehetővé vált legjelentékenyebb emberének a consulságot s egy consuli tartományt az alkotmány rendes útján megszereznie és magát egy, ha e kifejezéssel élnünk szabad, demokratikus házi hatalom megalapítása által, megbízhatatlan és veszélyes szövetségesétől, Pompeiustól függetlenné tenni.

Második coalitio Pompeius, Caesar és Crassus közt.

— De minél több súlyt kellett a demokratiának arra helyeznie, hogy ezen utat maga előtt megnyithassa, mely nem annyira a legkedvezőbb, mint inkább az egyetlen reményt nyujthatta neki valódi győzelmekre, annál biztosabban számíthatott politikai ellenfeleinek határozott ellentállására. Attól függött minden, ki fog vele e küzdelemben szemben állani. Az aristokratia, magára hagyatva nem volt félelmes, de azért csak az imént, Catilina ügyében kitűnt, hogy ha az anyagi érdekek emberei és Pompeius hívei által többékevésbbé támogattatik, még mindig számbavehető ellenfél. Catilina pályázását a consulságra több ízben meghiúsította, afelett pedig, hogy ugyanezt Caesar ellenében is meg fogja kísérteni, alig lehetett kételkedni. De ha Caesar az aristokratia ellenére meg is választatik, a választással magával a demokratia be nem érhette. Hogy szilárd katonai állást teremthessen magának, legalább egynehány évi zavartalan tevékenységre volt szüksége Itálián kívül; az pedig bizonyos volt, miszerint az aristokratia ezen előkészületi idő alatt minden eszközt fel fog használni terveinek meggátlására. Ily körülmények közt magától felötlött ama gondolat, valjon nem lehetne-e az aristokratiát ismét elszigetelni, mint történt 683/4-ben, és egyfelől a demokraták és frígytársuk Crassus, más felől Pompeius és a pénzvilág közt egy, az ér-

71/70.

dekek közösségében szilárd alappal bíró szövetséget hozni létre. Pompeiusra nézve ez ugyan egyjelentésü volt a politikai öngyilkossággal. Eddigi fontos állása az államban azon alapult, hogy ő volt az egyetlen pártvezér, ki egyúttal legiókkal is rendelkezett, melyek felett, bár e pillanatban fel voltak oszlatva, mégis bírt némi hatalommal. A demokratia tervének célja épen az volt, hogy őt e túlsúlyától megfoszsza, és a maga vezérében vetélytársat teremtsen neki a katonai téren. Ebbe semmi áron nem volt szabad beleegyeznie, s legkevésbbé segíthette ő maga fővezéri rangra azon Caesart, ki már mint pusztán politikai izgató is elég dolgot adott neki, és csak az imént Spanyolországban katonai tehetségének is fényes tanúságát adta. Másfelől azonban a senátus ármánykodó oppositiója s a tömegnek Pompeius és követelései iránt tanúsított közönyössége, ennek helyzetét, főkép régi katonáival szemben oly kínossá és lealázóvá tették, hogy a demokraták, ismerve jellemét, bátran számíthattak rá, miszerint hajlandó lesz egy ily coalitióra, ha segélyével kellemetlen helyzetéből kivergődhetik. Ami pedig az úgynevezett lovagpártot illeti, ez mindig és mindenben a hatalom részén állt, és magától értetődött, hogy, ha Pompeiust és a demokratiát újra és komolyan látandja egymással szövetségre lépni, nem fog többé sokáig váratni magára. Ehez járult, hogy a pénzvilág, Catonak az adóbérlők ellen tanúsított, különben igen dicséretre méltó szigora folytán, épen most ismét heves viszályban állt a senátussal. — A második coalitio ekként 694 nyarán megköttetett. Caesar a jövő évi consulságot s utánna a helytartóságot biztosította magának; Pompeiusnak megigértetett, hogy keleten tett rendelkezései helyben hagyatnak és az ázsiai hadsereg katonái megkapják az igért földeket; a lovagságnak Caesar szintén megigérte, hogy azt, amit a

60. Caesar megváltozott helyzete.

senátus tőle megtagadott, a polgárság útján megszerzi neki; a kikerülhetetlen Crassusnak végre megengedtetett, hogy a szövetséghez csatlakozzék, természetesen anélkül, hogy csatlakozása fejében, melyet lehetetlen volt megtagadnia, valami határozott igéretet nyerjen. Ugyanazon elemek, sőt
60. ugyanazon emberek szövetkeztek most 694 nyarán, kik
71. 683 őszén az első coalitiót megkötötték; de minő egészen más volt akkor és most a pártok helyzete! Akkor a demokratia nem volt egyéb politikai pártnál, szövetségesei pedig seregeik élén álló győzedelmes hadvezérek; most maga a demokraták vezére egy diadalmas és nagy szabású hadi tervekkel eltelt imperator, szövetségesei pedig sereg nélküli tábornokok voltak. Akkor a demokratia elvi kérdésekben győzött és ez áron átengedte a legfőbb állami hivatalokat két frígytársának: most gyakorlatiasabb szelleműve lett s a legfőbb polgári és katonai hatalmat magának foglalta le, amivel szemben frígytársainak csak alárendelt dolgokban tett engedményeket és, eléggé jellemzőleg, még Pompeiusnak a második consulságra támasztott régi követelését sem vette tekintetbe. Akkor a demokratia adta oda magát szövetségeseinek; most ezek voltak kénytelenek magokat rábizni. A viszonyok mindenben gyökeresen megváltoztak, leginkább azonban maga a demokratia jelleme. Ez ugyan, amióta egyáltaljában létezett, lénye legmélyében mindig némi monarchikus elemeket rejtett magában; de alkotmányeszményképe, amint az legkülönb embereinek többé-kevésbbé határozott körvonalakban szemök előtt lebegett, mindig egy polgári közállomány, az államnak bizonyos Periklesféle rendje volt, melyben a fejedelem hatalma azon alapult, hogy maga volt a polgárság legnemesebb és legtökéletesebb képviselője, s hogy a polgárság legnemesebb és legtökéletesebb része benne találta fel bizalmának valódi emberét.

Caesar is ily eszmékből indult ki; de ezek végre is eszményképek voltak, melyek vannak ugyan befolyással a valóságra, de magok meg nem valósíthatók. Sem az egyszerű polgári hatalom, minővel Gaius Gracchus bírt, sem a demokratikus párt felfegyverzése, amint azt Cinna, bár szerfelett hiányos módon megkísértette, a római államban maradandó súlypontként fenn nem tarthatták magokat; a hadseregnek nem egy pártért, hanem egy hadvezérért harcoló gépezete, a zsoldosok nyers ereje, miután először a restauratio szolgálatában lépett a politikai színpadra, csakhamar feltétlenül hatalmasabbnak bizonyult minden politikai pártoknál. Caesarnak is meg kellett erről a pártélet mindennapos üzelmeiben győződnie, és ez érlelte meg lelkében azon végzetes eltökélést, hogy magát a seregnek e gépezetét eszményképeinek szolgálatába hajtsa s az állam azon rendjét, mely lelke előtt lebegett, a kard hatalmával valósítsa meg. E szándékkal kötötte meg az ellenpárt tábornokaival a 683-ki 71.
szövetséget, mely, dacára annak, hogy ezek a demokratia programmját magokévá tették, mégis ezt, sőt Caesart magát is a romlás szélére sodorta. Ugyane szándékkal lépett fel tizenegy évvel utóbb ő maga a kard embereként. Mindkét esetben a naivság bizonyos neme, azon hit vezérelte, hogy ha nem is a más, de a maga fegyverével meg fogja vethetni egy szabad államnak alapját. Könnyű belátni, hogy e hite megcsalta, s hogy a rossz szellemet senki szolgálatába nem fogadhatja anélkül, hogy maga annak szolgájává ne legyen; de a legnagyobb emberek nem azok, kik legritkábban csalódnak. Ha még mi is, évezredekkel utóbb, tisztelettel teljesen meghajlunk az előtt amit Caesar akart és tett, ezt nem azért tesszük, mert koronát keresett s azt meg is kapta, ami magában véve ép úgy nem nagy dolog, mint nem az maga a korona, hanem azért, mert hatalmas eszményképe:

szabad állam egy uralkodóval élén — őt sohsem hagyta el és még mint monarchát is megőrizte attól, hogy közönséges királylyá sülyedjen alá.

59. Caesar mint consul.

Caesarnak 695-re consullá választatását az egyesült pártok minden nehézség nélkül keresztül vitték. Az aristokratiának be kellett érnie azzal, hogy olymérvű szavazatvásárlás segélyével, melyre az összes úri osztály adakozott s mely még a legmélyebb romlottság e korában is feltünést okozott, Marcus Bibulus személyében oly társat állíthatott melléje, kinek korlátolt nyakasságát az előkelő világ conservativ erélynek tekintette, és kit legalább a nagy urak nem vádolhattak a jóakarat hiányával, amiért hazafias költségeik meg nem téritettek. — Mint consul, Caesar először is frigytársainak kivánatait vette tárgyalás alá, melyek közt a legfontosabb az ázsiai sereg katonái közt kiosztandó föld adományozása volt. Azon szántóföldtörvény, melyet Caesar evégből javasolt, általános körvonalaiban ahoz ragaszkodott, mely egy évvel előbb Pompeius megbízásából indítványoztatott, de akkor megbukott. Felosztásra csupán az itáliai uradalmi földet, vagyis főkép Capua vidékét, azon esetre pedig, ha ez nem volna elegendő, más itáliai földeket jelölt ki, melyek az új keleti tartományok jövedelméből a censori lajstromokban foglalt becslési áron vásároltassanak össze; tehát minden fennálló tulajdoni és örök-birtoki jogot érintetlenül hagyott. Az egyes földrészleteket kicsinyre szabta. Csak szegény polgároknak, kiknek legalább három gyermekök volt, adott ily földet; azon veszélyes elvet, miszerint a katonai szolgálat jogigényt nyújt fekvő birtokra, nem állította fel, hanem csupán az öreg katonákat valamint egyszersmind a birtokokból kiutasítandó időre bérlőket ajánlotta a földkiosztók különös figyelmébe, ami méltányos volt és minden időben így is történt. Végrehajtása egy húsz

Caesar szántóföld-törvénye.

tagból álló bizottságra bízatott, és Caesar határozottan kijelentette, hogy nem akar e bizottságba beválasztatni. — Az oppositio helyzete e javaslattal szemben igen kényelmetlen volt. Azt józanul tagadni nem lehetett, hogy az állampénztár Pontus és Syria tartományok szervezése után azon helyzetben van, hogy lemondhat a campániai bérösszegekről, hogy mivel sem lehet igazolni azt, hogy Italia legszebb és épen a kisbirtokra legalkalmasabb vidékeinek egyike a magánforgalomból kivonassék; hogy végre most, midőn a polgárjog már egész Itáliára kiterjesztetett, már ép oly igazságtalan mint nevetséges dolog Capua helységétől a municipális jogokat megtagadni. Az egész javaslat magán viselte a mérséklet, becsületesség és soliditás bélyegét, melylyel annak demokratikus párttermészete igen ügyesen össze volt kapcsolva; mert lényegében véve az végre is egyrement a Márius korában alapított és Sulla által ismét eltörlött capuai gyarmat visszaállításával. Caesar a forma dolgában is lehetőleg kiméletesen járt el. — A szántóföldtörvény javaslatát, s ezzel együtt azon indítványát, mely Pompeiusnak keleten tett intézkedéseit egészben véve helybenhagyatni kivánta, valamint az adóbérlők folyamodását, kik bérösszegök egy harmadrészének elengedését kérték, egyszerre és először a senátus elé terjesztette véleményének kimondása végett, s késznek nyilatkozott annak netaláni módosítványait elfogadni és tárgyalás alá bocsátani. A collégiumnak most módjában volt belátni, mily oktalanul cselekedett, midőn Pompeiust és a lovagságot e kívánságainak megtagadása által ellenségének karjaiba űzte. Talán ennek csendes érzete ösztönözte a nemes urakat arra, hogy Caesar mérsékelt fellépésére ennek rosszul megfelelő, hangos zugással válaszoljanak. — A szántóföldtörvényt egyszerűen, sőt minden vita nélkül,

Az aristokratia oppositiója.

elvetették. A Pompeius ázsiai intézkedéseiről szóló végzés hasonlókép nem kapott kegyelmet. Az adóbérlőkre vonatkozó indítványt Cato a római parlamentarismus ízetlen szokása szerint megkísértette agyonbeszélni, azaz beszédét az ülés törvényes zárórájáig akarta kinyujtani; s midőn a senátus észrevette, hogy Caesar a nyakas embert el akarja fogatni, végül ezen indítványát is elvetette. — Erre természetesen mindhárom a polgárság elé vándorolt. Caesar, az igazság minden nagyobb elferdítése nélkül elmondhatta a tömegnek, miszerint a senátus a legjózanabb és legszükségesebb, a legtiszteletteljesebb alakban elébe terjesztett indítványokat ridegen visszautasította, csak azért, mert a demokrata consultól eredtek. Hozzátette, és ez is semmiképen sem volt koholmány, miszerint az aristokraták összeesküdtek, hogy ez indítványok megbuktatását kieszközöljék; és a polgárságot, nevezetesen Pompeiust magát és ennek régi katonáit felszólította, hogy támogassák őt az ellenfél árnányai és erőszakoskodása ellenében. Az aristokratiának, élén az önfejű, de hígvelejű Bibulusszal és az elvek állhatatos bolondjával Catoval, csakugyan szándéka volt a dolgot nyílt erőszakoskodásra juttatni. Pompeius, Caesar által rábíratván, hogy a szóban forgó kérdés irányában elfoglalt helyzetéről nyilatkozzék, szokása ellenére határozottan kijelentette, miszerint, ha valaki kardot mer rántani, ő is ki fogja húzni a magáét; s ugyanígy nyilatkozott Crassus is. Pompeius egykori katonáinak meghagyatott, hogy a szavazás napján, melyen különben is főkép az ő ügyökről volt szó, öltönyük alá rejtve fegyvereiket, nagy számban jelenjenek meg a szavazás helyén. — A nemesség ennek dacára mindent mozgásba tett Caesar indítványainak meghiúsítására. Azon napon, melyen Caesar a nép elé lépett, társa Bibulus előállt az ismeretes politikai

zivatarjelekkel, melyek, ha észrevétettek, minden közügy tárgyalását lehetetlenné teszik; de Caesar nem törődött az éggel és folytatta földi dolgait. A tribúni intercessio sem maradt el; de Caesar egyszerűen nem hajtott reá. Bibulus és Cato a szószékre rohantak, beszéltek a néphez és szerencsésen megcsinálták a szokásos zenebonát; Caesar őket törvényszéki szolgák által elvitette a vásártérről, és egyúttal gondoskodott róla, hogy bajuk ne történjék — neki is érdekében állt, hogy e politikai komoedia komoedia maradjon. A polgárság a szántóföldtörvényt, az ázsiai szervezések helybenhagyását s az adóbérlőknek adandó elengedést a nemesség minden ármánykodása és zajongása dacára megszavazta; a huszas bizottmányt, élén Pompeiusszal és Crassusszal, megválasztotta és hivatalába beigtatta; az aristokratia minden erőfeszítésével csak azt nyerte, hogy vak és gyűlöletes ellenkezése által a coalitio összekötő kapcsait még szorosabbakká tette, a maga erejét pedig, melyre fontosabb kérdésekben csakhamar rászorulandó volt, ezen, alapjukban véve közönyös ügyekben kimerítette. A nemes urak egymás közt szerencsét kívántak egymásnak kifejtett hősiességökért; nagy hazafiúi tettként dicsőítették azt, hogy Bibulus kijelentette, miszerint inkább meghal, semhogy meghátráljon, s hogy Cato még a poroszlók kezei közt is folyton perorált; egyébiránt pedig belenyugodtak sorsukba. Bibulus consul az év hátralevő részére házába zárkózott, egyúttal nyílvános falragaszok által tudtára adván a közönségnek, hogy kegyes szándéka ez évnek minden, népgyűlések tartására alkalmas napján az égi jeleket kutatni. Társai ismét csodálták a nagy embert, ki, miként Ennius az öreg Fabiusról mondá: „az államot késlekedésével menti meg“, és követték példáját; legnagyobb részök, közte Cato, nem jelent meg többé a senátusban és négy

A szántóföldtörvény elfogadtatása.

Az aristokratia passiv ellentállása.

falai közt támogatta a maga consulát afeletti boszankodásában, hogy a világtörténet a politikai csillagászat ellenére is haladni merészel. — A közönség a consulnak, valamint általjában az aristokratiának e szenvedőleges magatartását, teljes joggal, politikai ábdicatiónak tekintette; a coalitio pedig természetesen szerfelett meg volt elégedve, hogy

Caesar mint a két Gallia helytartója.

további teendőit szinte zavartalanul végezhette el. Ezeknek legfontosabbikát Caesar jövendőbéli helyzetének szabályozása képezte. Az alkotmány értelmében a senátus dolga volt a második consuli hivatalos év hatásköreit még a consulok megválasztatása előtt megállapítani; s e joga

58. alapján, előre látva Caesar megválasztatását, e célra 696-ra két oly tartományt szemelt ki, melyek a helytartónak útépítésen és más efféle hasznos teendőkön kívül egyéb dolgot nem adtak. Ennyiben a dolog természetesen nem maradhatott; a szövetkezettek egymást közt már kicsinálták, hogy Caesarnak népvégzés útján egy, a gabiniusi és maniliusi törvények mintájára megszabott, rendkívüli parancsnokságot kell kapnia. Caesar azonban nyiltan kijelentette, miszerint a maga javára nem fog semmit indítványozni; mire Publius Vatinius néptribún vállalkozott az indítvány megtételére a polgárság előtt, mely természetesen feltétlenül engedelmeskedett. Caesar ezáltal megkapta a cisalpin Gallia helytartóságát, s a főparancsnokságot a benne levő, s a határharcban Lucius Afranius alatt már megedzett három légió felett, segédtisztei számára pedig a praetori rangot, melylyel Pompeiuséi is bírtak; s e hivatal neki öt évre, tehát hosszabb időre biztosíttatott, mint amennyire meghatározott időre korlátolt hadvezér még valaha alkalmaztatott. Helytartóságának színét a tanspadanusok képezték, kik a polgárjogra táplált reményökben már évek óta a római demokrata pártnak, s mindenekfelett Caesarnak véden-

cei voltak. Kerülete délnek az Arnusig és Rubicoig terjedt, magába foglalva Lucát és Ravennát. Utólag azután még Narbo tartomány egy benne állomásozó légióval együtt Caesar hivatalkerületéhez csatoltatott, amit Pompeius indítványára a senátus határozott el, legalább azt meggátlandó, nehogy e parancsnokság is rendkívüli polgársági végzés által ruháztassék Caesárra. Ezzel a coalitio célját elérte. Miután az alkotmány értelmében a tulajdonképeni Itáliában seregnek nem volt szabad állania, az éjszaki itáliai és galliai légiók parancsnoka a következő öt éven át egyúttal Itálián és Román is uralkodott; s aki öt évre úr, az élete fogytáig is. Caesar consulsága elérte célját. Magától értetik, hogy a hatalom új birtokosai nem mulasztották el a tömeget játékok és mindenféle mulatságok által jó kedvben tartani s hogy minden alkalmat felhasználtak pénztáruk megtöltésére; aminthogy például Egyiptom királya azon népvégzést, mely őt jogszerinti uralkodónak elismerte, nagy áron vásárolta meg a coalitiótól, mely alkalommal más uralkodók és községek is szabadalomleveleket és privilegiumokat szereztek magoknak.

A tett intézkedések tartóssága is kellőkép biztosítottnak látszott. A consulság, legalább a legközelebbi évre, biztos kezekbe volt letéve. A közönség kezdetben azt hitte, hogy ezt Pompeius és Crassus magoknak szánták; a helyzet urai azonban inkább pártjuknak két alárendelt, de megbízható emberét, Aulus Gabiniust, Pompeius legjobb segédtisztjét és a kevésbbé jelentékeny Lucius Pisot, ki azonban Caesarnak apósa volt, választották 696-ra consullá. Pompeius személyesen magára vállalta Itália őrzését, hol a huszas bizottság élén a szántóföldtörvény végrehajtásán dolgozott és vagy 20,000 polgárt, legnagyobb részben hadseregének régi katonáit, Capua határából földbirtokkal ellá-

A szövetkezettek biztosítási rendszabályai.

58.

tott; a fővárosi ellenzék ellen Caesar éjszaki itáliai legióira támaszkodott. Szakításra magok a hatalom birtokosai közt, legalább egyelőre, nem volt kilátás. A Caesar mint consul által kiadott törvények, melyek fenntartására Pompeius legalább ép annyi súlyt helyezett, mint Caesar, a Pompeius és az aristokratia közti szakadás maradandóságát, melynek fejei, nevezetesen Cato e törvényeket ezentúl is semmiseknek tekintették, s ezzel a coalitio fennmaradását biztosították. Ehez járult, hogy annak fejei közt most a személyes kötelékek is szorosabbakká lettek. Caesar híven és becsületesen megtartotta frígytársainak adott szavát, anélkül hogy őket az igért dolgokban megrövidítette vagy boszszantotta volna, s nevezetesen a Pompeius érdekében indítványozott szántóföldtörvényt oly ügyességgel és erélylyel vívta ki, mintha csak saját ügyéről lett volna szó; Pompeius pedig fogékony volt becsületes eljárása és szótartása és jóindulattal viseltetett az iránt, ki őt egy csapással kisegítette szegényes folyamodó helyzetéből, melyben három év óta sínlődött. Gyakori és bizalmas érintkezése Caesarral pedig, kinek szeretetreméltósága ellenállhatatlan volt, az érdekek szövetségét köztök baráti frigygyé alakította át. E barátság eredményét és zálogát, mely egyúttal természetesen bajosan félreérthető bejelentése volt az újonnan megalapított társas uralkodásnak, azon házasság képezte, melyre Pompeius Caesar egyetlen huszonhárom éves leányával lépett. Julia, ki apjának elragadó kedvességét örökölte, a legboldogabb családi életet élte magánál kétszerte idősebb férjével s az annyi válság és viszontagság után rendet és békét áhítozó polgárság e házasságot egy jobb és békésebb jövő zálogának tekintette. — Minél szorosabbá és szilárdabbá lett ekként a viszony Pompeius és Caesar között, annál reménytelenebbé lett az aristokratia ügye. Feje felett

z aristokratia helyzete.

érezte lebegni a pallost, és eléggé ismerte Caesart, hogy ne ketelkedjék benne, miszerint azt, ha rászorúl, tétovázás nélkül használni fogja. „Minden oldalról a falhoz vagyunk szorítva; már a haláltól vagy a száműzetéstől való félelmünkben a „szabadságról" is lemondtunk; mindenki sohajtozik, de szólni senki sem merészel," — írja egyikök. Ennél többet a szövetkezettek nem kívánhattak. De habár az aristokratia többségén erőt is vett e kívánatos hangulat, hevesebb természetű embereknek természetesen e párt sem volt híjjával. Alig tette le Caesar a consulságot, s már nehány szenvedélyes aristokrata, Lucius Domitius és Gaius Memmius teljes senátusi ülésben a juliusi törvények megsemmisítését indítványozták. Ez természetesen csak oktalanság volt, mely csupán a coalitiónak vált hasznára; mert, miután erre Caesar maga követelte, hogy a senátus a megtámadott törvények érvényességét vegye vizsgálat alá, ez kénytelen volt azok törvényszerűségét formaszerint elismerni. A hatalom birtokosaira nézve azonban ez, könnyen megfoghatólag csak új felszólítás volt arra, hogy az opposito nehány legtekintélyesebb és leglármásabb tagján példát nyujtsanak a többinek, mely ezeket ama szerfelett üdvös sohajtozásban és hallgatásban megtartsa. Kezdetben azt remélték, hogy a szántóföldtörvény azon záradéka, mely, szokás szerint minden senátornak, politikai jogai elvesztésének terhe alatt kötelességévé tette, hogy az új törvényre megesküdjék, leghevesebb ellenzőit rá fogja bírni, hogy Metellus Numidicus példáját követve az eskü megtagadása által önmagokat számkivetésbe küldjék. De ezt a szívességet ezek mégsem tették meg elleneiknek; még a szigorú Cato is ráadta fejét az esküvésre és Sanchói követték példáját. Egy második nem igen tisztességes kísérlet: az aristokratia fejeit egy állítólag Pompeius ellen ter-

vezett gyilkolási merénylet miatt bűnfenyítő váddal fenyegetni s őket ezáltal menekülésre kényszeríteni, az eszközök ügyetlenségén szenvedett hajótörést; a feladó, egy bizonyos Vettius, annyira túlzott és oly ellenmondásokba keveredett, Vatinius tribún pedig, ki a tisztátalan vállalatot vezényelte, oly világosan elárulta, hogy egy gyékényen árul Vettiussal, miszerint tanácsosnak látszott ez utóbbit a börtönben megfojtatni s az egész dolgot abban hagyni. Egyébiránt a coalitio ez alkalommal alaposan meggyőződhetett az aristokratia tökéletes ziláltságáról és az előkelő urak határtalan félelméről; még Lucius Lucullus is személyesen lábai elé borult Caesarnak és nyíltan kijelentette, miszerint előhaladott kora folytán kénytelen a nyilvános élettől visszavonulni. Végre a coalitio beérte nehány egyes áldozattal. Fődolog volt Catot eltávolítani, ki nem csinált titkot belőle, hogy az összes juliusi törvényeket semmiseknek tartja, s kitől kitelt, hogy úgy cselekedjék, amint beszélt. Cicerótól ez természetesen nem telt ki s a coalitio nem is vette magának azt a fáradságot, hogy féljen tőle. De a demokratikus párt, mely a coalitióban a főszerepet játszotta, a 691. dec. 5-ki törvényszéki gyilkosságot, melyet oly hangosan és annyi joggal kárhoztatott, győzelme után megtorlatanul nem hagyhatta. Ha ama végzetes határozatnak valódi szerzőit akarta volna számadásra vonni, természetesen nem a gyöngelelkü consul, hanem a szigorú aristokratia azon töredéke ellen kellett volna fordulnia, mely az aggodalmaskodó embert ama kivégzésekre kényszerítette. A formaszerinti jog szerint azonban nem a consul tanácsadói, hanem maga a consul volt értök felelős, ami pedig fődolog vala, enyhébb eljárás volt csak a consult magát vonni számadásra, a senátus collegiumát pedig teljesen mellőzni, amiért

Cato és Cicero eltávolítása.

63.

is a Cicero ellen intézett indítvány indokolása azon senátusi végzést, melynek alapján ő a kivégeztetést elrendelte, egyenesen koholtnak nyilvánította. A hatalom birtokosai még maga Cicero ellenében is szerettek volna minden feltünést okozó lépést kerülni; de ez nem bírta magát elszánni sem arra, hogy nekik a kívánt biztosítékokat megadja, sem arra, hogy a különféle, kezére adott illő ürügyek valamelyike alatt önkényt száműzetésbe menjen, sem arra, hogy legalább hallgasson. Mindenkép igyekezett, hogy ne adjon okot a kifogásra maga ellen és őszintén félt, de azért még sem volt elég lelki nyugalma arra, hogy óvatos tudjon lenni; midőn pezsgő élce fúrta oldalát, vagy midőn annyi nemes úrnak dicsérete által majdnem megbolondult önérzete a plebeius ügyvéd szépen kikerekített körmondatainak vitorláit megdagasztotta, nem bírt nyelvén uralkodni. A Cato és Cicero ellenében elhatározott rendszabályok végrehajtása a könyelmű és léha, de ravasz, és mindenekfelett vakmerő Publius Clodiusra bízatott, ki Ciceróval évek óta a legelkeseredettebb ellenségeskedésben élt, és hogy gyülöletét kielégíthesse és mint demagog szerepet játszhasson, Caesar consulsága alatt rögtönös adoptio útján patriciusból egyszerre plebejust csinált magából, azután 696-ra néptribúnná 58.
választatta magát. Clodius támogatására a proconsul Caesar mindaddig, míg a két áldozat ellen a tervelt csapás nem sikerült, a főváros közvetlen közelében időzött. Clodius, nyert megbízatása alapján azt indítványozta a polgárság előtt, hogy bízza meg Catot a byzantioniak bonyolódott községi viszonyainak szabályozásával és Kypros királyság lefoglalásával, mely úgy, mint Egyiptom, II. Sándor végrendelete által szállt Rómára és nem váltotta meg magát pénzen az elfoglalás alól, mint Egyiptom; s melynek királya

különben is Clodiust egykor személyesen megsértette. Cicero ellen Clodius egy törvényjavaslatot terjesztett elő, mely valamely polgárnak jog és itélet nélküli kivégeztetését oly bűnnek nyilvánította, melyet számkivetéssel kell büntetni. Cato ekként egy megtisztelő küldetés segélyével távolíttatott el, Cicero legalább a lehető legenyhébb büntetéssel sujtatott, s ezenfelül még névleg meg sem neveztetett az indítványban. De azt az örömet a coalitio tagjai nem tagadták meg magoktól, hogy egy általánosan tétovázónak ismert és a politikai szélkakasok közé sorozott embert, amiért a conservativek érdekében egyszer erélyt mert kifejteni, megbüntessenek; másfelől hogy azt, ki legdühösebben ellenezte a polgárságnak minden beavatkozását az igazgatásba és minden rendkívüli parancsnokság felállítását, most a polgárság végzése által magát is felruháztassák egy ily küldetéssel; s ugyanez értelemben, a Catora vonatkozó indítvány e férfiú szertelen erényeivel indokoltatott, melyek őt bárki másnál alkalmasabbá teszik arra, hogy oly kényes megbízatást, minő a tekintélyes kyprosi koronai kincstár lefoglalása volt, minden lopás nélkül végrehajtson. Mindkét indítványon, általjában rajta van a kiméletes megbecsülés és hűs gúny azon bélyege, mely Caesarnak a senátus iránti magatartását mindenben jellemzi. Ellentállásra nem találtak. Az természetesen nem használt semmit, miszerint a senátus többsége, hogy a catilinai ügyben hozott végzésének kigúnyolása és megbélyegzése ellen legalább némileg protestálhasson, nyilvánosan gyászruhában jelent meg, s hogy Cicero maga, midőn már késő volt, Pompeius előtt térdreborulva kegyelmet kért; még mielőtt a törvény, mely őt hazájából száműzte, meg lett volna szavazva, kénytelen volt önként számkivetésbe menni

(696 apr.) Cato szintén nem akart a rábízott feladat visz- 58.
szautasítása által okot szolgáltatni maga ellen intézendő élesebb rendszabályokra, hanem elfogadta a megbizatást és hajóra szállt kelet felé. A pillanat követelményeinek ekként elég volt téve; s most Caesar is elhagyhatta Itáliát, hogy komolyabb feladatoknak szentelje idejét.

VII. FEJEZET.

A nyugat meghódítása.

A nyugat rómaisítása.

Midőn most a történet folyama a politikai önzésnek azon szegényes egyhangúságától, mely a főváros curiájában és utcáin vívta csatáit, ismét oly dolgokhoz fordul, melyek fontosabbak ama kérdésnél, valjon Gnaeus, Gaius vagy Marcus legyen-e Róma első monarchájának neve: egy oly esemény küszöbén, melynek következményei még most is irányadólag uralkodnak a világ sorsán, helyén lesz egy pillanatra széllyelnéznünk és megjelölnünk azon összefüggést, melyben a mai Franciaországnak a rómaiak általi meghódítását s ezek első érintkezéseit Németország és Nagybritannia lakóival a világtörténet szempontjából felfognunk kell. — Azon törvény erejénél fogva, mely szerint az állammá fejlődött nép a maga politikailag kiskorú, a civilisált nép pedig szellemileg kiskorú szomszédait magába olvasztja — e törvénynél fogva, mely ép oly általános érvényű és ép úgy természeti törvény, mint a nehézség törvénye, az itáliai nemzetnek, az ókor egyetlen nemzetének, mely képes volt a magasabb politikai fejlettséget és a fensőbb civilisátiót, habár ez utóbbit csak tökéletlen és külső

módon, egymással összekapcsolni, joga volt a keletnek az elbukásra megért görög államait alattvalóivá tenni és a mivelődés alacsonyabb fokán álló népségeket a nyugaton, a libyaiakat, ibereket, keltákat, germánokat a maga települői által helyökből kiszorítani — ép úgy, amint Anglia Ázsiában egy vele egyenrangú, de politikai tekintetben tehetetlen civilisátiót ugyane joggal tett alattvalójává, amint Amerikában s Austráliában nagy terjedelmű barbár vidékekre ráütötte saját nemzetisége bélyegét s azokat megnemesítette, s amint ezt ma is szakadatlanul cselekszi. E feladat előfeltételét, Itália egyesítését, a római aristokratia beteljesítette; de magát a feladatot nem oldotta meg, hanem az Itálián kívül fekvő hódításokat mindig vagy csak szükséges rosznak, vagy egy, mintegy az állam körén kívül eső, hasznot hajtó birtoknak tekintette. A római demokratiának vagy monarchiának — mert e kettő egyre megy — halhatatlan dicsőségére válik, hogy az állam ama legfőbb hivatását helyesen felfogta és erőteljesen betöltötte. Amit a viszonyok ellenállhatatlan hatalma a senátus által, mely Róma jövendő uralmának alapjait keleten és nyugaton, saját akarata ellenére megvetette, előkészített, amit továbbá a római emigrátió a tartományokban, melyekbe ugyan sáskaseregként csapott le, de a nyugatiakban egyúttal a magasabb míveltség előharcosaként lépett fel, ösztönszerűleg átérzett, azt a római demokratia megteremtője, Gaius Gracchus, államférfiúi éleslátással és biztossággal felismerte és végrehajtani megkezdte. Az új politika azon két alapeszméje: hogy Róma hatalmának területét, ameddig hellén, ismét egyesíteni, ahol pedig nem hellén, gyarmatosítani kell, az attalosi birodalom lefoglalása és Flaccus transalpin hódításai által már Gracchus korában a gyakorlatban elismertetett; de az újra fölül kerekedő reactio által ismét

enyészetnek indult. A római állam az országok zagyva tömege maradt, belterjes occupatio és kellő határok nélkül; Spanyolországot és a görög-ázsiai birtokokat terjedelmes tartományok választották el az anyaországtól, melyeknek csak partszegélyei voltak a rómaiak birtokában; Afrika éjszaki partján csak Karthágó és Kyrene területe volt egy-egy szigetként elfoglalva, sőt magán a meghódított területen is, főkép Spanyolországban, voltak terjedelmes vidékek, melyek csak névleg álltak Róma hatalma alatt; a kormány épen semmit sem tett uralmának központosítására és kikerekítésére, a hajóhad sülyedése pedig végre az utólsó kapcsot is fel látszott oldani az egymástól távol eső birtokok között. A demokratia ugyan, amint csak fejét ismét felemelhette, megkísértette a külpolitikát is Gracchus szellemében átalakítani, és nevezetesen Márius ily eszméket forgatott agyában; de miután nem bírt maradandólag kormányra jutni, tervei tervek maradtak. Csak midőn a demokratia a Sulla-
70. féle alkotmány bukásával 684-ben tényleg kezébe vette a kormány gyeplőit, állt be e téren is a fordulat. Először is a földközi tengeren állíttatott vissza Róma hatalma, ami oly államra nézve, minő Róma volt, életkérdés vala. Kelet felé továbbá az Euphrát-határ a pontosi és syriai tartományok elfoglalása által biztosíttatott. De még hátra volt az Alpokon túl a római területnek szilárd határokat adni éjszak és nyugot felé s egyúttal a hellen civilisátió, az itáliai törzs még semmikép meg nem tört ereje számára itt új, szűz talajt szerezni. E feladatra vállalkozott Gaius Caesar. Több mint tévedés, valódi bűn a történelemben uralkodó gondviselés ellen, ha Galliát csupán gyakorló térnek tekintjük, melyen Caesar magát és légióit a bekövetkezendő polgárháborúra előkészítette. Habár a nyugot meghódítása Caesarra nézve annyiban a célra használt eszköz volt, amennyiben

Caesar hódító hadjáratainak történelmi jelentősége.

későbbi hatalmának a transalpin háborúkban vetette meg alapját, épen az egyik kiváltsága a politikai lángésznek, hogy minden eszköze magában véve megannyi célt képez. Caesarnak a maga pártcéljaira elkerülhetlen szüksége volt katonai hatalomra; de Galliát nem mint pártember hódította meg. Rómára nézve közvetlen politikai szükség volt a németek örökké fenyegető betörésének már az Alpokon túl gátat vetni s ott sáncot rakni, mely a római világ békéjét biztosítsa. De még e nagyfontosságú cél sem volt a legmagosabb és a legvégső, mely Caesart Gallia meghódításában vezérelte. Midőn a római polgárság nem fért meg többé régi hazájában és az elsatnyulás veszélye fenyegette, a senátus itáliai hódító politikája mentette meg a romlástól. Most azonban már itáliai hazája is szűk lett neki; s az állam ismét hasonló módon, csakhogy nagyobb szabású viszonyok közt megújuló társadalmi bajokban sínlődött. Egy lángelmű gondolat, egy nagy remény vezette át Caesart az Alpokon: azon eszme és azon remény, hogy ott polgártársai számára egy új és végtelen hazát fog szerezni, s az államot másodszor teremti újjá azáltal, hogy szélesebb alapokra fekteti.

Caesar Spanyolországban. 61.

Némileg már a nyugat meghódítására célzó vállalatok közé számítható azon hadjárat is, melyet Caesar 693-ban tett a túlsó Spanyolországban. Bármily régóta engedelmeskedett is már Spanyolország a rómaiaknak, annak nyugati partja mégis, még Decimus Brutusnak a gallaekusok elleni expeditiója után is, a valóságban független volt tőlök, az éjszaki partvidékre pedig még rá sem tették lábukat; s azon rabló hadjáratok, melyeket a két vidék népei szakadatlanul intéztek a meghódolt tartományokba, jelentékenyen hátráltatták Spanyolország civilisálását és rómaisítását. Ezek ellen irányult Caesar hadjárata a nyugati part mentében

felfelé. A Tájót éjszakról elzáró herminiai hegyláncon (Sierra de Estrella), miután ennek lakosait megverte és egy részöket a síkra átköltöztette, átkelt; a Duero mindkét partjának vidékét meghódoltatta és a félsziget éjszaknyugati csúcsáig hatolt, hol egy Gadesből magához vont hajóraj segélyével Brigantiumot (Coruna) bevette. Ezáltal az atlanti óceán partjának lakosait, a lusitániaiakat és gallaekusokat a római fennhatóság elismerésére kényszerítette, s egyúttal gondoskodott róla, hogy a Rómába fizetendő adók leszállítása és a községek anyagi viszonyainak rendezése által az alattvalók helyzetét egyáltalján türhetőbbé tegye. — Azonban, habár a nagy hadvezér és államférfi már ezen első katonai és igazgatási fellépése alkalmával is jelét adta ugyanazon képességeknek és ugyanazon vezéreszméknek, melyeket később nagyobb téreken érvényesített, mégis az ibériai félszigeten való működése sokkal mulandóbb volt, semhogy mély gyökereket verhessen, annál inkább miután itt, annak sajátságos természeti és nemzeti viszonyai folytán csak hosszabb időn át következetes kitartással folytatott tevékenység vezethetett maradandó eredményekre.

A kelta föld.

Sokkal jelentékenyebb szerepre volt a nyugat római fejlődésében hivatva azon föld, mely a Pyrenaek és a Rajna, a földközi tenger és az atlanti óceán közt elterjed, s melyen a kelta föld, vagy Gallia neve az augustusi kor óta kiválóképen rajta maradt, dacára annak, hogy a kelta föld szorosan véve részben kisebb, részben nagyobb kiterjedésű nálánál s hogy ama föld soha nemzeti, Augustus előtt pedig még politikai egységet sem képezett. Épen ez okból nem is könnyű világos képet alkotnunk magunknak azon, magokban véve igen különböző nemű állapotokról, melyeket

58. Caesar ideérkeztekor 696-ban talált. — Azon vidéken a

földközi tenger partján, mely a Rhonetól nyugatnak körül- A római tar-
belül Languedocot, keletnek tőle Dauphinét és Provencet tomány.
foglalta magában és hatvan év óta római provincia volt, a Háborúk s
kimber zivatar óta, mely e földet is megjárta, a római fegy- felkelések.
verek ritkán pihentek. Gaius Caelius 664-ben Aquae Sextiae 90.
körül a salyusokkal, Gaius Flaccus 674-ben, Spanyolországba 80.
mentében, más kelta megyékkel harcolt. Midőn a sertoriusi
háborúban Lucius Manlius helytartó, kénytelen levén tár-
sának a Pyrenaeken túl segélyére menni, Ilerda (Lerida)
mellett megveretvén, visszatért, és hazatérő útjában a római
tartomány nyugati szomszédai, az aquitanusok által má-
sodszor is legyőzetett (676 körül), ez, úgy látszik, a tarto- 78.
mánylakosok általános felkelésére vezetett a Pyrenaek és a
Rhone, sőt talán még a Rhone és az Alpok közt is. Pom-
peius a fellázadt Gallián keresztül fegyverrel volt kénytelen
utat törni magának Spanyolországba, mely alkalommal a
lázzadokat megbűntetendő, a volkus-arekomikusok és a
helviusok (Gard és Ardèche dep.) határait Massaliának
ajándékozta; Manius Fonteius (678—680) helytartó ez 76—74.
intézkedéseket végrehajtotta, és, a vocontiusokat (Dep.
Drôme) megvervén, Massaliát a felkelők ellen megvédvén s
az általok megtámadott római fővárost Narbot, tőlök meg-
szabadítván, a békét ismét helyreállította a tartományban.
Azonban a kétségbeesés és azon gazdászati zavar, melybe
a gall birtokok egyfelől a spanyol háború viszontagságaiban
való részvételök, másfelől a rómaiak hivatalos és nem hiva-
talos zsarolásai által döntettek, ismét felzavarta nyugal-
mukat, és nevezetesen az allobrogoknak Narbótól legtávo-
labbra fekvő cantona, szakadatlan forrongásban állt, mely-
ről Gaius Pisonak itt 688-ban eszközölt „békeszerzése,“ 66.
valamint az allobrog követségnek magaviselete Rómában
az anarchisták összeesküvése alkalmával (691) tanúskodik, 63.

61. s mely kevéssel ez után (693) nyílt lázzadásba tört ki. Catugnatust, ki az allobrogokat a kétségbeesés e harcában vezette, miután kezdetben nem siker nélkül küzdött, Gaius Pomptinus helytartó Solonium mellett hősies ellentállás után legyőzte. — Mindezen háborúk dacára a római határok nem terjesztettek lényegesen tovább; a római terület végpontjai nyugat és éjszak felé még mindig Lugudunum Convenarum, hol Pompeius a sertoriusi hadsereg maradványait letelepítette, Tolosa, Vienna és Genava voltak. E gall birtokok jelentősége az anyaországra nézve azonban szakadatlanul emelkedett. A tartománynak pompás, az itáliaival rokon éghajlata, kedvező talajviszonyai, a kereskedésre nézve oly előnyös nagy és gazdag hátvidéke egészen Britanniáig elnyúló kereskedelmi útjaival, s a hazával való kényelmes szárazföldi és vízi összeköttetése a déli kelta földet csakhamar gazdászatilag oly fontossá tették Itáliára nézve, minővé annak sokkal régibb birtokai, mint például a spanyolok, századokon át sem váltak; és valamint a politikában hajótörést szenvedett rómaiak e korban leginkább Massáliában kerestek menhelyet magoknak és itt is azon itáliai míveltséggel és fényűzéssel találkoztak, melyet otthon elhagytak, azonképen az Itáliából önkényt kivándorlók is mindinkább a Rhone és a Garonne partjai felé vették útjokat. „Gallia tartomány, — így olvassuk egy tíz évvel Caesar odaérkezése előtt keletkezett leírásban — tele van kereskedőkkel; csak úgy hemzseg római polgároktól. Nincs Galliában ember, ki valamely rómainak közvetitése nélkül üzletet kötne; minden fillér, mely Galliában egy kézből másba megy át, a római polgárok számoló könyvein vándorol keresztül.“ — Ugyanezen leírásból kitűnik, hogy Galliában a narbói településen kívül is nagy számmal tartózkodtak római mezei gazdák és marhatenyésztők; amiben

Határok.

Viszonyok Rómával.

egyébiránt nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a tartományi földnek római birtokban levő túlnyomó része, úgy mint a legrégibb korban az angol éjszakamerikai birtokok legnagyobb része, az Itáliában élő fő nemesség kezében volt, s ama földmívesek és marhatenyésztők leginkább ezeknek jószágkezelői, rabszolgái vagy szabadonbocsátottai voltak. Természetes, hogy ily körülmények közt a mivelődés és a rómaisodás gyorsan haladt a benszülöttek között. A kelták nem szerették a földmívelést; új uraik azonban rákényszerítették őket, hogy a kardot az ekével cseréljék fel, és igen hihető, miszerint az allobrogok elkeseredett ellenszegülését részben épen erre vonatkozó intézkedések okozták. Régibb időkben a hellenesség bizonyos mértékben e vidékeken is uralkodott; a fensőbb polgárosodás elemeit, a bor- és olaj termelésre, az írás használatára*) s a pénzverésre az első ösztönzéseket Massaliából kapták. A rómaiak is épen nem szorították ki itt a hellén míveltséget; Massalia többet nyert, mint vesztett általok befolyás dolgában, s görög orvosok és rhetorok a gall cantonokban hivatalosan még a római korban is alkalmaztattak. De könnyen felfoghatólag, a hellenesség a déli kelta földön a rómaiak által ugyanazon jelleget öltötte magára, melylyel Itáliában bírt: a specificus hellen civilisátio átengedte a tért a latin-görög vegyes míveltségnek, melynek hívei itt csakhamar nagyban felszaporodtak. A „nadrágos gallok“ amint a déli kelta föld lakói, megkülönböztetésül az éjszaki itáliai „tógában járó galloktól“ neveztettek, nem voltak ugyan még teljesen elrómaisítva, mint ezek, de mégis már igen

A rómaisodás kezdete.

*) Igy például Vaisonban a vocontiusok megyéjében egy kelta nyelven, közönséges görög betűkkel írt felírás találtatott, mely így hangzik: σεγομαρος ουιλλονεος τοουτιους ναμαυρατιο ειωρουβηλησαμισοειν νεμητον. Az utólsó szó „szent“-et jelent.

szembeötlő volt az eltérés köztök és a „hosszú hajú gallok“ közt, kik a még meg nem hódított éjszaki tartományokat lakták. A nálok meghonosodó félmíveltség ugyan elég anyagot nyujtott a gúnyolódásra barbár latínságuk felett, s a rómaiak nem is mulasztották el annak, kit a kelta származás gyanúja terhelt, szemére hányni „nadrágos atyafiságát“; de e rossz latínság is elég volt arra, hogy még a távollakó allobrogok is képesek legyenek a római hatóságokkal hivatalos érintkezésbe lépni; sőt még a római törvényszékek előtt is tolmács nélkül tanúskodni. — Habár ekként e vidékek kelta és ligur lakossága már veszteni kezdte nemzetiségét, s amelett azon politikai és gazdászati nyomás alatt sínlődött és elnyomorodott, melynek elviselhetetlen voltát eléggé tanúsítják reménytelen lázzadásai, itt legalább a benszülött népség romlása karöltve járt azon felsőbb míveltség meghonosodásával, melyet e korban Itáliában találunk. Aquae Sextiae és még inkább Narbo, tekintélyes helységek voltak, melyeket bátran lehetett Benevent és Capua mellé sorolni; Massalia pedig, a rómaiaktól függő görög városok legrendezettebbje, legszabadabbja, legvédképesebbje és leghatalmasabbja, a maga szigorúan aristokratikus kormánya alatt, melyre a római conservativek mint egy helyes város-alkotmány mintaképére hivatkoztak, tekintélyes, és a rómaiak által még tetemesen megnagyobbított területével és nagy terjedelmű kereskedésével, úgy állt ama latín városok mellett, miként Itáliában álltak Rhegion és Neapolis, Capua és Benevent oldalán.

A szabad kelta föld.

Más kép tárul szemünk elé, ha a római határon átlépünk. A nagy kelta nemzet, melyet a déli tartományokban az itáliai bevándorlás már el kezdett nyomni, a Cevennektől éjszak felé még öröklött szabadságában élt. Nem először találkozunk most vele; ez óriási törzs egyes kiágazásaival

és előőrseivel az itáliaiak már a Tiberis és a Po partján, Castilia és Karantán hegyei közt, sőt mélyen Kis-Ázsia bensejében is harcoltak; de zömét csak itt érte el támadásuk. A kelta törzs, midőn Közép-Európában letelepedett, főkép a mai Franciaországnak, Németország és Sveic nyugati részeinek gazdag folyamvölgyeit és kies dombvidékét árasztotta el, s innen szállta meg Angliának legalább déli részét, vagy talán már ekkor egész Nagy-Britanniát és Irhont*), s inkább mint bárhol egyebütt, képezte itt a népeknek egy nagy, földiratilag körülhatárolt tömegét. Dacára a nyelv és erkölcsök azon eltéréseinek, melyekben e nagy területen belől természetesen nem volt hiány, úgy látszik, hogy a Rhonetól és Garonnetól a Rajnáig és Themséig lakó népségeket élénk kölcsönös forgalom s az összetartozásnak erkölcsi érzése fűzte össze; míg ellenben a Spanyolországban és a mai Austriában lakott keltákkal helyi tekintetben némikép összefüggtek ugyan, azonban egyfelől a Pyrenaek s az Alpok hatalmas válaszfalai, másfelől a rómaiaknak és germánoknak itt szintén elharapódzott túlkapásai a törzsrokonok egymásközti forgalmát és szellemi összefüggését egészen más módon szakították félbe, mint a keskeny tengerszoros a szárazföldi és a britt keltákét. Fájdalom, nem vagyunk képesek e nevezetes nép belső fejlődésének történetét e főfészkében lépésről-lépésre kisérni; be kell ér-

*) Hogy belgiumi kelták hosszabb időn át folytonosan vándoroltak át Britanniába, arra némely, a Themse mindkét partján lakó angol népségeknek belga megyéktől kölcsönzött nevei mutatnak, mint az atrebatusoké, a belgáké sőt maga a britanniaiaké is, mely, úgy látszik, a Somme partján, Amienstől lefelé fészkelt brittonokról, először egy angol megyére, azután pedig az egész szigetre átszállt. Az angol aranypénzverés is a belgából származik s eredetileg vele azonos.

nünk vele, ha mívelődéstörténeti és politikai helyzetét, amint az Caesar korában szemünk elé tárul, legalább körvonalaiban előadhatjuk.

Népesség. Gallia népessége a régiek jelentései szerint aránylag sűrű volt. Egyes adatokból azon következtetésre juthatunk, miszerint a belga kerületekben mintegy kilencszáz lélek jutott egy négyszög mértföldre — mely arány ma körülbelül áll Wallisra és Lieflandra nézve — a helvét cantonban pedig vagy 1100;*) és valószínű, hogy a belga földnél jobban mívelt és a helvétiainál kevésbbé hegyes vidékeken, mint pl. a biturigoknál, az arvernusoknál, a haeduusoknál, az arány még kedvezőbb volt. A földmívelés Galliában virágzó állapotban volt, miután már Caesar kortársai előtt feltűnt a rajnai tartományokban a trágyázás**) divata, s

Földmívelés és marha tenyésztés.

*) A belga cantonok első fölkeltsége a remusok kivételével, tehát a Szajna és Selde közt fekvő s keletnek Reimsig és Andernachig, tehát mintegy 2000—2200 négyszögmértföldre terjedő földön, 300,000 emberre tétetik; ami szerint, ha azon viszonyt, mely az első fölkeltség s az összes fegyverfogható lakosság közt a bellovakerekről feljegyeztetett, általános érvényűnek tekintjük, a fegyverfogható belgák száma 500,000-re, az összes lakosság pedig ennek alapján legalább 2 millióra lesz tehető. A helvetiusok, társnépeikkel együtt kivonulásuk előtt 336,000 főre rúgtak; s ha felvesszük, hogy a Rajna jobb partjáról ekkor már ki voltak szorítva, területöket mintegy 300 négyszög mértföldre tehetjük. Valjon a szolgák is belefoglalvák-e számba, azt annál kevésbbé dönthetjük el, miután nem tudjuk, mily alakot öltött a rabszolgaság a keltáknál; amit Caesar (1,4) Orgetorix rabszolgáiról, jobbágyairól és adósairól mond, az inkább amellett szól, hogy beleszámítvák. — Hogy azonban minden ily kísérletet, mely azt, amiben a régi történet a legnagyobb hiányt szenvedi, a statistikai alapot, combinátiókkal igyekszik pótolni, illő óvatossággal kell fogadni, azt az értelmes olvasó ép oly kevéssé fogja szem elől téveszteni, mint nem fogja ez okból végkép elvetni.

**) „Galliában, az Alpokon túl a benföldön a Rajna mentén,

miután a kelták azon ősrégi szokása, hogy árpából sört (*cervesia*) készítettek, szintén a gabnamívelés régi és nagy mérvű elterjedését bizonyítja; de tiszteletben nem részesült. A szabad kelta még a polgárosodottabb déli vidékeken is magához méltatlan dolognak tartotta a föld mívelését. Sokkal nagyobb becsben állt nálok a marhatenyésztés, melyre a római földbirtokosok e korban úgy a kelta marhafajt, mint a vitéz, nyargalni tudó és az állatok ápolásában jártas kelta rabszolgákat legszívesebben használták.*) Nevezetesen az éjszaki kelta vidékeken a marhatenyésztés mindenütt túlnyomó volt. Bretagne Caesar korában gabnaszegény vidék volt. Éjszakkeleten az Ardennesk zöméhez csatlakozva sűrű erdők borították el a tartományt az éjszaki tengertől szinte megszakadás nélkül a Rajnáig; Flandria és Lotharingia ma áldott térein pedig e korban a menapusi és treveri pásztor átjárhatatlan tölgyesekben legeltette félvad sertéseit. Valamint a Po völgyében a kelták makkolta-

---

midőn ott parancsnokoltam, nehány oly vidékre jutottam, hol sem a szőlő, sem az olaj, sem a gyümölcsfa meg nem terem, hol a szántóföldeket fehér kőkrétával trágyázzák, hol a lakosoknak sem kő- sem tengeri sójok nincs, hanem némely elégett fák sós szénjét használják só helyett" — úgymond Scrofa Varrónál *de r. r.* 1, 7, 8. E leírás valószínűleg a Caesar előtti korra és a régi tartomány keleti vidékeire, mint például az allobrogok földére vonatkozik; utóbb Plinius (*h. n.* 17, 6, 42 s köv.) részletesen leírja a gall-britanniai trágyázási módot.

*) „Jó fajúak Itáliában főkép a gall ökrök, t. i. a mezei munkára; ellenben a liguriaiakkal nem sokra lehet menni." (Varro *de r. r.* 2, 5, 9.) Itt ugyan a cisalpín Galliát érti, de az itteni baromtenyésztés kétségkívül a kelta korszakból ered. A „gall paripákat" (*Gallici canterii*) már Plautus is említi (*Aul.* 3, 5, 21). „Nem minden faj alkalmas a pásztorkodásra; sem a bastulus, sem a turdulus (mindkettő Andalusiában) nem való rá; legjobb a kelta, főkép hátas- és igásbarmok (*iumenta*) számára". (Varro *de r. r.* 2, 10, 4.)

tási gazdaságát a rómaiak gyapjú- és gabnatermeléssel helyettesítették, azonképen a Selde és a Maas síkjain is tőlök ered a birkatenyésztés és a földmívelés. Britanniában még a gabona kicsépelése is ismeretlen dolog vala s az éjszakibb vidékeken a földmívelés tökéletesen megszűnt s a marhatenyésztés képezte egyetlen szokásos módját a talaj használatának. A szőlőt és olajfát, mely Massaliának oly gazdagon jövedelmezett, a Cevenneken túl Caesar korában még nem termelték. — Az összeköltözésre a gallok kezdettől fogva hajlammal bírtak; nyílt falvaik mindenütt voltak, s a helvét cantonban egy magában 696-ban négyszáz falu létezett számos egyes udvaron kívül. De nem voltak híjjával kerített városoknak sem, melyeknek fiókzatosan épített falai a rómaiaknak úgy célszerűségök, mint a gerendák és kövek csínos egybeillesztése által szemökbe tüntek, míg természetesen magokban az allobrogok városaiban a házak pusztán fából voltak építve. Ily városuk a helvetiusoknak tizenkettő, s a suessionoknak ugyanannyi volt; míg ellenben az éjszakibb vidékeken, mint például a nerviusoknál, voltak ugyan városok, de azért a lakosság háború idején mégis nem annyira ezeknek falai mögött, mint inkább az ingoványokban és erdőkben keresett menedéket, a Themsén túl meg épen mindenütt az erdővágás kezdetleges védbástyája lépett a városok helyébe és volt háború esetén egyetlen menhelye az embereknek úgy, mint nyájaiknak. A városi életnek aranylag jelentékeny fejlettségével szoros összeköttetésben áll a szárazföldi és vízi forgalom elevensége. Mindenfelé voltak utak és hidak. A folyamhajózás, melyre oly folyók, mint a Rhone, Garonne, Loire és Szajna, magoktól rávezették az embert, tekintélyes és jövedelmező volt. De jóval nevezetesebb nálánál a kelták tengeri hajózása. Nemcsak, hogy minden jel oda mutat, miszerint a

Városi élet. 58. Forgalom.

kelták voltak az első nemzet, mely rendesen bejárta az atlanti óceánt, hanem a hajóépítés és irányzás mesterségét is már nevezetes magasságra látjuk nálok emelkedve. A földközi tengermelléki népek tengerészete, amit az általok bejárt vizek minősége meg is magyaráz, aránylag sokáig megállapodott az evező használatánál: a phoenikiaiak, hellenek és rómaiak hadihajói minden időben evező gályák voltak, melyek a vitorlát csak alkalmilag használták az evezés támogatására; csak a kereskedő hajók voltak az antik civilisátió kifejlettségének korszakában tulajdonképeni vitorlás hajók.*) A gallok ellenben Caesar korában és még jóval utánna ugyan a csatornán a hordozható bőrladikok egy nemét használták, melyek, úgy látszik, tulajdonképen közönséges evezős csónakok voltak; Gallia nyugati partján azonban a pictonok, a santonok és mindenekfelett a venetusok nagy, bár esetlen formájú hajókkal jártak a tengeren, melyek nem evezők, hanem bőrvitorlák segélyével haladtak és horgonyláncokkal voltak ellátva, és e hajókat nemcsak a Britanniával való kereskedésre, hanem a tengeri harcban is használták. Tehát nem csak először találkozunk itt a nyílt oceánon való hajózással, hanem itt foglalta el egyszersmind a vitorlás hajó teljesen az evezős hajó helyét — mely haladásnak az óvilág csökkenő félben levő életrevalósága természetesen nem tudta hasznát venni, s melynek beláthatatlan eredményeit csak a mi megifjodott míveltségi

*) Erre mutat a kereskedő vagyis a „kerek“ hajó elnevezése ellentétben a „hosszú“ vagyis a hadihajóval, s az „evezőshajók“ (ἐπίκωποι νῆες) és „kereskedőhajók“ (ὁλκάδες, Dionys. 3, 44) hasonló szembeállitása egymással; továbbá a kereskedő hajók csekély legénysége, melynek száma a legnagyobb hajókon sem haladta meg a 200-at (Rhein. Mus. N. F. 11, 625), míg már a közönséges három emeletes gályán is már 170 evezős volt. V. ö. Movers. Phön. 2, 4, 167 s köv.

korszakunk zsákmányolja ki fokonként. — E rendes tengeri forgalom a britt és gall partok közt épúgy megmagyarázza a csatorna két partja lakóinak szerfelett szoros politikai összeköttetését, mint a tengeri kereskedés és halászat felvirágzását. A cornvallisi bányák ónját Angliából leginkább a bretagnei kelták hozták el és szállították a kelta föld vízi és szárazföldi útain Narboba és Massáliába. Azon állítás, mely szerint Caesar korában a Rajna torkolatánál lakó egyes népségek halakból s madártojásból éltek, alkalmasint arra magyarázandó, hogy a tengeri halászatot s a tengeri madarak tojásainak szedését nagy mértékben űzték. Ha azon kevés és egyedűl álló adatokat, melyek a kelták kereskedelméről és forgalmáról ránk maradtak, gondolatban kiegészítve, összefoglaljuk, meg fogjuk érteni, miként játszhattak egyes cantonok, mint például a haeduusok és venetusok költségvetésében a tengeri- és folyamkikötők vámjai oly nagy szerepet, s hogy a nemzet a maga fő istenét az utak és a kereskedés védnökének és egyúttal a kézimesterségek feltalálójának tekintette. Teljesen jelentéktelen ennél fogva a kelták ipara sem lehetett; és Caesar is kiemeli rendkivüli ügyességöket, és sajátszerű képességöket, amelylyel minden eléjök adott mintát utánozni és minden nyert utasítást teljesíteni tudtak. Ennek dacára úgy látszik, hogy a kézi mesterségek legtöbb ágában mégsem emelkedtek a közönségesnek mértékén felül; a vászon- és gyapjukelméknek utóbb közép és éjszaki Galliában virágzó gyártását bebizonyíthatólag csak a rómaiak hozták divatba. Kivételt, és amennyire mi tudjuk, egyedűli kivételt csak a fémek feldolgozása képez. Azon technikai szempontból gyakran kitünő és még ma is hajlékony réz-eszközök, melyeket a kelta föld sírjaiban találunk, és a gondosan súly-egyenített arvernus aranypénzek még ma is élő tanúbizonyságai a

Kézi mesterségek.

kelta réz- és aranymívesek ügyességének; s ezekkel teljesen megegyeznek a régiek azon jelentései, melyek szerint a rómaiak az ónozást a biturigoktól, az ezüstözést pedig az alesinusoktól tanulták, — mely két találmány valószínűleg még a kelták szabadságának korába esik, s melyek közől az elsőre az önkereskedés meglehetősen rávezetett. A fémek feldolgozásában tanúsított ügyességökkel karöltve járt azok fejtésének művészete, mely részben, nevezetesen a Loire melléki vasbányákban oly bányászati magasságra emelkedett, hogy a bányamunkások városok ostromainál előkelő szerepet játszottak. Azon a rómaiaknál e korban forgalomban levő véleményt, miszerint Gallia a föld aranyban leggazdagabb országainak egyike, az ország jól ismert talajviszonyai és a kelta sírokban tett leletek természetesen megcáfolják, melyekben arany csak kis mértékben és sokkal ritkábban fordul elő mint az arany valódi hazáiban napvilágra került hasonnemű leletekben; s e téves fogalmak forrása kétségkívül csak is abban rejlik, amit görög utazók és római katonák, mindenesetre meglehetősen túlozva, földieiknek az arvernus királyok fényűzéséről s a tolosai templom kincseiről beszéltek. De teljesen koholtak e hírek mégsem voltak. Igen hihető, hogy azon folyamokban és partjaikon, melyek az Alpokból s a Pyrenaekből folynak alá, az aranymosás és aranykeresés, melyet a munkaerő mai értéke jövedelmezőségétől megfosztott, nyersebb korban és rabszolgamívelés mellett haszonnal és nagy mérvben üzetett; s ehez járulhatott az is, hogy Galliának, mint ez a félmiveltségű népeknél gyakran előfordul, kereskedelmi viszonyai nemes fémből álló holt tőkék felhalmozását előmozditották. — Figyelemre méltó a képző művészet alacsony foka, melyet a fémek feldolgozásában tanúsított mechanikai ügyességök annál szembeötlőbbé tesz. Tarka és

Bányászat.

Művészet és tudomány.

ragyogó ékességek iránti előszeretetök a szépészeti érzék hiányát árulja el, s ezt a gall pénzek is bizonyítják, hol túlzottan egyszerű, hol kicsapongó, de mindig gyermekesen kigondolt és, majdnem kivétel nélkül, hasonlíthatlanul nyersen kivitt ábráikkal. Az talán példátlanul áll a művészet történetében, hogy nép, mely századokon át bizonyos technikai ügyességgel űzte a pénzverést, ebben lényegében csak két vagy három görög pénzbélyegnek mindinkább eltorzított másolására szorítkozott. A költészetet ellenben a kelták nagyra becsülték, s az szorosan össze is nőtt a nemzet vallási, sőt még politikai intézményeivel is; az egyházi úgy, mint az udvari és kolduló poézis virágzásban állt nálok. A természettudományt és philosophiát, habár a nemzeti theologia alakjaiban és korlátai közt, némileg szintén művelték, s a hellen humanismust, bárhol és bármikép találkoztak vele, készségesen fogadták. Az írás ismerete, legalább a papoknál, általános volt. Caesar korában a szabad Galliában leginkább a görög írással éltek, mint a többi közt a helvetiusok tették; csak az ország déli vidékein volt már ekkor, az elrómaisodott keltákkal való közlekedés folytán a latin irásmód túlnyomó, melylyel például az e korbéli arvernus pénzeken találkozunk.

Állami rend. A kelta nemzet politikai fejlődésében is figyelemre méltó jelenségekkel találkozunk. Az állam alkotmánya nála, mint mindenütt, a nemzetségi megyén alapszik, mely a fejedelemből, a legidősebbek tanácsából és a szabad, fegyverfogható férfiak községéből áll; azonban sajátságát képezi az, hogy e megyei alkotmányon sohsem bírt túlemelkedni. A görögöknél és rómaiaknál már igen jókor a falgyűrű lépett, mint a politikai egység alapja, a megye helyébe: két megye, ha ugyanazon falakon belül egyesült, már egy közállománynyá olvadt össze; ha valamely polgárság polgártársai

Megyei alkotmány.

egy részét új falgyűrűbe utasította, ezáltal rendszerint egy új állam keletkezett, melyet csak a kegyelet és legfeljebb még a védencség kötelékei csatoltak az anyaközséghez. A keltáknál azonban a „polgárság“ mindig a clan marad; a fejedelem s a tanács a megyének, nem pedig valamely városnak áll élén s az általános megyegyűlés képezi a végső forumot az államban. A város úgy, mint keleten, csak kereskedelmi és stratégiai, nem politikai jelentőséggel bír; amiért is a görögök és rómaiak a gall helységeket, még ha fallal körítvék és igen tekintélyesek is, mint pl. Viennát és Genavát, csak faluknak tekinték. Az eredeti clan-alkotmány Caesar korában még lényegében változatlanul fennállt a szigeti keltáknál és a szárazföld éjszaki megyéiben: a megyei község volt a legfőbb tekintély; a fejedelem fontos ügyekben végzéseihez tartozott alkalmazkodni; a községi tanács számos — nehány clanban hatszáz — tagból állt, de úgy látszik, nem bírt nagyobb jelentőséggel, mint a római senátus a királyok korában. Ellenben az ország mozgékonyabb déli részében egy vagy két emberkorral Caesar előtt — az utólsó királyok gyermekei az ő korában még életben voltak — legalább az arvernusok, haeduusok, sequanusok, helvetiusok nagyobb clanjai oly átalakuláson mentek keresztül, mely a királyok uralmát megbuktatta s a hatalmat a nemességnek adta kezébe. A városi közállományok teljes hiányának, melyet fentebb említettünk, csak másik oldalát képezi a keltáknál az, hogy a politikai fejlődésnek azzal ellenkező sarka, a lovagság a clan-alkotmányban oly nagy túlnyomóságra vergődött. A kelta aristokratiát, miként minden jel erre mutat, egy magosan álló nemesi osztály, nagyrészben talán a királyi vagy egykor királyi családok tagjai képezték, és figyelemre méltó, miszerint az egymással ellentétben álló pártok fejei valamely

A lovagság kifejlődése.

clanban gyakran ugyanazon nemzetségnek tagjai. E nagy családok kezében egyesült a túlnyomó hatalom gazdászati úgy mint katonai és politikai tekintetben. Ők monopolisálták az állam hasznot hajtó jogainak bérlését. A szabad népet, melyet az adó terhe elnyomott, rákényszerítették, hogy nálok keressen kölcsönt, s ezután mint adósa tényleg, végre pedig mint jobbágya jogilag is lemondjon szabadságáról. Nálok fejlődött ki a kíséretek rendszere, vagyis a nemesség azon előjoga, melynek alapján egy csomó lovas szolgával, úgynevezett ambaktusokkal*) vehette magát körül és ezzel

---

*) E nevezetes szónak a Po völgyi keltáknál már Róma hatodik századában szokásban kellett lennie; mert már Ennius is ismeri és csak innen juthatott már oly régi korban az itáliaiakhoz. Ez azonban nemcsak kelta, hanem egyúttal német szó is, gyökszava az „Amt"-nak; amint különben maga a kíséreti rendszer is közös a keltákkal s a németekkel. Nagy történelmi fontossággal bírna, ha ki volna mutatható, valjon e szó, és tehát a dolog is, melyet jelent, a németekről szállt-e át a keltákra, vagy pedig a keltákról a németekre. Ha, mint közönségesen felvétetik, a szó eredetileg német és kezdetben azon szolgát jelenti, ki a csatában urának „háta felé" áll (*and* = felé, iránt, *bak* = hát), ez nem épen összeegyezhetetlen azzal, hogy e szó a keltáknál oly feltünőleg régi korban fordúl elő. Minden analogia arra mutat, miszerint a kelta nemesség azon jogot, melynél fogva ambaktusokat, vagyis δοῦλοι μισθωτοί tarthatott, nem bírhatta kezdet óta, hanem csak az idők folyamában szerezhette meg, ellentétben a régibb királysággal úgy, mint a közönséges szabadok jogegyenlőségével. Ha ekként az ambaktusság a keltáknál nem régi nemzeti, hanem viszonylag új intézmény, akkor azon viszony folytán, mely a kelták és németek közt századokon át fennállott s melyről alább még lesz szó, az is nemcsak lehetséges, hanem valószínű is, hogy a kelták, Itáliában úgy mint Galliában főkép németeket használtak ily bérlett fegyveres szolgákul. Ez esetben a „sveiciak" egy pár évezreddel régibb dolog volnának, mint közönségesen gondoljuk. — Ha azon név, melylyel a rómaiak, talán a kelták példáját követve a németeket, mint nemzetet felruházzák, a *Germani* név csakugyan

államot alkothatott az államban; s a nemesek e fegyveres jobbágyaikra támaszkodva dacoltak a törvényes hatóságokkal és a községi fölkeltséggel és tették semmivé tényleg a közállományt. Midőn egy, mintegy 80,000 fegyverfogható embert magában foglaló clanban egy magános nemesember, nem számítva jobbágyait és adósait, 10,000 szolgával jelenhetett meg a megye gyűlésén, világos, hogy az inkább volt független dynasta, semmit clanjának polgára. Ehez járult, hogy a különböző clanok előkelő családai szorosan összetartottak és összeházasodván s külön szerződéseket kötvén egymással, mintegy elzárt szövetséget képeztek, melylyel szemben az egyes clanok tehetetlenek valának. Ez okozta hogy a községek nem voltak képesek a közbékét tovább fenntartani, s hogy mindenfelé az ököljog uralkodott. Ótalmat már csak a jobbágy talált uránál, kit kötelessége és érdeke kényszerített rá, hogy a védencein ejtett bántalmakat megtorolja; a szabadok megvédésére az államnak már nem volt többé ereje, minek folytán ezek nagy számmal valamelyik nagy úrnak tulajdonul adták magokat mint jobbágyai. A községi gyűlés elvesztette politikai jelentőségét; s a fejedelemség, melynek feladata lett volna a nemesség túlkapásait meggátolni, szintén elbukott alattok a keltáknál úgy, mint Latiumban. A király helyébe a „jogeszközlő“ vagy Ver-

A régi megye alkotmány felbomlása.

A királyság eltörlése.

---

kelta eredetü volna, ez azzal, mint látjuk, teljes öszhangzásban áll. — E feltevésnek természetesen háttérbe kellene szorulnia, ha sikerülne az *ambactus* szót kielégítő módon kelta gyökszóból származtatni; amit Zeuss (gramm. 761. l.) meg is kísért, midőn azt erre: *ambi* = körül, és *aig* = *agere*, = körülmozgó, vagy körülmozgatott, tehát kísérő, szolga, vezeti vissza. Az, hogy e szó kelta tulajdonnévként is előfordul (Zeuss. 89. l.) s talán a cambri *amaeth*-ben = paraszt, fenn van tartva (Zeuss 179. l.) a kérdést egy irányban sem döntheti el.

gobretus*) lépett, ki úgy, mint a római consul, csak egy évre alkalmaztatott. Amennyiben a megye egyáltaljában összetartott, annyiban a községi tanács által vezettetett, melyben a kormányt természetesen az aristokratia fejei ragadták kezökbe. Magától értetik, hogy ily viszonyok közt az egyes clanok ép oly forrongásban álltak, minőben Latium élt századokon át a királyok elüzetése után, míg a különböző községek nemessége egy, a községi hatalommal ellenségesen szemben álló különszövetségben egyesült; a tömeg nem szűnt meg a királyság helyreállítását követelni, és nem egyszer megtörtént, hogy egyik másik előkelő nemes, mint Spurius Cassius tette Rómában, a megyei lakosok tömegére támaszkodva megkísértette rangtársainak hatalmát megtörni s a koronát, a maga javára, egykori jogaiba visszahelyezni. — Míg ekként az egyes megyék feltartóztathatlanul enyészetnek indultak, másfelől hatalmasan megmozdult a nemzetben az egység érzete és különféle módon igyekezett alakot ölteni és támaszra találni. Az összes kelta nemességnek ama szövetkezése, az egyes megyei kötelékek ellenében, a dolgok fennálló rendjét ugyan aláásta, de egyúttal a nemzet összetartozásának érzetét is felköltötte és táplálta. Ugyanezen hatásuk volt a kívülről a nemzet ellen intézett támadásoknak, valamint annak is, hogy a szomszédokkal vitt háborúkban területe folytonosan megcsorbíttatott. Valamint a hellenek a perzsák, s az itáliaiak a kelták, úgy látszik, azonképen jutottak a transalpini gallok a rómaiak elleni harcaikban nemzeti egységök létezésének és erejének öntudatára. A versengő clanok viszályainak s a mindenféle feudális civakodásoknak közepette

A nemzeti egységi törekvések.

*) E kelta szavakból: *guerg* = eszközlő és *breth* = törvényszék.

mégis érvényt tudott magának szerezni azoknak szava is, kik a nemzet függetlenségét készek voltak nemcsak az egyes megyék önállásának, hanem még a lovagi önállásnak árán is megvásárolni. Mily népszerű volt mindenütt a kelta földön az idegen uralom elleni oppositio, mutatják Caesar háborúi, kivel szemben a kelta hazafipárt ép oly helyzetet foglalt el, minőt a német hazafiak Napoleon ellen; elterjedettségét és szervezetét a többi közt azon távirdai gyorsaság is bizonyítja, melylyel a kapott híreket a maga kebelében tovább szállítani tudta. — A kelta nemzeti önérzet általánossága és ereje talány volna előttünk, ha a nemzet, a politikai elforgácsoltság legnagyobb foka mellett, vallási, sőt még theologiai tekintetben is már régóta központosítva nem lett volna. A kelta papság, vagy, hazai nevén nevezve, a druidák testülete, minden kétségen felül a britt szigeteket és egész Galliát, s talán még más kelta országokat is, közös vallási-nemzeti kapocscsal füzött egymáshoz. Saját főnöke alatt állt, kit a papok önmagoknak választottak, voltak saját iskolái, melyek a nagy terjedelmű hagyományt nemzedékről nemzedékre átszállították, saját privilégiumai, nevezetesen adó- és katonai szolgálat alóli mentessége, melyeket minden clan tiszteletben tartott, évi zsinatai, melyek Chartres mellett „a kelta föld középpontján“ tartattak, mindenekfelett pedig hivő községe, mely lelkiismeretes jámborság és vak engedelmesség dolgában, úgy látszik, mivel sem állt a mai írek mögött. Megfogható, hogy az ily papság megkísértette a világi uralmat is kezébe ragadni, s hogy azt részben meg is tette: ahol évi királyság létezett, ott interregnum esetében ő vezette a választásokat; magának igényelte, és sikerrel, azon jogot, hogy egyes embereket és egész községeket a vallási, és következéskép a polgári közösségből is kizárhasson; magához tudta ragadni a

A nemzet vallási egyesülése.

Druidák.

legfontosabb polgári ügyek, nevezetesen a határ- és öröködési pörök eldöntését; támaszkodva, úgy látszik, azon jogára, melynél fogva valakit a községből kitaszíthatott, s talán azon hazai szokásra is, mely szerint a szokásos emberáldozatokra leginkább gonosztevők használtattak, lassanként nagy kiterjedésű bűnfenyítő hatóságra tett szert, melyet a királyokéval és a vergobretusokéval párhuzamosan gyakorolt; sőt magának követelte még a háború és béke kérdésének eldöntését is. Nem sok hiányzott az egyházi államból, pápájával és zsinataival, immunitásaival, interdictumaival és papi törvényszékeivel egyetemben; csak hogy ezen egyházi állam nem állt kívül a nemzeteken, mint az újkori, hanem mindenekfelett nemzeti volt. — Habár azonban az összetartozás érzete a kelta törzsek közt ekként a maga teljes elevenségében feltámadt, a sors mégsem engedte meg a nemzetnek, hogy oly támpontra leljen a politikai centralisatio terén, aminővel Itália a római polgárságban, a hellenek és germánok a makedoniai és frank királyokban bírtak. A kelta papság úgy mint nemesség, habár bizonyos értelemben mindkettő a nemzetet képviselte és összekapcsolta, mégis, rendi-particularisticus érdekeik folytán egyfelől képtelenek voltak azt egyesíteni, másfelől elég hatalmasak voltak arra, hogy sem valamely királynak sem valamely megyének ne engedjék meg az egyesítés művét megvalósítani. A kiindulási pontok erre nézve megvoltak, és pedig, amint irányukat a megyei alkotmány kijelölte, a hegemonia-rendszer felé irányultak. A hatalmasabb canton a gyöngébbet rábírta, hogy rendelje magát neki oly módon alája, miszerint a vezérlő canton kifelé egyúttal a másikat is képviselje s államszerződéseiben egyszersmind az ő nevében is egyezkedjék, míg viszont a védenc megye a zászlója alatti hadi szolgálatra, sőt alkalmasint még adó-

A politikai központosítás hiánya.

A megyeszövetségek.

fizetésre is kötelezte magát. Ily úton támadt egy csomó külön szövetség: de oly megye, mely az egész kelta földnek élén állott volna, s bármily laza kötelék, mely az összes nemzetet átölelte volna, nem létezett. Említettük már, miszerint a rómaiak, transalpín hódításaik kezdetén itt éjszakon egy britt-belga szövetségre akadtak a suessionok vezetése alatt, a középső és déli Galliában pedig az arvernusok confoederátiójára, mely utóbbiaknak versenytársa voltak a haeduusok a magok gyöngébb clientélájával. Caesar korában még a belgákat találjuk Gallia éjszakkeleti részében a Szajna és a Rajna közt ily közösségben élve, mely azonban úgy látszik, Britanniára többé ki nem terjed; mellettök a mai Normandiában és Bretagneban az aremoricanusok, vagyis a tengeri megyék szövetsége tűnik szemünkbe; a középső vagy a tulajdonképeni Galliában, mint azelőtt, úgy e korban is két párt küzd a hegemoniáért, melyek egyikének a haeduusok, másikának pedig, miután az arvernusok, Rómával vitt harcaikban meggyöngülve, háttérbe szorultak, a sequanusok álltak élén. E különféle szövetségek függetlenül álltak egymás mellett, a középső Gallia vezérlő államai hegemoniájokat, úgy látszik sohsem terjesztették ki Gallia éjszakkeleti, s komolyan alkalmasint éjszaknyugati részére sem. A nemzet egységi törekvéseit e megyei szövetségek némileg ugyan kielégítették, de azért mégis minden tekintetben elégtelenek voltak. Belső kapcsolatuk a leglazább nemű volt, mely folytonosan ingadozott a szövetség és hegemonia között, s az összeségnek képviseltetése békében a szövetség gyülése, háborúban a herceg*) által, a leg-

A belga szövetség.

Tengeri megyék.

A középgall szövetség.

E szövetségek jelleme.

*) Mily állása volt az ily szövetségi hadvezérnek embereivel szemben, mutatja azon hazaárulási vád, mely Vercingetorix ellen emeltetett (Caes. *b. g.* 7, 20).

nagyobb mértékben gyarló volt. Csak a belga szövetségről látszik, mintha szorosabban összetartott volna; meglehet hogy azon nemzeti felpezsdülés vált hasznára, mely a kimberek szerencsés visszaverését eredményezte. A hegemonia utáni versengés minden egyes szövetségben szakadást idézett elő, melyet az idő nem temetett be, hanem elmérgesített, miután még az egyik vetélytársnak győzelme is sértetlenül hagyta a másiknak létezését, s ennek, habár alája vetette is magát a védnökségnek, mégis mindig lehető volt a küzdelmet utóbb újra kezdenie. A hatalmasabb megyék versengése nemcsak ezekben okozott meghasonlást, hanem átvitte azt minden függő clanba, minden faluba, sőt gyakran még az egyes házakba is, mert minden egyes ember a maga személyes körülményeihez képest csatlakozott az egyik vagy másik párthoz. Valamint Hellas erejét nem annyira Athén harca Spárta ellen, mint inkább azon belviszályok emésztették fel, melyekben az athéni és lakedaemoni pártok minden függő községben, sőt még magában Athénben is álltak egymással: azonképen semmisítette meg az arvernusok és haeduusok versengése, midőn mind kisebb és kisebb téreken és mértékben ismétlődött, a kelták nemzetét.

A kelta hadügy.

E politikai és társadalmi viszonyok visszahatottak a nemzet harcképességére is. Erejök túlnyomó része mindenütt a lovasságban rejlett, mely mellett a belgáknál és még inkább a britt szigeteken a régi nemzeti harci szekerek a tökéletesedés figyelemreméltó fokán állanak. Ezen ép oly nagy számú mint kitünő, lovon és szekeren harcoló csapatok a nemességből és ennek embereiből alakultak, melynek telivér lovag módra nagy kedve telt a kutyában és lóban, és sokat költött rá, hogy külföldi fajú nemes méneken nyargalhasson. E nemesek szellemére és harcmodo-

rára nézve jellemző, hogy, amint a harci felszólítás elhangzott, aki csak bármikép meg bírta ülni a lovat, még az aggastyán is, felült, és hogy, ha kevésre becsült ellenséggel készültek ütközetbe bocsátkozni, fejenként megesküdtek, hogy át nem lépik többé házuk küszöbét, ha csapatuk legalább kétszer keresztül nem töri az ellenség harcsorát. A bérlett katonaságban a zsoldosság szelleme uralkodott azon erkölcsiségéből és szellemiségéből kivetkőzött közönyével, mely a zsoldost úgy a maga mint a más élete irányában jellemzi — ezt bizonyítják azon, bár adomaszerű szinezetű elbeszélések, melyekben a kelták ama szokása szerepel, hogy lakomaközben gyakran tréfából kardot húztak és néha életre-halálra vívtak; vagy azon másik szokásuk, mely még a római vívójátékokon is túltesz és abban állt, hogy valaki egy bizonyos pénzösszegért vagy meghatározott számú hordó borért önmagát lemészárlásra eladta s az összegyűlt tömeg szemeláttára pajzsán végigfekve önkényt fogadta a halálos csapást. — E lovasok mellett a gyalogság háttérbe szorult. Egészben véve még lényegesen egynemü volt azon kelta hadakkal, melyekkel a rómaiak Itáliában és Spanyolországban harcoltak. A nagy pajzs volt, mint akkor, úgy most is fő védelmi eszközük; fegyvereik közt azonban a kard helyett most a hosszú taszító dárda játszotta a főszerepet. Midőn több megye szövetkezve viselt háborút, minden clan természetesen külön harcolt és táborozott; annak nem akadunk nyomára, hogy az egyes megyék fegyveres népét katonaileg tagokba osztották s belőle kisebb és szabályosabb taktikai osztályokat alakítottak volna. A szekerek hosszú sora még mindig utánna hordta a kelta seregnek podgyászát; az elsáncolt tábor helyett, minőt a rómaiak minden este ütöttek magoknak, még mindig a szekértábor gyarló kisegítő eszközével éltek. Egyes

Gyalogság.

megyékről, mint például a nerviusokról, kivételkép megjegyeztetik, hogy gyalogságok kitünő volt; és figyelemreméltó, hogy épen ezeknél lovagság nem létezett, s hogy ezek talán nem is kelta, hanem bevándorlott német törzs voltak. Egészben véve azonban az e korbéli kelta gyalogság nem harcias és nehézkes népfölkeléshez hasonlít; és pedig leginkább a déli tartományokban, hol a kelták nyerseségökkel együtt bátorságukat is elvesztették. A kelta a harcban nem mer a germánok szeme közé nézni, úgymond Caesar; s még ez állításnál is élesebb kritikájául szolgál a kelta gyalogságnak az, hogy Caesar, amint vele első hadjáratában megismerkedett, soha többé a rómaival összeköttetésben nem használta.

A kelta civilisatio fejlettségi foka.

Ha a kelták összes viszonyait, melyekben őket Caesar a transalpin tartományokban találta, összehasonlítjuk a míveltség azon fokával, melyen másfél századdal előbb a Po völgyében jelennek meg előttünk, félreismerhetlen haladást látunk civilisátiójokban. Akkor seregeikben aránytalanul túlnyomó volt a maga nemében kitünő honvédségök; most első helyen a lovagság áll benne. Akkor a kelták nyílt falvakban laktak, most jól épített falak kerítették be helységeiket. A lombardiai sírokban talált leletek, nevezetesen a réz- és üvegeszközök szintén messze mögöttük állnak az éjszaki kelta földön találtaknak. Az emelkedő míveltségnek talán legbiztosabb mértékét a nemzet összetartozásának érzete képezi; s ez, amennyire nem akadunk nyomára a mai Lombardia földén vitt kelta harcokban, oly élénken szól hozzánk a Caesar elleni háborúkból. Minden jel arra mutat, hogy a kelta nemzet, midőn Caesar szállt síkra ellene, már elérte volt a míveltség azon fokát, melyet elérnie megadatott, és ismét hanyatlásnak indult. A transalpini kelták civilisatiójának Caesar korában még mi is,

kik őket csak igen tökéletlenül ismerjük, nem egy tiszteletreméltó s még több érdekes oldalával találkozunk; nem egy tekintetben: vitorlás hajóival, lovagságával, egyházalkotmányával, s mindenekfelett azon, bár tökéletlen kísérleteivel, melyekben az államot nem a városra, hanem a törzsre és felsőbb hatványban a nemzetre igyekezett alapítani, közelebb áll a modern, mintsem a római hellen civilisátióhoz. De épen, miután a kelta nemzettel itt fejlődésének főfokán találkozunk, annál határozottabban lépnek előtérbe csekélyebb erkölcsi adományai, vagy, ami ezekkel egyre megy, csekélyebb művelődési képessége. Sem nemzeti művészetet, sem nemzeti államot nem bírt önmagából teremteni, s mindössze nemzeti theologiáját és saját nenemességet volt képes alkotni magának. Egykori naiv vitézsége már elenyészett: azon, fensőbb erkölcsi fogalmakon és célszerű intézményeken alapuló katonai bátorság, mely a civilisátió emelkedését nyomon szokta követni, a lovagságban csak igen szegényes alakban nyilatkozott. — A tulajdonképeni barbárságon ugyan már túl volt; lejárt már azon kor, melyben kelta földön a pecsenye legkövérebb falatja a vendégek legvitézebbikét illette meg, és a meghivottak mindenikének, ki ezáltal sértve érezte magát, szabadságában állt a kitűntetettet emiatt harcra szólítani; s melyben a meghalt főnökkel együtt leghívebb kísérőit is megégették. De az emberáldozat még tartott, s azon jogi tétel, mely szerint a szabad férfit nem szabad a kínpadra vonni, de a szabad nőt úgy mint a rabszolgát, igen, szomorú világot vet azon helyzetre, melylyel a nők a keltáknál, még míveltségök korszakában is, bírtak. A kelták azon előnyeiket, melyek a nemzetek kezdetleges korszakának sajátjai, elvesztették, de nem bírták megszerezni azokat,

melyek akkor járnak a polgárosodással, ha az bensőleg és teljesen áthatott valamely nemzetet.

Külviszonyok. Ezek voltak a kelták nemzetének belviszonyai. Még külviszonyaikat kell előadnunk szomszédaik irányában, és elmondanunk, mily szerepet játszottak e pillanatban a nemzetek hatalmas versenyfutásában és versenyharcában, melyben valamely népnek mindig könnyebb lételét kivívnia,

Kelták és iberek. mint fenntartania. A Pyrenaek mentén a népek már régóta békés lábon éltek egymással, s azon idők már rég lejártak, melyekben a kelták itt az iber, vagyis bask őslakosságot szorongatták s helyenként ki is szorították helyéből. A Pyrenaek völgyei úgy mint Bearn és Gascogne hegyei a Garonnetól délnek terjedő partsíkkal együtt Caesar korában kétségbe nem vont birtokát képezték az aquitanusoknak, egy jó csomó ibériai eredetű kis népségnek, melyek egymással keveset s a külfölddel még kevesebbet érintkeztek; itt csak maga a Garonne torkolata a nagyfontosságú Burdigala (Bordeaux) kikötővel volt egy kelta törzsnek,

Kelták s rómaiak. a biturigok-viviskusoknak kezében. — Sokkal fontosabb volt a kelta nemzet érintkezése a rómaiak népével s a németekkel. Nem akarjuk e helyt ismételni, amit már fentebb elmondtunk, hogy a rómaiak lassan előre nyomulva, a keltákat mindinkább visszaszorították, végre még az Alpok és a Pyrenaek közti partszegélyt is megszállták s ezáltal őket Itáliától, Spanyolországtól és a földközi tenger-

A római kereskedelem és közlekedés előnyomulása a szabad kelta földre. től végkép elmetszették, miután a Rhone torkolatánál fekvő hellen erősségnek megalapítása e katastrophot már századok előtt előkészítette; de azt ki kell e helyt emelnünk, hogy a keltákat nem csupán a római fegyverek, hanem ugyanoly mértékben a római míveltség túlnyomó hatalma is szorongatta, melynek a hellen civilisationak kelta földön lévő tekintélyes csirái végelemzésben szintén kezére dol-

goztak. Itt is, mint annyiszor máskor a történelemben, a kereskedés és közlekedés egyengette a hódításnak útját. A kelta, éjszaki népek szokásaként, szerette a tüzes italt; hogy a nemes bort, mint a skytha, tisztán itta és vele leitta magát, az a mérsékelt déliben bámulatot és undort keltett, de a kereskedő szívesen szolgál az ily vevőknek. A kelta földre való borkereskedés csakhamar aranybánya lett az itáliai kereskedők számára; s nem ritka dolog volt, hogy a kelták egy korsó borért egy rabszolgát adtak cserébe. Más fényűzési cikkeknek, mint például az itáliai lovaknak, szintén nagy keletök volt a kelták földén. Sőt már az is megtörtént, hogy római polgárok földbirtokot szereztek magoknak a római határon túl s azt itáliai modorban hasznosították, amint például már 673 körül említtetnek a segusiavusok cantonában (Lyon mellett) fekvő római falusi jószágok. Kétségkívül ennek következése volt az is, hogy miként már említettük, a római nyelv még a szabad Galliában, például az arvernusoknál, már a hódítás előtt is ismeretes volt; habár természetesen még csak kevesen érthették, s habár a rómaiak még a haeduusok szövetkezett megyéjének előkelő embereivel is tolmács segélyével voltak kénytelenek érintkezni. Valamint a pálinkakereskedők s a squatterek készítették elő éjszaki Amerika megszállását, azonképen egyengették útját a római borkereskedők és földbirtokosok Gallia jövendőbéli meghódításának. Mily élénk öntudatával bírt ennek a másik fél is, mutatja azon tilalom, melyet a kelta föld legkitünőbb törzseinek egyike, a nerviusok megyéje, úgy mint egyes német népségek, a rómaiakkal való kereskedelmi forgalom ellen kibocsátott. — Még erőszakosabban, mint a rómaiak a földközi tenger felől, szorongatták a keltákat a balti és éjszaki tenger felől a németek, egy új törzs, mely a népek

81.

Kelták és németek.

nagy keleti bölcsőjéből kiindulva ifjúi erővel és természetesen ifjúi nyerseséggel is, helyet hódított magának idősebb testvérei mellett. Habár a törzsnek a Rajnához legközelebb lakó népségei, az usipetek, tencterusok, sugamberek, ubiusok némileg civilisálódni kezdtek is, és legalább megszűntek lakhelyeiket önkényt változtatni, mégis minden rólok szóló hír megegyezik abban, hogy messzebb az ország belsejében a földmívelés még csekély jelentőséggel bírt s az egyes törzsek még nem igen jutottak állandó letelepedésre. Jellemző erre nézve, hogy a belső Németországnak alig volt népe, melyet nyugati szomszédai e korban a maga megyei nevével bírtak volna megjelölni, hanem őket csak a suebek vagyis kóborlók, nomádok s a marcomanok, vagyis a honvédek*) általános neve alatt ismerték — mely nevek Caesar korában még aligha voltak egyes megyék nevei, habár a rómaiak által ilyeneknek tartattak s utóbb sok esetben azzá is lettek. E nagy nemzet legsúlyosabban a keltákra nehezedett. Azon harcok, melyeket a németek a keltákkal a Rajnától keletnek fekvő tartományok birtokáért vívhattak, előttünk teljesen homályba burkolvák. Csak

A kelták a Rajna jobb partját elvesztik.

*) Igy Caesar suebjei valószínűleg a chattok; de bizonyos, hogy ugyane név megilletett Caesar korában és még jóval később minden más német törzset is, melyet rendszerint vándorlónak lehetett tekinteni. Ha tehát, amit nincs okunk kétségbevonni, a „suebek királya“ Melánál (3, 1) és Pliniusnál (*h. n.* 2, 67, 170) Ariovist, ebből még korántsem következik az, hogy Ariovist chatt légyen. A marcomannoknál Marbod előtt nem lehet bebizonyítani, hogy egy meghatározott nép lettek volna; s igen lehetséges, hogy e szó addig nem bírt másféle, mint etymologiai jelentésével, azaz hon- vagy határvédőket jelentett. Ha Caesar (1, 51) az Ariovist seregében harcoló népek közt marcomanokat is említ, lehet, hogy a pusztán appellativ megjelölést rájok vonatkozólag ép úgy félreértette, amint bizonyos, hogy így járt a suebekkel.

MAGYAR TUDOMÁNYOS

annyi áll világosan előttünk, hogy Róma hatodik századának végén a kelták már a keletről a Rajnáig terjedő egész földet elvesztették, a boiusok, kik egykor körülbelül Bajor- és Csehországban lakhattak, hontalanul bolyongtak, sőt még az egykor a helvetiusok birtokában volt Feketeerdő is, habár a közelében lakó német törzsek által még nem is foglaltatott el végkép, mégis puszta, vitás határszéli tartomány volt — valószínűleg már e korban az, aminek utóbb neveztetett: a helvét pusztaság. A németek, úgy látszik, itt óriási mérvben alkalmazták barbár stratégiájokat, mely abban állt, hogy a szomszéd földek számos mértföldre való elpusztítása által igyekeztek magokat szomszédaik támadásai ellen biztosítani. — De a németek nem álltak meg a Rajnánál. A kimberek és teutonok azon nagy hadseregе, mely leginkább német törzsekből alakult és ötven évvel előbb oly viharos erőszakkal dühöngött át Pannonián, Gallián, Itálián és Spanyolországon, úgy látszott, nem volt egyéb egy nagyszerü szemlejáratnál. A Rajnától nyugatnak, főkép a folyó alsó részének partjain már több rendbéli német törzs állandóan letelepedett; s ezen hódítókként betolakodott települők gall szomszédaiktól, mint alattvalóktól, rendesen kezeseket követeltek be és évi adót szedtek. Ezekhez tartoztak az aduatukusok, kik a nagy kimber tömeg egy csekély töredékéből tekintélyes megyévé szaporodtak, és egy csomó más, utóbb a tungrusok neve alá foglalt népség a Maas mentén, Lüttich vidékén; sőt figyelemre méltó tekintélyek még a treverusokat (Trier körül) és a nerviusokat (Hennegauban), e vidék két legnagyobb és leghatalmasabb népségét is egyenesen germánnak mondják. Ez adatok tökéletes hitelességét azonban bebizonyítottnak mégsem tekinthetjük, miután, mint Tacitus a két legutóbb említett népre nézve megjegyzi, későbbi időkben,

Német törzsek a Rajna balpartján.

legalább e vidékeken, dicsőségnek tartatott német vérből s nem a kevésre becsült kelta nemzetből származni; azonban úgy látszik, hogy a Selda, Maas és Mosel mentének lakossága egy vagy más módon nagy mértékben összevegyült német elemekkel vagy legalább a németek befolyása alatt állt. Magok a német telepek talán csekélyek voltak; jelentéktelenek azonban nem, miután még azon zavaros homályban is, melyben ez időtájt a Rajna jobb partján a népeket fel s alá hullámzani látjuk, elég világosan kivehetjük, miszerint nagyobb német tömegek készültek, amaz előőrsök nyomába lépve, a Rajnán átkelni. Két oldalról fenyegettetvén az idegenek uralma által, s belsejében zavarokba levén sülyedve, alig volt várható, hogy a kelták szerencsétlen nemzete még képes legyen magát megemberelni és önerejéből megmenteni. Erejének elforgácsolása, és ez elforgácsoltság általi hanyatlása képezte eddig egész történetét; miként lett volna képes oly nemzet, melynek nem volt oly napja, mint a marathoni és salamisi, az ariciai s a raudiumi, oly nemzet, mely még életerejének tetőpontján sem kísértette meg erejét egyesítve Massaliát semmivé tenni, most, élte alkonyán, magát a félelmes ellenségek ellen megvédeni?

Róma politikája a germán betöréssel szemben.

Minél kevésbbé voltak képesek a kelták magokra hagyatva, a németekkel megmérkőzni, annál több okuk volt a rómaiaknak a két nemzet közt fennforgó bonyodalmakat szorgos figyelemmel kísérni. Habár az ezekből fakadó mozgalmak Rómát eddig közvetlenül nem érintették, kimenetelök mégis szoros összefüggésben állt legfontosabb érdekeivel. Természetes, hogy a kelta nemzet belső magatartása csakhamar és maradandóan összefonódott külviszonyaival. — Amint Görögországban a lakedaemoniai párt Athén ellen Perzsiával szövetkezett, azonképen a rómaiak,

amióta az Alpokon túl először megjelentek, az arvernusok ellenében, kik a déli kelták közt akkor a vezérlő hatalom valának, a haeduusokban, kik velök a hegemoniáért versenyeztek, találtak támaszra és „a római nemzet“ ezen új „testvéreinek“ segélyével tették nemcsak az allobrogokat és az arvernusok közvetett területének nagy részét alattvalóikká, hanem befolyásuk által még a szabadnak maradt Galliában is kieszközölték, hogy a hegemonia az arvernusokról átszálljon ezen haeduusokra. De míg a görögök nemzetiségét csak egy oldalról fenyegette veszély, a keltákat két ellenség szorongatta egyszerre, és természetes volt, hogy az egyik ellen a másiknál kerestek ótalmat, és hogy, midőn az egyik kelta párt a rómaiakhoz csatlakozott, ellenfelei siettek a németekkel szövetkezni. Legkönnyebben tehették ezt a belgák, kik szomszédságuk és sokszoros vegyülésök folytán közelebb álltak már a Rajnán túli németekhez, és csekélyebb fejlettségű míveltségöknél fogva különben is legalább ép oly közel rokonoknak érezhették magokat a törzsre nézve tőlök idegen suebekkel, mint művelt allobrog vagy helvetiai földieikkel. De a déli keltáknak is, kiknél most, mint már említettük, a rómaiak iránt ellenséges párt élén a sequanusok tekintélyes megyéje (Besançon táján) állt, teljes okuk volt az őket első sorban fenyegető rómaiak ellen épen most hívni a németeket segélyül: a senátus hanyag kormányzása és a Rómában készülő forradalom előjelei, melyek a kelták előtt nem maradtak ismeretlenek, épen e pillanatot alkalmasnak tűntették fel rájok nézve avégre, hogy a római befolyás alól megmenekülhessenek, s ezeknek védenceit, a haeduusokat megalázzák. A Saonén szedett vámok feletti vitában, mely folyó a haeduusok területét a sequánusokétól elválasztotta, a két megye közt szakításra került a dolog, és Ariovist

71. német fejedelem 683 körül mint a sequanusok condittierje, vagy 15,000 fegyveressel átkelt a Rajnán. A háború hosszú éveken át változó szerencsével folyt, egészben véve kedvezőtlenül a haeduusokra nézve. Vezérök Eporedorix végre összes védenc népöket kiállította a síkra és roppant túlnyomó számmal a germánok ellen indúlt; de ezek állhatatosan kerülték a harcot s mocsárokba és erdőkbe vonultak előlök. Csak midőn a clanok, megúnva a várakozást, felkerekedni és elszéledni kezdtek, jelentek meg a németek a síkon, és most Ariovist kényszerítette Admagetobriga mellett az ellenséget ütközetre, melyben a haeduusok lovagságának színe a csatatéren maradt. A haeduusok, e vereség folytán kénytelenek levén az ellenség által eléjök szabott feltételek alapján a békét megkötni, abban lemondtak a hegemoniáról és minden hozzátartozóikkal együtt a sequanusok védnöksége alá adták, és egyúttal kötelezték magokat, hogy a sequanusoknak, vagy inkább Ariovistnak adót fizetnek és legelőkelőbb nemeseik gyermekeit kezesekül adják; végre esküvel fogadták, hogy sem e kezeseket soha vissza nem követelik, sem a rómaiakat beavatkozásra fel nem szólítják.

Ariovist a közép Rajnánál.

61. E béke, úgy látszik, 693 körül köttetett meg*). A becsület úgy mint az érdek megkívánta volna Rómától, hogy lépjen fel e béke ellen; Divitiacus előkelő haeduus, a maga clanjában a római pártnak feje, ki mint ilyen most honfitársai által száműzetett, személyesen ment Rómába ennek beavatkozását kikérni; s még komolyabb intés volt erre nézve az allobrogoknak, a sequanusok szomszédainak 693-iki felkelése, mely kétségkívül ezen eseményekkel állt összefüggésben.

61. A rómaiak passivitása.

71.

61.

*) Ariovistnak Galliába érkezését Caesar (1, 36) nyomán 683-ra, az admagetobrigai ütközetet (mert így hítták a helyet, melyet most egy álfelírás kedvéért rendszerint Magetobrigának neveznek) pedig Caesar (1, 35), és Cicero (*ad Att.* 1, 19) nyomán 693-ra tettük.

És csakugyan el is ment a gall helytartókhoz a rendelet, hogy támogassák a haeduusokat; szó volt róla, hogy consulok és consuli seregek küldessenek az Alpokon túlra; de a senátus, mely elé ez ügy eldöntés végett terjesztetett, a nagy szavak után, ebben is beérte apró tettekkel: az allobrog felkelést a rómaiak fegyverrel elfojtották, a haeduusokért azonban nemcsak hogy nem tettek semmit, hanem Ariovistot 695-ben még a rómaiakkal barátságban élő 59.
királyok lajstromába is bejegyezték*). A német hadúr ezt Német birodalom alapítása Galliában.
természetesen arra magyarázta, hogy a rómaiak az általok el nem foglalt kelta földről lemondanak, minélfogva a megszállt területen otthoniasan berendezte magát és egy német hercegség alapitásához fogott a gallok földén. Azon nagyszámú rajokat, melyeket magával hozott, azon még nagyobb tömegekkel együtt, melyek felhívása folytán később jöttek szülőföldéről utánna — a kortársak úgy számították, hogy 696-ig vagy 120,000 58.
német kelt át a Rajnán — a német nemzetnek e teméntelen bevándorlóit, kik az egyszer megnyitott zsilipeken keresztül szakadatlan folyamatban árasztották el a szép nyugatot, itt letelepíteni szándékozott, hogy ez alapokra építse a kelta föld felett kivívandó uralmát. Mily kiterjedésüek voltak az általa a Rajna balpartján létesített német telepek, azt ma el nem dönthetjük; kétségkivül messzire kiterjedtek és még messzebbre terjedtek tervei. A keltákkal mint nagyjában véve meghódított nép-

*) Nehogy a dolgok ezen menetét hihetetlennek tartsuk, vagy épen az államférfiúi tudatlanságnál és lomhaságnál mélyebb indokokat tulajdonítsunk a senátus eljárásának, jó lesz megemlékeznünk róla, mily könnyelmű hangon nyilatkozik egy oly tekintélyes senátor, minő Cicero volt, levelezéseiben e nagyfontosságú transalpin ügyekről.

pel bánt, és nem tett különbséget az egyes megyék közt. Magok a sequanusok, kiknek felbérlett hadvezéreként lépte át a Rajnát, kénytelenek voltak, mintha ők is legyőzött ellenség volnának, emberei számára határuk egy harmadrészét átengedni — alkalmasint a később a tribokerek által lakott Elsasst, melyben Ariovist övéivel maradandóan letelepedett; sőt mintha még ez sem volna elég, utóbb Ariovist, az utána jött harudok számára még birtokuk második harmadrészét is elkövetelte tőlök. Úgy látszott, mintha Ariovist a kelta földön a makedoniai Fülöp szerepét akarná játszani, s úrkodni akarna úgy a germán érzelmű, mint a rómaiakhoz ragaszkodó kelták felett. — Az erős német fejedelemnek ily veszélyes közelben való fellépését, melynek a rómaiaknál már magában véve is a legkomolyabb aggodalmakat kellett fölkeltenie, még fenyegetőbb színben tűntette fel az, hogy nem állt magában. A Rajna jobb partján lakó usipetek és tencterek, megúnva területök szakadatlan pusztítását a bőrükbe nem férő sueb törzsek által, egy évvel Caesarnak Galliába érkezése előtt (695) szintén felkerekedtek eddigi lakhelyeikről, hogy a Rajna torkolatánál újakat keressenek magoknak. Itt a menapiusoktól birtokuknak a folyó jobb partján fekvő részét már elfoglalták s előre látható volt, hogy a balpartnak megszállását is meg fogják kísérteni. Ezenkívül sueb rajok gyűltek össze Köln és Mainz közt és a treverusok ezekkel szemben fekvő kelta megyéjét fenyegették hivatlan látogatásukkal. Végre a germánok a kelták legkeletibb clanjának, a harcias és nagyszámú helvetiusoknak területét is mind nagyobb erővel támadták meg, úgy hogy a helvetiusok, kiknek hazája talán már is a túlnépesedés bajában szenvedett azon települőik sereges hazatérése folytán, kik a Rajnától éjszaknak fekvő területről elűzettek, s kiket ezenkívül, midőn Ariovist a

A németek az alsó Rajnán.

59.

A németek a felső Rajnán.

sequanusok földén magát megfészkelte, azon veszély fenyegetett, hogy törzsrokonaiktól egészen elszigeteltetnek, azon kétségbeesett határozatra szánták el magokat, hogy addigi területöket önkényt átengedik a germánoknak, s a Jurától nyugat felé tágasabb és termékenyebb hazát keresnek s egyúttal, ha lehet, a belső Galliában a hegemoniát is megszerzik magoknak — mely terv nehány kerületöknek agyában már a kimber betörés korában megfogamzott, s melyet ezek meg is kísértettek megvalósítani. A raurakusok, kiknek földét (Basel és Elsass déli része) hasonló veszély fenyegette, továbbá a boiusok maradványai, kiket a germánok már előbb hazájok elhagyására kényszerítettek s kik most állandó lakhely nélkül kóboroltak, és más kisebb törzsek a helvetiusokkal szövetkeztek. Ezeknek portyázó hadaik már 693-ban átkeltek a Jurán s még a római tartományba is behatoltak; s az összes tömeg felkerekedése már sokáig nem késhetett; aminek elháríthatatlan következménye leendett, hogy germán települők nyomuljanak a bodeni és a genfi tó közti nagyfontosságú és védőitől odahagyott tartományba. A német törzsek a Rajna forrásaitól kezdve az atlanti óceánig mozgásban voltak és a Rajna egész vonalát fenyegették; oly napok jártak, mint amelyeken az alemannok és frankok a caesarok hanyatló birodalmára vetették magokat, s úgy látszott, mintha a németek most rögtön meg akarnák a keltákon kísérteni azt, ami fél ezredévvel utóbb a rómaiak ellen sikerült.

A helvét betörés előkészítése belső Galliába.

61.

Ily körülmények közt érkezett 696. tavaszán az új helytartó Gaius Caesar a narbói Galliába, melyet a senátusnak egy végzése csatolt eredeti, az innenső Galliát, Istriával és Dalmatiával együtt magába foglaló helytartóságához. Hivatala, mely először öt (700 végeig), azután 699-ben további öt évre (705 végeig) ruháztatott reá, jogot

58. Caesar Galliában.

54.

55. 49.

adott neki arra, hogy tiz praetori ranggal bíró alparancsnokot nevezzen ki, és — legalább saját értelmezése szerint — hogy légióit a főkép az innenső Galliában nagy számú polgárlakosságból kiegészítse, vagy ebből akár újakat is alakítson. Azon sereg, melyet a két tartományban átvett, sorgyalogság dolgában négy jól begyakorolt és harcedzett legióból, a hetedikből, nyolcadikból, kilencedikből és tizedikből, vagyis legfeljebb 24,000 emberből állt, kikhez még szokás szerint az alattvalók hadjutalékai járultak. Lovasságát és könnyű csapatait spanyol lovasok és numidiai, krétai baleári íjjászok és parittyások képezték. Törzskarában, melyben a fővárosi demokratia színe java egyesült, egy csomó hasznavehetetlen előkelő úrfin kívül volt nehány tehetséges tiszt is, mint Publius Crassus, Caesar régi politikai frigytársának ifjabbik fia, és Titus Labienus, ki mint hű adjutáns követte a demokratia fejét a forumról a harctérre. Határozott megbízatást Caesar nem kapott, de akinek esze és bátorsága volt, annak a körülmények megmutatták, mit kell tennie. Itt is helyre kellett ütni a senátus mulasztását, s mindenekelőtt a német népvándorlás áradatát megakasztani. Épen most indult meg a némettel szorosan összefonódott és évek óta előkészített helvét betörés. A helvetiusok, nehogy elhagyott kunyhaikat a germánok felhasználhassák s hogy önmagokra nézve a visszatérést lehetetlenné tegyék, városaikat s falvaikat felgyujtották, és szekereik hosszú sorai, nejeikkel, gyermekeikkel és ingóságaik legjavával megrakva, minden oldalról a Genava (Genf) mellett a Leman tóhoz értek, hol társaikkal ez év március 28-kára*)

A helvetiusok visszaverése.

---

*) A ki nem igazított naptár szerint. Az elfogadott kiigazítás szerint, mely azonban ez esetben nem támaszkodik eléggé megbízható adatokra, e nap a juliani naptár szerinti április 16-nak felel meg.

találkozót adtak egymásnak. Az egész tömeg, saját számításuk szerint 368,000 főre rúgott, melynek körülbelül egy negyedrésze állt fegyverfogható emberekből. A vezetők elhatározták, hogy a Jura hegységet, mely a Rajnától a Rhonéig elnyúlva a helvét tartományt nyugat felől majdnem egészen elzárta s melynek szűk szorosai ép oly nehézzé tették egy ily karaván keresztül vonulását, amily könnyűvé az átjáratok megvédését, dél felé kanyarodva megkerülik és ott törnek magoknak utat nyugat felé, ahol a Rhone, a Jura délnyugati és legmagosabb része s a savoyai hegyek közt a mai Fort de l'Ecluse mellett a hegyláncot ketté szakította. De itt a jobb parton a sziklák és mélységek oly közel nyulnak le a vízig, hogy csak egy keskeny, könnyen elzárható ösvény vonul el mellettök, s hogy a sequanusok, kik e partot bírták, könnyű szerivel útjokat állhatták a helvétiusoknak. Ez okból a Rhone átszakadása fölött inkább át mentek a balpartra, melyet az allobrogok bírtak, hogy lejebb, ott, ahol a Rhone lapályra ér, térjenek ismét vissza a jobb partra, s úgy menjenek tovább Gallia nyugati sík részébe, melyben a vándorlók a santonok termékeny cantonát (Saintonge, a Charente völgye) az atlanti tenger partján, szemelték ki új hazájokúl. Ezen útjok, amidőn a Rajna bal parjára tért át, római területen vezetett keresztül; s Caesar, különben sem levén szándékában megengedni, hogy a helvetiusok Gallia nyugati részében letelepedjenek, szilárdan el volt tökélve, hogy nem ereszti át őket. De négy légiója közől három távol innen Aquileia mellett állt; és habár a túlsó Gallia népkatonáságát sebtiben fegyverre szólította, mégis alig látszott lehetségesnek, hogy e csekély haderővel a nagy kelta tömegnek a Rhonén való átkelését, onnan kezdve ahol e folyó Genf mellett a Leman tóból kifolyik, egészen addig, hol a hegységet áttöri, tehát több

mint három német mértföldnyi vonalon képes legyen megakadályozni. Caesar azonban a helvetiusokkal folytatott alkudozások segélyével, kik a folyón való átkelésöket és az allobrogok földén teendő útjokat szerették volna békés módon végrehajtani, tizenöt napot nyert, mely idő alatt a Genava (Genf) melletti rhonei hidat felszedette s a Rhone déli partját egy majdnem négy német mértföldnyi hosszúságú sánc által az ellenség elől elzárta, — ami első alkalmazása volt azon, a rómaiak által utóbb oly óriási mérvben megvalósított rendszernek, melynek alapján egyes, töltések és árkok által egymással összekötött sáncok láncolata által a birodalom határait katonailag elzárták. A helvetiusok kísérleteit, kik ladikon, vagy gázlókon keresztül különböző helyeken át igyekeztek jutni a túlsó partra, a rómaiak e vonalak segélyével szerencsésen meghiúsították és a helvetiusokat rákényszerítették, hogy mondjanak le az átkelésről.

A helvetiusok Galliában.

Ez ellenében a Rómaellenes párt Galliában, mely a helvetiusokban hatalmas támaszt remélt nyerhetni a maga számára, nevezetesen a haeduus Dumnorix, Divitiacus testvére, ki a maga megyében ép úgy élén állt a nemzeti, amint ez utóbbi a római pártnak, kieszközölték nekik, hogy a Jura szorosain s a sequanusok földjén átmehessenek. Ennek megtiltására jogi okuk a rómaiaknak nem volt; de a helvét hadjárat más és magosabban álló érdekeiket veszélyeztette, mint csupán a római terület formaszerinti sértetlenségének megőrzését — mely érdekeket csak úgy lehetett megvédeni, ha Caesar ahelyett, hogy mint a senátusnak minden helytartója, Máriust sem véve ki, a határok őrzésének szerény feladatára szorítkozzék, egy tekintélyes hadsereg élén átlépi a birodalom addigi határát. Caesar nem a senátus, hanem az állam hadvezére volt, és nem ingadozott. Már Genavától azonnal személyesen Itáliába sietett, és azon gyorsasággal,

mely sajátságát képezi, az ott táborozó három légiót, újoncokból újonnan alakított más kettővel együtt magával vitte. E hadakat a Genava mellett álló hadtesttel egyesítette és ezen egyesült sereggel átkelt a Rhonén. Váratlan megjelenése a haeduusok földén itt természetesen a kormányt azonnal visszaadta a római párt kezébe, ami a sereg élelmezése tekintetéből nem volt közönyös dolog. A helvetiusok épen ekkor a Saonén keltek át s a sequanusok földéről a haeduusokéra nyomultak be; akik közölök még a Saone bal partján voltak, azokat nevezetesen a tigorinusok hadtestét, a gyorsan előnyomuló rómaiak elmetszették és megsemmisítették. A tömeg zöme azonban már elérte volt a folyó jobb partát, Caesar utána ment, és míg a helvetiusok nehézkes karavánja húsz nap alatt sem volt képes egészen átkelni a folyón, huszonnégy óra alatt túl volt rajta. A helvetiusok, kiket a római seregnek ezen a vízen történt átkelése utjoknak nyugati irányban való folytatásában meggátolt, éjszaknak fordultak, kétségkívül azon hitben hogy Caesar nem fogja merni őket mélyen bekísérni Gallia belsejébe, s azon szándékkal, hogy majd ha elmarad sarkukból, ismét eredeti céljok felé fordítandják útjokat. A római sereg tizenöt napon át körülbelül egy német mértföldnyi távolságban, nyomában járt az ellenségnek, nyakába varrva magát és lesve a kedvező pillanatot, melyben azt a győzelem biztos reményében megtámadhatja és semmivé teheti. De hiába leste. Bármily nehézkesen vonszolta is magát a helvét karaván előre, vezetői mégis meg tudták azt óvni a megtámadtatástól, és úgy élelmi szerekkel bőven el voltak látva, mint kémeik által a legpontosabban értesültek mindenről, ami a római táborban történt. Ellenben a rómaiak már a legszükségesebb dolgokban is szükséget kezdtek szenvedni, főkép midőn a helvetiusok a Saonetól

A helvét háború.

eltávolodtak és a vízi szállítás megszűnt. A haeduusok által igért élelmi szerek elmaradása, mely főoka volt a beállt szükségnek, annál gyanúsabb volt, mert a két sereg még mindig az ő területökön haladott. Ehez járult, hogy a tekintélyes, majdnem 4000 főnyi római lovasság teljesen megbízhatatlannak bizonyult, — ami egyébiránt megmagyarázható volt, mert majdnem kizárólag kelta lovagságból, nevezetesen a haeduusok lovagjaiból állt az ismeretes Róma-ellenes Dumnorix vezetése alatt, s mert Caesar maga is inkább kezesek mintsem katonák gyanánt vette át őket. Volt oka azt hinni, hogy azon megveretésöknek, melyet a helvetiusok sokkal gyöngébb lovasságától szenvedtek, magok voltak okai s hogy ők értesítették az ellenséget mindenről, ami a római táborban történik. Caesar helyzete aggasztó lett; sajnos világossággal kiderült, mire képes a kelta hazafipárt még a haeduusoknál is, kik pedig hivatalosan szövetségben álltak Rómával s kiket megyéjök külön érdekei Rómához csatoltak; s mi sors vár reá, ha mind mélyebben belemerészkedik a forrongó országba s mindinkább eltávolodik összeköttetési vonalaitól? A seregek épen a haeduusok fővárosa, Bibracte (Autun) mellett, mérsékelt távolságban tőle, vonultak el; Caesar elhatározta, hogy, mielőtt tovább folytatná útját a belföldre, e fontos helyet fegyveres kézzel hatalmába keríti, sőt az is lehetséges, hogy az ellenség további üldözésével egyáltalján felhagyni s magát Bibractéban megfészkelni szándékozott. Midőn azonban, az üldözéssel felhagyva Bibracte felé fordult, a helvetiusok úgy hitték, hogy a rómaiak vissza készülnek vonulni s erre magok támadták meg őket. Egyebet Caesar nem is kívánt. A két sereg két párhuzamosan elvonuló dombláncon foglalt állást; a kelták megkezdték az ütközetet, a síkon előre állított római lovasságot szétugrasztották, és rohamra

Bibractei ütközet.

indultak a dombok lejtőjen álló római légiók ellen, de itt Caesar veteránjai elől kénytelenek voltak meghátrálni. Midőn erre a rómaiak, nyert előnyüket kizsákmányolandók, most magok is leszálltak a síkra, a kelták ismét előnyomultak ellenök, mialatt egy tartalékban tartott kelta hadtest egyúttal oldalt támadta meg őket. Ezt a római támadó hadoszlop tartalékja támadta meg, a sereg zömétől elvágta s a podgyász- és a szekérhadra nyomta vissza, és itt semmivé tette. Végre a helvét had zöme is visszanyomatott és kénytelen volt kelet felé vonulni vissza, tehát épen ellenkező irányban, mint amerre útja vezette. E nap meghiúsította a helvetiusok azon tervét, hogy az atlanti oceán partján szerezzenek új hazát magoknak és sorsukat a győző kezébe tette le; de nehéz napjok volt a győzteseknek is. Caesar, kinek oka volt nem bízni tisztikarának minden emberében, már a csata kezdetén a tisztek minden lovát hátraküldte, hogy embereit alaposan meggyőzze róla, miszerint jó lesz helyt állniok; és ez ütközet, ha a rómaiak azt elvesztik, csakugyan valószínüleg a római sereg megsemmisítésére vezetett volna. A római hadak sokkal inkább ki voltak merülve, semhogy képesek lettek volna az ellenséget hathatósan üzőbe venni; de miután Caesar kihirdettette, hogy mindenkivel, ki a helvetiusoknak segélyt nyujt, úgy fog bánni mint ezekkel magokkal, azaz mint Róma ellenségeivel, mindenütt, ahová a megvert sereg érkezett, először is a lingonok megyéjében (Langres körül) minden segélyt megtagadtak tőle, és a helvetiusok, élelmi szereiktől és minden podgyászuktól megfosztva és a nem harcképes népség nagy tömegével megterhelve levén, kénytelenek voltak a római hadvezérnek meghódolni. A legyőzöttek aránylag enyhe sorsban részesültek. A haeduusoknak meghagyatott, hogy a hazátlan boiusoknak a magok területén

A helvetiusok visszaküldetnek régi hazájokba.

adjanak lakhelyeket, s a legyőzött ellenségnek e letelepítése a leghatalmasabb kelta megyék közepette majdnem oly szolgálatot tett Caesarnak, mint egy római gyarmat. Akik a helvetiusok és raurakusok közől még életben maradtak, valamivel többen az útra kelt tömeg harmadrészénél, azokat természetesen visszaküldte régi hazájokba, hogy a Rajna felső mentén határaikat Róma fennhatósága alatt védelmezzék a németek ellen. A rómaiak magok a helvét tartománynak csak délnyugati csúcsát foglalták el, s utóbb itt, a Leman kies partjain a kelták régi városát Noviodunumot (ma Nyon) római határvárrá, a „juliusi lovasgyarmattá“*) alakították át.

Caesar és Ariovist.

A felső Rajna mentén Caesar ekként gátat emelt a németek fenyegető betörése elé, s egyúttal a kelták közt levő Róma-ellenes pártot megalázta. De hasonló módon kellett eljárnia a közép Rajna vidékén is, hol a németek már évek előtt átkeltek a folyón s hol Ariovistnak Galliában a rómaiakéval versengő hatalma napról-napra terjedt; és

Alkudozások.

alkalmat könnyű volt találni a szakításra. Itt a kelták nagyobb része az Ariovist részéről fenyegető vagy már nyakukba rótt igával összehasonlítva Róma supremátiáját még a két rossz közől a kisebbiknek tekinthette; s a kisebbségnek, mely nem hagyott fel Róma elleni gyűlöletével, legalább el kellett némulnia. Közép-Gallia kelta törzseinek egy római befolyás alatt tartott országgyülése a kelta nemzet nevében a római hadvezértől segítséget kért a németek ellen. Caesar megadta nekik. Biztatására a haeduusok

*) *Iulia Equestris*, mely névben az utólsó melléknév úgy magyarázandó, mint Caesar többi gyarmataiban a *sextanorum*, *decimanorum* stb más. Ezekben Caesar kelta vagy német lovasai kaptak, természetesen a római vagy legalább latin polgárjoggal együtt, telkeket.

beszüntették azon adó fizetését, melylyel szerződések értelmében Ariovistnak tartoztak, és visszakövetelték kiállított kezeseiket, s miután Ariovist a szerződés e megszegése miatt Róma védenceit megtámadta, Caesar ez alkalmat felhasználta arra, hogy vele közvetlen érintkezésbe lépjen, és a kezesek kiadásán s azon igéreten kívül, miszerint a haeduusokkal békében fog élni, főkép azt követelje, miszerint Ariovist kötelezze magát, hogy több németet nem hí át a Rajnán. A német hadvezér a rómainak, ezével egyenrangú hatalmának és egyenértékű jogának teljes önérzetével válaszolta, miszerint ő az éjszaki Galliának ép úgy lett urává a háború joga alapján, mint Róma a délinek; s valamint ő nem gátolja a rómaiakat az allobrogok megadóztatásában, azonképen nekik sincs joguk őt alattvalói megadóztatásában akadályozni. Későbbi titkos szóváltásaikból kitünt, miszerint a fejedelem jól ismerte a római viszonyokat: felhozta Caesar előtt, miszerint felszólításokat kapott Rómából, hogy tegye el őt láb alól, és ajánlkozott, hogy, ha Caesar kész neki éjszaki Galliát átengedni, neki viszont segédkezett nyújt az Itália feletti uralom megszerzésére — valamint a kelta nemzet pártviszályai nyitottak neki utat Galliába, azonképen az itáliainak belviszályai által remélte benne uralmát megszilárdíthatni. Századok óta nem szólt már Rómához senki a teljesen egyenrangú és a maga függetlenségét ridegen és tekintetekre nem hajtva kinyilatkoztató hatalom e hangján, melyet most a német hadúrtól kellett hallania: midőn a római hadvezér őt a védenc fejedelmekkel szemben már hagyományossá lett szokás szerint felszólította, hogy személyesen jelenjék meg előtte, kereken megtagadta kívánatát. Annál szükségesebb volt minden habozást kerülni: Caesar azonnal útnak indult Ariovist ellen. Páni félelem szállta meg katonáit s különösen tisztjeit, midőn azon válogatott

Caesar Ariovistot megtámadja

német hadakat kellett volna megtámadniok, melyek tizennégy év óta nem háltak fedél alatt — úgy látszott, mintha a római erkölcsi és hadi fegyelem mély sülyedése Caesar táborában is érvényre vergődnék s szökéseket és katonai lázzadásokat készülne előidézni. A hadvezérnek azonban, midőn kijelentette, hogy szükség esetében magával az egy tizedik légióval is kész síkra szállani az ellenség ellen, a becsületére való hivatkozás által nemcsak ezt, hanem a harci buzgalom felköltött versenye által a többieket is sikerült sassai alatt megtartania s a maga erélyének egy részét seregének lelkébe csepegtetnie. Anélkül hogy időt engedne nekik a meggondolásra, gyors menetekben vezette őket előre és Ariovistot a sequanusok fővárosának, Vesontionak (Besançon) megszállásában szerencsésen megelőzte. A két vezér személyes találkozásának, mely Ariovist kívánatára ment végbe, úgy látszott, mintha célja csupán az volna, hogy egy Caesar személye ellen intézett kísérletet elfedjen; Gallia két hódítója közt csak a fegyver dönthetett. Egyelőre a háború fennakadt. A két sereg Elsass alsó részében, körülbelül Mühlhausen táján, a Rajnától egy német mértföldnyire*) csekély távolságban egymástól táboro-

*) Göler (Caesars gall. Krieg 45 s köv. ll.) azt hiszi, hogy a csatatért Cernay mellett közel Mühlhausenhez sikerült felednie, a miben nagyjában véve megegyezik Napoleonnal (*précis* 35. l.) ki a csata szinhelyét Belfort vidékére teszi. E feltevés nem biztos ugyan, de megfelel a körülményeknek; mert Caesar azt, hogy a Besançontól idáig vezető rövid utat hét napi járással tette meg, maga megmagyarázza (1, 41), megjegyezvén, hogy tiz német mértföldnél nagyobb kerülőt tett, hogy a hegyi utakat kikerülhesse; azt pedig, hogy az ütközet a Rajnától nem 50, hanem 5 miliányira vívatott, a hagyomány egyenlő tekintélye mellett az üldözésnek egész leírása is megerősíti, mely a Rajnáig folytattatott és nyilvánvalókép nem tartott több napig, hanem magá-

zott, mígnem Ariovistnak szerfelett túlnyomó hatalmával sikerült a római tábor előtt elhaladva azt hátulról megkerülni s ezáltal a rómaiakat hadmíveleti alapjuktól és összeköttetési vonalaiktól megfosztani. Caesar ütközet által akart e kellemetlen helyzetből menekülni, de Ariovist azt el nem fogadta. A római hadvezér nem tehetett egyebet, mint hogy az ellenség hadmozdulatát, dacára serege gyöngeségének, utánozza, s összeköttetési vonalát azáltal szerezze ismét vissza, hogy két légióját az ellenség előtt elvonulva a németek táborán túl küldje, hogy itt állást foglaljanak, mialatt négy légió az előbbi táborban maradt. Ariovist, a rómaiakat megoszolva látván, rohamot intézett kisebb táboruk ellen, de visszaveretett. E siker hatása alatt Caesar egész seregét támadásra vezényelte; s a németek is csatarendbe álltak hosszú vonalban, minden törzs külön, s a sereg szekereit podgyászukkal s az asszonyokkal megrakva, maguk mögé állították, hogy embereiket a futásban feltartóztassák. A rómaiak jobb szárnya Caesar személyes vezetése alatt gyorsan az ellenségre vetette magát s azt megkergette; ugyanez sikerült a németek jobb szárnyának is. A mérleg még egyenlően állt; de a tartalék taktikája végre, mint a barbárok elleni harcokat oly gyakran, és megveri.

---

nak az ütközetnek napján befejeztetett. Rustow véleménye (Einleitung zu Caesars Comm. 117. l.), ki a csata szinhelyét a Saar felső mentére teszi, félreértésen alapul. Szerinte a sequanusoktól, leukerektől, lingonoktól várt gabonát a római sereg nem útközben, Ariovist ellen menetében kapta meg, hanem azt elindulása előtt Besançonba szállították s a hadak magokkal vitték; a mi igen világosan kitünik abból, hogy Caesar, midőn hadait ama szállítmányokra utalja, ezenkívül még az útközben szerzendő gabonával is biztatja. Besançonból Caesar Langres és Epinal vidékén uralkodott, és igen természetesen, inkább innen szállíttatott magának élelmi szereket, mintsem azon már kihasznált kerületekből, melyekből jött.

úgy ez ütközetet is a rómaiak javára döntötte el: a harmadik harcrend, melyet Publius Crassus idejekorán a balszárny segélyére küldött, itt helyreállította az ütközetet, s ezzel a győzelem el volt döntve. A rómaiak a Rajnáig üldözték a germánokat, kik közől csak keveseknek, köztök a
58. királynak, sikerült a túlpartra átjutniok (696). — Ily ragyogó alakban mutatta be magát a római hatalom a nagy folyónak, melyet itt láttak meg legelőször az itáliai katonák; Caesar egyetlen szerencsés ütközettel az egész Rajna-
Német telepek a Rajna balpartján. vonalat hatalmába kerítette. A Rajna balpartján levő német telepek sorsa Caesar kezébe volt letéve; megsemmisíthette volna őket, de nem tette. A szomszéd kelta megyék, a sequanusok, a leukerek, a mediomatrikusok sem harcias, sem megbízható nép nem voltak; az átköltözött németekről fel lehetett tenni, nemcsak hogy a határokat vitézebbül megvédik, hanem hogy jobb alattvalói is lesznek Rómának, miután a keltáktól nemzetiségök, a Rajnán-túli törzsrokonaiktól pedig új hazájok megtartásának érdeke által el voltak választva, s ezen elszigetelt helyzetökben kénytelenek voltak a központi hatalomhoz ragaszkodni. Caesar a legyőzött ellenségeket, mint mindenütt, azonképen itt is többre becsülte a kétséges barátoknál; az Ariovist által a Rajna balpartja mentében letelepített germánoknak, a tribokereknek Strassburg, a nemetusoknak Speier, a vangiusoknak Worms körül, meghagyta új lakhelyeiket és rájok bízta a Rajna-határ védelmét földieik ellen*). —

*) Ez látszik a legegyszerűbb feltevésnek a germán telepek keletkezésére vonatkozólag. Hogy Ariovist ama népeket a közép Rajna partjain letelepítette, azért valószínű, mert seregében harcolnak (Caes. 1, 51), s előbb elő nem fordúlnak; hogy pedig Caesar meghagyta őket lakhelyeikben, arra az mutat, hogy Arioviſttal szemben késznek nyilatkozott a Galliában már letelepedett németeket ott meg-

A suebok pedig, kik a közép Rajna mentén a treverusok területét fenyegették, Ariovist megveretésének hírére visszavonultak Németország belsejébe, útközben tetemes veszteségeket szenvedve a szomszéd népségek részéről.

Ezen egy hadjárat eredményei kiszámíthatlanok valának, évezredekre kihatók. Általa a Rajna lett a római birodalom határává a németek ellen. Galliának, mely nem tudott többé önmagán uralkodni, déli partját eddig a rómaiak bírták, feljebb eső részében pedig rövid idő óta a németek igyekeztek megfészkelni magokat. Az utóbbi események Galliát nem csak részben, hanem egészen alája vetették Róma fenhatóságának s azon természetes határát, melylyel a nagy folyóban bírt, tették egyúttal állami határává is. A senátus, virágzásának korában, nem nyugodott mindaddig, míg Róma uralma Itália természetes határait, az Alpokat s a földközi tengert és ennek legközelebb fekvő szigeteit el nem érte. Ily katonai kikerekítésre a megnagyobbodott birodalomnak is szüksége volt; de a fennálló kormány azt a véletlenre bízta s legfeljebb arról gondoskodott, nem hogy a határok megvédessenek, hanem hogy ne kelljen közvetlenül általa megvédetniök. Most érezte mindenki, hogy más szellem és más kéz kezdi Róma sorsát intézni. Rajna-határ.

A jövendőbéli épület alapjai meg voltak vetve; de még sokat kellett tenni annak felépítésére s arra, hogy a gallok Róma uralmát, a németek pedig a rajnai határt végkép elismerjék. Egész közép Gallia a római határtól felfelé Chartresig és Trierig ugyan ellenmondás nélkül Gallia meghódoltatása.

---

tűrni (Caes. 1, 35, 43), s mert ezeket később e hazájokban meg is találjuk. Caesar nem említi azon intézkedéseit, melyeket az ütközet után ezen germán telepekre nézve tett, miután minden Galliában tett szervező rendszabályát elvből elhallgatja.

meghajolt az új úr előtt, s a felső és közép Rajnán egyelőre a németek részéről sem kellett támadástól tartani. De a közép Galliára mért csapások az éjszaki vidékeket, úgy az aremoricanusok megyéit Bretagneban és Normandiában, mint a belgáknak ezeknél hatalmasabb confoederatióját nem érték, s ezek nem látták szükségesnek Ariovist legyőzője előtt meghódolni. Ehez járult, hogy a belgák, mint már említettük, igen szoros viszonyban álltak a rajnántúli németekkel s hogy germán törzsek már a Rajna torkolatánál is készen álltak a folyón való átkelésre. Ennek következtében Caesar, most már nyolc légióra szaporodott seregével 697 tavaszán utnak indult a belga megyék ellen. — A belga szövetség, megemlékezve azon vitéz és szerencsés ellentállásról, melyet ötven év előtt egyesült erővel, országa határán a kimberek ellen kifejtett, és a Közép-Galliából nagy számmal hozzá menekült hazafiak által buzdítva, egész első, 300,000 fegyveresből álló népfölkelését, a suessionok királyának, Galbának vezetése alatt az ország déli határára küldte Caesar fogadására. Csak egyetlen megye, a hatalmas remusoké (Rheims körül) akarta az idegenek betörését alkalmul használni arra, hogy azon fenhatóság alól, melyet szomszédai, a suessionok gyakoroltak felette, megmenekülhessen, és készült éjszaki Galliában azon szerepre, melyet Közép-Galliában a haeduusok játszottak. — Ennek területére a római hadsereg majdnem egyidejűleg érkezett a belgával. Caesar nem akart a nálánál hatszorta erősebb, vitéz ellenséggel ütközetbe bocsátkozni; hanem az Aisnetől éjszak felé, nem messze a mai Pontaverttől, Rheims és Laon közt, egy egyfelől a folyó és mocsárok, másfelől árkok és váracsok által minden oldalról szinte megtámadhatatlanná tett síkon tábort ütött, s arra szorítkozott, hogy a belgáknak az Aisne átlépésére tett kísérleteit, kik őt ez-

Belgiumi hadjárat. 57.

Harc az Aisne körül.

által összeköttetési vonalától akarták elmetszeni, védelmi rendszabályok segélyével meghiúsította. Ha arra számított, hogy a coalitio rövid idő múlva önsúlya alatt le fog roskadni, helyesen számított. Galba király becsületes, köztiszteletben álló ember volt; de 300,000-nyi sereget ellenséges földön vezérelni nem volt képes. Nem ment semmire s élelmi szerei fogyni kezdtek, elégedetlenség és viszálkodás kezdte magát a szövetkezettek táborában megfészkelni. Először is a bellovakereknek, kik hatalom dolgában a suessionokkal egyenlők voltak s már amiatt is el valának kedvetlenedve, hogy a szövetkezett sereg vezérlete nem rájok bízatott, nem volt többé maradásuk, amióta híre jött, hogy a haeduusok, mint a rómaiak szövetségesei, területökre betörni készülnek. Elhatározták, hogy szétoszlanak és hazamennek, és ha merő szégyenkezésből valamennyi megye egyúttal lekötelezte magát, hogy annak, ki először megtámadtatik, egyesült erővel segítségére mennek, e meg nem valósítható egyesség a szövetséges sereg nyomorúságos elszéledését alig volt képes szebb színben tüntetni fel. E katastroph élénken emlékeztet arra, mely 1792-ben majdnem ugyanezen helyen ment végbe; s a vereség, úgy mint a champagnei hadjáratban, annál súlyosabb volt, mert ütközet nélkül következett be. Az elvonuló sereget gyarló vezetése folytán a római hadvezér úgy üldözőbe vehette, mintha csak vert had volna, és a legvégül maradt csapatok egy részét semmivé tehette. De nem ez volt összes eredménye a győzelemnek. Amint Caesar a belgák nyugati cantonaiba benyomult, ezek egymás után, szinte ellentállás nélkül elveszetteknek tekintették magokat: a hatalmas suessionok (Soissons körül) úgy mint vetélytársaik a bellovakerek (Beauvais vidékén) s az ambianusok (Amiens körül). A városok, amint az idegenszerű ostrom-

A nyugati cantonok meghódítása.

gépeket, a falaik felé gördülő tornyokat megpillantották, megnyitották kapuikat; aki az idegen uraknak meghódolni nem akart, a tengeren túl, Britanniában keresett magának menhelyet. A keleti cantonokban azonban a nemzeti önérzet erélyesebben nyilatkozott. A viromandusok (Arras körül), az atrebaták (S. Quentin táján), a német aduatukusok (Namur körül) és mindenekfelett a nerviusok (Hennegauban) nem csekély clientélájokkal, számra nézve alig kevesebben a suessionoknál és bellovakereknél, bátorság és kitartó hazafiság dolgában azonban jóval különbek náloknál, új és szorosabb szövetséget kötöttek egymással és fegyveres népöket a Sambre felső mentén összegyűjtötték. Kelta kémek által a legpontosabban értesíttettek a római hadsereg minden mozdulatáról; míg maguk, helyi ismereteik és azon magas sövényfalak segélyével, melyekkel e vidék, védelmül a gyakran betörő lovas rablóbandák ellen, keresztülkasul be volt hálózva, hadmíveleteiket majd mindig titokban tudták tartani a rómaiak előtt. Midőn ezek Bavaytól nem messze a Sambrehez értek s a légiók a balpart nyergén épen tábort ütni készültek, a lovasság és a könnyű gyalogság pedig a túlsó magaslatokat kémlelte ki, az ellenséges népfelkelés összes tömege ez utóbbiakat egyszerre váratlanul megtámadta s a dombon leűzve a folyóba ugrasztotta. Azután egy pillanat alatt ezen is átkelt és halált megvető elszántsággal rohanta meg a balparton fekvő magaslatokat. A sáncolással elfoglalt legionáriusoknak alig volt idejök az ásót és kapát karddal felcserélni; a katonák, sokan fedetlen fővel, kénytelenek voltak ott harcolni, ahol épen álltak, minden csatavonal, minden terv és tulajdonképeni vezénylet nélkül; mert a támadás rögtönössége és a talajt keresztül kasul hasító magas sövények következtében az egyes osztályok összeköttetésöket teljesen elvesztet-

Csata a nerviusokkal.

ték. Csata helyett egy csomó külön csatározásból állt az egész összeütközés. Labienus a római balszárnynyal visszaverte az atrebatákat s őket a folyón túlig üldözte. A rómaiak centruma a viromandusokat lenyomta a dombról. A jobb szárnyat azonban, melyen maga a hadvezér is jelen volt, a jóval nagyobb számú nerviusoknak annál könnyebben sikerült túlszárnyalniok, mert a centrum, győzelme által elragadtatva, üresen hagyta mellette a tért s a nerviusok még a félig kész tábort is elfoglalták; úgy látszott, mintha a két légió, mindenik külön, sűrű gomolyba keveredve s elölről és jobbról-balról megtámadtatva, legtöbb tisztjét és legjobb katonáit elvesztve már azon ponton áll, hogy szétrobbantassék és lemészároltassék. A rómaiak podgyászhada és szövetséges népök már mindenfelé futásnak eredt; a kelta lovasságnak egész osztályai, mint a treverusoké, vágtatva tovairamodtak, hogy a csatatérről magok vigyék haza a szenvedett vereség örvendetes hírét. — Minden kockára volt téve. Maga a hadvezér is pajzsot fogott és az első sorban harcolt; s példája és népét még most is lelkesítő szava végre az ingadozó tömegeket ismét megállította. Már némileg könnyítettek magukon és legalább e szárny két légiója közt helyreállították az összeköttetést, midőn a segély megérkezett: részint a part nyergéről lejőve, hová ezalatt a római utóhad a podgyászszal együtt megérkezett, részint a folyó túlpartjáról, hol Labienus időközben az ellenség táboráig előrenyomult, azt elfoglalta, és most, a jobb szárnyat fenyegető veszélyt végre észrevevén, a győzedelmes tizedik légiót hadvezérének segítségére küldte. A nerviusok most, midőn szövetségeseiktől el valának választva s mindenfelől egyszerre megtámadtattak, s midőn a szerencse kereke megfordult, ugyanazon hősiességet fejtették ki, mint előbb, midőn győzteseknek vélték

magokat; még elesett társaik holttetemeinek halmairól is az utólsó emberig harcoltak. Saját állításuk szerint hatszáz tanácsnokuk közől e napot csak három élte túl. E megsemmisítő vereség után a nerviusok, atrebaták és viromandusok kénytelenek voltak Róma fennhatóságát elismerni. Az aduatukusok, kik később érkeztek, semhogy a Sambre melletti harcban részt vehettek volna, ugyan még megkísértették legerősebb városukban (Falhize hegyén a Maas mellett, nem messze Huytól) az ellentállást, de nemsokára szintén meghódoltak. Meghódolásuk után éjnek idején váratlanul megtámadták a rómaiak táborát, de sikertelenül, és hitszegésök kegyetlen szigorral büntettetett. — Az aduatukusok védencségét, mely a Maas és a Rajna közti eburonokból és más apró szomszédos törzsekből állt, a rómaiak függetlennek nyilvánították, az elfogott aduatukusokat pedig a római kincstár javára árverés útján tömegesen eladták. Mintha a végzet, mely a kimbereket utólérte, még népöknek ez utólsó kis töredékét is üldözné. A többi legyőzött törzseket Caesar csak általános lefegyverkezésre és kezesek állítására kényszerítette. A belgák földén úgy, mint a haeduusok Közép-Galliában, természetesen a remusok lettek a vezérlő megyévé; sőt közép Galliának némely, a haeduusokkal ellenséges lábon álló clanja is inkább a remusok védnökségébe lépett. A római hódítás ezúttal csak a morinusok (Artois) és menapiusok (Flandria és Brabant) tengeri megyéit s a nagy részben németek által lakott földet a Selda és Rajna közt kímélte meg és hagyta meg örökölött szabadságában.

A belgák meghódítása.

Most az aremoricanus megyékre került a sor. Caesar már 697. őszén ide küldte Publius Crassust egy hadtesttel; s ez kieszközölte, hogy a venetusok, kik, a mai Morbihan kikötőinek és egy tekintélyes hajóhadnak birtokában, hajó-

Hadjárat a tengeri megyék ellen. 57.

zás és kereskedelem dolgában valamenyi kelta megye közt az első helyet foglalták el, és a Loire és Szajna közt partvidék egyáltaljában, meghódoljon a rómaiak előtt és kezeseket állítson nekik. De ezt csakhamar megbánta. Midőn a rákövetkezett télen (697/8) római tisztek jöttek e vidékekre, 57/6.
gabnaszállításokat róni ki reájok, a venetusok őket ellenkezésekül letartóztatták. Az adott példát nyomban követték nem csak az aremoricanusok, hanem a belgák még szabadoknak maradt tengeri megyéi is; ahol a községi tanács vonakodott a felkelés pártjára állani, mint Normandia nehány megyéjében, ott a tömeg azt leölte és megkétszerezett buzgalommal csatlakozott a nemzet ügyéhez. A Loire torkolatától Venetus háború.
a Rajnáéig terjedő egész tengerpart fegyverre kelt Róma ellen; az elszánt hazafiak az egész kelta földről idesiettek résztvenni a szabadulás nagy munkájában; s a felkelők már az egész belga szövetség fellázadására, Britannia segélyére s a Rajnán túli germánok betörésére számítottak. — Caesar Labienust az egész lovassággal a Rajnához küldte, hogy a forrongásban levő belgákat féken tartsa s szükség esetében a németeket a folyón való átkelésökben megakadályozza; egy másik alparancsnoka, Quintus Tiburius Sabinus, három légióval Normandiába ment, hol a felkelők főhadereje összegyülekezett. De a felkelés fő fészkét a hatalmas és értelmes venetusok megyéje képezte; ellenök intéztetett tehát vízen és szárazon a fő támadás. A részben a meghódolt kelta megyék hajóiból, részben egy csomó, a Loireon sebtiben épített és a narbói tartományból hozott evezősökkel ellátott római gályából alakított hajóhaddal Decimus Brutus alvezér ment ellenök; Caesar maga, gyalogságának színével, benyomult a venetusok területére. De ezek el voltak készülve a támadásra s ép oly ügyesen, mint elszántan használták fel azon kedvező viszonyokat, melyeket Bretagne

talaja és egy tekintélyes tengeri erő birtoka nyújtott nekik. A talaj össze vissza volt hasogatva és kevés gabonát termett, a városok legnagyobb része kőszirteken és földcsúcsokon feküdt s a szárazföld felől csak nehezen átjárható gázlókon keresztül volt hozzáférhető; a szárazföldön támadó sereg ellátása úgy, mint a városok ostroma sok nehézséggel járt, míg a kelták hajóikkal kényelmesen elláthatták városaikat a szükségesekkel s legroszabb esetben azokat ki is üríthették. A légiók idejöket s erejöket a venetus helységek ostromában elfecsérelték és győzelmeik valódi eredményeit végre az ellenség hajóin eltünni látták. Midőn tehát a római hajóhad, melyet a viharok a Loire torkolatában sokáig feltartóztattak, végre a bretagnei parton megjelent, Caesar rá hagyta, hogy egy tengeri ütközettel döntse el a háborút. A kelták, a vízen való túlnyomó erejök öntudatában állították hajóhadukat Brutuséval szembe. A kelta hajóhad kétszáz húsz hajóból, tehát sokkal többől állott, mint amennyit a rómaiak elő bírtak teremteni, s ezenfelül a kelta magas párkányú, lapos fenekű, erősen épített vitorlás hajók sokkal alkalmasabbak is voltak a nagy hullámokat vető atlanti tengerre, a rómaiak éles gerincü, könnyű szerkezetű evezős gályáinál. A rómaiak sem lövegeikkel sem kapóhidaikkal nem bírták az ellenséges hajók magas fedélzetét elérni, s hajóik vas orra tehetetlenül lesiklott a kelta hajók erős tölgygerendáiról. De a római hajós legénység hosszú rudakra kötött sarlókkal elmetszette azon köteleket, melyekkel a vitorlarudak az árbocokhoz voltak kötve; a vitorla, rudjával együtt lehullt, és miután a kelták a szenvedett kárt nem tudták elég gyorsan helyreütni, ezáltal a hajó, mint ma az árbocok eltörése által, wrackké lett, s a római hajók ekként a megbénított ellenséges hajót egyesült erővel könnyű szerrel elfoglalhatták. Amint a gallok a

Tengeri ütközet a rómaiak és venetusok közt.

rómaiak ez eljárását észrevették, a partról, mely mellett a rómaiakkal harcba bocsátkoztak, ki akartak vitorlázni a nyílt tengerre, hová a római gályák utánnok nem mehettek; de szerencsétlenségökre egyszerre tökéletes szélcsönd állt be s az óriási hajóhad, melynek felszerelésére fordították a tengeri megyék minden erejöket, a rómaiak által végkép megsemmisíttetett. Ekként e tengeri ütközetet — amennyire történelmi ismereteink terjednek, az elsőt mely az atlanti oceánon vívatott — úgy mint kétszáz év előtt a mylaeit, egy a szükség által sugallt szerencsés találmány döntötte el a körülmények kedvezőtlen volta dacára a rómaiak részére. Brutus győzelme következtében a venetusok és egész Bretagne meghódolt. Caesar, nem annyira azért, hogy a szerződés megszegéséért s a római tisztek elfogásáért bosszút álljon, mint inkább azért, hogy a kelta nemzetre, miután a meghódoltak irányában már annyi jelét adta elnézésének, most a makacsul ellentállók ellen kifejtett borzasztó szigorával ráijeszszen, az egész községi tanácsot kivégeztette s a venetus megye polgárságát mind egy lábig rabszolgául eladatta. E borzasztó sorsuk úgy mint értelmiségök és hazafiságuk által a venetusok méltóbbakká tették magokat az utókor részvétére, mint bármely más clanja a keltáknak. A parti államoknak a csatorna mellett összegyüjtött fegyveres népével szemben ezalatt Labienus ugyanazon taktikát követte, melynek segélyével Caesar egy évvel előbb az Aisne mellett a belga népfölkelést legyőzte; védelmi állásban maradt mindaddig, míg a türelmetlenség és a szükség be nem köszöntött az ellenség táborába, ezután, félrevezetvén őket saját hadainak hangulata és száma tekintetében és felhasználva türelmetlenségöket, sikerült őket egy meggondolatlan rohamra csábítania a római tábor ellen, s ez alkalommal megvernie; mire a fölkelés eloszlott s a tartomány egészen

A tengeri megyék meghódolása.

Hadjárat a morinusok és menapiusok ellen.

a Szajnáig meghódolt. — Csak a morinusok és menapiusok tagadták meg még mindig a római fennhatóság elismerését. Ennek kikényszerítése végett Caesar határaikon megjelent, de ezek, földieik tapasztalásain okulva, nem bocsátkoztak országuk határán harcba, hanem visszavonultak az ez időben az Ardennektől majdnem megszakítás nélkül az éjszaki tenger felé nyúló erdőségekbe. A rómaiak megkísértették fejszével törni utat magoknak ez erdőkön keresztül, a levágott fákat az út két oldalára halmozván fel védgátul az ellenség támadásai ellen; de nehány napnyi fárasztó előnyomulás után, főkép miután a tél már közeledett, vakmerősége dacára még Caesar is tanácsosnak látta elrendelni a visszavonulást, habár a morinusoknak csak egy kis részét sikerült meghódoltatni, a hatalmasabb menapiusokat pedig
55. még el sem érte. A következő évben (699), mialatt maga Caesar Britanniában volt elfoglalva, a hadsereg legnagyobb része ismét e népségek ellen ment; de e hadjárat sem vezetett lényeges eredményekre. Ennek dacára ez utólsó hadjáratok Galliát majdnem tökéletesen Róma uralma alá hajtották. Míg Közép-Gallia ellentállás nélkül meghajolt, a
57. 56. 697-ki hadjárat a belga, a 698-iki pedig a tengeri megyéket fegyverrel kényszerítette Róma uralmának elismerésére. Azon magasan szárnyaló remények azonban, melyekkel a kelta hazafiak az utólsó hadjáratba indultak, semmiben sem teljesültek. Sem a németek sem a brittek nem jöttek segélyökre, Belgiumban pedig Labienus jelenléte egymagában elegendő volt az előbbi évek küzdelmei új kitörésének meggátlására.

Az Itáliával való összeköttetés helyreállítása Wallison keresztül.

Mialatt Caesar ekként Róma területét nyugaton fegyveres kézzel egy befejezett egészszé alakította, nem mulasztotta el egyszersmind az újonnan meghódított tartományt, mely különben is arra volt hivatva, hogy az Itália és Spa-

nyolország közt tátongó területi hézagot betöltse, úgy Itáliával mint a spanyol tartományokkal közlekedési vonalok által összekapcsolni. A Gallia és Itália közti közlekedést ugyanazon katonai út, melyet Pompeius 677-ben a Mont 77.
Genèvren át építtetett, tetemesen megkönnyítette; amióta azonban egész Gallia meghódolt a rómaiaknak, oly útra volt szükség, mely a Po völgyéből nem nyugati, hanem éjszaki irányban keljen át az Alpok hegyláncán és rövidebbé tegye az összeköttetést Itália és közép Gallia között. A kereskedők e célra már régóta azon utat használták, mely a nagy Bernát hegyén keresztül Wallisba és a genfi tóhoz vezet; Caesar, hogy ez utat hatalmába keríthesse, Octodurumot (Martigny) Servius Galba által már 697-ben meg- 57.
szállatta s Wallis lakosait hódolatra kényszerítette, amit a hegyi népek vitéz ellentállása természetesen csak késleltetni bírt, megakadályozni nem. — Hogy továbbá Spa- Összeköttetés Spanyolországgal is meg legyen az összeköttetés, Publius Crassust a jövő 698. évben Aquitániába küldte azon megbízással, 56.
hogy az ebben lakó iber törzseket a római uralom elismerésére kényszerítse. A feladat nem volt könnyű; az iberek jobban összetartottak a keltáknál, és jobban tudtak az ellenségtől tanulni, mint ezek. A Pyrenaeken túli törzsek, nevezetesen a derék cantabriaiak segítséget küldtek fenyegetett földieiknek; s e segédcsapatok tapasztalt, Sertorius vezérlete alatt római módra iskolázott tiszteket hoztak magokkal, kik a római hadtudomány alapelveit, nevezetesen a tábor-ütést, amennyire lehetett, a már száma és vitézsége által is tekintélyes aquitániai népfelkelésnél meghonosították. De azon kitünő tiszt, ki a rómaiakat vezette, minden nehézséget le tudott győzni és nehány kemény, de szerencsésen megnyert nyílt ütközet által a Garonnetól a

Pyrenaek közeléig lakó népségeket az új uralom elismerésére kényszerítette.

A Rajna-határ új megsértése a németek által.

Caesar egyik kitűzött célját, Gallia meghódítását, alig említésre méltó kivételekkel a dolog lényegében annyira elérte, amennyire az karddal egyáltalján elérhető volt. De az általa megkezdett műnek második fele még korántsem volt kellőkép befejezve, s a németek még nem voltak minden ponton a Rajna-határ elismerésére kényszerítve. A folyó alsó részén, hová a rómaiak még el nem hatoltak,

56/5.

a németek épen most, 698/9 telén ismét átlépték a határt.

Az usipetek és tencterusok.

Az usipetek és tencterusok törzseinek, kikről már említettük, hogy a menapiusok földén megkísértették a Rajnát átlépni, végre, elleneiket tettetett elvonulásukkal rászedve, sikerült a menapiusok saját hajóin a Rajnán átkelniök — egy óriási rajban, mely a nőket és gyermekeket is beleszámítva, állítólag 430,000 főre rúgott. Még, úgy látszik, Nymwegen és Kleve vidékén táboroztak; de híre járt, hogy hajtva a kelta hazafipárt felszólítására, Gallia belsejébe szándékoznak előrenyomulni, és e hírt az is megerősítette, hogy lovasaik már a treverusok határáig elkalandoztak. Midőn azonban Caesar, légióival szembe állt velök, úgy látszott, hogy a sok viszontagságon keresztül ment kivándorlók nem vágynak új harcokra, hanem készségesen fogadnának földeket a rómaiaktól, hogy azokat ezek uralma alatt míveljék. Mialatt efelett az alkudozások folytak, a római hadvezérben azon gyanú támadt, hogy a németek csak időt akarnak nyerni, míg kiküldött lovas hadaik vissza nem érkeznek. Alapos volt-e e gyanú vagy nem, azt mi el nem dönthetjük, de Caesar, gyanújában egy támadás által megerősítve, melyet egy német csapat a tényleges fegyverszünet dacára előhada ellen intézett, és felháborodva az ez alkalommal szenvedett tetemes veszteség felett, fel-

jogosítva érezte magát minden népjogi tekintetek mellőzésére. Midőn a németek fejedelmei és legidősbjei, a tudtokon kívül tett támadást kimentendők, másnap reggel a római táborban megjelentek, itt letartóztattak, és a vezéreitől megfosztott, mitsem sejtő tömeg a római sereg által váratlanul megtámadtatott. Inkább embervadászat volt ez, mintsem ütközet; a ki a rómaiak kardja által el nem esett, belefult a Rajnába; a vérfürdőt alig kerülte ki más, mint a támadás idején portyázáson levő hadosztályok s ezek visszamentek a Rajnán keresztül, hol a sugambriusok a magok földén, úgy látszik a Lippe mentén nyujtottak nekik menhelyet. Caesar eljárása e német bevándorlók irányában a senátusban keményen és jogosan megrovatott; de bármily kevéssé volt is menthető, annyi állt, hogy elrémítő óvszerül szolgált a németek betörései ellen. Ennek dacára Caesar tanácsosnak látta még egy lépéssel előbbre menni és légióit a Rajnán átvezetni. Összeköttetésekben a túl parton nem szenvedett hiányt. A németek közt, míveltségök ekkori fokán még semmi nemzeti összefüggés nem létezett; politikai ziláltság dolgában, habár más okokból, miben sem álltak a kelták mögött. Az ubiusok (a Sieg és a Lahn mentén), a német törzsek legcivilisáltabbika, kiket a benföldnek egy hatalmas sueb megyéje rövid idő előtt alattvalóivá és adófizetőivé tett, már 697-ben követeket küldtek Caesárhoz és kérték, hogy szabadítaná meg őket is, úgy mint a gallokat, a suebek uralmától. Caesarnak nem volt szándéka e kérelmet, mely őt beláthatatlan végű vállalatokba sodorta volna, komolyan teljesíteni; de nehogy a germán fegyverek a Rajnán innen megjelenjenek, tanácsosnak tartotta, a magáéit a Rajnán túl legalább megmutatni. Erre alkalmas ürügyül szolgált neki azon pártfogás, melyben a sugambriusok a megfutamodott usipeteket és tencterusokat része-

Caesar a Rajna jobb partján.

57.

sítették. Caesar karóhidat veretett a Rajnán, úgy látszik Koblenz és Andernach között, és legióit a treverusok földéről átvezette az ubiusokéra. Nehány kisebb megye bejelentette meghódolását; de a sugambriusok, kik ellen a hadjárat intéztetett, a rómaiak közeledésének hírére védenceikkel együtt visszavonultak az ország belsejébe. Azon hatalmas sueb megye, mely az ubiusokat szorongatta, valószínűleg az, mely utóbb a chattok neve alatt szerepel, hasonlókép kiürítette az ubius földdel közvetlenül határos kerületeit s a nem fegyverfogható lakosságot biztos helyre küldte, míg az összes fegyverképes népségnek meghagyatott, hogy a megye középpontján gyűljön össze. E keztyű felvételére a római hadvezérnek sem oka, sem kedve nem volt; célját, mely egyfelől a vidék kikémlelésében, másfelől abban állt, hogy a Rajnán való átkelésével, ha lehet a németeknek, de legalább a keltáknak és otthon maradt földieinek imponáljon, lényegében elérte; s tizennyolc napot töltvén a Rajna jobb partján, ismét visszatért Galliába s a Rajnán ütött hidat ismét felszedette (699).

55. Hadjáratok Britanniába.

Hátra voltak még a sziget keltái. Azon benső kapcsolat következtében, melyben a szárazföldi keltákkal, nevezetesen a tengeri megyékkel álltak, természetes, hogy ezeknek nemzeti küzdelmeiben legalább rokonszenveikkel részt vettek s ha fegyveres segélyt a hazafiaknak nem is, de tengervédte szigetökön legalább becsületes menhelyet nyujtottak mindazoknak közölök, kik hazájokban többé biztosságban nem lehettek. Ez, ha a jelenben nem is, de a jövőre nézve mindenesetre a veszély magvát rejtette magában; és célszerűnek látszott, ha a szigetet tulajdonképen meghódítani nem is, de a védelem feladatát legalább itt is támadólag teljesíteni és a szigeten való partraszállás által lakóinak megmutatni, hogy Róma karja átér a csatornán is. Már az

első római tiszt, ki lábát Bretagne földére tette, Publius Crassus, áthajózott innen az Anglia nyugati csúcsán fekvő „Ón-szigetekre“ (Scilly-szigetek) 697-ben; 699-ben maga 57. 55.
Caesar kelt át mindössze két legióval a csatornán, ennek legkeskenyebb pontján*). A partot ellenséges hadakkal ellepve találván, tovább hajózott; de a britt harci szekerek a szárazföldön ép oly gyorsan haladtak előre, mint a római gályák a tengeren, s a római katonáknak a hadihajók védpajzsa alatt, melyek a partot vetőgépekkel és kézi lövegeik-

*) Hogy Caesar a Calaistől Boulogneig terjedő part kikötőiből járt át Britanniába, és pedig Kent partjára, az úgy a dolog természetéből, mint Caesar határozott állításaiból is kitünik. Gyakran megkísértették ez átkelési helyek pontosabb meghatározását, de sikertelenül. Ránk csak annyi maradt, hogy az első hadjárat alkalmával a gyalogság az egyik, a lovasság egy másik, attól 8 miliányira kelet felé fekvő kikötőben szállt hajóra (4, 22, 23, 28), s hogy másodízben a sereg a két kikötő közül abból indúlt ki, melyet Caesar a legalkalmasabbnak talált, a (különben többé meg nem nevezett) itiusiból, mely a britanniai parttól 30 (így Caesar kéziratai szerint 5, 2) vagy 40 (= 320 stadium, Strabo szerint 4, 5, 2, ki kétségkívül Caesart követte) miliányira volt. Caesar azon szavaiból (4, 21), mi szerint ő „a legrövidebb utat“ választotta, józanúl lehet ugyan azt következtetni, hogy nem a csatornán, hanem a calaisi szoroson, de korántsem azt, hogy e szorosnak mathematikailag kiszámított legrövidebb vonalán hajózott át. A helyi topographusoknak sugalmazásukba vetett hite kell ahhoz, hogy valaki ily adatok birtokában, melyeknek még magában véve legjobbikát is a hagyomány eltérő számai szinte hasznavehetlenné teszik, a helyek meghatározásába fogjanak; de a sok lehetőség közül alkalmasint mégis a mellett szól a legnagyobb valószinűség, mely szerint az itiusi kikötőt (melyet már az i. h. Strabo is, és alkalmasint helyesen, azzal azonosít, melyből az első átkelés alkalmával a gyalogság indúlt ki), a Gris Nez-hegyfoktól nyugat felé Ambleteuse körül, a lovasság kikötőjét ugyane hegyfoktól keletnek Ecale (Wissant) mellett, a partraszállás helyét Britanniában pedig Dovertől kelet felé Walmercastle mellett kell keresnünk.

kel végig söpörték, az ellenség szemeláttára csak nagy nehezen sikerült részben a vízben gázolva, részben ladikokon, a partra kiszállniok. A legközelebb fekvő faluk az első ijedtség hatása alatt meghódoltak; de a sziget népe csakhamar észrevette, hogy az ellenség gyönge s hogy nem mer a parttól eltávozni. A benszülöttek eltűntek a benföldre s csak a római tábort nyugtalanítani tértek vissza; a hajóhadban pedig, mely a nyílt kiszálló helyen maradt, az első fergeteg nagy kárt okozott. A rómaiak örülhettek, hogy a barbárok támadásait visszaverhették, míg hajóikat valahogy kijavíthatták, s hogy azután rajtok, még a kedvezőtlen évszak beállta előtt visszajuthattak Gallia partjára. — Maga Caesar annyira nem volt a könnyelműen és kelleténél csekélyebb erővel megkezdett hadjárat eredményeivel megelégedve, hogy azonnal (699/700 telén) egy 800 hajóból álló szállító hajóhadat szereltetett fel s azon 700. tavaszán öt légióval és 2000 lovassal másodszor is áthajózott Kent partjára. A britteknek ezúttal is a partra gyülekezett hadereje, a hatalmas hajóhad láttára meghátrált anélkül, hogy harcba merne bocsátkozni; Caesar azonnal útra kelt a benföldre és nehány szerencsés csatározás után átkelt a Stour folyón; de miután a hajóhadat, nyílt kikötőjében, a csatornán uralkodó viharok félig ismét semmivé tették, nagy bosszankodására ismét meg kellett állapodnia. Mialatt a rómaiak hajóikat a partra kivonták és kijavításukra nagy mérvű előkészületeiket megtették, sok drága idő veszett el, melyet a kelták ügyesen felhasználtak. A vitéz és körültekintő Cassivellaunus fejedelem, ki a mai Middlesexben és környékén uralkodott, különben a Themsétől délnek lakó kelták rémje, de most az összes nemzet támasza és előharcosa, vezényelte az ország védelmét. Csakhamar belátta, hogy a kelta gyalogsággal a római ellenében egyszerűen

55/4.
54.

Cassivellaunus.

mire sem lehet menni, s hogy a népfölkelés nehezen ellátható és nehezen irányozható tömege a védelmet csak akadályozza; ezt tehát elbocsátotta és csak 4000-re menő harci szekereit tartotta meg, melyeknek legénysége, hozzá levén szokva, hogy a kocsiról leugorva gyalog is harcoljon, úgy mint a legrégibb Róma polgár-lovassága, kétféle módon volt használható. Midőn Caesar előnyomulását folytathatta, útját sehol sem találta elzárva; de a britt harci szekerek mindig a római sereg előtt vagy mellett mentek, a vidéket körülötte kiürítették, ami, városok nem levén rajta, nem sok fáradsággal járt, minden portyázást meggátoltak és a rómaiak összeköttetéseit szüntelenül veszélyeztették. A rómaiak a Themsén — úgy látszik, Kingston és Brentford közt, Londontól felfelé — átkeltek; tovább mentek, de tulajdonképen mégsem haladtak előre; a hadvezér nem aratott győzelmet, a katona nem talált zsákmányt, s egyetlen vívmányuk, a mai Essexben lakó trinobantusok meghódolása nem annyira a rómaiaktól való félelemnek, mint inkább azon mélyen gyökerezett ellenségeskedésnek műve volt, melyben e megye Cassivellaunusszal állt. — Minden lépéssel, melyet Caesar előre tett, növekedett a veszély, mely őt fenyegette; s azon támadás, melyet Kent fejedelmei Cassivellaunus utasítása folytán a római hajótábor ellen intéztek, bár visszaveretett, sürgősen intette a visszafordulásra. Egy nagy britt fatorlasz rohammal történt bevétele, melyben temérdek marha került a rómaiak kezébe, némileg tűrhető befejezéseül szolgált a céltalan előnyomulásnak és elfogadható ürügyül a visszatérésre. Cassivellaunusnak is volt annyi belátása, hogy a veszélyes ellenséget nem kényszerítette végletekre, és Caesar kívánatára megigérte, hogy a trinobantusokat nem bántja, Rómának pedig adót fizet és kezeseket állít; a fegyverek

kiszolgáltatásáról vagy római őrségnek az országban maradásáról nem volt szó, s még az említett igéretek is, amennyiben a jövőre vonatkoztak, aligha vétettek és adattak komolyan. A kezesek átvétele után Caesar visszatért hajóihoz s ezekkel Galliába. Ha, amint látszik, Britanniát ezúttal meghódíthatni remélte, e tervét egyfelől Cassivellaunus eszélyes védelmi rendszere, másfelől és mindenekfelett az itáliai evezős hajóhadnak az éjszaki tengeren való hasznavehetetlensége hiúsította meg; mert az bizonyos, hogy a kikötött adó soha meg nem fizettetett. Közvetlen célját azonban, mely abban állt, hogy a szigeti keltákat dacos biztosságérzetökből felriaszsza és őket meggyőzze róla, hogy saját érdekökben áll szigetöket nem engedni többé a szárazföldi kivándorlás tűzhelyévé lenni, úgylátszik, elérte; legalább efféle pártfogolások miatti panaszoknak többé nem akadunk nyomukra.

A hazafiak összeesküvése.

A germán betörés visszaverésének s a szárazföldi kelták meghódításának műve be volt fejezve. De gyakran könnyebb egy szabad nemzetet meghódítani, mint a meghódítottat féken tartani. A hegemonia feletti versengésnek, mely még inkább tönkretette a kelta nemzetet, mintsem Róma támadásai, a hódítás bizonyos tekintetben véget vetett, miután a hódító a maga kezébe vette a hegemoniát. A külön érdekek elhallgattak; a közös nyomás terhe alatt a keltákban ismét feltámadt egységök öntudata, s amit, midőn kezökben volt, könnyelműen eljátszottak, szabadságuknak és nemzetiségöknek megmérhetetlen becsét most, midőn már késő volt, teljesen méltányolni tudták. De valjon késő volt-e már? Szégyenkező haraggal gondolták el, hogy legfeljebb 50,000 római képes volt jármot tenni oly nemzet nyakába, melynek legalább egy millió fegyverfogható fia volt. Közép-Gallia szövetségének meghódolása, mely egy

kardcsapás nélkül ment végbe, a belgák mindössze csak akartak megütközni ; másfelől pedig a nerviusok és venetusok hősies elbukása, a morinusok, és a Cassivellaunus által vezérelt brittek eszélyes és szerencsés önvédelme, — mindaz, amit egyesek tettek és elmulasztottak, minden kivítt siker és szenvedett veszteség a hazafiak lelkét csak új, és ha lehet egységesebb és sikeresebb kísérletekre ösztönözte. Nevezetesen a kelta nemesség soraiban oly nagy volt a forrongás, hogy úgy látszott, bármely percben általános felkelésbe törhet ki. Caesar már második britanniai hadjárata előtt, 700 tavaszán szükségesnek találta, hogy 54.
személyesen elmenjen a treverusokhoz, kik amióta 697-ben 57.
a nerviusok csatájában magokat compromittálták, az általános országgyűléseken többé meg nem jelentek, s a rajnántúli németekkel több mint gyanús érintkezésben álltak. Ekkor Caesar arra szorítkozott, hogy a hazafipárt legnevezetesebb tagjait, különösen pedig Indutiomarust, a treverusok lovas hadjutalékába sorolva magával vigye Britanniába ; minden tőle telhetőt elkövetett, hogy az összeesküvést észre ne vegye, nehogy szigorú rendszabályok által azt felkeléssé kelljen érlelnie. Midőn azonban a haeduus Dumnorix, ki névleg szintén mint lovastiszt, tényleg azonban mint kezes volt a Britanniába szánt seregben, egyenesen megtagadta a hajóra szállást s helyette hazanyargalt, Caesar kénytelen volt őt, mint szökevényt üldözőbe venni, mely alkalommal az utána küldött csapat őt utólérte, s miután ő fegyvert fogott ellene, levágta (700). Az, hogy a 54.
rómaiak a leghatalmasabb és legkevésbbé függő kelta megye legtekintélyesebb lovagját megölték, villámcsapásként hatott az egész kelta nemességre ; mindenki, ki hasonló érzelmeket fedezett fel magában — és ilyen volt az óriási többség — Dumnorix esetében csak azon sorsot látta, mely

Felkelés. reá is vár. Míg a kelta nemesség fejeit a hazaszeretet és kétségbeesés bírta az összeesküvésre, most az összeesküdteket félelem és önvédelem ösztönözte a nyílt fellázadásra.

54/3. A 700/1. év telén az egész római sereg, kivéve egy a Bretagneban s egy más, a carnutok szerfelett nyugtalan megyéjében (Chartres körül) állomásozó légiót, hat légiót számlálva, belga területen táborozott. A gabona-készletek csekély volta rábírta Caesart, hogy hadait egymástól távolabbra, mint rendszerint szokta, és hat külön táborba oszszaszét, melyek a bellovakerek, ambianusok, morinusok, nerviusok, remusok és eburonok megyéiben állíttattak fel. A legmesszebb kelet felé, az eburonok földén, alkalmasint nem messze a későbbi Aduatucától, vagy a mai Tongerntől, felállított állandó tábor, valamennyi közt a legerősebb, mert egy légióból állt Caesar legtekintélyesebb osztálypa-rancsnokai egyikének, Quintus Tiburius Sabinusnak vezetése alatt, és ezenkívül különféle, összesen fél légióra menő*), a vitéz Lucius Aurunculeius Cotta által vezetett

---

*) Hogy Cotta, bár nem volt Sabinusnak alvezére, hanem legátus volt mint ő, mégis kettejök közt a fiatalabb és csekélyebb tekintélyű tábornok volt, s hogy véleménykülönbség esetében alkalmasint ő utasíttatott arra, hogy társa előtt meghajoljon, az úgy Sabinus előbb tett szolgálataiból, valamint abból is kitűnik, hogy, a hol ketten együtt neveztetnek meg (4, 22, 37, 5, 24, 26, 52, 6, 32; másként 6, 37,) Sabinus neve rendszerint első helyen áll, s nem kevésbbé magának a katastrophnak elbeszéléséből is. Ezen kívül fel nem tehető hogy Caesar egy tábor élére két, egyenlő jogosítmányokkal felruházott tisztet helyezett volna és véleménykülönbség esetére ne intézkedett volna. Az öt cohors nem is mint legió jön számításba (v. ö. 6, 32, 33), ép úgy mint a Rajna hídjánál levő 12 cohors sem (6, 29 v. ö. 32, 33), és úgy látszik, más seregrészek kihasított részeiből áll, és ezen, a germánokhoz legközelebb eső táborba csak annak erősebbé tétele végett küldetett.

csapatokból, egyszerre azon vette magát észre, hogy Ambiorix és Catuvolcus királyok az eburonok népfölkelésével bekerítették. A támadás oly váratlanul következett be, hogy a táborból épen távollevő katonák nem voltak többé behívhatók s az ellenség kezébe kerültek; egyébiránt a közvetlen veszély nem volt nagy, miután a rómaiak élelmi szerekkel kellőkép el voltak látva s az eburonok rohama tehetetlenül megtört a római sáncokon. — Ambiorix király azonban tudtára adta a római parancsnoknak, miszerint valamennyi Galliában levő római tábor ugyanazon napon, ugyanazon módon megtámadtatott, s hogy a rómaiak menthetetlenül el vannak veszve, ha egyes hadtesteik gyorsan fel nem kerekednek és nem egyesülnek; hogy különösen Sabinusnak annál több oka van sietni, mert ellene már a rajnántúli németek is útban vannak; s hogy ő maga, a rómaiak iránti barátságból kész bántatlan elvonulását biztosítani a legközelebbi római táborig, mely csak két napi járó földre van az övétől. A római parancsnok egyetmást ez értesítésből valószínűnek tartott; hogy az eburonok kicsiny és a rómaiak által kedvezményekben részesített megyéje a maga szakállára vetemedett volna a támadásra, az csakugyan hihetetlen volt, s miután nagy nehézséggel járt a többi távolfekvő táborral összeköttetésbe lépni, nem csekély súlylyal esett a mérlegbe ama veszély, mely a római táborok mindenikét, ha a felkelők összes tömege által támadtatnak meg, egyenként való megsemmisítéssel fenyegette; ennek dacára kétségbe nem vonható, miszerint úgy a becsület mint az okosság azt követelték a rómaiaktól, hogy az ellenség által felajánlott capitulátiót visszautasítsák és a rájok bízott ponton helyt álljanak. A haditanácsban is a nagy rész, köztök Lucius Aurunculeius Cottának nyomós szavazata e véleményt pártolta. A parancsnok en-

nek dacára elhatározta, hogy Ambiorix ajánlatát elfogadja. A római hadak tehát másnap reggel elvonultak; de alig félmértföldnyire táboruktól, egy szűk völgyben az eburonok őket bekerítették s minden kijárást elzártak előlök. Megkísértették fegyverrel törni magoknak utat; de az eburonok nem bocsátkoztak velök kézviadalba, hanem megközelíthetetlen állásaikból lövegeiket szórták a rómaiak sűrű tömegébe. Sabinus, mintha eszét vesztve, az árulónál akarna átalmat keresni az árulás ellen, személyes találkozásra szólította fel Ambiorixet; ezt meg is kapta, de a kíséretében levő tisztekkel együtt előbb lefegyvereztetett, azután levágatott. A római parancsnok eleste után az eburonok mindenfelől egyszerre vetették magokat a kimerült és kétségbeeső rómaiakra és megtörték soraikat; a legnagyobb rész, közte a már előbb megsebesült Cotta, ez alkalommal elesett, egy kis csapat pedig, melynek sikerült az elhagyott táborba visszavergődnie, a következő éjjelen saját kardjaiba dőlt. Az egész hadtest meg volt semmisítve. — E győzelem, minőt a felkelők magok is alig reméltek, annyira felfokozta a kelta hazafiak közti forrongást, hogy a rómaiak ettől fogva a haeduusokon és remusokon kívül egyetlen kelta megyétől sem lehettek biztosságban, s hogy a felkelés a legkülönfélébb pontokon kitört. Mindenekfelett az eburonok zsákmányolták ki diadalukat. Megszaporodva az aduatukusokkal, kik örömmel ragadták meg az alkalmat, hogy a Caeser részéről szenvedett bántalmakat megtorolhassák, valamint a hatalmas és még le nem győzött menapiusokkal, megjelentek a nerviusok megyéjében, kik azonnal hozzájok csatlakoztak, és az egész, most már 60,000 emberre szaporodott had a nervius megyében levő római tábor ellen indult. Az itt parancsnokoló és csak egy gyönge hadtesttel ellátott Quintus Cicerónak komolyan meggyűlt velök a baja,

Cicero megtámadtatik.

főkép midőn a támadók, az ellenségtől tanulva sáncokat s árkokat, pajzsfedeleket és mozgó tornyokat kezdtek római modorban készíteni és a tábor szalmafedeles kunyhóira gyujtóparittyákkal és gyujtókopjákkal lövöldöztek. Az ostromlottak egyetlen reménye Caesar volt, ki nem nagy távolságban tőlök, Amiens vidékén volt három légióval téli szálláson. De — jellemző bizonyítékául a kelta földön uralkodó hangulatnak — a fővezér jó időn át mit sem tudott meg sem Sabinus szomorú sorsáról, sem Cicero veszélyes helyzetéről. Végre egy kelta lovasnak sikerült Cicero táborából az ellenség sorain keresztül Caesárhoz átlopódznia. A lesujtó hírre Caesar azonnal, bár csak két gyönge, összesen vagy 7000 főnyi légióval és 400 lovassal felkerekedett; de ennek dacára közeledésének híre elég volt arra, hogy a felkelők a tábor ostromával felhagyjanak. Ideje is volt már; Cicero katonáinak több mint kilencedrésze már meg volt sebesülve. Caesar, ki ellen most a felkelő sereg fordult, az ellenséget, hadainak száma felett, a már több ízben sikerrel alkalmazott módon tévedésbe ejtette; a kelták a rómaiak táborát a legkedvezőtlenebb körülmények közt megtámadták és megverettek. Különös, de jellemző a kelta nemzetre nézve, hogy az oly diadalmasan fellépett és nagy kiterjedésű felkelés ezen egy csatavesztés, vagy talán inkább Caesarnak a harctéren történt személyes megjelenése következtében a háborúval azonnal és nyomorúságos módon felhagyott. A nerviusok, menapiusok, aduatukusok, eburonok hazaszéledtek. Ugyanezt tették a tengeri megyék fegyveresei, kik a Bretagneben fekvő légiót készültek megtámadni. A treverusok, kiknek vezére Indutiomarus vette rá leginkább az eburonokat, a hatalmas szomszédmegye védenceit, ama váratlan sikerű támadásra, az Aduatucánál történtek hírére fegyvert fogtak és benyomultak a remusok

Caesar felmenti.

A felkelés fennakad

területére, hogy az itt Labienus parancsnoksága alatt táborozó légiót megtámadják; de most ők is felhagytak a harc folytatásával. Caesar szívesen a jövő tavaszra halasztotta a felkelt vidékek ellen szükséges további intézkedések megtételét, nehogy sokat szenvedett hadait a gall tél teljes keménységének ki kelljen tennie, s hogy csak akkor jelenjék meg ismét a harctéren, midőn semmivé tett tizenöt cohorsának helyét harminc új cohors már elrendelt megmegalakításával tiszteletet parancsoló mérvben kipótolta. A felkelés ezalatt, habár egyelőre a fegyverek zaja elszűnt, tovább húzódott. Főfészkét Közép-Galliában egyfelől a carnutok és a velök szomszédos senonok (Sens körül), mely utóbbiak Caesar által trónra ültetett királyukat az országból kikergették, másfelől a treverusok földje képezte, kik az egész kelta emigratiót s a rajnántúli németeket a harcban való részvételre felszólították és minden emberöket kiállították, hogy tavaszszal másodszor is betörjenek a remusok földére, Labienus hadtestét kézrekerítsék és összeköttetésbe lépjenek a Szajna és a Loire menti felkelőkkel. E három megye nem küldött követeket a Caesar által Közép-Galliában kihirdetett országgyűlésre s ezzel ép oly nyíltan megizente a háborút, amint azt a belga megyék egy része tette, midőn Sabinus és Cicero táborát megtámadta. A tél már vége felé járt, midőn Caesar időközben tetemesen
és elfo,tatik. megszaporított seregével a felkelők ellen megindult. A treverusoknak nem sikerült a felkelést öszpontosítaniok; a forrongó tartományokat a római hadak, benyomulásukkal fékentartották, a nyílt lázzadásban levőket pedig egymásután megtámadták. Először maga Caesar verte el a nerviusokat. Ugyanez lett sorsuk a senonoknak és carnutoknak is. A menapiusok megyéje, az egyetlen mely még soha sem hódolt meg a rómaiaknak, egy három felől egyidejüleg

ellene intézett támadás által szintén rákényszeríttetett, hogy soká megőrzött szabadságáról lemondjon. Időközben Labienus a treverusokat juttatta ugyanezen sorsra. Első támadásukat egyrészt az tette sikeretlenné, hogy a legközelebb levő német törzsek nem akartak nekik zsoldosokat adni, másfelől az, hogy Indutiomarus, az egész mozgalom lelke, egy Labienus lovasaival vívott csetepatéban elesett. De azért terveikkel fel nem hagytak. Összes fölkeltségökkel megjelentek Labienus előtt és vártak az utánnok jövendő német csapatokra, mert toborzóik a belső Németország harcias népségeinél, nevezetesen, úgy látszik, a chattoknál, jobb fogadtatásra találtak, mint a Rajna-melléki németeknél. Miután azonban Labienus úgy tett, mintha ezeket kikerülendő, nyakra-főre odébb akarna állani, a treverusok a rómaiakat még a németek megérkezése előtt, a legkedvezőtlenebb helyi körülmények közt, megtámadták, és tökéletesen megverettek. A későn érkezett németek nem tehettek egyebet, mint hogy visszaforduljanak, a treverusok pedig kénytelenek voltak meghódolni; s megyéjökben a kormány rúdjára ismét a római párt feje, Indutiomarus veje, Cingetorix állíttatott. Ezen expeditiók után, melyeket Caesar a menapiusok és Labienus a treverusok ellen intézett, ez utóbbiak területén ismét az egész római sereg összetalálkozott. Caesar, hogy a németek kedvét a visszatéréstől elvegye, ismét átkelt a Rajnán, hogy hacsak lehet, hathatós csapást mérjen az alkalmatlan szomszédokra; miután azonban a chattok, megpróbált taktikájokat követve, ezúttal is nem nyugati határukon, hanem messze a tartomány belsejében, úgy látszik, a Harz vidékén, gyűltek össze hazájok védelmére, azonnal visszafordult ismét és csak a Rajna átkelési pontján hagyott őrséget. Ezzel a felkelésben részt vett valamennyi népséggel leszámolt; csak az eburo-

Bosszuló hadjárat az eburonok ellen.

kat mellőzte eddig, de nem feledte el. Caesar, amióta az aduatucai gyásznapnak hírét vette, gyászruhát öltött, és megesküdött rá, hogy azt csak akkor fogja levetni, ha nem becsületes harcban elesett, hanem orv módon legyilkolt katonáiért bosszút állt. Az eburonok tétlenül és tanácstalanul ültek kunyhaikban, elnézve, amint a szomszéd megyék egymás után meghódolnak Rómának, mígnem a római lovasság a treverusok területéről az Ardenneken keresztül, földjükre benyomult. Annyira nem voltak a támadásra elkészülve, hogy kis híjja volt, miszerint a rómaiak Ambiorix királyt saját házában el nem fogták; nagy nehezen bírt a közel erdőbe menekülni, mialatt kísérete magát érte feláldozta. A lovasokat csakhamar tiz légió követte. A körülöttük lakó népségek egyúttal felszólíttattak, hogy a fej és jószágvesztetteknek nyilvánított eburonokat a rómaiakkal együtt vegyék üldözőbe s tartományukat foszszák ki; sokan hajtottak is a felszólításra, sőt még a Rajnán túlról is jött egy vakmerő sugambriai lovas csapat, mely egyébiránt nem bánt különben a rómaiakkal, mint az eburonokkal, és egy merész hadicsínnel a római tábort Aduatuca mellett kis híjján meglepte. Az eburonok sorsa irtóztató volt. Bármiként elrejtőztek is erdeikbe és mocsáraikba, több volt a vadász, mint a vad. Sokan önkezök által haltak meg, mint az agg Catuvolcus fejedelem; csak egyesek mentették meg életöket és szabadságukat, ezek közt azonban az is, kit a rómaiak leginkább kerestek, Ambiorix király: mindössze négy lovassal menekült meg a Rajnán keresztül. E bünhödését azon megyének, mely valamennyinél többet vétett Róma ellen, nyomon követték az egyesek ellen intézett felségárulási pörök a többiekben. A mérséklet napjai lejártak. A római proconsul ítélete alapján a tekintélyes
53. carnut Acco lovagnak római lictorok által feje vétetett (701)

s ezzel a vessző és bárd uralma formaszerint felavattatott. Az oppositio elnémult: nyugalom honolt mindenfelé. Caesar, 701 vége felé szokása szerint átment az Alpokon, hogy a fővárosban mind bonyolódottabbá váló viszonyokat a télen át közelből figyelemmel kísérje. 53.

De az eszélyes számító ezúttal rosszul számított. A tűz el volt fojtva, de nem aludt ki. Azon csapást, mely Acconak fejét vette, az összes kelta nemesség megérezte. A körülmények épen most több kilátást nyujtottak a sikerre, mint bármikor azelőtt. Nyilván való volt, miszerint a múlt téli fölkelés sikerét csak Caesarnak személyes megjelenése a harctéren hiúsította meg; most távol volt, a küszöbön álló polgárháború által a Po vidékéhez kötve, s a galliai sereget, mely a felső Szajna mentén volt összevonva, messze föld választotta el félelmes vezérétől. Ha most tör ki egy általános felkelés Közép-Galliában, az a római sereget bekeríthette, s az alig védelmezett régi római tartományt elárasztathatta, mielőtt még Caesar az Alpokon át visszajöhetett volna, még azon esetben is, ha az itáliai bonyodalmak nem gátolják meg egyáltalján a Galliába való visszatérésben. Valamennyi közép-gall megye összeesküvői szövetkeztek; a carnutok, kiket Acco kivégeztetése közvetlenül érintett, elsőknek ajánlkoztak. A kitűzött napon 701/2 telén Gutruatus és Conconnetodumnus carnut lovagok Cenabumban (Orleans) megadták a jelt a felkelésre, s az ott lévő rómaiakat egy lábig leölték. A hatalmas mozgalom megraradta az egész kelta földet; a hazafiak mindenütt felemelték fejöket. De semmi sem hatott oly mélyen a nemzetre, mint az arvernusok fellázadása. E község kormánya, mely egykor, királyainak korában déli Galliának első megyéje volt, és még principátusának a Róma elleni szerencsétlen háborúi folytán bekövetkezett bukása után is egész Gallia

Második felkelés.

A carnutok. 53/2.

Az arvernusok.

leggazdagabb s leghatalmasabb megyéinek egyike vala, eddig tántoríthatatlanul ragaszkodott Rómához. Az uralkodó községtanácsban a hazafipárt most is kisebbségben volt; s hiába kisertették meg a hazafiak azt a felkeléshez csatlakozásra rábírni. A hazafiak tehát a községi tanácsot és magát a fennálló alkotmányt támadták meg, és pedig annál inkább, miután az alkotmány azon módosítása, mely az arvernusoknál a fejedelem helyébe a községi tanácsot ültette, a rómaiak győzelmei után s valószínűleg befolyásuk alatt ment végbe. Az arvernus hazafiak vezére, Vercingetorix, egyike azon, megyéjökben s azon kívül szinte királyi tekintélylyel bíró nemeseknek, minőket a keltáknál gyakran találunk, ezenkívül megtermett, vitéz és ravasz ember, odahagyta a fővárost, és a vidéki népet, mely ép úgy nem szenvedhette az uralkodó oligarchiát, mint nem a rómaiakat, felszólította az arvernus királyság visszaállítására és egyúttal a Róma elleni háborúra. A tömeg gyorsan pártjára állt; s Luerius és Betuitus trónjának helyreállítása egyúttal a nemzeti háború megizenése volt Róma ellen. A nemzet most az arvernusok új, önmaga által trónra emelt királyában megtalálta azon egységes támaszt, melynek hiányán eddig hajótörést szenvedett, valahányszor az idegen igát nyakáról lerázni megkísértette. Vercingetorix a szárazföldi keltákra nézve az lett, ami Cassivellaunus volt a szigetiekre nézve; a tömeg csakhamar meg volt győződve róla, hogy ő és csak ő van hivatva a nemzet felszabadítására. A felkelés gyorsan magával ragadta Gallia nyugati részét a Garonne torkolatától a Szajnáig s Vercingetorixet valamennyi megye elismerte fővezérének; ahol a községi tanács akadékoskodott, a tömeg rákényszerítette, hogy a mozgalomhoz csatlakozzék; csak egynehány megye, mint a biturigoké, kényszeríttette magát a csatlakozásra s talán ezek is csak színleg.

Vercingetorix.

A felkelés elharapódzása.

Kevésbbé kedvező talajra lelt a felkelés a felső Loiretól keletre terjedő vidéken. Itt minden a haeduusoktól függött, ezek pedig ingadoztak. A hazafipárt a megyében igen erős volt; de a megye régi antagonismusa a vezérlő arvernusok iránt ellensúlyozta befolyását — ami nagy hátrányára szolgált a felkelésnek, mert a keleti cantonok, nevezetesen a sequanusok és a helvetiusok csatlakozása a haeduusoktól függött, s Gallia ezen részében a döntő szó egyáltalján az övék volt. — Mialatt ekként a felkelők azon iparkodtak, hogy egyfelől az ingadozó cantonokat, mindenekfelett a haeduusokat, csatlakozásra bírják, másfelől, hogy Narbot kézrekerítsék — vezéreik egyike, a vakmerő Lucterius már a régi provincia határain belől a Tarn mentén megjelent — a római hadvezér tél közepén, barátra és ellenségre nézve egyiránt váratlanul, egyszerre az Alpokon innen termett. Gyorsan intézkedéseket tett a régi tartomány fedezésére s egyúttal a Cevennek hófedte hegyein keresztül némi katonaságot küldött az arvernusok földére; de itt nem maradhatott, mert a haeduusok csatlakozása a gall szövetséghez, őt bármely percben elmetszhette Sens és Langres vidékén táborozó seregétől. Mély titokban Viennába és innen, kevés lovas kíséretében, a haeduusok földén keresztül, hadseregéhez ment. A felkelők minden reménye, mely őket a fegyverfogásra rábírta, eloszlott; Itáliában béke uralkodott és Caesar ismét serege élén állt. — De mitévők lehettek? Ily körülmények közt oktalanság lett volna ügyöket fegyvereik szerencséjére bízni; a harctéren az már visszavonhatlanul el volt döntve. Ép úgy meg lehetett kísérteni az Alpokat kőhajigálással, mint a légiókat kelta rajokkal megingatni, akár egyesültek ezek óriási tömegekké, akár pedig egyenként, megyénként vetették magokat zsákmányul elébök. Vercingetorix lemondott ama gondolatról, hogy a rómaiakat

Caesar megjelenése.

A gallok haditerve.

megverheti. Afféle hadviselési rendszerre szánta el tehát magát, aminővel Cassivellaunus a szigeti keltákat megmentette. A római gyalogságot nem lehetett legyőznie; de Caesar lovassága szinte kivétel nélkül a kelta nemesség hadjutalékából állt s az általános elpártolás által tényleg feloszlott. A felkelés, mely legnagyobb részben épen a kelta nemességből telt ki, e fegyvernemben képes volt oly túlnyomóságra vergődni a rómaiak felett, hogy a vidéket nagy kiterjedésben elpusztíthassa, a városokat és falvakat felperzselhesse, az élelmi szereket megsemmisíthesse s az ellenség ellátását és összeköttetéseit szakadatlanul fenyegethesse anélkül, hogy ez benne komolyan meggátolhatná. Vercingetorix ennél fogva minden erejét a lovasság és azon gyalog íjjászok szaporítására fordította, kik az ekkori hadakozási rendszerben rendszerint a lovassághoz voltak csatolva. A sorgyalogság óriási és saját mozdulatait megbénító tömegeit nem küldte ugyan haza, de nem is bocsátotta az ellenség elé, s lassanként be igyekezett tanítani a sáncolásra, menetekre és maneuvrirozásra, valamint annak belátására, hogy a katonának más feladata is van, mint pusztán verekedni. Az ellenségtől tanulva átvette tőle nevezetesen a táborrendszert, mely a rómaiak taktikai túlnyomóságának főkulcsát rejté magában; mert ez okozta, hogy minden egyes római hadtestben a várőrség és támadó hadsereg minden előnye egyesült*). Igaz ugyan, hogy ama védelmi rendszer, mely a városokban szegény Britannia s

*) Ez természetesen csak addig volt lehetséges, amíg a támadó fegyverek leginkább szúró és vágó fegyverekből álltak. A mai hadviselésben e rendszer azért lett használhatatlanná, mint Napoleon kitünően kifejtette, mert a mai, távolból ható támadó fegyverekkel szemben a szakadozott állás előnyösebb a tömörítettnél. Caesar korában ez megfordítva volt.

nyers, elszánt és nagyjában véve egységes lakói viszonyainak teljesen megfelelt, nem volt tökéletesen átvihető a Loire melléki gazdag vidékekre s azok elpuhult és politikailag feloszló félben levő népére. Vercingetorix legalább kieszközölte azt, hogy hagyjanak fel ama régi szokással, melynél fogva minden egyes várost megkísértettek megvédeni és egyet sem védtek meg, megegyeztek abban, hogy a védelemre nem képes helységeket, mielőtt az ellenség azokat elérhetné, megsemmisítik, az erős várakat pedig egyesült erővel megvédik. Ezenkívül az arvernus király minden lehetőt elkövetett, hogy a gyávákat és késedelmeskedőket kérlelhetlen szigora, az ingadozókat kérés és rábeszélés, a kincsszomjasokat arany, a határozott ellenfeleket pedig kényszer által a haza ügyéhez csatolhassa, s még az előkelő vagy alrendű csőcselékre is rákényszerítsen vagy kicsaljon belőle némi hazafiságot. — Még a tél elmúlta előtt azon boiusokra vetette magát, kiket Caesar a haeduusok földén telepített le, hogy Rómának ezen, úgy szólván egyedül megbízható szövetségeseit még Caesar megérkezése előtt megsemmisíthesse. E támadás híre csakugyan rá is birta Caesart, hogy podgyászát és két légióját az agedincumi (Sens) téli szállásokban hagyva, azonnal és előbb felkerekedjék a felkelők ellen, mint különben tette volna. A lovasság és könnyű gyalogság érezhető hiányán egymásután felfogadott német zsoldosokkal segített, kiket saját gyönge lovaik helyett itáliai és spanyolországi, részint vásárolt, részint tisztei által requirált lovakkal látott el. Caesar, útközben a carnutok fővárosát, Cenabumot, mely a felkelésre jelt adott, kifosztatván és felperzseltetvén, a Loireon átkelt és a biturigok földére nyomult. Ennek következtében Vercingetorix felhagyott a boiusok városának ostromával és szintén a biturigokhoz ment. Itt kellett az új hadakozási rendszernek

A harc kezdete.

az első próbát megállnia. Vercingetorix parancsára egy napon a biturigoknak húsznál több községe lángba borult; s ugyanezen önpusztítás terhét rótta a szomszéd megyékre is, amennyire azok a rómaiak portyázó csapatai által elérhetők voltak. Szándéka szerint a biturigok gazdag és erős fővárosának, Avaricumnak (Bourges) ugyane sorsra kellett volna jutnia; de a hadi tanács többsége hajtott a térdreboruló biturig hatóságok könyörgéseire, sőt elhatározta, hogy e várost teljes erejével védelmezni fogja. Ezáltal a háború leginkább Avaricum környékén összpontosult. Vercingetorix gyalogságát a város szomszédságában lévő ingoványok közepette oly megközelíthetetlen helyzetben állította fel, hogy még lovasság fedezete nélkül sem kellett a legiók támadásától tartania. A kelta lovasság minden utat ellepett és minden közlekedést megakasztott. A várost a felkelők erősen megrakták őrséggel, és összeköttetésbe tették a falakon kívül álló hadsereggel. Caesarnak szerfelett nehéz helyzete volt. A kelta gyalogságot nem sikerült megütközésre birnia; az meg nem mozdult hozzáférhetetlen helyéből. Bármily vitézül sáncoltak és harcoltak is katonái a város előtt, az ostromlottak úgy találékonyság mint bátorság dolgában versenyeztek velök és majdnem sikerült az ellenség ostromló szereit felgyujtaniok. Emellett a körülbelül 60,000 főnyi sereget a nagy messzeségre elpusztított és túlnyomó számú lovashadakkal ellepett vidéken napról-napra nehezebb lett élelmi szerekkel ellátni. A boiusok csekély készletei csakhamar elfogytak, a haeduusok nem küldték el az igért élelmi szereket; a gabona már teljesen elfogyott s a katonák pusztán húsra valának szorítkozva. Azonban már közeledett a pillanat, melyben a város, bármily elszántan küzdött is őrsége, nem volt tovább tartható. Még nem volt lehetetlen a hadakat az éj csendjében a városból kivonni

Caesar Avaricum előtt.

és azt, mielőtt még az ellenség megszállhatná, megsemmisíteni. Vercingetorix meg is tette e célra a szükséges előkészületeket, de azon jajveszéklés, melyre a visszamaradt asszonyok és gyermekek az őrség elvonulásának láttára fakadtak, felköltötte a rómaiak figyelmét; s az őrség el nem vonulhatott. A következő borús és erős napon a rómaiak megmászták a falakat, és elkeseredve a makacs ellentálláson, az elfoglalt városban sem a nemet sem a kort nem kímélték. Azon gazdag készletek, melyeket a kelták a városban felhalmoztak, Caesar kiéhezett katonáinak kezébe kerültek. — Avaricum bevételével (702 tavaszán) meg volt nyerve az első győzelem a felkelés felett s Caesar, eddigi tapasztalásai alapján bátran azt várhatta, hogy ennek folytán a felkelő sereg el fog széledni, s még csak egyes megyéket lesz szükség ráncbaszednie. Miután tehát egész seregével megjelent a haeduusok megyéjében és ezen imposans tűntetés által a forrongó hazafipártot legalább pillanatra békében maradni kényszerítette, seregét két részre osztotta és Labienust visszaküldte Agedincumba, hogy az ott maradt hadakkal egyesülve, négy légiónyi seregével a mozgalmat mindenekelőtt a carnutok és senonok földjén, kik ezúttal is ismét a felkelés élén álltak, elfojtsa, maga pedig a többi hat légióval délnek fordult, hogy a háború színhelyét Vercingetorix saját hazájába, az arvernus hegyek közé tegye át. — Labienus Agedincumból a Szajna balpartján nyomult fölfelé, hogy a parisiusoknak a Szajna egyik szigetén fekvő városát, Lutetiát (Páris) hatalmába kerítse, s a biztos és a felkelt vidék középpontján fekvő városban magát megfészkelve, belőle hódoltassa meg ismét a tartományt. De Melodunum (Melun) mögött a felkelők egész serege, mely itt az agg Camulogenus vezetése alatt megközelíthetetlen mocsárok köze-

Avaricum meghódítása. 52.

Caesar megosztja seregét.

Labienus Lutetia előtt.

pette foglalt állást, útját állta. Labienus egy darabra visszament, Melodunum mellett átkelt a Szajnán és annak jobb partján gátolatlanul haladt előre Lutetia felé; Camulogenus a várost felperzseltette, a balpartra szolgáló hídjait felszedette és Labienussal szemben oly állást foglalt, melyben ez őt megütközésre nem kényszeríthette, de melylyel szemben, az ellenséges sereg szeme láttára a folyón át sem kelhetett. — A római fősereg ezalatt az Allier mentén lefelé menve benyomult az arvernusok megyéjébe. Vercingetorix megkísértette azt az Allier balpartjára való átkelésében meggátolni, de Caesar őt rászedte s nehány nappal utóbb az arvernusok fővárosa, Gergovia előtt állt*). Vercingetorix azonban, kétségkívül már, mialatt az Allier mentén állt szemben Caesarral, Gergoviában nagy készleteket halmozott fel és a meglehetős meredeken felemelkedő domb csúcsán fekvő város falai előtt erős kősáncokkal ellátott állandó tábort készíttetett saját serege számára; s miután idő dolgában jóval előnyben volt Caesar felett, előbb ért nálánál Gergovia elé és a vár fala alatti megerősített táborban várta a támadást. Caesar, aránylag gyönge seregével a várost sem szabályosan ostrom alá nem foghatta, sem kellőkép

Caesar Gergovia előtt.

Sikeretlen ostromzár.

*) Némelyek e helyet egy magaslaton keresik, egy órányira dél felé az arvernusok Nemetum nevű fővárosától, a mai Clermonttól, melyet még ma is Georgie-nek hívnak; és e helymeghatározás helyessége felett úgy azon nyers várfalak maradványai, melyek az e helyen eszközölt ásások által napvilágra jöttek, mint a névnek a hagyomány általi fenntartása, mely okmányilag egészen 10. századig kimutatható, minden kétséget eloszlatnak. Ezenkívül ez ugy Caesar egyébb feljegyzéseinek, mint annak is megfelel, hogy ő Gergoviát meglehetős világosan úgy jelöli meg, mint az arvernusok főfészkét (7, 4.). Azt kell tehát felvennünk, hogy az arvernusok, megveretésök után Gergoviából a közel fekvő és kevésbbé erős Nemetumba átköltözni kényszeríttettek.

még ostromzár alá sem vethette; tábort ütött tehát a Vercingetorix által megszállt dombon alul, és kénytelen volt ép oly tétlenül tölteni az időt, mint ellenfele. A felkelőkre nézve majdnem felért egy győzelemmel, midőn Caesarnak diadalról diadalra szálló hadai úgy a Szajna, mint az Allier mentén egyszerre fennakadtak. És e fennakadás következményei Caesarra nézve csakugyan fel is értek egy vereséggel. A haeduusok, kik eddig még mindig ingadoztak, most komolyan készültek a hazafipárthoz csatlakozni; azon hadaikat, melyeket Caesar Gergovia elé rendelt, tisztjeik útközben már rábírták, hogy álljanak át a felkelés pártjára; s egyúttal már magában a cantonban is elkezdték a benne lakó rómaiakat fosztogatni és agyonverni. — Caesarnak, midőn az ostromzáról sereg kétharmadával a haeduusok Gergovia felé nyomuló hadteste elé sietett, ezt még sikerült rögtöni megjelenése által névleg ismét engedelmességre bírnia; de a viszony üresebb és gyarlóbb lett mint volt valaha, és további fenntartása majdnem kelletinél drágábban vásároltatott meg azon nagy veszély árán, melyben ezalatt a Gergovia előtt hagyott két légió forgott. Mert Vercingetorix, Caesar eltávozását gyorsan és elszántan felhasználva, annak távolléte alatt e hadtestet megtámadta, és kis híjja volt, hogy azt meg nem verte s a római tábort el nem foglalta. Csak Caesar páratlan gyorsaságának volt köszönhető, hogy másodszor is oly csapás nem érte a rómaiakat, minő az aduatucai volt. Habár a haeduusok ismét hűséget fogadtak, mégis előrelátható volt, hogy, ha az ostromzár sikertelenül még tovább húzódik, nyíltan át fognak pártolni a felkelőkhöz s ezáltal Caesart annak beszüntetésére fogják kényszeríteni; mert átpártolásuk Caesart elmetszette volna Labienustól és főkép ez utóbbit, elszigeteltségében a legnagyobb veszélynek tette volna ki. Caesar

A haeduusok ingadoznak.

el volt tökélve, hogy ennyire nem engedi jutni a dolgokat, hanem, bármily nehezére essék, sőt bármily veszélyes legyen is ránézve, Gergovia elől mitsem végezve, elvonulnia, mégis, miután már egyszer kénytelen volt vele, inkább azonnal útra kel és benyomul a haeduusok földére, hogy forma szerinti átpártolásuknak minden áron elejét vegye. — Mielőtt azonban e visszavonulásba fogna, mely oly kevéssé illett gyors és elhatározott jelleméhez, még egy utólsó kísérletet tett, hogy magát kellemetlen helyzetéből egy fényes diadal segélyével kiszabadíthassa. Mialatt a gergoviai őrség legnagyobb része a vár azon oldalának elsáncolásával foglalkozott, melyen a rohamot várta, Caesar felhasználta az alkalmat, hogy egy másik, kevésbbé kényelmes, de e pillanatban fedetlen feljárást meglephessen. A római ostromló csapatok csakugyan meg is mászták a tábor falait és a tábor legközelebb fekvő negyedeit meg is szállták; de ekkorra már az egész őrség fel volt lármázva, és a csekély távolságok miatt Caesar nem mert a város fala ellen másodszor is rohamot intézni. Jelt adott a visszavonulásra; de a legelől álló légiók, diadalmámoruktól elragadtatva azt nem hallották vagy nem akarták hallani és feltartóztathatatlanul előre nyomultak a város faláig, sőt egyesek magába a városba is. De itt mind sűrűbb tömegek állták útjokat a betolakodottaknak; a legelől járók elestek, a hadoszlopok haladásukban megakadtak; hiába harcoltak centuriók és legionáriusok a legönfeláldozóbb hősiséggel: az ostromlók tetemes veszteséggel kiverettek a városból és leűzettek a hegyen, hol a Caesar által a síkon felállított hadak őket magok közé vették s ekként elejét vették egy még nagyobb szerencsétlenségnek. Gergovia remélt bevétele vereséggé változott, s a sebesültekben és halottakban szenvedett tetemes veszteség — 700 emberök esett el a rómaiak-

Caesar Gergovia előtt megveretik.

nak, ezek közt 46 centurio — még legcsekélyebb részét képezte a szerencsétlenségnek. — Caesar tiszteletet parancsoló állása Galliában mindenekfelett győzedelmi dicskörén alapult; s most ez kezdett elhomályosodni. Már az Avaricum körüli harcok, Caesar sikeretlen kísérletei az ellenséget megütközésre kényszeríteni, a város elszánt védelme és majdnem véletlen bevétele is, egészen más jelleműek voltak, mint a régibb kelta háború s a keltáknak önmagokba és vezetőjökbe vetett bizalmát inkább fokozták, mintsem csökkentették. Továbbá a hadviselés azon új rendszere, mely szerint a kelták most váraik védelme alatt, elsáncolt táborokban dacoltak az ellenséggel, Lutetiánál úgy, mint Gergovia előtt teljesen megvalósította a hozzá kötött reményeket. E vereség végre, az első, melyet maga Caesar szenvedett a kelták részéről, teljessé tette annak sikerét, és mintegy jeladásul szolgált a felkelés új kitörésére. A haeduusok most nyíltan szakítottak Caesárral és összeköttetésbe léptek Vercingetorixxal. Caesar seregében lévő hadaik most nemcsak odahagyták azt, hanem ez alkalommal a Loire melletti Noviodunumban Caesar raktárait is kifosztották, minek következtében Caesar pénz- és raktára, temérdek újonclova és minden kezében levő kezes a felkelők hatalmába került. Legalább ugyanennyit nyomott a latban az, hogy a belgák, kik eddig az egész mozgalomtól távol tartották magokat, most a történtek hírére szintén mozogni kezdtek. A bellovakerek hatalmas megyéje felkerekedett, hogy Labienus hadtestét, mialatt Lutetia mellett a körülfekvő középgall megyék fölkeltségével szemben állt, hátulról megtámadja. Ezenkívül is mindenfelé folytak a hadikészületek; a hazafiság érzete, hatalmas fellendülésében magával ragadta még Róma leghatározottabb és legtöbb kedvezésben részesült párthíveit is, mint például az atrebaták királyát Commiust,

Új felkelés.

A haeduusok felkelése.

A belgák felkelése.

kinek a rómaiak hű szolgálatai jutalmául községe számára jelentékeny szabadalmakat, a morinusok felett pedig hegemoniát adtak. A felkelés, melynek szálai még a régi római tartományba is benyultak, talán nem ok nélkül, azzal kecsegtette magát, hogy még az allobrogokat is sikerülnie fog Róma ellen síkra állítani. Az egy remusokat, és a suessionok, leukerek és lingonok tőlök közvetlen függő kerületeit kivéve, kiknek particularismusát még ezen általános lelkesedés sem bírta megtörni, most csakugyan, először és utólszor, az egész kelta nemzet a Pyrenaektől a Rajnáig fegyvert fogott szabadsága és nemzetisége védelmére; míg, eléggé meglepően, a német községek, melyek az eddigi harcokben mindig előljártak, most egytől-egyig távol tartották magokat, sőt a németekkel folyt viszályaik még a treverusokat és, úgy látszik, a menapiusokat is megakadályozták a nemzeti küzdelemben való tevékeny részvétben. — Caesar haditerve. Súlyos és következménydús volt azon pillanat, melyben Caesar, Gergovia előli elvonulása és Noviodunum elvesztése után, főhadiszállásán haditanácsot tartott a teendők elhatározása végett. Többen arra szavaztak, hogy a sereg a Cevenneken keresztül vonuljon vissza a régi római tartományba, mely most minden felől nyitva állt a felkelés előtt és sürgősen rászorult ama légiókra, melyek végre is leginkább az ő átalmazására küldettek ki Rómából. De Caesar ezen aggodalmas, és nem a dolgok állása, hanem kormányutasítások és a felelősségtől való féleiem által sugallt tervet elvetette. A provinciában arra szorítkozott, hogy a benne lakó rómaiak népfölkelését fegyverre szólította, s általa szállatta meg a határokat, úgy, ahogy lehetett. Maga pedig ellenkező irányban útnak indult és erőszakolt menetekben Caesar Labienusszal egyesül. Agedincum felé sietett, Labienusnak meghagyva, hogy lehető gyorsan ide vonuljon vissza. A kelták a két római

sereg egyesülését természetesen megkísértették meggátolni. Labienus ugyan a Marnen átkelve és a Szajna jobb partján lefelé haladva jól eljuthatott volna Agedincumba, hol tartalékját és podgyászát hátra hagyta; de nem akarta a keltákat a római sereg új visszavonulásának látványában részesíteni. A Marne helyett tehát a tévútra vezetett ellenség szemeláttára a Szajnán kelt át, s ennek balpartján ütközött meg az ellenséges tömegekkel, mely alkalommal ezek megverettek és sok másokkal együtt maga a kelta hadvezér, az öreg Camulogenus is a csatatéren maradt. Ép úgy nem sikerült a felkelőknek Caesart a Loirenál feltartóztatniok; Caesar nem engedett nekik időt arra, hogy itt nagyobb tömegeket gyűjthessenek össze, s a haeduusok fölkelt népét, melyet itt magában talált, fáradság nélkül szétverte. A két sereg ekként szerencsésen egyesült. A felkelők ezalatt Bibracteben (Autun), a haeduusok fővárosában tanácskoztak a háború folytatása felett; a tanácskozások lelke ismét Vercingetorix volt, kin a nemzet a gergoviai győzelem után lelkesülten csüggött. A particularismus szelleme ugyan most sem némult el végkép; a haeduusok a hegemoniára táplált igényeikkel még a nemzet e halálos küzdelmében is előálltak, és az országos gyülésen azt indítványozták, hogy Vercingetorix helyébe az ő embereik közől neveztessék ki valaki. De az ország képviselői nemcsak ez indítványt vetették el, és Vercingetorixet megerősítették a főparancsnokságban, hanem hadi tervét is változatlanul elfogadták. Ez nagyjában ugyanaz volt, melynek alapján Avaricum és Gergovia mellett működött. A kelták új hadállásának sarkpontjául a mandubiusok erős városa, Alesia (Alise Sainte-Reine, Semur mellett a Côte d'or departe-

mentben)*) szemeltetett ki, s ennek falai alatt ismét egy elsáncolt tábor készíttetett. Óriási készletek halmoztattak fel ebben s a gergoviai hadsereg, melynek lovassága az országos gyülés végzése alapján 15,000 főre szaporíttatott, ide rendeltetett. Caesar, Agedincumnál egyesítvén hadait, egész haderejével Besançon felé fordult, hogy közelebb legyen az aggodalomban lévő tartományhoz s azt az ellenség betörése ellen megvédje, mert egyes felkelő csapatok már csakugyan meg is jelentek a helviusok földén, a Cevennek déli lejtőjén. Alesia majdnem útjában feküdt; a kelták lovassága, egyetlen fegyvernemök, melylyel Vercingetorix operálhatott, őt útközben megtámadta, de Caesar új német lovas dandárai s az ezek támogatására felállított gyalogság által mindenek bámulatára visszaveretett. Vercingetorix annál inkább sietett Alesiába zárkózni; s ha Caesar nem akart egyáltalján lemondani a támadásról, nem tehetett egyebet, mint hogy ismét, e hadjáratban már harmadszor, a maga gyöngébb seregével támadólag lépjen fel az ellenségnek egy jól ellátott és őrséggel erősen megrakott vár alatt táborozó és roppant lovas tömegekkel ellátott serege ellen. Míg azonban a kelták eddig csak a római légiók egy részével álltak szemben, most Alesia körül Caesarnak minden hadereje egyesült és Vercingetorix nem volt képes, amint azt Avaricumnál és Gergoviánál megtehette, gyalogságát a várfalak védelme alatt felállítani, s lovassága segélyével a maga összeköttetéseit kétfelé fenntartani s egyúttal az ellenféléit megszakítani. A kelta lovasságot, melyet már ama, kevésre becsült ellenfelei részéről szenvedett vereség

Caesar Alesia előtt.

Alesia ostroma.

*) Azon rövid idő előtt sokat feszegetett kérdésre, valjon Alesiát nem inkább Alaiseben (Besançontól 25 kilométernyire dél felé, dep. Doubs) kell-e keresnünk, minden higgadt vizsgáló tagadással válaszolt.

is elcsüggesztett, Caesar német lovasai minden összeütközés alkalmával megverték. Az ostromlók körsáncvonala két német mértföldnyi terjedelemben fogta körül a várost a hozzá támasztott táborral együtt. A falak előtti harcra Vercingetorix el volt készülve, de nem arra, hogy Alesiában ostrom alá fogassék — ez esetben a felhalmozott készletek, bármily nagyok voltak is, serege számára, mely állitólag 80,000 gyalogot és 15,000 lovast számlált, mégsem voltak elegendők. Vercingetorixnak meg kellett győződnie róla, hogy ezúttal haditerve őt magát fogja romlásba dönteni, s hogy el van veszve, ha az egész nemzet fegyvert nem fog bekerített hadvezérének kiszabadítására. Midőn a római körsánc bezáródott, a városban levő élelmi szerek még egy hónapra s talán valamivel többre is, elegendők voltak; az utólsó pillanatban, midőn az út még, legalább lovasok számára nyitva volt, Vercingetorix egész lovasságát elbocsátotta s egyúttal azon utasítást küldötte a nemzet minden fejeihez, hogy állítsák talpra minden emberöket és siessenek velök Alesia felmentésére. Ő maga, el levén tökélve, hogy személyesen viselje a felelősséget az általa készített és meghiúsult hadi tervért, a várban maradt jó és balsorsban osztozni társaival. Caesar pedig elkészült rá, hogy ostromló és ostromlott fél lehessen egyszerre. Körsáncvonalát külső oldalán is védhetővé tette és hosszabb időre ellátta magát élelmi szerekkel. A napok múltak; a várbelieknek már nem volt egy véka gabonájok sem s kénytelenek voltak a város szerencsétlen lakosait kikergetni, kik a kelták és a rómaiak sáncai közt bolyongva s mindkét fél által kíméletlenül visszautasíttatva, nyomorult módon elvesztek. Ekkor, az utólsó pillanatban tűntek fel Caesar vonalai mögött a kelta-belga felmentő sereg beláthatatlan tömegei, állítólag nyolcezer lovas és 250,000 gyalog. A felkelt megyék a csatorná-

Felmentési kisérlet.

tól a Cevennekig minden erejöket megfeszítették, hogy hazafiaik színét s önválasztotta hadvezéröket megmenthessék — csak az egy bellovakerek felelték azt, hogy készek ugyan a rómaiak ellen harcolni, de nem saját határaikon kívül. Az első roham, melyet az alesiai ostromoltak belülről s a felmentő sereg kívülről, intéztek Caesar kettős vonalai ellen, visszaveretett; de midőn egy napi pihenés után ismételtetett, a keltáknak egy helyen, hol a körsáncvonal egy hegy lejtőjét metszette keresztül s annak ormáról meg volt támadható, sikerült az árkokat betemetniök s a védőket a sáncról leverniök. Ekkor Labienus, kit Caesar küldött e helyre, összeszedte a közelében álló cohorsokat és négy légióval az ellenségre vetette magát. Az ostromlók a római hadvezér szeme láttára, ki a legveszélyesebb pillanatban személyesen megjelent a harc helyén, kétségbeesett kézviadalban visszaverettek s a Caesarral jött lovas hadak, a futamodókat hátulról támadva meg, teljessé tették megveretésöket. Több volt ez egy nagy győzelemnél; ez ütközet visszavonhatlanul eldöntötte Alesia, sőt a kelta nemzet sorsát. A kelta sereg, bátorságát végkép elvesztve, a csatatérről megfutva, azonnal hazaszéledt. Vercingetorix most még talán megmenekülhetett, vagy a szabad emberek utólsó eszközével megszabadíthatta volna magát a reá várakozó sorstól; de ehelyett a haditanácsban kijelentette, hogy, miután nem sikerült az idegenek uralmát megtörnie, kész önmagát ajánlani fel áldozatul, hogy a romlást, amennyire lehet, a nemzetről el, a maga fejére hárítsa. Igy történt. A kelta tisztek saját, az összes nemzet által ünnepélyesen választott vezéröket kiszolgáltatták a nemzet ellenségének, hogy ennek kezéből vegye megérdemlett büntetését. Lovon ülve, teljes fegyverzetében jelent meg az arvernusok királya a római proconsul előtt: körülnyar-

Harc Alesia körül.

Alesia capitulál.

galta ennek emelvényét, azután leszállt lováról, fegyverét letette és némán leereszkedett az emelvény lépcsőjére Caesar lábai elé (702). Öt évvel utóbb diadalmenetben vezettetett végig az itáliai főváros utcáin, és mialatt legyőzője a Capitol magaslatán tűzáldozottal adott hálát Róma isteneinek, ő mint felségsértő a római nemzet ellen, a hegy alján lefejeztetett. Amint néha egy borús nap alkonyán a lenyugvó nap sugarai egyszer keresztültörnek a felhőkön, úgy ád a sors még egy utólsó nagy embert a haldokló nemzeteknek. Igy áll a phoenikiaiak történelmének véghatárán Hannibál, így a keltákén Vercingetorix. Egyikök sem volt képes nemzetét az idegen uralom alól megmenteni, de mindketten megkímélték népöket az utólsó gyalázattól, mely azt még érhette: a dicstelen bukástól. Vercingetorixnak ép úgy mint Hannibálnak, nemcsak a külellenség ellen kellett küzdenie, hanem mindenekfelett a sértett önzés és nyugalmából felriasztott gyávaság nemzetellenes oppositiója ellen, mely rendesen nyomában jár az elfajult civilisatiónak; neki is nem csatái és ostromai, hanem azon érdeme biztositja helyét a történelemben, hogy képes volt zilált és particularismusában elsenyvedt nemzetének még egyszer központul és támaszul szolgálni. És viszont másfelől alig lehet élesebb ellentétet csak képzelni is, mint melyben a phoenikiai kereskedő város józan eszű polgára, a maga, ötven éven át rendületlen kitartással ugyanazon nagy célra irányzott terveivel, áll a kelta föld merész fejedelmével, kinek nagy tettei, nagylelkü önfeláldozásával együtt alig töltik be egy rövid nyár történetét. Az egész ókor nem ismer nálánál lovagi jelleműbb embert úgy külső megjelenését, mint legbensőbb lényét tekintve. De az embernek nem szabad lovagnak lennie, s legkevésbbé az államférfinak. Nem a hős, hanem a lovag nem akart Alesiából menekülni, midőn ő egy maga többet

52. Vercingetorix kivégeztetése.

ért a nemzetre nézve százezer más közönséges vitéznél. Nem a hős, hanem a lovag vetette oda magát áldozatul akkor, midőn önfeláldozásának egyetlen eredménye az lett, hogy a nemzet önmagát nyílvánosan meggyalázta, és saját világtörténelmi élethalál-harcát utólsó lehelletével ép oly gyáván mint oktalanul, saját zsarnoka elleni bűnnek bélyegezte. Mennyire másként cselekedett hasonló körülmények közt Hannibál! Nem válhatunk meg mély történeti és emberi részvét nélkül az arvernusok nemes királyától; de a kelta nemzetnek egyik jellemző vonása, hogy még legnagyobb embere is csak lovag volt.

A végső harcok.

Alesia eleste és a beléje zárkózott hadsereg capitulatiója borzasztó csapás volt a kelta felkelésre nézve; de érték már ép ily súlyosak a nemzetet s az mégis képes volt mindannyiszor újra kezdeni a harcot. Vercingetorix elvesztése azonban pótolhatatlan vala. Vele derült fel a nemzet egysége s vele látszott leáldozni is. Nincs nyoma, hogy a felkelés megkísértette volna egységes önvédelmét folytatni és új fővezért választani magának; a hazafiak szövetsége magától felbomlott s minden egyes clannak tetszésére volt bízva a rómaiakkal háborúskodni vagy békében élni. A nyugalom utáni vágy természetesen mindenütt fölülkerekedett. Caesarnak is érdekében állt, hogy minél gyorsabban befejezhesse a harcot. Helytartóságának tiz évéből hét már lefolyt, az utólsót pedig a fővárosban lévő politikai ellenfelei kérdésessé tették; csak két nyárra számíthatott még némi biztossággal, s miután úgy érdek mint becsület dolga volt ránézve hogy az újonnan szerzett országot tűrhető és némikép lecsillapított, békés állapotban adhassa át utódjának, ez állapot létrehozására ideje csakugyan szűken volt kimérve. Ez esetben a győzőnek még inkább állt érdekében kegyelmesnek lennie, mint a legyőzötteknek; és Caesar áldhatta

jó csillagát, hogy a kelták belső ziláltsága s könnyű vérű természete ebben félúton jött elébe. Ahol létezett egy erős, római érzületű párt, ott, mint a haeduusoknál és arvernusoknál, Közép-Gallia legtekintélyesebb két cantonában, Caesar azonnal Alesia eleste után, teljesen visszaállította azon viszonyt, melyben e megyék a háború előtt álltak Rómával, sőt még 20,000-re rúgó foglyaikat is váltságdíj nélkül hazabocsátotta, míg a többi clanokból való foglyok a győztes legionáriusok súlyos szolgaságába kerültek. — A haeduusok és az arvernusok példájára a gall kerületek túlnyomó része egyáltalján meghajolt a végzet előtt és a kikerülhetetlen bűnhödést további ellentállás nélkül elviselte. De akadtak, feles számmal olyanok is, kik oktalan könnyelműségből vagy komor kétségbeesésökben mindaddig hűk maradtak a veszett ügyhöz, míg a római fenyítő hadak határaikat át nem lépték. Ily expeditiók intéztettek a biturigok és carnutok, 52/1. még 702/3 telén a biturigok és carnutok ellen. Komolyabb ellentállást fejtettek ki a bellovakerek, kik az elmúlt évben a bellovakerek ellen, nem akartak Alesia felmentéséhez hozzájárulni; mintha csak azt akarnák bebizonyítani, hogy ama döntő napon legalább nem bátorság és szabadságszeretet hiánya miatt maradtak távol a harctérről. E küzdelemben az atrebaták, ambianusok, caleták és más belga megyék vettek részt; az atrebaták vitéz királya, Commius, kinek a rómaiak legkevésbbé tudták megbocsátani hogy a felkeléshez csatlakozott, sőt ki ellen Labienus nemrég egy visszataszítóan álnok gyilkolási kísérletet intézett, 500 német lovassal, kiknek használhatóságát a múlt évi hadjárat eléggé bebizonyította, csatlakozott a bellovakerekhez. Az elszánt és tehetséges bellovaker Correus, kire a háború fővezetése ruháztatott, azt Vercingetorix modorában vezette és nem csekély sikerrel; Caesar, habár lassanként seregének legnagyobb

részét magához vonta, mégsem volt képes sem a bellovakerek gyalogságát megütközésre bírni, sem csak meggátolni is abban, hogy új állásba ne helyezze magát, mely jobban megvédje Caesar megszaporodott hadereje ellen; a római lovasok pedig, főkép a kelta dandárok, a különböző csatározásokban az ellenfél lovassága, különösen Commius német lovasai részéről érzékeny veszteségeket szenvedtek. Miután azonban Correus egy, a római portyázó csapatokkal vitt csetepatéban maga is elesett, az ellentállás ereje itt is megtörött; a győző elfogadható feltételeket szabott a legyőzöttek elé, melyeknek alapján a bellovakerek szövetségeseikkel együtt meghódoltak. A treverusokat Labienus hajtotta ismét engedelmességre, ki ezenkívül még a kiátkozott eburonok földét is újra bejárta és elpusztította. Ekként a belga szövetség utólsó ellentállása is meg volt törve.

a Loire mentén,

A tengeri megyék Loire melléki szomszédaikkal egyesülten még egyszer megkísértették a rómaiak uralmát lerázni nyakukról. Az andius, carnut és más körül fekvő megyékből felkelő csapatok gyülekeztek össze a Loire alsó mentén és a pictonok római érzületű fejedelmét Lemonumban (Poitiers) ostrom alá fogták. De csakhamar itt is egy tekintélyes római haderővel állitak szemben; a felkelők felhagytak az ostrommal és odább álltak, hogy a Loiret magok és az ellenség közé kapják, de útközben utólérettek és megverettek, mire a carnutok s a többi felkelt megyék, sőt még a tengeri megyék is bejelentették meghódolásukat. Az ellentállásnak vége volt; alig akadt itt ott egy-egy önkénytes csapatvezér, ki a nemzeti ügy zászlóját még lobogtatni merte. A vakmerő Drappes és Vercingetorix hű bajtársa Lucterius, a Loire mellett egyesült sereg felbomlása után annak legelszántabb embereit összegyüjtötték és ezekkel

és Uxellodunumban.

egy a Lot*) melletti erős hegyi városba, Uxellodunumba vették magokat, melyet kemény és sok áldozatokba kerülő csatározások közben sikerült kellőkép ellátniok. Az őrség, vezéreinek elvesztése dacára, kik közől Drappes elfogatott, Lucterius pedig a várostól elvágatott, hősiesen védte magát; és csak midőn Caesar személyesen megjelent, és azon forrás vizét, melyből az ostromlottak italukat merítették, földalatti aknák segélyével tőlök elvezette, esett el a vár, utólsó erőssége a kelta nemzetnek. Hogy a szabadság ügyének e végső bajnokai felismerhetők legyenek, Caesar az egész őrségnek kezét levágatta s így bocsátotta őket hazájokba. Commius királynak, ki Arras vidékén még tartotta magát, és itt egészen 703/4 teléig verekedett a római hadakkal, Caesar, ki legalább a nyílt ellenszegülésnek egész Galliában minden áron véget akart vetni, megengedte hogy békét kössön, sőt azt is eltűrte, midőn az elkeseredett és joggal bizalmatlan ember dacosan vonakodott személyesen jelenni meg a római táborban. Igen valószínű, hogy Caesar a Gallia éjszaknyugatán és éjszaki részében fekvő, nehezen hozzáférhető vidékeken hasonlókép beérte a csupán névleges meghódolással, sőt talán még a pusztán tényleges fegyvernyugvással is.**) 51/50.

Ekként Gallia, vagyis a Rajnától nyugatnak s a Pyrenaektől éjszaknak terjedő tartomány, mindössze nyolc évi harcok után (696—703) alattvalója lett Rómának. Alig egy évvel az ország névleges lecsillapítása után, 705. elején Gallia meghódítva. 58—51. 49.

*) Ezt rendesen Figeactól nem messze Capdenacnál keresik; Göler újabban a Cahorstól nyugatra lévő Luzech mellett nyilatkozott, melyre már régebben is többen utaltak.

**) Caesarnál ez természetesen nincs megírva; de eléggé érthetőleg céloz erre Sallustius (*hist.* 1, 9 Kritz), habár ő is mint Caesar híve írta történetét. Ugyanezt bizonyítják továbbá a pénzek is.

a római hadak, az Itáliában végre csakugyan kitört polgárháború miatt kénytelenek voltak az Alpokon át visszatérni, s a kelta földön mindössze nehány újoncokból álló gyönge hadosztály maradt. Ennek dacára a kelták nem lázzadtak fel többé az idegen uralom ellen; s mialatt a birodalom minden régi tartományában folyt a harc Caesar ellen, az újon szerzett Gallia volt az egyetlen, mely szakadatlanul hű maradt legyőzőjéhez. A németek sem kísértették meg többé ezen elhatározó években a Rajna balpartján a hódítás útján való letelepedést. Hasonlókép nem látott Gallia a bekövetkezett válságok alatt sem új nemzeti felkelést, sem német betörést, dacára annak, hogy az alkalom több ízben a legkedvezőbb volt mindkettőre nézve. Ha imitt amott mutatkozott is némi nyugtalanság, amint hogy például a
46. bellovakerek 708-ban a rómaiak ellen feltámadtak, e mozgalmak annyira el voltak szigetelve és annyira nem álltak semmi összefüggésben az itáliai bonyodalmakkal, hogy a római helytartók által nem nagy fáradsággal el voltak nyomhatók. Igaz ugyan, miszerint e békét Róma úgy mint századokon át Spanyolországét, igen valószínűleg azon vásárolta meg, hogy a legfélreesőbb és a nemzeti öntudattól legmélyebben áthatott vidékeknek, a Bretagnenak, a Selda-melléki és a Pyrenaek vidékén fekvő kerületeknek egyelőre elnézte, hogy többé-kevésbbé határozott alakban tényleg elvonják magokat fennhatósága alól. De azért az épület, melyet Caesar itt emelt, bármily szűken volt kimérve ideje, melyet egyéb még sürgősebb teendői mellett reá fordíthatott, s bármennyire befejezetlenül és csak úgy a hogy elkészítve volt is kénytelen kezét róla levenni, ennek dacára úgy a németek visszanyomását mint a kelták meghódítását tekintve, a tűzpróbában egészben véve megállhatónak bizonyult. — Főigazgatás dolgában azon terület,

Szervezés.

melyet a narboi Gallia helytartója újonnan meghódított, egyelőre Narbo tartománynyal egyesítve maradt; csak midőn Caesar hivatalát letette (710), osztatott fel az általa szerzett terület két új helytartóságra, a tulajdonképeni Galliára és Belgiumra. Hogy az egyes megyék politikai önállásukat elvesztették, az a hódítás természetében feküdt. Egytől-egyig adófizetésre köteleztettek a római község iránt. Adórendszerök azonban természetesen nem az lett, melynek segélyével a születési és pénzaristokratia Ázsiát kizsákmányolta, hanem úgy mint Spanyolországban, minden egyes községre egyszer mindenkorra meghatározott összeg fizetése rovatott ki, melynek behajtásáról maga gondoskodott. Ez úton évenként 40 millió sestercius (3 mill. tallér) folyt Galliából a római kormány pénztárába, mely ennek fejében természetesen magára vállalta a rajnai határ védelmének költségeit. Magától értetik, hogy ezenkívül az istenek templomaiban és a nagyok kincstáraiban felhalmozott aranytömegek a háború következtében szintén Rómába szivárogtak; s hogy mennyi kincsébe került e háború Galliának, elképzelhetjük magunknak, ha megtudjuk, hogy Caesar az egész római birodalomban mindenütt a pénzpiacra vitte Galliában szerzett aranyát, és pedig egyszerre oly mennyiségben, hogy az arany értéke, szemben az ezüstével 25%-kal alább szállt. — Az eddigi megyei alkotmányok, örökös királyaikkal vagy feudál-oligarchikus előljáróságaikkal a dolog lényegében a hódítás után is fennmaradtak s még azon védnöki rendszer sem törültetett el, mely egyes cantonokat hatalmasabb szomszédaiktól függőkké tett, habár az állami önállás elvesztése e rendszernek élét természetesen elvette; Caesarnak csak az lebegett szeme előtt, hogy Gallia viszonyait, a létező dynasticus, feudalis és hegemoniai szakadások felhasználásával Róma érdekében

44.

Római adórendszer.

A fennálló intézmények megkímélése.

rendezze és mindenütt azokat állítsa a dolgok élére, kikben az idegen uralom megbízhatott. Egyáltaljában nem kímélt semmi fáradságot, hogy római pártot alakíthasson Galliában: híveinek nagy jutalmakat osztogatott pénzben és főkép elkobzott földekben, és befolyásával helyet szerzett nekik a községi tanácsokban, és megyéik fő hivatalait velök töltette be. Azon megyéknek, melyekben eléggé erős és megbízható római párt létezett, mint a remusok, lingonok és haeduusoknak szabadabb községi alkotmányt — úgynevezett szövetségjogot — és a hegemonia ügyének rendezésében kedvezményeket adott. A nemzeti vallást és papjait Caesar, úgy látszik, kezdet óta, lehetőleg kímélte; oly rendszabályoknak, minőkhöz Roma urai későbbi időkben a druidák működése ellen nyúltak, Caesarnál nyomára sem akadunk; s valószínűleg ezzel függ össze az is, hogy gall háborúi, amennyire mi azokat megitélhetjük, korántsem viselik magokon a vallási háború bélyegét oly módon, amint az utóbb a britanniai harcokban oly határozottan előtérbe lép.

Az ország rómaisításának előkészitése.

Midőn Caesar a legyőzött nemzet iránt ekként lehetőleg enyhén lépett fel és nemzeti, politikai s vallási intézményeit amennyire csak Róma fennhatóságával bármikép megfért, megkímélte, ezt nem azért tette, mintha hódításának alapeszméjével, Gallia rómaisításával felhagyott volna, hanem hogy azt a lehető legkíméletesebb módon valósítsa meg. Nem is érte be azzal, hogy tétlenül bevárja, míg ugyanazon viszonyok, melyek a déli tartománynak már nagy részét megrómaisították, éjszakon is megteendik hatásukat, hanem valódi államférfiként fölülről is előmozdította a dolgok természetes fejlődését és azon volt, hogy az átmenet mindig kínos idejét lehetőleg megrövidítse. Egy csomó előkelő keltának a római polgárkötelékbe, sőt nehánynak talán már a római senátusba történt felvételét nem is említve, valószínűleg

már Caesar tette a latín nyelvet Galliában az egyes megyék határain belől is a hazai helyében, hivatalos nyelvvé, habár egyelőre még némi korlátok között, és ő léptette a római pénzrendszert a nemzetinek helyébe oly módon, hogy az aranypénz és a dénár verését fenntartotta a római hatóságok számára, ellenben megengedte, hogy az egyes megyék és pedig csak a saját határaikon belőli forgalom számára, és szintén római pénzláb szerint, váltópénzt verhessenek magoknak. Megmosolyoghatjuk azon vad latínságot, melyben a Loire- és a Szajnamellék lakosai ettől fogva kötelességszerűen törik magokat*); e nyelvhibák egy nagyobb jövő csiráját foglalták magokban, mint a főváros szabatos latínsága. Talán az is Caesártól ered, hogy a megyei alkotmány a kelta földön későbbi korban az itáliai városalkotmányhoz közelebb állónak tűnik fel s a megye fővárosa, és ebben a községi tanács élesebben lép előtérbe, mint valószínűleg az eredeti kelta intézményekben. Hogy mily kívánatos lett volna úgy katonai mint politikai tekintetben, az új uralom támaszai és az új civilisátió kiindulási pontjai gyanánt Galliában egy csomó gyarmatot alapítani, azt senki mélyebben át nem érezhette, mint Gaius Gracchus és Márius politikai örököse. Hogy ennek dacára a maga kelta vagy német lovasainak Noviodunumban, s a boiusoknak a haeduusok megyéjében való letelepítésére szorítkozott, mely utóbbi telep a Vercingetorix elleni háborúban már teljesen betöltötte egy római gyarmat feladatát, annak oka csak az volt, hogy további tervei nem engedték még meg

*) Igy egy semisen, melyet a lexoviusok (Lisieux, Calvados Dep.) valamelyik vergobretusa veretett, a következő felírást találjuk: *Cisiambos Cattos vercobreto; simissos* (így) *publicos Lixovio.* E pénzeknek gyakran alig olvasható írása és hihetetlenül rút bélyegzése teljes öszhangban áll barbár latínságukkal.

neki, hogy legiói kezébe kard helyett az eke szarvát adja. Amit évekkel utóbb a régi tartományban ez irányban tett, azt a maga helyén el fogjuk mondani; valószínűleg csak az idő hiánya okozta, hogy ugyanezt az általa szerzett vidékeken is nem tehette. — A kelta nemzet napjai lejártak. Politikai felbomlása Caesar által bevégzett ténynyé vált, nemzeti feloszlása pedig előkészíttetett és már szabályszerűen megindult. Nem véletlen bukás volt ez, minőbe a végzet néha életképes népeket is belésodor, a kelta nemzet maga volt oka bukásának s ez némileg történelmileg szükséges katastroph vala. Ezt bizonyítja már az utólsó háború lefolyása is, akár tekintsük egészben, akár részleteiben. Midőn az idegen uralom megalapításáról volt szó, csak egyes, és ezenfelül még többnyire német vagy félig német vidékek fejtettek ki erélyes ellentállást. Midőn már meg volt alapítva, a nép vagy teljesen oktalan módon kísértette meg azt lerázni nyakáról, vagy pedig e kísérletek kelletinél inkább voltak csupán egyes kiválóbb nemesek művei, s mint ilyenek, egy Indutiomarusnak, Camulogenusnak, Vercingetorixnak vagy Correusnak halálával vagy elfogatásával azonnal és teljesen véget értek. Az ostromló és a kisháború, melyben különben a népháborúk egész erkölcsi mélysége nyílvánulni szokott, a kelta háborúban kezdettől végig jellemzetesen nyomorúságos volt. A kelták történetének minden lapja egyegy bizonyítéka annak, amit azon kevés rómaiak egyike, kik képesek voltak az úgynevezett barbárokat meg nem vetni, mondott rólok, hogy t. i. a kelták vakmerőn felidézik a bekövetkezendő veszélyt, de ha beállt, elvesztik bátorságukat. — A világtörténet hatalmas forgásában, mely könyörtelenül eltipor minden népet, mely nem tud oly kemény és oly ruganyos lenni, mint az acél, ily nemzet maradandóan fenn nem

A kelta nemzet elbukása.

tarthatta magát; a szárazföld keltái megérdemelték a rómaiak kezéből azon sorsot, melyben törzsrokonaik Irhonban mai napig részesíttetnek a szászok által: hogy a jövendőbéli fejlődés kovászaként beleolvadjanak egy állami tekintetben fölöttük álló nemzetbe. Midőn búcsút veszünk e nevezetes néptől, szabad lesz még felidéznünk emlékezetünkbe azon körülményt, miszerint abban, amit a régiek a Loire és a Szajna melléki keltákról feljegyeztek, majdnem minden jellemző vonást megtalálunk, melyről ma Paddyt szoktuk felismerni. Minden tulajdonuk ismétlődik: lomhaságuk a föld megmívelésében; poharazási és verekedési kedvök; dicsekvésök — melyre nézve elég lesz Caesar azon kardját említenünk, mely a gergoviai győzelem után a zarvernusok szent ligetében felfüggesztetett, s melyet egykori állítólagos birtokosa mosolyogva szemlélt a szent helyen és megparancsolta, hogy a szent ereklyét gondosan őrizzék; — hasonlatokkal és túlzásokkal, célzásokkal s barokk fordulatokkal teljes beszédök; mulattató humoruk — melynek ékes szóló példája azon szabály, mely szerint annak ki a nyílvánosan beszélő szónoknak szavába vág, a rendőrség jókora és jól szembetűnő lyukat vágott kabátjába; — mély előszeretetök az előkor tetteit zengő énekek és mondák iránt és erősen kidomborodó szónoki s költői tehetségök; kíváncsiságuk — melynél fogva soha kereskedőt a falun vagy városon keresztül nem eresztettek, míg az utca közepén minden újságot amit tudott vagy nem tudott, el nem mondott — és hóbortos hiszékenységök, mely ily hírek alapján kész volt cselekedni, minek folytán a jobban rendezett cantonokban a vándorlóknak szigorú büntetés terhe alatt megtiltatott, hogy nem teljesen hiteles híreiket másnak, mint a községi hivatalnokoknak el ne merjék mondani; gyermekes jámborságuk, melylyel a papot

atyjoknak tekintették és mindenben tanácsát kérték; a nemzeti érzés felülmulhatatlan bensősége s a honfitársak majdnem családias összetartása szemben az idegenekkel; készségök, melylyel az első vezető alatt, ki útjokba akadt, fellázadtak és bandákká alakultak, másfelől pedig tökéletes képtelenségök az elbizakodástól és kislelküségtől egyiránt ment, önmagában bízó bátorság megtartására, a bevárásra és a kitörés alkalmas időpontjának felismerésére, és az, hogy sem szervezkedni, sem magokat katonai vagy politikai tekintetben fegyelmezni nem bírták, sőt a rendet és fegyelmet tűrni sem tudták. Minden helyen és minden időben ugyanazon lomha és költői, gyöngeelmű és bensőségteljes, kíváncsi, könnyen hivő, szeretetreméltó, okos, de politikai tekintetben minden ízében hasznavehetetlen nemzet volt és maradt, s ennél fogva ugyanazon sorsra is jutott mindig és mindenütt. Caesar transalpíni háborúinak azonban mégsem az lett legfontosabb következményök, hogy e nagy nép e nagyszerű vállalat által tönkrement; e negativ eredménynél sokkal következménydúsabb volt a positiv eredmény. Alig szenved kétséget, hogy ha a senátusi kormány a maga tehetetlenségében még nehány nemzedéken át el tudott volna tengődni, az úgynevezett népvándorlás négy századdal előbb következett volna be, mint bekövetkezett, és beállt volna oly időben, midőn az itáliai civilisatio még sem Galliában s a Duna mentén, sem Afrikában és Spanyolországban mélyebb gyökereket nem vert. Róma nagy hadvezére és államférfia, midőn éles szemével felismerte a német törzsekben a római-görög világ egyenrangú ellenfelét; midőn a támadó védelem új rendszerét biztos kézzel maga még részleteiben is megteremtette, és megtanította kortársait arra, hogy a birodalom határait folyókkal vagy mesterséges sáncokkal védjék meg, hogy a szomszéd barbár törzseket,

A római fejlődés csírái.

ótalmul a távolabb lakók ellen a határok mentében letelepítsék, hogy a római sereget ellenséges földön toborzott újoncokkal szaporítsák, ezáltal megszerezte a hellen-itáliai míveltségnek azon időt, melyre szüksége volt, hogy a nyugatot ép úgy civilisálhassa, amint a keletet már civilisálnia sikerült. Hétköznapi emberek még megérik tevékenységök gyümölcseit; a mag, melyet lángelmék vetnek el, csak lassan kél ki. Századokig tartott, míg a világ belátta, hogy Sándor nem csupán egy mulandó királyságot alapított keleten, hanem a hellenséget átültette Ázsiába; és ismét századok teltek el, míg átlátta, hogy Caesar nem csak egy új tartományt hódított meg Róma számára, hanem megvetette a nyugat rómaisításának alapját. Azon katonai szempontból könnyelmű és közvetlenül sikeretlen hadjáratainak, melyeket Angliába és Németországba tett, valódi értelmét szintén csak a késő utókor ismerte fel. A népek egy óriási köre tárult fel általuk a római-görög világ előtt, melyeknek létéről és viszonyairól addig alig hogy a hajósok és kereskedők hoztak hírül némi igazat sok koholmányba burkolva. „A Galliából érkező levelek és követségek naponként új, előttünk eddig ismeretlen népek, megyék és országok neveit hozzák meg nekünk“ — olvassuk egy, 698. márciusban kelt római iratban. A történelmi láthatárnak e kiterjesztése Caesarnak az Alpokon túli hadjárata által ép úgy világtörténelmi esemény volt, mint Amerika felkutatása az európaiak által. A földközi tengeri államok szűk köréhez a közép és éjszak-európai népek, a keleti és éjszaki tenger partlakosai, a régi világhoz egy új járult, mely ettől fogva befolyást gyakorolt annak sorsára és viszont behatása alatt állt. Nem sok híjja volt, hogy már Ariovist nem vitte végbe azt, ami utóbb a gót Theoderichnak sikerült. Ha ez bekövetkezett volna, akkor a mi civilisátiónk alig állna ben- 56.

sőbb viszonyban a római-görögge, mint áll az indus vagy assyr míveltséggel. Hogy van, ami Hellas és Itália egykori fényét az újabb világtörténet még büszkébb épületével összekösse, hogy nyugat Európa rómaivá, hogy a germán Európa classicussá lett, hogy Themistokles és Scipio neve másként hangzik füleinkbe, mint Asokáé és Salmanassaré, hogy Homér és Sophocles nem csak az irodalom botanikusaira bírnak vonzerővel, mint a védák és a Kalidasa, hanem saját kertünkben virágzanak számunkra: azt Caesarnak köszönjük; és míg nagy elődének művét a keleten a középkor viharos áradata majdnem teljesen romba döntötte, Caesar műve túlélte azon évezredeket, melyek az emberi nemnek vallását és államát átalakították, civilisátiójának súlypontját máshová helyezték át; és meg fogja érni azon időt, melyet mi öröklétnek nevezünk.

A Duna melléke.

Hogy Róma e korbéli viszonyainak képét az éjszak népeivel szemben teljessé tegyük, még azon vidékekre kell egy pillantást vetnünk, melyek az itáliai és görög félszigetektől éjszak felé a Rajna forrásaitól a fekete tengerig terjednek el. A népek azon hatalmas gomolyába ugyan, mely e korban kétségkívül e téreken is hullámzott, a történelem fáklyája be nem világít, s azon egyes fénysugarak, melyek e világba esnek, mint a mécs halvány fénye a sötét éjben a homályt inkább zavarosabbá teszik, mintsem eloszlatnák. Azonban a történetírónak kötelessége azon hézagokat is megjelölni, melyekre a világtörténet könyvében akad; Caesar nagy szabású védelmi rendszere mellett meg kell emlékeznie azon szegényes kisegítő eszközökről is, melyekkel a senátus hadvezérei a birodalom határait e vidékeken

Alpi népek.

megvédhetni vélték. — Itália legéjszakibb része, úgy mint eddig, ezentúl is ki volt téve az alpi népek támadásainak.

59.

A 695-ben Aquileja mellett táborozó erős római hadsereg s

a cisalpini Gallia helytartójának, Lucius Afraniusnak diadalmenete arra mutatnak, hogy ez idő tájt hadjáratnak kellett az Alpok közé intéztetnie; aminek következése lehet az, hogy kevéssel utóbb a rómaiakat közelebbi összeköttetésben látjuk állani a norikusok egy királyával. Hogy azonban Itália még ezután sem volt ez oldalról biztosítva, mutatja a virágzó Tergeste városnak az alpi barbárok által 702-ben történt megtámadtatása, akkor, midőn Caesar a transalpini felkelés miatt kénytelen volt éjszaki Itáliából minden katonaságot kivonni. — Az illyr partvidéken lakó nyugtalan népek is folyvást dolgot adtak római uraiknak. A dalmátok, már azelőtt is a vidék legtekintélyesebb népe, szomszédaiknak a maguk kötelékébe való felvétele által annyira megszaporodtak, hogy helységeik száma húszról nyolcvanra emelkedett. Promona (nem messze a Kerka folyótól) város felett, melyet a liburniaiaktól elfoglaltak és ismét kiadni nem akartak, összevesztek a rómaiakkal s azon népfölkelést, melyet Caesar ellenök fegyverre szólított, megverték; aminek megtorlásában Caesart a polgárháború kitörése gátolta meg. Részben ez okozta, hogy Dalmátia a polgárháborúban a Caesar-ellenes pártnak egyik főfészkévé lett, s hogy itt a lakosok, a pompeiusiakkal és a tengeri rablókkal szövetkezve szárazon és vízen erélyes ellentállást fejtettek ki Caesar hadvezérei ellen. Makedonia végre, Epirussal és Hellassal együtt jobban elpusztult és elszegényedett, mint talán bármely más része a római birodalomnak. Dyrrhachionnak, Thessalonikinek, Byzantionnak volt még némi forgalma és kereskedése; Athén neve és bölcsészeti iskolája által még gyakorolt némi vonzerőt az utazókra és tanulókra; egészben véve azonban Hellasnak egykor népes városai és emberektől hemzsegő kikötői felett temetői nyugalom uralkodott. Míg azonban a görögök meg sem mozdultak, a nehezen

52.

Illyria.

Makedonia.

hozzáférhető makedoniai hegységek lakói régi szokásukhoz híven folytatták rabló hadjárataikat és harcaikat; amint
57/6. például 697/8 körül az agraeusok és dolopusok az aetoliai
54. városokat, 700-ban a Drin völgyeiben lakó pirustok déli Illyriát támadták meg. Hasonlót cselekedtek a szomszédok. Az éjszaki határon lakó dardánusok úgy mint a keleten
78. 71. levő thrákok ugyan a 676-tól 683-ig tartott nyolc évi háborúkban a rómaiak által leláztattak; a thrák fejedelmek leghatalmasabbika, az adrysok régi birodalmának ura Kotys azóta Róma védenckirályai közé soroltatott. De a lecsendesített tartománynak úgy mint azelőtt, ezután is és ennek dacára sokat kellett szenvednie az éjszaki és keleti népek betöréseitől. A dardanusok, valamint a mai Dobrudsában lakó törzsek Gaius Antonius helytartót rútul megjáratták, nevezetesen az utóbbiak a Duna balpartjáról áthitt félelmes bastarnusok segélyével őt Istropolisnál (Istere, nem messze
62—61. Küstendzsétől) alaposan megverték (692—693). Több szerencsével harcolt Gaius Octavius a besserek és thrákok ellen
60. 57—56. (694). Ellenben Marcus Piso (697—698), ismét mint fővezér, lehető rosszul teljesítette feladatát, ami egyébiránt természetes vala, miután jó pénzért barátnak és ellenségnek megadott mindent, amit tőle kívántak. Helytartósága alatt a thrák dentheléták (a Strymon mentén) Makedoniát mindenfelé kifosztották, sőt még a Dyrrhachionból Thessalonikébe vezető nagy római katonai utat is megrakták őrszemeikkel; a thessalonikaiak már el voltak rá készülve, hogy ostrom alá fognak általok vétetni, mialatt az erős római sereg mintha csak azért lett volna a tartományban, hogy elnézze, miként fosztogatják a hegylakosok és a szomszéd
Az új dák birodalom. népek Róma békés alattvalóit. — Efféle támadások Róma hatalmát természetesen nem veszélyeztethették, s egy szégyenfolttal több vagy kevesebb már régóta nem sokat nyo-

mott a latban. De ugyane korban a Dunán túl elterülő tág dák pusztaságokban egy nép kezdett államilag consolidálódni, mely nagyobb szerepre látszott a történelemben hivatottnak lenni, mint a besserek és a dentheléták. A getáknál vagy dákoknál ősrégi időkben a nép királya mellett egy szent ember, Zamolxis foglalt helyet, ki miután idegen országokban tett nagy utazásaiban az istenek csodáival és viselt dolgaival megismerkedett, és nevezetesen az egyiptomi papok és a görög pythagoraeusok bölcseségét magáévá tette, visszatért hazájába s ott a „szent hegynek“ egy barlangjában jámbor remeteségben fejezte be életét. Csak a király és ennek szolgái juthattak be hozzá, ki neki és általa a népnek minden fontos vállalat kezdetén jóslatokat mondott. Honfitársai kezdetben a legfőbb isten papjának, végre pedig egyenesen istennek tartották, azonképen, amint Mózesről és Áronról tudva volt, hogy az Úr Áront prófétává, Mozest pedig a próféta istenévé rendelte. E viszony végre állandó intézménynyé fejlődött: a geták királyának a törvény értelmében mindig egy ily isten volt oldalán, kinek ajkáról jött vagy látszott jönni mindaz, amit a király parancsolt. E sajátságos alkotmány, melyben a theokratia eszméje a, mint látszik, absolut királyi hatalomnak szolgálatában állt, körülbelül oly helyzetbe juttathatta a géták királyait alattvalóikkal szemben, minőben a kalifák álltak az arabok fölött; és ennek következése volt a népnek azon csudálatos vallás-politikai reformja, melyet ez időtájt a geták királya, Boerebistas, Dekaeneos istennel egyesülten vitt keresztül. A főkép példátlan iszákosság által erkölcsi és politikai tekintetben teljesen elnyomorított népet a mérsékletességnek és vitézségnek ez új evangeliuma mintegy átalakította; Boerebistas király a maga, úgy szólván puritán módra fegyelmezett és lelkesített hadaival nehány

év alatt egy hatalmas birodalomnak vetette meg alapját, mely a Duna mindkét partján elterjedt s délnek mélyen belenyúlt Thrákiába, Illyriába s a norikusok földére. Közvetlen érintkezesbe a rómaiakkal még nem jutott, és senki meg nem mondhatta, mivé lehet e sajátságos állam, mely az izlam keletkezésének korára emlékeztet; de azt minden prófétai tehetség nélkül is előre meg lehetett mondani, hogy oly proconsulok, mint Antonius és Piso nem voltak arra valók, hogy istenek ellen háborút viseljenek.

VIII. FEJEZET.

Pompeius és Caesar társuralkodása.

A demokratia azon fejei közt, kik Caesar consulsága óta úgyszólván az állam közös urai, az uralkodó, „hármas urak“ gyanánt el voltak ismerve, a közvéleményben első helyen minden tekintetben Pompeius állt. Őt nevezték az optimaták a „magán dictátornak“; előtte borult Cicero sikertelenül a földre; Bibulus falragaszaiban a legélesebb gúny, az oppositio salonbeszédjeiben a legmérgesebb nyilak ellene voltak irányozva. És ez teljesen rendén is volt. A kézzelfogható tények után itélve Pompeius kétségbevonhatlanul első hadvezére volt korának, Caesar pedig tagadhatatlanul tehetséges, de köztudomás szerint nem harcias, sőt asszonyias természetű ember, különben ügyes pártvezér és pártszónok vala. Ez volt jó idő óta az általános vélemény; s az előkelő csőcseléktől nem lehetett megkívánni, hogy a dolgok velejével is törődjék és egyszer már megállapított alaptalan véleményét holmi, a Tajo mentén elkövetett obscurus hőstettek kedveért megváltoztassa. Caesar a szövetségben nyilvánvalókép csak a hadsegéd szerepét játszotta, ki főnöke számára megtette azt, amit Flavius,

Pompeius és Caesar egymás mellett.

Afranius, és más kevésbbé ügyes eszközei sikeretlenül kísértettek meg. E viszonyt még helytartósága sem látszott megváltoztatni. Az övéhez igen hasonló állást foglalt el rövid idő előtt Afranius, anélkül hogy ezáltal valami különös jelentőségre vergődött volna; az utóbbi években többször megtörtént, hogy több tartomány egyszerre ugyanazon helytartó alá rendeltetett, és igen gyakran volt négy légiónál nagyobb hadsereg egy ember kezébe adva; s miután az Alpokon túl a béke ismét helyreállt s Ariovist fejedelmet a rómaiak barátjokul és szomszédokul elismerték, nem is volt kilátás valamely nagyobb fontosságú háború viselésére. Könnyű volt azon állást, melyet Pompeius a gabinius-maniliusi törvények által kapott, azzal összehasonlítani, melyet a vatiniusi nyujtott Caesarnak; de az összehasonlítás nem vált ennek előnyére. Pompeius majdnem az összes római birodalom, Caesar csak két tartomány felett parancsnokolt. Pompeiusnak az állam katonái és pénztárai majdnem korlátlanul rendelkezésére álltak, Caesar csak a számára utalványozott összegekkel és 24,000 emberrel rendelkezhetett. Pompeiusnak tetszésére bízatott lelépésének idejét meghatározni; Caesar ugyan hosszú, de mégis meghatározott időre ruháztatott fel parancsnokságával. Pompeius végre tengeren és szárazon a legfontosabb feladatokkal bízatott meg; míg Caesart azért küldték éjszakra, hogy felső Itáliából őrködjék a főváros felett és gondoskodjék róla, hogy Pompeius benne zavartalanul uralkodhassék.

Pompeius és a főváros.

Pompeius azonban, midőn a coalitio által a főváros feletti uralommal megbízatott, erejét nagyban meghaladó feladatra vállalkozott. Pompeius az uralkodásból nem tudott egyébhez, mint amit a jelszó kiadásával s a katonai parancsnoksággal el lehetett végezni. A fővárosi pártüzelmek mélyében elmúlt és bekövetkezendő forradalmak tűz-

Az anarchia.

anyaga forrongott; s azon feladat, hogy ezen, minden tekintetben a tizenkilencedik századbéli Párishoz hasonlítható várost fegyveres hatalom nélkül kormányozza, végtelen nehéz, e szegletes és előkelő mintakatonára nézve pedig egyenesen megoldhatatlan vala. Csakhamar annyira vitte, hogy rá nézve egyiránt alkalmatlan barátai és ellenségei felőle bátran azt tehették, ami nekik tetszett; Caesarnak Rómából történt távozása után a coalitio a világ sorsát ugyan még intézte, de a főváros utcáin többé nem uralkodott. A senátus, melyet a névleges uralom bizonyos neme még mindig megilletett, a fővárosi dolgokat szintén hagyta úgy menni, ahogy épen menni birtak vagy akartak; részben, miután a coalitio e testület azon töredékének, mely felett uralkodott, semmiféle utasítást nem adott, részben miután a haragvó oppositio közönyösségből vagy pessimismusból félrevonult, főkép pedig azért, mert az egész előkelő testület, ha nem is értette meg, de érezni kezdte a maga tökéletes tehetetlenségét. Ez idő szerint Rómában nem volt semmiféle kormány, mely némi ellentállást bírjon kifejteni, nem létezett semmiféle valódi tekintély. Az interregnum napjai voltak ezek a rombadőlt aristokratia s a keletkező félben levő katonai kormányrendszer közt; s valamint a római közállományban a legkülönfélébb politikai functiók és szervezetek oly tisztán és szabályszerűen lépnek szemünk elé, mint semmi más államában az ó vagy újkornak, azonképen a politikai feloszlás, az anarchia is irígylésre nem méltó élességében tűnik fel benne. Sajátságos találkozása a körülményeknek, hogy ugyanakkor, midőn Caesar az alpokon túl egy örökké tartó művet alkotott meg, Róma a legképtelenebb politikai bohózatok egyikének színhelyévé lett, melyek a világtörténet színpadán valaha eljátszattak. Az állam új kormányzója nem kormányozott, hanem házába zárkózva csöndben feldúzta

az orrát. A félig letett egykori kormány szintén nem kormányozott, hanem hol egyenként a nyaralók bizalmas köreiben, hol karban a curiában, sóhajtozott. A polgárság azon része, mely még lelkén hordta a rend és szabadság érdekeit, megcsömörlött a sivár üzelmektől; de vezértelenül és nem tudva mitévő legyen, semmittevő passivitásban élt, és nemcsak minden politikai tevékenységet, hanem, amennyire tehette, magát a politika e Sodomáját is kerülte. A csőcselék minden fajának ellenben sohasem voltak jobb napjai, sohasem volt vígabb és szabadabb mezeje. Az apró nagy emberek száma légió volt. A demagogia tökéletesen mesterséggé lett, és meg voltak már szerszámai is: a kopott köpeny, torzonborz szakáll, lobogó haj és mély bassus hang; és e mesterségnek sok esetben arany volt a feneke. Az orditás állandó szerepének betöltésére a színházi személyzet edzett torka keresett árúcikk vala*); a nyilvános gyűlések rendes és leglármásabb látogatói görögök és zsidók, szabadon bocsátottak és rabszolgák voltak; még midőn a szavazásra került is a dolog, az alkotmány értelmében szavazásra jogosított polgárok csak kisebb részét tették a szavazóknak. „Nemsokára, remélhetjük, hogy inasaink a szabadonbocsátási adót le fogják szavazni“ — olvassuk egy e korban írt levélben. A nap tulajdonképeni hatalmasai a szervezett és fegyveres bandák voltak, az anarchia zászlóaljai, melyeket előkelő kalandorok vívni tanult rabszolgákból és semmiháziakból alakítottak. Tulajdonosaik eredetileg többnyire a populáris párthoz tartoztak; de ebből Caesar távozása óta, ki egyedül volt képes a demokratiát féken tartani és irányozni, minden

Az anarchisták.

*) Ennek neve: *cantorum convicio contiones celebrare* (Cic. *pro Sest.* 55, 118).

fegyelem kiveszett, és a párt minden tagja saját szakállára űzte a politikát. Legszívesebben ez emberek természetesen még most is a szabadság zászlója alatt harcoltak; de szorosan véve, meggyőződésükre nézve sem demokraták sem antidemokraták nem voltak, hanem a zászlóra, mely nélkül végre is el nem lehettek, hol a nép, hol a senátus, hol valamely pártfőnök nevét írták, amint a körülmények épen magokkal hozták; aminthogy például Clodius egymásután küzdött az uralkodó demokratiáért, a senátusért és Crassusért, vagy legalább állította magáról, hogy küzdött érettök. Következetesség e bandavezérekben csak annyi volt, hogy a maga személyes ellenségét, mint Clodius Cicerot, Milo Clodiust, mindenik kérlelhetlenül üldözte, ellenben valamely párthoz tartozásukat csak eszközül használták a személyes viszályokban. Egy macskazenét hangjegyekbe foglalni egyremenne e politikai boszorkánytánc történetének megírásával; felesleges is volna elsorolni minden gyilkosságot, házostromlást, gyujtogatást és a haramiaság más efféle tényeit, és kiszámítani, hányszor élvezték végig az erőszakoskodás étlapját a pisszegéstől és kiabálástól a leköpésig és letiprásig s ettől ismét a kőhajigálásig és kardrántásig. A politika e zug színpadának főhőse ama Publius Clodius volt, kit a hatalom birtokosai, mint már említők, Cato és Cicero ellen eszközül használtak. E befolyásos, tehetséges, erélyes, és a maga mesterségében csakugyan mintaszerű pártember, néptribúnsága alatt (696), magára hagyatva, ultrademokratikus politikát űzött, ingyen adott gabonát a város népének, megszorította a censorok azon jogát, melynél fogva erkölcstelen embereket megbélyegezhettek, megtiltotta a hivatalnokoknak, hogy a comitiumok gépezetének működését vallási formaszerűségekkel megakasszák, ledöntötte azon, az alsóbb osztályok társulási joga

Clodius. 58.

64. elé vont korlátokat, melyek kevéssel előbb (690) felállíttattak, hogy a bandák keletkezésének elejét vegyék, s az ugyanekkor beszűntetett „utcai clubokat“ *(collegia compitalicia)* visszaállította, melyek egyenesen az összes fővárosi szabad és rabszolga proletárságnak formaszerinti, utcákra felosztott és majdnem katonailag rendezett szervezetét képezték. Ha mindezek után sikerül még azon törvény által, melynek javaslatát Clodius már szintén elké-
52. szítette s mint praetor 702-ben indítványozni szándékozott, a szabadonbocsátottakat és a tényleg szabadságban élő rabszolgákat a szabadon szülöttekéivel egyenlő politikai jogokkal felruháznia, akkor mindezen bátor alkotmánymódosítások megalkotója, művét befejezettnek nyilváníthatta és mint a szabadság és egyenlőség új Numája meghívhatta volna a szeretett csőcseléket, hogy jöjjön el a szabadság templomába, melyet a Palatin hegyén, gyujtogatásainak egyik hűlt helyén építtetett, és nézze el őt, amint hálaáldozatot mutat be az isteneknek a demokratia bekövetkezett ezeréves birodalmának illő megünneplésére. E szabadsági törekvések a polgársági végzésekkel való kufárkodást természetesen ki nem zárták; Caesar példájára Caesar majma is eladóvá tette polgártársai számára a helytartóságokat s más kis és nagy hivatalokat; az alattvaló királyok és városok számára pedig az állam souverain jogait. — Pompeius tétlenül nézte mindezt. Ha ő nem látta be, mennyire compromittálja magát ezáltal, belátta ellenfele. Clodius oly vakmerő lett, hogy egy teljesen közönyös kérdésben, egy fogoly arméniai hercegnek visszaküldése felett Róma kormányzójával egyenesen újat húzott; s a meghasonlás csakhamar formaszerinti viszálylyá nőtte ki magát, mely Pompeius egész gyámoltalanságát leleplezte. Az állam feje saját pártjának embere ellen nem volt képes más, mint

Viszály Pompeius és Clodius közt.

ennek saját fegyvereivel fellépni, melyekkel azonban nálánál jóval ügyetlenebbül bánt. Amiért Clodius őt az arméniai herceg érdekében zaklatta, ő viszont azzal boszantotta Clodiust, hogy Cicerot, kit mód nélkül gyűlölt és számkivetésbe küldött, száműzetése alól feloldta, és célját csakugyan oly tökéletesen el is érte, hogy Clodiusban ellenfél helyett kiengesztelhetetlen ellenséget teremtett magának. Clodius ellen, ki az utcák békéjét bandáival felzavarta, a győzedelmes hadvezér szintén rabszolgákat és vívókat állított síkra, s ezek verekedéseiben a demagog természetesen fölibe került a tábornoknak, s Pompeius, az utcán megveretvén Clodius, és ennek cimborája Gaius Cato által, saját kertjében majdnem szakadatlanul ostrom alatt tartatott. Nem legkevésbbé érdekes jellemző vonása e nevezetes színjátéknak az, hogy a kormányzó s a demagog, egymással viszálkodva, versenyt törték magokat a megbuktatott kormány kegyét kiérdemelhetni; hogy Pompeius részben azért is egyezett belé Cicero visszahivatásába, hogy ezzel kellemessé tegye magát a senátus előtt, s hogy másfelől Clodius a juliusi törvényeket érvényteleneknek nyilvánította és Marcus Bibulust felszólította, bizonyítaná be nyílvánosan, hogy azok alkotmányellenes módon jöttek létre! — A zavaros szenvedélyek e bugyborékolása positív eredményre természetesen nem vezethetett; legsajátabb jellemző vonását épen a visszataszítóig nevetséges céltalansága képezte. Még oly lángelmének is, minő Caesar volt, tapasztalnia kellett, hogy a demokratikus üzelmek fegyvere végkép elkopott, s hogy már a trón útja sem vezetett többé a demagogián keresztül. Midőn most, a köztársaság és a monarchia közti interregnum alatt előállt egy hóbortos fickó, felöltötte magára a próféta köpenyét s kezébe vette botját, melyeket Caesar már rég eldobott és Gaius Gracchus nagy

eszményképeit parodistice eltorzítva még egyszer végig hurcolta a színpadon, az mindössze csak hézagpótlója volt már a történelemnek; azon úgynevezett párt, melyből a demokratikus-izgatás kiindult, annyira nem volt párt, hogy utóbb, a döntő küzdelemben még szerepre sem bírt szert tenni. Még azt sem állíthatjuk, mintha ezen általános fejetlenség a politikailag közönyös kedélyekbe élénk vágyat oltott volna egy erős, katonai hatalomra támaszkodó kormány után. Nem is tekintve azon körülményt, miszerint e semleges polgárság leginkább Rómán kívül volt található s ennélfogva a fővárosi zenebona divatja által közvetlenül nem érintetett, azon kedélyeket, kik egyáltaljában fogékonyak voltak az ily indokok iránt, már régibb tapasztalatok, nevezetesen Catilina összeesküvése, alaposan áttérítették a tekintély elvének táborába; az aggodalom valódi emberei pedig sokkal inkább féltek azon óriási válságtól, mely az alkotmány megdöntésétől elválhatatlan vala, mint az alapjában végre is igen felületes fővárosi anarchia fennmaradásától. E viszonyok egyetlen következménye, mely történeti szempontból számba veendő, azon kellemetlen helyzetből áll, melybe Pompeiust a Clodiusok támadásai sodorták s mely lényeges hatással volt azokra, amiket ezután cselekedett.

Pompeius szemben Caesar galliai győzelmeivel.

Bármennyire nem szerette Pompeius a kezdeményezést s bármennyire nem értett hozzá, ezúttal úgy Clodius mint Caesar irányában megváltozott helyzete mégis kikényszerítette lépni eddigi passivitásából. Azon bosszantó és szégyenletes helyzetnek, melybe Clodius taszította, végre az ő lomha lelkét is gyűlöletre és haragra kellett lobbantania. De ennél sokkal fontosabb volt azon átalakulás, mely Caesar iránti viszonyában állt be. Míg a hatalom két szövetkezett birtokosa közől Pompeius az általa elfoglalt

téren tökéletesen felsült, Caesar a maga hatáskörében oly dolgokat vitt véghez, melyek minden reményt és minden aggodalmat messze meghaladtak. Caesar, anélkül hogy engedelmet kért volna rá, seregének számát a maga, nagy részben római polgárok lakta déli provinciájában eszközölt katonaszedés utján megkettőztette, ezzel, ahelyett, hogy éjszaki Itáliából őrt állana Róma felett, átkelt az Alpokon, a kimberek egy új betörését csirájában elfojtotta, és két év alatt (696. 697.) Róma sassaival a Rajnáig s a csatornáig ha- 58. 57.
tolt. Ily tényekkel szemben még az ignorálás és kisebbítés aristokratikus taktikájának is elállt a szava. Akit azelőtt elpuhult bábnak gúnyoltak, az most a sereg bálványa, ünnepelt, győzödelmes hős lett, kinek friss babérai Pompeius hervadt borostyánját elhomályosították, s kinek a szerencsés hadjáratok után szokásos megtiszteléseket már 697-ben még a senátus is nagyobb mérvben megszavazta, 57.
mint minőben Pompeius bennök valaha részesült. Pompeius szakasztott azon viszonyban állt most egykori adjutánsával szemben, mint aminő ezé volt vele szemben a gabinius-maniliusi törvények után. Caesar volt most a nap hőse és a leghatalmasabb római hadsereg ura, Pompeius pedig egy egykor híres extábornok. Az ipa és a vő ugyan még nem jöttek összeütközésbe egymással és viszonyuk külsőleg nem volt megzavarva; de minden politikai szövetség bensőleg fel van bomolva, amint a résztvevők hatalmi viszonyai lényegesen megváltoztak. Míg a Clodiusszal való viszály csak boszantotta Pompeiust, Caesar megváltozott helyzete már igen komoly veszélylyel fenyegette: és valamint egykor Caesar és szövetségesei ő ellene, úgy érezte most Pompeius magát kénytelennek Caesar ellenében katonai támaszt keresni magának, és felhagyva hivatalt nem viselő büszkeségével, pályázóként lépni fel valamely rend-

kívüli hivatalra, mely neki módot nyujtson arra, hogy egyenlő, vagy, hacsak lehetséges, túlnyomó hatalommal megállhasson a két Gallia helytartójának oldalán. Valamint helyzete, úgy eljárása is szakasztott mássa volt annak, melyet Caesar a mithridatesi háború alatt követett. Pompeiusnak, hogy fölibe kerekedett, de még távollevő ellenfelének katonai hatalmát egy hasonló parancsnokság elnyerése által ellensúlyozhassa, először is a kormányzat hivatalos gépezetére volt szüksége. Másfél év előtt ez feltétlenül rendelkezésére állt. A hatalom birtokosai akkor úgy a comitiumok utján, melyek nekik, mint az utca urainak feltétlenül engedelmeskedtek, mint a Caesar által erélyesen terrorizált senátus segélyével uralkodtak az állam felett; s Pompeius, mint a coalitiónak Rómában maradt képviselője és mint annak elismert feje úgy a senátustól mint a polgárságtól ellenmondás nélkül kinyert volna bármely határozatot, lett volna az akár Caesar érdeke ellen irányozva. De Clodiusszal való ügyetlen civakodása folytán Pompeius elvesztette az utcák feletti uralmát, és nem is remélhette, hogy a polgárközséget a maga érdekében valamely végzésre rábírhassa. Valamivel kedvezőbben álltak rá nézve a dolgok a senátusban; de azért itt is kétséges volt, ha valjon Pompeius e hosszas és végzetteljes tétlensége után is elég erősen kezében tartja-e a többség gyeplőjét arra nézve, hogy oly végzést, aminőre szüksége volt, képes legyen vele megszavaztatni.

Köztársasági ellenzék a közönségben. 60.

A senátus, vagy inkább általjában véve a nemesség helyzete időközben szintén átváltozott. Épen teljes lealázásából merített új erőt. A 694-iki coalitio alkalmával sok mindenféle dolog napvilágra került, ami még nem volt a nyilvánosság számára megérve. Cato és Cicero száműzetése, melynek okozóit a közvélemény, dacára annak, hogy

a coalitio tagjai teljesen a háttérben maradtak, sőt tették magokat, mintha azt sajnálnák, helyes tapintattal eltalálta, s a Caesar és Pompeius közt keletkezett sógorság kellemetlen világossággal emlékeztették a népet a királyok kiutasító rendeleteire és családi szövetségeire. A politikai eseményektől távolabb álló nagy közönség is figyelmessé lett a leendő monarchia mind határozottabban kidomborodó alapjaira. Azon perctől fogva, melyben ez átlátta, hogy Caesar nem a köztársasági alkotmány módosítására törekszik, hanem hogy a köztársaság léte vagy nemléte forog kockán, kétséget nem szenved, hogy igen sokan a legjobbak közől, kik eddig a populáris párthoz számították magokat s Caesarban vezéröket tisztelték, őt elhagyva az ellenkező oldalra léptek. Most már nem csupán az uralkodó nemesség termeiben és nyaralóiban emlegették a „három dynastát“ s a „háromfejű szörnyeteget“. Caesar consuli beszédeit a tömeg sűrűn összecsoportosulva hallgatta, anélkül hogy helyeslését s tetszését nyilvánította volna; s midőn a demokrata consul a színházba lépett, nem akadt kéz, mely tapsolt volna neki. Ellenben ha a hatalom urainak valamelyik eszköze nyilvánosan megjelent, kifütyölték és még a higgadt emberek is megtapsolták a színészt, ha valamely monarchiaellenes mondást szavallt vagy célzást tett Pompeiusra. Sőt midőn Cicero kiutasításáról volt szó, a senátus példáját követve számos — állítólag húszezer — középrendbéli polgár felöltötte a gyászruhát. „Nincs most népszerűbb dolog a néppárt gyűlöleténél“ — írja valaki e korban egy levélben. A hatalom birtokosai célozgatni kezdtek rá, miszerint az ily oppositiónak könnyen az lehet következése, hogy a lovagok új elkülönített helyeiket a színházban, a szegény emberek pedig gabna-osztalékukat elveszthetik; s erre a közönség talán valamivel óvakodóbb

A coalitio kísérletei ellen.

lett nemtetszésének nyilvánításában, de hangulata azért meg nem változott. Több sikerrel alkalmaztatott az anyagi érdekek emeltyűje. Caesar zsebéből patakként folyt az arany. Zilált anyagi körülmények közt élő és látszólag gazdag emberek, pénzzavarban szenvedő befolyásos hölgyek, eladósodott fiatal nemesek, szorongatott kereskedők és bankárok vagy maguk elmentek Galliába, közvetlenül a forrásból meríteni, vagy Caesar fővárosi ügynökeihez fordultak; és tisztességes külsejű ember — mert a teljesen tönkrement csőcselékkel Caesar nem bocsátkozott érintkezésbe — ott úgy mint itt, nem egy könnyen utasíttatott vissza. Ehez járultak azon óriási építkezések, melyeket Caesar a fővárosban saját költségén tétetett, s melyeknél a consulárisokon kezdve le a napszámosokig temérdek embernek módja volt pénzt keresni; s azon mesés összegek, melyeket nyilvános mulatságokra költött. Ugyanezt tette Pompeius is, bár kisebb mértékben; neki köszönhette a főváros az első kőszínházat, melynek felavatását ő addig nem látott pompával ünnepelte meg. Hogy az ily adományok temérdek ellenzéki érzületű embert, főkép a fővárosban, bizonyos határig kibékítettek a dolgok új rendjével, az ép úgy magától értetik, mint az, hogy az oppositio színe a corruptio e rendszerére nézve hozzáférhetetlen vala. Mind világosabban kitűnt, mily mély gyökereket vert a fennálló alkotmány a népben, s mily kevéssé voltak, nevezetesen a közvetlen pártüzelmektől távolabb álló körök, mindenek felett a vidéki városok, hajlandók a monarchiára, vagy csak arra is, hogy annak életbeléptetését eltűrjék. Ha Rómának képviseleti alkotmánya lett volna, a polgárság elégületlensége természetes úton nyilatkozott volna a választásokban, és azáltal, hogy nyilatkozhatott, még fokozódott volna; az adott körülmények közt azonban az alkotmány hívei nem

A senátus emelkedő fontossága.

tehettek egyebet, mint hogy alárendeljék magokat a senátusnak, mely, bármennyire süllyedt is, mégis még mindig a legitim köztársaság képviselője és előharcosa színében tűnt fel. Igy történt, hogy a senátus most, bukása után, egyszerre azon vette magát észre, hogy sokkal nagyobb és igazabb hűségű sereg áll rendelkezésére, mint akkor, midőn a hatalom és pompa tetőpontján állva a Gracchusokat megbuktatta és Sulla kardjának ótalma alatt az államot restaurálta. Az aristokratia érezte ezt és ismét mozogni kezdett. Marcus Cicero, előbb lekötelezvén magát, hogy a senátusban az engedelmesek pártjához csatlakozik s nemcsak hogy ellenzéket nem csinál, de tőle telhetőleg elő is fogja mozdítani a coalitio ügyét, épen most kapta meg ettől az engedélyt a hazatérésre. Habár Pompeius ebben az oligarchiának csak mellesleg tett engedményt s főcélja vele az volt, hogy Clodiust bosszantsa s hogy a bőbeszédű consulárisban egy, kellő viszontagságok által hajlékonnyá tett eszközt szerezzen magának, az oppositio mégis, miután Cicero száműzetése tűntetés volt a senátus ellen, visszatérését most alkalmul használta a köztársaság melletti tüntetésre. A két consul, lehető ünnepélyes módon, egyébként pedig Titus Annius Milo bandája által védve a Clodiusé ellen, a senátus megelőző végzése értelmében azon indítványt terjesztette a polgárság elé, hogy a consuláris Ciceronak engedtessék meg hazatérnie s a senátus minden az alkotmányhoz ragaszkodó polgárt felszólított, hogy jelenjék meg a szavazásnál. És a szavazás napján (697-ik aug. 4.) csakugyan rendkívül sok tisztességes ember gyűlt össze Rómában, főkép a vidéki városokból. Ciceronak útja Brundisiumból a fővárosig alkalmul szolgált a közvélemény többszöri, nem kevésbbé hatásos nyilatkozásaira. A senátus és az alkotmányhoz ragaszkodó polgárság közti új

57.

szövetség ez alkalommal mintegy nyíltan köztudomásra hozatott, s a senátus ez utóbbi felett mintegy szemlét tartott, melynek meglepően kedvező eredménye új bátorságot öntött a már elcsüggedt aristokratiába. Pompeiusnak e dacos tűntetésekkel szemben tanúsított gyámoltalansága s azon majdnem nevetséges helyzet, melybe Clodiusszal szemben jutott, saját úgy mint a coalitio hitelét aláásta; s a senátusnak hozzá ragaszkodó töredéke, Pompeius hallatlan ügyetlensége által demorisálva és magára hagyatottságában nem tudva mitévő legyen, nem bírta meggátolni azt, hogy a köztársasági-aristokratikus párt a collégiumban ismét tökéletesen fölül ne kerekedjék. Ennek ügye ekkor,
57. 697-ben, ha ügyes és bátor kezek karolják fel, csakugyan nem volt még végkép elveszve. Bírt most azzal, amivel egy század óta nem, szilárd támaszszal a népben; s ha tudott ebben és önmagában bízni, úgy most a legrövidebb és legtisztességesebb úton célhoz juthatott. Miért ném támadta meg nyíltan a hatalom birtokosait? miért nem akadt egy elszánt és kitünő ember, ki a senátus élére állva a rendkívüli hivatalos hatalmakat mint alkotmányelleneseket megsemmisítse és Itália minden republicánusát fegyverre szólítsa a tyrannusok és híveik ellen? Ez úton még egyszer lehetséges lett volna a senátus uralmát helyreállitani. Igaz ugyan, hogy ez merész játék lett volna a republicánusok részéről; de a legbátrabb elhatározás, mint annyi más esetben, talán ebben is egyúttal legbölcsebb lett volna. A baj csak az volt, hogy e kor léha aristokratiája ily egyszerű és bátor elhatározásokra már alig volt képes. Volt azonban egy másik, talán biztosabb, és az alkotmány ezen híveinek jelleméhez mindenesetre illőbb módja is a dolognak: azon működhettek, hogy a két hatalmas embert meghasonlásba hozzák egymással, s e meghasonlás révén

végre magok juthassanak a kormány rúdjára. Amióta Caesar hatalom dolgában fejére nőtt Pompeiusnak s ezt egy új hatalmi állás keresésére kényszerítette, azóta az állam felett uralkodó férfiak közti viszony megváltozott és meglazult; s valószínű volt, hogy, ha Pompeius a keresett hivatalt megkapja, kettejök közt egy vagy más úton szakadásra és háborúra kerül a dolog. Ha e harcban Pompeius maga marad, megveretése alig volt kétséges és ez esetben az alkotmányos párt nem nyerendett egyebet, mint hogy kettő helyett egy embernek uralma alá jutott. Ha azonban a nemesség ugyanazon eszközhöz nyúl Caesar ellen, melylyel ez eddigi diadalait kivívta, és a két versenytárs közől a gyöngébbel szövetkezik, akkor, oly hadvezérrel, minő Pompeius volt, oly hadsereggel, minőt az alkotmány hívei kiállíthattak, részén volt a győzelem valószínűsége; a győzelem után pedig nem valami nagy fáradságba kerülhetett Pompeiusszal elbánni, ki politikai tehetetlenségét azóta oly fényesen bebizonyította.

Pompeius a senátus által parancsnokságot igyekszik kapni.

A dolgok oly fordulatot vettek, hogy úgy Pompeiust mint a köztársasági pártot szinte maguktól rávezették a kiegyezés gondolatára; és hogy a közeledés létre fog-e jönni és hogy a hatalom két birtokosának és aristokratiának egymás iránti, teljesen zavarossá lett viszonyai egyáltalján mily alakot fognak ölteni, annak ki kellett tünnie, midőn Pompeius 697. őszén azon indítványnyal lépett a senátus elé, hogy ez őt rendkívüli hivatalos hatalommal ruházza fel. Ismét abból indult ki, aminek segélyével tizenegy év előtt hatalmát megalapította: a kenyér árából a fővárosban, mely épen most, úgy, mint a gabiniusi törvény előtt, nyomasztó magasságra emelkedett. Valjon különös mesterkedések által csigáztatott-e ily magasra, amivel Clodius hol Pompeiust hol Cicerot, ezek meg viszont őt vádolták, nem

57.

Gabnakezelés.

mondhatjuk meg bizonyosan, a még mindig tartó kalózkodás, a közkincstár üres volta s a gabnaszállítás feletti kormányi ellenőrködés hanyagsága és rendetlensége különben, a politikai célú gabnauzsora nélkül is, már magokban véve elegendők voltak a kenyér megdrágítására oly nagy városban, mely szinte kizárólag a tengeren szállított gabonára volt utalva. Pompeius terve az volt, hogy a senátus által megbízassa magát a gabnaügy feletti főfelügyelettel a római birodalom egész területén s evégből egyfelől korlátlan rendelkezési jogot a római állampénztár felett, másfelől sereget s hajóhadat és oly parancsnokságot adasson magának, mely ne csak a birodalom összes területére kiterjedjen, hanem melynek minden egyes tartományban a helytartó parancsnoksága is alá legyen rendelve — szóval, újabb, javított kiadást akart rendezni a gabiniusi törvényből, melyhez azután még az épen akkor kérdésben levő egyiptomi háború vezetése épen úgy magától hozzájárult volna, amint járult a kalózok elleni portyázáshoz a mithridatesi háború. Bármily tért nyert is az utóbbi években az új dynasták elleni oppositio, a senátus többsége mégis, midőn az
57. ügy 697. septemberében tárgyalásra került, még mindig azon rémület varázsa alatt állt, melyet Caesar gerjesztett benne. Engedelmesen magáévá tette elvben a javaslatot, és pedig Marcus Cicero indítványára, kinek ezúttal kellett először tanúságát adnia a számkivetésben megtanult hajlékonyságának, mit nem is mulasztott el megcselekedni. A módozatok megállapítása alkalmával azonban a senátus a Gaius Messius által előterjesztett eredeti tervből mégis sok lényeges pontot lealkudott; Pompeius nem kapott sem szabad rendelkezési jogot a kincstár felett, sem tulajdon legiókat és hajókat, sem a helytartóké fölött álló hatalmat, hanem a főváros élelmezési rendszerének szervezésére

mindössze tekintélyes összegeket, tizenöt segédtisztet és minden élelmezési ügyben a római birodalom egész területén teljes proconsuli hatalmat nyert a jövő öt esztendőre; mely decretumát a senátus a nép által helybenhagyatta. Különféle okok vezettek az eredeti terv e módosításaira, melyek majdnem felértek annak elvetésével; a Caesarra való tekintet, — mert épen a legfélénkebbekre nézve lett volna legfélelmesebb dolog, ha ő maga Galliában nem csak melléje, hanem alája rendeltetik társának, — Pompeius örök ellenségének és kelletlen frigytársának Crassusnak titokban működő oppositiója, kinek maga Pompeius leginkább tulajdonította tervének meghiúsulását, vagy leginkább állította, hogy neki tulajdonítja; a senátusban levő köztársasági oppositio ellenszenve minden végzés iránt, mely az állam urainak hatalmát a valóságban, vagy akár csak névleg is, kiterjesztené; végre és mindenekfelett Pompeius saját ügyetlensége, ki még akkor, midőn kénytelen volt valamit tenni, sem bírta magát ráadni, hogy bevallja, miszerint tesz valamit, hanem valódi szándékát, szokása szerint mintegy incognitoban juttatta a nyílvánosság elé, maga pedig ismeretes szerénységével kijelentette, hogy a kevesebbel is beéri. Nem csoda, hogy szaván fogták s a kevesebbet adták meg neki. Pompeius ennek dacára örült, hogy legalább akadt valami komolyabb teendője s mindenekfelett, hogy akadt illő ürügye a fővárosból való távozásra; melyet sikerült is természetesen a tartományok rovására nagy mennyiségű, olcsó gabonával ellátnia. De tulajdonképeni célját nem érte el; a proconsuli cím, melyet joga volt minden tartományban viselni, üres cím maradt, míg saját haderő nem állt rendelkezésére. Ez okból kevéssel utóbb azon második indítványt tétette a senátus előtt, miszerint bízná meg őt vele, hogy Egyiptom elűzött királyát, ha kell, fegyveres

Egyiptomi hadjárat.

erővel is, visszahelyezze trónjára. De minél világosabban kitűnt, mily nagy szüksége van a senátusra, annál inkább csökkent a senátorok engedékenysége és kímélete követelései irányában. Először is a Sibylla könyveiben írva találták, hogy isten elleni dolog római sereget küldeni Egyiptom földére; mire a jámbor senátus szinte egyhangúlag elhatározta, hogy felhágy a fegyveres beavatkozás eszméjével. Pompeius már annyira meg volt alázva, hogy a küldetést hadsereg nélkül is elvállalta volna; de javíthatatlan titkolódzási rendszeréhez ragaszkodva, ezt is csak barátai által jelentette ki, maga pedig egy másik senátor kiküldetése mellett beszélt és szavazott. Azon indítványt, mely egy, a hazára nézve oly drága ember életét könnyelműen kockára tette volna, a senátus természetesen elvetette, s a hosszúra nyúlt tárgyalások végeredménye azon határozat lett, hogy Egyiptomban egyáltaljában nem fog beavatkozni (698. jan).

56.

Egy aristokratikus restaurátió kísérlete.

Ezen ismételt visszautasításokban, melyekben Pompeius a senátusban részesült, és melyeket, ami még nagyobb baj volt ránézve, kénytelen volt megtorlatlanul elviselni, a nagy közönség, eredtek légyen bármely forrásból, természetesen a republikánusok megannyi diadalát s az egész coalitio megannyi megveretését látta; s ennek folytán a köztársasági oppositio árja folytonosan emelkedett. Már a

56.

698-iki választások eredménye is csak részben felelt meg a dynasták érdekeinek: Caesar praetori jelöltjei, Publius Vatinius és Gaius Alfius megválasztattak, de viszont a megbuktatott kormány két határozott párthíve szintén megválasztatott, és pedig Gnaeus Lentulus Marcellinus consulnak, Gnaeus Domitius Calvinus praetornak. A kö-

55.

vetkező 699. évre meg épen Lucius Domitius Ahenobarbus pályázott a consulságra, kinek megválasztatását a

fővárosban bírt befolyása és óriási vagyona folytán bajos volt meggátolni, s kiről tudta mindenki, hogy nem fog a titkos oppositióra szorítkozni. A comitiumok eszerint fellázadtak; s a senátus követte példájokat. Ünnepélyes tanácskozást tartott egy vélemény felett, melyet a senátus kivánatára elismert bölcseségű etrusk jövendőmondók készítettek bizonyos jelek és csudák felett. A mennyei kinyilatkoztatás úgy hangzott, miszerint Rómát azon veszély fenyegeti, hogy a felsőbb rendek viszálkodásai következtében a hadsereg és kincstár feletti egész hatalom egy úrra szálljon, s az állam szabadságát elveszítse, — úgy látszott, mintha az istenek mindenekfelett Gaius Messius indítványára céloznának. Az égből a republicánusok azonban csakhamar leszálltak a földre. A Capua területéről szóló törvényt Caesar többi, consulsága alatt kiadott törvényeivel együtt mindig érvényteleneknek állították s a senátusban már 697. decemberében kimondták, hogy azoknak formahibák miatt meg kell semmisíttetniök. Cicero consuláris 698. április 6-kán a senátus teljes ülésében indítványozta, hogy a campániai földfelosztási ügy tárgyalása május 15-kére tűzessék napirendre. Ez formaszerinti hadizenet vala; és annál többet mondó volt, miután oly embertől eredt, ki csak akkor vallott színt, ha diadalát már biztosnak tudta. Nyilván való volt, miszerint az aristokratia elérkezettnek vélte a pillanatot, melyben nem Pompeiussal Caesar ellen, hanem egyáltalján a tyrannis ellen a harcot megkezdheti. Előre lehetett látni, mi fog ezek után következni: Domitius nem titkolta, hogy mint consul, Caesarnak Galliából azonnal való visszahivatását szándékozik a polgárság előtt indítványozni. Aristokraticus restaurátió volt készülőben; s a capuai gyarmat megtámadásával a nemesség oda dobta a keztyűt a hatalom birtokosainak lábaihoz.

Támadás Caesar törvényei ellen.

57.

56.

A coalitio tagjainak találkozása Lucában.

Caesar, habár naponként részletes tudósításokat kapott a fővárosban történtekről, és hacsak katonai tekintetek nem gátolták, azokat déli provinciájából lehető közelből figyelemmel kisérte, eddig, legalább láthatólag nem avatkozott beléjök. De most úgy neki mint társának, sőt első sorban neki izentek háborút; most tehát cselekednie kellett, s azt gyorsan meg is tette. Épen közelben volt; az aristokratia nem tartotta szükségesnek még azon időt bevárni
56. sem, melyben ismét túl lesz az Alpokon. Crassus 698. ápril elején elhagyta a fővárost, hatalmasabb társával a szükséges teendőket megbeszélendő, s Caesart Ravennában találta. Innen mindketten Lucába mentek, hol Pompeiussal találkoztak, ki kevéssel Crassus után távozott Rómából, azon ürügy alatt, hogy Sardiniából és Afrikából gabonát szállíttat Rómába. Legnevezetesebb híveik, mint az innenső Spanyolország proconsula Metellus Nepos, Sardinia propraetora Appius Claudius és sok mások szintén ide siettek, százhúsz lictor és kétszáznál több senátor jelent meg az értekezleten, mely szemben a köztársasággal, már az új monarchikus államot képviselte. Caesar szava volt minden tekintetben a döntő. Befolyását arra használta fel, hogy a fennálló társuralkodást az egyneműbb hatalomfelosztás új alapjára fektesse és megszilárditsa. A katonai tekintetben legjelentékenyebb helytartóságok a coalitio tagjainak és pedig a két Spanyolországé Pompeiusnak, Syriáé Crassusnak, osztattak; és elhatároztatott, hogy e hivatalok nép-
54—50. végzés által öt évre (700—704) ruháztassanak rájok, s katonai úgy mint pénzügyi tekintetben megfelelő segédeszközökkel láttassanak el. A maga részére Caesar, parancs-
54. 49. nokságának, mely 700-ban volt lejárandó, 705-nek végéig leendő meghosszabbitását, s azon meghatalmazást kötötte ki, hogy légióinak számát tízre emelhesse, s hogy az általa

önhatalmúlag szedett hadak zsoldját az állampénztár fizesse. Pompeiusnak és Crassusnak továbbá, mielőtt helytartóságaikba mennének, a jövő évi (699) másodszori consulság biztosíttatott, Caesar pedig fenntartotta magának, hogy azonnal helytartóságának befejezése után, 706-ban, midőn azon tíz évnyi időköz, melynek a consulság kétszeri viselése közt a törvény értelmében le kellett folynia, ránézve már lejárt, másodízben viselhesse a legfőbb hivatalt. Azon katonai támaszul, melyre Pompeiusnak és Crassusnak a fővárosi viszonyok rendezésére annál inkább szükségök volt, miután Caesarnak eredetileg e célra szánt légióit most a transalpini Galliából nem lehetett kivonni, azon légióknak kellett szolgálniok, melyeket a spanyol és syriai seregek számára újonnan szedendők voltak, s melyeket csak akkor szándékoztak Itáliából különböző rendeltetési helyeikre elindítani, midőn ezt magok tanácsosnak és célszerűnek fogták látni. Ezzel a fő kérdések meg valának oldva; az alárendelt ügyek, mint a fővárosi oppositio ellenében követendő taktika megállapítása, a jelöltségeknek a közelebbi évekre való megállapítása s más effélék elintézése nem sok nehézséggel járt. Azon személyes meghasonlásokat, melyek a békés összeműködésnek útjában álltak, a közvetítés nagymestere szokott könnyűségével kiegyenlítette s az ellentétes elemeket rákényszerítette, hogy egymással megférjenek. Pompeius és Crassus közt a collegiális egyetértést, legalább külsőleg ismét helyreállította. Még Publius Clodiust is rábírta, hogy gyülevész hadával együtt békén viselje magát és Pompeiust többé ne zaklassa — ami nem legkisebb csudatétele volt a hatalmas varázslónak. — A körülmények mutatják, miszerint a függőben levő kérdések ezen megoldása nem önálló és egymással egyenrangú versenyben álló hatalmasok compromissumának, hanem tisztán Caesar aka-

55.

48.

Caesar szándékai e találkozáson.

ratának műve volt. Pompeius helyzete Lucában a hatalomtól megfosztott menekülőé volt, ki ellenfeléhez fordul támogatásért. Pompeius, akár utasította volna Caesar őt vissza és nyilvánította volna a coalitiót feloszlottnak, akár fogadta fel és tartotta fenn vele a szövetséget régi alakjában — politikai tekintetben mindkét esetben semmivé volt téve. Ha ez esetben Caesarral nem szakított, frígytársának tehetetlen jobbágyává lett. Ha ellenben Caesárral szakít, és, ami nem igen volt valószínű, még most is képes az aristokratiával egy coalitióba egyesülni, ezen, az ellenfelek szükségből és az utólsó pillanatban kötött szövetsége még ez esetben is oly kevéssé lett volna félelmes, hogy ennek elhárítása aligha bírhatta volna Caesart az említett engedmények megtételére. Crassus végre komoly versenyre Caesárral semmikép nem kelhetett. Bajos megmondani, mily okok bírták rá Caesart, hogy túlnyomó helyzetét szükségtelenül feladja és hogy most önként adja meg versenytársának azt,
60. amit még a 694-iki frigy megkötésekor is megtagadott tőle, s amit ez azóta, azon világos szándékkal, hogy Caesar ellen fegyverrel bírjon, különböző utakon Caesar tudta nélkül, sőt akarata ellenére hiába törekedett elnyerni: a második consulságot és a hadsereget. Igaz ugyan, hogy Pompeius nem maga állíttatott egy hadsereg élére, hanem egyúttal régi ellensége és Caesar régi szövetségese Crassus is; és kétségtelen, miszerint Crassus csak azért kapott oly tekintélyes haderőt, hogy vele Pompeius új hatalmát ellensúlyozhassa. Ennek dacára Caesar végtelen sokat vesztett az alkuban, mert vetélytársa addigi tehetetlenségét egy jelentékeny parancsnoksággal cserélte fel. Lehet, miszerint Caesar úgy érezte, miszerint még nem uralkodik eléggé katonáin arra nézve, hogy őket teljes bizalommal vezethesse a birodalom formaszerinti tekintélyei elleni hábo-

rúba, s ennek folytán érdekében állt, hogy ne most kényszeríttessék, Galliából való visszahivatása által a polgárháborúra; de ama kérdés, ha valjon fog-e polgárháborúra kerülni a dolog vagy nem, e pillanatban sokkal inkább függött a fővárosi aristokratiától, mintsem Pompeiustól, s ez Caesarnak legfeljebb arra szolgálhatott volna okul, hogy Pompeiussal nyíltan ne szakítson, nehogy e szakítás által az ellenzéket felbátorítsa, nem pedig arra, hogy megadja neki azt, amit Lucában megadott. Lehet hogy tisztán személyes okoknak is részök volt elhatározásában: lehet, miszerint Caesar megemlékezett róla, hogy egykor hasonlóan minden hatalom nélkül állt szemben Pompeiussal, s hogy csupán ennek, az igaz, hogy inkább gyöngeségből mintsem nagylelküségből eredt visszalépése mentette őt meg az elveszéstől, valószínű, hogy nem akarta szeretett, és férjét őszintén szerető leányának lelkét megtörni — Caesar lelkében sok minden megfért még az államférfi mellett. Döntő indokul azonban kétségen kívül a Galliára való tekintet szolgált. Caesar — nem úgy mint életírói — Gallia meghódítását nem mellékes vállalatnak tekintette, melynek célja neki a korona elnyerésére segédkezet nyujtani, hanem meg volt róla győződve, hogy ettől függ hazájának külső biztossága s belső újjászervezése, szóval egész jövője. Hogy e hódítást zavartalanul befejezhesse s nehogy most azonnal kelljen az itáliai viszonyok kibonyolításához fognia, minden tétovázás nélkül lemondott versenytársa feletti túlnyomó helyzetéről és Pompeiusnak annyi hatalmat adott kezébe, hogy a senátussal és pártjával elbánhasson. Nagy politikai hiba volt ez, ha Caesarnak nem volt más szándéka, mint hogy lehető gyorsan Róma királyává lehessen; de a nagy ember dicsvágya a koronánál magasabban álló célok után is törekedett. Bízott magában, hogy képes egymás

mellett és egyszerre folytatni és befejezni két nagy művet: Itália belviszonyainak rendezését, és egy új és friss talaj megszerzését és biztosítását Itália civilisátiója számára. E két feladat természetesen sokszor elállta egymásnak útját; galliai hódításai többet gátolták, mintsem előmozdították a trónra vezető útjában. Keservesen meglakolt érte,
56. hogy az itáliai forradalmat, melyet 698-ban elintézhetett
48. volna, 706-ra halasztotta. De Caesar úgy is mint államférfi, úgyis mint hadvezér túlmerész játékot szeretett űzni, és magában bízva s elleneit megvetve, nekik mindig sokat s néha minden mértéken felül sokat adott előre.

Az aristokratia meghajlik.

Most tehát az aristokratián volt a sor jóvá tenni amit kockáztatott, s oly merészen megindítani a háborút, amily merészen azt megizente. De nincs nyomorúságosabb látvány, mint midőn a gyávát azon szerencsétlenség éri, hogy egyszer egy merész elhatározásra szánja el magát. Az aristokratia egyszerűen nem volt elkészülve semmire. Mintha senkinek sem jutott volna eszébe annak lehetőségére csak gondolni is, hogy Caesar még védelmezhetné magát, sőt hogy Pompeius és Crassus vele újolag és szorosabban, mint bármikor azelőtt, egyesülhetnének. Ez hihetetlennek látszik; de megfoghatóvá lesz, ha szemügyre veszszük azon egyéneket, kik e korban a senátusban az alkotmányos ellenzéket vezették. Cato még távol volt*); a senátus legbefolyásosabb embere ez idő szerint Marcus Bibulus volt, a

56. *) Cato még nem volt Rómában, midőn Cicero 698. március 11-én Sertorius mellett beszélt (*pro Sest.* 28, 60), s midőn a senátus a lucai végzések következtében Caesar légióinak ügyét tárgyalta
55. (Plut. *Caes.* 21); csak a 699. kezdetén tartott tárgyalásokban látjuk
56. őt ismét működni, és miután télen utazott (Plut. *Cato min.* 38), 698.
56. végén kellett Rómába visszatérnie. Eszerint 698. februárban nem is védelmezhette Milót, amint ezt némelyek egy félreértés segélyével Asconiusból (35. 53. l.) következtették.

passiv ellentállás hőse, valamennyi consuláris közt a legönfejűbb és legtompább elméjű. Fegyvert fogtak csak azért, hogy amint az ellenség kardjára ütött, letegyék: a lucai értekezleteknek puszta híre elég volt arra, hogy az aristokratia a komoly ellenszegülésnek még gondolatával is felhagyjon; s az aggódók nagy tömegét, vagyis a senátus óriási többségét visszatérítse egy szerencsétlen órájában megszegett alattvalói kötelességeihez. Nem volt többé szó a juliusi törvények érvényének megvizsgálásáról, melynek tárgyalási napja már kitűzetett; a senátus végzése a Caesar által saját szakállára alakított légiók zsoldjának fizetését az állampénztárra rótta; s a többség leszavazta azokat, kik a következő consuláris provinciák felosztása alkalmával Caesartól mindkét Galliát, vagy legalább az egyiket, meg akarták vonni (698. május végén). A senátus ekként nyílvánosan megvezeklett. Titokban az egyes urak, halálra ijedten saját vakmerőségök felett, egymásután eljöttek békét kérni a hatalmasaktól és nekik feltétlen engedelmességet fogadni — és ez úton legelől járt Cicero, ki szószegésének megbánásával kissé elkésett; de legalább, viselt dolgaira célozva oly megtisztelő címekkel ruházta fel önmagát, melyek közelebb álltak az igazsághoz mint az öndicsőítéshez.*) A hatalom urai természetesen megkérleltették magokat, a bocsánatot nem tagadták meg senkitől, miután senki kedvéért sem volt érdemes kivételt tenni. Hogy megítélhessük, mily gyorsan változott meg az aristokratikus körök hangulata a lucai végzések nyilvánosságra jutása után, méltó azon röpiratokat, melyeket Cicero kevéssel előbb közrebocsátott, összehasonlítani azon palinodiával, melynek feladata volt bűnbánatát és jó szándékait nyilvánosan constatálni.**) 56.

*) *Me asinum germanum fuisse* (*ad Att.* 4, 5, 3).

**) E palinodia Ciceronak azon még meglevő beszéde, melyet a

Az új monarchiai kormányzat megállapítása.

A hatalom birtokosai most teljesen tetszésök szerint, és alaposabban, mint azelőtt, rendezhették Itália viszonyait. Itália és a főváros tényleg őrséget kaptak, mely azonban nem állt összegyülekezve fegyverben, és az állam urai egyikének személyében katonai parancsnokot. Azon hadak közől, melyeket Crassus és Pompeius Syria és Spanyolország számára szedtek, az előbbiek ugyan elmentek keletre; Pompeius azonban a két spanyol tartományt alparancsnokai által a már bennök levő őrségek segélyével kormányoztatta, az új, névleg Spanyolországba szánt légiók tisztjeit és katonáit pedig szabadságra bocsátotta, s velök együtt maga is Itáliában maradt. — A közvélemény néma ellenszegülése ugyan fokozódott, amint mind többen és mind világosabban belátták, miszerint a hatalom birtokosai arra törekszenek, hogy a régi alkotmánynak véget vessenek s a kormányzat és közigazgatás létező viszonyait a lehető legkíméletesebb úton a monarchia keretébe beilleszszék; de a közönség engedelmeskedett, mert kénytelen volt vele. Először is a legfontosabb ügyek, s nevezetesen a hadügyek és a külviszonyokat érdeklő minden kérdések a senátus megkérdezése nélkül, hol népvégzés utján, hol az uralkodók puszta tetszése szerint, intéztettek el. A Lucában megállapított határozatok közől a galliai katonai parancsnokságra vonatkozót Crassus és Pompeius, a Spanyolországról és Syriáról szó-

---

55. 56. 699. év consulainak adandó tartományok ügyében tartott, 698. május végén. Ellendarabjai a Sestius mellett és Vatinius ellen, valamint az etrusk jövendőmondók véleménye felett márciusban és áprilisban tartott beszédei, melyekben az aristokratiai kormányt tőle telhetőleg dicsőíti s nevezetesen Caesarról meglehetősen félvállról beszél. Azt csak helyeselhetjük, hogy Cicero, mint maga bevallja (*ad Att.* 4, 5, 1), visszatért engedelmességének e bizonyító okmányát még legbizalmasabb barátainak is szégyellte megküldeni.

lókat pedig Gaius Trebonius néptribún közvetlenül a polgárság elé terjesztették, s ezen kívül is több fontos helytartóság pusztán népvégzés utján töltetett be. Hogy a hatalom urai, ha seregöket tetszésök szerint meg akarják szaporítani, nem szorulnak a hatóságok beleegyezésére, azt Caesar elég világosan megmutatta; ép így minden habozás nélkül kölcsön adták egymásnak hadaikat, amint például Caesar Pompeiustól a gall, Crassus pedig Caesartól a parthus háború számára kapott ily collegiális támogatást. A transpadanusokkal, kiket a fennálló alkotmány értelmében csak a latín jog illetett meg, Caesar, igazgatása alatt, tényleg úgy bánt, mint teljes jogú római polgárokkal.*) Míg az újon

*) Világosan megmondva ez nincs sehol. De az, hogy Caesar a latín községekből, vagyis tartományának túlnyomólag nagy részéből egyáltaljában ne szedett volna katonát, már magában véve is teljesen hihetetlen, s egyenesen meg van cáfolva azon tény által, hogy az ellenpárt a Caesar által besorozott legénységet lenézőleg „legnagyobb részben a Pon túli gyarmatokból származottnak“ nevezte (Caesar *b. c.* 3, 87); mert nyilvánvaló, hogy ezalatt Strabo latín gyarmatai (Ascon. *in Pison.* 3. l.; Sueton *Caes.* 8) értetnek. Latín cohorsoknak azonban Caesar galliai seregében nyomukra sem akadunk; sőt ő maga nyíltan megmondja, miszerint minden újoncot, kit a cisalpini Galliában besorozott, a légiókhoz csatolt vagy a légiókba beosztott. Lehetséges, hogy Caesar a katonaszedéssel összekötötte a polgárjog adományozását; de valószínűbb, hogy e tekintetben inkább pártjának felfogásához ragaszkodott, mely a transpadanusoknak nem annyira megszerezni igyekezett a római polgárjogot, mint inkább úgy tekintette őket, mint akiket az már törvényesen megillet. Csak ez adhatott okot azon szállongó hírekre, melyek szerint Caesar a transpadanus községekben a municipális alkotmányt önhatalmúlag életbe léptette (Cic. *ad Att.* 5, 3, 2. *ad fam.* 8, 1, 2). Ez magyarázza meg azt is, miért nevezi Hirtius a Pon túli városokat „római polgárok gyarmatainak“ (*b. g.* 8, 24) és miért bánt Caesar az általa alapított Comum-mal úgy mint polgárgyarmattal (Sueton *Caes.* 28; Strabo 5, 1. 213. l.; Plutarch *Caes.* 29), míg az aristokratia mérsékelt pártja

szerzett területek szervezése eddig a senátus bizottságának dolga volt, Caesar tisztán saját belátása szerint szervezte a maga nagy kiterjedésü gall hódításait és például minden további felhatalmazás nélkül alapított polgárgyarmatokat, mint Például Novum-Comumot (Como) ötezer települővel. Piso a thrák, Gabinius az egyiptomi, Crassus a párthus háborút anélkül viselték, hogy a senátust megkérdezték, vagy a régi szokáshoz híven neki csak jelentést is tettek volna, s hasonló módon adományoztattak és hajtattak végre diadalmenetek és más kitüntetések anélkül, hogy érettök a senátus a szokásos üdvözletet megkapta volna. Világos, hogy ez nem csupán a formák elhanyagolását jelenti, mi annál kevésbbé lenne megérthető, miután a legeslegtöbb esetben nem is lehetett a senátus ellenkezésétől tartani. Ez inkább azon jól kiszámított szándékkal történt, melylyel az állam urai a senátust a katonai ügyek s a magasabb politika teréről leszorítani, és a közigazgatásban való részvételét a pénzügyi kérdésekre és a belügyekre korlátolni igyekeztek; amit az ellenfél is észrevett, s mely eljárás ellen, amennyire tehette, senátusi végzések és bűnfenyítő vádak segélyével protestált is. Mialatt az állam urai a senátust a fődolgokban ekként háttérbe szorították, a kevésbbé veszélyes népgyüléseket még ezentúl is felhasználták — előre gondoskodván róla, nehogy az utca urai az állam urainak útjába akadályokat gördíthessenek; — sok esetben azonban még ezen üres keretnek sem vették hasz-

---

neki csak azon jogot tulajdonította, melylyel a többi Pon túli község bírt, vagyis a latint, a túlzók pedig a településeknek adott városi jogot egyáltalján semmisnek nyilvánították, tehát a comumiaknak még azon privilegiumaikat sem ismerték el, melyek valamely latín municipális hivatal viseléséhez voltak kötve (Cic. *ad Att.* 5, 11, 2; Appian *b. c.* 2, 26).

nát, hanem leplezetlenül követték az autokratia eljárási rendszerét.

A lealázott senátusnak akarva nem akarva bele kellett nyugodnia helyzetébe. Az engedelmes többség vezére Marcus Cicero maradt. Azon ügyvédi képessége, melylyel minden dolog számára tudott okot vagy legalább szép szavakat találni, használhatóvá tették, és valódi caesari gúny rejlett abban, midőn a hatalom urai azon embert használták a szolgaiság szószólójaként, kit leginkább használt az aristokratia az ellenök intézett tűntetésekre. Ezért megbocsátották neki, hogy egy kis ideig kedve kerekedett az ár ellen úszni, de előbb minden módon biztosították magokat alattvalói hűsége felől. Testvérének azért kellett tiszti állomást vállalnia a gall seregben, hogy mintegy kezesül szolgáljon érette; őt magát pedig Pompeius rákényszerítette, hogy alatta egy alparancsnoki hivatalt fogadjon el, ami módot nyujtott arra, hogy illő úton bármely percben száműzhető legyen Rómából. Clodiusnak ugyan meghagyták, hogy őt egyelőre békében hagyja; de Caesar ép úgy nem hagyott fel Cicero kedveért Clodiusszal, mint nem Clodius kedveért Ciceróval; s a haza nagy megmentője és a szabadság nem kevésbbé nagy előharcosa a samarobrivai főhadiszálláson csak úgy versenyeztek egymással az előszobázásban, s nem az ő erényök volt, hogy Rómának nem akadt Aristophanese, ki e nemes versenyt érdeme szerint méltányolhatta volna. De nemcsak ugyanazon vesszőt tartották maradandóan függve Cicero feje felett, melynek csapásait egyszer már oly fájdalmasan érezte; aranybékókat is raktak kezére. Aggasztóan bonyolódott pénzügyi viszonyaiban jól estek neki a Caesartól kapott kamatnélküli kölcsönök és társfelügyelősége Caesar építkezései felett, melyek óriási összegeket hoztak forgalomba és nem egy halhatatlan senátusi

A senátus a monarchia alatt. Cicero s a többség.

beszéd megakadt a szónok torkában, midőn Caesar ügynöke jutott eszébe, ki ülés után egy lejárt váltóval állhatott elibe. Megfogadta tehát, „hogy ezentúl nem fogja többé kutatni, mit kíván a jog és becsület, hanem a hatalmasok kegyét fogja keresni“ és hogy „oly hajlékony lesz, mint a füle cimpája“. Fel is használták arra, amire használható volt: mint ügyvédet, mely minőségben gyakran jutott azon sorsra, hogy felsőbb rendeletre épen legnagyobb ellenségeit kellett védelmeznie; és mindenek felett a senátusban, hol a dynastáknak majdnem rendes közegökül szolgált és megtette azon indítványokat „melyeket mások ugyan helyeseltek, ő maga azonban nem“; sőt mint az engedelmesek többségének elismert vezére, még némi politikai jelentőségre is bírt vergődni. Úgy mint Ciceroval, bántak el az uralkodó collegiumnak más, a félelemre, hízelgésre vagy aranyra nézve hozzáférhetőbb tagjaival is és sikerült azt egészben véve az engedelmességben megtartaniok. — Volt ugyan még egy töredék az ellentáborban, mely legalább nem változtatta meg elveit és melyet sem megijeszteni sem megnyerni nem lehetett. Az állam urai meggyőződtek róla, hogy oly kivételes rendszabályok, minők Cato és Cicero ellenében alkalmaztattak, ügyöknek többet ártanak mintsem használnak s hogy kisebb baj rájok nézve a republikánusok alkalmatlan oppositióját eltürni, mintsem az opponálókból köztársasági vértanúkat csinálni. Ez okból elnézték, hogy Cato ismét visszatérjen (698 végén) és innen fogva az állam urainak a senátusban s a piacon, gyakran életveszély közt ismét oly ellenzéket csináljon, mely tiszteletreméltó volt ugyan, de egyúttal, fájdalom, nevetséges is. Elnézték, amint Trebonius indítványai alkalmával a vásártéren, változatosság kedveért ismét birokra kerítette a dolgot, s amint a senátusban indítványozta, hogy Caesar

Cato és a kisebbség.

56.

proconsul, az usipetek és tencterusok elleni hitszegő eljárása miatt e barbároknak kezökbe szolgáltassék. Nem törődtek vele, hogy Cato Sanchoja, Marcus Favonius, midőn a senátus azon végzést hozta, hogy Caesar legióinak zsoldját az állampénztár fizesse, a curia ajtajához rohant és kikiáltotta az utcára, hogy a haza veszélyben forog; hogy ugyanez azon fehér köteléket, melyet Pompeius beteg lábán viselt, szokott bohócz modorában, áthelyezett diadémnak keresztelte el; hogy Lentulus Marcellinus consuláris, amint a közönség tapsokban nyílvánította neki tetszését, biztatta a gyülekezetet, hogy iparkodjék a véleménynyílvánítás ezen jogát most, midőn még szabad tennie, lehető buzgón gyakorolni; s hogy Gaius Ateius Capito néptribún Crassust, Syriába indulása alkalmával az akkori theologia minden formaszerűségeivel nyílvánosan felajánlotta áldozatúl a gonosz szellemeknek. Egészben véve mindezek csak az elkeseredett kisebbség üres tűntetései valának; de azért azon kis párt, melyből eredtek, annyiban fontossággal bírt, amennyiben egyfelől táplálta és jelszavakkal ellátta a titokban forrongó köztársasági oppositiót, másfelől pedig a senátus többségét, mely lelke mélyében ugyanily indulattal viseltetett az állam urai iránt, koronként egyes, ezek ellen intézett határozatokra ragadta. Mert a többség is szükségét érezte annak, hogy elfojtott bosszúságát néha és alárendelt fontosságú dolgokban kiöntse és nevezetesen, hogy nagy ellenfelei elleni haragját, az akaratuk ellenére szolgálók szokásaként legalább apró ellenségeivel éreztesse. Ahol csak szerét ejthette, a hatalom birtokosainak eszközeit szelíden oldalba rúgta: így Gabiniustól megtagadta a kért hálaünnepet (698), s Pisót tartományából visszahítta, így, 56.
midőn Gaius Cato néptribún a 699-re szóló választások 55.
megejtését mindaddig meggátolta, míg az alkotmányos

párthoz tartozó Marcellinus consul még hivatalban volt, az egész senátus felöltötte a gyászruhát. Még Cicero, bármily alázatosan viselte is magát mindig az állam uraival szemben, sem tudta megállni, hogy egy egyiránt mérges és ízléstelen röpiratot ne adjon ki Caesar ipja ellen. De úgy a senátus többségének ezen ellenzéki velleitásai, mint a kisebbség eredménytelen ellenszegülése csak annál világosabban elárulták, hogy a kormány, valamint egykor a polgárságról a senátusra, úgy szállt most át az állam uraira, s hogy a senátus már alig volt egyéb egy monarchicus, de egyúttal a monarchia-ellenes elemek absorbeálására felhasznált államtanácsnál. „E három emberen kívül senki sem nyom többé valamit a latban; az uralkodók mindenhatók és gondoskodnak róla, hogy eziránt mindenki tisztában lehessen magával; az egész állam mintha át volna alakulva, engedelmeskedik urainak; a mi nemzedékünk nem fogja e dolgok fordulatát megérni" — így panaszkodnak a megbuktatott kormány hívei. Nem is respublikában élt már ekkor Róma, hanem a monarchiában.

Tartós ellenzék a választásokban.

Míg azonban az állam ügyeinek intézésében a hatalom birtokosai korlátlanul jártak el, a politikai életnek volt még egy, a tulajdonképeni kormányzástól némi tekintetben elkülönzött mezeje, melyet könnyebb volt védelmezni és nehezebb meghódítani: a rendes hivatalnokválasztások és az esküdtszékek tere. Hogy ez utóbbiak nem voltak a politikának közvetlenül alárendelve, hanem mindenütt s mindenek felett Rómában ugyanazon szellem uralma alatt álltak, mely az államban is uralkodott, az magától értetik. A hivatalnokok választása jogszerint ugyan az állam tulajdonképeni kormányzatának körébe tartozott; miután azonban az államot e korban a dolog lényegét tekintve, leginkább rendkívüli hivatalnokok, sőt semmi címmel sem bíró

emberek igazgatták, és ha az antimonarchikus párthoz tartoztak, még a rendes legfőbb hivatalnokok sem voltak képesek csak némileg érezhető módon is befolyást gyakorolni az állam gépezetének működésére, ezáltal a rendes hivatalnokok mindinkább bábokká sülyedtek, amint a legellenzékiebbek közölök egyenesen és teljes joggal el is mondják magukról, hogy tehetetlen zérusokká lettek, választatásuk tehát puszta tűntetéssé lett. Ennek folytán, miután az ellenzék a tulajdonképeni harctérről már végkép le volt szorítva, a harcot a választásokban és pörök segélyével mégis képes volt folytatni. A hatalom urai mindent elkövettek, hogy a győzelem e téren is az övék legyen. A választásokra vonatkozólag a jelöltek lajstromát a legközelebbi évekre közmegegyezéssel már Lucában megállapították, és minden eszközt felhasználtak, hogy kitüzött jelöltjeiket keresztül is vihessék. Legtöbb pénzöket a választási izgatásokra költötték el. Caesar és Pompeius seregeiből évenként igen sok katona bocsáttatott szabadságra, hogy Rómában a szavazásban részt vehessen. Caesar maga Felső-Itáliából, lehető közelből szokta a választási mozgalmakat vezetni és rájok felügyelni. Ennek dacára csak igen tökéletlenül érték el céljokat. Pompeius és Crassus 699-re 55.
a lucai szerződés értelmében ugyan megválasztattak consuloknak s az ellenzék egyetlen kitartó jelöltjét, Lucius Domitiust szerencsésen megbuktatták; de még ezt is csak nyílt erőszakkal bírták elérni, mely alkalommal Cato megsebesült és más szerfelett botrányos dolgok mentek végbe.
A következő, 700-ra szóló consulválasztás alkalmával pe- 54.
dig Domitius, a coalitio minden erőlködései dacára csakugyan megválasztatott, s most Cato is győzött a praetorságra való pályázásában, mely küzdelemben a múlt évben az összes polgárság nagy megbotránkozására Caesar vé-

53. dence, Vatinius által megveretett. A 701-re szóló választások alkalmával az oppositiónak másokon kívül a coalitio jelöltjeire is sikerült a legbotrányosabb választási üzelmeket oly megcáfolhatatlanul rájok bizonyítania, hogy ez, melynek fejére a botrány visszahárult, kénytelen volt kezét róluk levenni. A dynasták ezen, a választás harcterén szenvedett ismételt és erős vereségének okát némileg ugyan a megrozsdásodott gépezet kormányozhatatlan voltában, a választási processus kiszámíthatatlan véletleneiben, a középosztályok meggyőződésből fakadó oppositiójában, az e téren sokféle úton módon beavatkozó és az egyesek pártállásával gyakran sajátságos ellentétben álló magántekintetekben is kereshetjük; főokuk azonban másban rejlik. — A választások e korban leginkább azon különböző clubokтól függtek, melyekre az aristokratia volt feloszolva; s ezek a megvesztegetést rendszerré emelve, nagy kiterjedésben és a legnagyobb renddel űzték. Ugyanazon aristokratia uralkodott tehát a választásokon, mely a senátusban képviselve volt; de míg a senátusban kelletlenül engedelmeskedett, a választások terén titokban és minden felelősségre vonás ellen biztosítva, feltétlenül ellene működött és szavazott az állam urainak. Hogy a clubok választási üzelmei ellen intézett azon szigorú fenyítőtörvény, melyet Crassus mint
55. consul a polgárság által 699-ben helybenhagyatott, a nemesség befolyását e téren sehogy sem volt képes megtörni, az magától értetik s a következő évek választásaiból
a törvényszékekben. ki is tűnik. — Sok bajt okoztak a coalitionak az esküdtszékek is. Ekkori szervezetöknél fogva a bennök is nagy befolyással bíró senátusi nemesség mellett leginkább a közép-
55. osztály volt bennök a döntő tényező. Hogy 699-ben egy Pompeius által indítványozott törvény az esküdtek censusát az eddiginél nagyobb összegben állapította meg, figye-

lemreméltó bizonyítéka annak, hogy az állam urai elleni oppositio főfészkét a tulajdonképeni középosztály képezte, s hogy a magasabban álló pénzügyi körök mint mindenütt, úgy itt is, simulékonyabbak voltak nálánál. Ennek dacára a republicanus párt a törvénykezésben mégsem vesztett el minden tért, és a párt nem ugyan magokat az állam urait, de ezeknek fő eszközeit fáradhatatlanul üldözte politikai bűnfenyítő vádjaival. E pörös háború annál élénkebben folyt, miután a vádlói tiszt régi szokásnál fogva a senátori ifjúságot illette meg, s e fiatalságban, könnyen felfoghatólag több volt a köztársasági szenvedély, az eleven tehetség s a merész támadási kedv, mint idősebb rangtársaikban. Igaz ugyan, hogy a törvényszékek nem voltak szabadok; ha az állam urai komolyan vettek valamely dolgot, ép úgy nem merték tőlök az engedelmességet megtagadni, mint maga a senátus. Az oppositio, ellenei közől a legepésebb, szinte közmondásossá vált gyűlölettel főkép Vatiniust, Caesar bensőbb híveinek legvakmerőbbikét és gyanúval legkevésbé terheltjét üldözte; de ura parancsolt és Vatinius minden ellene indított pörben fölmentetett. Azonban oly emberek vádjai, kik a dialektika kardját s a gúny ostorát úgy tudták kezelni, mint Gaius Licinius Calvus és Gaius Asinius Pollio, még akkor nem tévesztették el céljokat, midőn hajótörést szenvedtek; s ezenkívül egyes esetekben sikerre is vezettek. Az oppositio természetesen többnyire csak alárendelt egyének felett bírt diadalmaskodni, de azért ez úton sikerült egyszer a dynasták legmagasabban álló és leggyűlöltebb híveinek egyikét, Gabinius consulárist is megbuktatnia. Igaz ugyan, hogy Gabinius ellenében az aristokratia engesztelhetetlen gyűlölete, mely neki a kalózháború vezetéséről szóló törvényt ép úgy nem bírta megbocsátani, mint nem azon kicsinylő bánásmódját,

melyben syriai helytartó korában a senátust részesítette, a felsőbb pénzügyi körök haragjával egyesült, melyekkel szemben ő mint Syria helytartója pártfogása alá merte venni a tartománylakosok érdekeit, sőt még Crassus boszszankodása is, kinek a tartomány átadása alkalmával kellemetlenségeket okozott. Mindezen ellenségek ellenében egyetlen ótalma Pompeius vala s ennek teljes oka volt e legtehetségesebb, legvakmerőbb s leghűbb segédtisztjét minden áron megvédeni; de Pompeius mint mindenben, úgy ez ügyben sem tudta hatalmát kellőkép felhasználni és védenceit úgy képviselni, mint tudta Caesar a magáéit: az
54. esküdtek 700 végén Gabiniust zsarolásban vétkesnek itélték és számkivetésbe küldték. — A népválasztások és az esküdtszékek terén tehát egészben véve az oppositio fölibe kerekedett a coalitiónak. Az e téren uralkodó tényezőkhöz nehezebb volt hozzáférni s így nehezebb őket terrorizálni vagy corrumpálni, mint a kormányzat és közigazgatás közvetlen közegeit. A dynasták e téren, nevezetesen a népválasztásokban az elzárt és coteriákba csoportosult oligarchia szívós erejébe ütköztek, melylyel még nem bánt el végkép az, ki uralkodásukat megbuktatta s melyet annál nehezebb megtörni, minél nagyobb titokban működik. Ezenkívül, nevezetesen az esküdtszékekben a középosztályoknak az új monarchikus kormányzat iránti ellenszenvével találkoztak, melyet minden, belőle fakadó kellemetlenségeivel együtt ép oly kevéssé voltak képesek megtörni. Mindkét téren egy csomó vereséget szenvedtek, melyek közől az ellenzék választási diadalai ugyan csak tűntetések értékével bírtak, miután a dynastáknak módjukban volt minden nekik nem tetsző hivatalnokot tényleg semmiségre kárhoztatni, amit meg is tettek; az ellenzéki szellemű fenyítő ítéletek azonban érezhető veszteséget okoztak nekik,

mert megfosztották őket használható eszközeiktől. Az adott körülmények közt a dynasták a népválasztásokat és esküdtszékeket sem eltörölni, sem kellőkép hatalmuk alá hajtani nem bírták, s az ellenzék, bármily szűk korlátok közé szoríttatott ebben is, bizonyos mértékben mégis képes volt magát a küzdtéren fenntartani.

Ellenzéki irodalom.

Még nehezebbnek bizonyúlt azonban azon téren szállni szembe az oppositióval, melyre mind buzgóbban vetette magát azon mértékben, melyben a közvetlen politikai tevékenység mezejéről leszoríttatott: az irodalomban. Már a törvényszéki oppositio is egyúttal, sőt mindenekfelett irodalmi volt, miután a beszédek rendszerint kiadattak és politikai röpiratok helyét pótolták. Még gyorsabban és élesebben hatottak a költészet támadásai. A tüzesvérű aristokrata ifjúság s talán még erélyesebben az itáliai vidéki városok mívelt középrendje, buzgalommal és szerencsével kezelte a pamphletek és epigrammok fegyverét. E téren egymás mellett küzdtek az előkelő senátorfi Gaius Licinius Calvus (672—707), ki mint szónok, pamphletíró és ügyes költő egyiránt félelmessé tudta magát tenni, s Cremona és Verona municipálisai, Marcus Furius Bibaculus (652—691) és Quintus Valerius Catullus (667—700 körül), kiknek elegáns és maró epigrammjaik gyorsan mint a nyíl, bejárták egész Itáliát és biztosan találtak, mint a nyíl. Ez évek irodalmában kivétel nélkül az ellenzéki szellem uralkodik. Epés gúnynyal van tele a „nagy Caesar“ és „egyetlen hadvezér“, a szeretetteljes ipa és vő ellen, kik az egész föld kerekségét tönkre teszik, hogy semmirekellő kegyenceiknek alkalmat szerezzenek a hosszúhajú keltáktól elszedett zsákmánynyal Róma utcáin végig pompázni, a nyugat legtávolabb fekvő szigetének zsákmányából királyi lakomákat rendezni, s az otthon maradt becsületes legények kedveseit

82—48.

102—63.

87—54.

aranyba mártott sóhajaikkal elszeretni. Catulus költeményeiben*) s az e korbéli irodalom egyéb töredékeiben némi nyomaira akadunk a személyes és politikai gyülölet azon geniálitásának, azon, őrült vígságba vagy mély kétségbeesésbe kifakadó republicanus halálküzdelemnek, mely Aristophanesből és Demosthenesből nagyobb erővel szól hozzánk. A három uralkodó közől legalább a legtöbb belátású jól tudta, hogy ezen oppositiót ép úgy nem lehet semmibe venni, mint nem lehet hatalomszóval elfojtani. — Ehelyett Caesar, amennyire lehetséges volt, a legnevezetesebb irókat személyesen megnyerni igyekezett. Már Cicero is jó részben irodalmi hírnevének köszönhette azon kiméletes bánásmódot, melyben főkép Caesar által részesíttetett; de Gallia helytartója nem röstelt még Catulussal sem, atyjának közvetítése útján, kivel Veronában személyesen megismerkedett, külön békét kötni; a hatalmas hadvezér a fiatal költőt, ki őt csak az imént a legkeserűbb és legszemélyesebb gúnyolódásokkal árasztotta el, a leghízelgőbb módon kitüntette. Sőt Caesar elég geniális volt irodalmi ellenfeleit saját harcterökre is követni, és különféle támadásaik közvetett megcáfolására kimerítő összes jelentést készített

---

55. 54. *) A ránk maradt gyűjtemény tele van a 699. és 700. évek eseményeire való vonatkozásokkal és kétségkívül ez utóbbi évben látott napvilágot; az utólsó benne említett esemény Vatinius pöre (700 aug.)

54. 57/6. Hieronymus azon állítása, mely szerint Catallus 697/8-ban halt volna meg, eszerint talán csak nehány évet téved. Abból, hogy Vatinius „consulsága alkalmával összeesküszik" nem helyesen következtették némelyek

47. azt, hogy tehát e gyűjtemény csak Vatinius consulsága (70)7 után jelent meg; mert ebből csak az következik, hogy Vatinius a munka megjelenésekor már számíthatott rá, hogy egy bizonyos évben

54. consul lesz, amire már 700-ban elég oka volt; mert neve kétségkivül rajtaállt a Lucában megállapitott jelöltek lajstromán (Cic. *ad Att.* 4, 8. b, 2).

gall háborúiról, melyben szerencsésen utánzott naivsággal fejtegette a közönség előtt hadviselésének szükséges és alkotmányszerű voltát. De a költészet és a teremtő erő végre is, feltétlenül és kizárólag a szabadság tulajdona; ez és csak ez képes még a legnyomorultabb torzalakban is a romlatlan természeteket, véglehelletével is felbuzdítani. Az irodalom minden valamire való elemei a monarchiának ellenei voltak és maradtak, s hogy Caesar maga ki merészelhetett lépni e térre, anélkül hogy rajta hajótörést szenvedjen, ennek oka is csupán abban rejlett, hogy neki magának még most is egy szabad állam nagyszerű álma töltötte be lelkét, melynek természetesen sem ellenségeit sem híveit nem volt képes megnyerni. A dynasták nem voltak korlátlanabb urai a gyakorlati politikának, mint a republikánusok az irodalomnak.*)

---

*) Catallus következő költeménye (29) 699-ben vagy 700-ban Caesar britanniai hadjárata után és Iulia halála előtt iratott. 55. 54.

Ki tudja nézni és ki tudja tűrni azt,
Hacsak nem elfajult, pazar s hivalkodó,
Hogy egy Mamurra bírja mind a sok dicsőt,
Mit bírt Comáta Gallia s Britannia?
Korcs Romulus, te nézheted s tűrheted-e ezt?
Biz elfajult, pazar vagy és hivalkodó!
Most már az úszon mindenben nyakig,
Kevélyen járja bé a háló termeket mint egy
Fehér galambka, vagy mint egy Adonis, úgy.
Korcs Romulus, te nézheted s tűrheted-e ezt?
Biz elfajult, pazar vagy és hivalkodó!
Azért voltál csupán te imperátor hát
Nyugat legtávolabb szigetjén nemde, hogy
Elkoptatott nemző tagod majd szélnek verjen így
Két vagy háromszáz millió sesterzet is?
Talán kevés, mit e fonák bőmarkúság
Máris kiszórt? tán nem sokat korhelykedett?

Új kivételes rendszabályok elhatározása. 54.

Ezen, bár hatalommal nem bíró, de azért alkalmatlan és vakmerő oppositio ellen komolyan fel kellett lépni. E tekintetben úgy látszik, Gabinius elitéltetése (700 végén) töltötte meg csordultig a kelyhet. Az uralkodók közmegegyezéssel elhatározták, hogy, bár csak ideiglenesen, dictátorságot léptetnek életbe, s ennek útján új kényszerrendszabályokat visznek keresztül, nevezetesen a választásokra és esküdtszékekre vonatkozólag. E határozat végrehajtását Pempeius vállalta magára, mint az, kit első sorban illetett

---

Először apja jószágát pazalta el,
Aztán a pontusbéli zsákmányt, és utóbb
Ibérit, mit tud jól aranyvizes Tagus.
Ezt félitek ti gallusok s britannusok!
Mért e gonoszt ápolnotok? mit tud ő mást,
Mint dús jószágokat torkára verni csak?
Azért valál csupán csak imperátor hát ugyé
Hogy ip s vő mindent imígy elpusztítsatok?

A formiaei Mamurra, Caesar kegyence és egy ideig a gall háborúkban tisztje seregében, alkalmasint kevéssel e költemény kelte előtt visszatért a fővárosba, és ez időben valószínűleg sokat emlegetett és pazar fénynyel kiállított templomának építésével a Celius hegyén, volt elfoglalva. A pontusi zsákmány alatt a mytilenei értendő, melyben Caesárnak, mint a Bithynia és Pontus helytartójának seregében 79. 675-ben szolgált tisztnek, szintén része volt; az ibéri alatt pedig azon harci szerzemény, melyre mint a tulsó Spanyolország helytartója tett szert. — Ártatlanabb e mérges, és Caesart keserűen érintő gyanúsításnál (Suet. *Caes.* 73) ugyane költőnek egy más, körülbelől ugyanez időtájt írt költeménye (11), melyet szintén közlünk, miután egy épen nem pathetikus bizottság pathetikus bevezetésével az új dynasták egész törzskarát, mely a lebujból egyszerre a főhadiszállásra avançiroz, Gabiniust, Antoniust s a többieket rendre, erősen persiflálja. Nem szabad felednünk, hogy oly időben íratott, midőn Caesar a Rajna és a Themse partjain harcolt, s midőn Crassusnak a parthusok, Gabiniusnak pedig Egyiptom elleni hadjárata előkészíttetett. A költő, mintha a hatalmasok valamelyikétől szintén remélne

meg Róma és Itália kormányzása; s eljárása magán is viselte Pompeius elhatározásban és cselekvésben való nehézkességének bélyegét, és újra megmutatta, hogy még akkor sem képes nyíltan színt vallani, midőn parancsolni akar s azt meg is teheti. A dictátorság szüksége célzásokkal, és pedig nem Pompeius által tett célzásokkal már 700 végén, szóba hozatott a senátusban. Bevallott okául a fővárosi clubok és bandák szakadatlan üzelmei szolgáltak, melyek megvesztegetés és erőszak segélyével csakugyan a legártalmasabb nyomást gyakorolták a választásokra úgy mint az esküdtszékekre és a zenebonát bennök maradandóvá tették; és meg kell adnunk, hogy könnyűvé tették az állam uraira nézve kivételes rendszabályaik igazolását. De még a szolgai többség is, könnyen felfogható módon, vonakodott megadni azt, amit nyíltan követelni, még maga a leendő dictator is restelni látszott. Midőn ezután a 701-iki consulságra szóló választásokban üzött példátlan izgatás a legbotrányosabb jelenetekre vezetett, midőn a választások a

54.

53.

egy vagy más hivatalt, két védencének, elutazásuk előtt a következő utasitást adja:

„Furius s Aurelius, kész kísérői Catullusnak, bár menne is India legvégső határára, hol azt a keleti tenger messze elharsogó habjai verdesik; akár a hyrkánok- s puhult arábokig, vagy szákokig s nyilhordó párthokig; akár odáig, hol a hétágú Nilus festi vizével a tenger hullámait. Vagy ha a magas Alpokon mászna is fel, megnézni onnét nagy Caesar emlékeit, Gallia Rhénusát és a világ végén a szörnyű britannusokat. Tudom, mindazt, mit rám az égiek akaratja mérne, ti velem örömest megkisérlenétek. (De most csak arra kérlek titeket), adjátok meg szeretőmnek e nem kedvező izenetemet: éljen egészségben a maga latraival, kiket száz számra ölelget össze, bár igazán egyet sem szeret is, csak szívja mindnyájából a velőt. És az én eddigi szerelmemre ne számoljon többé; az ő vétke miatt elhervadt az, mint mező szélén a virág, melyet az ott végig haladt eke megsebzett volt."

kitűzött időn túl egy egész évig elkéstek, és hét havi inter-
53. regnum után csak 701. juliusában voltak megtarthatók. Pompeius e tényeket alkalmul használta a dictátorságot, mint az egyetlen eszközt, melylyel a csomót, ha megoldani nem is, de ketté vágni lehet, mind határozottabban ajánlani a senátusnak; de a döntő parancsszót még mindig nem tudta kiejteni. És ez talán még sokáig ki nem ejtetett volna, ha a republicánus ellenzék legvakmerőbb párthíve,
Milo. 52. Titus Annius Milo a 702-re szóló consulválasztások alkalmával ellenjelöltként nem lép a sorompóba a dynasták jelöltjei, Quintus Metellus Scipio és Publius Plautius Hypsaeus ellen, kik mindketten személyes benső viszonyban álltak Pompeiussal s feltétlen hívei valának. Milo, phisikai bátorságával, meglehetős ármánykodási és adósságcsinálási tehetségével és mindenekfelett nagy mértékben veleszületett és gondosan kifejlesztett szemtelenségével némi hírnévre tett szert e kor politikai iparlovagjai közt, s a maga mesterségében Clodius után a legkülönb ember, s mint ilyen, ennek természetesen halálos ellensége és versenytársa volt. Miután az utcák ezen Achillesét a dynasták szerezték meg magoknak, s az, ezeknek beleegyezésével folytatta az ultrademokrata szerepét, az utcák Hectorának a dolgok természetes rendjénél fogva aristokratává kellett lennie, s a köztársasági ellenzék, mely most kész lett volna magával Catilinával is szövetkezni, ha ez neki felajánlta volna magát, Milot készségesen elismerte ügye előharcosának minden zenebonában. És azon kevés győzelmet, melyet a harctéren aratott, csakugyan csakis Milonak és jól begyakorolt vívó-bandájának köszönhette. Ennek folytán Cato és övéi viszont Milot támogatták a consulság elnyerésében; még maga Cicero sem tudta megállni, hogy elleneinek ellenfelét, hosszú időn át saját ótalmazóját, ne ajánlja; s miután Milo

megválasztatására sem pénzt sem erőszakot nem kímélt, az már bizonyosnak látszott. Az állam uraira ez nemcsak új és érzékeny vereség, hanem valóságos veszély lett volna; mert előre látható volt, hogy a vakmerő pártembert mint consult nem lesz oly könnyű semmiségre kárhoztatni, mint Domitiust s a tisztességes oppositio más embereit. Ekkor történt, hogy nem messze a fővárostól az appiusi úton Achilles véletlenül összetalálkozott Hectorral, s hogy a kettőnek bandája verekedésre fogta a dolgot, melyben Clodius maga kardvágást kapott vállán és kénytelen volt egy közel fekvő házba menekülni. Mindez Milo meghagyása nélkül történt; miután azonban a dolog már ennyire jutott és a viharral már akarva nem akarva szembe kellett szállania, Milo úgy hitte, hogy kívánatosabb, sőt kevésbbé veszélyes is lesz rá nézve a megkezdett munkát befejezni, mintsem félbe szakítani; megparancsolta tehát embereinek, hogy Clodiust húzzák ki rejtekéből s vágják le (702. jan. 13). A dynasták pártjának utcai vezérei, Titus Munacius Plancus, Quintus Pompeius Rufus és Gaius Sallustius Crispus néptribúnok ez eseményben kedvező alkalmat láttak arra, hogy uraik érdekében Milo jelöltségét megbuktassák és Pompeiusnak a dictátorságot megszerezzék. — A csőcselék legalja, főkép a szabadon bocsátottak és a rabszolgák Clodiusban védnöküket és leendő szabadítójukat vesztették; könnyű volt tehát a szükséges izgatottságot előidézni. Clodius véres holttestét a vásártér szószékén közszemlére kitették s amint az alkalomhoz illő beszédek elhangzottak, megindult a zenebona. Máglyául a nagy szabadító holtteste számára a perfid aristokratia fészkét szemelték ki: a gyülevészhad a holttestet a tanácsházba vitte s ezt felgyujtotta. Erre Milo háza elé vonult s azt ostrom alá fogta, míg ennek bandája a támadókat nyilaival el nem űzte. Innen Pompeius és

Clodius megöletése.

52. Anarchia Rómában.

consuli jelöltjeinek házai elé ment, amazt dictátorul, ezeket consulokul üdvözölte, innen ismét az időközi király Marcus Lepidus házához, kinek feladata volt a consulválasztásokat vezetni. Midőn ez, kötelességéhez híven, vonakodott a választást az ordítozó csőcselék kívánságára azonnal megtartatni, őt is öt napig ostrom alatt tartották saját házában.

Pompeius dictátorsága.

— De a botrányos jelenetek rendezői ezzel lejátszták szerepöket. Urok és mesterök ugyan el volt tökélve, hogy e kedvező véletlent felhasználja nemcsak Milonak megbuktatására, hanem a dictátorság megragadására is; de ezt nem fütykösökkel felfegyverzett csőcseléktől, hanem a senátustól akarta megkapni. Pompeius hadakat vont össze a fővárosban lábra kapott és csakugyan mindenkire nézve elviselhetlenné lett fejetlenség elfojtására; s egyúttal megparancsolta azt, amit eddig kért, és a senátus engedelmeskedett. Az csak kicsinyes zugprókátorkodás volt, hogy a proconsul Pompeius Cato és Bitulus indítványára addig viselt hivatalainak megtartása mellett dictátor helyett „társ nélküli consullá“ neveztetett (a 702-iki szökő hónap 25. napján*); — mely kicsinyesség egy kettős belső ellenmondásban sínlődő elnevezést teremtett,**) hogy az egyszerűt s a dolgot találólag kifejezőt elkerülhesse, s mely élénken emlékeztet az elzüllött junkerség ama bölcs végzésére, mely a plebejusoknak a consulságot nem, csak a consuli hatalmat adta meg. — Ekként a teljhatalom törvényes birtokába jutván, Pompeius munkához látott és erélyesen fellépett a clubokban és esküdtszékekben oly hatalmas köztársasági párt

*) Ez évben a 29 napos januárt és a 23 napos februárt a 28 napos szökő hónap, ezt pedig március követte.

**) A *consul* szó társat jelent; s azon consul, ki egyúttal proconsul, valóságos és helyettes consul egyszersmind.

ellen. A fennálló választási szabályokat külön törvény által felelevenítette, egy másik törvényben pedig, mely minden ide vágó, 684 óta elkövetett kihágásra nézve visszaható erővel ruháztatott fel, a választási visszaélésekre rótt büntetéseket megsúlyosbította. Fontosabb volt ennél azon intézkedés, mely kimondta, hogy a helytartóságokat, tehát az illető hivatalnokok hivatalos működésének jóval jelentékenyebb és mindenekfelett hasonlíthatatlanul jövedelmezőbb részét, a consulok és praetorok ne azonnal consulságukból vagy praetorságukból történt kilépésök után, hanem csak további öt év leforgása után kapják meg; mely új rendszer magától érthetőleg csak négy év múlva volt életbe léptethető, ez időre nézve tehát a helytartói állomások betöltését a dolog lényegében az ezen átmeneti idő szabályozására kibocsátandó senátusi végzésektől, tehát tényleg azon töredéktől vagy azon egyéntől tette függővé, mely e pillanatban a senátusban uralkodott. Az esküdt bizottságok ugyan fennmaradtak, de a recusatio joga korlátok közé szoríttatott és, ami ennél talán még fontosabb volt, midőn úgy az ügyvédek száma, mint azon idő, melyre beszédében mindegyiknek szorítkoznia kellett, maximális tételek által korlátoztatott és midőn azon elharapódzott rossz szokás, melynél fogva a tényről tanúskodó tanúkon kívül még a jellemet bizonyítók, vagyis „dicsőítő szónokok“ is állíttattak a vádlott javára a törvényszék elé, betiltatott: ezáltal a törvényszék előtti szabadszólás joga semmivé tétetett. Az engedelmes senátus továbbá Pompeius intésére elhatározta, hogy az appiusi úton történt verekedés a hazát veszélybe döntötte; aminek folytán minden e verekedéssel összefüggő bűnök elitélésére egy kivételes törvény által különös bizottság állíttatott fel, melynek tagjait egyenesen Pompeius nevezte ki. Megkísértették a censori hiva-

Változtatások a hivatalok s az esküdtszék rendszerében. 70.

talnak is visszaadni egykori komoly jelentőségét, hogy a mélyen felzilált polgárságot a legalávalóbb söpredéktől megtisztitsa. Mindezen rendszabályok a fegyveres erő nyomása alatt jöttek létre. A senátus azon nyilatkozata következtében, miszerint a haza veszélyben forog, Pompeius a szolgálatra kötelezett legénységet egész Itáliában fegyverre szólította s minden eshetőségre letétette vele a hűségi esküt; egyelőre kellő számú megbízható csapatokkal rakta meg a Capitolt; amint az oppositio csak moccanni merészelt, Pompeius azonnal fegyveres beavatkozással fenyegetődzött, és a Clodius meggyilkoltatása felett megindított pör tárgyalásakor a törvényes szokás ellenére őröket állított magára a törvénylátó helyre. — A censorság felelevenítésének terve azon szenvedett hajótörést, hogy a senátus szolgalelkű többségében nem akadt ember, ki elég erkölcsi bátorsággal és tekintélylyel bírt volna arra, hogy csak pályázni is merjen a hivatalra. Másfelől Milo az esküdtek által elitéltetett (702. apr. 8), Cato törekvései pedig a 703-iki consulságra meghiúsíttattak. A beszédekben és pamphletekben üzött oppositiora az új perrendtartás oly csapás volt, melyet többé ki nem bírt heverni; a félelmes törvényszéki szónoklat ettől fogva leszorult a politikai térről s féken tartatott a monarchia által. Az oppositio azonban ezért sem a nemzet nagy többségének lelkéből, sem teljesen a közéletből nem volt kiirtva — e cél elérésére a népválasztást, az esküdtszéket és az irodalmat nem korlátok közé szorítani, hanem egyenesen semmivé kellett volna tenni. Sőt épen ezek alkalmával járult ismét Pompeius a maga ügyetlenségével és fonákságával ahoz, hogy a republicánusok még az ő dictátorsága alatt is vívhassanak ki egyes, rá nézve igen kellemetlen diadalokat. Azon irányzatos rendszabályok, melyekhez az uralkodók hatalmuk megszilárdí-

A republicánusok megaláztatása.

52. 51.

tása végett nyúltak, hivatalosan természetesen oly színben mutattattak be, mintha a közbéke és rend érdekében adattak volna ki, és kimondatott, hogy minden polgárnak, ki anarchiát nem akar, azokat lényegökben helyeselnie kell. E szerfelett átlátszó fictio azonban Pompeiust annyira magával ragadta, hogy az utólsó zenebona ügyének megvizsgálásával megbízott külön bizottságba megbízható eszközök helyett minden pártok legtiszteletreméltóbb embereit, sőt magát Catót is beleválasztotta, s a törvényszékre bírt befolyását leginkább a rend fenntartására és arra használta fel, hogy az e kor törvényszékeiben szokásossá vált zajgásnak úgy a maga hívei mint ellenei részéről elejét vegye. A kormányzónak e semlegessége meg is látszott a rendkívüli törvényszék itéletein. Milot magát az esküdtek ugyan nem merték felmenteni; de a republicánus oppositio pártjához tartozó legtöbb alárendelt állású vádlottat büntetlenül hagytak; ellenben kérlelhetlenül elitélték mindazokat, kik az utólsó zenebonában Clodiusnak, vagyis a dynastáknak pártján álltak, köztök többeket Caesar, sőt még Pompeius legbizalmasabb barátai közől is, még egy consuljelöltjét, Hypsaeust s Plancus és Rufus néptribunokat is, kik a lázzadást Pompeius érdekében igazgatták. Ha Pompeius, ezeknek elitéltetését azért nem gátolta meg, hogy a részrehajlatlanság külszínét megőrizze, ostobaságot követett el; s ezt csak ismételte, midőn ennek dacára barátai kedvéért egészen közönyös dolgokban saját törvényeit megszegte, így például Plancus pörében maga lépett fel jellemtanúként és egyes, hozzá különösen közel álló vádlottakat, mint Metellus Scipiót, csakugyan megóvott az elitéltetéstől. Szokása szerint ebben is egymással ellentétben álló célok után törekedett; midőn a részrehajlatlan kormányzó és egyúttal a pártfőnök kötelességeinek egyszers-

mind eleget akart tenni, sem az egyiket sem a másikat nem teljesítette, s a közvéleménynek ép úgy igaza volt, midőn despotikus uralkodónak, mint párthíveinek, midőn oly pártvezérnek tekintették, ki a maga embereit vagy nem akarja, vagy nem képes megvédeni. — Egyébiránt, habár a köztársaságiak itt ott még megmozdultak, sőt többnyire Pompeius elkövetett hibái következtében egyszer-másszor még diadalt is tudtak aratni, a dynasták azon célt, melyet a dictátorság segélyével elérni akartak, egészben véve mégis elérték, a kormány gyeplőit szorosabbra vonták, a köztársasági pártot megalázták s az új monarchiát megszilárdították. A közönség ebbe bele kezdte magát találni. Midőn Pompeius kevéssel utóbb egy súlyos betegségéből felgyógyult, egészségének szerencsés helyreállítását egész Itália oly kötelességszerű örömnyilatkozatokkal ünnepelte, minőkkel hasonló esetekben monarchiákban találkozunk. A dynasták jelét adták megelégedettségöknek: Pompeius
52. már 702. augustus 1-jén letette a dictátorságot, hogy a consulságot védencével, Metellus Scipióval megoszsza.

TARTALOM.

ÖTÖDIK KÖNYV.

A katonai monarchia megalapitása.

ELSŐ FELE.

	Lap
I. fejezet. Marcus Lepidus és Quintus Sertorius	1
II. fejezet. A Sulla-féle restaurátio uralma	47
III. fejezet. Az oligarchia bukása és Pompeius uralma	114
IV. fejezet. Pompeius és a kelet	146
V. fejezet. A pártok küzdelmei Pompeius távolléte alatt	200
VI. fejezet. Pompeius visszalépése és a trónra törekvők szövetkezése	243
VII. fejezet. A nyugat meghóditása	270
VIII. fejezet. Pompeius és Caesar társuralkodása	379

A RÓMAIAK TÖRTÉNETE.

IRTA

MOMMSEN TIVADAR.

AZ ÖTÖDIK KIADÁS UTÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA

TOLDY ISTVÁN.

NYOLCADIK (UTOLSÓ) KÖTET.

— ITÁLIA KATONAI TÉRKÉPÉVEL. —

BUDAPEST, 1877.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

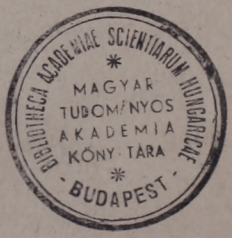

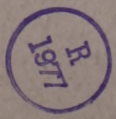

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

ÖTÖDIK KÖNYV.

A katonai monarchia megalapitása.

MÁSODIK FELE.

Wie er sich sieht so um und um,
Kehrt es ihm fast den Kopf herum,
Wie er wollt' Worte zu allem finden?
Wie er möcht' so viel Schwall verbinden?
Wie er möcht immer muthig bleiben
So fort und weiter fort zu schreiben?

Goethe

IX. FEJEZET.

Crassus halála. A társuralkodók meghasonlása.

Crassus Syriában.

Marcus Crassust évek óta a „háromfejű szörnyeteg“ fejei közé számították, anélkül hogy tulajdonképen számot tett volna. Egyenlítő súlyul szolgált a hatalom valódi birtokosainak, Pompeiusnak és Caesarnak, vagy, helyesebben mondva, Caesar serpenyőjébe nehezedett Pompeius ellenében. A számfeletti társ sorsa sohsem szerfelett dicsőséges; de Crassust a szenvedélyes dicsvágy sohsem gátolta a haszon hajhászásában. Kereskedő volt és lehetett vele alkudni. Nem sokat ajánlottak neki; miután azonban többhöz nem juthatott, elfogadta; s a lelkén rágódó nagyravágyást és elkeseredését helyzete felett, mely oly közel állt a hatalomhoz és mégis tehetetlen volt, kincseinek folytonosan emelkedő halmaza alá temette. De a lucai értekezlet az ő helyzetét is megváltoztatta: Caesar, hogy Pompeius felett, a neki tett nagyterjedelmű engedmények után is túlsúlyban maradhasson, régi szövetségesének Crassusnak alkalmat nyujtott arra, hogy a párthus háború segélyével oda juthasson Syriában, ahová Caesar Galliában a kelta háborúk útján jutott. Bajos megmondani, valjon az új kilá-

tások inkább az arany utáni mohó szomját ingerelték-e, mely a most már hatvan éves Crassusnak második természetévé vált, és minden újon szerzett millió betakarítása után csak égetőbbé lett, vagy pedig nagyravágyását, melyet az aggastyán hosszú éveken át nagy fáradsággal fojtott el lelkében s mely most baljóslatú lánggal égett benne. Crassus már 700 elején Syriában volt; még consulságának leteltét sem várva be, útra kelt. Mohó vágygyal eltelten, mintha minden pillanatot ki akarna zsákmányolni, hogy az elmulasztottakat helyreüsse, a nyugaton szerzett kincseit a keletéivel megszaporítsa s oly gyorsan mint Caesar és oly könnyű szerrel mint Pompeius katonai hatalmat és hadvezéri hírnevet vívjon ki magának.

54.

A párthusok elleni hadjárat elhatároztatik.

A párthus háborút már előkészítve találta. Pompeiusnak a párthusok elleni illoyalis magatartását fentebb említettük: nem tartotta meg a szerződésileg megállapított Euphrát-határt és Arménia javára, mely most római védenc-állam volt, több tartományt elszakított a párthus birodalomtól. Phraates király mindezt elnézte; miután azonban két fia, Mithridates és Orodes által meggyilkoltatott, az új király, Mithridates, Arménia királyának, a nemrég meghalt Tigranes fiának, Artavasdesnek, azonnal háborút izent (698 körül*). Ez egyúttal hadizenet volt Róma ellen is; minek folytán Syria derék és bátor helytartója, Gabinius, amint a zsidók felkelését elnyomnia sikerült, légióit azonnal átvezette az Euphráton. A párthus birodalom azonban eközben egy forradalmon ment keresztül; a birodalom nagyjai, élökön a fiatal, vakmerő és tehetséges nagy-

56.

---

*) Tigranes 698. februárban még élt (Cic. *pro Sest.* 27 59) ellenben Artavasdes 700 előtt már uralkodott (Justin 42, 2, 4; Plut. *Crass.* 49).

56.

54.

vezérrel, Mithridates királyt megbuktatták és helyébe öcscsét Orodest ültették a trónra. Mithridates ennek folytán a rómaiakkal szövetkezett és Gabinius táborába ment. A körülmények a legjobb reménynyel kecsegtették a római hadvezér vállalatát, midőn egyszerre anélkül hogy sejtelme lett volna róla, azon parancsot kapta, hogy Egyiptom királyát fegyveres erővel vigye vissza Alexandreiába. Engedelmeskednie kellett; de azon reményben, hogy Egyiptomból rövid idő alatt vissza fog térhetni, a párthusoknak segélyért hozzá folyamodó előzött fejedelmét felbiztatta, hogy visszatértéig indítsa meg saját szakállára a háborút. Mithridates megtette s Seleukeia és Babylon pártjára álltak; de Seleukeiát a nagyvezír, maga levén az első, ki a város falát megmászta, rohammal bevette, Babylonban pedig Mithridates, az éhség által legyőzetvén, kénytelen volt megadni magát, mire öcscse parancsára kivégeztetett. Halála érzékeny veszteség volt a rómaiakra nézve; de a forrongásnak a párthus birodalomban még korántsem vetett véget, s az arméniai háború is még folyamatban volt. Gabinius, az egyiptomi hadjáratot befejezvén, épen azon volt, hogy a még mindig kedvező alkalmat felhasználja s a félbenszakított párthus háborút felelevenítse, midőn Crassus Syriába megérkezett és a parancsnoksággal együtt elődének terveit is átvette. Kicsapongó reményekkel eltelten kevésbe vette a teendő menetek nehézségeit, s még kevesebbre az ellenséges hadak ellenállási képességét; teljes önbizalmában már nem csupán a párthusok meghódításáról beszélt, hanem képzeletében már Baktria és India birodalmait is elfoglalta.

Haditerv.

Valami nagyon azonban az új Sándor nem sietett. Mielőtt e nagy tervek megvalósításához fogna, akadt ideje még nagy terjedelmű és nagy hasznot hajtó mellékes üzle-

tekre is. Crassus Derketo templomát Hierapolis Bambykében, Jehováét Jeruzsálemben s a syriai tartomány más szentélyeit kincseikből kifosztotta s minden alattvalóktól hadak állítását, vagy ehelyett még szivesebben pénzbéli hozzájárulást követelt. Az első nyár hadi míveletei mindössze nagymérvű szemlejáratokban álltak Mesopotámiában: a rómaiak átkeltek az Euphráton, a párthus satrapát Ichnae (a Belik partján, Rakkahtól éjszaknak) mellett megverték s a legközelebb fekvő városokat, köztök a tekintélyes Nikephoriont (Rakkah), megszállták, azután őrséget hagyva bennök, ismét visszatértek Syriába. Crassus eddig ingadozott, ha valjon tanácsosabb volna-e kerülő uton Arménián át, vagy pedig egyenesen a mesopotámiai sivatagon keresztül mennie Párthiába. Az első utat, mely hegyes és megbízható szövetségesek hatalmában levő vidékeken vezetett keresztül, nagyobb biztossága tette ajánlatossá; Artavasdes király maga megjelent a római főhadiszálláson e hadi tervet támogatandó. De ama szemlejárat után Crassus a Mesopotámián keresztül vezető útra szánta el magát. Az Euphrát és Tigris mentén fekvő számos és virágzó görög és fél görög városok, mindenek felett Seleukeia világváros, kivétel nélkül ellenszenvvel viseltettek a párthus uralom iránt; mint azelőtt Karrhae polgárai, úgy most mindazon görög helységek, melyeket a rómaiak csak érintettek, tettleg bebizonyították, hogy készek az elviselhetetlen idegen uralmat lerázni magukról s a rómaiakat szabadítókként, sőt szinte földiekként fogadták. Abgaros arab fejedelem, ki Edessa és Karrhae sivatagán s ezzel az Euphráttól a Tigrishez vezető szokásos úton uralkodott, megjelent a rómaiak táborában, hogy őket személyesen biztosítsa hódolatáról. A párthusok minden tekintetben készületleneknek látszottak. — Crassus tehát (Biradjik mellett) átkelt az

Átkelés az Euphráton.

Euphráton (701). Innen a Tigrishez két út közt volt választása: vagy az Euphrát mentén lefelé mehetett Seleukeia vonaláig, hol az Euphrátot már csak nehány mértföldnyi távolság választja el a Tigristől; vagy pedig azonnal az átkelés után, a legrövidebb úton, egyenesen a mesopotámiai sivatagon keresztül nyomulhatott a Tigris felé. Az előbbi út egyenesen a párthusok fővárosához, Ktesiphonhoz vezetett, mely Seleukeiával szemben a Tigris túlsó partján feküdt; s a római hadi tanácsban több nyomatékos szavazat pártolta ezen útat; nevezetesen Gaius Cassius quaestor a sivatagon való átnyomulás nehézségeire s azon aggasztó hírekre utalt, melyek az Euphrát bal partján fekvő római őrségektől a párthusok hadi készületei felől érkeztek. Ez ellenében azonban az arab Abgaros fejedelem azt jelentette, hogy a párthusok nyugati tartományaik kiürítéséhez fogtak. Szerinte már kincseiket bemálházták és útra keltek, a hyrkanusokhoz és skythákhoz menekülendők, s már egyáltaljában csak a legrövidebb úton teendő erőszakolt menetek segélyével lehet őket utólérni; ez úton azonban valószínűleg sikerülni fog a Sillakes és a vezír által vezérelt nagy hadseregnek legalább utóhadát utólérni, semmivé tenni és óriási zsákmányt ejteni. A barátságos lábon álló beduinok-e jelentései döntötték el a menet irányát: a hét légióból, 4000 lovasból, s 4000 parittyásból és íjászból álló római hadsereg elhagyta az Euphrátot és éjszaki Mesopotámia kietlen síkjainak vette útját. Ellenség sehol sem mutatkozott; csak az éhség s szomjúság és a végtelen homoksivatag látszottak őrt állani a kelet bejáratánál. — Végre számos napnyi fáradságos út után, nem messze az első folyótól, melyen a rómaiaknak át kellett kelniök, a Balissos (Belik) mentén láttak először ellenséges lovasokat. Abgaros, arabjaival kémjáratra küldetett; a párthus lovas

53.

A rómaiak a sivatagban.

rajok a folyóig s azon túl hátráltak s Abgaros és övéi által üldöztetve, eltűntek a messzeségbe. A rómaiak türelmetlenül várták Abgaros visszatérését és részletesebb híreit. A hadvezér azt remélte, hogy itt végre elérheti a folyvást hátráló ellenséget; fiatal vitéz fia, Publius lelkében, ki Caesar alatt Galliában a legnagyobb kitűntetéssel szolgált, és ez által egy kelta lovascsapat élén küldetett ide, hogy a párthus harcban részt vegyen, szenvedélyes lánggal égett a harcvágy. A rómaiak nem kapván hírt, elhatározták, hogy szerencséjökben bízva előrenyomulnak: az indulás jele megadatott, a sereg átkelt a Balissoson és kelleténél rövidebb déli pihenés után idővesztegetés nélkül rohamos gyorsasággal nyomult előre. Ekkor egyszerre mindenfelől megszólaltak a párthusok féldobjai; minden oldalon feltűntek aranynyal hímzett selyem zászlaik, vas sisakjaik s páncélaik köröskörül ragyogtak a déli nap forró hevében; s a vezír mellett Abgaros fejedelem állt beduinjaival.

Római és párthus hadügy.

A rómaiak későn látták be, hogy tőrbe csalatták magokat. A vezír éles szemmel felismerte a veszélyt úgy mint azon eszközöket, melyekkel az elhárítható volt. A keleti gyalogságnak a római légiók ellenében nem lehetett használ venni: a vezír tehát azt elbocsátotta, s midőn ezen, a főharctéren hasznavehetetlen tömeget Orodes király személyes vezérlete alatt Arménia ellen küldte, Artavasdes királyt meggátolta benne, hogy az igért 10,000 nehéz lovast Crassus seregéhez küldje, melyeknek hiányát ez most fájdalmasan érezte. A rómaiaknak a maga nemében felülmulhatatlan taktikájával szemben pedig a vezér attól teljesen különböző eljáráshoz folyamodott. Serege pusztán lovasságból állt; sorhadát a nehéz lovasság képezte, mely hosszú taszítólándzsákkal volt felfegyverezve, s melyben az embert úgy mint a lovat fémből készült pikkelyes páncél vagy bőrvért

és bőr foglaló pántók védték; hadainak nagy tömegét pedig lovas íjjászok tették. Ezekkel szemben a rómaiak a megfelelő fegyvernemek dolgában úgy számukat mint ügyességöket tekintve, határozottan hátrányban voltak. Sorgyalogságuk, bármily kitünő volt is a közelről való harcban, úgy nehéz hajítókopjával kis távolságból, mint kardjával a kézviadalban, egy pusztán lovasságból álló hadsereget mégsem volt képes a megütközésre kényszeríteni, és midőn kézviadalra került a dolog, a lándzsás lovasok vassal spékelt tömegeiben még e téren is magával egyenrangú, ha nem fölötte álló ellenfélre talált. Oly sereggel szemben, minő a párthus volt, a római stratégiai tekintetben hátrányban vala, miután az összeköttetési vonalak felett a lovasság uralkodott; taktikai szempontból pedig azért, mert a közelből való harc fegyverének, a távolból harcolóval szemben, ha nem sikerül ezt kézvidalra bírnia, el kell buknia. Azon öszpontosított állás, melyen a rómaiak egész harcmodora alapult, ily ellenféllel szemben a veszélyt csak fokozta; igaz ugyan, hogy minél sürűbben csatlakoztak össze a római hadoszlopok, annál ellentállhatatlanabb volt támadásuk, de egyúttal annál kevesebb távolról lőtt fegyver tévesztette el célját. Közönséges körülmények közt, midőn városokat kell védelmezni és a talaj nehézségeit tekintetbe venni, azon, a gyalogság ellen pusztán lovassággal működő taktika sohsem lett volna tökéletesen megvalósítható; Mesopotámia sivatagában azonban, melyben a sereg majdnem úgy mint nyílt tengeren a hajó, sok napi járó földön sem akadályra, sem stratégiai támaszpontra nem talált, a hadviselés e rendszere épen azáltal lett ellentállhatatlanná, mert a körülmények lehetővé tették azt teljes tisztaságában, és ezáltal teljes erejével alkalmazni. Minden körülmény egyesült, ami az idegen gyalogok állását a belföldi lovasokkal

szemben hátrányosabbá tehette. Ahol a súlyos teherrel megrakott római gyalogkatona nagy nehezen vonszolta át magát a homokon vagy a pusztaságon, s az úttalan utakon, melyeket egymástól távol fekvő és nehezen felkutatható források jelöltek ki előtte, az éhségtől és még inkább a szomjúságtól elveszett, ott a párthus lovas, ki gyermekkora óta megszokta gyors lován vagy tevéjén ülni, sőt majdnem annak hátán töltötte életét, könnyedén röpült végig a sivatagon, melynek kellemetlenségeit régóta megtanulta enyhíteni s ha kell, elviselni. Nem esett itt az eső, mely a kiállhatatlan hőséget mérsékelte s az ellenséges íjászok íveinek húrját és parittyáinak szíjjait eláztatta volna; itt a mély homokban sok helytt még jóravaló árkot ásni és sáncot hányni sem lehetett a római tábor számára. Alig képzelhet el a phantázia magának helyzetet, melyben a hadi előnyök egytől egyig annyira az egyik, a hátrányok kivétel nélkül annyira a másik fél részén lehetnének, mint voltak itt. — Azon kérdésre, mily viszonyok közt keletkezett a párthusoknál ezen új, az első nemzeti taktika, mely a maga helyén a római felett állónak bizonyult, fájdalom, csak sejtelmekkel felelhetünk. A lándzsás lovasok és lovas íjjászok ősrégi fegyvernemek keleten és már Kyros és Dareios hadainak színét képezték; eddig azonban e csapatok csak másodsorban, és leginkább a teljesen hasznavehetetlen keleti gyalogság fedezésére használtattak. E tekintetben a párthus hadak sem különböztek semmiképp más keleti hadaktól; oly seregeket találunk említve, melyek öt hatodrészben gyalogságból álltak. A Crassus elleni hadjáratban azonban először lépett fel a lovasság önállóan, mely alkalommal e fegyvernem új modorban alkalmaztatott és értékében megnövekedett. Úgy látszik, mintha a római gyalogságnak a közelről harcolásban való legyőzhetetlensége Róma

ellenfeleit a világ legkülönfélébb tájain, egymástól függetlenül, ugyanazon időben és hasonló sikerrel rávezette volna, hogy a lovasságot és a távolból harcolás rendszerét vessék vele szemben a mérlegbe. Ami Cassivellaunusnak Britanniában tökéletesen, Vercingetorixnak Galliában részben sikerült, amit bizonyos mértékben már Mithridates Eupator is megkisértett, azt Orodes nagyvezíre nagyobb mérvben és teljesen megvalósította; amiben nevezetesen nagy hasznára vált azon körülmény, hogy a nehéz lovasságból sorhadat alakíthatott, az íjjászokban, a keletnek e nemzeti fegyvernemében pedig, mely a maga íveit főkép a perzsa vidékeken mesteri ügyességgel tudta kezelni, hatalmas lövész csapatokkal bírt, s hogy végre a talaj és a nép sajátságai lehetővé tették rá nézve geniális gondolatának tiszta megvalósítását. Midőn a római közelfegyver és öszpontosítási rendszer itt először bukott el a távol fegyver és a szakadozott harcsorok rendszere előtt, ekkor vettettek el magvai azon katonai forradalomnak, melyet végkép csak a tűzfegyver életbeléptetése fejezett be.

Ütközet Karrhae mellett.

Ily körülmények közt vívták a rómaiak első csatájukat a párthusokkal Karrhaetől (Harran), melyben római őrség volt, hat mértföldnyire dél felé, éjszaki irányban valamivel közelébb Ichnaehez, a homoksivatag közepén. A római íjjászok előreküldettek, de a párthus íjjászok óriási túlnyomó száma, íveik nagyobb feszereje és nyilaik meszszebb röpte elől azonnal meghátráltak. A legiókat, melyek az értelmesebb tisztek azon intése dacára, hogy lehetőleg kibontott rendben vezettessenek az ellenség ellen, egy, minden oldalról tizenkét cohorsnyi, sűrű négyszögbe állíttattak fel, az ellenség csakhamar túlszárnyalta és nyilainak irtóztató záporával árasztotta el, melyek e tömegben célozás nélkül is találtak s melyeket a római katonák mivel sem tudtak

viszonozni. Azon reményök, hogy az ellenség csakhamar el fogja lövöldözni nyilait, eltűnt, amint a nyilakkal megrakott tevék végtelen sorát megpillantották. A párthusok mind jobban kiterjeszkedtek. Nehogy a seregnek túlszárnyaltatása bekerítésével végződjék, Publius Crassus egy lovasokból, íjjászokból és sorgyalogságból alakított válogatott hadtesttel támadólag ment előre. Az ellenség csakugyan le is mondott a kör bezárásáról és visszavonult, gyorsan üldöztetve a rómaiak heves vezére által. Midőn azonban Publius hadteste üldözésközben a főhadsereget egészen elvesztette szem elől, a nehéz lovasság helyt állt neki s a mindenfelől odasietö párthus rajok hálóként vonultak össze körülötte. Publius, látva amint katonái körülötte sűrű tömegekben és haszontalanul halomra hullanak a lovas íjjászok nyilai alatt, nem páncélozott kelta lovasságával kétségbeesetten vetette magát az ellenség vastól meredező lándzsás lovasaira, de keltáinak halált megvető bátorsága, kik az ellenség lándzsáit kezökkel megragadták, vagy lovaikról leugrottak, hogy ellenfeleiket leszúrhassák, hiába való volt. A hadtest romjai, jobb karján megsebesült vezérökkel együtt egy kis magaslatra szoríttattak, hol még kényelmesebb célpontúl szolgáltak az ellenség nyilainak. Mesopotámiai görögök, kik a vidéket jól ismerték, könyörögtek Publiusnak, hogy nyargaljon el velök és kísértse meg a menekülést; de ő vonakodott sorsát elválasztani azon vitézeinek sorsától, kiket az ő vakmerősége vitt a halál torkába és pajzshordozója által leszúratta magát. Példáját követve a legtöbb még életben levő tiszt önkezétől esett el. Az egész, mintegy 6000 főnyi hadosztályból a párthusok csak 500 embert fogtak el, menekülni egy sem bírt közölök. A főhadsereg elleni támadás ezalatt elszűnt és a rómaiak örültek a pihenésnek. Midőn végre a római

sereg, semmi hírt nem kapván a kiküldött hadtestről, csalfa nyugalmából felriadt és a harc színhelye felé közeledett, hogy azt felkeresse, a párthusok póznára tűzve hozták Crassus elé fiának fejét; s erre a főhadsereg ellenében újra megkezdődött az iszonyú ütközet ugyanazon viharos erélylyel, ugyanazon reménytelen egyformasággal. A rómaiak sem a lándzsás lovasokat szétugrasztani, sem az íjjászokat utólérni nem bírták; csak az éj vetett véget az öldöklésnek. Ha a párthusok a csatatéren töltötték volna az éjt, a római hadseregnek tán egy embere sem menekült volna meg. De csupán a lovas harcba levén begyakorolva és meglepetéstől tartván, sohsem szoktak közel az ellenfélhez táborozni; gúnyosan odakiáltották a rómaiaknak, miszerint hadvezéröknek egy éjet adnak, hogy fiát megsirathassa és elszáguldoztak, hogy másnap reggel visszatérve a földön vérében fetrengő vadat elfogják. A rómaiak a reggelt természetesen be nem várták. Cassius és Octavius alvezérek — miután Crassus teljesen elvesztette a fejét — minden, állítólag 4000 sebesült és hiányzó emberöket hátrahagyván, azonnal és lehető csöndben útnak indították a még menetekre képes katonaságot, hogy Karrhae falai mögött keressenek ótalmat. A hadsereg romjait csak az mentette meg a már kikerülhetetlennek látszó megsemmisüléstől, hogy a párthusoknak, midőn másnap visszatértek, első dolguk volt az elszórva hátramaradt rómaiakat felkutatni és lemészárolni s hogy Karrhae őrsége és lakossága, szökevények útján idejekorán értesülvén a szenvedett vereségről, sietve elibe nyomult a megvert seregnek. Karrhae ostromlására a párthus lovas rajok nem gondolhattak. De a rómaiak, vagy az élelmiszerek hiánya által kényszerítve, vagy a fővezér csüggeteg elhamarkodása következtében, kit katonái sikeretlenül kísértettek meg a parancsnokságból eltávolítani és Cas-

Visszavonulás Karrhaebe.

Megindulás Karrhaeből.

sius által helyettesíttetni, csakhamar önkényt felkeredtek. Arménia hegyei felé vették útjokat; Octavius éjjel menve s nappal pihenve 5000-nyi haddal Sinnaka várához ért, mely már csak egy napi járó földre volt a rómaiaknak biztosságot igérő magaslatoktól, sőt saját élete veszélyeztetésével megmentette a fővezért is, kit kalauza félrevezetett s az ellenség elé vetett zsákmányul. Ekkor a nagyvezír lóháton megjelent a római tábor előtt s királyának nevében békét és barátságot ajánlt a rómaiaknak, és a két hadvezér személyes találkozását indítványozta. A nagy mértékben demorisált római hadsereg kérte, sőt kényszerítette vezérét, hogy fogadja el az ajánlatot. A vezír a szokásos megkülönböztetéssel fogadta a consulárist és törzskarát és ismételten ajánlkozott a baráti egyezség megkötésére; csak, igazolt elkeseredéssel megemlékezvén azon szerződések sorsáról, melyeket a párthusok Lucullusszal és Pompeiusszal kötöttek az Euphrát-határra nézve, azt követelte, hogy az új szerződés azonnal írásba foglaltassék. A párthusok egy gazdagon felékesített paripát hozattak elő, melyet királyuk küldött ajándékul a római fővezérnek; s a vezér szolgái Crassus köré tolongtak, hogy őt a lóra felsegítsék. A római tiszteknek úgy tetszett, mintha a párthusok a fővezért kézre akarnák keríteni; Octavius, maga fegyvertelen levén, egy párthusnak kardját hüvelyéből kirántotta s vele egy csatlóst leszúrt. Az erre támadt zenebonában a római tisztek mind egy lábig leölettek; az ősz fővezér, mint egykor ősbátyja, szintén nem akart élő diadalmi jelként jutni az ellenség kezébe s maga kereste és meg is találta a halált. A táborban maradt vezértelen tömeget a párthusok részben elfogták, részben szétverték. A karrhaei nap megkezdett műve Sinnaka előtt (701. junius 9.) befejeztetett; s mindkét nap az alliai, cannaei és arausioi napok mellé

Sinnaka megtámadása.

53.

soroltatott. Az euphráti hadsereg nem létezett többé. Csak Gaius Cassius lovascsapatának, mely a Karrhaeből való elindulás alkalmával a sereg zömétől elmetszetett s nehány más szétugrasztott csapatnak és egyes menekülőknek sikerült a párthusok és beduinok üldözését kikerülve egyenként Syriába jutniok. Azon több mint 40,000 legionáriusnak, kik az Euphráton átkeltek, negyedrésze sem tért vissza; fele elesett; vagy 10,000 fogoly rómait a győzők birodalmuk legkeletibb zugában, a mervi oázban, párthus szokás szerint, hadköteles jobbágyokként letelepítettek. Amióta sassok vezették a legiókat, azok ez évben először váltak diadalmi jelekké idegen nemzetek, majdnem egyidejűleg egy német törzsnek nyugaton s keleten a párthusoknak kezében. Mily hatást tett a rómaiak megveretése a keleten, annak fájdalom, nem bírunk pontosabb ismeretével; annyi áll, hogy mélynek s maradandónak kellett lennie. Orodes király épen fiának Pakorosnak lakadalmát tartotta új frigytársának, Artavasdes arméniai királynak nővérével, midőn vezére győzelmének híre és ezzel együtt, keleti szokás szerint Crassus levágott feje is hozzá érkezett. A lakomának már vége volt; s egy kis-ázsiai vándorló színésztársaság, minők e korban nagy számmal léteztek s a hellén költészetet és színművészetet a kelet benföldjén is mindenhová elvitték, az összegyülekezett udvar előtt épen Euripides Bakchusait adta elő. Az Agaue női szerepét játszó színész, ki őrült dionysiosi lelkesülésében csak az imént saját fiát széttépte s most, annak fejét hozva a thyrsuson, Kithaeronból visszatér, e főt Crassus véres fejével cserélte fel és félig elhellenesedett barbárokból álló közönségének kitörő örömrivalgásai közt újra rákezdte az ismeretes dalt:

Hozzuk a hegyről
Ím haza itt a
Nagybecsű zsákmányt,
E fenevad főt.

Az Achaemenidák kora óta ez volt az első komoly győzelem, melyet a keletiek a nyugat felett kivívtak, és mély értelme volt annak is, midőn a nyugati világ legszebb szüleménye, a görög tragoedia, a győzelem ünneplésére, elfajult képviselői által e borzadalmasan grotesk módon önmagát parodizálta. A római polgárság és Hellas geniusa egyszerre kezdtek a szultánság bilincseihez alkalmazkodni.

A vereség következményei.

Úgy látszott, mintha a csapás, mely már magában véve is elég borzasztó volt, eredményeiben is azzá készülne lenni és Róma hatalmát a keleten alapjaiban meg akarná ingatni. Az még a legkisebb baj volt, hogy a párthusok most az Euphráton túl szabadon gazdálkodtak, s hogy Arménia, miután már Crassus elveszte előtt elpártolt a a római szövetségtől, általa teljesen védencsége alá jutott Parthiának, s hogy Karrhae hű polgárai új urok által, kit a párthusok adtak nekik, a rómaiak egyik áruló kalauza, Andromachos által keservesen meglakoltak a nyugatiak iránti ragaszkodásukért. A párthusok most teljes komolysággal készültek az Euphráton átkelni és Arméniával s az arabokkal szövetkezve a rómaiakat Syriából kiűzni. A zsidók és más nyugati népségek itt nem csekélyebb türelmetlenséggel lesték az alkalmat, a római uralomtól való megszabadulásra, mint minővel az Euphráton túli hellenek a a párthus uralom alól menekülni igyekeztek; Rómában küszöbön állt a polgárháború; s épen itt és épen most megtámadtatni nagy veszély volt a birodalomra nézve. De Róma szerencséjére az ügyek élén álló vezetők mindkét félen megváltoztak. Orodes szultán sokkal inkább le volt

kötelezve azon hősies fejedelemnek, ki neki először a trónt megszerezte, azután országát az ellenségtől megtisztította, semhogy megállhatta volna, hogy lehető gyorsan hóhérkéz által el ne tegye láb alól. Helyét a Syriába szánt betörő sereg fővezérletében egy herceg foglalta el, a király fia Pakoros, ki mellé fiatalsága és tapasztalatlansága miatt Osakes fejedelmet kellett adni katonai tanácsadóul. Másfelől Syriában a parancsnokságot Crassus helyében ideiglenesen a meggondolt és elszánt Gaius Cassius quaestor vette át. A párthusok visszaveretnek. 53. 52.
Miután a párthusok, épen úgy mint előbb Crassus, nem siettek a támadással, hanem 701-ben és 702-ben csak gyönge portyázó csapatokat küldtek át az Euphráton, melyek könnyű szerrel visszaverettek, Cassiusnak volt ideje seregét némileg újjá szervezni s a zsidókat, kik elkeseredvén templomuknak Crassus által történt kiraboltatása felett, emiatt máris fegyvert fogtak, a rómaiak hű hívének, Herodes Antipatrosnak segélyével ismét engedelmességre kényszeríteni. A római kormánynak eszerint elég ideje volt új hadakat küldeni a fenyegetett határ védelmére; ezt azonban a kezdődő forradalom zavaraiban elmulasztotta megtenni s midőn 703-ban a nagy párthus betörő sereg az Euphrát 51.
partján megjelent, Cassius még mindig csak azon két gyönge légiót állíthatta vele szembe, melyet Crassus seregének maradványaiból alakított. Ezekkel természetesen sem a párthusok átkelését meg nem akadályozhatta, sem a tartományt meg nem védhette. A párthusok Syriát elárasztották s egész Elő-Ázsiát megszállta a rémület. De városok ostromához a párthusok nem értettek. Antiochia elől, melybe Crassus hadaival zárkózott, nemcsak minden siker nélkül kellett elvonulniok, hanem visszavonulásuk alkalmával az Orontes partján Cassius lovasai által még törbe is csalattak, hol a római gyalogság kegyetlen pusztítást vitt végbe ben-

nök; maga Osakes fejedelem is elesett. Barát és ellenség egyiránt átlátta most, hogy a párthus hadsereg közönséges hadvezér alatt és közönséges talajon nem ér többet bármely más keleti seregnél. De azért a támadással nem hagytak
51/0. fel. Pakoros még 703/4 telén az Euphráton innen Kyrrhestikében táborozott; és Syria új helytartója, Marcus Bibulus, ép oly nyomorult hadvezér mint silány államférfi, nem tudott okosabbat tenni, mint hogy váraiba zárkózott. Mindenki azt várta, hogy 704-ben a háború újult erővel fog kitörni. Pakoros azonban fegyvereivel a rómaiak helyett saját apja ellen fordult, sőt e célra még a római helytartóval is egyetértésbe lépett. Ez ugyan sem a Róma becsületén ejtett foltot le nem mosta, sem Róma tekintélyét a keleten helyre nem állította, de a párthus betörésből Elő-Ázsiába nem lett semmi s az Euphrát legalább egyelőre megmaradt a birodalom határának.

50.

A karrhaei vereség hatása Rómában.

Rómában ezalatt a forradalom forrongó vulkánja füstjének kábító felhőivel betöltötte a levegőt. Rómának már alig volt egy katonája s egy denárja, melyet a birodalom ellenségei ellen fordítson, s nem volt többé egy eszméje sem a népek sorsának intézésére. Az idő legelrémítőbb jeleinek egyike az, hogy a karrhaei és sinnakai irtóztató nemzeti csapás sokkal kevesebb fejtörést okozott és csekélyebb beszédtárgyul szolgált a kor politikusainak, mint ama nyomorult verekedés az appiusi úton, melyben nehány hónappal Crassus után a bandavezér Clodius agyonveretett; s ez mégis megfogható, sőt majdnem megbocsátható. A két dynasta közti szakadás, melynek kikerülhetlenségét régóta érezte és nem egyszer már a küszöbön állónak tartotta mindenki, most feltartóztathatlanul közeledett. A római község hajója, mint a görög hajósrege ladikja mintegy két egymásfelé úszó szikla közt lebegett, s a rajta levők perc-

ről percre várva a mindent elzúzó összeütközést, kimondhatatlan aggodalommal eltelten, merev tekintettel nézték a mind magasabbra tornyosuló hullámokat, s míg itt minden legcsekélyebb mozgalom ezrek szemét vonta magára, senki sem mert tekintetével jobbra vagy balra fordulni.

A dynasták közti egyetértés meglazul. 56.

Miután Caesar a lucai találkozáson 698. aprilisban tetemes engedményeket tett Pompeiusnak, minek folytán a hatalom birtokosai közt az egyensúly a dolog lényegében helyre állt, a köztük levő viszony bírt a maradandóság külső előfeltételeivel, amennyiben a magában véve megoszthatatlan monarchiai hatalom megosztása egyáltaljában maradandó lehet. Más kérdés volt, ha el vannak-e a dynasták, legalább a jelenre nézve, tökélve arra, hogy összetartsanak és egymást minden utógondolat nélkül egyenrangú feleknek elismerjék. Hogy Caesar ezt annyiban megtette, amennyiben a Gallia meghódítására szükséges időt a Pompeiussal való egyenrangú állás árán vásárolta meg, már fentebb elmondtuk. De Pompeius alkalmasint sohasem vette komolyan a collegialitás eszméjét. Azon kicsinyes és közönséges emberek közé tartozott, kik iránt veszedelmes dolog nagylelkűnek lenni; kicsinyes észjárásával kétségkívül az eszélyesség követelményének tartotta, hogy kelletlenül elismert vetélytársának első alkalommal gáncsot vessen, s aljas lelke csak úgy leste az alkalmat, hogy a Caesar elnézése által szenvedett lealáztatásáért megfordított irányban boszút állhasson rajta. Pompeius azonban, bár tompa és lomha természetével valószínűleg sohsem bírta magát arra elszánni, hogy Caesart maga mellett egy rangban eltürje, mégis csak fokozatosan jutott a szövetség felbontására irányuló szándékának világos öntudatára. A közönség, mely rendszerint egyáltaljában jobban ismerte Pompeius nézeteit és szándékait, mint ő maga, semmi

esetre sem csalódott midőn úgy tartotta, hogy legalább a
54. szép Julia halálával, ki élte virágjában holt meg 700. őszén
s kit egyetlen gyermeke csakhamar a sírba követett, az
apja és férje közti viszony felbomlott. Caesar a sors által
széttépett rokoni kötelékeket megkísértette ismét helyreállí-
tani; megkérte Pompeius egyetlen leányát, őt pedig most
már legközelebbi rokonának, nővére unokájának, Octaviá-
nak kezével kínálta meg; de Pompeius a maga leányát
meghagyta eddigi férjénél Faustus Sullánál, a kormányzó
fiánál, maga pedig Quintus Metellus Scipio leányát vette
nőül. A személyes szakadás félreismerhetlenül beállt és
pedig Pompeius kezdeményezésére. A közönség azt hitte
hogy ezt nyomon fogja követni a politikai szakítás; de
ebben csalódott: a közügyekben a két dynasta közt az egyet-
értés egyelőre még fennmaradt. Oka ennek az volt, hogy
Caesar, míg Gallia meghódítása bevégzett ténynyé nem
vált, Pompeius pedig mindaddig, míg a dictátorság elnyerése
által a kormányzó hatóságokat és Itáliát teljesen hatalmába
nem keríthette, nem akartak nyílvánosan szakítani egy-
mással. Sajátságos, de megmagyarázható jelenség, hogy a
dynasták egymást e szándékukban kölcsönösen támogatták;
54. Pompeius az aduatucai gyásznap után 700. telén a maga
szabadságra bocsátott itáliai legióinak egyikét kölcsön adta
Caesárnak; viszont Caesar, beleegyezésével és erkölcsi tá-
mogatásával segítette Pompeiust azon megtorló rendszabá-
lyokban, melyekhez ez a makacs köztársasági oppositio elle-
Pompeius dictátorsága. nében folyamodott. Pompeius csak akkor határozta el rá
magát, hogy Caesarral lehető hamar formaszerint is szakí-
52. tani fog, midőn ama rendszabályok segélyével 702. kezdetén
az osztatlan consulságot megszerezte s a fővárosban Caesarét
jóval meghaladó befolyásra tett szert, és midőn az Itáliában
levő összes fegyverfogható népség az ő kezébe és az ő nevére

a katonai esküt letette; és e szándékát eléggé érthetőleg el is árulta. Azt, hogy az appiusi úton történt verekedést követő törvényszéki üldözés épen Caesar régi demokrata párthíveit sujtotta kérlelhetlen szigorral, talán még lehetett puszta ügyetlenségnek tulajdonítani. Ilyennek lehetett tekinteni azt is, hogy a választási üzelmek ellen intézett új törvény, midőn 684-ig visszaható erővel ruháztatott fel, kiterjedt azon gyanús üzelmekre is, melyek Caesarnak a consulságra történt pályázásakor előfordultak, habár Caesar számos híve ebben már határozottan ellenséges szándékot vélt láthatni. De arra már a legjobb akarattal sem lehetett szemet húnyni hogy Pompeius consultársává nem előbbi apósát Caesart választotta, ami a dolgok állásából önkényt következett volna s amit tőle számosan követeltek is, hanem új apósában Scipióban egy teljesen tőle függő bábot vett maga mellé; még kevésbbé arra, midőn Pompeius ezzel egyidejűleg mindkét Spanyolország helytartóságát magának további öt évre, tehát 709-ig meghosszabbíttatta és hadai zsoldjának fedezésére tekintélyes állandó összeget utalványoztatott magának, nem csak anélkül, hogy Caesar számára parancsnokságának hasonló meghosszabbítását és hasonló pénzösszegek utalványozását kikötötte volna, hanem úgy, hogy a helytartóságok betöltéséről intézkedő, ugyanekkor kibocsátott új szabályzat által távolról útját egyengette még annak is, hogy Caesar, a megállapított idő letelése előtt is visszahívható legyen Galliából. E túlkapások félreismerhetetlen célja volt Caesar állását aláásni, s ha ez megtörtént, őt megbuktatni. Kedvezőbb pillanatot evégre kívánni sem lehetett. Caesar csak azért tett Pompeiusnak Lucában oly nagy engedményeket, mert netaláni szakítás esetében Crassus és syriai hadserege szükségkép Caesar részén állt volna Pompeius ellenében; mert Crassusban, ki Sulla kora óta a leg-

Pompeius leptlezett támadásai Caesar ellen.

70.

45.

mélyebb ellenségeskedésben állt Pompeiussal s majdnem ugyanennyi idő óta politikai és személyes frígyben Caesarral, és ki, jelleme sajátságainál fogva, ha már maga nem lehetett Róma királyává, megelégedett volna azzal is, hogy Róma új királyának bankárjává lehessen: Crassusban Caesar teljesen megbízhatott és semmi körülmények közt nem kellett attól tartania, hogy őt magával szemben ellenfeleinek
53. táborában kelljen látnia. A 701. juniusi katastroph, melyben a syriai hadsereg hadvezérével együtt elveszett, ennek folytán irtóztató csapás volt Caesárra nézve is. Nehány hónappal utóbb Galliában, épen midőn már végkép meghódoltnak látszott, a nemzeti felkelés erőszakosabban mint bármikor azelőtt, ismét lángra lobbant, és Caesar e földön most először állt szemben az arvernusok királyában Vercingetorixban egy hozzá méltó ellenféllel. A sors még egyszer kezére járt Pompeiusnak: Crassus meghalt, egész Gallia lázzadásban állt, ő maga tényleg dictátora volt Rómának és ura a senátusnak — mi történt volna, ha most, ahelyett hogy a távol jövő számára szőtte Caesar ellen ármányait, a polgárságot vagy a senátust rövid úton rákényszerítette volna, hogy Caesart azonnal hívja vissza Galliából! — De Pompeius sohsem tudta a szerencsét üstökön ragadni. Elég világosan bejelentette a szakadást; tettei
52. már 702-ben minden kétséget eloszlattak e szándékai felett
51. és már 703. tavaszán nyíltan kijelentette hogy el van határozva Caesárral szakítani, de nem tette és hónapokon át felhasználatlanul hagyta az időt lefolyni.

A régi párt-elnevezések és a trónkövetelők.

De bármint késlekedett is Pompeius, maga a dolgok természetes rendje mind közelebb hozta a válságot. — A bekövetkezendő háború nem a köztársaság és egyeduralom közti harc volt — e kérdés már évek óta el vala döntve — hanem Róma koronájáért vitt küzdelem Pompeius és

Caesar között. De a trónkövetelők egyikének sem állt érdekében küzdelmének célját a maga nevén megnevezni; ezzel mindegyik a polgárság azon egész, igen tekintélyes részét, mely a köztársaság fennmaradását kívánta és hitt ennek lehetőségében, egyenesen ellenfelének táborába űzte volna. A régi harci jelszavak, melyeket Gracchus és Drusus, Cinna és Sulla hangoztattak, bármennyire elkopottak és tartalmatlanok voltak is már, mégis használhatók voltak még jelszavakul az egyeduralomért küzdő két tábornok harcában; s habár e pillanatban hivatalosan még úgy Pompeius mint Caesar az úgynevezett populáris párthoz számították magokat, mégis senki egy percig sem lehetett kétségben afelett, hogy Caesar a nép s a demokratikus haladás, Pompeius pedig az aristokratia s a legitím alkotmány nevét fogja jelszóul írni zászlajára. Caesarnak nem volt választása. Kezdet óta és teljes meggyőződéssel demokrata volt; a monarchia, az ő értelmezése szerint inkább csak külsőleg, mintsem a dolog lényegében tért el a Gracchusféle népuralomtól, s ő sokkal emelkedettebb lelkű és mélyebb eszű államférfi volt, semhogy meggyőződését eltagadhatta és más mint saját zászlója alatt küzdhetett volna. A közvetlen haszon, melyet e harci jelszavak neki hajtottak, természetesen csekély volt; leginkább mindössze abban állt, hogy megmentette őt azon kellemetlenségtől, miszerint a királyságot nevén neveznie, s annak hirhedett nevével a lanyhák és saját híveinek nagy tömegét megdöbbentenie kelljen. — A demokratia zászlaja, amióta Gracchus eszményképei Clodius által csúffá és nevetségessé tétettek, tevőleges hasznot alig hajtott; mert valjon, kivéve talán a transpadanusokat, hol létezett most csak némi jelentőséggel bíró elem is, melyet a demokratia harci jelszavai képesek lettek volna a küzdelemben való

A demokratia és Caesar.

Az aristokratia és Pompeius.

részvételre bírni? — Ezzel már Pompeius szerepe is ki lett volna jelölve a küszöbön álló küzdelemben, ha már különben is nem értetődött volna magától, hogy a legitím köztársaság hadvezéreként kell benne fellépnie. Ha a természet valaha arra teremtett valakit, hogy valamely aristokratiának tagja legyen, ez ő volt; és csak igen esetleges és igen önző indokok bírták rá, hogy az aristokratiától elpártolva a demokratia táborába szökjék. Hogy most ismét visszatért Sulla-féle traditióihoz, az nemcsak a dolog természetében feküdt, de lényeges hasznára is vált. Amily elkopottak valának már a demokratikus harci jelszavak, oly mély hatást kellett tenniök a conservativeknek, ha arra való ember által adatnak ki. A polgárságnak talán többsége, és mindenesetre színe java az alkotmányos párt híve volt, s ez számbéli és erkölcsi erejénél fogva hivatva vala a trónkövetelők bekövetkezendő harcába hatalmas, sőt talán döntő módon beavatkozni. Mindene volt, csak vezére nem. Marcus Cato, mostani feje, mint elnök megtette kötelességét úgy, amint ő azt értelmezte, életét naponként veszélyeztetve és talán a győzelem reménye nélkül; azon hűség, melylyel kötelességéhez ragaszkodott, tiszteletreméltó; de nem a hadvezér, hanem a közember dicsősége utólsónak maradni az elvesztett harctéren. Azon hatalmas tartalékot, mely a megbuktatott kormány pártja számára Itáliában úgyszólván magától keletkezett, sem szervezni, sem idejekorán a küzdelembe belevonni nem bírta; s amitől végre is minden függött, a katonai vezényletre, helyes okokból, soha nem tartott igényt. Ha ez ember helyében, ki sem pártfőnök sem tábornok nem tudott lenni, oly politikai és katonai jelentőségű ember ragadja kezébe a fennálló alkotmány zászlaját, minő Pompeius volt, akkor Itália municipálisai kétségkívül tömegesen hozzá tódulandottak, nem ugyan Pompeius

királyért, hanem Caesar király ellen harcolni. Ehez még egy másik, legalább ép oly fontos körülmény járult. Pompeius, még ha elszánta is magát valamire, sohsem tudott módot lelni határozatának végrehajtására. Míg ő talán képes volt a háborút viselni, de semmi esetre nem tudta megizenni, Cato pártja semmi esetre nem volt képes azt vezetni, de igen képes, és mindenekfelett igen kész volt az alakuló félben levő monarchia elleni háborút indokolni. Pompeius szándéka az volt, hogy, mialatt ő a háttérben maradva a maga módja szerint hol arról beszélt, hogy nemsokára spanyol tartományába fog utazni, hol az Euphrát melléki parancsnokság átvételére tett útikészületeket, a legitim kormányhatóság, vagyis a senátus, szakítson Caesarral, izenje meg neki a háborút s bízza meg őt annak viselésével, ki azután, engedve a közkívánatnak, mint az alkotmány védője a demokratiko-monarchikus üzelmek, mint a fennálló rend becsületes híve és harcosa a feslettség és anarchia ellen, mint a curia kinevezett hadvezére az utcai imperátor ellen fog fellépni s a hazát ismét meg fogja menteni. Pompeius ekként a conservativekkel szövetkezése által egyfelől új hadsereget kapott személyes híveinek seregéhez, másrészt illendő okokat a háborúra, — mely előnyökért ugyan drágán meg kellett fizetnie azáltal, hogy elvi elleneivel volt kénytelen kezet fogni. Azon számtalan bajok közől, melyeknek csiráit e coalitio magában rejté, egyelőre csak azon egy, de már igen fontossá lett kellemetlenség fejlődött ki, miszerint Pompeius lemondott az időpont meghatározásáról, melyben Caesar ellen fegyvert fogandó lesz és e döntő kérdésben egy aristokraticus testület esetlegeitől és szeszélyeitől tette magát függővé.

A köztársasági ellenzék, mely már évek óta kénytelen volt a puszta szemlélő szerepére szorítkozni s alig

A köztársaságiak,

merhetett csak életjelt is adni magáról, ekként most a dynasták bekövetkezendő szakítása által ismét visszavezettetett a politika színpadára. És pedig első sorban azon kör, melynek középpontját Cato képezte, azon köztársaságiak, kik el voltak szánva a köztársaságért és a monarchia ellen a harcot bármily körülmények közt és lehető gyorsan
56. megindítani. A 698-ban tett kísérlet szánalmas kimenetele megtanította őket arra, hogy egymaguk a háborút nem csak viselni, de még felidézni sem képesek; köztudomású dolog volt, hogy még a senátusban is, habár az egész testület kevés egyesek kivételével ellene volt a monarchiának, a többség mégis csak akkor kívánta az oligarchikus kormányrendszert helyreállítani, ha az veszedelem nélkül megeshetett, amire természetesen egyhamar nem nyílt kilátás. Szemben egyfelől a hatalom birtokosaival, másfelől a léha többséggel, mely mindenekfelett és minden áron békét kívánt és minden határozott tevékenységtől, leginkább pedig a határozott szakítástól irtózott, a Cato-féle pártra nézve csak az által vált lehetővé a régi kormányrendszer helyreállítását megkísérteni, ha a két uralkodó közől a kevésbbé veszedelmessel szövetkezik. Pompeiust, midőn az oligarcha alkotmány hívei közé állt és ajánlkozott annak érdekében harcolni Caesar ellen, a republicanus oppositio elismerhette és kénytelen is volt vezérének elismerni, hogy vele szövetkezve kényszerítse a félénk többséget a háború megizenésére. Hogy Pompeius nem vette valami komolyan az alkotmány iránti hűségét, az ugyan senki figyelmét ki nem kerülhette; de szokása levén félig tenni mindent, mégis korántsem jutott úgy mint Caesar, annak világos és biztos öntudatára, miszerint az új monarcha első teendőjének annak kell lennie, hogy az oligarchia lomtárával alaposan és végkép elbánjék. Bármi történjék is, a háború egy való-

ban köztársasági hadsereget és valóban köztársasági hadvezéreket lesz nevelendő, kik azután, Caesar legyőzése után, kedvezőbb körülmények közt megkísérthetik nemcsak a monarchák egyikét, hanem magát a keletkező félben levő monarchiát is megbuktatni. Azon kétségbeesett helyzetben, melyben az oligarchia ügye forgott, a lehető legkedvezőbb fordulat volt rá nézve, hogy Pompeius felajánlá neki támogatását.

frigyök Pompeiusszal

A szövetség Pompeius és a Cato-féle párt közt aránylag gyorsan köttetett meg. A két fél már Pompeius dictátorsága alatt jelentékenyen közeledett egymáshoz. Pompeius egész magaviselete a Milo-féle válságban, azon rideg modor, melyben a csőcselék által neki felajánlott dictátorságot visszautasította, azon határozott kijelentése, hogy e hivatalt csak a senátus kezéből kész elvállalni, kérlelhetlen szigora a rend bármilynemű megbontói s főkép a túlzó demokraták ellen, azon feltünő előzékenység, melylyel Cato és elvtársai iránt viseltetett, mindezek, amily sértők voltak a demokrata Caesarra nézve, úgy másfelől a rend embereinek megnyerésére látszottak számítva lenni. Másfelől azon indítványt, mely Pompeiust a dictátorsággal felruházta, Cato és hívei is, ahelyett hogy szokásos elvszigorukkal ellenezték volna, lényegtelen formai módosításokkal magukévá tették; Pompeius főkép Bibulus és Cato kezéből kapta az osztatlan consulságot. Míg a Cato-féle párt és Pompeius közt a hallgatólagos megegyezés ekként már 702. elején 52.
megvolt, a 703-ra szóló consulválasztások alkalmával, mi- 51.
dőn nem ugyan maga Cato, de legalább a senátusi többségnek egy jelentéktelen embere mellett Cato leghatározottabb párthíveinek egyike, Marcus Claudius Marcellus választatott consullá, a szövetség már forma szerint megkötöttnek volt tekinthető. Marcellus nem volt szenvedélyes fanatikus s még kevésbbé lángész, de erős jellemű és szi-

gorú aristokrata, épen arra való ember, hogy Caesarnak a háborút, ha azt megindítani akarták, megizenje. Az adott körülmények közt e választás, mely oly feltünő ellentétben áll a közvetlenül előtte a republikánus ellenzék ellen irányzott megtorló rendszabályokkal, alig mehetett végbe másként, mint Róma ez idő szerinti urának beleegyezésével vagy legalább hallgatólagos elnézésével. Pompeius lassú és nehézkes léptekkel, mint rendesen, de egyenes úton haladt célja, a szakítás felé.

Caesar passív ellentállása.

Caesarnak azonban nem volt szándéka Pompeiusszal e pillanatban összeveszni. Nem akarhatta ugyan az uralkodói hatalmat komolyan és maradandólag megosztani mással, s legkevésbbé oly alárendelt minőségű társsal, minő Pompeius volt, s kétségkívül már régóta el volt tökélve, hogy Gallia meghódítását befejezvén, az egyeduralmat, ha kell, fegyveres kézzel, magának szerzi meg. De Caesarnak, kiben a katona minden tekintetben alája volt rendelve az államférfinak, át kellett látnia, hogy az állami organismusnak fegyveres erővel való szabályozása azt, következményeiben mélyen és örök időkre feldúlja, s ennél fogva azon kellett lennie, hogy a bonyodalmakat, hacsak lehet, békés eszközök segélyével, vagy legalább nyílt polgárháború nélkül oldhassa meg. Ha pedig a polgárháború ennek dacára nem volt elkerülhető, szintén nem kívánhatta, hogy épen most kényszeríttessék reá, midőn Vercingetorix felkelése Galliában kérdésessé tette minden eddig kivívott diadalait s
53/52. 51. őt 701/2 telétől fogva 703. teléig szakadatlanul elfoglalta, s midőn Itáliában Pompeius és a vele elvi ellenségeskedésben álló alkotmánypárt uralkodtak. Ennélfogva Pompeius iránti viszonyát s ezzel a békét fenntartani törekedett, s azon volt, hogy, ha csak lehetséges, békés úton elnyerhesse
48. a 706-ki consulságot, mely számára már Lucában biztosít-

tatott. Ha ekként a kelta ügyek végleges befejezése után rendes úton sikerült az állam élére állania, akkor Caesar, ki államférfiúi minőségében még sokkal magasabban állt Pompeius felett, mint a hadvezérség terén, bátran számíthatott rá, hogy őt a curiában ugy, mint a forumon nagyobb nehézségek nélkül kiütheti a nyeregből. Azt sem tartotta lehetetlennek, hogy sikerülni fog nehézkes, önmagával tisztában nem levő és gőgös vetélytársa számára valamely sok tisztességgel és befolyással járó állást kigondolnia, melyben az kész legyen nyugalomba vonulni. Caesar azon ismételt kísérleteinek, melyekkel Pompeiusszal sógorságban maradni igyekezett, talán céljok volt a dolgok ilynemü megoldásának útját egyengetni és a régi viszályt az által egyenlíteni ki végkép, hogy a két vetélytárs vérének közös ivadékai örököljék utánna a hatalmat. Ez esetben a köztársasági ellenzék vezér nélkül, tehát valószínűleg szintén nyugton maradt s a béke fenntartható lett volna. Ha pedig ez sem sikerül, és ha, ami mindenesetre valószínű volt, végre is a fegyvernek kellett a kérdést eldöntenie, akkor Caesar, mint consul, Rómában a senátus engedelmes többségével rendelkezhetett s a pompeiusiak és köztársaságiak szövetkezését megnehezíthette, sőt talán meg is hiúsíthatta; és sokkal illendőbb módon és előnyösebb körülmények közt viselhette volna a háborút, mint, ha most, mint Gallia proconsula kél harcra a senátus és hadvezére ellen. E terv sikerülte ugyan attól függött, ha Pompeius elég jólelkű lesz-e Caesart a Lucában neki biztosított 706-iki consulsághoz még 48.
most is hozzáereszteni; de még azon esetben is, ha hajótörést szenvedne, Caesarra nézve még mindig hasznos dolog leendett, ha tényleg és ismételten jelét adja engedékenységének. Ezáltal egyfelől időt nyert arra, hogy a kelta földön célját elérje, másfelől elleneire hárította a szakítás,

és ennek folytán a polgárháború kezdeményezésének gyűlöletes szerepét, ami Caesarra nézve úgy a senátus többségével és az anyagi érdekek pártjával, mint főkép saját katonáival szemben is döntő fontossággal bírt. — Eszerint
52/1. cselekedett tehát. Természetesen készült a harcra: 702/3 telén eszközölt újoncozásával legióinak számát a Pompeiustól kölcsönzöttek belefoglalásával, tizenegyre szaporította. Egyúttal azonban világosan és nyíltan helyeselte Pompeius magatartását dictátorsága alatt s a rendnek általa eszközölt helyreállítását a fővárosban; buzgó barátainak óvó intéseit rágalmakként visszautasította, minden napot, melylyel a válság kitörését késleltetnie sikerült, nyereségnek tekintett, elnézett és eltűrt mindent, ami csak elnézhető és eltűrhető volt, rendületlenül csak azon egy és határozó
49. követeléséhez ragaszkodva, hogy, amint 705-ben helytartó-
48. sága lejárandó lesz, 706-ra megkapja a második consulságot, melyet a köztársasági államjog viselnie megengedett s melyet társa szerződés útján biztosított számára.

A Caesar elleni támadások előkészítése.

Épen e kérdés lett a most meginduló diplomatiai háború színterévé. Ha Caesar arra kényszeríttetik, hogy
49. vagy helytartóságát 705. december utólsó napja előtt lete-
48. gye, vagy fővárosi hivatalának átvételét 706. január elsejénél későbbre halaszsza, ha tehát helytartósága és consulsága közt bizonyos időn át hivatal nélkül, s ennélfogva a — római jog szerint csak hivatalban nem levő ember ellen megindítható — bűnfenyítő vádnak kitéve marad, ez esetben, miután Cato már régóta készen állt őt bünfenyítő pörbe fogni s miután Pompeiusban a kétségesnél is rosszabb ótalmazóval bírt, a közönségnek teljes oka volt Milo sorsát jósolni meg számára. E cél elérésére pedig Caesar elleneinek egy szerfelett egyszerű eszköz állt rendelkezésökre. A fennálló választási rendszabályok értelmében az, aki a

consulságra pályázott, köteles volt a választás előtt, tehát félévvel hivatalba lépése előtt a választást vezető hivatalnoknál személyesen jelentkezni és nevét a jelöltek hivatalos lajstromába bejegyeztetni. A lucai szerződések megkötésekor kétségkívül magától értetődőnek tekintetett az, hogy Caesar e tisztán formai és a jelölteknek gyakran elengedett feltétel alól feloldassék; de az ezt kimondó decretum még nem volt kiadva, s miután most Pompeius kezelte a decretumokat gyártó gépet, Caesar e tekintetben vetélytársának tetszésétől függött. Pompeius e kezében levő teljesen biztos eszközről megfoghatatlan módon lemondott; egy tribúni törvény az ő beleegyezésével és dictátorsága alatt (702) feloldotta Caesart a személyes jelentkezés kötelessége alól. Midőn azonban kevéssel ez után az új választási rendszabály kiadatott, ez a jelöltek azon kötelezettségét, hogy személyesen kelljen magokat beíratniok, általánosságban ismételte, anélkül hogy egy záradékban említést tenne azokról, kik régibb népvégzések által ez alól felmentettek; s a formaszerinti jog értelmében az újabb általános törvény a Caesar javára kiadott szabadalmat megszüntette. Caesar felszólalt ez ellen, mire a szükséges záradék a törvényhez hozzátoldatott, de nem erősíttetett meg külön népvégzés által, úgy hogy e határozmány, mely puszta beigtatás útján foglaltatott belé a már kihirdetett törvénybe, jogi szempontból érvénytelennek volt tekinthető. Pompeius tehát azt, amit egyszerűen megtarthatott volna, előbb elajándékozta, azután visszavette, s visszavonását végre illoyalis módon igyekezett fedezni. — Míg ezzel csak közvetett úton törekedtek Caesar helytartóságának idejét megrövidíteni, azalatt a helytartóságokra vonatkozólag ugyanekkor kiadott szabályzat a célt már egyenes úton akarta elérni. Azon tíz év, melyre Caesarnak helytartósága, utóljára azon

Caesart a consulságtó vissza akarják tartani.

52.

Kísérlet Caesar helytartóságának megkurtítására.

törvény által, melyet Crassusszal közösen maga Pompeius indítványozott, biztosítva volt, az e dolgokban szokásos
59. 49. számítás szerint 695. március 1-jétől 705. február utólsó napjáig tartott. Miután pedig a régibb szokás alapján a proconsulnak vagy propraetornak joga volt első hivatalos évének befejezése után azonnal elfoglalni tartományi hiva-
50. 49. talát, Caesar utódja nem a 704. hanem a 705. év városi
48. hivatalnokai közől volt kinevezendő, tehát 706. január 1-je előtt hivatalba nem léphetett. Ennyiben tehát Caesarnak
49. még a 705. év utólsó tíz hónapjában is joga volt a parancsnokságra, nem ugyan a pompeius-liciniusi törvény, hanem azon régi szabály alapján, mely szerint a bizonyos időre korlátolt parancsnokság, határidejének letelése után is egészen az utód megérkezéseig eltart. — Amióta azonban a
52. 702-diki szabályzat nem a lelépő hanem az öt év előtt vagy még régebben lelépett consulokat és praetorokat jelölte ki a helytartóságok betöltésére, s ezáltal a polgári hivatal és a parancsnokság közt, mely utóbbi eddig nyomon követte az előbbit, hosszabb időközt állapított meg, misem gátolta többé azt, hogy bármely törvényesen megürült helytartóság azonnal be ne töltessék. Pompeius nyomorúságos alattomossága és késlekedő álnoksága e rendszabályokban figyelemreméltó módon párosul az alkotmánypárt kicsinyes formalismusával és alkotmányos tudákosságával. Ezen államjogi fegyvereket már évekkel előbb, mintsem használhatók lettek volna, előkészítették s módot szereztek magoknak arra, hogy egyfelől Caesart azon naptól, melyen a Pompeius saját törvénye által számára biztosított tíz év lete-
49. lendő volt, tehát 705. március 1-től fogva utódjának elküldése által bármely percben parancsnokságának letételére
48. kényszeríthessék, másfelől, hogy a 706-ra szóló választásokban reá eső szavazatokat érvényteleneknek nyilvánít-

hassák. Caesar, nem levén módjában e sakkhúzásokat meggátolni, hallgatott és bevárta a történendőket.

Az alkotmányos ármányok csigalassúsággal bár, de mind előbbre hatoltak. A szokás alapján a 705. évi helytartóságok betöltése felett a senátusnak, amennyiben azokat volt consulokkal akarta betölteni, a 703. év kezdetén, amennyiben pedig volt praetorokkal, a 704. év kezdetén kellett tanácskoznia; az előbbi tárgyalás első alkalmul szolgált arra, hogy a mindkét Gallia számára szükséges új helytartók kinevezése a senátusban szóba hozassék, s ezáltal az első nyílt összeütközésre is a Pompeius által előtérbe tolt alkotmányos párt és Caesarnak a senátusban ülő képviselői közt. Marcus Marcellus consul azon indítványnyal lépett fel, hogy a 705-re helytartósággal felruházandó két consulárisnak ezen év március 1-jén ama két tartomány adassék át, melyet eddig Gaius Caesar proconsul igazgatott. A rég elfojtott elkeseredés árként tört keresztül az ekként felvont zsilipen; a tárgyalások alkalmával mindaz szóba jött, amit a Cato-pártiak Caesar ellen terveltek. Előttök kétséget nem szenvedett, hogy azon, egy kivételes törvény által Caesar proconsulnak megadott jog, hogy mint távollevő jelentkezhessék a consulságra, későbbi népvégzés által ismét eltöröltetett, s ebbe nem érvényes módon iktattatott be újolag. Kívánták, hogy a senátus, miután Gallia meghódítása már befejeztetett, ugyanőt utasítsa oda, hogy kiszolgált katonáit azonnal bocsássa haza. A polgárjog azon adományozásait s azon gyarmatok alapítását, melyeket Caesar felső Itáliában eszközölt, alkotmányelleneseknek és érvényteleneknek nyilvánították; aminek bővebb illustrálására Marcellus a Caesar által alapított Comum gyarmat egy tekintélyes tanácsnokát, kinek még akkor is joga volt a római polgárjogot igényelni, ha Comum községe nem

Vita Caesar visszahivatása felett. 49. 51. 50. 49.

a polgár, hanem csak a latin joggal bírt volna, kikorbácsoltatásra itélte, mely büntetés csak nempolgárokra volt alkalmazható. — Caesar ez idő szerinti képviselői, kik közt a legjelentékenyebb Gaius Vibius Pansa, egy Sulla által kiátkozott embernek fia volt, ki ennek dacára a politikai pályára léphetett, s előbb Caesar seregében tiszt, ez évben pedig néptribún vala, — ez ellen a senátusban azt hozták fel, miszerint úgy a galliai ügyek állása, mint a méltányosság megkívánják nemcsak hogy Caesar idő előtt vissza ne hivassék, sőt azt is, hogy a parancsnokságban consulsága mellett is meghagyassék; kétségkívül hivatkoztak arra is, hogy Pompeius nehány év előtt ugyanezen módon egyesítette a maga kezében a két spanyol helytartóságot a consulsággal, sőt még a jelenben is, a főváros élelmezési ügyének nagyfontosságu főfelügyelőségén kívül a spanyol főparancsnokság mellett még az itáliait is viseli, sőt hogy Itália összes fegyverfogható legénységét a maga nevére megeskette és még mindig nem oldotta fel esküje alól. A vita határozottabb alakot kezdett ölteni, de azért nem haladt gyorsabban. A senátus többsége, a szakitás bekövetkezését előre látva, hónapokon keresztül meggátolta egy határozatképes ülés létrejövetelét; s új hónapok vesztek el Pompeius ünnepélyes késlekedésével. Végre ez megtörte hallgatását, és bár, mint mindig, tartózkodó és bizonytalan modorban, de mégis elég világosan az alkotmányos párt részére állt eddigi szövetségese ellen. A caesariak azon követelését, hogy engedtessék meg uroknak a consulságot a proconsulsággal a maga kezében egyesítenie, röviden és ridegen visszautasította; otromba gorombasággal hozzá tevén, hogy e kívánság oly színben tűnik fel előtte, mintha a fiú ütlegekkel kinálná meg apját. Marcellus indítványát elvben annyiban pártolta, amennyiben szintén kijelentette, miszerint nem akarja megengedni,

hogy Caesar proconsulságából azonnal átlépjen a consulságba. Egyúttal azonban sejttette hallgatóival, de anélkül hogy ezt kötelező alakban kinyilatkoztatná, miszerint a végső esetben talán meg fog engedtetni Caesarnak, hogy személyes jelentkezés nélkül is pályázhasson a 706-ki consulságra és helytartóságát 705. nov. 13-káig megtarthassa. A fődolog azonban az volt, miszerint a javíthatatlan késedelmező beleegyezett, hogy utódjának kineveztetése 704. február vége utánra halasztassék, amit Caesar szószólói valószínűleg a pompeius-liciniusi törvénynek egy záradéka alapján követeltek, mely megtiltotta a senátusnak, hogy Caesar helytartósága utólsó évének kezdete előtt utódjának kinevezése felett tanácskozzék. — Ez értelemben jöttek létre a senátus végzései (703. sept. 29). A gall helytartóságok betöltésének kérdése 704. március elsejére tűzetett napirendre, Caesar hadseregének feloszlatására nézve azonban, mint egykor Lucullus seregével tette a népnek egy végzése, már most megtétettek az előkészületek, midőn a Caesar alatt szolgáló veteránok oda utasíttattak, hogy elbocsáttatásuk végett a senátushoz folyamodjanak. Caesar képviselői, amennyire alkotmányos úton tehették, tribuni vetójok segélyével e végzéseket ugyan megsemmisítették; Pompeius azonban határozottan kijelentette, hogy a hivatalnokok a senátusnak feltétlenül engedelmeskedni tartoznak s hogy ezen az intercessiók és más efféle elavult formaszerűségek mitsem fognak változtatni. — Az oligarcha párt, melynek Pompeius most közegévé tette magát, megérthetőleg elárulta azon szándékát, miszerint, ha győz, az alkotmányt a maga szellemében fogja módosítani és mindazt kitörölni belőle, ami a népszabadságnak csak színét is viseli; aminthogy Caesar ellen intézett támadásaiban, kétségkívül ez okból, már semmi módon nem használta fel a

48. 49. 50. 51. 50.

comitiumok gépezetét. A Pompeius és az alkotmánypárt közti coalitio tehát formaszerint nyílvánossá volt téve, s nyílvánvalólag Caesar felett| is ki volt már mondva az itélet, s csak annak végrehajtása halasztatott el. A következő évre szóló választások eredménye kivétel nélkül ellene irányult.

Caesar ellenrendszabályai.

Ellenfeleinek ezen háborús előkészületei alatt sikerült Caesarnak a gall felkeléssel végkép elbánnia s a békét az általa meghódított egész területen helyreállítania. Egy légióját már 703. nyarán éjszaki Itáliába küldte a határvédelem illendő ürügye alatt ugyan, de nyílvánvalókép annak jeléül, hogy hadai Galliában már kezdenek nélkülözhetőkké válni. Ha eddig nem látta is át, most már világosan át kellett látnia, miszerint nem fogja magát a polgártársai elleni harctól megkímélhetni; de ennek dacára, miután nagy mértékben kívánatos vala, hogy légióit még egy ideig benn-hagyhassa a még alig lecsillapodott Galliában, még most is halogatni igyekezett a dolgot, és jól ismerve a senátus többségének határtalan békeszeretetét, nem mondott le a reményről, hogy azt, dacára a Pompeius által reá gyakorolt nyomásnak, a háború megizenésétől még visszatarthatja. Még a legnagyobb áldozatoktól sem riadt vissza, csak hogy most még összeütközésbe ne jusson a legfőbb kormányzó hatósággal. Midőn a senátus (704. tavaszán) Pompeius ösztönzésére ezt úgy, mint Caesart felkérte, adjanak át egy-egy légiót a bekövetkezendő párthus háború számára, s midőn e végzés értelmében Pompeius azon legióját, melyet nehány év előtt Caesarnak átengedett, ettől visszakívánta, hogy Syriába küldhesse, Caesar teljesítette a kettős követelést, miután magában véve sem a senatusi végzés célszerűségét, sem Pompeius követelésének jogosságát meg nem tagadhatta és több súlyt helyezett a törvény korlátainak tiszteletben

51.

50.

tartására és formaszerinti loyalitására, mint nehány ezer katonára. A két légió haladéktalanul megérkezett s a kormány rendelkezésére bocsátotta magát, de ez, ahelyett hogy az Euphrát partjaira küldené, Capua mellett Pompeius számára tartogatta őket, s a közönségnek ismét alkalma nyílt Caesarnak a szakítás elkerülésére irányzott köztudomású fáradozásait ellenfeleinek hitszegő hadi készületeivel összehasonlítani. — A senátussal való alkudozások vitelére sikerült Caesarnak nem csak ezen év consulainak egyikét, Lucius Aemilius Paullust, hanem, ami ennél többet ért, Gaius Curio néptribúnt, a kor számos Curio.
korhely lángelméinek valószínűleg legkitünőbbikét is, megvásárolnia:*) kinek nem volt párja előkelő elegantia, folyékony és szellemdús beszéd, ármánykodási ügyesség s azon tetterő dolgában, mely alapjokban erélyes, de elzüllött jellemeknél a semmittevés időközeiben csak annál hatalmasabban nyilatkozik; de kit a természet egyszersmind páratlan dobzódási és adósságcsinálási tehetséggel — 60 millió sesterziusra ($4^1/_2$ mill. tallér) becsülték adóságait — s erkölcsi és politikai tekintetben tökéletes elvtelenséggel ruházott fel. Már egyszer felajánlotta volt magát Caesarnak, hogy vegye meg, de akkor visszautasíttatott, mire annyi képességének adta tanúságát a Caesar elleni támadásokban hogy ez végre utólag rászánta magát megvételére; az ember drágára tartotta magát, de árát megérte. Curio néptribúnságának első hónapjaiban a független republicanust játszotta, s mint ilyen mennydörgött Caesar és Pompeius ellen egyiránt. Azon látszólag részrehajlatlan állását, melyet e szereplésének köszönhetett, 704. márciusban, midőn a gall 50.
helytartóságok jövő évre leendő betöltésének ügye a sená-

*) *Homo ingeniosissime nequam* (Vellei 2, 48).

tusban tárgyalás alá vétetett, ritka ügyességgel kizsákmányolta úgy, hogy e végzést teljesen elfogadta, de azt követelte, hogy az egyúttal Pompeiusra és ennek rendkívüli parancsnokságára is kiterjesztessék. Azon okoskodása, miszerint az alkotmányos állapotok csak minden kivételes hivatalok eltörlése által állíthatók helyre, miszerint Pompeius, kit csupán a senátus bízott meg a proconsulsággal, még sokkal kevésbbé tagadhatja meg ettől az engedelmességet, mint Caesar; miszerint a két hadvezér egyikének egyoldalú letétele az alkotmányt fenyegető veszélyt csak növeli, a politika féltudósait úgy, mint a nagy közönséget teljesen meggyőzték, s a senátusban és azon kívül számosan helyeselték Curiónak azon kijelentését, hogy ő minden Caesar ellen irányzott egyoldalú eljárást az alkotmány értelmében őt megillető vetójával meggátolni szándékozik. Caesar azonnal kijelentette, hogy elfogadja Curio indítványát s késznek nyilatkozott a senátus kívánatára bármely percben lemondani helytartóságáról és parancsnokságáról, ha Pompeius ugyanezt cselekszi; s ezt megtehette, mert Pompeius, ha itáliai és spanyol parancsnokságát elvesztette, nem volt többé félelmes ránézve. Pompeius ellenben épen ez okból kénytelen volt vonogatódzni; azon válasza, hogy előbb Caesar tegye le hivatalát, mire ő csakhamar követni fogja példáját, annál kevésbbé volt kielégítő, miután saját lemondására még határozott időpontot sem tűzött ki. Az ügy ismét hónapokra megfeneklett; Pompeius és a Cato-pártiak, ismerve a senátus többségének rájok nézve veszedelmes hangulatát, nem merték Curio indítványát szavazásra bocsátani. Caesar a nyarat arra használta, hogy az általa meghódított vidékeken a béke helyreálltáról meggyőződjék, a Selde mentén nagy hadiszemlét tartson hadai felett és diadalmenetben vonuljon végig a teljesen hozzá ragaszkodó

éjszaki itáliai helytartóságon; őszszel tartományának déli határvárosában, Ravennában volt. Curio indítványa felett a szavazás, melyet tovább késleltetni már nem lehetett, végre megtörtént, és benne Pompeius és Cato pártja tökéletesen megveretett. A senátus 370 szavazattal 20 ellenében elhatározta, miszerint Spanyolország és Gallia helytartói felszólítandók, hogy hivatalaikat egyszerre tegyék le; és Róma jámbor polgárai határtalan örömmel fogadták Curio e mentő tényének örvendetes hírét. Pompeius eszerint ép úgy letétetett hivatalából a senátus által mint Caesar, s míg az kész volt a parancsnak engedelmeskedni, Pompeius egyenesen megtagadta az engedelmességet. Az elnöklő consul Gaius Marcellus, Marcus Marcellus unokatestvére s vele együtt a Cato-féle párt tagja, keserűen megleckéztette a senátus szolgalelkü többségét; és csakugyan boszantó dolog is volt rájok nézve, hogy saját táborukban, és pedig a gyávák phalanxa által kellett megveretniök. De mikép is győzhettek volna oly vezér alatt, ki ahelyett hogy röviden és határozottan kiadta volna rendeleteit a senátoroknak, vén napjaira másodszor is az ékesszólás egy professorának keze alá adta magát, hogy Curio fiatalságtól pezsgő, ragyogó szónoki tehetsége ellen újonnan kifénymázolt ékesszólásával síkra szállhasson?

Caesar és Pompeius visszahivatnak.

A senátusban vereséget szenvedett coalitio helyzete kínos volt. A Cato-féle töredék arra vállalkozott, hogy a dolgokat szakításra juttatja és a senátust magával ragadja, és most járművét a léha többség zátonyain a legkellemetlenebb módon megfenekleni látta. Pompeius e töredék vezéreit, értekezleteikben a legkeserűbb szemrehányásokkal halmozta el; nyomatékosan és teljes joggal figyelmeztette őket e látszólagos béke veszélyeire, s habár csak tőle magától függött a csomót egy gyors tett segélyével ketté metszeni,

Hadizene.

szövetségesei mégis jól tudták, hogy erre tőle semmiképen nem számíthatnak, s hogy az ő dolguk az ügyet befejezni, amint megigérték. Miután az alkotmány és a senátusi kormányzat előharcosai a polgárság és a néptribúnok alkotmányos jogait már régebben tartalom nélküli formalitásoknak nyílvánították, most kénytelenek voltak magának a senátusnak alkotmányszerű végzéseivel hasonló módon bánni el, s a legitím kormányt, miután nem egyezett belé saját megmentésébe, akarata ellen is megmenteni. Ez állapot sem új sem esetleges nem volt; valamint most Cato és övéi, úgy egykor Sulla és Lucullus is kénytelenek voltak a kormány ellenére hajtani végre minden erélyes elhatározást, mely annak érdekében jött létre: az alkotmány gépezete már tökéletesen lejárta magát s mint a comitiumok már századok óta, azonképen most már a senátus sem volt egyéb egy rozzant, s vágásából minduntalan kizökkenő
50. keréknél. — Híre járt (704. okt), hogy Caesar négy légiót a tulsó Galliából az innensőbe vont és Placentia mellett felállított. Habár a hadak ilynemű áthelyezése teljesen jogában állt a helytartónak, s Curio ezenfelül még a senátusban kézzelfoghatólag bebizonyította e kósza hír teljes alaptalanságát, mire a curia Gaius Marcellus consul indítványát, hogy e hír folytán hagyassék meg Pompeiusnak, hogy azonnal induljon meg Caesar ellen, többséggel elve-
49. tette, az említett consul a 705-re megválasztott és szintén a Cato-féle párthoz tartozó két consullal együtt mégis elment Pompeiushoz, és e három ember, saját hatalom-teljességére hivatkozva felszólította a tábornokot, hogy álljon a Capua mellett táborozó két légiónak élére és az itáliai hadkötelezetteket, amennyire szükségesnek tartja, szólítsa fegyverre. Alig lehetett csak képzelni is hibásabb formájú meghatalmazást a polgárháború megindítására; de nem volt többé idő

ily mellékes dolgokkal törődni, s Pompeius azt elfogadta. Megkezdődtek a hadi készületek s a katonaszedés; és Pompeius 704. decemberében odahagyta a fővárost, hogy azokat személyesen intézhesse. 50.

Caesar ultimátuma.

Caesarnak teljesen sikerült a polgárháború megindítását ellenfeleire hárítani. Maga a törvényes téren megmaradva, rákényszerítette Pompeiust, hogy izenje meg neki a háborút, és pedig nem mint a legitim hatalom képviselője, hanem mint egy nyilvánvalókép forradalmi és a többséget terrorizáló senátusi kisebbség hadvezére. E siker nem csekély súlylyal esett a mérlegbe, habár a tömegek ösztöne pillanatra sem csalódhatott és nem is csalódott afelett, hogy e háború nem formaszerinti jogi kérdésekért vívatik. Most, midőn a háború már meg volt izenve, Caesárnak érdekében állt minél előbb ütközetre juttatnia a dolgot. Ellenfelei még csak kezdtek fegyverkezni s maga a főváros megszállatlan vala. Tíz-tizenkét nap alatt Caesar felső Itáliában levő hadait háromszor meghaladó hadsereg gyűlhetett össze Rómában; de most még nem volt lehetetlen a védtelen fővárost meglepni, sőt egy gyors téli hadjáratban talán egész Itáliát is elfoglalni s az ellent legbővebb segélyforrásaitól megfosztani, mielőtt azokból még erőt meríthetne. A ravasz és erélyes Curio, ki tribúnságát letevén (704. dec. 10) azonnal Ravennába ment Caesarhoz, élénk színekben lefestette mestere előtt a dolgok helyzetét, amire különben alig is volt szükség, hogy Caesart meggyőzze afelől, miszerint most már minden késlekedés csak árthat ügyének. Miután azonban, nehogy elleneinek okot adjon panaszra maga ellen, mindeddig magába Ravennába semmi haderőt nem hozott, egyelőre nem tehetett egyebet, mint hogy valamennyi hadtestének parancsot küldött, hogy azonnal keljenek útra, és kénytelen volt mindaddig vára- 50.

kozni, míg legalább legközelebb álló egy legiója Ravennába megérkezik. Ezalatt ultimatumot küldött Rómába, melynek, ha más nem is, az a haszna mégis meg volt, hogy a lehetőség határáig terjesztett engedékenysége által ellenfeleit a közvéleményben még inkább compromittálta, és talán, azáltal hogy maga is késedelmeskedni látszott, őket rábírta hogy kevésbbé siessenek hadi készületeikkel. Ezen ultimátumában Caesar minden azelőtt Pompeius ellen tett ellenköveteléseivel felhagyott, s a maga részéről késznek nyilatkozott a senátus által meghatározott határidő alatt a túlsó Gallia helytartóságáról lemondani, és saját tíz légiója közől nyolcat haza bocsátani; kijelenté, hogy meg lesz elégedve, ha a senátus neki vagy az innenső Gallia és Illyria helytartóságát egy, vagy csupán az innenső Galliáét két légióval együtt, és pedig nem a consulságba leendő lépéséig,
48. hanem csak a 706-ra szóló consulválasztasok megtörténtéig, meghagyja. Elfogadta tehát azon egyezkedési pontokat, melyekkel a tárgyalások kezdetén a senátusi párt sőt Pompeius maga is, készeknek nyilatkoztak megelégedni, és kész volt consullá választatásától kezdve a consulság átvételéig a magán életbe vonulni. Valjon komolyan vette-e Caesar e bámulatos engedményeket s bízott-e benne, hogy Pompeius ellenében még akkor is megnyeri a játékot, ha ily nagy előnyt ád neki maga felett, vagy valjon arra számított-e, hogy az ellenfél már sokkal messzebbre ment, semhogy mást láthatna ezen egyezkedési javaslatban annak bizonyítékánál, hogy Caesar maga is elveszettnek tekinti ügyét, e kérdésre ma már biztos választ nem adhatunk. A valószínüség amellett szól, miszerint Caesar inkább esett a túlmerész játékos, mint az igéretét meg nem tartó szőszegő hibájába, és hogy, ha javaslatai, várakozása ellenére elfogadtattak volna, ő kész lett volna szavának állani. Curio

még egyszer vállalkozott rá, hogy urát az oroszlán barlangjában képviselje. Három nap alatt Ravennából Rómába röpült; midőn az új consulok, Lucius Lentulus és ifjabb Gaius Marcellus*) 705. január 1-jén először gyüjtötték tanácsba a senátust, ennek teljes ülésében átadta Caesarnak a senátushoz intézett iratát. Marcus Antonius, ki a város botránykrónikájában nagy szerepet játszott, s Curio bizalmas barátja és minden elkövetett hóbortjának részese volt, de egyúttal az egyiptomi és gall hadjáratokban kitünő lovas tisztnek bizonyította magát, és Quintus Cassius, Pompeius egykori quaestora, kik most mindketten néptribúnok voltak és Curio távolléte alatt a fővárosban Caesar érdekeit képviselték, kierőszakolták a levél azonnali felolvastatását. Azon komoly és világos szavak, melyekben Caesar a fenyegető polgárháború veszélyeit, az általános békevágyat, Pompeius elbizakodását és saját engedékenységét az igazság ellenállhatatlan hatalmával előadta, egyezkedési javaslatai, melyeknek mérsékelt volta kétségkívül saját híveit is meglepte s azon határozott kijelentése, hogy ezúttal utóljára nyujtja kezét a békére, mély benyomással voltak a gyülekezetre. Dacára a Pompeius katonáitól való félelemnek, kik nagy számmal özönlöttek a fővárosba, a többség hangulata nem volt kétséges; Pompeius hívei nem merhették megengedni, hogy az nyilatkozhassék. A consulok, amit elnöki minőségökben joguk volt tenni, vonakodtak szavazásra bocsátani úgy azon Caesar által megújított ajánlatot, miszerint mindkét helytartónak egyszerre hagyassék meg, hogy parancsnokságokról lemondjanak, mint azon egyezkedési javas-

Utólsó vita a senátusban. 49.

*) Megkülönböztetendő a 704. év hasonnevű consulától. Ez unokatestvére, a 705-iki consul pedig testvére volt Marcus Marcellus 703-iki consulnak. 50. 49. 51.

latokat, melyekre irata okul és alkalmul szolgált, valamint Marcus Caelius Rufus és Marcus Calidius azon indítványát is, mely Pompeiust azonnal Spanyolországba akarta küldetni. Még a coalitio egy határozott elvtársának, Marcus Marcellusnak, kinek egyetlen hibája abban állt, hogy jobban átlátta a katonai ügyek állását pártjánál, azon indítványát sem volt szabad szavazás alá bocsátani, melyben ez a határozat hozatalát elhalasztatni kívánta mindaddig, míg az itáliai népfölkelés fegyvert nem fogott és a senátust megvédeni nem képes. Pompeius, rendszerinti közege Quintus Scipio által kijelentette, hogy el van határozva a senátus ügyét most karolni fel, vagy soha többé, s ha még tovább késlekednek, azonnal leveszi róla a kezét. Lentulus consul nyíltan kimondta, hogy a senátus végzésétől tulajdonképen nem is függ többé semmi, ha ez továbbra is meg akarna maradni szolgaiságában, ő kész a maga szakállára cselekedni és hatalmas barátaival szövetkezve fogja megtenni, amit tenni kell. Ekként terrorizáltatván, a többség elhatározta, amit ráparancsoltak: hogy Caesar egy bizonyos, már nem messze levő napig a túlsó Galliát Lucius Domitius Ahenobarbusnak az innensőt Marcus Servilius Nonianusnak adja át és seregét bocsássa el, különben felségárulónak fogván tekintetni. Midőn a Caesar pártjához tartozó tribúnok e végzés ellen intercessionalis jogukkal éltek, nemcsak hogy, amint legalább állították, magában a curiában pompeianus tisztek által fegyverrel fenyegettettek, és életöket megmentendők, rabszolgaruhában kénytelenek voltak a fővárosból menekülni, hanem a most már kellőkép megfélemlített senátus teljesen alkotmányszerű eljárásukat még forradalmi kísérletnek is nyilvánította, kikiáltotta hogy a haza veszélyben forog és a szokásos módon az összes polgárságot fegyverre,

s az alkotmányos érzelmű hivatalnokokat egytől-egyig a fegyveres nép élére szólította (705. jan. 7). 49.

Ezzel csordultig telt a pohár. Amint Caesar azon tribúnoktól, kik oltalomért könyörögve menekültek táborába, megtudta, mily fogadtatásban részesültek ajánlatai a fővárosban, a tizenharmadik légió katonáit, mely időközben Tergeste (Triest) körüli állmáshelyéből Ravennába érkezett, összehítta és kifejtette előttök a dolgok állását. Nem csak a szívek és elmék lángelmű hódítójának és urának fényes ékesszólása ragyogott fel magasra és vetett lángot saját és a világ történetének e megrázó fordulópontján, nemcsak a bőkezű hadúr és diadalmas hadvezér beszélt itt katonáihoz, kiket ő maga szólított fegyverre és kik nyolc év óta folyton növekedő lelkesüléssel követték zászlaját; első sorban az erélyes és következetes államférfi szólalt meg benne, ki most már huszonkilenc év óta képviselte a szabadság ügyét jó és balszerencsében, ki ez ügyért a gyilkosok tőreivel s az aristokratia hóhéraival, a németek kardjával s az ismeretlen oceán hullámaival dacolt anélkül, hogy csak egy percre is meghátrált vagy ingadozott volna, ki Sulla alkotmányát széttépte, a senátus kormányát megbuktatta, s az Alpokon túl vítt harcaiban a védtelen és fegyvertelen demokratiát megóvta és igazolta; és nem a Clodius közönségéhez beszélt, melynek köztársasági lelkesülése már régóta hamuvá és salakká hűlt, hanem éjszaki Itália városainak és falvainak ifjaihoz, kiknek lelkében még élénken és tisztán élt a polgári szabadság erőt adó eszméje, kik még képesek voltak eszményekért harcolni és meghalni, kik magok, szülőföldjök számára forradalmi úton, Caesártól kapták a polgárjogot, melyet a kormány tőlök megtagadott, kiket Caesar bukása ismét áldozatúl vetett volna a lictorok vesszői és bárdjai elé, s kik már tettleges bizonyí- Caesar benyomul Itáliába.

tékokból megérthették, mily kérlelhetlen szigorral szándékozik az oligarchia azokat a transpadanusokra alkalmazni. Ily hallgatóságnak ily szónok adta elő a tényeket: azon hálát, melyet a nemesség Gallia meghódításáért a hadvezérnek és seregének adni készült, a comitiumok kicsinylő módon való mellőzését, a senátus terrorizálását, azon szent kötelességet, hogy a néptribúnságot, melyet őseik fél ezredév előtt fegyveres kézzel küzdtek ki a nemességtől, most fegyveres kézzel kell megmenteniök, s hogy meg kell tartaniok azon régi esküt, melyet a község egykor a maga úgy, mint unokái unokáinak nevében esküdött, hogy tribúnjait a község minden embere mind halálig meg fogja védeni. Midőn erre Caesar, a populáris párt feje és hadvezére, a nép katonáit felszólította, hogy most, miután minden békés eszköz már kimeríttetett, miután engedékenysége már elérte legvégső határát, hogy most kövessék őt az utólsó, a kikerülhetetlen, a döntő harcba az egyiránt gyűlölt és megvetett, egyiránt hitszegő és tehetségtelen s a nevetségesig javíthatatlan nemesség ellen — ekkor nem akadt tiszt és nem katona, ki ingadozott volna. Caesar indulást parancsolt s előhadának élén átkelt azon keskeny patakon, mely provinciáját Itáliától elválasztotta s melyen Gallia proconsulának az alkotmány értelmében nem volt szabad átlépnie. Midőn kilenc évi távollét után ismét hazája földére tette lábát, egyúttal rálépett a forradalom útjára. „A kocka el volt vetve.“

X. FEJEZET.

Brundisium, Ilerda, Pharsalos és Thapsus.

Az ellenfelek hatalmi állása.

Róma eddigi társuralkodói közt eszerint a fegyvernek kellett eldöntenie, melyik van hivatva közölök Róma első egyeduralkodójává lenni. Lássuk mily viszonyban álltak Caesar és Pompeius egymással hatalom dolgában a küszöbön álló háború tekintetében.

Caesar korlátlan hatalma pártja felett.

Caesar ereje mindenekfelett azon korlátlan hatalmon alapult, melylyel pártja kebelén belől bírt. Ha ebben a demokratia és a monarchia eszméi összefolytak, az nem egy véletlenül kötött és a véletlen által fel is bontható coalitio eredménye vala, hanem a képviseleti alkotmánynyal nem bíró demokratia lényének legmélyéből következett, hogy úgy a monarchia mint a demokratia egyiránt Caesarban lelt legmagasabb és legvégső kifejezésére. Politikai úgy mint katonai tekintetben Caesar szava volt döntő mindenben, az első és végső forumban egyiránt. Bármennyire megbecsült is minden használható eszközt, az mégis csak eszköz maradt kezében; Caesar pártja kebelében társak nélkül állt, csupán katonai-politikai adjutánsaitól környezve, kik rendszerint a seregből kerültek ki és mint katonák,

megszokták, hogy a parancsnak soha okát vagy célját ne kérdezzék, hanem neki feltétlenül engedelmeskedjenek. Ez volt fő oka, hogy azon elhatározó pillanatban, melyben a polgárháború megkezdődött, Caesar valamennyi tisztje és katonája közt nem akadt több egy embernél, ki az engedelmességet tőle megtagadta volna; és Caesar hívei iránti viszonyának e felfogását csak megerősíti az, hogy ezen egy
Labienus. épen valamennyi közt az első volt. Titus Labienus a komor catilinai korszak minden szorongattatásaiban úgy, mint a galliai hódítói pálya teljes fényében osztozott Caesarral, rendszerint önállóan parancsnokolt és nem egyszer a hadsereg felét vezérelte; ő nemcsak a legrégibb, legkitünőbb és leghűbb, de minden kétségen kívül legmagosabban álló és legtöbbre becsült tisztje volt Caesarnak. Caesar még
50. 704-ben rábízta az innenső Galliában a főparancsnokságot, egyfelől hogy e bizalmi állást biztos kézbe tegye le, másfelől hogy Labienust ezáltal a consulságra való pályázásában támogassa. De épen itt lépett Labienus az ellenpárttal ösz-
49. szeköttetésbe és 705-ben az ellenségeskedések kitörésekor Caesar főhadiszállása helyett Pompeiusába ment és az egész polgárháborún keresztül példátlan elkeseredéssel harcolt régi barátja és hadura ellen. Sem Labienus jelleme, sem pártcseréjének részletes körülményei felett nem vagyunk elegendőleg tájékozva; a dolog lényegét tekintve azonban ez esemény is kétségkívül mindössze új bizonyítéka annak, hogy a katonai uralkodó biztosabban számíthat kapitányaira, mintsem marsalljaira. Minden arra mutat, miszerint Labienus azon emberek közé tartozott, kik katonailag használhatók de politikailag semmi képességgel nem bírnak, s kik azután, ha szerencsétlenségökre politikát akarnak vagy kénytelenek csinálni, a szédülés azon őrült rohamainak vannak kitéve, melyeknek nem egy tragikomi-

kus példájára akadunk Napoleon tábornagyjainál. Lehet, miszerint feljogosítva érezte magát a demokratia második fejének lenni Caesar mellett; s alkalmasint az vitte az ellenfél táborába, hogy ezen igényei visszautasíttattak. Ez alkalommal először nyílvánult teljes nagyságában azon baj, hogy, miután Caesar tisztjeivel mint nem önálló segédtisztekkel bánt, táborában nem támadhattak oly tisztek, kik alkalmasak lettek volna önálló parancsnokságok ellátására; ily emberekre pedig sürgetően szüksége volt a bekövetkezendő háborúban, melyről könnyen előre volt látható, hogy a nagy birodalom minden tartományaira szét fog forgácsolódni. E hátrányt azonban mégis teljesen ellensúlyozta minden győzelemnek első és csak ez áron megvásárolható előfeltétele: a fővezérlet egysége.

Caesar hadserege.

Az egységes vezetés, eszközeinek használhatósága által teljes erejét kifejthette. Itt első sorban a hadsereg esett a mérlegbe. Még kilenc legió gyalogságból, vagyis legfeljebb 50,000 emberből állt, de ezek mind harcban voltak már és két harmadrészök Caesarnak a kelták ellen viselt minden hadjáratában részt vett. Lovassága német és noricumi zsoldosokból állt, kiknek hasznavehetősége és megbízhatósága a Vercingetorix elleni háborúban állta meg a próbát. A vitéz, habár katonai szempontból is minden tekintetben az itáliai alatt álló kelta nemzet ellen nyolc éven át viselt, s a legkülönfélébb viszontagságokkal teljes háború Caesarnak alkalmat nyújtott seregét úgy szervezhetni, ahogy csak ő tudott szervezni. A katona használhatóságának minden tekintetben előfeltétele phisikai jelessége, s Caesar a katonaszedésben több súlyt fektetett az újoncok erejére és ügyességére, mintsem vagyonára és erkölcsiségére. A hadsereg bírereje azonban, mint minden gépé, mindenekfelett mozgásának könnyűségén és gyorsaságán alapszik, s

Caesar katonái az azonnali indulási készség és a menetek gyorsasága dolgában a tökély ritka és talán soha meg nem haladott fokára értek. A bátorság természetesen mindennél többet ért: s Caesar páratlan művészettel tudta, mikép kell a harcias buzgalmat s a testületi szellemet a katonákban úgy felkölteni, hogy az egyes harcosoknak és hadosztályoknak nyújtott kedvezmények még a mögöttük állók szemében is a vitézség szükséges hierarchiája színében tűnjenek fel. Elszoktatta embereit a félelemtől azáltal, hogy, ha komoly veszély nélkül megtehető volt, őket gyakran nem is értesítette a reájok váró harcról, hanem úgy vezette az ellenség elé, hogy még sejtelemmel sem bírtak róla. A vitézséggel pedig egy rangban állt az engedelmesség. A katona kötelezteteti a parancsot teljesíteni anélkül hogy okát vagy célját kutatná; nem egy céltalan fáradságot rótt Caesar embereire, csak azért, hogy őket a vak engedelmesség nehéz mesterségébe begyakorolja. A hadi fegyelem szigorú volt, de nem kicsinyesen bosszantó; Caesar azt kérlelhetlenül kezelte, midőn katonái szemben álltak az ellenséggel; máskor, főkép pedig győzelem után hosszabb pórázra eresztette őket s ha ilyenkor a különben használható katonának kedve kerekedett magát beparfumeirozni vagy elegáns fegyverekkel s egyebekkel ékesíteni, sőt még ha brutalitásokat, vagy még veszedelmes természetű kihágásokat követett is el, hacsak ezek a katonaság viszonyait nem érintették, Caesar elnézte neki úgy hóbortjait mint bűneit, s a tartománylakosok efféle panaszai iránt mindig süket maradt. A lázadást azonban nemcsak szerzőinek, hanem magának az illető hadtestnek sem bocsátotta meg soha. De a valódi katonánál nem elég, hogy egyáltaljában derék, vitéz és szót fogadó legyen, hanem kell hogy készségesen, sőt önként legyen ilyen; és csupán geniális természetek képesek azon élő gépezetet,

melyet kormányoznak, adott példájok, a remény s mindenekfelett azon öntudat által, hogy célszerűen használtatik fel, arra bírni, hogy örömmel szolgáljon neki. A tisztnek, hogy katonáitól vitézséget kívánhasson, szükséges, hogy velök együtt maga is szemébe nézett légyen a veszélynek; és Caesarnak, még mint hadvezérnek is volt alkalma személyesen kardot rántani, melylyel ilyenkor úgy harcolt maga is, mint legjobb közembere; a tevékenységből és fáradalmakból pedig mindig többet rótt önmagára, mintsem katonáira. Gondoskodott róla, hogy a győzelem iránt, mely legtöbb hasznot természetesen a hadvezérnek hajt, ezért még a közkatona is személyes reményeket táplálhasson. Már említettük, hogy képes volt katonáit a demokratia ügyéért fellelkesíteni, amennyire a lelkesedésnek e prózaivá lett korban még helye maradt, s hogy a Pón túli vidéknek, legtöbb katonája szülőföldjének politikai egyenjogosítását a tulajdonképeni Itáliával tűzte ki a harc egyik céljául. Magától értetik, hogy emellett anyagi jutalmakban sem volt hiány, úgy nem különös jutalmakban kiváló fegyvertényekért, mint általánosakban minden derék katona számára; hogy tisztjeinek adományokat, katonáinak ajándékokat adott és a győzelem utánra pazar jutalmakat helyezett nekik kilátásba. De fődolog volt, hogy Caesar, mint a harcok valódi nagymesterre, értett hozzá, miként kell a hatalmas gépezetnek minden egyes, nagy vagy kis hajtókerekében annak érzését felkölteni, hogy célszerűen alkalmaztatik. A közönséges ember szolgálatra van teremtve és nem vonakodik eszköz lenni, ha érzi, hogy mester kezébe jutott. A hadvezér sasszeme mindig és mindenütt jelenlevően nyugodott egész hadseregén, részrehajlatlan igazságossággal osztva jutalmat és büntetést és minden egyes ember tevékenységének kijelölve azon utat, melyen az összeség javát

előmozdíthatja; nem experimentált és nem játszott utólsó emberének verejtékével vagy vérével sem, de másfelől, midőn szükséges vala, feltétlen odaadást követelt mind halálig. Caesar anélkül, hogy egyes katonáit be engedné tekinteni a politika egész gépezetébe, mégis sejtetett velök a dolgok politikai és katonai összefüggéséből annyit, hogy emberei őt mint államférfit és mint hadvezért megismerhessék, sőt képesek legyenek őt még eszményíteni is. Katonáival kivétel nélkül nem mint magához hasonlókkal, hanem mint férfiakkal bánt, kiknek joguk van igazságot követelni s kik azt el képesek viselni, kik hinni tartoznak hadvezérök igéreteiben és biztatásaiban, anélkül, hogy a rászedetéstől tartanának vagy a híreket lesnék; mint harcainak és diadalainak régi bajtársaival, kik közt alig akadt ember, kit nevén ne tudott volna nevezni s ki számos hadjáratiban többé-kevésbbé személyes viszonyba is ne lépett volna hadvezérével, mint jó társakkal, kikkel bizalmasan és a sajátságát képező vidám ruganyossággal társalgott és érintkezett; mint védenceivel, kiknek szolgálatait megjutalmazni, szenvedett bántalmait és halálát megbosszulni szent kötelességének tartotta. Talán sohasem létezett még hadsereg, mely oly tökéletesen az lett volna, aminek a hadseregnek lenni kell: a maga céljaira alkalmas és e célra készségesen törekvő gépnek, oly mester kezében, ki saját ruganyosságát át tudja reá szállítani. Caesar katonái úgy érezték, hogy tizszeres túlhatalommal is szembeszállhatnak, és ezt meg is tehették; amiben nem szabad felednünk, hogy a tisztán a kézviadalra és mindenekfelett a kardvívásra alapított római taktikában a gyakorlott római katona jóval nagyobb előnynyel bírt az ujonc felett, mint bír a mi

jelen viszonyaink között.*) De Caesar katonáinak túlnyomó bátorságánál még lealázóbban hatott ellenfeleire azon megtörhetetlen és megindító hűségök, melylyel vezérökhöz ragaszkodtak. Példátlanul áll a történelemben Caesar serege, melyben, midőn hadvezére felszólította, hogy kövesse őt a polgárháborúba, az egyetlen, már említett Labienusnak kivételével nem akadt senki, sem tiszt, sem közember, ki őt cserben hagyta volna. Ellenfeleinek azon reménye, hogy seregét a nagymérvű szökés meg fogja gyöngíteni, ép oly szégyenletesen meghiúsult, mint előbbi kísérletök, melylyel azt, mint egykor Lucullus seregét, szét akarták robbantani; még Labienus is, egy csapat kelta és német lovast ugyan igen, de egyetlen legionáriust sem vitt magával Pompeius táborába. Sőt a katonák, mintha meg akarnák mutatni, hogy a háború ép úgy saját ügyök, mint vezéröké, egymás közt elhatározták, hogy zsoldjukat, melynek Caesar a polgárháború kitörésekor megkettőzését igérte nekik, annak befejezéseig hadvezéröknek kölcsönül visszaadják, s ezalatt szegényebb társaikat közköltségen fogják segíteni; s ezenkívül minden altiszt saját zsebéből fegyverzett fel és látott el zsolddal egy-egy lovast.

Caesar hatalmi területe.

Míg Caesar ekként teljesen bírt azon egyik dologgal, melyre szüksége volt: korlátlan politikai és katonai hata-

*) Caesar tizedik legiójának egy fogságba került centuriója az ellenséges fővezér előtt kijelentette, hogy tíz saját emberével kész az ellenség legjobb cohorsával (500 ember) szembeszállani (*bell. Afric.* 45). „A régiek harcmódjánál fogva, úgymond Napoleon, az ütközet merő párbajokból állt; a mai katona szájában dicsekvés volna az, ami ama centurio ajkán csak igazság volt.“ Azon katonai szellemnek, mely Caesar hadseregét áthatotta, élénk bizonyítékaira találunk emlékirataihoz csatolt jelentéseiben az afrikai s a második spanyol háborúról, melyek közől amaz, úgy látszik egy másodrangú tiszt által iratott, ez pedig csak minden tekintetben alárendelt tábori napló volt.

lommal és harcképes, megbízható hadsereggel, hatalma aránylag csak igen szűk térre terjedt ki. Leginkább a felső-
Felső-Itália. itáliai tartományon alapult. E provincia nemcsak Itáliának legnépesebb vidéke vala, hanem egyúttal ragaszkodott a demokratia ügyéhez, mint saját ügyéhez. Az itt uralkodó hangulatnak tanúságául szolgál egy Opitergiumból (Oderzo, a Treviso delegatióban) való újonc csapat magatartása, mely kevéssel a háború kitörése után az illyr vizeken, egy nyomorult tutajon, körülvétetvén az ellenség hadi hajóitól, egész napon át, naplementéig lövette anélkül, hogy megadná magát, s melyből azok, kiket a lövegek megkíméltek, a rákövetkező éjjelen önkezöktől estek el. Elképzelhetjük, mit lehetett ily néptől megvárni. E tartomány már lehetővé tette Caesarra nézve eredeti hadseregének számát megkettőzni, s most a polgárháború kitörése után, amint Caesar nagy mérvben elrendelte a katonaszedést, az újoncok
Itália. feles számmal siettek hozzá. A tulajdonképeni Itáliában azonban Caesar befolyása távolról sem volt az ellenpártéhoz fogható. Habár ügyes sakkhúzásai által sikerült is a harc felelősségét a Cato-féle párt vállaira hárítania, s mindazokat, kiknek ürügyre volt szükségök, hogy jó lelkiismerettel vagy semlegesek maradhassanak, mint a senátus többségét, vagy pártjára álljanak, mint katonáit s a transpadanusokat, kellőkép megtudta győzni róla, hogy részén van a jog és igazság, a polgárság nagy tömege ezáltal természetesen mégsem volt félrevezethető; és ez, midőn Gallia parancsnoka a maga legióival Róma felé útnak indult, minden jogi okoskodások dacára Catot és Pompeiust tekintette a legitim köztársaság védőinek, Caesarban pedig demokratikus bitorlót látott. Ehez járult, hogy Marius unokaöcsétől, Cinna vejétől, s Catilina frígytársától minden ember a Márius és Cinna-féle borzalmak megujulását, az anarchia

Catilina által tervezett saturnáliáinak megvalósítását várta; s habár Caesar szövetségesei ez úton mindenesetre megszaporodtak, mert a politikai szökevények tömegesen rendelkezésére bocsátották magokat, a bukott emberek szabadítójokként üdvözölték s a főváros és a vidéki városok csőcselékének legalsó rétegei közeledésének hírére forrongani kezdtek, mindezek azon barátok fajához tartoztak, kik veszedelmesebbek az ellenségnél. Még kevesebb befolyással bírt Caesar a tartományokban s a védenc államokban. A transalpíni Gallia a Rajnáig s a csatornáig ugyan neki engedelmeskedett és Narbo gyarmatosai úgy, mint a tartományban egyebütt letelepedett római polgárok hűk voltak hozzá; de az alkotmányos pártnak még a narbói tartományban is számos híve volt, az újonnan meghódított vidékek meg épen sokkal inkább terhére, mintsem hasznára szolgáltak Caesarnak a küszöbön álló polgárháborúban, aminthogy, igen helyesen, e harcban kelta gyalogságot épen nem, lovasságot pedig csak csekély mértékben használt. A többi tartományokban és a félig vagy egészen független szomszéd államokban Caesar ugyan szintén igyekezett támpontokat teremteni magának, gazdag ajándékokat küldött a fejedelmeknek, nem egy városban nagy épületeket emeltetett s azoknak, ha rászorultak pénzben és katonákban segélyt nyujtott; de egészben véve ez úton természetesen nem sokra ment, és e téren a Rajna és Duna mentén lakó német és kelta fejedelmek, nevezetesen Voccio noricumi király iránti viszonyai, melyeket az tett fontossá rá nézve, hogy területén lovasokat toborzhatott, körülbelül az egyetlen ilynemű összeköttetések voltak, melyekből némi hasznot vonhatott. Tartományok.

Míg Caesar ekként csupán mint Gallia parancsnoka lépett a harctérre, használható segédtiszteken, hű seregén és engedelmes tartományán kívül minden más segédeszköz A coalitio

nélkül, azalatt Pompeius mint a római állam tényleges ura indította meg a háborút, teljes birtokában mindazon segélyforrásoknak, melyek az óriási birodalomban a legitim kormánynak rendelkezésére állottak. Míg azonban helyzete politikai és katonai tekintetben sokkal tekintélyesebb volt, másfelől jóval homályosabb és kevésbbé szilárdabb vala Caesarénál. A fővezérlet azon egysége, mely magától és szükségkép következett Caesar állásából, ellenkezett a coalitio természetével; s habár Pompeius, sokkal inkább katona levén, semhogy annak nélkülözhetetlensége felett csalódásban élhetett volna, megkísérté azt a coalitióra rákényszeríteni s magát a senátus által egyedüli és korlátlan fővezérré neveztette ki szárazon és vizen, magát a senátust mégis nem tehette félre útjából és nem gátolhatta benne, hogy túlnyomó befolyást ne gyakoroljon a politikai vezetésre s alkalmilag és ennélfogva kétszeresen ártalmas módon bele ne avatkozzék a katonai fővezetésbe is. A Pompeius és az alkotmányos párt közt húsz éven át folyt és mindkét fél részéről megmérgezett fegyverekkel vitt háború emlékezete, azon mindkét fél lelkében élénken élő és csak nagy nehezen eltitkolt öntudat, hogy a győzelem kivívásának közvetlen eredményét a győzők meghasonlása képezendi, azon megvetés, melylyel a felek egymásnak, és mindenik teljes joggal, adóztak, az aristokratia soraiban levő tekintélyes és befolyásos emberek alkalmatlan sokasága és majdnem valamennyi résztvevőnek szellemi és erkölcsi kicsinysége Caesar ellenei közt általjában azt eredményezték, hogy kelletlenül és engedetlenül működtek össze, amiben a legkárosabb ellentétben álltak az ellenfél egyértelmű és szilárd cselekvési módjával. — Habár ekként Caesar ellenei szokatlan mérvben tapasztalták az egymással ellenséges hatalmak közt létrejött szövetkezésnek minden árnyol-

A coalitio hatalmi területe.

dalát, ennek dacára mégis e coalitio is igen tekintélyes hatalommal rendelkezett. A tengeren kizárólag uralkodott; minden kikötő, minden hadihajó, minden hajóhadi szer és készlet rendelkezésére állt. A két Spanyolország, mely, úgy mint a két Gallia Caesarnak, Pompeiusnak mintegy házi hatalmát képezte, híven ragaszkodott urához s jeles és megbízható emberek által igazgattatott. A többi provinciáknak helytartói és parancsnoki állomásai, természetesen a két Galliáét kivéve, az utóbbi években Pompeius és a senátusi kisebbség befolyása alatt szintén biztos emberekkel töltettek be. A védenc-államok egytől-egyig és nagy határozottan Caesar ellen Pompeius pártjára álltak. A legjelentékenyebb fejedelmek és városok Pompeius soknemü tevékenységének különböző korszakaiban szoros személyes viszonyba léptek vele — aki például a Márius-pártiak elleni háborúban Numidia és Mauretánia királyainak fegyvertársa volt s az előbbinek birodalmát ismét visszaállította; ki a mithridatesi háborúban egy csomó más kisebb egyházi és világi fejedelemségen kívül Bosporus, Arménia és Kappadokia királyságokat helyreállította, Deiotarus galatiai királyságát pedig megteremtette; akinek legnagyobb része volt az egyiptomi háború megindításában s akinek segédtisztje erősítette meg újra a Lagidák trónusát. Még a Caesar saját tartományában fekvő Massalia város is, bár Caesartól is nem egy kedvezményt kapott, Pompeiusnak köszönhette területének tekintélyes megnagyobbítását a sertoriusi háború után, s ezenkívül még a benne uralkodó oligarchia természetes és sokszoros kölcsönös viszonyok által megszilárdított szövetségben állt a rómaival. E személyes viszonyok és tekintetek úgy, mint a három világrészben győztes Pompeius dicsősége, mely a birodalom e félreesőbb részeiben még sokkal fényesebb volt Gallia meg-

hódítójáénál, azonban talán még kevesebbet ártottak itt Caesarnak, mint az, hogy ezen államok ismerték Gaius Gracchus örökösének nézeteit és szándékait a függő államok egyesítésének szüksége s a tartományok betelepítésének hasznossága felett. A függő uralkodók közől e veszélyt magára nézve legfenyegetőbbnek Numidia királya, Juba találta. Nemcsak hogy ő maga évekkel ezelőtt, még atyja, Hiempsal életében, Caesarral személyesen hevesen összetűzött, hanem nemrég ugyanazon Curio, ki Caesar segédtisztjei közt most majdnem az első helyen állt, a római polgárság előtt a numidiai birodalom lefoglalását is indítványozta. Ha végre annyira kerülendettek a dolgok, hogy még a független szomszéd államok is beavatkozzanak a római polgárháborúba, ezen esetre az egyetlen közölök, mely valódi hatalommal bírt, a párthusoké, a Pakoros és Bibulus közt létrejött összeköttetés által tényleg már az aristokratikus párttal volt szövetkezve, míg Caesar sokkal inkább volt római, semhogy pártérdekből barátjának Crassusnak legyőzőjével cimboráskodhatott volna. — Ami Itáliát illeti, már említettük, hogy a polgárság nagy többsége ellenszenvvel viseltetett Caesar iránt; midenekfelett természetesen az egész aristokratia a maga tetemes számú híveivel együtt, és nem sokkal kevésbbé a magasabb pénzvilág is, mely nem remélhette, hogy az állam gyökeres reformálása esetében részrehajló esküdtszékeit és zsarolási monopoliumát megtarthatja. Ép oly antidemokratikus érzületűek valának a kis tőkepénzesek, a vidéki földbirtokosok s egyáltalján mindazon osztályok, melyeknek volt valami veszteni valójuk; csakhogy természetesen a lakosság ezen rétegeiben a legközelebbi bérhatáridők s a vetés és aratás gondjai minden más tekintetnél hatalmasabbak voltak. — A Pompeius rendelkezésére álló hadsereg főkép a spanyol hadakból állt, hét harc-

A numidiai Juba.

Itália esar ellen.

Pompeius hadserege.

edzett és minden tekintetben megbízható légióból, melyekhez még a Syriában, Ázsiában, Makedoniában, Afrikában, Siciliában és egyebütt levő, bár természetesen gyönge és szerfelett szétszórt hadosztályok járultak. Itáliában az első pillanatban főkép csak azon két légió állt fegyverben, melyet nemrég Caesar adott át, s melyek tényleg nem számláltak többet 7000 embernél s melyek megbízhatósága igen kétséges vala, miután ezen, az innenső Galliában besorozott katonák, és Caesar régi fegyvertársai nagy mértékben el voltak keseredve azon otromba csel miatt, melynek segélyével az ellenfél táborába csalattak és epedve gondoltak hadvezérökre, ki azon ajándékokat, melyeket győzelem esetére minden katonájának igért, nekik nagylelkűen előre kifizette. De nem tekintve azt, hogy a spanyol hadak tavaszkor vagy a szárazon Gallián keresztül, vagy a tengeren át megjöhettek Itáliába, ebben magában fegyverre lehetett szólítani a 699-ki újoncozásból még hátralévő három 55.
legio legénységét, valamint a 702-ben megesketett, de sza- 52.
badságra bocsátott itáliai fölkeltséget. Ezeket belefoglalva azon hadak száma, melyek Pompeiusnak egészben véve rendelkezésére álltak, a Spanyolországban levő hét és a többi tartományokban elszórt további légiók kivételével, magában Itáliában tíz legióra*), vagyis mintegy 60,000 emberre rúgott, úgy hogy Pompeius nem igen túlzott, midőn azt mondta, hogy csak dobbantania kell lábával és katonák teremnek számára a földből. Igaz ugyan, hogy e hadak mozgósítására időre, bár nem sokra, volt szükség; és erre úgy, mint azon új újoncozásra, melyet a sená-

*) E számot adta meg maga Pompeius (Caesar *b. c.* 1, 6) s ezzel megegyezik az, hogy Itáliában vagy 60 cohorst vagyis 30,000 embert vesztett, és 25,000-et vitt át Görögországba (Caesar *b. c.* 3, 10).

tus a polgárháború kitörése következtében elrendelt, már mindenfelé meg is tétettek a kellő intézkedések. Az aristokratia legtekintélyesebb emberei közvetlenül a döntő senátusi végzés meghozatala (705. jan. 7.) után, tél közepén szétmentek az ország különböző vidékeire, az újoncok besorozását és fegyverek gyártását siettetni. Igen érzékeny volt a coalitióra nézve a lovasság hiánya, mert e fegyvernem dolgában a rómaiak már megszokták teljesen a tartományokra, nevezetesen a kelta hadjutalékokra bízni magokat; hogy legalább magva legyen a lovasságnak, Capua vívóiskoláiból elővettek háromszáz, Caesar tulajdonát képező gladiátort s azokat lóra ültették, mely rendszabály azonban oly általános visszatetszést szült, hogy Pompeius e csapatot ismét feloszlatta s helyébe Apulia lovas pásztorrabszolgái közől sorozott be 300-at. — Az állampénztár üres volt, mint rendesen; s a coalitio a községek pénztáraihoz, sőt még a municipiumok templomi kincseihez is folyamodott, hogy a szükséges pénzösszegeket kiteremthesse.

49.

Caesar a támadáshoz lát. 49.

Ily körülmények közt indúlt meg a háború 705. jan. elején. Caesarnak mindössze egy légiónyi, 5000 gyalogból és 300 lovasból álló menetekre képes hada volt Ravennánál, mely a töltésúton mintegy 50 német mértföldnyire volt Rómától; Pompeiusnak két gyönge, 7000 emberből álló légiója és egy kis lovas csapata állt Appius Claudius parancsnoksága alatt Luceria mellett, mely szintén a töltésúton körülbelől ugyanannyira volt a fővárostól. Caesar többi hadai, az újonc hadosztályok még alakuló félben lévő nyers anyagának kivételével, felerészben a Saone és a Loire mentén, felerészben Belgiumban álltak, míg Pompeius itáliai tartalékosai már mindenfelől megérkeztek a kitűzött gyülekezési helyekre; s jóval előbb, mintsem Caesar trans-

alpini hadai Itáliában megjelenhettek, itt már egy túlnyomó seregnek kellett fogadásukra készen állania. Őrültségnek látszott akkora haddal, minő egykor Catilináé volt és egyelőre minden számottevő tartalék nélkül támadólag lépni fel egy tehetséges hadvezér alatt álló túlnyomó számú s óráról-órára szaporodó hadsereg ellen; de Hannibál-féle őrültség. Ha a harc kitörése tavaszig késik, akkor Pompeius spanyol hadai az Alpokon túli, itáliai serege pedig az innenső Galliában támadólag lépnek fel, s Pompeius, ki mint taktikus Caesarral egy fokon, tapasztalás dolgában pedig fölötte állt, ily rendszeres lefolyású hadjáratban veszedelmes ellenfél vala. Most őt, ki hozzá szokott túlnyomó tömegekkel lassan és biztosan működni, egy teljesen rögtönzött támadással talán ki lehetett hozni kerékvágásából; s a háború rögtönösségének és a téli hadjárat fáradalmainak, melyek Caesar tizenharmadik légióját, mely már a gallok váratlan támadásának és a bellovakerek földén januárban tett hadjáratnak tűzpróbáját kiállotta, meg nem zavarhatták, Pompeiusnak, Caesar régi katonáiból és talán még rosszul begyakorolt újoncokból álló és még alakuló félben levő hadaira felbomlasztólag kellett hatniok. — Ennélfogva Caesar benyomult Itáliába*). Két töltésút vezetett e korban Romagnából délfelé: az aemilius-cassiusi, mely Bononiából az Apenninen keresztül Arretiumba és Rómába, és a popillius-flaminiusi, mely Ravennából az ádriai tenger partjának hosszában Fanumba, s itt meg- Caesar betörése.

*) A senátusi végzés jan. 7-kén kelt; 18-kán már több nap óta tudták Rómában, hogy Caesar a határt átlépte (Cic. *ad Att.* 7, 10. 9, 10, 4); s Ravennából a hírnöknek legalább három nap kellett, míg Rómába érhetett. Eszerint Caesarnak jan. 12-ke körül kellett megindulnia, mely nap az elfogadott naptárigazitás szerint a julianusi 704. nov. 24-kének felel meg. 50.

oszolván, nyugatnak a Furlo-szoroson át Rómába, délnek Anconán keresztül Apuliába vezetett. Az előbbin Marcus Antonius hatolt Arretiumig, a másodikon maga Caesar nyomult előre. Ellentállásra sehol nem találtak: az előkelő toborzó tisztek nem voltak tisztek, az újoncok tömege nem volt katonaság, s a vidéki városok legfőbb gondja az volt, hogy az ostromot kikerülhessék. Midőn Curio 1500 emberével Iguviumhoz közeledett, hol Quintus Minucius Thermus praetor vezetése alatt nehány ezer umbriai újonc volt összegyülekezve, jöttének hírére e had vezérével együtt odébb állt; s így történt kicsinyben mindenütt. Caesar választhatott aközt, hogy vagy egyenesen Róma ellen, melyhez Arretiumban levő lovasai már mintegy 28 német mértföldnyire voltak, vagy a Luceria mellett táborozó legiók ellen forduljon. Ez utóbbira határozta el magát. Az ellenpárt megdöbbenése leírhatatlan volt. Pompeius Rómában vette Caesar közeledésének hírét; kezdetben úgy látszott, mintha a fővárost akarná védelmezni, midőn azonban híre jött, hogy Caesar Picenumba betört s ott már diadalokat aratott, felhagyott e tervvel és elrendelte a főváros kiürítését. Páni félelem szállta meg az előkelő világot, melyet még fokozott azon álhír, miszerint Caesar lovasai már a kapuk előtt láthatók. A senátorok, kiknek értésökre adatott, hogy mindazok, kik közölök a fővárosban maradnak, a lázzadó Caesar bűntársainak fognak tekintetni, csapatonként tolultak ki a kapukon. Magok a consulok annyira elvesztették fejöket, hogy még a pénztárakat is elmulasztották biztos helyre szállítani; midőn Pompeius őket felszólítá e mulasztás helyreütésére, amire pedig elég idejök volt, azt izenték neki, hogy célszerűbbnek tartanák, ha előbb Picenumot megszállaná! Nem tudták mitévők legyenek; nagy haditanácsot tartottak tehát Teanum Sidicinumban (jan. 23.),

Róma kiürittetik.

melyben Pompeius, Labienus és mindkét consul részt vett. Először is Caesar új egyezkedési javaslatait kellett tárgyalniok, mert ez még most is késznek nyilatkozott seregét azonnal elbocsátani, tartományait kinevezett utódainak átadni és a szabályszerinti módon pályázni a consulságért, ha Pompeius elmegy Spanyolországba és Itália leteszi a fegyvert. Azt felelték neki, hogy, ha Caesar azonnal visszatér tartományába, kötelezik magokat Itália lefegyverzését és Pompeius elutazását egy annak rendje és módja szerint a fővárosban hozandó senátusi végzés által kieszközölni; ami talán nem akart otromba rászedés, hanem az egyezkedési ajánlat elfogadása lenni, a valóságban azonban épen az ellenkezőt jelentette. A Caesar által kívánt személyes találkozást Pompeius megtagadta és kénytelen volt megtagadni, nehogy a Caesarral való új szövetkezés látszata az alkotmányos párt máris feltámadt bizalmatlanságának új tápot adjon. A háború viselésére nézve Teanumban abban egyeztek meg, hogy Pompeius a Luceria mellett álló hadak parancsnokságát, melyeken megbízhatatlan voltuk dacára a szövetkezettek minden reménye alapult, átvegye; ezekkel saját és Labienus szülőföldére, Picenumba benyomuljon, itt mint egykor, harmincöt év előtt tette, a népfölkelést személyesen fegyverre szólítsa s a hű picenumiak és az egykor Caesar alatt szolgált harcedzett cohorsok élén kísértse meg az ellenséget előnyomulásában feltartóztatni. E terv megvalósítása csak attól függött, ha képes-e a picenumi tartomány magát mindaddig tartani, míg Pompeius védelmére megérkezik. Caesar, ismét egyesített seregével a parti úton Anconán keresztül abba már benyomult. A fegyverkezés itt is javában folyt; már a legéjszakibb picenumi városban Auximumban is tekintélyes újonc had volt összegyülekezve Publius Attius

Harc Picenumban.

Varus alatt; a municipalitás kérelmére azonban Varus a várost odahagyta még mielőtt Caesar megérkezett volna, és ennek egy maréknyi csapata, mely Varus hadát Auximumtól nem messze utólérte, azt rövid csatározás után teljesen szétverte — mely alkalommal először csapott össze a két ellenfél e háborúban. Kevéssel utóbb ugyanily módon hagyták oda Gaius Lucilius Hirrus 3000 emberrel Camerinumot, Publius Lentulus Spinther 5000 emberrel Asculumot. A Pompeiushoz teljesen ragaszkodó katonaság legnagyobb részben készségesen hagyta el házát s földjét és követte vezetőit a határon túlra; maga a tartomány azonban már el volt veszve, midőn a Pompeius által a védelem előleges vezetése végett odaküldött tiszt, a nem előkelő senátor, de tapasztalt katona Lucius Vibullius Rufus benne megérkezett: be kellett érnie azzal, hogy a mintegy 6—7000-nyi megmentett újoncokat az ügyetlen toborzó tisztektől átvegye s őket egyelőre a legközelebbi gyülekező helyre vezesse. Ez Corfinium volt, az albai, marsus és paelignus területen eszközölt katonaszedés középpontja; az itt összegyűjtött, mintegy 15,000-nyi újonc tömeg Itália legharciasabb s legmegbízhatóbb vidékeinek haderejét és magvát képezte az alkotmányos párt alakuló félben lévő hadseregének. Midőn Vibullius ide ért, Caesar még néhány napi járó földre volt a várostól; misem gátolta benne, hogy Pompeius utasításai értelmében azonnal útra ne keljen s a megmentett picenumi újoncokat a Corfiniumban összegyüjtöttekkel együtt Apuliába ne vigye a főserehez. Corfiniumban azonban Caesarnak a túlsó Gallia helytartóságában kijelölt utódja, Lucius Domitius parancsnokolt, a római aristokratia legkorlátoltabb eszű s legkeményebb fejű embereinek egyike; és ez nemcsak vonakodott Pompeius parancsainak engedelmeskedni, hanem Vibulliust is

Corfinium ostroma.

meggátolta benne, hogy legalább a picenumi legénységgel Apuliába ne menjen. Annyira meg volt győződve róla, hogy Pompeius csupán makacsságból késlekedik s hogy szükségkép meg kell érkeznie a város felmentésére, hogy alig készült komolyan az ostromra, és még a körülfekvő városokban elhelyezett újonc csapatokat sem vonta össze Corfiniumban. Pompeius azonban nem jelent meg, és teljes oka volt reá; mert két megbízhatatlan legióját használhatta ugyan a picenumi népfölkelés támogatására, de csupán velök nem bocsátkozhatott Caesarral ütközetbe. Helyette azonban nehány nap múlva (febr. 14.) Caesar érkezett meg. Ennek hadai Picenumban a tizenkettedik, Corfinium előtt a nyolcadik legióval szaporodtak, mely kettő az Alpokon túlról érkezett meg, s ezeken kívül Caesar részben a Pompeius-féle elfogott, vagy önkényt hozzá álló katonákból, részben a mindenütt gyorsan szedett újoncokból három új legiót alakított, úgy hogy Corfinium előtt serege már 40,000, felerészben már szolgálatban állt emberre rúgott. Domitius, amíg még Pompeius megérkezését remélte, a várost védelmezte; midőn azonban ennek levelei csalódásából végre magához térítették, azonnal elhatározta, nem ugyan hogy a veszendőbe menendő állásban helyt áll, amivel pártjának a legnagyobb szolgálatot tette volna, nem is azt, hogy capitulál, hanem, a közlegénységgel elhitetvén, hogy a felmentő sereg nehány nap múlva megérkezik, azt, hogy maga az előkelőbb tisztek kíséretében a következő éjjelen megszökik a városból. De még e dicséretes tervét is képtelen volt végrehajtani. Zavart magaviselete elárulta. A legénység egy része lázongani kezdett: a marsus újoncok, képtelennek tartván vezéröket ily aljasságra, készek voltak kardot rántani a lázzadók ellen; de végre kelletlenül bár, nekik is meg kellett a vád igazságáról győződniök,

s meghódítása.

mire aztán az őrség egyesülten elfogta saját tiszti karát, s azt magával és a várossal együtt átadta Caesárnak (febr. 20.). Erre az Albában levő 3000 főnyi hadosztály és 1500 Tarracinában összegyűjtött újonc, amint Caesar portyázó lovasait meglátta, letette a fegyvert; egy harmadik Sulmoban lévő 3500 főnyi hadosztály már előbb kénytelen volt magát megadni. — Pompeius, amint Caesar Picenumot elfoglalta, lemondott Itáliáról; csak hajóraszállását igyekezett még lehetőleg halasztani, hogy a katonaságból megmenthesse azt, ami még meg volt menthető. Ez okból lassan megindult a legközelebbi kikötőhely, Brundisium felé. Ide gyülekeztek a két luceriai légió s mindazon újoncok, kiket Pompeius az emberektől puszta Apuliában sebtiben össze bírt szedni, valamint azok, kiket a consulok és más megbízottak Campániában összeszedtek; valamint temérdek politikai menekülő is, köztök a legtekintélyesebb senátorok családostól együtt. Megkezdődött a hajóra szállás; de a rendelkezésére álló hajók nem voltak elegendők az egész tömegnek, mely összesen mégis 25,000 főre rúgott, egyszerre való átszállítására. Pompeius nem tehetett egyebet, mint hogy seregét megosztotta. Nagyobb fele március 4-én útrakelt, kisebb, mintegy 10,000-nyi részével Pompeius Brundisiumban várta a hajóhad visszatérését; mert bármily kívánatos volt is Brundisium birtoka egy netalán Itália ellen intézendő kísérlet esetére, mégsem bíztak benne, hogy e helyet Caesar ellenében maradandóan megtarthassák. Időközben Caesar Brundisium elé érkezett s azt ostromolni kezdte. Mindenekelőtt megkísértette a kikötő bejáratát töltések és úszó hidak segélyével elzárni, hogy a visszatérendő hajóhad belé ne juthasson; de Pompeius a kikötőben horgonyozó kereskedő hajókat felfegyverezte és a kikötő teljes bezárását mindaddig meg bírta akadályozni, mígnem

Pompeius Brundisiumban.

Hajóraszállás Görögország felé.

a hajóhad megjelent és a sereget, melyet Pompeiusnak, az ostromlók vizsga felügyelete s a városi lakosság ellenséges érzülete dacára sikerült nagy ügyesen mindegy lábig, minden veszteség nélkül kivonnia a városból, Görögországba vitte, hol Caesar karja azt utól nem érhette (március 17.). A város ostroma úgy, mint a menekülők további üldözése a hajóhad hiányán szenvedett hajótörést. — Caesar egy két hónapos hadjáratban, minden komoly megütközés nélkül úgy felbomlasztotta az ellenfél tíz légiónyi hadseregét, hogy annak kisebb fele csak nagy nehezen bírt zavaros futásban a tengeren túlra menekülni, az egész itáliai félsziget pedig a fővárossal, az állampénztárral és a benne felhalmozott összes készletekkel együtt a győző birtokába jutott. — Nem ok nélkül panaszkodott a megvert párt a „szörnyeteg“ irtózatos gyorsasága, okossága és erélyessége felett.

Itália elfoglalásának katonai és pénzügyi eredményei. 49.

Kérdés volt egyébiránt, valjon többet nyert vagy vesztett-e Caesar Itália meghódítása által. Katonai tekintetben ugyan általa tetemes segéd forrásokat vont el az ellenségtől és kerített saját hatalmába; hadserege már 705. tavaszán a mindenfelé elrendelt tömeges újoncozások következtében a kilenc régi légión kívül még jó csomó újonclégióra rugott. Másfelől azonban most nemcsak tekintélyes őrséget kellett Itáliában hagynia, hanem intézkedéseket kellett tennie a tengeren túli közlekedés elzárása ellen is, melyre a tengeren uralkodó ellenfél készült, s melynek szükségképeni következése a fővárosban kitörendő éhség leendett, ami Caesarnak már is eléggé bonyolódott katonai teendőit még bonyolódottabbakká tette. Pénzügyi tekintetben ugyan súlyosan esett a mérlegbe az, hogy Caesarnak sikerült a fővárosi pénztárakat kézrekeríthetnie, de az állam fő bevételi forrásai, főkép a kelet adói mégis az ellenfél kezében voltak, és miután Caesarnak mind több és több

pénzre volt szüksége serege számára s ezen kívül kénytelen volt még a szükséget szenvedő fővárosi lakosságról is gondoskodni, a pénztárakban talált tekintélyes összegek oly hamar elfogytak, hogy Caesar csakhamar kénytelen volt magán hitelét felhasználni, s miután lehetetlennek látszott, hogy költségeit ez úton sokáig képes legyen fedezni, a közönség nagymérvű jószág-elkobzásokat várt, mint az egyetlen kisegítő eszközt mely még rendelkezésére állt. — Még komolyabb bajokat okoztak neki azon politikai viszonyok, melyekbe Itália meghódítása által keveredett. A birtokos osztályokban általános volt a félelem a bekövetkezendő anarchistikus forradalomtól. Barát és ellenség csak új Catilinát látott Caesarban; Pompeius azt hitte, vagy legalább állította, miszerint Caesart csak az sodorta a polgárháborúba, hogy nem volt képes adósságait kifizetni. Ez ugyan képtelenség volt; de annyi áll, hogy Caesar előélete épen nem szolgálhatott a közönségnek megnyugtatására, s még kevésbbé azon kíséret, mely őt most körülvette. A legroszszabb hírű emberek, hírhedett korhelyek, mint Quintus Hortensius, Gaius Curio, Marcus Antonius — ez utóbbi mostoha fia a Catilina-párti Lentulusnak, ki Cicero rendeletére végeztetett ki — játszották benne a fő szerepet; a legfőbb bizalmi állások oly emberekkel töltettek be, kik régóta már nem is kutatták, mennyi adósságuk van; Caesar hivatalnokai közt voltak, kik nem csak kitartottak táncosnőket, amit mások is megcselekedtek, hanem efféle asszonyok társaságában még nyilvános helyeken is megjelentek. Csuda volt-e ily körülmények közt, ha még komoly és politikai párthoz nem tartozó emberek is azt várták, hogy Caesar amnestiát fog adni minden hazulról számüzött gonosztevőnek, hogy az adóssági könyveket megsemmisítendi, nagymérvű elkobzásokat, kiátkozásokat és gyilkolást fog

Politikai eredményei.

Félelem az anarchiától.

elrendelni, sőt Rómát gall hadai által kiraboltatja? — E tekintetben azonban a „szörnyeteg“ úgy barátainak, mint ellenségeinek várakozásait meghiúsította. — Már midőn az első itáliai várost, Ariminumot megszállta, minden közemberének megtiltotta, hogy fegyveresen a város falain belől mutatkozzék; a vidéki városokat, tekintet nélkül arra, ha barátságosan vagy ellenségként fogadták-e őt, egytől-egyig megóvta minden bántalomtól. Midőn a lázzadó őrség Corfiniumot neki késő este átadta, minden katonai tekintetek ellenére másnap reggelre halasztotta a város megszállását, nehogy a polgárságot elkeseredett katonái éjjeli bevonulása veszélyének kitegye. A foglyok közől a közembereket, mint akiket politikailag közönyöseknek tekinthetett, saját seregébe sorozta, a tiszteket pedig nem csak nem bántotta, hanem személyválogatás és anélkül, hol őket bármily igéretre kényszerítené, szabadon bocsátotta, és minden nehézség nélkül kiadott nekik mindent amire mint magán tulajdonukra igényt tartottak, anélkül hogy igénykövetéseiket jogosságát szigorúan csak meg is vizsgálná. Igy bánt még Lucius Domitiussal is, sőt még Labienusnak is utánna küldte az ellentáborba hátrahagyott pénzét és podgyászát. Dacára legnagyobb pénzügyi szorúltságának nem nyúlt sem jelen- sem távollevő ellenfeleinek óriási birtokaihoz; sőt inkább barátaitól vett kölcsön, nehogy a formaszerint megengedett, de tényleg elavult telekadó kirovása által a birtokos osztályokat maga ellen ingerelje. Feladatának csak felét, és pedig nem nehezebb felét tekintette győzelme által megoldottnak; a maradandóság biztosítékát, saját nyilatkozata szerint csupán a legyőzötteknek feltétlen megkegyelmezésében találta fel, és ez okból Ravennából Brundisiumba vezető egész útja közben minduntalan új kisérleteket tett, hogy Pompeiussal személyesen

Caesar lecsillapítja.

találkozhassék és útját egyengesse egy elfogadható egyesség létrejövetelének. Míg azonban az aristokratia már azelőtt sem akart a kiengesztelődésről még hallani sem, a váratlanul és oly szégyenteljesen megfutott emigrátió most haragját az őrjöngésig fokozta s a legyőzöttek vad bosszúlihegése sajátságos ellentétben állt a győző engeszteléken ységével. Azon levelek, melyek az emigránsok táborából Itáliában maradt barátaikhoz rendszeresen érkeztek, tele voltak jószágelkobzásokról és proscriptiókról, a senátus és az állam epurátiójáról kovácsolt tervekkel, melyekhez képest Sulla restaurátiója gyermekjáték vala s melyek még a mérsékelt elvbarátokat is iszonyattal töltötték el. A tehetetlenség őrült szenvedélye s a hatalom bölcs önmérséklete megtette hatását. Azon egész tömeg, mely az anyagi érdekeket többre tartotta a politikaiaknál, Caesar karjaiba vetette magát. A vidéki városok a győző „becsületességét, mérsékletét, bölcseségét" istenítették; s még ellenfelei is elismerték, hogy e hódolat komolyan volt értve. A nagy pénzvilágnak, az adót bérlőknek és esküdteknek, azon csúf hajótörés után, melyet az alkotmánypárt Itáliában szenvedett, nem igen volt kedvök ismét e megbízhatatlan kormányosokra bízni magokat; a tőkék ismét napvilágra bújtak és „a gazdag urak ismét napimunkájokhoz láttak, a kamatkönyvek írásához." Még a senátus nagy, legalább számra nézve nagy többsége is — mert az áll, hogy az előkelőbb és befolyásosabb senátorok közől csak kevesen voltak benne — Pompeius és a consulok rendeleteinek dacára Itáliában, sőt részben magában a fővárosban maradt és eltűrte Caesar uralkodását. Caesarnak épen a maga látszólagos túlzásában jól kiszámított szelídsége elérte célját: a birtokos osztályok remegő félelmét a fenyegető anarchiától némileg lecsöndesítette. Ez ugyan a jövőre nézve kiszámíthatatlan nyereség vala; a közállomány leendő

Az emigrátió fenyegetődzései.

A békeszerető tömeg Caesarnak megnyerve.

újjá szervezésének előfeltételét képezte az anarchia, és ami nálánál alig volt kevésbbé veszélyes, az anarchiától való félelem elhárítása. A jelenre nézve azonban e mérséklete veszélyesebb volt Caesarra nézve, mint lett volna a Cinna- és Catilina-féle dühöngések ismétlése; ellenséggé tette a barátot, anélkül hogy baráttá tenné az ellenséget. Caesar catilinai hívei haragudtak, hogy a gyilkolás és fosztogatás elmaradt; e vakmerő, kétségbeesett és részben tehetséges emberek részéről a legaggasztóbb kihágásoktól tarthatott. A bármily árnyalatú republicánusokat ellenben a győző kegyelme sem megtéríteni, sem kiengesztelni nem bírta. A Cato-féle párt hitvallása szerint az, amit ő hazájának nevezett, minden más tekintet alól feloldta az embert; még annak is aki Caesarnak köszönte életét és szabadságát, joga és kötelessége volt fegyvert fogni vagy legalább összeesküvéseket szőni ellene. Az alkotmányos párt kevésbbé határozott töredékei ugyan készek voltak a békét és átalmat az új egyeduralkodó kezéből is elfogadni; de azért nem szűntek meg úgy a monarchiát mint a monarchát lelkökből átkozni. Minél nyíltabban lépett az alkotmány módosulása előtérbe, annál határozottabban jutott a polgárság nagy többsége úgy a politikailag élénkebb fogékonyságú fővárosban, mint az erőteljesebb vidéken és vidéki városokban, a maga köztársasági érzületének öntudatára; és ennyiben igazuk volt az alkotmány Rómában maradt híveinek, midőn a száműzetésben levő elvbarátaiknak azt jelentették, hogy otthon minden osztály és minden ember Pompeiussal tart. Mindezen osztályok hangulatának kedvezőtlen voltát még fokozta azon erkölcsi nyomás, melyet a határozottabbak és előkelőbbek épen mint kivándorlók gyakoroltak az apróbb és lanyhább emberek tömegére. A becsületeseket lelkiismeretök furdalta, amiért Itáliában maradtak; a félaristokrata

Az anarchikus párt elkeseredése Caesar ellen.

A republikánus párt Itáliában.

azt hitte, hogy, ha a Domitiusokkal és Metellusokkal számkivetésbe nem megy, vagy épen ha helyet foglal a jelentéktelen senátorok caesari senátusában, már a plebejusok közé állt. A győző szelídsége a hallgatag oppositio politikai súlyát még növelte: miután Caesar tartózkodott a terrorismustól, titkos ellenei úgy látták, hogy uralma elleni ellenszenvöket nagyobb veszedelem nélkül is elárulhatják. Caesar e tekintetben csakhamar nevezetes tapasztalásokat tett a senátusban. Megkezdte a harcot, hogy a terrorizált senátust zsarnokaitól megszabadítsa. Ezt megcselekedvén, azt kívánta a senátustól, hogy helyeselje a történteket és adjon neki felhatalmazást a háború folytatására. Midőn Caesar a főváros előtt megjelent (március végén), a pártjához tartozó néptribúnok evégből összehították a senátust (április 1.). A gyűlés meglehetősen látogatott volt, de még az Itáliában maradt senátorok közől is a tekintélyesebbek, még a szolgai többség egykori vezére Marcus Cicero és Caesar tulajdon apósa Lucius Piso is elmaradtak; s ami ennél nagyobb baj volt, még a jelenlevők sem valának hajlandók Caesar javaslatait elfogadni. Midőn Caesar a háború folytatására való meghatalmazásról beszélt, a jelenlevő két consuláris közől az egyik, Servus Sulpicius Rufus, a vele született félénkség embere, kinek fővágya volt hogy nyugodtan halhasson meg ágyában, úgy tartotta, hogy Caesar nagy érdemeket szerezne magának a haza körül, ha lemondana arról, hogy a háborút Spanyol- és Görögországban folytassa. Midőn erre Caesar felkérte a senátust, hogy legalább adja át békeajánlatait Pompeiusnak, ezt ugyan magában véve nem ellenezte de a kivándorlottaknak a semlegesek elleni fenyegetődzései ezeket úgy megfélemlítették, hogy az egész senátusban nem akadt ember, ki a békekövetség tisztét el merte volna vállalni. Az aristokratia vonakodásán attól, hogy részt vegyen

A senátus passiv ellenállása Caesar ellen.

a monarcha trónjának felállításában s a magas collégium ugyanazon lanyhaságán, melynek segélyével nemrég elejét vette annak, hogy Pompeius törvényes fővezérré nevezteissék a polgárháborúban, most, midőn ugyanezt magának kívánta, hajótörést szenvedett. Ehez más akadályok is járultak. Caesar, hogy állása valamikép mégis szabályozva legyen, dictátorrá akarta magát kineveztetni; s ezt sem vihette ki, miután dictátort az alkotmány értelmében csak a consulok egyike nevezhetett, Lentulus consul megvásárlása pedig, amire ennek zavart anyagi viszonyai erős reményt nyujtottak, ezek dacára sem sikerült. Továbbá Lucius Metellus néptribún óvást emelt a proconsul minden tettei ellen és midőn Caesar emberei az állampénztárba jöttek, annak tartalmát elviendők, azt saját testével akarta fedezni. Caesar ez esetben kénytelen volt a sérthetetlen embert lehető szelíd módon útjából félretolatni; de azért még mindig tartózkodott minden erőszakos lépéstől. A senátusnak, ép úgy, mint kevéssel előbb az alkotmányos párt tette, kijelentette, hogy szerette volna ugyan a viszonyokat törvényes úton s a legfőbb hatóság segélyével hozni rendbe, miután azonban ez megtagadta közreműködését, ő el is lehet nélküle. Anélkül hogy a senátussal s az államjogi formalitásokkal tovább törődnék, a főváros ideiglenes igazgatásával Marcus Aemilius Lepidus praetort mint városi praefectust bízta meg, és a neki engedelmeskedő vidékek igazgatására s a háború folytatására megtette a szükséges előkészületeket. Még az óriási küzdelem harcizaja és Caesar pazar igéreteinek csábhangjai közt is mély benyomást tett a tömegre, midőn a maga szabad Rómájában először látta a monarchát monarchaként rendelkezni s az állampénztár ajtaját katonái által felfeszíttetni. De lejárt már azon kor, melyben a tömeg benyomásai és hangulata adták meg az

A fővárosi ügyek előleges rendezése

események irányát; most a légiók döntöttek és néhány fájdalmas érzéssel több vagy kevesebb már alig nyomott valamit a mérlegben.

A pompeianusok Spanyolországban.

Caesar sietett a háborút folytatni. Eddigi diadalait támadó fellépésének köszönhette, s el volt határozva ennél megmaradni. Ellenfele sajátságos helyzetben vala. Pompeius, miután azon eredeti tervét, mely szerint a háborút Itáliából és Spanyolországból kiindulva a két Galliában egyszerre és támadólag akarta viselni, Caesar gyors támadása meghiúsította, Spanyolországba szándékozott menni. Állása itt igen erős volt. Serege hét légióból állt; számosan szolgáltak benne Pompeius veteránjai közől és a lusitániai hegyekben éveken át folytatott harcok a tiszteket úgy mint a legénységet megedzették. E hadak vezetői közől Marcus Varro ugyan nem volt egyéb híres tudósnál és híven ragaszkodó embernél; Lucius Afranius azonban úgy a keleti mint az Alpok közt folyt harcokban kitűntette magát, Marcus Petreius, Catilina legyőzője ép oly rettenthetlen mint tehetséges tiszt vala. Míg Caesarnak a túlsó tartományban még helytartósága koráról voltak némi hívei, másfelől a fontosabb Ebro tartományt a tisztelet és hála erős kötelékei fűzték azon híres tábornokhoz, ki benne húsz év előtt parancsnokolt a sertoriusi háborúban s ennek befejeztével a tartományt újonnan szervezte. Világos volt, miszerint Pompeius az itáliai katastrofa után nem tehetett okosabbat, mint ha seregének megmentett romjaival ide megy és összes hadereje élén lép fel Caesar ellen. Szerencsétlenségére azonban azon reményben, hogy a Corfiniumban levő hadakat még megmentheti, oly sokáig időzött Apuliában, hogy a campániai kikötők helyett kénytelen lett a közelebb eső Brundisiumban szállani hajóra. Miért nem tért utóbb vissza eredeti tervére, amit a tenger és Sicilia birtokában levén, megtehe-

tett volna, ma már el nem dönthetjük; talán az aristokratia, a maga rövidlátó és bizalmatlan természete folytán, vonakodott magát a spanyol hadakra és spanyol népre bízni, — tény, hogy Pompeius a keleten maradt s Caesar választhatott a közt, ha valjon azon sereget támadja-e meg először, mely Pompeius saját vezérlete alatt alakuló félben volt Görögországban, vagy azt, mely harcra készen állt alvezérei alatt Spanyolországban. Ez utóbbira határozta el magát, és amint az itáliai hadjárat vége felé járt, intézkedett, hogy kilenc legjobb légiója, továbbá részben a kelta megyékben általa személyesen kiválogatott, részben a németek közől zsoldba vett 6000 lovasa, s egy csomó ibériai és ligur ijásza az alsó Rhone mentén öszpontosíttassék. — Lucius Domitius, kit a senátus Caesar helyébe túlsó Gallia helytartójává nevezett ki, Corfiniumból, amint Caesar által szabadon bocsáttatott, kíséretével és Pompeius bizalmas emberével Lucius Vibullius Rufussal azonnal útra kell Massalia felé és e várost csakugyan rávette, hogy nyilatkozzék Pompeius pártjára, sőt Caesar hadaitól tagadja meg a területén való átmenetelt. A spanyol hadak közől a két legkevésbbé megbízható légió Varro fő parancsnoksága alatt a túlsó tartományban maradt; míg az öt legjobb légió, 40,000 emberrel, részben keltibériai gyalogsággal, részben lusitániai s más könnyű csapatokkal, valamint 5000 spanyol lovassal megszaporodva, Pompeiusnak Vibullius által meghozott rendelete értelmében, Afranius és Petreius vezetése alatt útra kelt, hogy a Pyrenaeket az ellenség előtt elzárja. — Ezalatt Caesar maga is megérkezett Galliába, és miután Massalia ostromának megindítása őt magát még visszartartóztatta, a Rhone mellett összegyüjtött hadainak legnagyobb részét, hat legiót s a lovasságot, a Narbón (Narbonne) keresztül Rhodebe (Rosas) vezető nagy töltésúton

Massalia Caesar ellen.

Caesar megszállja a Pyrenaeket.

azonnal előre küldte, hogy az ellenséget a Pyrenaekben megelőzze. Ez sikerült; Afranius és Petreius, midőn a szorosokhoz értek, ezeket már a caesariak által megszállva s a Pyrenaek egész vonalát az ellenség kezében találták. Erre a hegylánc és az Ebro közt Ilerdánál (Lerida) foglaltak állást. E város négy mértföldnyire éjszaknak fekszik az Ebrótól ennek egy mellékfolyama, a Sicoris (Segre) jobb partján, melyen csak egyetlen állandó híd vezetett keresztül, közvetlenül Ilerda mellett. Ilerdától délnek az Ebro balpartja mentében elnyúló hegyek meglehetős közel jutnak a városhoz; éjszakfelé a Sicoris mindkét partján sík föld terül el, melyen azon domb uralkodik, melyre a város van építve. Kitünő állást nyujtott oly hadseregnek, mely kénytelen volt magát ostromoltatni; de Spanyolország védelmét, miután a Pyrenaek megszállása elmulasztatott, komolyan mégis csak az Ebro mögött lehetett megkísérteni, és miután sem Ilerda összeköttetésbe nem hozatott az Ebróval, sem e folyón híd nem vezetett keresztül, a sereg visszavonulási vonala ezen előleges védelmi állásáról a valódira nem volt eléggé biztosítva. A caesariak Ilerdától felfelé azon deltában foglaltak állást, melyet a Sicoris folyó képez a vele Ilerdán alól egyesülő Cingával (Cinca); komolyan azonban csak akkor láttak a támadáshoz, midőn már Caesar a táborba érkezett (jun. 23.). A város falai alatt a két ellenfél egyenlő elkeseredéssel és egyenlő bátorsággal, változó szerencsével harcolt; céljukat azonban, mely abban állt, hogy a pompeiusi tábor s a város közt állást foglalhassanak s ezáltal a kőhidat hatalmukba kerítsék, a caesariak el nem érték, Galliával való összeköttetésük dolgában tehát kizárólag két hídra maradtak utalva, melyeket sebtiben a Sicorison, és pedig miután e folyó Ilerda mellett már sokkal nagyobb volt, semhogy ily módon áthidal-

Ilerda körül.

ható lett volna, négy vagy öt mértföldnyivel feljebb vertek. Midőn azután a hó olvadása következtében a víz megáradt, e kisegítő hidakat lerombolta; s miután Caesarnak nem voltak hajói, melyeken a megáradt folyókon átkelhetett volna s ily körülmények közt a hidak helyreállítására egyelőre nem gondolhatott, serege a Cinca és a Sicoris közti keskeny térre szorult, a Sicoris balpartja pedig s ezzel együtt azon út, mely a sereget Galliával s Itáliával összeköttötte, szinte védtelenül a pompeiusiak kezébe került, kik a folyón részint a város hídján, részint lusitániai módon, tömlőkön uszva, átkeltek. Az aratás ideje már közeledett; a tavali termés már majdnem egészen fel volt emésztve, az új még nem volt betakarítva s a két patak közti szűk téren csakhamar minden élelmi szer elfogyott. A táborban formaszerinti éhség uralkodott — egy porosz véka búzának ára 300 dénár (90 tallér) volt — s aggasztó betegségek törtek ki; mialatt a túlparton élelmi szerek és mindennemű szállítmányok gyűltek halomra, s ezenkívül különféle segédcsapatok gyülekeztek össze: Galliából jött lovasok s íjászok, szabadságra bocsátott tisztek és katonák, hazatérő portyázó csapatok, összesen 6000 főnyi tömegben, melyet a pompeiusiak túlnyomó erővel megtámadtak és nagy veszteséggel a hegyekbe szorítottak, mialatt a caesariaknak a jobb partról tétlenül kellett az egyenetlen harcot nézniök. A sereg közlekedési vonalai a pompeiusiak kezében voltak; Itáliában a Spanyolországból jövő jelentések egyszerre kimaradtak s azon aggasztó hírek, melyek ott szállingózni kezdtek, nem álltak nagyon távol a valóságtól. Ha a pompeiusiak a nyert előnyt erélyesen kizsákmányolták volna, kétségtelenül sikerült volna a Sicoris bal partján összeszorított, ellentállásra alig képes tömeget vagy elfogniok vagy legalább Galliába visszaszorítaniok s a partot úgy meg-

Caesar elmetszve.

szállaniok, hogy tudtok nélkül egy lélek se kelhessen át a folyón. De mindkettőt elmulasztották; ama csapatokat nagy veszteséggel visszaverték ugyan, de sem semmivé nem tették sem végkép vissza nem szorították, a folyón való átkelés meggátlását pedig majdnem kizárólag magára a vízre bízták. Erre alapította Caesar tervét. Hordozható csónakokat készíttetett a táborban könnyű faalkotmánynyal és kosárfonadékkal, mely bőrrel vonatott be, azok mintájára, melyeket a brittek s utóbb a szászok a csatornán használtak, s ezeket kocsin azon helyre szállíttatta, hol előbb hídjai álltak. E gyarló járműveken emberei átkeltek a túlpartra s miután az nem volt megszállva, nagyobb nehézségek nélkül helyreállították ismét a hídat; mire aztán csakhamar felszabadították közlekedési vonalaikat s az epedve várt készleteket a táborba szállították. Caesar szerencsés ötlete a sereget ekként kimentette azon óriási veszélyből, melyben forgott. Az ellenfél lovasainál sokkal különb lovassága erre azonnal be kezdte a Sicoris bal partján elterülő vidéket kalandozni; a Pyrenaek s az Ebro közt fekvő legtekintélyesebb spanyol községek, Osca, Tarraco, Dertosa s mások, sőt némelyek még az Ebrótól délnek is, már Caesar részére álltak. Caesar portyázó hadai s a szomszéd községek elpártolása következtében a pompeiusiak hiányt kezdtek szenvedni élelmi szerekben; mire végre elhatározták, hogy visszavonulnak az Ebro-vonal mögé és sebtiben egy hajóhíd veréséhez fogtak az Ebron keresztül, a Sicoris beleomlásán alól. Caesar az Ebron át visszavezető útjokat elmetszeni s őket Ilerdában tartóztatni igyekezett; mindaddig azonban, míg az Ilerda melletti híd birtokában maradtak, neki pedig itt sem gázlói sem hídai nem voltak, nem volt szabad seregét a folyó két partjára elosztania s Ilerdát be nem kerithette. Katonái tehát éjjel-

Caesar helyreállítja összeköttetéseit.

pompeianusok elvonulnak Ilerdából.

nappal ásva levezető csatornákat készítettek, hogy ezek segélyével az Ebro vizét oly sekélylyé tehessék, hogy a gyalogság átlábolhasson rajta. A pompeiusiak azonban az Ebron való átkelésre tett előkészületeikkel hamarább elkészültek, mint a caesáriak az Ilerda bekerítésének előkészítésével; midőn amazok, a hajóhíd elkészülése után a Sicoris bal partján útnak indultak az Ebro felé, Caesar úgy találta, miszerint levezető csatornái még nem vontak el annyi vizet a folyóból, hogy gyalogságát a gázlókon keresztülvihesse; tehát csak lovasait küldte át a folyón, hogy az ellenséget nyomon követvén, legalább menetében gátolhassa és kárt tehessen benne. Caesar légiói azonban, midőn virradatkor az éjfél óta elvonuló félben levő ellenséges hadoszlopokat megpillantották, hadedzett veteránok ösztönszerű biztosságával azonnal felismerték a visszavonulás stratégiai jelentőségét, mely ha végbe megy, őket arra kényszerítette volna, hogy az ellenséget távol, úttalan és ellenséges hadakkal ellepett vidékekre kövessék; és Caesar, katonáinak saját kérésökre végre gyalogságát is bele merte vezetni a folyóba, melyet a legiók, dacára annak, hogy vállig kellett a vízben járniok, mégis szerencsésen átláboltak. És ideje is volt már. Ha a pompeiusiak serege egyszer keresztül ment azon keskeny síkon, mely Ilerda városát az Ebrot befoglaló hegyektől elválasztja, és e hegyek közé ért, akkor az Ebrohoz való visszavonulásában nem lehetett többé feltartóztatni. Caesar lovasainak folytonos, útjokat szerfelett nehezítő s késleltető támadásai dacára a pompeiusiak már egy mértföldnyire jutottak a hegyekhez, midőn, éjfél óta talpon és szerfelett kimerülve levén, eredeti tervökkel, mely szerint a síkon még az nap egészen át kellett volna haladniok, felhagytak és tábort ütöttek. Itt érte utól őket Caesar gyalogsága s este és éjjel velök szem-

Caesar utánok megy

ben táborozott, miután a pompeiusiak útjoknak kezdetben szándékozott folytatásáról, a caesari lovasok éjjeli támadásától féltökben, ismét lemondtak. A két sereg másnap is mozdulatlanul állt szemben egymással, pusztán a vidék kikémlelésével foglalkozva. Harmadnapon Caesar gyalogsága korán reggel felkerekedett, hogy az út mellett elvonuló úttalan hegyeken keresztül hatolva az ellenség állását megkerülje s ezzel az Ebrohoz vezető útját elállja. E sajátságos menet célját, mely kezdetben visszafelé látszott fordulni az ilerdai táborba, a pompeiusi tisztek nem találták ki elég gyorsan. Amint megértették, cserben hagyva táborukat és podgyászukat, erőszakolt gyorsasággal nyomultak előre a főúton, hogy a parton a caesariakat megelőzzék. De elkéstek: midőn oda érkeztek, az ellenfél szilárd tömegei már magát a főutat is elfoglalva tartották. A pompeiusiak kétségbeesetten megkísértették a meredek hegyfalon keresztül más utat keresni az Ebrohoz, de ebben Caesar lovassága által meggátoltattak, mely az evégből előre küldött lusitániai hadakat bekerítette s levágta. Ha most Caesar és a pompeiusi sereg közt, melynek háta megett az ellenfél lovassága, előtte pedig gyalogsága állt, s mely végkép demoralizálva vala, ütközetre került a dolog, ennek kimenetele nem lehetett kétséges, és alkalomban a megütközésre nem is volt hiány; de Caesar azt fel nem használta és nagynehezen sikerült a győzelemről biztos katonáinak türelmetlen harci kedvét megfékeznie. A pompeiusi sereg stratégiailag úgyis veszve volt; és Caesar nem akarta felesleges vérontás által saját seregét gyöngíteni s az úgyis elkeseredett viszályt még inkább elmérgesíteni. Már másnap azután, miután sikerült a pompeiusiakat az Ebrotól elmetszenie, a két sereg katonái barátkozni és a megadás felett tanácskozni kezdtek egymással, sőt Caesar

Caesar az Ebrohoz vivő útat elállja.

a pompeianusok által követelt feltételeket, nevezetesen a tisztek bántatlanságára vonatkozólag, már helyben is hagyta, midőn Petreius, rabszolgákból és spanyolokból álló kíséretével az alkudozókra ütött s Caesar azon embereit, kiket kézre tudott keríteni, levágatta. Caesar ennek dacára a táborába hozzá jött pompeiusiakat bántatlanul hazaküldte és az ügy békés megoldására törekedett. A pompeiusiak célját most Ilerda képezte, melyben még őrségök és tetemes raktáraik voltak; de magok előtt az ellenséges sereggel, magok s a vár közt a Sicorisszal, csak mentek, mentek anélkül, hogy céljokhoz közelebb jutnának. Lovasságuk csakhamar annyira megfélemlett, hogy a gyalogságnak azt közre kellett fognia s a hátvédbe légióknak kellett állaniok; mind nehezebben tudtak vizet és takarmányt szerezni magoknak; végre, nem levén mit enniök, kénytelenek voltak már saját teherhordó állataikat leölni. Az ekként bolyongó sereg végre azon vette magát észre, hogy tökéletesen be van kerítve, háta megett a Sicoris, maga előtt pedig az ellenséges sereggel, mely árkot és sáncot vont körülötte. Megkísérté átkelni a folyón, de Caesar német lovasai és könnyű gyalogsága a túlsó part megszállásában megelőzték. A pompeiusiak minden hűségök és bátorságuk dacára nem menekülhettek többé a kikerülhetetlen capitulátió elől (705. aug. 2.). Caesar nemcsak a tisztek úgy mint a katonák életének megkegyelmezett s szabadságukkal együtt meghagyta nekik még náluk levő holmijöket s visszaadta azt is, ami már elvétetett tőlök, magára vállalva egyébiránt, hogy a tárgyak értékét saját katonáinak megtéríti, hanem, míg az Itáliában elfogott újoncokat kényszer útján saját seregébe besorozta, Pompeiusnak e régi legionáriusait azon igérettel tisztelte meg, hogy senkit sem fog akarata ellenére a seregébe lépésre kényszerí-

A pompeiusiak megadják magokat. 49.

teni. Csak azt követelte tőlök, hogy fejenként adják át fegyvereiket és térjenek haza. Ennek folytán a Spanyolországból való katonák, a seregnek mintegy harmadrésze, azonnal, az itáliaiak pedig a két Gallia határán elbocsáttattak.

A túlsó Spanyolország meghódol.

— E sereg felosztásával az innenső Spanyolország magától a győző hatalmába került. A túlsóban, melyben Pompeius nevében Marcus Varro volt a főparancsnok, ez, midőn az ilerdai katastrofnak hírét vette, legtanácsosabbnak találta, ha Gades szigetvárosába veszi magát s azon tetemes összegeket, melyeket a templomi kincsek és tekintélyes Caesarpártiak vagyonának lefoglalása utján összegyűjtött, az általa felszerelt nem jelentéktelen hajóhaddal és a rábízott két legióval együtt e biztos helyre szállítja. De a már régóta Caesarhoz ragaszkodó tartomány legnevezetesebb városai Caesar megérkezésének puszta hírére ennek pártjára nyilatkoztak s a pompeusi őrségeket vagy elűzték vagy szintén elpártolásra bírták: így Corduba, Carmo, sőt maga Gades is. A legiók egyike szintén saját szakállára felkerekedvén Hispalisba ment s e várossal együtt Caesarhoz pártolt. Midőn végre még Italica is bezárta kapuit Varro előtt, ez elszánta magát a capitulátióra. — Körülbelül ugyanekkor hódolt meg Massália is. A massáliaiak ritka erélylyel nemcsak az ostromot állták ki, hanem a tengeren is fentartották magokat Caesar ellenében; ez elemen otthon érezték magokat és remélhették, hogy itt hathatós támogatást fognak kapni Pompeiustól, ki a tengeren kizárólag uralkodott. Caesar jeles alvezére, ugyanazon Decimus Brutus, ki a venetusok felett az első tengeri győzelmet vítta az oceánon, azonban nagy gyorsan hajóhadat teremtett magának és dacára azon vitéz ellentállásnak, melyet az ellenfélnek részben a massaliaiak albioekiai zsoldosaiból, részben Domitius pásztor-rabszolgáiból álló hajóhadi le-

Massalia ostroma.

génysége ellene kifejtett, a magáénál erősebb massaliai hajóhadat a maga vitéz, a legiókból kiválogatott hajókatonái segélyével legyőzte, s hajóinak nagyobb felét elsülyesztette vagy elfoglalta. Midőn ezután egy kis pompeiusi hajóraj Lucius Nasidius vezetése alatt keletről Sicilián és Sardinián át Massália kikötőjébe érkezett, a massaliaiak újonnan harcra készültek a tengeren és Nasidius hajóival egyesülten szálltak síkra Brutus ellen. Az ütközet, mely Tauroeisszal (la Ciotat, Marseilletől keletnek) szemben vívatott, kétségkívül más kimenetelű lett volna, ha Nasidius hajói ugyanazon kétségbeesett bátorsággal harcoltak volna, melyet e napon a massaliaiak tanúsítottak; de Nasidius hajóinak megfutása Brutus részére döntötte el a diadalt s a pompeiusi hajóhad maradványai Spanyolországba menekültek. Az ostromlottak a tengert teljesen elvesztették. A szárazföldi oldalon, hol Gaius Trebonius vezette az ostromot, még ezen túl is folytatták elszánt önvédelmöket; de az albioekiai zsoldosok gyakori kirohanásai s a városban felhalmozott óriási lövegkészletek ügyes felhasználása dacára az ostromlók ostrommunkálataikkal végre mégis eljutottak a falakig s ezeknek egyik tornyát ledöntötték. A massaliaiak kijelentették, hogy felhagynak a védelemmel, de Caesarral magával szeretnék a capitulátiót megkötni, és felkérték a római parancsnokot, hagyna fel Caesar megérkeztéig az ostrommunkálatokkal. Treboniusnak Caesar szigorúan meghagyta volt, hogy a várost lehetőleg kímélje; megadta tehát a kért fegyverszünetet. Miután azonban a massaliaiak ezt egy alattomos kirohanásra használták fel, s ez alkalommal az alig őrzött római ostromművek felét teljesen elégették, az ostrom újonnan és fokozott elkeseredéssel megindult. A rómaiak jeles parancsnoka meglepő gyorsasággal helyreállította a megsemmisített tornyokat és a töltést; s a massáliaiak csak-

Massalia megadja magát.

hamar ismét be voltak kerítve. Midőn Caesar Spanyolország meghódításából visszatértében a város elé érkezett, ezt részint az ellenség támadásai, részint éhség és járványok által végső szorultságba jutva, és másodszor, s ez úttal komolyan késznek találta bármi feltétel alatt a meghódolásra. Csak Domitius, eszében tartván, mily gyalázatosan élt vissza a győztes elnézésével, ült ladikra és lopódzott keresztül a római hajóhadon, harmadik hactért keresni engesztelhetetlen gyűlölete számára. Caesar katonái megfogadták, hogy a hitszegő város egész férfi lakosságát leölik és türelmetlenül követelték hadvezéröktől, hogy adjon jelt a fosztogatásra. De Caesar itt sem feledkezve meg nagy céljairól, hogy a hellen-itáliai civilisátiót a nyugaton megalapítsa, nem hagyta magát rákényszeríteni, hogy Korinth lerombolásának példáját kövesse. Massalia, a régi ioniai hajósnemzetnek egykor oly számos, szabad és a tengeren uralkodó városai közől a legtávolabbi, és majdnem a legutólsó, melyben a hellén tengerészélet még tisztán és ép erőben fenntartotta magát, s egyúttal az utólsó görög város, mely a tengeren háborút viselt, — Massalia kénytelen volt ugyan fegyver- és hajóhadi-készleteit a győzőnek kiszolgáltatni s területének és szabadalmainak egy részét elvesztette, de szabadságát s nemzetiségét megtartotta, és, habár korlátoltabb anyagi viszonyok közt, mégis úgy mint ezelőtt, ezután is szellemi tekintetben középpontja maradt a távoli, épen e korban új történelmi fontosságra kapott kelta földön, a hellén míveltségnek.

Caesar expeditiói a gabnatermő tartományokba.

Mialatt ekként nyugaton a háború veszélyes viszontagságok közt, de végre mégis teljesen Caesar részére dőlt el és Spanyolország s Massalia meghódolt, az ellenség főhadserege pedig mind egy lábig fogságba került, azalatt a harc sorsa azon második harctéren is eldőlt, melyen Cae-

sar szükségesnek találta Itália meghódítása után azonnal hozzálátni a támadáshoz. — Említettük már, miszerint a pompeiusiak Itáliát kiéheztetni szándékoztak. Az eszközök e célra kezökben voltak. Kizárólag uralkodtak a tengeren és mindenütt, Gadesben, Uticában, Messanában, mindenek felett pedig keleten nagy buzgósággal szaporították hajóhadukat; továbbá hatalmukban tartották mindazon provinciákat, melyekből a főváros élelmi szereit kapta: Sardiniát és Corsicát Marcus Cotta, Siciliát Marcus Cato, Africát az önmagát fővezérré kinevezett Titus Attius Varus és frígytársuk, Juba numidiai király által. Caesarra nézve elkerülhetlenül szükséges volt az ellenfél e terveit meghiúsítani s a gabnatartományokat annak kezéből kiragadni. Quintus Valeriust egy légióval Sardiniába küldte, ki a sziget pompeiusi helytartóját annak elhagyására kényszerítette. Azon fontos vállalattal, hogy Siciliát és Afrikát az ellenségtől elfoglalja, a derék és hadban tapasztalt Gaius Caninius Rebilus támogatása mellett a fiatal Gaius Curiót bízta meg. Ez Siciliát kardcsapás nélkül megszállta; Cato, valóságos sereggel nem bírván s különben sem levén a kard embere, elhagyta a szigetet, lakóit előbb becsületes ember módjára intvén, hogy célra nem vezető ellentállás által hiába ne compromittálják magokat. Curio ezen, a fővárosra nézve oly fontos sziget fedezésére haderejének felét hátrahagyván, másik felével, két légióval és 500 lovassal Afrikába hajózott. Itt már komolyabb ellenszegülésre kellett elkészülnie: Juba tekintélyes és a maga nemében jeles seregén kívül a helytartó Varus az Afrikában letelepedett rómaiakból két légiót alakított és egy tíz hajóból álló kis hajórajt is állított síkra. Curio azonban túlnyomó hajóhadával minden nehézség nélkül partra szállt Hadrumetum és Utica közt, mely előbbi városnál az ellenfél egy legiója

Sardinia megszállása.

Sicilia megszállása.

Curio Afrikában partraszáll.

és hajóraja, az utóbbinál pedig Varus tulajdon vezetése alatt másik légiója állt. Curio ez utóbbi ellen fordult és Uticától nem messze tábort ütött, ugyanazon helyen, hol másfél század előtt az idősb Scipio először szállt téli táborba Afrikában. Caesar, kénytelen levén hadainak színét a spanyol háború számára együtt tartani, a siciliai-afrikai hadsereget legnagyobb részben az ellenségtől átvett legiókból, főkép a corfiniumi hadi foglyokból volt kénytelen megalakítani; s az Afrikában levő pompeiusi sereg tisztjei, kik részben ugyanezen, Corfiniumban legyőzött legiókból valók voltak, most minden eszközt megkísértettek, hogy egykori, most ellenök harcoló katonáikat rábírják, hogy első esküjökhöz visszatérjenek. De Caesar jól választotta meg helyettesét. Curio ép úgy tudta a sereg és a hajóhad mozdulatait vezényelni, mint katonáira személyes befolyást is szerezni magának; serege bőven el volt látva mindennel és csatározásaiban mindenütt szerencse kísérte. Midőn Varus, azon hitben, miszerint Curio hadai csak az alkalmat lesik, hogy hozzá átpártoljanak, elhatározta magát az ütközetre, főkép azért, hogy ezen alkalmat nekik megadja, annak kimenetele nem igen igazolta várakozásait. Curio lovasai, fiatal vezérök tüzes beszéde által fellelkesítve az ellenség lovasságát megfutamították, s az ellenfélnek a lovassággal együtt előre nyomult könnyű gyalogságát mindkét sereg szemeláttára lekaszabolták; s e siker és Curio személyes példaadása által felbátorodva légiói is támadásra mentek azon fárasztó mély völgyön keresztül, mely a két sereget egymástól elválasztotta; a pompeiusiak azonban be nem várva őket, szégyenletes futásban táboruk sáncai mögé menekültek, a rákövetkező éjen pedig ezt is elhagyták. A győzelem oly teljes volt, hogy Curio azonnal Utica ostromához foghatott. Midőn azonban híre jött, hogy Juba király összes

Curio győzelme Uticánál.

haderejével közeledik a város felmentésére, Curio, ép úgy, mint egykor Scipio cselekedett Syphax megérkeztekor, elhatározta, hogy felhágy az ostrommal és Scipio egykori táborába visszatérve fogja a Siciliából érkezendő segélyhadakat bevárni. Kevéssel ezután új hir érkezett, jelentvén, hogy Juba király fejedelmi szomszédainak támadása következében kénytelen volt fő hadseregével visszafordulni s az ostromlottak támogatására csak egy gyönge hadtestet küld Saburra vezetése alatt. Az élénk természetű Curio, ki különben is nem szívesen szánta el magát a pihenésre, e hírre azonnal útra kelt ismét, hogy Saburrával megütközzék, mielőtt ez még az uticai őrséggel összeköttetésbe léphetne. Lovasságának, mely este előre megindult, csakugyan sikerült is Saburra hadtestét a Bagradas partján éjnek idején meglepnie, s nagy pusztítást vinni végbe benne ; mely győzelmi hírre Curio annál gyorsabban nyomult előre gyalogságával, hogy az ellenfél vereségét tökéletessé tegye. A Bagradas felé ellapuló magaslatok legalsó lejtőjén csakhamar meg is pillantották Saburra hadtestét, mely a római lovasokkal verekedett ; mire a légiók a lovassághoz csatlakozva azt teljesen leszorították a síkságra. De itt megfordult a kocka. Saburra nem egymagában volt itt, mint a rómaiak hitték, hanem kevéssel többel egy német mértföldnyi távolságnál a numidiai főhadsereg állt támogatására. A numidiai gyalogság színe s 2000 gall és spanyol lovas már megérkezett a csatatérre Saburrát támogatni, a király maga pedig már útban volt seregének zömével és tizenhat elefántjával. A római lovasok közől az éjszakai menet és a heves ütközet után e percben alig volt több együtt 200-nál, s ezek úgy mint a gyalogság, a menet és a csatázás fáradalmaitól végkép ki voltak merülve, valamennyien a tág síkon, melyre lecsábítatták magokat, s köröskörül mindinkább körülfo-

Juba Curiót a Bagradasnál megveri.

gatva a szakadatlanul szaporodó ellenséges hadaktól. Hiába kísérté meg Curio az összeütközést; a libyai lovasok, amint egy római hadosztály előre nyomult, szokásukhoz híven, azonnal meghátráltak, hogy azt, amint vissza fordul, üldözőbe vegyék. Hiába igyekezett ismét feljutni a magaslatokra; az ellenség lovasai azokat megszállták s elzárták. Minden veszve volt. A gyalogság mind egy lábig levágatott. A lovasságból nehánynak sikerült magát keresztül vágnia; s Curio is megmenekülhetett volna, de nem bírta lelkére venni, hogy a rábízott sereg nélkül jelenjék meg ura előtt és kardjával kezében esett el. Az irtóztatóan gyors katastrof hatása alatt másnap még azon katonaság is megadta magát Varusnak, mely az Utica előtti táborban összeszedelőzködött, a hajóhad őrségével együtt, mely pedig oly könnyen elmenekülhetett volna Siciliába (705. aug. vagy sept.) — Így végződött a Caesar által kiküldött siciliai s afrikai expeditio. Annyiban célt ért, a mennyiben Sicilia és Sardinia megszállása által legalább segített a főváros legsürgősebb szükségein; Afrika meghódításának meghiúsulása, melyből a győztes párt további lényeges hasznot nem vont, s két megbízhatatlan legio veszte tehát elviselhető vala. De pótolhatatlan veszteség volt Caesarra, sőt Rómára nézve is Curio kora halála. Nem ok nélkül bízta meg Caesar a katonai téren tapasztalatlan és korhely élete miatt rossz hírben álló fiatal embert a legfontosabb önálló parancsnoksággal; Caesar saját szellemének egy szikrája rejlett a lánglelkű ifjúban. Ő is fenékig üritette a gyönyörök kelyhét, mint Caesar; ő is nem azért lett politikussá, mert katona volt, hanem politikai tevékenysége adott kardot a kezébe; az ő ékesszólása is nem a kikerekített körmondatok, hanem a mélyen átérzett gondolat ékes szólása volt; az ő hadviselési modora is a csekély erővel

Curio halála.

49.

való gyors cselekvésen alapult; az ő természete is könnyű s gyakran könnyelmű volt, kellemesen nyiltszívű vala és a jelent lehetőleg kiélvezte. Mint hadvezére mondja róla, az ifjúság heve, s nagy bátorsága meggondolatlan tettekre ragadták, és nehogy egy megbocsátható hibát meg kelljen magának bocsáttatnia, büszke lelke inkább a halált választotta; és Caesar történetében is találunk hasonló meggondolatlanság és hasonló büszkeség momentumaira. Sajnos, hogy e gazdag természetnek a sors nem engedte meg hogy kiforrhassa és fentarthassa magát a következő nemzedék számára, mely tehetségek dolgában koldussá lett és gyorsan a középszerűségek uralmának karjaiba sülyedt.

Pompeius haditerve 705-re 49.

Mennyire álltak a 705. év e háborús eseményei összefüggésben Pompeius általános haditervével, nevezetesen mily szerep jutott ebben Itália elveszte után a nyugaton álló jelentékeny haderőnek, arra nézve csak sejtelmeket táplálhatunk. Hogy Pompeius Spanyolországban harcoló seregének szárazon, Afrikán és Mauretánián keresztül szándékozott volna segítségére menni, az csupán az ilerdai táborban szállongó kalandos és kétségkívül teljesen alaptalan hír vala. Sokkal valószínűbb, hogy még Itália veszte után is ragaszkodott azon előbbi tervéhez, mely szerint Caesart a tulsó és innenső Galliában két oldalról akarta megtámadni, és combinált egyidejü támadást készült ellene intézni Makedoniából és Spanyolországból. Terve alkalmasint az volt, hogy a spanyol hadsereg a Pyrenaekben mindaddig védelmi állásban maradjon, míg a szervező félben levő makedoniai hadsereg szintén teljesen fel nem készül; hogy azután a két sereg egyszerre induljon meg és a körülményekhez képest a Rhone vagy Po partján nyujtson kezet egymásnak, mialatt a hajóhad alkalmasint megkísértette volna a tulajdonképeni Itália visszafoglalását. Caesar, úgy

látszik, ezek bekövetkezését várva készült el leginkább arra, hogy Itáliában fog megtámadtatni. Tisztjeinek egyik legjelesbike, Marcus Antonius néptribún parancsnokolt itt propraetori hatalommal. A dél-keleti kikötők, Sipus, Brundisium, Tarent, melyekben először lehetett az ellenfél partraszállási kísérletét várni, három légiónyi őrséget kaptak. Ezenkívül Quintus Hortensius, az ismert szónok elfajult fia, a tyrrheni, Publius Dolabella pedig az ádriai tengeren vontak össze egy-egy hajóhadat, melyeknek célja volt egyfelől Itália védelméhez hozzájárulni, másfelől a Görögországba szándékolt átkelésben eszközül szolgálni. Azon esetre, ha Pompeius szárazon igyekeznék Itáliába benyomulni, Marcus Licinius Crassus, Caesar régi társának legidősb fia bízatott meg az innenső Gallia, Marcus Antonius testvéröcscse Gaius pedig Illyricum védelmével. Az előre sejtett támadás azonban sokáig váratott magára. Csak a nyár derekán kezdődött meg a harc Illyricumban. Itt Caesar helytartója Gaius Antonius két légiójával Curicta (Veglia a quarneroi öbölben) szigetén, Caesar admirálja Publius Dolabella pedig 40 hajójával azon keskeny tengerszorosban állt, mely e szigetet a szárazföldtől elválasztja. Pompeiusnak az ádriai tengeren levő hajóhadvezérei, Marcus Octavius a görög, Lucius Scribonius Libo pedig az illyr hajóhadosztálylyal Dolabellát megtámadták, és valamennyi hajóját semmivé tették, miáltal Antonius a szigeten elmetszetett. Megmentésére Basilus és Sallustius vezetése alatt egy hadtest jött Itáliából és Hortensius hajóhada a tyrrhéni tengerről; de sem ez sem amaz nem bírt az ellenség túlnyomó erejü hajóhadával. Antonius legióit sorsukra kellett bízni. Az élelmi szerek elfogyván a katonák morogni s lázongani kezdtek; s nehány szakasz kivételével, melynek sikerült tutajokon a szárazföldre jutnia, az egész, még

Caesar hajóhada és serege Illyriában megsemmisíttetik.

mindig tizenöt cohorsból álló hadtest, letette a fegyvert, és Libo hajóin Makedoniába szállíttatott, hogy itt Pompeius seregébe soroztassék, mialatt Octavius hátramaradt, hogy a most teljesen fedetlen illyr partokat végkép elfoglalja. A dalmátok, kik Caesarral még helytartósága korából viszályban álltak, Issa (Lissa) nagyfontosságú szigetvárosa és más helységek Pompeius pártjára álltak; de Caesar hívei Salonaeben (Spalato) és Lissosban (Alessio) helyt álltak és amabban nemcsak bátran kiállták az ostromot, hanem végszorultságokban oly sikeres kirohanást is tettek a várból, hogy Octavius felhagyván az ostrommal Dyrrhachionba ment téli szállásra. — Pompeius hajóhadának ezen Illyricumban vitt győzelme, bár magában véve nem volt jelentéktelen, mégis csekély hatással volt a hadjárat egész menetére; és törpének tűnik fel, ha meggondoljuk, hogy a Pompeius főparancsnoksága alatt álló tengeri és szárazföldi haderőnek összes tevékenysége az eseményekben oly gazdag 705. évben ezen egy fegyverténre szorítkozott, s hogy a kelet, melyen a hadvezér, a senátus, a második nagy hadsereg, a főhajóhad s Caesar ellenfeleinek óriási katonai és még nagyobb mérvű pénzügyi segélyforrásai egyesítve voltak, ott, ahol szükség lett volna rá, a nyugaton vitt döntő harcba nem is avatkozott. A birodalom keleti felében elszórt haderők feloszlatott állapota, a hadvezér azon szokása, melynél fogva mindig csak túlnyomó erővel szállt síkra, nehézkessége s késlekedése s a coalitio egyenetlenségei a szárazföldi haderő tétlenségét, ha nem menthetik is, némileg kimagyarázhatják; de hogy a hajóhad, mely pedig vetélytárs nélkül uralkodott a földközi tengeren, annyira mitsem tett, hogy a dolgok menetébe beavatkozzék, hogy mitsem tett Spanyolországért, majdnem semmit a hű Massáliáért, semmit Sardinia, Sicilia, Afrika védelmére s

A hadjárat öszeredményei.

49.

Itáliának ha nem is új megszállására, de élelmi szereinek elmetszésére — ez a pompeiusi táborban uralkodó zavarnak és egyenetlenségnek oly mértékét bizonyítja, melyet nagy fáradságunkba kerül még csak elképzelni is. — Ennek meg is felelt a hadjárat vég eredménye. Caesar kettős támadása egyfelől Spanyolország, másfelől Sicilia és Afrika ellen, amott teljesen, itt legalább részben sikerült; Pompeiusnak Itália kiéheztetésére irányzott terve ellenben Sicilia elfoglalása által a dolog lényegében, általános haditerve pedig a spanyol hadsereg megsemmisülése által végkép meghiúsíttatott; míg Itáliában Caesar védelmi rendszabályainak csak igen csekély mértékben kellett alkalmazásba vétetniök. Az Afrikában és Illyriában szenvedett érzékeny veszteségek dacára Caesar a háború ez első évében mégis a leghatározottabban és a legdöntőbb módon győztes maradt.

Szervezkedés Makedóniában.

Habár azonban a pompeiusiak keleten semmi nagyobb erőfeszítést nem tettek, hogy Caesart a nyugat meghódításában megakadályozzák, azon időt mégis, melyre ily szégyenletes módon szert tettek, arra fordították, hogy a keleten erejöket politikai és katonai tekintetben megszilárdítsák. Caesar elleneinek nagy gyülekező helyét Makedonia képezte.

A kivándorlottak.

Ide ment maga Pompeius is a brundisiumi kivándorlók zömével együtt; ide jöttek a többi menekültek nyugatról. Marcus Cato Siciliából, Lucius Domitius Massaliából és mindenekfelett a spanyol feloszlatott hadsereg legjobb tisztjeinek s katonáinak nagy része, vezéreivel, Afraniussal és Varroval élén. Itáliában az aristokraták közt a kivándorlás lassanként nem csak becsületbéli dologgá, hanem majdnem divattá lett s új lendületet nyert azon hírek által, melyek Ilerdából Caesar válságos helyzetéről érkeztek; a lanyhább párthívek és a politikai köpenyegforgatók közől is számosan átkeltek a tengeren s végre még Marcus Cicero

is átlátta, hogy polgári kötelességének teljesítésére nem elég, ha értekezést ír az egyetértésről. Az emigránsok senátusa Thessalonikében, melyet a hivatalos Róma ideiglenesen székhelyévé választott, vagy 200 tagból állt, kik közt számos aggastyán s majd minden consuláris jelen volt. De természetesen valamennyien emigránsok voltak. Rómának e Koblenze szintén nyomorúságos módon leleplezte a főváros előkelő köreinek nagy igényeit s csekély képességeit, idétlen reminiscentiáit és még idétlenebb recriminátióit, politikai ügyetlenségét és pénzügyi zavarát. Az még a legkisebb baj volt, hogy mialatt a régi épület rombadőlt, az alkotmánynak minden régi cifraságát és rozsdafoltját megfigyelték: az végre is csak nevetséges volt, hogy az előkelő urak lelkiismerete nem engedte meg tanácsgyűlésöket a város szentesített földén kívül senátusnak nevezni, s ennélfogva nagy óvatosan a „három százaknak" címezték magokat*); vagy hogy hosszadalmas államjogi vizsgálódásokba merültek afelett, valjon lehet-e curiális törvényt jogosan másutt is hozni, mint csak a Capitoliumon. Még nagyobb baj volt ennél a lanyhák közönye s a túlzók korlátolt elméjű elkeseredése. Amazokat sem cselekvésre, sem még hallgatásra sem lehetett bírni, hogy bizonyos meghatározott módon tegyenek valamit a közügyért; a gyönge emberek sajátságát

A lanyhák.

*) Miután a „törvényes tanácsgyűlés" kétségkívül ép úgy, mint a „törvényes törvényszék" a formaszerinti jog értelmében csak magában a városban, vagy ennek határán belől volt tartható, a thessalonikei senátus magát a „három százaknak" nevezte el (*bell. Afric.* 88. 90; Appian 2, 95), nem mintha 300 tagból állt volna, hanem mert a senátorok ősrégi rendes száma 300 volt. Igen hihető, hogy e gyűlés tekintélyes lovagok felvétele által megszaporította magát; de azért Plutarch (*Cato min.* 59. 61), midőn a háromszázból itáliai nagykereskedőket csinál, forrását (*b. Afr.* 90) félreértette.

képező következetlenségökkel minden ily követelésben csak rosszakaratú kísérletet láttak arra, hogy még jobban compromittáltassanak s vagy épen nem vagy csak kelletlenül tették meg ami rájok parancsoltatott. Ezenkívül elkésett bölcs tanácsaikkal és kelletinél okosabb kivihetetlen ötleteikkel a cselekvőknek természetesen szakadatlanul terhökre váltak; napi munkájok abban állt, hogy mindent ami történt, apró és nagy dolgokat kritikájokkal, gúnyjokkal és sohajaikkal kísértek, és a tömeget saját renyheségök és reménytelenségök által elkedvetlenítették s elbátortalanították. Míg ezek a gyöngeség atoniájának látványát nyújtották, a túlzóknál viszont ennek hypertoniája állt teljes virágzásban. Ezek nyíltan hirdették, hogy minden békealkudozás előfeltételét csak Caesar fejének beszolgáltatása képezheti; azon békekísérletek mindenikét, melyeket Caesar még most is több ízben ismételt, látatlanba visszautasították vagy csak arra használták fel, hogy Caesar megbizottainak alattomos módon életök után törekedjenek. Magától értetik, hogy mindazok, kik nyíltan Caesar pártjára álltak, ezek szemében életöket s vagyonukat kivétel nélkül elvesztették; de a többé-kevésbbé semlegesek se igen jártak jobban. Lucius Domitius, a corfiniumi hős a hadi tanácsban teljes komolysággal indítványozta, hogy a Pompeius seregében szolgáló senátorok szavazzanak mindazok felett, kik vagy semlegesek maradtak, vagy kivándoroltak ugyan, de a seregbe be nem léptek, s őket fejenként, a körülményekhez képest felmentsék vagy bírságra, vagy akár életök és vagyonuk elvesztésére is itéljék. Egy másik ily túlzó Pompeius előtt megvesztegetés és árulás miatt formaszerinti vádat emelt Lucius Afranius ellen, amiért Spanyolországot rosszul védelmezte. Ezen telivér republicánusok lelkében politikai elméletök mintegy vallási hitágazattá vált; amiért is lany-

A túlzók.

hább elvtársaikat s Pompeiust a maga személyes pártjával talán még jobban gyűlölték nyílt ellenségeiknél és gyűlölték a gyűlölet azon butaságával, mely az orthodox theologusokat szokta kitűntetni; s leginkább ők okozták azon temérdek és elkeseredett külön viszályokat, melyek az emigránsok seregét és senátusát felzavarták. De a puszta beszéddel nem érték be. Marcus Bibulus, Titus Labienus és e coteria más tagjai elméletöket a gyakorlatban is alkalmazták és mindazon tiszteket és katonákat, kik Caesar seregéből kezökbe kerültek, tömegesen kivégeztették; ami természetesen Caesar hadait nem igen ösztönözte arra, hogy csekélyebb erélylyel harcoljanak ellenök. Hogy Caesar távolléte alatt Itáliában az alkotmány hívei javára való ellenforradalom, melynek minden eleme megvolt, ennek dacára sem tört ki, ennek oka, Caesar értelmesebb ellenfeleinek biztosítása szerint leginkább azon általános aggodalomban rejlett, hogy a restaurátiót a republicánus túlzók fékezhetetlen dühöngése követné. A pompeiusi tábor jobbjait ez őrjöngő üzelmek kétségbeejtették. Pompeius, maga is vitéz katona, amennyire lehet és szabad volt tennie, kímélte a foglyokat; de jelleme sokkal gyöngébb és helyzete sokkal ferdébb volt, semhogy, amit mint fővezérnek meg kellett volna tennie, minden ily nemű vérengzést meggátolhatott vagy épen megfenyíthetett volna. Erélyesebben igyekezett azon egyetlen ember, ki legalább erkölcsi öntudatot hozott magával e küzdelembe, Marcus Cato, elejét venni e garázdálkodásnak: tulajdon decretumot eszközölt a kivándorlottak senátusától, mely megtiltotta az alattvaló városok fosztogatását s polgároknak a csatán kívüli megölését. Igy gondolkozott a derék Marcus Marcellus is. Természetesen Cato és Marcellus legjobban tudták, hogy a túlzó párt e hazamentő tényeit szükség esetén minden senátusi végzés

ellenére is végrehajtja. Ha pedig az ultrák dühét már most sem lehetett megfékezni, midőn a szövetkezetteknek még az eszély annyi parancsaira kellett hajtaniok, a győzelem esetére oly rémuralomra kellett mindenkinek elkészülve lennie, melytől még Márius sőt maga Sulla is iszonyattal fordultak volna el; és ily körülmények közt megfogható, hogy Cato, saját vallomása szerint jobban félt tulajdon pártjának diadalától, sem mint megveretésétől. — A katonai készülődéseket a makedoniai táborban a fővezér Pompeius intézte. Ennek mindig nehéz és nyomott helyzete a 705. év szerencsétlen eseményei folytán még rosszabbra fordult. Elvtársainak szemében ő volt fő oka a szenvedett csapásoknak. E vád sok tekintetben igazságtalan vala. A szenvedett vereségek oka jó részben az alvezérek, nevezetesen Lentulus consul és Lucius Domitius ügyetlenségében és engedetlenségében rejlett; Pompeius azon perctől fogva, melyben a hadseregnek élére állt, azt ügyesen és bátran vezette és legalább tetemes haderőt megmentett az elveszéstől; azt pedig, hogy Caesar sokkal fölötte álló lángeszével, melyet most már mindenki elismert, nem volt képes megmérkőzni, józanul senki szemére nem vethette. De itt csupán a siker határozott. Az alkotmányos párt csak Pompeius hadvezéri képességében bízva szakított Caesarral; e szakítás veszedelmes következményei a hadvezér Pompeius fejére hárultak s habár minden többi pártfőnökök köztudomású katonai hasznavehetetlensége folytán nem nem kísértették is meg őt a főparancsnokságtól megfosztani, e balkövetkezmények mégis legalább a fővezér iránti bizalmat kiírtották a lelkekből. A szenvedett vereségek ezen utófájdalmaihoz járult az emigratió ártalmas befolyása. Az érkező menekültek közt volt ugyan egy csomó kitünő katona és tehetséges tiszt, főkép az egykori spanyol seregből, de

Hadi készületek.

49.

azok száma, kik szolgálni és harcolni jöttek, ép oly csekély volt, amily ijesztőleg nagy azon előkelő tábornokoké, kik ép annyi joggal mint Pompeius, proconsuloknak és imperatoroknak nevezték magokat, s azon előkelő uraké kik többé-kevésbbé önkénytelenül vettek részt a tettleges hadi szolgálatban. Ezek a fővárosi életmódot honosították meg a táborban és pedig korántsem a sereg előnyére: ez urak sátrai kellemes lugasok valának, melyeknek talaja ékesen be volt terítve fris gyeppel, falai pedig repkénynyel beborítva; ezüst étszerek álltak az asztalon s a poharazás gyakran már világos nappal megindult. Ezen elegáns katonák sajátságos ellentétben álltak Caesar veteránjaival, kiknek durva kenyerétől azok megijedtek s kik, ennek hiányában még a gyökereket is megették és megesküdtek, hogy inkább fakérget rágnak, mintsem az ellenség elől meghátrálnának. Amíg továbbá Pompeiust azon kikerülhetlen tekintetek, melyekkel egy collegiális és iránta ellenszenvvel viselhető hatóság irányában lennie kellett, már magokban véve is gátolták tevékenységében, az ebből támadt zavarokat még kimondhatatlanul fokozta az emigránsok senátusa, midön székhelyét úgyszólván magán a főhadiszálláson ütötte fel s most az emigrátio e senátus gyűlésein minden mérgét kiöntötte. Végre sehol sem volt jelentékeny ember, ki mindezen félszegségek ellenében saját egyéniségének súlyát vethette volna a mérlegbe. Pompeius maga szellemileg sokkal alárendeltebb, késedelmezőbb, nehézkesebb és tartózkodóbb ember volt, semhogy e feladatnak megfelelhetett volna. Marcus Catoban meglett volna legalább a szükséges erkölcsi tekintély s azon jó akarat is, hogy azzal Pompeiust támogassa; de ez, ahelyett hogy őt a maga támogatására felszólítaná, bizalmatlan féltékenységből háttérbe szorította és például a hajóhadnak oly fontos főparancs-

nokságát inkább a minden tekintetben hasznavehetetlen Bibulusra, mintsem Catóra bízta. Míg ekként Pompeius, állásának politikai oldala körül veleszületett ügyetlenségével járt el s ami már alapjában meg volt romolva, tőle telhetőleg még jobban elrontotta, másfelől elismerésre méltó buzgalommal szentelte magát azon feladatnak, hogy a párt jelentékeny de felbomlott haderejét katonailag szervezze.

Pompeius légiói.

Ennek magvát az Itáliából hozott hadak képezték, melyekből Pompeius, hozzájok csatolván az illyriai hadi foglyokat s a Görögországban tartózkodó rómaiak fegyveres népét, öt légiót alakított. Három más légió jött keletről: azon két syriai, mely Crassus hadseregének romjaiból alakult s egy, mely az eddig Kilikiában állott két gyönge légióból képeztetett. Ezen őrségi szolgálatot teljesítő hadak beszólítását misem gátolta, miután egyfelől a pompeiusiak a párthusokkal egyetértésben álltak, sőt még szövetségre is léphettek volna velök, ha Pompeius boszúsan nem vonakodik megadni a szerződés követelt árát: a syriai tartomány átengedését, melyet ő maga csatolt a birodalomhoz; s miután másfelől Caesar terve, ki két légiót akart Syriába küldeni, és a Rómában foglyúl tartott Aristobulos herceg által a zsidókat ismét fegyverre akarta szólíttatni, Aristobulos halála és még más okok által is, meghiúsult. Ezenkívül Pompeius a Krétában és Makedoniában letelepedett kiszolgált katonák közől egy, a kis-ázsiai rómaiak közől pedig két új légiót szedett össze. Mindezekhez még 2000 önkéntes járult, a spanyol hadak színe javának maradványaiból s más effélékből, és végre az alattvalók jutalékai. Úgy mint Caesar, Pompeius sem akart ezeknél gyalogságot szedni; az epirosi, aetoliai és thrák militiát csak a partok őrzésére szóllította fegyverre s ezeken kívül a könnyű csapatokba 3000 görög és kis-ázsiai íjjászt és 1200 parittyást fogadott

be. Lovassága ellenben, kivéve azon nemesi gárdát, mely Róma fiatal nemességéből alakult s több tekintélylyel bírt, mint katonai fontossággal, és a Pompeius által lóra ültetett apuliai pásztorrabszolgákat, kizárólag Róma alattvalóinak és védenceinek hadjutalékából állt. Magvát a kelták képezték, kik részben Alexandreia őrségéből kerültek ki, részben Deiotarus király által, ki öregsége dacára személyesen megjelent lovasai élén, s a többi galatiai dynasták által állíttattak ki. Ezekkel egyesültek azon kitünő thrák lovasok, kiket részben fejedelmeik, Sadala és Rhaskyporis magok hoztak, részben pedig Pompeius a makedoniai tartományban toborzott; a kappadokiai lovasság; az Antiochus kommagenei király által küldött lovasíjászok; az Euphráton inneni arméniaiak csapatai Taxiles, az Euphráton túliak pedig Megabates vezetése alatt s a Juba király által küldött numidiai dandárok — melyekkel a lovasság összes száma 7000-re emelkedett. — Végre igen tekintélyes volt Pompeius hajóhada. Részben a Brundisiumból hozott vagy utóbb épített római járművekből, részben az egyiptomi király, a kolchisi fejedelmek, Tarkondimotos kilikiai dynasta, Tyros, Rhodos, Athén, Kerkyra városok s egyáltalján az összes ázsiai és görög tengeri államok hadihajóiból, s egészben véve 500 hajóból állt, melyeknek a rómaiak egy ötödrészét tették. Gabnából és hadiszerekből Dyrrhachionban óriási készletek voltak felhalmozva. A hadipénztár tele volt, miután a pompeiusiak az állam fő jövedelmi forrásaival rendelkeztek és a hatalmukban levő területen a védenc fejedelmek, a tekintélyes senátorok, az adót bérlők s egyáltalján az összes római és nemrómai lakosság anyagi erejét a magok javára felhasználták. Amire a legitím kormány tekintélye s Pompeius sokat emlegetett és dicsért királyi- és népclientélája Afrikában, Egyiptomban, Makedoniában, Görögországban,

Lovasság.

Hajóhad.

Elő-Ázsiában és Syriában csak képes volt, a római köztársaság védelmére kivétel nélkül mozgásba tétetett; s ha Itáliában híre járt, hogy Pompeius a gétákat, kolchisiakat és arméniaiakat Róma ellen felfegyverzi s ha a táborban „királyok királyának" nevezték, — ez alig volt túlzásnak mondható. Egészben véve 7000 főnyi lovasság, tizenegy legio, melyből ugyan legfeljebb öt volt harcedzettnek mondható és 500 hajóból álló hajóhad állt keze alatt. A katonák hangulata, kiknek ellátásáról és zsoldjáról Pompeius kielégítőleg gondoskodott s kiknek győzelem esetére a legtúlzottabb jutalmakat igérte, kivétel nélkül jó, sőt számos, és épen a legkitünőbb hadosztályokban, épen kitünő vala; azonban seregének nagy része mégis újonnan szedett hadakból állt, melyeknek megalakítása s begyakorlása, bármily buzgalommal üzetett is, mégis szükségkép időt igényelt. Hadi ereje egészben véve tiszteletet parancsoló, habár némiképen tarkabarka külsejű vala.

A pompeiusiak egyesülése Epirus partján. 49/8.

A fővezér szándéka az volt, hogy a hadsereg és hajóhad, 705/6 feléig nagyjában véve egészen egyesüljön Epirusban, a parton és a tengeren. Bibulus admirál 110 hajóval már meg is érkezett új főhadi szállására Kerkyrára. A szárazföldi hadsereg azonban, mely főhadi szállását a nyár folytában a Haliakmon partján, Berrhoeában tartotta, még hátra maradt: zöme lassan haladt előre a Thessalonikéből a nyugati part felé vezető nagy csinált úton a leendő főhadi szállás, Dyrrhachion felé; sőt azon két légió, melyet Metellus Scipio Syriából hozott, még a kisázsiai Pergamonban volt téli szálláson és csak tavaszra váratott Európába. A pompeiusiak, mint látjuk, nem igen siettek. Az epirusi kikötőket a hajóhadon kívül egyelőre még csak a körül fekvő vidék polgárőrsége s népfölkelése védelmezte. — Ez lehetővé tette Caesarra nézve, hogy a közbeeső spanyol

Caesar Pompeius ellen.

háború dacára Makedoniában is támadólag léphessen fel, és ő legalább nem késlekedett. Már rég elrendelte, hogy Brundisiumban hadi és szállító hajók tereltessenek össze s a spanyol hadsereg capitulátiója és Massalia eleste után itt alkalmazott legkülönb hadainak legnagyobb részét szintén ide irányozta. Azon hallatlan fáradalmak, melyeket Caesar ekként katonáira rótt, ugyan erősebben megritkították ezek sorait, mint a csatázás, és a négy legrégibb legió egyikének, a kilencediknek fellázadása, midőn Placentián ment keresztül, veszélyes jele volt a hadseregben elharapódzott hangulatnak; de Caesar lélekjelenlétével és személyes tekintélyével azt lecsillapította, s így ez oldalról misem gátolta a hajóraszállásban. De a hajókban szenvedett hiány, melyen Pompeius üldöztetése már 705. márciusában 49. hajótörést szenvedett, úgy látszott, mintha ezen expeditiót is meghiúsítani készülne. Azon hadi hajók, melyek építését Caesar a galliai, siciliai és itáliai kikötőkben elrendelte, még nem voltak készen vagy legalább nem érkeztek meg; az ádriai tengeren volt hajóraja az elmúlt évben Curicta mellett semmivé tétetett; Brundisiumban mindössze tizenkét hadi hajót és csak annyi szállítóhajót talált, melyen Görögországba szánt, 12 legióból és 10,000 lovasból álló hadseregének alig harmadrészét szállíthatta át egyszerre. Az ellenség tekintélyes hajóhada kizárólag uralkodott az ádriai tengeren s nevezetesen a keleti part minden szárazföldi és szigeti kikötőjén. Ily körülmények közt önkénytelenül elénk ötlik a kérdés, miért nem választotta Caesar a tengeri út helyett az Illyrián keresztül vezető szárazföldit, mely őt a hajóhad részéről fenyegető minden veszélytől megmentette s különben is, legnagyobbrészt Galliából jövő hadai számára rövidebb volt a brundisiuminál. Az illyr vidékek ugyan leírhatatlanul kietlenek és szegények

voltak; de ennek dacára más seregek kevéssel utóbb átmentek rajtok s ez akadályt Gallia meghódítója aligha tekintette legyőzhetetlennek. Talán attól tartott, hogy az Illyrián keresztül vezető fáradalmas útja alatt Pompeius összes haderejével átkelhetne az ádriai tengeren, minek következtében a szerepek egyszerre felcserélődtek, s Caesar Makedoniában, Pompeius Itáliában foglalt volna állást; habár a nehézkes Pompeiustól ily gyors fordulat alig volt várható. Lehet az is, miszerint Caesar azon reményben határozta el magát a tengeri útra, hogy hajóhada azalatt tiszteletet parancsoló karba fog jutni, és midőn Spanyolországból visszatérvén, a dolgok valódi állásáról az ádriai tengeren meggyőződött, már késő volt hadi tervét megváltoztatnia. Lehet, sőt Caesar gyors, a döntő pillanatot mindig siettető természete mellett, valószínűnek mondható, miszerint Epirusnak e pillanatban még fedetlen, de rövid idő alatt kétségkívül az ellenség által megszállandó partjai ellenállhatatlanul csábították arra, hogy egy vakmerő fordulattal ellenfelének egész tervét ismét halomra döntse.

48. Caesar Epirusban partraszáll.

Bármiként lett légyen azonban, Caesar 706. jun. 4-kén*) hat, a fáradalmak és betegségek által jól megtizedelt légióval és 600 lovassal hajóra szállt, Epirus partja felé. Ez út második kiadása volt a vakmerő britanniai expeditiónak; de, legalább az első kísérlet, sikerült. Caesar az akrokeraunumi (Chimara) szirtek közt, Paleassa (Paljassa) keveset látogatott kikötőjében jutott partra. A pompeiusiak úgy az orikoni (avlonai öböl) kikötőből, melyben 18 hajóval álltak, mint a Kerkyra melletti fő hadiszállásukból észrevették Caesar szállító hajóit; de amott nem bíztak erejökben, emitt nem voltak készen az indulásra, és az első szállítmány akadályo-

*) A kiigazított naptár szerint 705. nov. 5.

MAGYAR TUDOMÁNYOS

zatlanul elérte a partot. Mialatt a hajók azonnal visszafordultak a második részt átszállítandók, Caesar még azon estve átkelt az akrokeraunumi hegyeken. Első diadalai ép oly nagyok voltak, mint az ellenfél meglepetése. Az epirusi népfölkelés sehol sem állt ellent; Caesar a nagyfontosságú Orikon és Apollonia kikötővárosokat egy sereg kisebb helységgel együtt azonnal elfoglalta, s maga Dyrrhachion is, melyet a pompeiusiak főfegyverhelyökül szemeltek ki és mindennemű készletekkel, de csak gyönge őrséggel raktak meg, a legnagyobb veszélyben forgott. Első diadalai.

A hadjárat folytatása azonban nem felelt meg a ragyogó kezdetnek. Bibulus a Caesar átkelésekor tanúsitott hanyagságát utóbb, kétszerezett erőfeszítéssel, legalább részben ismét jóvá tette. Nem csak hogy a hazatérő szállító hajók közül harmincat elfogott, s azokat mindenestül, a legénységet sem véve ki, elégette, hanem egyúttal a partnak egész, Caesar által megszállt része hosszában, Sason (Saseno) szigetétől fogva a kerkyrai kikötőkig, a leggondosabb őrségi szolgálatot rendezte be, bármily terhessé tették is ezt a zord évszak s azon körülmény, hogy az őrhajók számára minden szükségletet, még vizet és fát is Kerkyrából kellett szállítani; sőt miután ő maga a meg nem szokott fáradalmak alatt csakhamar kidőlt, utódja Libo egyidőre még Brundisium kikötőjét is elzárta, míg a víz hiánya ismét el nem űzte azon, a kikötő előtt fekvő kis szigetről, melyen magát megfészkelte. Caesar tisztjei a hadsereg második szállítmányát semmi módon nem vihették vezérök után. Hasonlókép nem sikerült neki magának Dyrrhachion elfoglalása. Pompeius Caesarnak egy békeküldöttétől tudta meg, hogy ez át készül kelni Epirus partjára, s e hírre útját gyorsítván, még épen jókor elért a nagyfontosságú fegyverhelyre. Caesar helyzete aggasztó volt. Caesar Itáliától elmetszve.

Habár Epirusban annyira kiterjeszkedett, amennyire csekély haderejével csak lehetséges vala, seregének ellátása mégis nehézzé és bizonytalanná lett, míg az ellenfél, Dyrrhachion raktárainak birtokában s a tenger felett uralkodván, mindennek bővében volt. Caesar, valószínűleg a 20,000-et csak kevéssel meghaladó seregével nem kínálhatott Pompeius legalább két akkora seregének ütközetet, hanem örülhetett rajta, hogy Pompeius teljesen szabályszerűleg járt el, és ahelyett, hogy őt azonnal ütközetre kényszerítené, Dyrrhachion és Apollonia közt, az Apsos jobb partján, szemben a bal parton álló Caesarral téli táborba szállt, hogy tavaszkor, a pergamoni légiók megérkezése után ellenállhatatlan túlhatalmával őt megsemmisítse. Hónapok teltek el így. Ha a kedvezőbb időszak beállta, mely az ellenfélnek számos hadakat és hajóhadának szabad használhatását volt meghozandó, Caesart még ugyanezen helyzetben találja, akkor, gyönge seregével óriási hajóhada és háromakkora szárazföldi serege közt Epirus sziklái közé szorultan, kétségkívül veszve volt: s a tél már vége felé járt. Minden reménye még mindig a szállító hajóhadban volt, ámbár alig volt remélhető, hogy ennek sikerüljön magát a tengeri zárvonalon átcsempésznie vagy átvágnia; az első önkénytes vakmerőség után azonban elkerülhetlenné vált annak ismétlése. Mily kétségbeesettnek találta maga Caesar a helyzetet, kitetszik azon elhatározásából, hogy, miután a hajóhad még mindig nem érkezett meg, egy halászbárkán önmaga át akart érette vitorlázni Brundisiumba; amit csak azért nem cselekedett meg, mert nem talált hajóst, ki e vakmerőségre vállalkozott volna. Egyébiránt nem is volt szükség személyes megjelenésére; azon hű tisztje, ki Itáliában parancsnokolt, anélkül is elszánta magát ura megmentése végett egy utólsó kísérletre. A szál-

Antonius Epirusban.

lító hajóhad négy légióval s 800 lovassal megrakva másod ízben is útra kelt Brundisiumból és egy erős déli szél segélyével szerencsésen elvitorlázott Libo gályái mellett. De ugyanazon szél, mely a hajóhadat itt megmentette, lehetetlenné tette ránézve a kapott parancs értelmében az apolloniai parton kikötnie, hanem Caesar és Pompeius tábora mellett elvitorlázva, Dyrrhachiontól éjszaknak Lissos felé kényszerítette fordulni, mely város szerencséjére még Caesarral tartott. Midőn a dyrrhachioni kikötő előtt haladt el, a rhodosi gályák utána eredtek, s alig eveztek be Antonius hajói a lissosi kikötőbe, az ellenséges hajóraj megjelent előtte. De épen e pillanatban a szél egyszerre megfordult és az üldöző gályákat ismét visszanyomta a nyílt tengerre, sőt egy részöket kivetette a sziklás partra. A szerencse legbámulatosabb kedvezése folytán a második szállítmány partra szállása is sikerült. Antonius és Caesar ugyan még vagy négy napi járásnyira álltak, Dyrrhachion, s az összes ellenséges hadsereg által elválasztva egymástól; Antonius azonban szerencsésen megtette a Dyrrhachiont megkerülő utat a Graba Balkán szorosain keresztül, s az Apsos jobb partján Caesarhoz csatlakozott, ki elébe ment őt fogadni. Pompeius, miután sikeretlenül kísértette meg a két ellenséges hadsereg egyesülését meggátolni és Antonius hadtestét külön megütközésre bírni, új állásba tért Asparagion mellett a Genusos (Uskomobin) partján, mely az Apsossal párhuzamosan ez és Dyrrhachion városa közt folyik és ismét mozdulatlanul maradt. Caesar most elég erősnek érezte magát a megütközésre; de Pompeiust nem tudta rábírni. Ellenben sikerült Caesarnak az ellenséget rászednie és jobban gyalogoló hadaival, úgy, mint Ilerdánál, észrevétlenül az ellenséges tábor és Dyrrhachion vára közé ékelnie magát, melyre az támaszkodott. A Graba Balkán hegyláncából,

Caesar seregének egyesülése.

mely keletről nyugatnak terjedve az ádriai tenger partján a keskeny dyrrhachioni földnyelvben végződik, három mértföldnyire kelet felé Dyrrhachiontól, délnyugati irányban egy mellékes hegylánc nyúlik ki, mely ívalakban szintén a tenger felé fordul, s a hegység e fő és mellékága egy kis síkságot kerít be, mely egy, a tengerparton álló köszirt körül terjed el. Itt ütötte fel most Pompeius táborát s habár a szárazon Dyrrhachionba vezető útját Caesar serege elállta, hajóhada segélyével mégis szakadatlanul fenntartotta összeköttetését a várossal, melyből minden szükségesekkel kényelmesen és bőven ellátta magát, mialatt még Caesar serege, dacára annak, hogy erős portyázó hadakat küldött a hátvidékre, s hogy hadvezére mindenáron igyekezett a rendszeres szekerészet s ezzel hadai szabályszerű élelmezésének életbeléptetésén, már majdnem szükséget szenvedett s a rendes gabona helyett kénytelen volt hússal, árpával, sőt néha gyökerekkel is beérni. Miután hidegvérű ellenfele passivitásából ki nem mozdult, Caesar megszállta a magaslatok azon körét, mely a Pompeius által elfoglalt parti síkot körülvette, hogy legalább a magáénál erősebb ellenséges lovasságot lekösse és zavartalanabbúl folytathassa míveleteit Dyrrhachion ellen, ha pedig lehetséges, az ellenséget ütközetre vagy hajóraszállásra kényszerítse. Caesar seregének majdnem felét a benföldre küldte volt, és szinte kalandosnak látszott a gondolat, annak hátramaradt részével egy talán kétakkora, öszpontosított állásban levő, a tengerre és a hajóhadra támaszkodó hadsereget bizonyos tekintetben ostromolni akarni. Ennek dacára Caesar veteránjai Pompeius táborát kimondhatatlanul fárasztó munkával egy negyedfél német mértföldnyi őrszemlánccal vették körül, s azután, úgy mint Alesia előtt, e belső sáncvonal mellé még egy második külsőt is készítettek, hogy magokat a Dyrr-

Caesar Pompeius táborát bekeríti.

hachionból eredő támadás, vagy a megkerültetés ellen, amit a pompeiusiak hajóik segélyével könnyen megtehettek, megvédjék. Pompeius e sáncmunkák egyes részeit több ízben megtámadta, hogy az ellenség vonalát, ha lehetséges, áttörje, de bekeríttetését ütközet által meggátolni nem kísértette meg, hanem ehelyett tábora körül szintén egy csomó sáncot hányatott s azokat vonalak által egymással összekötötte. Mindkét fél a maga sáncaival lehetőleg előre igyekezett nyomulni s a földmunkálatok, szakadatlan csatározások közepette csak lassan haladtak előre. A caesariak táboruk ellenkező oldalán egyúttal Dyrrhachion őrségével verekedtek; Caesar a várbéliekkel egyetértvén azt kézrekeríthetni remélte, de az ellenséges hajóhad meggátolta benne. Szakadatlanul folyt a harc a legkülönbözőbb pontokon — a legnehezebb napok egyikén hat helyen egyszerre — és e csatározásokban rendszerint a caesariak kipróbált vitézsége győzött; amint például egy ízben egyetlen cohors, sáncai közt órákon át négy légió ellenében fenntartotta magát, míg végre segélyt nem kapott. Nagyobb győzelmet egyik fél sem vívott ki; de a pompeiusiak már nyomasztólag kezdték érezni a bekeríttetés következményeit. A magaslatokról a síkra lefutó patakok a caesariak által eltorlaszoltatván, kénytelenek voltak kevés és rossz kútvízzel beérni. Még érezhetőbb volt a teherhordó állatok s lovak számára szükséges takarmányban beállt hiány, melyen a hajóhad sem volt képes kellőképen segíteni; az állatok közől sok elhullt, s nem sokat segített rajtok az sem, midőn hajókon Dyrrhachionba szállíttattak, mert itt sem találtak elegendő eleséget. Pompeius már nem késlekedhetett sokáig, hogy meg ne kísértse magát e kellemetlen helyzetéből egy az ellenség ellen intézett csapás segélyével kiszabadítani. Ekkor kelta szökevények hírül hozták neki, hogy az ellenfél elmulasz-

Caesar vonalai áttöretnek.

totta a maga, egymástól hatszáz lábnyira elnyuló két sáncvonalát a parton egy keresztbe vont sánc által biztosítani, és erre alapította tervét. Mialatt Caesar sáncainak belső vonalát saját tábora felől a legiókkal, külső vonalát pedig hajóra rakott és az ellenség sáncain túl ismét partraszállított könnyű csapatokkal támadtatta meg, egy harmadik hadosztálya a két sáncvonal közti téren szállt partra, s azok máris eléggé elfoglalt védőit hátulról támadta meg, A tengerhez legközelebb eső sáncot a pompeiusiak elfoglalták s annak őrsége vad zavarban futásnak eredt; a legközelebbi sánc parancsnokának, Marcus Antoniusnak nagy nehezen sikerült azt megtartania s a pompeiusiakat előnyomulásokban egyelőre feltartóztatnia; de azért nem is tekintve a szenvedett tetemes veszteséget, a tenger melletti legszélső sánc a pompeiusiak kezében s ezáltal a zárvonal áttörve maradt.

Caesar ismét megveretik.

Annál inkább kapott Caesar az alkalmon, midőn kevéssel ezután Pompeiusnak egy vigyázatlanul magára maradt legióját gyalogságának zömével megtámadhatta. De a megtámadottak vitézül ellentálltak, s az árkok és sáncok által keresztül kasul szeldelt talajon, mely már több ízben szolgált kisebb nagyobb hadosztályoknak táborul, melyen most a harc folyt, Caesar jobb szárnya a lovassággal együtt utját vesztette: s ahelyett hogy a balszárnyat a pompeiusi légió elleni támadásában támogatná, egy szűk futóárokba jutott, mely a régi táborok egyikéből a folyóhoz vezetett. Ezáltal Pompeius, midőn övéi támogatására öt légióval a harc szinhelyére sietett, az ellenfél két szárnyát egymástól elkülönítve s az egyiket teljesen elveszett állásban találta. A caesariakat, amint őt közeledni látták, páni félelem szállta meg; vad futásban visszafordultak, s hogy Caesar mindössze 1000 legjobb katonáját vesztette el és hogy serege tökéletes vereséget nem szenvedett, azt csak annak köszön-

hette, hogy az átszeldelt talajon Pompeius sem mozoghatott szabadon, s ezenkívül, hogy, hadi cseltől tartván, hadait kezdetben visszatartotta. De e napok így is balságosak voltak Caesárra nézve. Nem csak érzékeny veszteségeket szenvedett és sáncaitól, négy hónapos óriási erőfeszítéseinek munkájától egy csapással megfosztatott; hanem az utóbbi csatározások által egyúttal ugyanazon pontra vettetett vissza, melyről kiindult. A tengerről inkább mint bármikor le volt szorítva, amióta Pompeius idősb fia Gnaeus, Caesarnak az orikoni kikötőben horgonyozó nehány hadihajóját egy vakmerő támadással részben felgyujtotta részben elfoglalta s kevéssel utóbb a Lissosban maradt szállító hajóhadat szintén felperzselte: ezzel Caesarra nézve még annak lehetősége is elenyészett, hogy Brundisiumból a tengeren keresztül további haderőt kaphasson. Pompeius nagy számú lovassága, most keresztül törve korlátain, az egész környéket elárasztotta s már már lehetetlenné látszott tenni Caesar seregének élelmezését, mely eddig is annyi fáradsággal járt. Caesar vakmerő terve, hogy hajók nélkül, támadólag lépjen fel a tengeren uralkodó és hajóhadára támaszkodó ellenség ellen, tökéletesen meghiúsult. A harc eddigi színhelyén az ellenség legyőzhetetlen védelmi állásával állt szemben és nem volt képes komoly csapást mérni sem Dyrrhachionra sem Pompeius hadseregére; ellenben most már pusztán Pompeiustúl függött, hogy a legkedvezőbb körülmények közt térjen át a támadásra ellenfele ellen, kinek már önfenntartása is veszélyben forgott. A háború forduló pontjára ért. Minden arra mutatott, hogy Pompeius eddig terv nélkül viselte a háborút és védelmi rendszabályait csak a mindenkori támadáshoz mérte; s ezért nem éri megrovás, mert a háború kinyujtása módot szerzett neki újoncait harcképesekké tenni, tartalékhadait összevonni és

Caesar megveretésének következményei.

hajóhadának túlhatalmát az ádriai tengeren mindinkább kifejteni. A dyrrhachioni vereségek következése ugyan nem az lett, amit Pompeius, nem minden ok nélkül tőlök remélt: Caesar seregének azonnali és tökéletes feloszlásáig az éhség és lázzadás által, Caesar veteránjainak kitünő katonai erélye nem engedte jutni a dolgokat; de annyi áll, hogy Caesar nemcsak taktikailag, hanem stratégiailag is megveretett s úgy látszott, mintha sem jelen állásában fenn nem tarthatná magát, sem azt más célszerűbbel fel nem cserélhetné.

Pompeius adi kilátásai.

Pompeius győzött; rajta volt a sor áttérni a támadásra s ő el is volt rá határozva. Három út nyílt előtte, melyen győzelmét kizsákmányolhatta. Az első és legegyszerűbb az volt, ha nem tágít a megvert sereg mellől s azt, ha útnak indul, nyomban követi. Másodszor azt tehette, hogy Caesart hadainak színével Görögországban hagyva, maga, amire már rég megtette az előkészületeket, főseregével áthajózzon Itáliába, melynek hangulata határozottan antimonarchikus volt, s melyben Caesarnak ott maradt hadereje, miután ennek legjobb hadosztályai s vitéz és megbízható parancsnoka a görög sereghez csatlakoztak, nem sokat nyomhatott a mérlegben. Végre a győző a benföldnek is vehette útját, hogy Metellus Scipio legióit magához véve megkísértse Caesarnak a benföldön álló hadait elfogni. Ez ugyanis közvetlenül a második szállítmány megérkezése után egyfelől erős portyázó hadakat küldött Aetoliába és Thessaliába, hogy serege számára élelmi szereket szerezzenek, másfelől Gnaeus Domitius Calvinust az egnatiusi töltés-úton két légióval előre küldte Makedonia felé, hogy a Thessalonike felől ugyanezen úton közeledő Scipiónak utját állja s azt, ha lehetséges, míg még magára van hagyatva, megverje. Calvinus és Scipio már csak nehány mértföldnyire voltak egymástól, midőn Scipio egyszerre délnek fordult, s a Haliak-

Scipio és Calvinus.

monon (Jadse Karasu) gyorsan átkelve és podgyászát Marcus Favonius őrizete alatt ennek partján hagyva, Thessaliába tört, hogy Caesárnak Lucius Cassius Longinus által vezérelt újonc legióját, mely itt a tartomány meghódoltatásával volt elfoglalva, túlnyomó erővel megtámadja. Longinus azonban a hegyeken keresztül Ambrakiába vonult vissza azon hadtesthez, melyet Caesar Gnaeus Calvisius Sabinus vezetése alatt Aetoliába küldött és Scipio csak thrák lovasait küldhette üldözésére, miután a Haliakmon partján Favonius alatt hátrahagyott tartalékát Calvinus ugyanazon sorssal fenyegette, melyre ő Longiust akarta juttatni. Calvinus és Scipio ekként a Haliakmon partján ismét találkoztak s hosszabb időn át egymással szemben táboroztak. — Pompeius választhatott e különböző tervek közől; Caesarnak nem volt választása. Az említett szerencsétlen csatározás után elrendelte a visszavonulást Apolloniа felé. Pompeius nyomon követte. A Dyrrhachionból Apolloniába való visszavonulás, a fárasztó, több folyó által átmetszett úton, nem kis feladat volt egy megvert és az ellenség által üldözött seregre nézve; de Caesar ügyes vezetése és katonáinak elpusztíthatatlan gyaloglási ereje Pompeiust már a negyedik napon rákényszerítették, hogy a sikeretlen üldözéssel felhagyjon. Most kellett az itáliai expeditió és a benföldi hadjárat közt választania; s bármily tanácsosnak és csábítónak tűnt fel amaz, s bár sokan szót is emeltek mellette, Pompeius mégsem akarta Scipio hadtestét az ellenségnek feláldozni, annál kevésbbé, miután ha a benföldre tér, Calvinusét elfoghatni remélte. Calvinus e pillanatban az egnatiusi úton Herakleia Lynkestis mellett Pompeius és Scipio között állt, és miután Caesar Apollonia felé visszavonult, távolabb volt tőle, mint Pompeius nagy seregétől, s mindezen felül mitsem tudott sem a

Caesar Dyrrhachionból Thessáliába vonul.

Dyrrhachion mellett történtekről sem saját veszélyes helyzetéről, miután a Dyrrhachionnál vitt győzelem után az egész tartomány Pompeiushoz kezdett hajlani s Caesar küldöttei mindenütt elfogattak. Csak midőn az ellenség főhadereje már nehány órányira közeledett hozzá, értesült Calvinus magoktól az ellenfél előőrseitől a dolgok állása felől. Gyorsan útrakelvén déli irányban Thessalia felé, az utólsó pillanatban szerencsésen megmenekült a biztos megsemmisülés elől; Pompeius kénytelen volt beérni azzal, hogy Scipiót veszélyes helyzetéből kiszabadította. Caesar ezalatt bántatlanul érkezett Apolloniába. A dyrrhachioni vereség után azonnal elhatározta, hogy a harc szinhelyét, ha csak lehetséges, a tengerpartról átteszi a benföldre, hogy eddigi erőfeszítései meghiúsulásának fő okát, az ellenséges hajóhadat a háborúban való részvételből kizárja. Apolloniába csupán azért ment, hogy itt, ahol raktárai voltak, sebesültjeit biztosan elhelyezze, s katonáinak zsoldjukat kifizesse; ami megtörténvén őrséget hagyott Apolloniában, Orikonban és Lissosban s azonnal útra kelt Thessália felé. Ide vette útját Calvinus hadteste is; s az Itáliából közeledő segédhadakat, melyek most a szárazföldi úton Illyrián jöttek keresztül, itt szintén még könnyebb volt magához vonnia, mint Epirusban. Az Aoos völgyében fölfelé hatolva s azon hegyláncon átkelve, mely Epirust Thessaliától elválasztja, fáradságos úton ért a Peneioshoz; ugyanide rendelte Calvinust is és így a két sereget a legrövidebb s az ellenség által legkevésbbé fenyegetett úton egyesítette. Aeginion mellett, nem messze a Peneios forrásától, találkozott össze Calvinussal. Az első thessáliai város, mely előtt a most már egyesült hadsereg megjelent, Gomphoi, bezárta előtte kapuit; de Caesar gyors rohammal megvette és hadainak szabad fosztogatást engedett benne,

minek hírére Thessália többi városai, amint Caesar legióit megpillantották, meghódoltak. E menetek és csatározások közben s azon, habár nem is túlságosan bő élelmi szerek segélyével, melyeket a peneiosmenti vidék nyujtott, Caesar seregéből lassanként elenyésztek a kiállott balságos napok nyomai és emlékei. — A Dyrrhachion melletti győzelmek eszerint közvetlen hasznot nem sokat hajtottak az ellenségnek. Pompeius nehézkes hadseregével s nagy számú lovasságával nem követhette Caesar könnyen mozgó seregét a hegyek közé; ez úgy mint Calvinus elvonták magokat az üldözés elől s egyesülten teljes biztosságban álltak Thessáliában. Most Pompeius talán a leghelyesebben cselekedett volna, ha főhaderejével hajóra szállva azonnal Itáliába megy, hol győzelme alig lehetett kétséges. Egyelőre azonban csak a hajóhadnak egy osztályát küldte Siciliába és Itáliába. A coalitio táborában meg voltak róla győződve, miszerint a Caesar elleni harc a dyrrhachioni ütközetek által oly tökéletesen eldöntetett, hogy már csak a győzelem gyümölcseinek betakarításáról, vagyis a megvert sereg felkereséséről és elfogásáról lehet szó. Az eddigi túlságosan óvatos tartózkodás helyét a körülmények által még kevésbbé igazolt elbizakodás foglalta el; a coalitio már meg sem gondolta, hogy Caesar üldözésében tulajdonképen hajótörést szenvedett, hogy el kellett rá készülnie, miszerint Thessáliában az ellenségnek teljesen megfrissített és újjá szervezett hadseregére fog bukkanni s hogy nem csekély veszélylyel járt rá nézve, ha eltávolodva a tengertől s lemondva a hajóhad támogatásáról az ellenséget az általa választott harctérre követi. El voltak tökélve, hogy minden áron megütköznek Caesárral s e célból lehető gyorsan s a lehető legkényelmesebb úton igyekeztek hozzá jutni. Cato átvette Dyrrhachion parancsnokságát, hol 18 cohorsnyi őrség, és

Kerkyráét, hol 300 hadihajó maradt; Pompeius és Scipio az alsó Peneioshoz mentek, amaz úgy látszik, Pelláig az egnatiusi töltésen hatolva előre, azután a délnek vivő nagy útra térve, emez pedig a Haliakmontól az Olymp szorosain keresztül; és Larissánál találkoztak. Caesar ettől dél felé állt ama síkon, mely a kynoskephalaei dombvidék s az Othrys-hegység közt terjedt el, s a Peneios mellékfolyója, az Enipeus által van átmetszve, ennek bal partján Pharsalos városa mellett; Pompeius vele szemben az Enipeus jobb partján a kynoskephalaei magaslatok alján ütötte fel táborát*). Pompeius serege egészen együtt volt; Caesar azon-

Pharsalosi ütközet.

*) Nehéz a csatatért pontosan meghatározni. Appian (2, 75) azt világosan (Új)-Pharsalos (ma Fersala) és az Enipeus közé teszi. Azon két víz közől, mely itt egyedül bír némi jelentőséggel és kétségkívül a régiek Apidanosa és Enipeusa, a Sofadhitiko és a Fersaliti közől amannak forrásai a Thaumakoi (Dhomoko) hegyein s a dolopusi magaslatokon, emezéi az Othryson vannak és csak a Fersaliti folyik el Pharsalos mellett; miután azonban az Enipeus Strabo szerint (9. 432. l.) az Othryson ered és Pharsalos mellett folyik el, Leake (Northern Greece 4, 320) teljes joggal nyilvánítja a Fersalitit a hajdani Enipeusnak, s Göler feltevése, ki az Apidanost tartotta annak, elesik. Ezzel meg is egyeznek a régiek minden egyéb, a két folyóra vonatkozó adatai is. Csak hogy természetesen Leakevel együtt fel kell vennünk, hogy a Fersaliti és a Sofadhitiko egyesülése által keletkező és a Peneiosba omló Vlokho folyót a régiek úgy, mint a Sofadhitikot magát, Apidanosnak hívták; ami különben annál természetesebb is, miután a Sofadhitikoban mindig van víz, a Fersalitiban pedig nincs (Leake 4, 321). Ópharsalosnak tehát, melynek nevét az ütközet viseli, Fersala és a Fersaliti közt kellett feküdnie. Eszerint a csata a Fersaliti balpartján vívatott és pedig úgy, hogy a pompeiusiak, arccal Pharsalosnak fordulva, jobb szárnyukkal a folyóra támaszkodtak (Caesar *b. c.* 3, 83. Frontinus *strat.* 2, 3, 22). A pompeiusiak tábora azonban itt nem, hanem csupán a kynoskephalaei magaslatok alján, az Enipeus jobb partján lehetett, egyrészt miután Caesarnak Skotussába vezető útját elállták, másrészt, miután viszavonulási vonaluk nyíl-

ban még várta azon majdnem két legiónyi hadtestét, mely előbb Aetoliába s Thessáliába volt kiküldve, most pedig Quintus Fufius Calenus alatt Görögországban állt, s Cornificiusnak azon két legióját, mely Itáliából szárazföldi úton küldetett utána és már Illyriába érkezett. Pompeiusnak tizenegy legióból vagy 47,000 emberből és 7000 lovasból álló serege gyalogság dolgában több mint két akkora, lovas-

---

ványalókép a tábor fölött emelkedő hegyeken keresztül Larissa felé vezetett; ha Leake (4, 482) feltevése szerint Pharsalostól keletnek az Enipeus balpartján táboroztak volna, akkor ezen épen e helyen mély bevágásban folyó patakon (Leake, 4, 469) semmiképen nem mehettek volna éjszak felé keresztül és Pompeius Larissa helyett Lámiába lett volna kénytelen menekülni. A pompeiusiak tehát valószínűleg a Fersaliti jobb partján ütötték fel táborukat és úgy az ütközetbe menve, mint abból táborukba visszatérve a folyón keltek keresztül, azután a táborból megindulva vonultak fel Krannon és Skotussa magaslataira, melyek ez utóbbi hely fölött a kynoskephalaei magaslatokhoz csatlakoznak. Lehetetlen ez nem volt. Az Enipeus keskeny, lassan folyó patak, melyet Leake novemberben két lábnyi mélységűnek talált s mely a forró évszakban gyakran egészen kiszárad (Leake 1, 448, és 4, 472; v. ö. Lucan. 6, 373), az ütközet pedig nyár derekán vívatott. Továbbá, a seregek a csata előtt három negyed mértföldnyire álltak egymástól (Appian *b. c.* 2, 65), úgy hogy a pompeiusiak minden előkészületet megtehettek és hidak segélyével a táborukkal való összeköttetésöket is biztosíthatták. Ha az ütközet seregök teljes feloszlásával végződött volna, akkor természetesen a folyó mellett s azon keresztül nem vonulhattak volna vissza és kétségkívül ez volt oka, hogy Pompeius nem szívesen szánta rá magát, e helyen bocsátkozni ütközetbe. A pompeiusiak balszárnya, mely legtávolabb állt visszavonulási alapjoktól, ezt meg is érezte; de legalább centrumjok és jobb szárnyuk visszavonulása nem volt oly gyors, hogy az adott viszonyok közt kivihetetlen lett volna. Caesar s akik utánna írnak, elhallgatják a folyón való átkelést, mert ez a pompeiusiak harcvágyát, mely különben az egész elbeszélésből kitetszik, kelleténél jobban feltűntetné, s egyúttal a visszavonulásnak rájok nézve kedvező körülményeit is világossá tenné.

ság dolgában hét akkora volt mint Caesaré; ennek hadait a fáradalmak és csatározások úgy megtizedelték, hogy nyolc legiója nem számlált többet 22,000 fegyveresnél, tehát messze alatta maradt még rendes létszáma felének is. Pompeius győzedelmes, nagyszámú lovassággal és jó raktárakkal ellátott serege bőviben volt az élelmi szereknek, míg Caesar hadai szegényesen tengődtek s csak a már nem messze levő aratástól reméltek jobb ellátást. Pompeius katonái, kik az utólsó hadjáratban 'a háborúval megismerkedtek és bízni tanultak vezérökben, a legjobb hangulatban voltak. Pompeius részén, miután már egyszer Caesarral szemben állt Thessaliában, minden katonai ok amellett szólt, hogy a döntő ütközettel ne soká késlekedjék; s ezeknél még többet nyomott a hadi tanácsban a temérdek előkelő tiszt és előkelő henyélő kivándorlottak türelmetlensége. — Ez urak a Dyrrhachionnál történtek óta pártjuk diadalát kicsinált dolognak tekintették; már buzgón vitatkoztak Caesar főpontifexségének betöltése felett, sőt megbízásokat küldtek Rómába, hogy a legközelebbi választások alkalmára házakat béreljenek a vásártéren. Midőn Pompeius vonakodott a két sereget elválasztó patakon keresztül menni, melyen Caesar a maga sokkal gyöngébb seregével nem mert átkelni, nagyban megbotránkoztak rajta, s azt beszélték, miszerint csak azért késlekedik a megütközéssel, hogy valamivel tovább parancsolhasson annyi consulárisnak és praetoriánusnak s hogy agamemnoni szerepét maradandóvá tehesse. Pompeius engedett; és Caesar, ki azon hitben, hogy nem fog ütközetre kerülni a dolog, épen tervet csinált az ellenfél hadseregének megkerülésére s evégből Skotussa felé útra kelni készült, midőn észrevette, hogy a pompeiusiak az ő partján készülnek neki ütközetet kínálni, szintén csatarendbe állította légióit. Ekként vívatott

706. augusztus 9-kén a pharsalosi ütközet ugyanazon harc- 48.
téren, melyen százötven év előtt a rómaiak keleti uralmok alapját megvetették. Pompeius jobb szárnyát az Enipeusra, Caesar ezzel szemben a maga balszárnyát az Enipeus előtt elterülő átszeldelt talajra támasztotta; a két másik szárny kinyúlt a síkra, mindkét félen a lovasság s a könnyű csapatok által fedezve. Pompeius szándéka az volt, hogy gyalogságával védelmi helyzetben tartja magát, ellenben lovasságával azon gyönge lovas csapatot, mely német modorban könnyű gyalogsággal vegyítve vele szemben állt, szétugrasztja és ez után Caesar jobb szárnyát hátulról támadja meg. Gyalogsága vitézül kiállta az ellenséges gyalogság első rohamát s itt az ütközet megállapodott. Labienus az ellenség lovasságát vitéz, de rövid ellentállás után szintén szétugrasztotta és balra kanyarodott, hogy a gyalogságot megkerülje. De Caesar, előre látva lovasságának megveretését, mögötte, jobb szárnyának veszélyben forgó oldalán vagy kétezer legkülönb legionáriusát állította fel. Az ellenség lovassága, amint Caesar lovasait maga előtt űzve, a sorhad körül előre rohant, egyszerre e válogatott hadba ütközött, mely rettenthetlen bátorsággal útját állta, és e gyalogság váratlan és szokatlan támadása*) által gyorsan

*) Ezzel függ össze Caesar azon, katonáinak adott ismeretes utasítása, miszerint az ellenséges lovasokat arcba igyekezzenek döfni. A gyalogságnak, mely itt teljesen szabályellenes módon támadólag lépett fel a lovasság ellen, melyhez karddal nem lehetett hozzáférni, meghagyta, hogy pilumát ne dobja az ellenség lovasaira, hanem azt kézilándzsaként használja ellenök és hogy ezek ellen jobban védve legyen, csak felfelé döfjön beléjök (Plutarch *Pomp.* 69. 71. *Caes.* 45; Appian 2, 76, 78; Flor. 2, 13; Oros. 6. 15; tévesen Frontin 4, 7, 32). Ez utasítás azon adomaszerű előadása, melyszerint Pompeius lovasai azért futottak meg, mert attól tartottak, hogy arcukat a nyerendő sebhelyek el fogják ékteleníteni és csakugyan „szemöket kezökkel elta-

összezavarodván, sebes vágtatva elmenekült a csatatérről. A győztes legionáriusok a védtelenül maradt ellenséges íjászokat lekaszabolták, azután az ellenség balszárnya felé nyomultak, melyet most ők kezdtek megkerülni. Egyúttal Caesarnak eddig visszatartott harmadik harcrendje most az egész vonalon szintén áttért a támadásra. A pompeiusi hadsereg legjobb fegyvernemének váratlan megveretése amint a caesariak bátorságát fokozta, úgy megtörte a pompeiusiakét s mindenek felett magáét Pompeiusét. Midőn Pompeius, ki gyalogságában már kezdet óta nem bízott, lovasait futni látta, a csatatérről azonnal visszanyargalt táborába, anélkül hogy a Caesar által elrendelt általános támadás kimenetelét bevárta volna. Legiói ingadozni s csakhamar a patakon át vissza kezdtek vonulni a táborba, amit csak nagy veszteséggel bírtak megtenni. Az ütközet ekként elveszett s nem egy kitünő katona maradt a csatatéren, de Pompeius serege lényegében még épségben maradt és helyzete sokkal kevésbbé volt veszélyes, mint Caesaré a dyrhachioni vereség után. Míg azonban Caesar viszontagságos életében megtanulta, hogy a szerencse gyakran, pillanatokra még kiválasztott kegyenceinek is hátat fordít, hogy kitartásuk által ismét legyőzesse magát, azalatt Pompeius a szerencsét mindeddig csak maradandó istenségeül ismerte, s midőn ez elhagyta, kétségbeesett fölötte úgy mint önmaga fölött; és míg Caesar nagy lelkében a kétségbeesés csak új és mind hatalmasabb erőforrásokat nyitott meg, Pompeius hétköz-

karva" (Plutarch) száguldottak el, már magában összeomlik; mert csak akkor volna találó, ha Pompeius lovassága főkép Róma fiatal nemességéből, az „ügyes táncosokból" állt volna; ez pedig nem igaz. Legfeljebb az lehetséges, hogy a tábori humor adta amaz egyszerű és célszerű katonai rendeletnek e képtelen, de mindenesetre mulattató fordulatot.

napi lelke ugyanily csapás alatt már az elnyomorodás feneketlen örvényébe sülyedt. Valamint egykor a sertoriusi háborúban már azon volt, hogy a rábízott hivatalt cserben hagyva magánál hatalmasabb ellenfele elől megfusson, azonképen dobta el most, midőn legióit a folyamon át meghátrálni látta, balvégzetű hadvezéri botját s a legrövidebb úton a tenger felé nyargalt, hogy itt hajót keressen magának. Elcsüggedt és vezértelen serege — mert Scipio, habár Pompeius őt társának ismerte el a főparancsnokságban, mégis csak névleg volt fővezér — a tábor sáncai mögött remélt védelemre találni; de Caesar nem hagyott neki nyugtot: a római és thrák táborőrség makacs ellentállását gyorsan megtörte, mire a sereg nagy zöme kénytelen volt nagy rendetlenségben elhagyva táborát a Krannon és Skotussa magaslataira vonulni, melyek mögötte emelkedtek fel. E dombokon haladva igyekezett ismét Larissába eljutni; de Caesar hadai, nem törődve sem a zsákmánynyal, sem a fáradsággal, és a síkon jobb utakon nyomulva előre, útjokat állták a menekülőknek; sőt midőn a pompeiusiak késő estve megállapodtak, üldözőik még képesek voltak egy sáncvonalt hányni elibök, mely őket az egyetlen közelben levő patakhoz vezető úttól elzárta. Igy végződött a pharsalosi nap. Az ellenséges hadsereg nemcsak meg volt verve, de meg is semmisítve. Tizenötezer embere maradt halva vagy sebesülten a csatatéren, míg a caesariak csak 200 embert vesztettek; még együtt maradt tömege, mely még mindig vagy 20,000 emberre rúgott, a csata utáni reggelen letette a fegyvert; csak egyes csapatok, köztök természetesen a legnevezetesebb tisztek, kerestek a hegyek közt menedéket; az ellenfél tizenegy sassa közől kilenc került Caesar kezébe. — Caesar, ki katonáit már az ütközet napján intette, hogy ne feledkezzenek meg ellenfeleikben polgár-

Pompeius futása.

társaikról, nem úgy bánt a foglyokkal, mint Bibulus és Labienus; de azért most még ő is szükségesnek találta a szigor alkalmazását. A közembereket saját seregébe sorozta, a jobb állásuakra pénzbírságot vagy jószágelkobzást rótt; a fogságba került senátorokat és nevezetesebb lovagokat kevés kivétellel megölette. A kegyelem ideje lejárt; minél tovább tartott a polgárháború, annál kíméletlenebbé és engesztelhetlenebbé vált.

48. pharsalosi ütközet politikai következményei.

Idő kellett rá, míg a 706. aug. 9-kének következményei teljesen áttekinthetők lettek. Legkevésbbé kétséges az volt, hogy mindazok, kik a Pharsalosnál legyőzött párthoz csupán mint a hatalmasabbikhoz csatlakoztak, át fognak térni Caesar pártjára; győzelme oly tökéletes vala, hogy mindazok, kik nem akartak vagy nem voltak kénytelenek a veszett ügyért harcolni, a győztes mellé álltak. Mindazon királyok, népek és városok, melyek eddig Pompeius clientéláját képezték, most szárazföldi és tengeri hadjutalékaikat visszahívták s a megvert párt menekülőitől megtagadták a keresett menhelyet — így Egyiptom, Kyrene, továbbá Syria, Phoenikia, Kilikia és Kis-Ázsia községei, Rhodos, Athén s általjában az egész kelet. Sőt Pharnakes, Bosporus királya annyira ment szolgálati buzgalmában, hogy a pharsalosi ütközet hírére nemcsak Panagoria városát, melyet Pompeius évek előtt szabadnak nyílvánított, s az általa megerősített kolchisi fejedelmek birtokait, hanem még a szintén általa Deiotarus királynak adományozott kis-arméniai királyságot is elfoglalta. Ezen általános meghódolás alól úgyszólván egyedüli kivételt a kis Megara város, mely Caesar hadai által ostrom alá fogatta és bevétette magát és Numidia királya, Juba képeztek, kinek Caesar részéről már régóta és most, Curio felett vitt diadala óta csak annál biztosabban kellett birodalmának elvesztésétől tartania s

A kelet meghódol.

ki ennélfogva, akarva nem akarva, kénytelen volt a megvert párt részén megmaradni. Valamint a védencközségek meghódoltak a pharsalosi győző előtt, azonképen most az alkotmánypárt uszálya is, mindazok, kik félig-meddig tartoztak e párthoz, vagy kik épen mint Marcus Cicero s a hozzá hasonlók csak a boszorkánytáncot járták az aristokratia körül, hozzá siettek békét kérni tőle, amit Caesar kicsinylő elnézésében készségesen és udvariasan meg is adott a kérelmezőknek. De a megvert párt magva nem alkudozott. Az aristokratia napjai lejártak; de az aristokraták azért semmiképen sem bírtak a monarchiára áttérni. Az emberiség legfőbb kinyilatkoztatása is mulandó; az egykor igaz vallás hazugsággá, az egykor áldásos alkotmány átokká lehet; de még a lejárt evangeliumnak is akadnak hívei, s ha az ily hit nem képes is hegyeket kimozdítani helyökből mint az élő igazságba vetett hit, mégis végelenyésztéig hű marad magához és nem távozik az élők birodalmából mindaddig, míg utólsó papjait és utólsó polgárait el nem viheti magával s míg egy új nemzedék nem ül a megifjodott világ trónjára, mely a rothadásnak eredt múlt bilincseit már lerázta kezéről. Igy volt Rómában is. Bármily örvényébe az elfajulásnak sülyedt is most az aristokratia kormányzata, egykor mégis nagyszerű politikai rendszer vala; azon szent tűz, mely Itáliát meghódította és Hannibált legyőzte, bár tisztátalanul és elfojtva, de még mindig lángolt a római nemességben, amíg ez csak létezett; és lehetetlenné tette a benső kiegyezkedést a régi kormányrendszer hívei s az új egyeduralkodó között. Az alkotmányos párt nagy része, legalább külsőleg, meghajolt és annyiban elismerte a monarchiát, amennyiben Caesartól elfogadta a kegyelmet és amennyire csak tehette, visszavonult a magánéletbe; amit természetesen a legtöbben azon utógondolattal cselekedtek,

Az aristokratia a pharsalosi ütközet után.

hogy ezzel a dolgok valamely bekövetkezendő fordulatára félretegyék magokat. Ezt leginkább a párt kevésbbé nevezetes hívei tették; de azért a derék Marcus Marcellus, ki a Caesarral történt szakítást előidézte, szintén ezen okosabbak közé állt és önkénytes számkivetésbe ment Lesbosba. De a telivér aristokratia többségében a szenvedély hatalmasabb volt a megfontolásnál; amiben természetesen része volt a netalán még lehetséges győzelem feletti önáltatásnak és a győző kikerülhetetlen bosszújától való félelemnek is.

Cato. Aligha volt valaki, ki a dolgok állását oly fájdalmas világossággal és annyira menten minden személyes reménytől és félelemtől tudta volna megitélni, mint Marcus Cato. — Teljesen meg levén győződve afelől, hogy az ilerdai és pharsalosi napok után a monarchia kikerülhetetlen, és elég erkölcsi bátorsággal bírván arra, hogy a keserű igazságot be is vallja magának és aszerint cselekedjék, egy pillanatig habozott, ha valjon egyáltalján szabad-e az alkotmányos pártnak még folytatnia a háborút, mely egy veszett ügy kedveért szükségkép nagy áldozatokat követelt sokaktól, kik nem tudták, miért hozzák meg ez áldozatokat. De habár a monarchia elleni küzdelem folytatására szánta el magát nem a győzelem kedveért, hanem csak azért, hogy a párt bukása gyorsabb és dicsőségesebb legyen, mégis, amennyire hatalmában állt, azon volt, hogy senkit bele ne vonjon e háborúba, ki kész és képes lenne a köztársaság bukását túlélni s a monarchiával kibékülni. Szerinte addig, míg a köztársaság csak veszélyben forgott, híveinek joguk és kötelességök volt a lanyha és rossz polgárokat is a harcban való részvételre kényszeríteni; most azonban oktalanság és kegyetlenség volna az egyeseket kényszeríteni, hogy a bukott köztársasággal együtt magokat tönkre tegyék. Nemcsak maga elbocsátott mindenkit, ki haza kívánt térni Itáliába;

midőn a vad pártemberek legvadabbika, Gnaeus Pompeius a fiú, ezeknek, nevezetesen Ciceronak kivégeztetését sürgette, az egy Cato volt képes őket erkölcsi tekintélyével megmenteni. — Pompeius sem kért békét. Ha olyan ember lett volna, ki megérdemelte a helyet, melyet elfoglalt, azt hihetnők, hogy átlátta, miszerint aki a korona után törekszik, nem térhet többé vissza a hétköznapi élet kerékvágásába s ez okból annak számára, kinek terve meghiúsult, nincs többé hely e földön. De Pompeius gondolkozásmódja aligha volt emelkedettebb, sőt valószínűleg inkább alacsonyabb volt, semhogy kegyelmet kért volna, melyet a győző talán elég nagylelkű lett volna neki megadni. Vagy azért, mert nem tudta magát rábírni, hogy Caesarra bízza sorsát, vagy azért, mert a maga rendesen zavarodott és határozatlan szokásaként, amint a pharsalosi katastroph első közvetlen hatása lelkéből elenyészett, ismét remélni kezdett: Pompeius el volt tökélve, hogy folytatja a háborút Caesar ellen s hogy a pharsalosi után még egy új csatatért keres magának. Pompeius.

Ekként dacára annak, hogy Caesar eszélyessége és mérséklete által elleneinek haragját lecsillapítani, és számát leszállítani igyekezett, a harc tovább folyt. A vezérlő emberek azonban a pharsalosi ütközetben majd mindnyájan részt vettek; s habár Lucius Domitius Ahenobarbus kivételével, ki futása közben megöletett, mindnyájan megmenekültek, mégis mindenfelé szétszóródtak, minek folytán nem volt módjukban a hadjárat folytatásának tervét közösen megállapítani. Legnagyobb részök vagy a puszta makedoniai s illyr hegyeken keresztül, vagy a hajóhad segélyével Kerkyrába jutott, hol Marcus Cato volt a hátrahagyott tartalék parancsnoka. Itt Cato elnöklete alatt valami hadi tanács félét tartottak, melyben Metellus Scipio, A pharsalosi ütközet katonai következményei. A vezetők szétszórva.

Titus Labienus, Lucius Afranius, az ifjabb Gnaeus Pompeius és mások vettek részt; de részben a fővezér távolléte és azon kínos bizonytalanság folytán, melyben sorsa felett voltak, részben a párt benső szakadozottsága következtében nem bírtak közös megegyezésre jutni s végre mindenikök azon utat választotta, melyet magára vagy közös ügyökre nézve a legcélszerűbbnek látott. És csakugyan nehéz is volt azon sok szalmaszál között, melybe még kapaszkodhattak, megtalálni azt, mely legtovább képes legyen őket az elmerüléstől megóvni. Makedonia és Görögország a pharsalosi ütközet által elveszett. Cato ugyan, miután a vereség hírére Dyrrhachiont azonnal odahagyta, Kerkyrát, Rutilius Lupus pedig Peloponnesust egy ideig még megtartották az alkotmányos párt számára. Pillanatra úgy is tetszett, mintha a pompeiusiak Peloponnesuson, Patraeben védeni készülnének magokat; de Calenus közeledésének híre elég volt elriasztásukra. Ép oly kevéssé kísértették meg Kerkyra megtartását. A Dyrrhachion melletti győzelmek után Itália és Sicilia partjaira küldött pompeiusi hajórajok egyes nem jelentéktelen diadalokat vívtak Brundisium, Messana és Vibo kikötők ellen, s nevezetesen Messanában Caesar egész készülőfélben levő hajóhadát felperzselték; de az itt működő, legnagyobb részben kisázsiai és syriai hajók a pharsalosi ütközet következtében községeik által visszahívattak, miáltal az expeditio magától véget ért. Kis-Ázsiában és Syriában e pillanatban sem egyik sem másik pártnak nem volt hadereje, kivéve Pharnakes bosporusi seregét, ki, állítólag Caesar nevében, Caesar ellenfeleinek több tartományát megszállta. Egyiptomban volt ugyan még egy tekintélyes római hadsereg, mely a Gabinius által ott hagyott s utóbb itáliai kóborlókból s syriai vagy kilikiai rabló csőcselékből újoncozott hadakból állt; de magától

Makedonia és Görögország.

Itália.

Egyiptom.

értetődött s az egyiptomi hajók visszahívatása által hivatalosan is ki lőn jelentve, hogy az alexandreiai udvarnak semmi kedve továbbra is a megvert párttal tartani, vagy épen haderejét annak rendelkezésére bocsátani. Valamivel kedvezőbb kilátásaik nyíltak a legyőzötteknek nyugaton. Spanyolországban úgy a seregben mint a lakosságban oly erős volt a Pompeius iránti rokonszenv, hogy a caesariak miatta kénytelenek voltak a Spanyolországból Afrika ellen szándékolt támadás tervével felhagyni, és hogy, ha egy nevezetesebb vezérlő ember a félszigeten meg talál jelenni, a felkelés elkerülhetlennek látszott. Afrikában pedig a coalitio, vagy inkább Afrika egyetlen hatalmas embere, Juba, Numidia királya, 705. ősze óta zavartalanul fegyverkezett. Míg tehát a coalitio a pharsalosi ütközet által az egész keletet elvesztette, másfelől Spanyolországban valószínűleg és Afrikában minden bizonynyal tisztességes módon folytathatta a háborút; mert Numidia királyának segélyét, ki már régóta a római község alattvalója volt, forradalmár polgártársak ellenében elfogadni a rómaiak szemében ugyan kínos leláztatás volt, de nem hazaárulás. Aki végre a kétségbeesés e harcában sem a joggal sem a becsülettel többé nem törődött, az, önmagát kívül helyezve a törvényen, megkezdhette még a rablóháborút is, vagy független szomszéd államokkal szövetkezve a birodalom ellenségeit is belevonhatta a belső viszályba, vagy végre, a monarchiát szóval elismervén, az orgyilkos törével is küzdhetett a legitim köztársaság helyreállításáért. Hogy a legyőzöttek kiléptek az új monarchiából és neki háborút izentek, az legalább kétségbeesett helyzetöknek természetes, és ennyiben leghelyesebb kifejezése vala. A hegységek és mindenekfelett a tenger e korban emberemlékezet óta úgy minden gazságnak, mint a kor elviselhetetlen nyomorának és minden el-

Spanyolország.

Afrika.

49.

Rablók és kalózviszályok.

nyomott jogának színhelye és menhelye valának; a pompeiusiak és a republicánusok könnyen rájuthattak azon gondolatra, hogy Caesar monarchiája ellen, mely őket kebeléből kitaszította, a hegyek közt s a tengeren dacosan harcoljanak, s főkép hogy a kalózságot nagyobb mérvben, szilárdabb szervezettel, határorottabb célokkal új életre keltsék. Még a keletről kapott hajórajok visszahivatása után is igen tekintélyes tulajdon hajóhaddal bírtak, míg Caesarnak úgyszólván még mindig nem voltak hadi hajói; s összeköttetésök a dalmátokkal, kiket saját érdekök vitt a Caesar elleni fölkelésre, a legfontosabb tengerek és kikötők feletti uralmuk a legkedvezőbb kilátásokkal kecsegtették őket a tengeri, főkép a kicsinyben vívandó tengeri háborúban. Valamint egykor a Sulla által a demokraták ellen megindított üldözés a sertoriusi fölkeléssel végződött, mely kezdetben kalózok, majd rablók garázdálkodásaiból állt s végre mégis igen komoly háborúvá nőtte ki magát, azonképen most, ha a Cato-féle aristokratiában vagy Pompeius híveiben van annyi tűz és lélek, amennyi a Márius-féle demokratiában volt, s ha akadt benne ember, ki képes legyen a tengeren úrrá tenni magát, lehetséges vala, hogy a még le nem győzött tengeren egy Caesar monarchiája által le nem győzött s talán oly közállomány támadjon, mely képes legyen azzal megmérkőzni. — Minden tekintetben sokkal szigorúbb megrovás illeti azt, ki valamely független államot igyekezett a római polgárháborúba belevonni s annak segélyével eszközölni az ellenforradalmat: a törvény úgy mint önlelkiismeretünk szigorúbban itéli el a hazaárulót mint a rablót, s a győztes rablóhad könnyebben megtérhet egy szabad és rendezett közállomány kebelébe, mint azon emigratió, melyet az ország ellensége visz vissza hazájába. Egyébiránt alig volt valószínű, hogy a megvert

Pártius szövetség.

párt képes legyen ily úton végrehajtani a restaurátiót. Az egyetlen állam, melyre megkísérthette támaszkodni, a párthusoké volt; s erre nézve legalább is kétséges vala, valjon hajlandó volna-e ügyét a magáévá tenni, és szerfelett valószínűtlen, hogy azt ki is tudja vívni Caesar ellenében. — A köztársasági összeesküvések kora pedig még meg nem érkezett.

Caesar Pompeiust Egyiptomba üldözi

Mialatt ekként a megvert párt maradványai nem tudva mitevők legyenek, a sorsra bízták magokat, s míg azok, kik el voltak szánva a harc folytatására, sem tudták, hol és mikép folytassák azt, Caesar, szokása szerint gyorsan határozva és gyorsan cselekedve, mindennel felhagyott hogy Pompeiust üldözőbe vegye, egyetlen ellenfelét, kit mint katonát becsült, s kinek elfogatása elleneinek egyik s talán veszélyesebb felét valószínűleg megbénította volna. Csekély kísérettel áthajózott a Hellesponton — egymagában evező bárkája itt egy ellenséges hajóhaddal találkozott, mely a fekete tengerre volt szánva s annak egész legénységét, mely a pharsalosi ütközet hírére szinte eszméletét vesztette, elfogta — és a legszükségesebb intézkedéseket megtevén, utánna sietett Pompeiusnak a keletre. Ez a pharsalosi csatatérről Lesbosba ment, itt magához vette nejét és másodszülött fiát Sextust, s velök Kis-Ázsiát körülhajózva Kilikiába, innen pedig Kyprosra vitorlázott. Eljuthatott volna Kerkyrára vagy Afrikába elvtársaihoz; de aristokraticus frígytársai iránti ellenszenve s azon fogadtatástól való félelme, mely ott a pharsalosi vereség és mindenek felett saját szégyenletes futása után reá várandó vala, úgy látszik, azon elhatározásra bírták, hogy saját szakállára fog tovább működni s inkább a párthus királynak, mintsem Catonak védelme alá adja magát. Mialatt Kyprosson a római adóbérlőktől és kereskedőktől pénzt és rabszol-

gákat szedett és 2000 rabszolga felfegyverzésével foglalkozott, hírül vette, hogy Antiochia Caesar részére nyilatkozott s hogy a párthusokhoz vezető útja el van zárva. Megváltoztatta tehát tervét és Egyiptom felé vette útját, hol a seregben temérdek régi katonája szolgált s hol az ország fekvése és gazdag segélyforrásai elég időt és módot nyujthattak neki a háború újjá szervezésére. — Egyiptomban
51. Ptolemaeos Auletes halála (703. május) után ennek gyermekei, a mintegy tizenhat éves Kleopatra s a tiz éves Ptolemaeos Dionysos, atyjok akarata értelmében közösen és mint házasfelek, léptek a trónra; de Dionysos, vagy inkább ennek gyámja Potheinos, Kleopatrát csakhamar kiűzte a birodalomból és Syriába menekülni kényszerítette, hol ez azon működött, hogy öröklött birodalmába visszajuthasson. Ptolemaeos és Pothenios az egész egyiptomi sereggel épen Pelusion mellett álltak, az ország keleti határát Kleopatra ellen fedezendők, midőn Pompeius a kasosi hegyfok előtt horgonyt vetett és a királyt felkérette, engedné őt partra szállani. Az egyiptomi udvar, már jó idő óta értesülve levén a pharsalosi ütközetről, Pompeiust már vissza akarta utasítani; a király nevelője Theodotos azonban arra figyelmeztette, miszerint Pompeius ez esetben az egyiptomi hadsereggel fennálló összeköttetéseit valoszínűleg fel fogná használni annak fellázítására; hogy biztosabb, és Caesarra való tekintetből is jobb volna ez alkalmat Pompeiusnak láb alól való eltételére felhasználni. Az efféle politikai okoskodások a hellen világ államférfiaira ritkán tévesztették el hatásukat. A királyi hadak tábornoka Achillas és Pompeius nehány egykori katonája ladikon Pompeius hajójához eveztek, őt meghítták a királyhoz és felszólították, hogy, miután
Pompeius halála. a víz a parton sekély, szállna át az ő bárkájokba. Kiszállása közben Lucius Septimius hadi tribún hátulról, neje és

fia szemeláttára leszúrta, kik hajójok fedélzetéről kénytelenek voltak a gyilkosságot elnézni, anélkül hogy őt megmenthetnék vagy megbosszulhatnák (706. sept. 28). Ekként 48.
Pompeius, kit a világ egy emberkoron át nagynak nevezett a ki éveken át ura volt Rómának, ugyanazon napon, melyen tizenhárom év előtt, Mithridatest legyőzvén, diadalmenetben vonult a fővárosba, a kietlen kasosi tengerpart egy puszta fövényhalmán egy hajdani katonájának keze alatt adta ki lelkét. Jó tiszt volt, de különben az ész és szív középszerű adományaival felruházva; s a sors harminc éves ördögi állhatatosságával csak azért engedte meg neki, hogy minden ragyogó, fáradalommal nem járó feladatát megoldhassa, hogy minden mások által ültetett és tenyésztett babért maga arathasson le, és csak azért adta kezére a legfőbb hatalom megszerzésének minden módját és eszközét, hogy az álnagyság oly példáját állítsa benne a világ elé, melyhez foghatót a történelem nem ismer. A siralmas szerepek legsiralmasabikka többnek tartatni, mint ami vagyunk; és miután alig támad a népből évezredenként oly ember, ki ne csak a király nevét viselje, hanem valóban az is legyen: a monarchia átka épen az, hogy e nyomorúság kérlelhetlenül nyomában jár. Ezen aránytalanság a látszat és a valóság közt talán soha senkiben sem nyilatkozott oly élesen, mint Pompeiusban, s a komolyan gondolkozó ember megemlékezhetik róla, hogy bizonyos értelemben épen Pompeius volt első monarchája Rómának. — Midőn Caesar, Pompeiust nyomon követve, Alexandreia kikötőjébe ért, már mindennek vége volt. Mélyen megrázkódva fordult el, midőn a gyilkos a hajóra elibe hozta azon embernek fejét, ki egykor veje és hosszú éveken át társa volt az uralomban s kit élve hatalmába keríteni jött Egyiptomba. A választ azon kérdésre, miképen bánt volna Caesar a

fogoly Pompeiussal, az elhamarkodott gyilkos tőre megelőzte; de míg azon emberi részvét, melynek Caesar nagy lelkében még a becsvágy mellett is helye volt, egykori barátja iránt kiméletet parancsolt neki, másfelől érdeke is megkívánta, hogy azt ne hóhérkéz által tegye ártalmatlanná. Pompeius húsz éven át elismert ura volt Rómának; s ily mély gyökereket vert uralom nem szűnik meg az úr sírjánál. Pompeius halála pártját nem oszlatta fel, hanem egy élemedett, tehetség nélküli és elkoptatott pártfő helyett fiaiban Gnaeusban és Sextusban két fiatal s mozgékony vezért adott neki, kik közől ez utóbbi határozottan tehetség vala. Az újonnan alapított örökösödési monarchiához élősdi módon azonnal hozzátapadt az örökölt trónkövetelőség, és igen kétséges volt, valjon Caesar többet nyert vagy vesztett-e e személycsere által.

Caesar Egyiptomot rendezi.

Egyiptomban most Caesarnak tehát nem volt többé dolga s a rómaiak úgy, mint az egyiptomiak azt várták, hogy rögtön hajóra fog ismét szállni és Afrika meghódoltatásához s a szervezés azon óriási munkájához fog látni, mely a győzelem után reá várt. Caesar azonban, híven szokásához, mely szerint ha egyszer nagy birodalmának valamely részében volt, annak viszonyait azonnal és végleg személyesen szerette rendezni, és meg levén róla győződve, hogy sem a római őrségnél sem az udvarban nem fog semminemű ellenszegülésre akadni, s ezenfelül még nagy pénzzavarban levén, a magával hozott s 3200 emberre leolvadt két légióval és 800 kelta s német lovasával Alexandreiában kikötött, a királyi palotába beszállt és azonnal hozzálátott a szükséges összegek behajtásához s az egyiptomi trónkövetkezés szabályozásához, nem zavartatva magát Potheinos kotnyeles megjegyzései által, ki sajnálta hogy Caesar ez apróságok miatt még saját nagy fontosságú ügyeinek elin-

tézését elmulaszthatná. Az egyiptomiakkal szemben Caesar igazságosan sőt elnézőleg járt el. Habár azon támogatás, melyben Pompeiust részesítették, jogot adott neki hadi sarcot róni reájok, ettől a kimerült országot mégis megkímélte és elengedve neki azt, amivel a 695-ben szerződésileg megállapított és azóta körülbelül csak félig lefizetett összegből még hátrálékban volt, mindössze 10 millió denárnyi (3 mill. tallér) végösszeg fizetését követelte tőle. A két hadviselő testvérnek megparancsolta, hogy azonnal hagyjanak fel az ellenségeskedéssel és a viszály megvizsgálása és kiegyenlítése végett mindkettőt maga elé idézte. Caesar az egyiptomi birodalmat, Auletes végrendelete értelmében a két összeházasodott testvérnek, Kleopatrának és Ptolemaeos Dionysosnak ítélte oda, s ezenkívül, visszavonván a kyprosi birodalomnak évek előtt elrendelt lefoglalását, Kyprost secundogeniturakként kéretlenül oda adományozta Auletes ifjabb gyermekeinek, Arsinoenak és az ifjabb Ptolemaeosnak. — De ezalatt csöndben nagy fergeteg volt készülőben. Alexandreia épen úgy világváros volt mint Róma, lakosságának számára nézve nehezen állt alatta, mozgékony kereskedelmi szelleme, mesterembereinek ügyessége, tudomány és művészet iránti érzéke tekintetében pedig jóval fölötte állt Itália fővárosának; polgársága élénk nemzeti önérzettel bírt, s ha a politikai érzék hiányzott is belőle, de nyugtalan szellemű volt, és ennek folytán utcai zenebonáit ép oly rendesen és vitézül megtartotta, mint mai nap a párisiak; s elképzelhetjük, mit kellett érezniök, midőn látták, hogy a római hadvezér a Lagidák székhelyén gazdálkodik és királyainak igazságot szolgáltat. Potheinos és a királyi gyermek, mindketten könnyen felfoghatólag igen elégedetlenek levén úgy a régi adósságok peremptorius bekövetelése, mint Caesarnak a trónviszályba történt bea- 59. Lázadás Alexandreiában.

vatkozása miatt, mely csak Kleopatrának válhatott és vált is javára, a római követeléseket kielégítendők a templomok kincseit s a király arany asztali készletét szándékos tüntetéssel szállíttatták beolvasztás végett a pénzverdébe; a babonásan jámbor és udvaruk világszerte híres pompájának mint saját tulajdonuknak, örvendező egyiptomiak mély elkeseredéssel tekintettek templomaik puszta falaira s a királyuk asztalán álló fapoharakra. A római megszálló sereg, mely hosszas egyiptomi tartózkodása és a katonák s egyiptomi leányok gyakori összeházasodása által már nagyban elnemzetlenedett, s ezenfelül temérdek régi katonát Pompeius seregéből s megszökött itáliai gonosztevőt és rabszolgát foglalt magában, szintén morgott Caesar ellen, kinek parancsára a syriai határon kezdett működésével fel kellett hagynia és haragudott maréknyi gőgös legionáriusaira. Már a partraszállásakor támadt nagy csoportosulás, mely akkor keletkezett, midőn a tömeg a római bárdokat a régi királyi palotába benyomulni látta s azon számos orgyilkolások, melyek katonái ellen a városban elkövettettek, figyelmeztették Caesart, mily óriási veszélyben forog csekély kíséretével ezen elkeseredett tömeggel szemben. De visszafordulnia az ezen évszakban uralkodó éjszaknyugati szelek miatt bajos lett volna és a hajóra szállásnak megkísértése könnyen jeladássá lehetett a felkelés kitörésére; s Caesarnak különben sem volt szokása valahonnan elmenni, míg dolgát el nem végezte. Ennélfogva azonnal rendeletet küldött Ázsiába, hogy segédhadakat küldjenek neki, de ezek megérkezéseig úgy tett, mintha teljes biztosságban érezné magát. Tábora sohsem élt vigabban, mint ezen alexandriai pihenése idejében, és mialatt a szép és szellemes Kleopatra bájaival épen nem s legkevésbbé birájával szemben fukarkodott, úgy látszott hogy Caesar is legtöbbre azon győze-

delmét becsülte, melyet a szép asszony felett sikerült kivívnia. Víg előjátéka volt ez a bekövetkezendő szomorú jeleneteknek. Az Egyiptomban álló római megszálló sereg Achillas vezetése alatt, és mint később kisült, a király és gyámjának titkos parancsára, váratlanul Alexandreiában termett; s amint a polgárság észrevette, hogy Caesart jött megtámadni, azonnal hozzá csatlakozott. Caesar oly lélekjelenléttel, mely előbbi őrült vakmerőségét némileg igazolja, gyorsan összeszedte szétszórt katonaságát, a királyt és ministereit elfogatta, a királyi várban s a szomszéd színházban elsáncolta magát, és miután már nem volt ideje a főkikötőben közvetlenül a színház előtt állomásozó hajóhadat biztos helyre szállítani, azt felgyujtatta, a kikötőn uralkodó, világító toronynyal ellátott Pharos szigetét pedig csónakokkal megszállatta. Ezáltal legalább kis terjedelmű védelmi állást nyert és nyitva tartotta magának az utat élelmi szerek és segédhadak szállítására. Egyúttal Kis-Ázsia parancsnokának úgy mint a legközelebb fekvő alattvaló tartományoknak, Syriának és Krétának, a nebataeusoknak és rhodosiaknak rendeletet küldött, hogy azonnal küldjenek hajókat és katonaságot Egyiptomba. A felkelés, melynek Arsinoe hercegnő s ennek bizalmas embere, az eunuch Ganymedes álltak élére, ezalatt szabadon gazdálkodott egész Egyiptomban s a főváros legnagyobb részében, melynek utcáin naponként folyt a harc, anélkül hogy akár Caesárnak sikerült volna tért nyerni, melyen szabadabban mozoghasson, s a város mögött fekvő mareai édes vizű tóhoz eljuthatni, hogy vízzel és takarmánynyal elláthassa magát, akár az alexandriaiaknak az ostromlottak felett úrrá lenniök s őket minden ivó víztől megfosztaniok; mert midőn a Caesar városrészén keresztülfolyó nílusi csatornák vizét beléjök vezetett tengervízzel ihatatlanná tették, Caesar

Caesar Alexandreiában.

kutat ásatott a tengerparton, mely reménye ellenére iható vizet adott neki. Miután a szárazföldi oldalról nem bírták legyőzni, az ostromlók hajóhadát megsemmisíteni s őt a tengertől, melyen keresztül élelmi szerei jöttek, elmetszeni igyekeztek. A világító torony szigete s azon töltés, mely ezt a szárazfölddel összekötötte, a kikötőt egy keleti s egy nyugati részre osztotta, melyet a töltés két ívezett nyílása kötött össze egymással. Caesar a szigeten s a keleti kikötőben uralkodott, míg a töltés és a nyugati kikötő a polgárság kezében volt, s hajói, miután az alexandriai hajóhadat felperzselte, gátolatlanul jöttek és mentek. Az alexandriaiak, miután hiába kísértették meg a nyugati kikötőből gyujtóhajókat küldeni a keletibe, fegyvertáruk maradványaiból egy kis hajórajt állítottak össze s ezzel útjokat állták Caesar hajóinak, midőn ezek egy Kis-Ázsiából érkező legióval megrakott szállító hajórajt vontattak a kikötőbe; de Caesar kitünő rhodosi tengerészei visszanyomták az ellenséget. Kevéssel utóbb azonban a polgárok elfoglalták a világító torony szigetét*) s erről a keleti kikötő keskeny és sziklás bejárását nagyobb hajókra nézve tökéletesen elzárták; úgy hogy Caesar hajóhada kénytelen volt a keleti kikötő előtt a nyílt tengeren horgonyt vetni és összeköttetése a tengerrel már csak hajszálon függött. Caesar hajóhada, nyílt kikötőhelyén az ellenség túlnyomó tengeri ereje által több ízben megtámadtatván, sem ki nem térhetett az egyenetlen harc útjá-

*) A világító tornyos sziget elvesztének a második tengeri ütközet leírásával együtt, melyben a Chersonesosnál megvert egyiptomi hajóhad semmivé tétetett, a *b. Alex.* 12-ben levő hézagban ki kellett maradnia, miután tudjuk, hogy kezdetben a sziget Caesar kezében volt (*b. c.* 3, 112, *b. Alex.* 8). A töltésnek állandóan az ellenség által kellett megszállva lennie, miután Caesar emberei csak hajón jártak a szigetre.

ból, miután a világító tornyos sziget elvesztése a belső kikötőt elzárta előle, sem a sík tengerre nem hátrálhatott, mert a kikötő elveszte Caesart végkép elmetszette volna a tengertől. Habár a vitéz legionáriusok, a rhodosi matrózok ügyessége által támogatva a csatározásokat eddig még mindannyiszor a rómaiak részére döntötték el, az alexandriaiak mégis fáradhatlan kitartással mindig újonnan és fokozott erővel szálltak ki a tengerre; az ostromlottak kénytelenek voltak megütközni, valahányszor az ostromlóknak tetszett, s ha egyszer legyőzetnek, akkor Caesar végkép bekerítetik s valószínűleg veszve van. Elkerülhetlenül szükséges volt megkísérteni a világító tornyos sziget visszafoglalását. Azon kettős támadással, melyet a caesáriak a kikötői részen ladikon, a tenger felől hadihajóikkal intéztek a sziget ellen, ezt csakugyan a töltés alsó részével együtt hatalmukba kerítették; Caesar csak a töltés második boltozatos nyílásánál állapodott meg és meghagyta embereinek, hogy itt a töltést egy keresztsánc által zárják el a várostól. Mialatt azonban itt a sáncolók körül heves harc fejlődött ki, a római hadak a töltésnek a szigethez csatlakozó alsó részét fedetlenül hagyták, mire itt egy hadosztály egyiptomi észrevétlenül partra szállt, a töltésen a keresztsánc körül összetorlódott római katonákat és matrózokat hátulról megtámadta s az egész tömeget vad zavarban a tengerbe ugrasztotta. Egy részöket a római hajók kifogták; a legtöbben a vízbe fúltak. E napon Caesarnak vagy 400 katonája és hajóhadi legénységéből még többen estek áldozatul; maga Caesar, ki övéi sorsát itt is megosztotta, úszva volt kénytelen a maga hajójára, s midőn ez emberekkel túlterhelten süllyedni kezdett, egy másik hajóra menekülni. De bármily érzékeny volt is a veszteség, bőven helyre pótoltatott a világító tornyos sziget visszaszerzése által, mely a töltésnek az első bolthajtásig terjedő részével

együtt Caesar kezében maradt. Végre a várva várt felmentő sereg megérkezett. A pergamoni Mithridates, kitűnő katona Mithridates Eupator iskolájából, és állítása szerint ennek természetes fia, a szárazföldön Syrián át egy sereggel közeledett, melyben a Libanos fejedelmének ityraeusai, Jamblichosnak, Sampsikeramos fiának beduinjai, a zsidók, ministerök Antipatros alatt, s általjában a kilikiai és syriai kis fejedelmek és községek fegyveres népe tarka vegyületben egyesült. Pelusionból, melyet Mithridates, megérkezése napján szerencsésen megszállott, hogy a Delta átszeldelt talaját elkerülhesse s a Niluson ott kelhessen át, ahol az még egy mederben folyik, a Memphisbe vezető nagy útra lépett, melyen hadai az Egyiptomnak főkép e részében nagy számmal letelepedett zsidóknál sokszoros honfitársi támogatásban részesültek. Az egyiptomiak, most a fiatal Ptolemaeos királylyal élökön, kit Caesar azon hiú reményben, hogy általa a felkelést lecsillapíthatja, övéihez bocsátott, hadsereget küldtek a Nilushoz, hogy Mithridatest annak túlpartján feltartóztassa. Ez csakugyan még Memphisen innen az úgynevezett zsidótábor mellett, Onion és Heliupolis közt akadt az ellenségre; de Mithridates, ki tudott római modorban manövrírozni és tábort ütni, szerencsés csatázás közben Memphisnél ennek dacára átkelt a folyón. Másfelől Caesar, amint a felmentő sereg megérkezésének hírét vette, hadainak egy részét hajón az Alexandreiától nyugatra fekvő mareai tó csúcsához szállította és ezt megkerülvén a Níl mentében lefelé elébe ment a folyan mentében fölfelé érkező Mithridatesnek. Egyesült vele anélkül, hogy az ellenség megkísértette volna ebben meggátolni. Caesar erre a deltába nyomult, hová a király visszavonult, az egyiptomi előhadat, dacára azon mély csatornának, mely annak homlokzata előtt végig nyúlt, az első rohamra

A kizsázsiai felmentő sereg.

A nilusi ütközet.

visszaverte s azonnal megtámadta magát az egyiptomiak táborát. Ez egy magaslat alján volt felütve nehezen hozzáférhető mocsárok és a Nilus között, melytől csak egy keskeny út választotta el. Caesar a tábort előlről és a Nílus mentén elnyuló úton oldalról egyszerre rohantatta meg, mialatt egy harmadik hadosztálya észrevétlenül megszállta a tábor mögötti magaslatokat. Győzelme tökéletes volt; a tábort elfoglalta, s az egyiptomiak közől, akik az ellenség kardjai alatt nem hulltak el, a vízbe fúltak, amint a nílusi hajóhadhoz igyekeztek menekülni. Egy ladikkal együtt, mely túlterhelten elsülyedt, a fiatal király is eltűnt birodalma folyamának hullámai között. Caesar a csatatérről, egyenes úton a szárazföld felől lovasságának élén azonnal a főváros azon része felé nyomult, melyet az egyiptomiak tartottak megszállva. Ellenfelei gyászruhában, istenképeikkel kezökben, békét kérve, övéi pedig, midőn az ellenkező oldalról, mint amelyen kivonult, győztesen visszatérni látták, határtalan örömmel fogadták. A város sorsa, mely a világ urának terveit megzavarni merészelte s egy hajszál híján neki magának is vesztét okozta, Caesartól függött; de ő sokkal inkább uralkodó volt, semhogy érzékeny lett volna és úgy bánt Alexandreiával, mint Massáliával. Caesar a kegyetlenül elpusztított és a hajóhad égése alkalmával magtáraitól, világhírű könyvtárától és más jelentékeny középületeitől megfosztott városra utalva intette a lakosságot, hogy ezentúl kizárólag és komolyan a béke műveinek éljen s igyekezzék behegeszteni a sebeket, melyeket önmagán ütött; ezenkívül mindössze az Alexandreiában letelepedett zsidóknak megadta ugyanazon jogokat, melyekkel a város görög lakossága bírt, és az eddigi római megszálló sereg helyett, mely legalább névleg Egyiptom királyainak engedelmeskedett, formaszerinti őrséget rendelt Alexan-

Alexandreia lecsillapítása.

dreiába, mely a benne ostromot szenvedett két s egy harmadik, utóbb Syriából érkezett légióból állt egy Caesar által kinevezett parancsnok alatt. E bizalmi állásra szándékosan oly embert szemelt ki, ki születésénél fogva azzal vissza nem élhetett, Rufiot, egy jeles katonát, de egy szabadon bocsátottnak fiát. Egyiptom kormányát Róma fennhatósága alatt Kleopatra kapta fiatalabb öcscsével Ptolemaeossal együtt; Arsinoe hercegnő, nehogy az egyiptomiaknak, kik keleti szokás szerint ép úgy ragaszkodtak uralkodó házukhoz, amennyire nem törődtek az egyes uralkodókkal, ismét ürügyül szolgáljon a föllázadásra, Itáliába vitetett, Kypros pedig ismét részévé lett a kilikiai római tartománynak.

A Caesar Alexandriában léte alatt történtek.

Ezen alexandriai felkelés, bármily csekély volt magában véve s bármily kevéssé állt benső összefüggésben azon világtörténeti eseményekkel, melyek ugyanekkor a római államban végbementek, annyiban mégis következménydús volt ezekre nézve, amennyiben miatta azon ember, ki mindenben minden volt s aki nélkül semmi sem volt kezdhető és befejezhető, 706. októberétől kezdve 707. márciusáig kénytelen volt tulajdonképeni teendőit elhanyagolni, hogy zsidók és beduinok élén egy város csőcselékével verekedjék. A személyes kormányzat következményei érezhetőkké kezdtek válni. A monarchia megvolt; de mindenfelé a legiszonyúbb zavar uralkodott s a monarcha nem volt jelen. Úgy mint a pompeiusiak, egyidőre a caesariak is elvesztették vezéröket; mindenben az egyes tisztek képességei és mindenekfelett a véletlen, döntöttek.

48. 47.

Pharnakes engedetlensége.

Kis-Ázsiában nem volt ellenség, midőn Caesar Egyiptomba utazott. Caesar azonban itteni helytartójának, a derék Gnaeus Domitius Calvinusnak meghagyta, hogy Pharnakes királytól vegye vissza mindazt, amit az Pompeius frígytársaitól megbízatás nélkül elfoglalt; s miután Phar-

nakes, ki ép oly nyakas és elbizakodott kényúr volt, mint apja, Kis-Arménia kiürítését kitartóan megtagadta, nem maradt más hátra, mint haddal menni ellene. Calvinusnak azon pharsalosi hadi foglyokból alakított három légió közől melyet Caesar nála hagyott, kettőt Egyiptomba kellett küldenie; a támadt hézagot tehát, a Pontosban letelepedett rómaiak közől sebtiben összeszedett egy, és Deiotarusnak római modorban begyakorlott két légiójával töltötte be és ezekkel Kis-Arméniába nyomult. A bosporosi sereg azonban, melyet a fekete tenger partlakosaival vitt számos harcok megedzettek, különbnek bizonyult az övénél. A Nikopolis melletti ütközetben Calvinus pontosi fegyveresei levágattak, galatiai légiói pedig megfutottak; csak az egy régi római légió tudta magát mérsékelt veszteséggel keresztülvágni. Kis-Arméniát tehát Calvinus nem hódíthatta meg, sőt még abban sem bírta Pharnakest meggátolni, hogy a maga pontosi „örökös tartományait“ vissza ne foglalja s azok lakóival, nevezetesen a szerencsétlen amisosiakkal alávaló szultáni szeszélyeit egész nagyságukban ne éreztesse (706/7 telén). Midőn utóbb Caesar maga Kis-Ázsiába érkezett és neki megizente, miszerint azon szolgálatot, melyet Pharnakes neki személyesen tett azáltal, hogy Pompeiusnak nem adott segélyt, nem szabad tekintetbe vennie azon károk mellett, melyeket a birodalomnak okozott, s hogy minden alkudozást megelőzőleg Pontos tartományt ki kell ürítenie s az elrablott javakat visszaadnia, Pharnakes ugyan készneknek nyilatkozott az engedelmességre, de jól tudván, mennyi oka van Caesarnak a nyugatra sietni, komolyan mégsem készült a tartományt oda hagyni. Nem tudta, hogy Caesar be is szokta fejezni amibe belefogott. Caesar minden további alkudozás nélkül az Alexandreiából magával hozott egy légiót s Calvinus és Deiotarus hadait összeszedvén, Ziela

Calvinus Nikopolisnál megveretik.

48/7.

Caesar győzelme Zielánál.

mellett Pharnakes tábora felé nyomult. Amint a bosporusiak őt jönni látták, nagy hetykén átkeltek azon mély hegyszakadékon, mely homlokzatukat fedezte s a dombon felhatolva megtámadták a rómaiakat. Caesar katonái még a tábor elkészítésével voltak elfoglalva és soraik egy pillanatig ingadoztak; de a harcedzett veteránok gyorsan összeszedték magokat s megadták a többieknek a példát az általános támadásra és tökéletes győzelemre (707. aug. 2). A hadjárat öt nap alatt be volt fejezve, megbecsülhetetlen szerencséjére Caesarnak, kinek most minden órája drága volt. A király üldözésével, ki Sinopén keresztül tért haza, Caesar Pharnakes törvénytelen testvérét, a vitéz pergamoni Mithridatest bízta meg s Egyiptomban tett szolgálatai jutalmául a Pharnakestől elvett bosporusi koronát tette fejére. Egyebekben Syria és Kis-Ázsia ügyeit békés módon rendezte, saját frígytársait gazdagon megjutalmazta, Pompeiuséit általjában pénzbírságra ítélte vagy csak megdorgálta. Csak Pompeius védenceinek leghatalmasabbikát, Deiotarust szorította ismét öröklött csekély tartományára, a tolistobogok megyéjére. Kis-Arméniát, tőle elvéve Kappadokia királyának, Ariobarzanesnek, a trokmerek négyes fejedelemségét pedig, melyet Deiotarus bitorolt, Bosporus új királyának adományozta, ki atyai ágon a pontosi, anyai ágon pedig az egyik galatiai fejedelmi nemzetségből származott.

47.

Kis-Ázsia rendezése.

Illyriai háború szárazon s tengeren.

Illyria is komoly események színhelye volt Caesar egyiptomi tartózkodása alatt. A dalmát part századok óta nyílt sebet képezett a római birodalom testén s lakói Caesarral még helytartósága óta nyílt viszályban álltak; a benföld pedig a thessaliai háborúból oda menekült pompeiusiaktól hemzsegett. Quintus Cornificius azonban az Itáliából hozott légiókkal úgy a benszülötteket, mint a menekülte-

ket féken tartotta s egyúttal kellőkép el tudta látni seregét, ami e zord vidékeken nagy nehézséggel járt. Még midőn a derék Marcus Octavius, a curictai győző, a pompeiusi hajóhad egy részével e vizeken megjelent is, hogy itt tengeren és szárazon vezesse a Caesar elleni háborút, Cornificius, a iadestinusok (Zara) hajóira és kikötőjére támaszkodva képes volt nemcsak fenntartani magát, hanem még a tengeren is többször szerencsésen megütközött az ellenséggel. Midőn azonban Illyria új helytartója, a Caesar által a számkivetésből visszahított Aulus Gabinius 706/7 telén 15 cohorssal és 3000 lovassal szárazföldi úton Illyriába érkezett, a harc más modorban folytattatott. A merész és tevékeny Gabinius ahelyett, hogy elődje példájára a kis háborúra szorítkoznék, a zord évszak dacára összes haderejével hadjáratra ment a hegyek közé. A kedvezőtlen időjárás, az élelmezés nehézsége és a dalmátok vitéz ellentállása azonban seregét felemésztették; Gabinius kénytelen volt visszafordulni, mely alkalommal útközben a dalmátok által megtámadtatván, szégyenletesen megveretett, és tetemes seregének gyönge maradványaival nagy nehezen jutott Salonaeba, hol kevéssel utóbb meghalt. Illyria legtöbb parti városa erre Octavius hajóhadának megadta magát; amelyek még közölök Caesarhoz ragaszkodtak, mint Salonae és Epidauros (Ragusa vecchia), a tenger felől a hajóhad, szárazföldi oldalukon pedig a barbárok által oly erőszakosan szorongattattak, hogy a hadsereg Salonaebe zárkózott maradványainak capitulatiója már a küszöbön látszott állani. Ekkor a brundisiumi raktárak parancsnoka, az erélyes Publius Vatinius, hadihajók hiányában közönséges csónakokat hajó orrokkal látott el és a kórházakból elbocsátott katonákkal megrakott, és e rögtönzött hajóhaddal Octaviusnak sokkal erősebb hajóhadát Tauris szigeténél (Torcola, Lesina és Curzola között) meg-

48/7.

Gabinius megveretés

ugeri győ-
zelem
aurisnál.

támadta, mely ütközetben a vezér és a hajókatonák vitézsége ismét ellensúlyozta a hajók csekély számát s a caesariak fényes győzelmet arattak. Marcus Octavius odahagyva

47. az illyr vizeket 707. tavaszán Afrikába hajózott; a dalmaták ugyan még éveken át makacs kitartással védték magokat, de harcuk már csak helyi jelentőségű hegyi háború vala. Mire Caesar Egyiptomból visszatért, elszánt tisztje már elejét vette az Illyriában fenyegető veszedelemnek.

. coalitio
jjászerve-
se Afriká-
ban.

Annál komolyabban álltak a dolgok Afrikában, hol az alkotmányos párt a polgárháború kitörése óta korlátlanul uralkodott s hatalmát szakadatlanul növelte. A pharsalosi ütközetig itt tulajdonképen Juba király uralkodott; ő győzte le Curiot s a hadsereg ereje az ő könnyű lovasaiban és nagyszámu íjjászaiban állott; a pompeiusi helytartó Varus, oly alárendelt szerepet játszott mellette, hogy kénytelen volt még Curio azon katonáit is, kik neki adták meg magokat, Jubának kiszolgáltatni és elnézni, amint ez őket kivégeztette vagy Numidia belsejébe hurcoltatta. Ez a pharsalosi ütközet után megváltozott. A phárthusokhoz való menekülésre az egy Pompeius kivételével a megvert párt egy nevezetesebb embere sem gondolt. Ép oly kevéssé kísértették meg magokat egyesült erővel a tengeren fenntartani; Marcus Octavius egymaga viselt háborút az illyr vizeken és pedig maradandó siker nélkül. A republicánusok és pompeiusiak nagy többsége Afrikába sietett, az egyetlen helyre, hol még dicsteljes és alkotmányos módon háborút lehetett viselni a bitorló ellen. Itt gyűltek össze lassanként a Pharsalosnál szétvert sereg romjai, a dyrrhachioni, kerkyrai és peloponnesosi várőrségek; ide jöttek a második fővezér Metellus Scipio, Pompeius két fia Gnaeus és Sextus, a republicánusok politikai vezére Marcus Cato s Labienus, Afranius, Petreius, Octavius kitünő tisztek és sokan mások. Az emi-

grátió ereje megfogyott, de fanatismusa, amennyire lehetett, még fokozódott. Nem csak hogy Caesar foglyul esett katonáit sőt küldötteit is rendre legyilkolták, hanem Juba király, kiben a pártember elkeseredése a félbarbár afrikainak dühével párosult, azon elvet állította fel, miszerint minden községben, mely az ellenséggel való rokonszenvezés gyanuja alá esik, a polgárságot ki kell írtani, a várost pedig elégetni s ez elméletét nehány helységre, mint például a Hadrumetum melletti szerencsétlen Vagára gyakorlatilag alkalmazta is. Sőt hogy maga a római tartomány fővárosa, a virágzó Utica is, melyet a numidiai királyok úgy mint egykor Karthágót, már régóta rossz szemmel néztek, Juba részéről ugyane bánásmódban nem részesült, s hogy a coalitio a polgárság ellenében, mely kétségkívül nem ok nélkül gyanusíttatott azzal, hogy Caesarhoz hajlik, elővigyázati rendszabályokkal megelégedett, az is csak Cato erélyes fellépésének volt köszönhető. — Miután sem maga Caesar, sem valamely helytartója nem tett semmit Afrika ellen, a coalitionak bőven ideje volt magát itt úgy politikai mint katonai tekintetben újjászervezni. Mindenekelőtt a Pompeius halála által megüresedett fővezéri állást kellett ismét betölteni. Juba királynak nagy kedve lett volna azon állásban, melyet Afrikában a pharsalosi ütközetig elfoglalt, ez után is megmaradni; s különben is már egyáltaljában nem mint a rómaiak védence, hanem úgy lépett fel, mint egyenrangú szövetségesök, sőt egyenesen mind védurok; és például római ezüstpénzt merészelt veretni saját nevével és címerével, sőt azt igényelte, hogy a táborban egymaga viselhessen bíbort s hogy a római hadvezérek hadvezéri bíborköpenyöket letegyék. Metellus Scipio továbbá azért követelte magának a főparancsnokságot, mert Pompeius őt, apósát, inkább rokoni, mintsem katonai tekintetek folytán,

a thessaliai hadjáratban magával egyenrangúnak ismerte el. Ugyanezen követeléssel állt elő Varus, mint Afrikának — bár csak önmaga által kinevezett — helytartója, miután a háborúnak az ő tartományában kellett folynia. A hadsereg végre Marcus Cato propraetort kívánta vezérének. És kétségkívül igaza volt. Cato volt az egyetlen ember, ki a kellő odaadással, erélylyel és tekintélylyel bírt e terhes hivatalra; s ha nem volt is katona, mégis jobb volt oly nemkatonát tenni fővezérré, ki képes volt visszavonulni és alvezéreit cselekedni engedni, mint egy ki nem próbált Varus-féle, vagy épen oly katonát, ki hasznavehetetlenségét már bebizonyította, mint Metellus Scipiót. Végre azonban a kérdés mégis ugyane Scipio részére dőlt el, és pedig leginkább Cato akaratára. Nem azért szavazott Scipióra, mintha magát képtelennek érezte volna e feladatra, vagy mintha a fővezérség visszautasítása jobban kielégítette volna hiúságát, mint annak elfogadása; még kevésbbé azért, mintha Scipiót szerette vagy becsülte volna, kivel épen személyes ellenségeskedésben állt és ki ismeretes hasznavehetetlensége folytán minden tekintetben csupán mint Pompeius apósa bírt némi jelentőségre vergődni; hanem csupán és kizárólag azért, mert a jogi formák iránti csökönös tiszteletében készebb volt a köztársaságot jogszerű úton elveszni hagyni, mint azt szabály ellenes módon megmenteni. Midőn a pharsalosi ütközet után Kerkyrán Marcus Ciceroval találkozott, ennek, kin még kilikiai helytartóságából rajta száradt a tábornoki minőség, mint nálánál magasabb rangú tisztnek, a jog értelmében át akarta adni a kerkyrai parancsnokságot, s a szerencsétlen ügyvédet, ki most nem győzte Amanosban szerzett babérait eléggé átkozni, e készsége által szinte kétségbe ejtette, de egyúttal minden csak némi belátással bíró embert is mély bámulatba ejtett. Ugyanezen elveken

lovagolt most Afrikában is, hol valamivel komolyabb dolgokról volt szó; Cato azon kérdést, kit illet meg a fővezérség, úgy tárgyalta, mintha egy tusculumi szántóföld birtokáról volna szó, s azt Scipionak itélte oda. E kijelentése véget vetett úgy saját, mint Varus jelöltségének. De ő is volt az, és pedig ő egyedül, ki Juba követelései ellen erélyesen fellépett és éreztette vele, miszerint a római nemesség nem kérve jön hozzá, mint a pharthusok nagy fejedelméhez, ótalmat keresni a védúrnál, hanem parancsolva, és támogatást követelve a birodalom alattvalójától. Az Afrikában e pillanatban levő római hadak száma folytán Juba kénytelen volt valamivel szelídebb hurokat pengetni, habár a gyönge Scipiónál másfelől mégis kieszközölte, hogy hadainak zsoldját a római pénztár vállalja magára, s hogy győzelem esetére az afrikai provincia átengedéséről biztosíttassék. Az új fővezér mellé ismét a „háromszázak" senátusa lépett, mely Utikában ütötte fel székhelyét és megritkult sorait a lovagrend legtekintélyesebb és legvagyonosabb tagjainak befogadása által ismét kiegészítette. — A hadi készülődés, főkép Cato buzgólkodása következtében a legnagyobb erélylyel folyt és minden fegyverfogható ember, még szabadon bocsátottak és libyaiak is a légiókba soroztattak; ami annyi munkás kezet vont el a földmíveléstől, hogy a szántóföldek nagy része parlagon maradt, de legalább óriási eredményekre vezetett. A coalitio nehéz gyalogsága tizennégy légióra rugott, melyek közől kettőt már Varus állított fel, nyolc más részint a menekültekből, részint a római tartományban besorozottakból állt, négy pedig Juba királynak római módon fegyverzett légiója volt. A nehéz lovasság, mely a Labienussal érkezett keltákon s németeken kívül mindenféle, ezek közé sorozott emberekből állt, Juba római fegyverzetü lovasait bele nem számítva, 1600 főre rúgott.

A könnyű csapatokat a gyeplő és zabla nélkül nyargaló és csupán hajitókopjával felfegyverzett numidiaiak megszámlálhatatlan tömegén kívül egy csomó lovas íjász és a gyalog íjászok nagy rajai képezték. Ezekhez járult végre Juba 120 elefántja és a Publius Varus és Marcus Octavius vezetése alatt 55 hajóból álló hajóhad. A nyomasztó pénzszükségen a senátus önmegadóztatása útján segített némileg, ami annál többet jövedelmezett, miután a leggazdagabb afrikai tőkepénzesek rábírattak a senátusba lépésre. Gabonát és más készleteket óriási mennyiségben halmoztak fel a védelemre képes várakban s egyúttal a nyílt helységekből az élelmi szereket lehetőleg elhordták. Caesar távolléte, légióinak kedvezőtlen hangulata, a spanyolországi és itáliai forrongás lassanként új bátorságot öntöttek a coalitióba s a pharsalosi ütközet emlékezetének helyét a győzelem új reménye kezdte elfoglalni. — Azon időmulasztás, melyet Caesar Egyiptomban követett el, itt bosszúlta meg magát legsúlyosabban. Ha Pompeius halála után azonnal Afrikába ment volna, itt egy gyönge, felbomlásnak eredt és elcsüggedt sereget talált volna teljes fejetlenségben élő vezetők alatt; míg most, főkép Cato erélye oly sereget teremtett Afrikában, mely számra nézve egyenlő volt a Pharsalosnál megvert sereggel, s nevezetes vezérek és szabályozott fővezénylet alatt állt.

Mozgalmak Spanyolországban.

Caesar ezen afrikai hadjárata felett egyáltalján sajátságos balcsillagzat látszott uralkodni. Még Egyiptomban történt partraszállása előtt Spanyolországban és Itáliában különféle intézkedéseket tett az afrikai háború bevezetésére és előkészítésére; de mindezek csak új bajokat szültek. Caesar elrendelte, hogy Spanyolországból a déli tartomány helytartója Quintus Cassius Longinus négy légióval keljen

át Afrikába, itt nyugati Mauretánia királyát*) Bogudot vegye magához s vele egyesülten nyomuljon előre Numidia és Afrika ellen. Ezen Afrikába szánt seregben azonban temérdek született spanyol és két egész, egykor pompeiusi légió volt; a hadseregben úgy mint a tartományban pompeiusi rokonszenvek uralkodtak s Caesar helytartójának ügyetlen és zsarnok fellépése nem volt alkalmas azok lecsillapítására. Formaszerint lázzadásra került a dolog; a hadak és városok pártokra szakadtak a helytartó mellett vagy ellen; már majdnem annyira jutottak a dolgok, hogy azok, kik Caesar helytartója ellen fellázadtak, nyiltan kitűzzék Pompeius zászlaját; Pompeius idősbb fia, Gnaeus, e kedvező fordulatot felhasználandó, Afrikában már hajóra szállt Spanyolország felé, midőn a legtekintélyesebb caesariak magok nyiltan rosszalván a helytartó eljárását, és az éjszaki tartomány

*) Afrika éjszaknyugati részének e korbéli államalakulásait mély homály fedi. A Jugurthával vitt háború után, Bocchus, Mauretánia királya valószínüleg a nyugati tengertől a saldaei kikötőig, a mai Maroccoban s Algirban uralkodott; a mauretaniai főkirályokkal kétségkívül kezdet óta nem azonos tingisi (Tanger) fejedelmek, kik már előbb is előfordulnak (Plut. *Sert.* 9.) és akik közé tartozik valószínüleg Sallust (*hist.* 2, 31 Kritz) Leptastája és Cicero (*in Vat.* 5, 12) Mastanesosusa is, alkalmasint önállók voltak szük határaik közt, vagy tán hübéri viszonyban álltak hozzá; azonképen, amint már Syphax uralkodott sok törzsfejedelmen (Appian *Pun.* 10), s amint e korban Massinissa fejedelem bírta a szomszéd Numidiában Cirtát, valószínüleg Juba főurasága alatt (App. *b. c.* 4, 54). Bocchus helyén 672-ben egy Bocut vagy Bogud nevü királylyal, valószínüleg Bocchus fiával, találkozunk. Utóbb, 705-től fogva a birodalmat két részre oszoltan találjuk, úgy hogy Bogud király a nyugati, Bocchus király pedig a keleti részt bírja, s e felosztásra viendő vissza Mauretánia későbbi kétfelé osztása Bogud birodalmára, vagyis Tingis államra és Bocchus, vagyis Jol (Caesarea) birodalmára (Plin. *h. n.* 5, 2, 19, v. ö. *bell. Afr.* 23). 82. 49.

parancsnoka beavatkozván, a felkelést még épen ideje korán szerencsésen el bírták fojtani. Gnaeus Pompeius, ki útközben, sikeretlenül megkísértvén magát Mauretániában megfészkelni, idejét elvesztegette, elkésett; Gaius Trebonius, kit Caesar, keletről hazatérvén Spanyolországba küldött
47. (707. őszén) Cassius felváltására, mindenütt feltétlen engedelmességre talált. De e viszályok közben Spanyolország felől természetesen misem történt, ami a köztársaságiakat Afrikában szervezkedésökben megzavarhatta volna; sőt a Longinussal támadt bonyodalmak folytán még Bogud, nyugati Mauretániának Caesar pártján álló királya is, ki legalább Juba királynak némi akadályokat gördíthetett volna útjába, hadaival áthívatott Spanyolországba. — Még aggasztóbb dolgok mentek végbe azon hadak közt, melyeket Caesar déli Itáliában gyüjtetett össze, hogy velök Afrikába áthajózzék. Ezek legnagyobb részben azon régi légiók voltak, melyek segélyével Caesar Galliában, Spanyolországban, Thessáliában, trónjának alapjait megvetette. E hadak szellemét a kivívott győzelmek meg nem javították, a hosszas pihenés Alsó-Itáliában pedig végkép megrontotta. Azon szinte emberfeletti követelések, melyeket Caesar irányukban támasztott s melyek kirívó nyomokat hagytak magok után a légiók irtóztatón megritkult soraiban, még e vas emberek lelkében is elvetették az elégedetlenség magvát, melynek csak időre és nyugalomra volt szüksége, hogy hatalmas fává nőjjön. Az egyetlen ember, ki rajtok uralkodni bírt, egy év óta távol volt és hírt is alig kaptak felőle; tisztjeik pedig jobban féltek a katonáktól, mint ezek tőlök; és a világ legyőzőinek minden, szállásadóikon elkövetett brutalitását és minden engedetlenségét elnézték. Midőn végre megjött a parancs, mely a Sicilia felé való hajóra szállást elrendelte s a katonáknak campániai bőséges, dőzsölő életmódjokat egy har-

Katonai lázzadás Campániában.

madik hadjárattal kellett volna felcserélniök, mely veszély és fáradalom dolgában semmikép nem állhatott a spanyol és thessáliai háborúk mögött, a fegyelem kelletinél tovább megeresztett s most kelletinél gyorsabban összevont gyeplői egyszerre megszakadtak. A legiók kijelentették, hogy nem engedelmeskednek, míg a megigért ajándékokat meg nem kapják, s a Caesar által küldött tiszteknek gúnyos szavakkal, sőt kőhajításokkal is, feleltek. A tisztek megkísértették a keletkező lázzadást az igért összegek megszaporítása által elfojtani, de ezzel csak azt érték el, hogy a katonák tömegesen felkerekedtek a főváros felé, hogy hadvezéröket igéreteinek teljesítésére kényszerítsék. Egyes tisztek, kik útközben a lázzadó csapatokat feltartóztatni igyekeztek, agyonverettek. A veszély borzasztó volt. Caesar a városban levő csekély katonasággal megszállatta a kapukat, hogy a fosztogatásnak, melytől volt oka tartani, legalább első kísérletét visszaverhesse, ezután váratlanul személyesen megjelent a rivalgó tömeg között, kérdve, mit kívánnak. Az obsitot! — kiáltották a katonák. Ezt azonnal megadta mindazoknak, akik kérték; hozzátevén, hogy azon ajándékokért, melyeket a diadalmenet esetére katonáinak igért, valamint azon szántóföldekért, melyeket ugyan nem igért, de el van tökélve nekik megadni, jelentkezzenek nála azon napon, melyen többi katonáival diadalmenetét meg fogja tartani; miután a diadalmenetben mint előre elbocsátottak, természetesen részt nem vehetnek. E fordulatra a tömeg nem volt elkészülve; azon meggyőződésben élvén, hogy Caesar őket az afrikai háborúban nem nélkülözheti, csak azért követelték elbocsáttatásukat, hogy, ha ez megtagadtatik, megmaradásukat feltételekhez köthessék. A katonák félig megingatva saját nélkülözhetetlenségökbe vetett hitökben, ügyetlenebbek levén, mintsem engedni s a kisiklott alkudo-

zást ismét kerékvágásába terelni tudták volna, mint emberek megszégyenítve azon hűség által, melylyel az imperátor adott szavát még kötelességökről megfeledkezett katonáival szemben is megtartotta, és nagylelküsége által, mely épen e pillanatban többet adott nekik, mint amennyit valaha igért; mint katonák mélyen meghatva, miután hadvezérök azon kilátást nyujtotta nekik, hogy társaik diadalmenetét polgári közönségként kellend nézniök s miután őket nem többé „bajtársaknak," hanem „polgároknak" szólította, s így ezen, az ő szájából oly szokatlanul hangzó megszólítással mintegy egy csapással egész büszke katonai múltjokat semmivé tette, és mindezen felül még az ellentállhatatlan hatalmú ember személyes varázsa alatt állva: — a katonák egy ideig némán és tétovázva álltak őt körül, de csakhamar minden felől felhangzott a kérés, fogadná vissza őket kegyeibe és engedné meg nekik ismét, hogy Caesar katonáinak mondhassák magokat. Caesar, előbb kellőkép kéretvén magát, teljesítette kérésöket; a lázzadás kolomposait azonban triumphális ajándékaik egy harmadrészének elvesztésére ítélte. Ennél nagyobb lélektani mesterfogást, és olyat, mely ennél tökéletesebben sikerült volna, a történelem nem ismer.

Caesar Afrikában.

Ennek dacára e katonai lázzadás legalább annyiban hátrányosan hatott az afrikai hadjáratra, amennyiben azt ismét jóval késleltette. Midőn Caesar Lilybaeonban, melynek kikötőjét szemelte ki a hajóra szállásra, megjelent, az Afrikába szánt tíz légió még korántsem volt összegyülekezve és épen a legkipróbáltabbak voltak még legmesszebb. Ennek dacára, amint hat legiója, ezek közt öt újonnan alakított, megérkezett, és a szükséges hadi és szállító hajók együtt voltak, Caesar velök azonnal tengerre szállt (707. dec. 25-kén a ki nem igazított, körülbelül október 8-kán a

47.

juliáni naptár szerint). Az ellenség hajóhada, mely az uralkodó napéjegyeni viharok miatt Aegimuros szigetén a karthágói öböl előtt a partra volt vonva, nem gátolta az átkelésben; de ugyane viharok Caesar hajóit minden irányban szétszórták, s midőn Hadrumetumtól (Susa) nem messze alkalmat talált a kikötésre, nem tudott vagy 3000 többnyire újonc gyalognál és 150 lovasnál többet partra szállítani. Az ellenség által erősen megszállt Hadrumetumot sikeretlenül kísértette meg elfoglalni; ellenben két egymástól nem messze fekvő kikötőhelyet, Ruspinát (Sahalil, Susa mellett) és Kisleptist szerencsésen hatalmába kerítette. Itt elsáncolta magát; de állása oly biztalan volt, hogy lovasait a hajókon hagyta s ezeket ivóvízzel ellátva folytonosan indulásra készen tartotta, hogy bármely pillanatban támadtatnék meg túlnyomó erővel, azonnal hajóra szállhasson ismét. Erre azonban nem szorult, miután a széthányt hajók még épen jókor megérkeztek (708. jan. 3). A pompeiusiak intézkedései következtében hadserege szűkében levén a gabonának, Caesar másnap három legióval azonnal a benföldre nyomult de nem messze Ruspinától útközben Labienus által megtámadtatott, ki seregével Caesart a partról elűzni jött. Miután Labienusnak csupán lovasai és ijászai, Caesarnak pedig alig volt egyebe sorgyalogságánál, a légiók gyorsan körül voltak véve s ki valának téve az ellenség lövéseinek, anélkül hogy azokat viszonozhatták s az ellenséget sikeresen megtámadhatták volna. Caesar egész harcvonalának kifejtése által szárnyait ugyan ismét felszabadította és csapatainak vitéz támadásai megmentették fegyverök becsületét; de azért kénytelen volt visszavonulni, s ha Ruspina nem lett volna oly közel, a mórok hajitódárdái talán ugyanazt tették volna itt, amit Karrhae mellett a párthusok nyilai. Caesar, kit e nap a reá váró háború minden nehézségeiről

46. Csatározás Ruspinánál.

Caesar állása Cuspinánál.

meggyőzött, a maga tapasztalatlan és ezen új harcmodor által elcsüggesztett katonáit nem akarta többé ily támadás veszélyének kitenni, hanem bevárta veterán legióinak megérkezését. A közbeeső időt arra használta fel, hogy az ellenfélnek a távolfegyverek dolgában való aránytalan túlnyomóságát némileg kiegyenlítse. A hajóhad legénysége közől az e célra alkalmasokat mint könnyű lovasokat vagy íjászokat a szárazföldi seregbe sorozta, de ez nem sokat nyomott a latban. Valamivel többet használtak a benföldön tett diversiói. Az Atlas déli lejtőjén lakó s a Sahara felé kalandozni szokott gaetuliai pásztor-törzseket sikerült Juba ellen fegyverfogásra bírnia; mert Márius és Sulla korának eseményei még e távol népekre is kihatottak, és Pompeius elleni ellenszenvök, ki őket akkor a numidiai királyoknak alárendelte, már előre hajlandókká tette őket a hatalmas Márius örököse iránt, ki még a Jugurtha elleni hadjárat korából kedvezőleg élt emlékezetökben. A mauretániai királyok Bogud Tingisben és Bocchus Jolban, Juba természetes vetélytársai voltak s részben már régóta szövetségben álltak Caesarral. Végre a Juba és Bocchus birodalmai közti határterületen még mindig élt és kalandozott Catilina utólsó pártfele, azon nuceriai Publius Sittius, ki tizennyolc év előtt tönkrejutott itáliai kereskedőből mauretániai guerillavezérré lett s azóta a libyai viszályokban nevet és hadi kíséretet szerzett magának. Bocchus és Sittius egyesülten betörtek Numidiába, megszállták a fontos Cirta várost és az ő, valamint a gaetulok támadása folytán Juba király kénytelen volt hadainak egy részét déli és nyugati határára küldeni. Caesar helyzete ennek dacára elég kellemetlen maradt. Hadserege egy négyszög mértföldnyi térre volt összeszorítva; s habár gabnát hozott a hajóhad, lovai ép úgy szenvedtek a takarmány hiányában, mint Pompeiuséi Drryhachion előtt.

Az ellenség könnyű csapatok dolgában Caesar minden erőfeszítése dacára oly aránytalan túlhatalommal bírt felette, hogy még veteránjaival is szinte lehetetlennek látszott támadólag nyomulnia a benföldre. Ha Scipio visszavonul és a parti városokat feláldozza, talán vívhatott volna Caesar felett oly győzelmet, aminőt Orodes vezíre Crassus, Juba pedig Curio felett nyert, vagy legalább a háborút végtelenül elnyujthatta volna. A legegyszerűbb meggondolás e hadi tervre vezetett; ezt tanácsolta még Cato is, bár minden inkább volt mint stratega, s egyúttal ajánlkozott, hogy egy hadtesttel áthajózik Itáliába és ott a republicánusokat fegyverre szólítja, amit az ott uralkodó alapos zavarok közepette sikerrel tehetett volna. De Cato csak tanácsot adhatott, nem parancsot; a főparancsnok Scipio elhatározta, hogy a háború a partvidéken viseltessék. Ez nemcsak azért volt hiba, mert általa egy biztos diadalt igérő haditerv dugába dőlt, hanem azért is, mert a tartomány, melybe a harc szinhelyét áttették, aggasztó forrongásban, azon sereg pedig, melyet Caesárral szembe állítottak, jó részben szintén kedvezőtlen hangulatban volt. Az irtóztatóan szigorú katonaszedés, az élelmiszerek elhordása, a kisebb helységek elpusztítása s egyáltaljában annak érzete, hogy egy rá nézve idegen és voltakép már elveszett ügyért áldoztatik fel, a benszülött lakosságot elkeserítette a római republicánusok ellen, kik Afrika földére jöttek a kétségbeesés utólsó harcát megvívni; s ezek terrorizáló eljárása mindazon községek irányában, melyek még csak a közönyösségnek is gyanúja alatt álltak, ez elkeseredést a leglángolóbb gyűlöletté fokozta. Az afrikai városok, ahol csak bármikép meg merhették tenni, Caesar pártjára nyilatkoztak; a gaetuliaiak és libyaiak közt, kik tömegesen szolgáltak a könnyü csapatokban sőt magokban a légiókban is, a szökés elharapód-

zott. Scipio azonban az oktalanság teljes makacsságával ragaszkodott tervéhez; összes haderejével Utica felől a Caesar által megszállt Ruspina és Kisleptis városok felé nyomult, ezektől éjszak felé Hadrumetumot, dél felé Thapsust (a Râs ed Dîmâs hegyfok mellett) erős őrséggel megrakta, és Jubával egyesülten, ki a határvédelem által igénybe nem vett összes hadaival szintén megjelent Ruspina előtt, ismételten ütközetet kínált az ellenségnek. De Caesar el volt tökélve, hogy veterán légióit bevárja. Midőn ezek egymás után megérkeztek és a harctéren megjelentek, Scipiónak és Jubának elment a kedvök a nyílt ütközettől és Caesarnak, rendkívül alattok állván könnyű lovasság dolgában, nem volt módjában őket reákényszeríteni. Majd két hónap telt el így folytonos menetekben és csatározásokban Ruspina és Thapsus környékén, melyek főkép az e vidéken szokásos földalatti búvóhelyek (Silos) felkeresése és az előőrsök terjeszkedése körül forogtak. Caesar, az ellenség lovasai által rákényszeríttetvén, hogy lehetőleg a magaslatokon maradjon, sőt szárnyait sáncvonalakkal fedezze, e fárasztó és reménytelen hadviselés alatt katonáit lassanként mégis hozzászoktatta az idegenszerű harcmodorhoz. Barát és ellenség alig bírták a gyors hadvezért azon óvatos vívómesterben, ki katonáit gondosan s nem ritkán személyesen tanította, felismerni, s majd megzavarodtak ezen, a késedelmezésben úgy mint a gyors cselekvésben egyiránt mesteri képességén. Végre Caesar, utólsó várt hadai is megérkezvén, oldalt fordult Thapsus felé. Scipio e várost, mint említettük, erősen megszállta s ezzel azon hibát követte el, hogy könnyen megragadható támadási tárgyat nyújtott ellenfelének; s ezen első hibát csakhamar egy második még kevésbbé megbocsáthatóval tetézte, midőn a Caesar által kívánt s általa eddig helyes okokból megtagadott nyílt üt-

Thapsusi ütközet.

közetet most Thapsus megmentése végett megvívta és pedig oly talajon, melyen a sorgyalogságnak kellett a csatát eldöntenie. Scipio és Juba légiói közvetlenül a tengerparton, Caesar táborával szemben állottak fel, az első sorok harcra készen, a hátulsók egy elsáncolt tábor készítésével elfoglaltan; mialatt Thapsus őrsége egyúttal kirohanásra készült. Ez utóbbinak visszaverésére Caesar tábori őrei is elegendők voltak. Harchoz szokott légiói az ellenség becsét már bizonytalan felállításából és rosszul zárt soraiból is helyesen megitélvén, míg az ellenfél még sáncokat hányt s mielőtt hadvezérök még a jelt megadta volna, egy trombitást rákényszerítettek, hogy fújja meg a támadási jelt, és az egész vonalon előrenyomultak, legelől magával Caesarral, ki, látván hogy övéi, parancsát be nem várva nyomulnak előre, élökre állva rohant az ellenségre. A jobb szárny, a többi hadosztályokat megelőzve, az elefántok vele szemben felállított sorát — ez volt az utólsó nagy ütközet, melyben e vadállatok szerepeltek — parittyából dobott golyókkal és nyilakkal megijesztve visszakergette saját embereikre. Az elefántokat fedező csapatok lemészároltattak, az ellenség balszárnya szétugrasztatott s az egész harcsor felbomlott. A vereség annál megsemmisítőbb volt, miután a megvert hadsereg új tábora még nem készült el, a régi pedig tetemes távolságban volt; Caesar emberei mindkettőt szinte ellentállás nélkül elfoglalták. A megvert had nagy tömege elhányta fegyverét s kegyelmet kért; de Caesar katonái nem azok voltak többé, kik Ilerda előtt önkényt tartózkodtak a mészárlástól s Pharsalosnál megkímélték a védteleneket. A polgárháború megszokása s a lázzadásból visszamaradt elkeseredés a thapsusi csatatéren iszonyú módon tört ki a katonák lelkében. Hogy azon hydrának, melylyel harcolt, feje minduntalan újra megnőtt, hogy a seregnek

Itáliából Spanyolországba, Spanyolországból Makedoniába, Makedoniából Afrikába kellett száguldania, hogy a mindinkább epedve várt nyugalom ideje még mindig nem érkezett meg, annak okát a katona, és pedig nem minden ok nélkül, Caesar rosszúl alkalmazott mérsékletében kereste. A légiók megfogadták magokban, hogy helyreütik hadvezérök mulasztásait és bezárták füleiket úgy lefegyverzett polgártársaik könyörgései, mint Caesar és a főbb tisztek parancsai előtt. Azon ötvenezer holttest, mely a thapsusi csatatért befödte, s melyek közt magának Caesarnak is több tisztje volt, kiket saját embereik, mint az új monarchia titkos elleneit ismervén, öltek le, megmutatta, hogyan szerezi meg magának a katona a nyugalmat. A győztes seregnek mindössze ötven halottja volt (708. apr. 6.).

46. Cato Uticában.

A thapsusi ütközet ép úgy végét szakította a háborúnak Afrikában, mint másfél év előtt a pharsalosi keleten. Cato, mint Utica parancsnoka, összehítta a senátust, előadta neki a védelmi eszközök állapotát és az összegyűltekre bízta eldönteni, ha meg akarnak-e hódolni, vagy el vannak-e határozva az utólsó emberig védeni magokat; csak arra kérvén őket, hogy mindenki ne csupán magára nézve, hanem valamennyien együttesen határozzanak és cselekedjenek. A bátrabb véleménynek nem egy szószólója akadt; indítványoztatott, hogy a fegyverfogható rabszolgák az állam által szabadoknak nyílváníttassanak, amit azonban Cato, mint törvénytelen megsértését a magán tulajdonnak visszautasított s helyette a rabszolgatulajdonosokhoz intézendő hazafiúi felszólítást javasolt. De az elszántság e rohama csakhamar elmult a nagy részben afrikai nagykereskedőkből álló gyűlés lelkéből s abban egyeztek meg, hogy megadják magokat. Midőn ez után Faustus Sulla, a kormányzó fia és Lucius Afranius egy erős lovas hadosz-

tálylyal a csatatérről Uticába érkeztek, Cato még egyszer megkísérté a várost ezek segélyével megtartani; de követelésöket, hogy előbb Utica megbízhatatlan polgárságát mind egy lábig leölhessék, felháborodva visszautasította, s inkább kész volt a republicánusok utólsó erős várát ellentállás nélkül a monarcha hatalmába jutni engedni, mintsem a köztársaság véglehelletét ily mészárlással megszentségteleníteni. Egyrészt tekintélye, másrészt bőkezű ajándékok által tőle telhetőleg csillapította a soldatesca dühöngését a szerencsétlen uticaiak ellen; azoknak, kik nem akarták magokat Caesar kegyelmére bízni, amennyire hatalmában állt, módot nyújtott a menekülésre, azoknak, kik maradni akartak, megindító gondoskodással alkalmat szerzett, hogy a lehető legtűrhetőbb feltételek alatt capitulálhassanak; és midőn már végkép meggyőződött róla, hogy többé senkin sem segíthet, feloldottnak tekintette magát parancsnoki kötelességei alól és hálószobájába vonulván kardját saját mellébe döfte. A többi elmenekült vezetők közől is csak kevesen menekültek meg. A Thapsustól megfutott lovasok Sittius csapataival találkoztak s általuk levágattak vagy elfogattak; vezéreik, Afranius és Faustus átadattak Caesarnak, és miután ez őket azonnal nem végeztette ki, egy csoportosulás alkalmával veteránjai által megölettek. A fővezér Metellus Scipio a megvert párt hajóhadával Sittius cirkáló hajóinak hatalmába került s midőn némelyek rá akarták tenni kezöket, átszúrta magát. Juba király, ki a harc ilynemű kimenetelét nem tartotta lehetetlennek, ez esetre elhatározta, hogy úgy fog meghalni, amint hite szerint királyhoz illett; és Zama városának piacán egy óriási máglyát rakatott, melynek feladata leendett vele együtt minden kincsét és Zama valamennyi polgárának holttestét a lángok martalékává tenni. De a város lakóinak semmi

A republicánusok vezetői megöletnek.

kedvök nem volt az afrikai Sardanapal temetkezési ünnepélyén diszítményül szolgálni; és midőn a király, Marcus Petreius kíséretében a csatatérről menekülve városuk előtt megjelent, kaput zártak előtte. Juba, azon kicsapongó gyönyörökben elvadult természetek egyike, melyek még a halálból is mámoros ünnepet csinálnak magoknak, kísérőjével egy nyári lakába ment, itt gazdag lakomát készíttetett és annak végeztével Petreiust felszólította, hogy vívjon vele párbajt életre halálra. Catilina legyőzője a király kezéből vette el a halált; mire Juba magát egy rabszolgája által leszúratta. Azon csekély számú tekintélyes emberek, kiknek sikerült megmenekülniök, mint Labienus és Sextus Pompeius, emennek testvérbátyját Spanyolországba követték és mint egykor Sertorius, e félig még mindig független ország vizein és hegységei közt mint rablók és kalózok kerestek magoknak végső menhelyet. Caesar minden ellentállás nélkül rendezte Afrika viszonyait. Massinissa birodalmát, mint már Curio indítványozta, felosztotta. Keleti részét, vagyis Sitifis vidékét, keleti Mauretania királyának, Bocchusnak birodalmával egyesítette, s Tingis hű királyát, Bogudot is gazdagon megajándékozta. Cirtát (Constantine) és környékét, melyet eddig Juba fennhatósága alatt Massinissa fejedelem s ennek fia Arabion bírtak, a condottier Publius Sittiusnak adta, hogy rajta félrómai csapatait letelepítse*); egyúttal azonban e kerületet úgy, mint az addig numidiai birodalomnak legnagyobb és legtermékenyebb részét egyáltalján, „Új afrika“ név alatt a régibb Afrika

Afrika rendezése.

*) E vidéken talált felírásokban számos nyomaira akadunk e telepítésnek. A Sittiusok neve itt szerfelett gyakori; az afrikai Milev helység, mint római helység nevét: *colonia Sarnensis* (Renier *inscr.* 1254. 2323. 2324.), nyilvánvalókép Sarnus, nuceriai folyamistentől nyerte (Sueton *rhet.* 4).

tartománynyal egyesítette és a partvidék védelmét a sivatag kóbor törzsei ellenében, melyet a köztársaság egy védenc fejedelemre bízott, magának a birodalomnak tette feladatává.

A monarchia diadala.

Azon küzdelem, melyet Pompeius és a republicánusok Caesar monarchiája ellen megindítottak, ekként négy esztendei harc után az új egyeduralkodó győzelmével végződött. A monarchia ugyan nem csak Pharsalos és Thapsus csatatérein vált ténnyé; lételét azon pillanattól fogva számíthatta, melyben Pompeius és Caesar szövetkezve, társuralmukat megalapították s a fennálló aristokratikus alkotmányt halomra döntötték. Ennek dacára csak a 706. augustus kilencediki és 708. april hatodiki kettős vérkeresztség vetett véget az egyeduralom lényegével meg nem férő társuralkodásnak és adott szilárd alapokat és szerezte meg a formaszerinti elismerést az új monarchiának. Trónkövetelők felkelései és republicánus összeesküvések még követhették e napokat, s új megrázkódásokra sőt talán forradalmakra és restaurátiókra is vezethettek; de a szabad köztársaságnak félezredéven át meg nem szakadt folytonosságán már rés volt ütve, s a bevégzett tények legitimitása a nagy római birodalom egész területén megvetette a monarchia alapját. Az alkotmányos küzdelemnek vége volt; s végét Marcus Cato jelentette ki, midőn Uticában kardjába dőlt. Évek során át a legitím köztársaság védőinek élén küzdött annak szorongatói ellen; és miután a győzelem minden reménye kiveszett is lelkéből, még folytatta a harcot. Most azonban már maga a küzdés is lehetetlenné vált; a köztársaság, melynek alapját Marcus Brutus vetette meg, meghalt úgy hogy soha többé fel nem támadhatott; mit kereshettek volna még a republicánusok a világban? A kincs elveszett, őrének szerepe ezzel lejárt;

48.

46.

A köztársaság vége.

ki gáncsolhatta őt, amiért állomását odahagyta? Cato halála nemesebb és mindenekfelett bölcsebb volt, mint élete. Korántsem volt nagy ember; de dacára azon rövidlátásnak, ügyetlenségnek, ama száraz unalmasságnak s azon üres phrásisoknak, melyek őt korára nézve úgy, mint minden időkre a gondolatnélküli köztársasági érzület eszményképévé és mindazok kedvencévé bélyegezték, kik azzal űzik játékukat, mégis ő volt az egyetlen, ki a megbukott nagy rendszert végvonaglásaiban becsülettel és bátorsággal képviselte. Az együgyű igazsággal szemben a legravaszabb hazugság is bensőleg megsemmisültnek érzi magát, s az emberi természet minden fénye és nagysága végelemzésben nem az eszélyességen, hanem a becsületességen alapszik; és ez okozta hogy Cato nagyobb történelmi szerepet játszott sok más, szellemileg messze fölötte álló embernél. Az, hogy ő maga botor volt, csak halálának mély és tragikai jelentőségét növeli: Don Quixoteot is csak hóbortjai teszik tragikai alakká. Megrázó jelenség, hogy a világ ama színpadán, melyen annyi nagy és bölcs ember járt és működött, végre egy bolondnak kellett a zárbeszédet elmondania. De nem is halt meg hiába. A köztársaságnak iszonyúan találó óvása a monarchia ellen rejlett abban, hogy midőn az első monarcha a színpadra lépett, az utólsó republicánus azt elhagyta; mely óvás, az alkotmányszerűségnek azon egész fátyolát, melybe Caesar monarchiáját burkolta, pókhálóként széttépte és a minden pártok kibékítésének schiboletjét, melynek védszárnyai alatt az új uralom felnövekedett, a maga szenteskedő hazugságának teljes meztelenségében megbélyegezte. Azon elkeseredett harc, melyet a legitim köztársaság hazajáró lelke századokon át, Cassiustól és Brutustól kezdve Thraseáig és Tacitusig, sőt még sokkal tovább is, vitt Caesar monarchiája ellen, — az

összeesküvések és az irodalom e harcát a haldokló Cato hagyta örökül ellenségére. E köztársasági ellenzék egész előkelő, szónokilag transcendentális, követelően szigorú, reménytelen és mindhalálig hű magatartását Catótól kölcsönözte, és azon embert, ki míg élt, nem ritkán tárgyául szolgált gúnyjának és megbotránkozásának, halála után azonnal szentként kezdte tisztelni. De mindnyájokénál nagyobb volt azon önkénytelen hódolat, melylyel Caesar tisztelte meg őt, midőn azon kicsínylő szelídsége alól, melylyel ellenfeleivel, pompeiusiakkal és republicánusokkal egyiránt bánni szokott, csak az egy Cato kedvéért tett kivételt s őt még a síron túl is azon kitartó gyűlölettel üldözte, melyet gyakorlati államférfiak szoktak táplálni az eszményi téren ellenök szegülő ellenfelek ellen, kik rájok nézve ép oly veszélyesek mint elérhetetlenek.

XI. FEJEZET.

A régi köztársaság s az új monarchia.

Caesar jelleme.

Róma új monarchája, a római-hellen civilisátio egész területének első uralkodója, Gaius Julius Caesar életének ötvenhatodik évében állt (szül. 652? jul. 12), midőn a thapsusi ütközet, következménydús győzelmei hosszú láncolatának utólsó láncszeme, a világ jövőjét kezébe tette le. Ritka ember erejét tette a sors oly kemény próbákra, mint ezen egyetlen teremtő lángészét, kit Róma, s az utólsóét kit az óvilág szült, s aki ki is jelölte neki az ösvényt, melyet vég elenyésztéig követett. Latium egyik legrégibb nemesi családjából származván, mely nemzetségfáját az Ilias hőseiig és Róma királyaiig, sőt a mindkét nemzettel közös Venus-Aphroditéig felvitte, gyermeksége és ifjúkorának első évei úgy töltek el, amint e kor előkelő ifjúságánál eltelni szoktak. A divatos élet kelyhének ő is megízlelte habját úgy mint salakját, recitált és declamált, lomha pamlagán irodalmárkodott és verseket faragott, minden fajtájú szerelmi kalandokon ment keresztül és be volt avatva az akkori toilette-tudomány borbélyságának, fodrászságának és piperéskedésének minden titkaiba, s nem kevésbbé azon még

titokszerűbb művészetbe, mely megtanít szakadatlanul csinálni és sohsem fizetni az adósságot. De természetének acélos ruganyosságát még e zilált és felületes életmód sem bírta megtörni: úgy testének friss erejét, mint szellemének s szivének ruganyosságát csorbítatlanul megőrizte. Vívás és lovaglás dolgában bármely katonájával megmérkőzhetett s úszása Alexandreiában életét mentette meg; időkimélés miatt rendszerint éjjel tett utazásainak hihetetlen gyorsasága — valódi ellentéte azon processioszerű lassuságnak, melylyel Pompeius egy helyről másra utazott — bámulatra indította kortársait s nem utólsó tényezője volt diadalainak. Szelleme is olyan volt mint teste. Bámulatos szemlélő s ítélő tehetsége minden rendelkezésének biztosságában és kivihetőségében nyilatkozott, még akkor is, midőn parancsolnia kellett anélkül, hogy saját szemeivel látná a dolgokat. Emlékező tehetsége páratlan volt és több ügyet tudott egyszerre ugyanazon biztossággal elintézni. Bár gentleman, lángész és uralkodó volt egy személyben, mégis volt szive. Kitünő anyja, Aurelia iránt — apja korán elhalt — élte végéig a legtisztább tisztelettel viseltetett; nejét és mindenekfelett Julia leányát őszintén szerette, ami még a politikai viszonyokra sem maradt hatás nélkül. Korának legkülönb s legtartalmasabb embereivel, fő és alrendűekkel, mindegyikkel a maga módja szerint, a kölcsönös hűség szép viszonyában állt. Valamint ő övéi közől soha senkit kislelkű és érzéketlen módon el nem hagyott, mint Pompeius, és barátaihoz jó és rosz sorsban s nem pusztán számításból, tántoríthatatlanul ragaszkodott, úgy ezek közt is feles számmal akadtak, kik, mint Aulus Hirtius és Gaius Matius, még halála után is a legszebb módon jelét adták ragaszkodásuknak. Ha ily teljes öszhangzásban levő természetnek egyáltaljában lehet valamely oldalát mint külö-

nösen jellemzőt kiemelni, akkor azt abban találjuk, hogy minden ideologia és minden phantasticus dolog távol volt tőle. Magától értetik, hogy Caesar szenvedélyes ember volt, mert szenvedély nélkül genialitás nem létezik; de szenvedélye sohsem volt erősebb nálánál. Ő is volt fiatal és az ő lelkében is volt helye a dalnak, bornak és szerelemnek; de lényének legmélyéig soha sem bírtak hatolni. Az irodalommal sokáig és komolyan foglalkozott; míg azonban Sándor álmait Homér Achillese zavarta meg, Caesar álmatlan óráiban a latín főnevek és igék hajlításairól elmélkedett. Verseket faragott, mint minden kortársa, de gyarlókat; jobban érdekelték azonban a csillagászat és természettudomány kérdései. Míg Sándornak a bor gondűzője volt és maradt, a józan római átkorhelykedett ifjuságát befejezvén, többé nem ivott belőle. Mint mindazokon, kiket ifjú korukban a szerelem teljes ragyogásával ölelt körül, úgy rajta is elválhatatlanul megmaradt annak viszfénye: még hajlott korában is akadtak kalandjai és győzött nem egy női szíven, s külső megjelenésében mindig volt bizonyos gavallérosság, vagy helyesebben szólva, saját férfiasan szép megjelenésének örvendetes önérzete. Fájdalmasan tapasztalt kopaszságát gondosan elfödte azon babérkoszorúval, melylyel későbbi éveiben nyilvánosan megjelenni szokott és kétségkívül szivesen odaadta volna nem egy győzödelmét, ha rajtok ifjúkori fürteit visszaválthatta volna. De bármint szerette még uralkodó korában is az asszonyokat, mégis csak játszott velök és nem engedett nekik semmi befolyást maga felett; még Kleopatrával való sokat emlegetett viszonyát is csupán azért kezdte, hogy vele politikai helyzetének egy gyönge pontját eltakarja. Caesar minden ízében a valóság s az ész embere volt; s amibe fogott és amit befejezett, azt azon geniális józanság hatotta át és támogatta,

mely lényének legbenső sajátságát képezi. Ennek köszönte, hogy az emlékezet és a remény által nem zavartatva erőteljesen tudott a pillanatnak élni; ennek azt, hogy minden percben teljes erejével tudott cselekedni és képes volt még a legcsekélyebb és legalárendeltebb dologra is lángeszének egész hatalmát fordítani; ennek azon sokoldalúságát, melylyel mindent felfogott és uralma alá hajtott, amit az ész megfogni s az akarat maga alá hajtani képes; ennek azon biztos könnyedséget, melylyel körmondatait egymásba fűzte és hadi terveit készítette; ennek azon „csudálatos vidámságát" mely jó és balszerencsében soha el nem hagyta; ennek azon tökéletes önállóságát, melynél fogva soha kegyenc vagy kedves, sőt még barát sem bírt hatalommal fölötte. Az ész e világosságának eredménye volt azonban az is, hogy Caesar sohsem élt csalódásban a sors hatalma s az emberi erő képességei felett; szeme előtt lehúllt azon varázsfátyol, mely az ember elől működésének gyarló elégtelenségét eltakarja. Bármily okosan készítette is terveit és bármennyire megfontolt minden lehetőséget, mégis sohsem volt képes elfojtani lelkében annak érzetét, hogy minden dolognak oroszlánrészét a szerencsének, vagyis a véletlennek kell elvégeznie; és alkalmasint e hite okozta azt is, hogy oly gyakran kihívta a sorsot maga ellen, s főkép, hogy saját életét vakmerő közönynyel akárhányszor kockára tette. Valamint egyáltaljában az ész emberei szoktak a puszta hazárd-játékban keresni menekvést, azonképen Caesar rationalismusában is volt egy pont, melyben az némi érintkezésbe jutott a mysticismussal. — Ily természeti adományokból csak államférfi támadhatott. És Caesar kora ifjúságától fogva államférfi is volt a szó legmélyebb értelmében és célja a legmagasabb volt, melyet ember magának kitűzhet: saját mélyre sülyedett nemzetének s az ezzel ben-

Caesar mint államférfi.

sőleg összeforrt s még mélyebbre süllyedt hellén nemzetnek politikai és katonai, szellemi és erkölcsi újjáteremtése. Harminc éves tapasztalatainak terhes iskolájában megváltoztak nézetei azon eszközök felett, melyekkel e cél elérhető; de célja változatlanul ez maradt a reménytelen lealáztatás és korlátlan teljhatalom napjaiban egyiránt: akkor, midőn mint demagog és összeesküvő titkos utakon lopódzott feléje, úgy, mint midőn a legfőbb hatalom részese s majd mint egyeduralkodó egy világ szemeláttára a nap teljes fényénél dolgozott művén. Minden maradandó természetű rendszabályai, melyeket a legkülönfélébb időkben vitt végbe, egytől egyig célszerűen beleillenek nagy épitési tervébe. Ezért egyes tételeményeiről tulajdonképen nem is kellene beszélni; semmi egyes dolgot nem vitt végbe. Joggal dicsérik minden ügyvédi fogással dacoló férfias ékesszólását, mely mint a tiszta láng, világított és melegített egyúttal. Joggal bámulják az író Caesarban compositiójának utánozhatatlan egyszerűségét, nyelvének páratlan tisztaságát és szépségét. Joggal dicsőítették a háború nagy művészei minden időkben a hadvezér Caesart, ki, mint senki más, a megszokottság és hagyomány által nem zavartatva magát, mindig meg tudta választani azon harcmodort, melylyel az adott esetben az ellenséget le lehet győzni, s mely ennélfogva az adott esetben a helyes; ki minden cél számára divinatorius biztossággal eltalálta a kellő eszközt; ki megveretése után harcképesen állt a csatatéren mint orániai Vilmos, és győzelmével mindig befejezte a hadjáratot; ki a hadviselés fő elemét, melynek kezelése különbözteti meg a katonai lángészt a közönséges katonai kitünőségtől, a tömegek gyors megmozdítását utól nem ért tökélylyel intézte, s a győzelem biztositékait nem haderejének nagy tömegében, hanem mozdulatainak gyorsaságában, nem a hosszú előkészület-

ben, hanem a gyors, sőt, még a nem kielégítő eszközökkel való vakmerő cselekvésben is, kereste s találta. De mindez csupán mellékes dolog Caesarban; nagy szónok, író és hadvezér volt ugyan, de mindez csak azáltal lett, hogy tökéletes államférfi vala. Nevezetesen a katona benne kezdettől végig mellékes szerepet játszik; és fő sajátságainak egyike, mely őt Sándortól, Hannibáltól és Napoleontól megkülönbözteti, az, hogy politikai tevékenységét nem mint tiszt, hanem mint demagóg kezdte. Eredeti terve szerint úgy mint Perikles és Gaius Gracchus, fegyver nélkül vélte célját elérhetni, és tizennyolc éven át, mint a populáris párt vezére, kizárólag politikai tervekkel és ármányokkal töltötte idejét, míg végre, kelletlenül meggyőződvén róla, hogy fegyveres erőre kell támaszkodnia, már mint negyvenes ember lépett egy hadsereg élére. Megmagyarázható volt, miért maradt utóbb is mindig inkább államférfi, mintsem katona — úgy mint Cromwell, ki szintén az oppositio vezéréből lett katonai főnökké s demokrata királylyá, és aki, bármily kevéssé látszik is a puritán fejedelem a ledér rómaihoz hasonlítani, mégis úgy belső fejlődésére, mint céljaira és diadalaira nézve, talán minden államférfiak közt egyáltalján a legközelebbi rokonságban állt Caesarral. E rögtönzött hadvezérkedése még hadviselésén is meglátszik: Napoleon Egyiptom és Anglia elleni vállalataiban nem kevésbbé ismerünk rá a tüzértisztre, ki a hadvezérségig felszolgálta magát, mint amennyire Caesar ugyanezen vállalataiban a hadvezérré átváltozott demagogra. Iskolázott tiszt aligha bírta volna lelkére venni, hogy az alapos katonai tekinteteket nem feltétlenül kényszerítő politikai tekintetek kedvéért oly módon mellőzze, mint Caesar több ízben, s legfeltünőbben Epirusban történt partra szállásakor cselekedte. Egyes tényei ez okból katonai szempontból

megrovás alá esnek; de a hadvezér benne csak azt veszti el, amit az államférfi nyer. Az államférfi feladata egyetemes természetű, mint Caesar lángelméje: a legkülönfélébb s egymástól legtávolabb eső dolgok is, melyekhez fogott, kivétel nélkül azon egy nagy célra mennek vissza, melyet feltétlen hűséggel és következetességgel szolgált egész életén keresztül, és nagy tevékenységének sokféle oldalai és irányai közől sohsem helyezett egyet a többiek fölé. Bár mestere volt a harc művészetének, mégis politikai tekintetekből minden lehetőt megtett a polgárháború elhárítására és arra, hogy, ha az ennek dacára kitör, legalább ne kelljen véres babérokat aratnia. Bár a katonai monarchia megalapítója volt, a történelemben példátlan erélylyel elejét vette a marsallok hierarchiája és a praetorianusok uralkodása létrejöttének. Ha a polgári érdemnek egyáltaljában volt ága, úgy inkább a tudományok és művészetek voltak azok, melyeket a katonai érdemek fölé helyezett. Politikai teremtő működésének legfigyelemreméltóbb sajátságát annak tökéletes öszhangja képezi. És az emberi feladatok e legnehezebbikének minden előfeltétele csakugyan meg is volt Caesarban. Minden ízében realista levén nem törődött a múlt képeivel s tiszteletreméltó hagyományaival: a politikában csupán az élő jelen nyomott előtte valamit és az ész törvénye, valamint a nyelvtanban is elvetette a történeti-régészeti buvárlatot és nem ismert el egyebet az élő nyelvhasználatnál s a hasonszerűség szabályánál. Az uralkodásra levén születve, úgy kormányozta az emberek lelkét, mint a szél a fellegeket irányozza és a legkülönfélébb természeteket, az egyszerű polgárt s a nyers altisztet, Róma előkelő hölgyeit s Egyiptom és Mauretánia szép királynőit, a ragyogó lovastábornokot és a számoló bankárt egyiránt rákényszerítette, hogy meghajoljanak előtte. Szervező képessége bámulatra

méltó; soha államférfi szövetségeit, soha hadvezér hadseregét oly alkalmazkodni nem tudó és egymással ellentétes elemekből oly határozottan összekényszeríteni és oly szilárdan összetartani nem volt képes, mint Caesar a maga coalitióit és légióit; soha uralkodó nem tudta eszközeit ily éles tekintettel megitélni s mindeniket a maga helyén és módja szerint felhasználni. Uralkodó volt; de sohasem adta a királyt. Fellépésében még mint Róma korlátlan ura is csak a régi pártvezér maradt; teljesen hajlékony és simulékony, kellemes és elragadó a társalgásban s előzékeny mindenki iránt, és úgy látszott, mintha nem is akarna több lenni, mint első a hozzá hasonlók között. Caesar sohasem esett sok, egyebekben hozzáfogható ember azon hibájába, hogy a katonai parancsnok modorát átvitte volna a politikába is; bármennyi alkalmat nyújtott is neki a senátus iránti bosszantó viszonya, soha oly brutalitásokra nem vetemedett, minő például a brumaire tizennyolcadiki volt. Uralkodó volt; de a zsarnokság mámora sohasem lepte meg. Az úr hatalmasai közt talán ő az egyetlen, ki nagyban úgy mint kicsinyben hajlamait és szeszélyeit soha, hanem mindig csak uralkodói kötelességeinek parancsát követte; s ki, ha életét áttekintette, akadhatott ugyan benne téves számításokra, melyeket sajnálhatott, de nem a szenvedély kihágásaira, melyeket oka lett volna megbánni. — Caesar élete történetében nincs semmi, ami még csak kicsinyben is*) hasonlítható volna azon költőileg érzéki felpezsdülésekhez, Kleitos meggyilkolásához vagy Persepolis

*) Akik Laberius iránti bánásmódját, melyet az ismeretes prolog beszél el, mint Caesar zsarnoki szeszélyeinek példáját hozzák fel, teljesen félreértették úgy a helyzet mint a költő gúnyját; nem is említve azon naivságot, melylyel vértanúként állítják oda a poetát, ki tiszteletdíját készségesen zsebre rakja.

égéséhez, melyeket a történelem nagy elődjéről a keleten feljegyzett. Végre talán ő az egyetlen a föld ama hatalmasai közől, ki pályájának végeig államférfiúi tapintattal mindig el tudta a lehetségest a lehetetlentől különíteni és nem szenvedett hajótörést a nagyszabású természetek azon legnehezebb feladatán, hogy a siker tetőpontján felismerjék annak természetszerű korlátait. Ami lehetséges volt, azt megvalósította és a lehetetlen jobb kedveért soha a lehetséges jót el nem mulasztotta, sohasem röstellte a gyógyíthatatlan bajokat palliativ szerek által legalább enyhíteni. De amiben felismerte a sors intő vagy döntő szavát, meg is hajlott előtte. Sándor a Hypanis partján, Napoleon Moszkvából visszafordultak, mert kénytelenek voltak és haragudtak a sorsra, mely még kedvenceinek diadalai elé is korlátokat von; Caesar a Themsétől s a Rajnától önkényt tért vissza s a Duna és az Euphrát partjain is nem a világ meghódításának megmérhetetlen terveiről ábrándozott, hanem a határok jól megfontolt szabályozására törekedett. — Ilyen volt ezen egyetlen ember, kinek képét adni könnyűnek látszik és mégis végtelenül nehéz. Egész természete átlátszóan világos; s a hagyomány kimerítőbben és elevenebben őrizte meg emlékét, mint bármely országnagyét az óvilágból. Ily embert lehetett ugyan felületesebben vagy mélyebben, de nem tulajdonképen eltérőleg felfogni; nagy alakja minden nem teljesen ügyetlen nyomozó előtt ugyanazon lényeges vonásokkal jelent meg és mégsem sikerült eddig senkinek hű képét megalkotni. Egyéniségének titka tökéletességében áll. Emberi úgy mint történelmi tekintetben Caesar azon egyenlítő ponton áll, melyen a lét nagy ellentétei egymásba enyésznek. A leghatalmasabb teremtőerővel s egyúttal a legáthatóbb észszel felruházva; nem ifjan már és még nem elaggva; az akarat és cselekvés

tetőpontján állva; köztársasági eszményképekkel eltelten és egyúttal királynak születve; római levén lénye legmélyében s emellett arra hivatva, hogy Róma és Görögország fejlődését önmagával s a külvilággal kiengesztelje és párosítsa, Caesar egész és tökéletes férfi. Ez oka annak is, hogy kevesebb úgynevezett jellemző vonást találunk rajta, mint a történelem bármely más szereplő egyéniségén, mert hiszen e jellemző vonások csupán megannyi eltérések az ember természetes fejlődésétől. Amit az első, felületes pillantás annak tart, arról a részletesebb szemlélet megmutatja, hogy nem egyénisége, hanem a művelődési kornak vagy a nemzetnek sajátsága; amint például fiatalkori kalandjai közösek minden vele egyenrangú, tehetségesebb kortársának élményeivel, és költőietlen, de erőteljes, logikai természetében egyáltaljában a római nemzet jelleme nyilvánul. És Caesar teljes emberi voltához hozzá tartozik az is, hogy a legnagyobb mértékben függött a kortól és helytől; mert emberi lét magában véve nem létezik, hanem az élő ember csupán a nép valamely adott sajátságában s a művelődés valamely határozott irányában mozoghat. Csak az tette Caesart egész férfivá, hogy úgy mint senki más rajta kívül, kora mozgalmainak kellő közepében foglalt állást s hogy a római nemzet lényeges sajátságát, a polgár reális erényeit oly tökéletesen magában hordta, mint senki más; amint hogy hellensége is csak az itáliai nemzetiséggel régóta bensőleg összeforrt hellenségben állt. De épen ez okozza azt is, hogy Caesarról oly nehéz, sőt mondhatjuk talán, hogy lehetetlen hű, szemlélhető képet nyujtani. Valamint a festész mindent le tud festeni, csak a tökéletes szépséget nem, azonképen a történetírónak is, ha egyszer egy évezredben a tökélylyel találkozik, dolga a hallgatás. Mert a szabályt ugyan felállíthatjuk, de az csak

a hiányok nem létezésének negativ képzetét nyujtja; a természet titkát, mikép köti össze legtökéletesebb nyilvánulásaiban a nemzetiséget és az egyéniséget egymással, meg nem fejthetjük. Nem marad számunkra egyéb, mint szerencséseknek tartanunk azokat, kiknek megadatott e tökélyt láthatni, és azon el nem enyésző viszfényből, melyet e nagy természet az általa alkotott művekre vetett, némi sejtelmet vonni le magunknak. Igaz ugyan, hogy e művek is magukon viselik a kor bélyegét. A római férfi nemcsak egyenrangú, de fölötte álló társként lépett ifjú görög elődje mellé; de a világ időközben elaggott és ifjúkorának hajnalpírja elhalaványodott. Caesar tevékenysége már nem örömteljes előretörekvés a megmérhetetlen távolba, mint Sándoré; ő romokon és romokból épített és beérte vele, ha az adott tág, de megszabott téren lehetőleg elviselhető és lehetőleg biztos módon berendezheti magát. A népek költészetének finom tapintata ennélfogva helyesen cselekedett, midőn a költőietlen rómaival nem törődött s a költészet aranyos fényével, a rege minden szivárványszínével csak Philippos fiát övezte körül. De ép így helyesen tért vissza a nemzetek állami élete évezredek óta mindig újra és újra azon vonalok közé, melyeket Caesar jelölt ki számára, s ha azon népek, melyek a világot bírják, uralkodóik legfőbbjeit még ma is az ő nevével nevezik el, e névben mély értelmű, de fájdalom, egyúttal megszégyenítő intés rejlik.

A régi pártok megszűnése.

Caesarnak, ha az államot a minden tekintetben átkos régi állapotokból kiragadni és a közállományt megifjítani akarta, első feladata volt az országot tényleg lecsillapítani s a tért megtisztítani azon romoktól, melyek azt az utólsó megrázkódások óta mindenfelé ellepték. Caesar ebben az eddigi pártok kiengesztelésének elvéből, vagy, helyesebben szólva — mert valódi kiengesztelődésről kiegyeztethetetlen

ellentétek közt szó nem lehet — azon elvből indult ki, miszerint a nemességnek úgy mint a populáris pártnak el kell hagynia azon harctért, melyen eddig küzdöttek egymással, és hogy mindkettőnek az új monarchiai alkotmány mezején kell összetalálkoznia. Mindenekelőtt tehát a köztársasági múlt régibb viszályait örökre befejezetteknek tekintette. Midőn Caesar Sulla szobrainak, melyeket a fővárosi csőcselék a pharsalosi ütközet hírére ledöntött, újból való felállítását elrendelte, s ezzel elismerte, hogy e nagy ember felett csupán a történelemnek van joga ítéletet mondani, egyúttal eltörölte kivételes törvényeinek végső még mindig hatályban levő következményeit is, a Cinna- és Sertorius-féle zavarok korából még száműzötteket visszahítta számkivetésökből s a Sulla által kiátkozottak gyermekeinek visszaadta elvesztett passív választási képességöket. Hasonlóképen visszahelyezte előbbi állapotukba mindazokat, kik az utólsó katastróf előkészítő korszakában censori ítéletek vagy politikai pörök, nevezetesen a 702-iki kivételes 52.
törvények alapján emelt vádak következtében helyöket a senátusban vagy polgári existentiájokat elvesztették. Csak azok maradtak, mint megérdemelték, ezután is megbélyegezve, kik pénzért öltek meg kiátkozottakat, és csak a senátusi párt legvakmerőbb condottierje, Milo vétetett ki az általános megkegyelmezés alól. — Ezen, lényegökben már csak a múltba tartozó kérdések rendezésénél sokkal nehezebb volt a jelenben egymással szemben álló pártokkal elbánni: egyfelől Caesar saját demokrata pártfeleivel, másfelől a megbuktatott aristokratiával. Magától értetik, hogy amazok, ha lehet még az aristokratiánál is kevésbbé helyeselték Caesar eljárását a győzelem után s azon felszólítását, hogy hagyjanak fel a régi pártállásokkal. — Caesar ugyan maga egészben véve ugyanazt akarta, ami Gaius

A demokraták elégedetlensége.

Gracchusnak lelke előtt lebegett; de Caesar pártjának törekvései nem azok voltak, melyekért Gracchus pártja lelkesült. A római populáris párt az események által fokozatosan a reformból a forradalomba, a forradalomból az anarchiába, az anarchiából a tulajdon elleni harcba sodortatott; a maga kebelében a rémuralom emlékét ünnepelte, s mint egykor a Gracchusok, azonképen most Catilina sírját virágozta és koszorúzta fel; azért állt Caesar zászlaja alá, mert azt várta tőle, amit Catilina neki meg nem adhatott. Midőn azonban kisült, hogy Caesarnak eszeágában sincs Catilina végrendeletének végrehajtójává lenni, hogy az eladósodottak tőle legfeljebb fizetési könnyebbítést és a pörök enyhítését várhatják, elkeseredetten kezdték kérdezni, hogy hát ki számára győzött a néppárt, ha nem a nép javára? s ezen fő és alrendű csőcselék puszta bosszúságból afelett, hogy politikai s gazdászati saturnáliái nem sikerültek, először a pompeiusiakkal kezdett kacérkodni, utóbb pedig, midőn Caesar közel két évig távol volt Itáliától (706. jan. —707 őszéig), a polgárháború keretén belől új polgárháborút kezdett szítani. Marcus Caelius Rufus praetor, jó nemes és rosz adósságfizető, némi tehetségű és sok míveltségű ember, ki mint szenvedélyes és mindig beszédre kész szónok eddig a vásártéren úgy mint a senátusban Caesar legbuzgóbb előharcosainak egyike volt, minden felsőbb megbízatás nélkül törvényt indítványozott a nép előtt, mely az adósoknak hat évnyi kamatnélküli halasztást engedélyezett, utóbb pedig, midőn ebben meggátolták, egy másodikat, mely minden kölcsönből és folyó házbérletből eredő követelést egyenesen megsemmisített; mire a caesari senátus által hivatalából letétetett. Ez épen a pharsalosi ütközet előtt történt, midőn a nagy küzdelem mérlege a pompeiusiak részére látszott hajlani; Rufus a senátus egykori ban-

48. 47. Caelius és Milo.

davezetőjével, Milóval szövetkezett és ezek ketten ellenforradalmat terveztek, mely egyfelől a köztársasági alkotmányt, másfelől a pénzkövetelések megsemmisítését s a rabszolgák szabaddá nyilvánítását írta zászlajára. Milo odahagyva száműzetési helyét Massaliát, Thurii vidékén a pompeiusiakat s a pásztorrabszolgákat fegyverre szólította; Rufus pedig felfegyverzett rabszolgák segélyével Capua városát készült kézrekeríteni. Ez utóbbi terv azonban végrehajtása előtt felfedeztetett és a capuai polgárőrség által meghiúsíttatott; Quintus Pedius, egy legióval benyomulva Thurii vidékére, az itt tanyázó bandát szétverte; s a két vezető eleste végét szakította a botránynak (706). 48.
Ennek dacára a következő évben (707) akadt egy új bo- 47.
lond, Publius Dolabella néptribún, ki szintúgy eladósodva, Dolabella.
de hasonlíthatatlanul csekélyebb képességekkel felruházottan mint előde, ennek a követelésekről és házbérekről szóló törvényét ismét indítványozta és társával Lucius Trebelliusszal e kérdés felett még egyszer — és utolszor — megkezdte a demagogia harcát; a két fél fegyveres bandái csúful verekedtek és felzavarták az utcák nyugalmát, mígnem végre Itália parancsnoka Marcus Antonius karhatalommal beavatkozott s kevéssel utóbb Caesar visszatérése a keletről, teljesen véget vetett e botor üzelmeknek. — Caesar ezen, a Catilina-féle tervek feleleventésére célzó oktalan kísérletekre oly csekély súlyt fektetett, hogy még magát Dolabellát is megtűrte Itáliában, sőt nemsokára őt ismét kegyeibe fogadta. Valamint a rablóbandáknak, úgy az ily csőcseléknek fékentartására is, melynek célját nem valamely politikai kérdés, hanem pusztán csak a tulajdon elleni háború képezi, már egy erős kormánynak létezése is elegendő; s Caesar sokkal nagyobb és higgadtabb ember volt, semhogy őzérkedni akart volna azon félelemmel,

A pompeiusiak és republicanusok elleni rendszabályok.

melylyel Itália aggodalmas emberei koruk e communistáit nézték, és semhogy ez úton némi álnépszerűséget igyekezett volna szerezni monarchiájának. — Míg Caesar ekként a volt demokrata pártot már a végső határokig eljutott feloszlási processusának átengedhette és át is engedte, másfelől a sokkal életképesebb egykori aristokratikus párttal szemben az elnyomás és előzékenység kellő párosítása által kellett annak feloszlását nem végrehajtani — ezt csak az idő tehette — hanem azt előkészíteni és megindítani. Az még a legkevesebb volt, hogy Caesar, már természetes illemérzetből is óvakodott a megbuktatott pártot hiú gúny által elkeseríteni, hogy legyőzött polgártársai felett nem tartott diadalmenetet*), Pompeiusról gyakran és mindig tisztelettel emlékezett meg és a tanácsház előtti szobrát, melyet a nép ledöntött, a tanácsház újra felépítése alkalmával előbbi feltünő helyére visszatétette. A győzelem utáni politikai üldözést Caesar lehetőleg szük korlátok közé szorította. Nem indíttatott vizsgálatot azon sokszoros összeköttetések felett, melyekben az alkotmánypárt még Caesar némely névszerinti híveivel is állott; Caesar az ellenség pharsalosi és thapsusi főhadiszállásain talált irománycsomagokat olvasatlanul tűzbe dobta s magát úgy mint az országot megkímélte a felségárulás gyanújában álló emberek elleni politikai pöröktől. Továbbá büntetlen maradtak mindazon közkatonák, kik római vagy tartománybéli tiszteiket a Caesar elleni háborúba követték. Kivételt csak azon római polgárokra nézve tett, kik Juba numidiai király seregében vállaltak szolgálatot; ezeknek hazaárulásuk büntetéseül vagyonuk elkoboztatott. A spanyolországi 705.

49.

*) Az utóbb elmondandó mundai ütközet után tartott diadalmenete is csak azon lusitániaiakra szólt, kik nagy számmal szolgáltak a megvert seregben.

háború végeig Caesar a legyőzött párt tisztjeinek is feltétlenül kegyelmet adott; de csakhamar meggyőződött róla, hogy ezzel túllépett a kellő határon s hogy legalább a legfőbbeket ártalmatlanokká kell tennie. Ettől fogva tehát azt állította fel szabályul, hogy mindazok, kik az ilerdai capitulátió után az ellenséges hadseregben mint tisztek szolgáltak vagy az ellensenátusnak tagjai voltak, ha a háború végét megérik, vagyonukat és politikai jogaikat elveszítsék és életfogytiglan száműzve legyenek Itáliából, ha pedig a harc befejeztekor már nem volnának életben, legalább vagyonuk az államot illesse; aki azonban ezek közől Caesartól egyszer kegyelmet fogadott el, és ez után ismét az ellenség sorai közé állt, ezért életét veszítse. A végrehajtásban azonban e szabályok jelentékenyen enyhíttettek. Az ellenség soraiba visszatértek közől a halálbüntetés csak igen keveseken hajtatott végre. Az elesettek vagyonának elkobzása alkalmával Caesar nemcsak az egyes vagyoni tömegekre nehezedő adósságokat, valamint az özvegyek hozományi követeléseit fizettette ki, amit rendén volt tennie, hanem még a halottak gyermekeinek is meghagyta az apai vagyon egy részét. Azok közől végre, kiket a felállított elvek értelmében a száműzetés és jószágelkobzás büntetése ért, számosaknak azonnal egészen megkegyelmezett, vagy csupán pénzbírságokat rótt reájok, mint az uticai senátusba bekényszerített afrikai nagykereskedőkre. Sőt a többieknek is szinte kivétel nélkül visszaadta vagyonukat és szabadságukat, ha csak rá bírták adni magokat, hogy azt kérve forduljanak hozzá; némelyeknek, kik vonakodtak ezt megtenni, mint például a consuláris Marcus Marcellusnak kéretlenül is megadta a kegyelmet s végre 710-ben általános amnestiát hirdetett mindazoknak, kik még mindig nem hívattak vissza. — A köztársasági ellenzék tehát meghagyta 44. Amnestia.

magát kegyelmeztetni; de azért nem engesztelődött ki. Általános volt a dolgok új rendjével való elégedetlenség s a meg nem szokott uralkodó elleni elkeseredés. Nyílt politikai ellentállásra természetesen nem volt többé alkalom — az alig nyomott valamit a mérlegben, hogy egypár ellenzéki tribún a címkérdés alkalmával tűntetőleg lépvén fel azok ellen, kik Caesart királynak nevezték, republicánus martyrkoszorút szerzett magának —; de annál határozottabban nyilatkozott a republicanismus az érzületek oppositiójában s a titkos üzelmekben és bujtogatásokban. Egy kéz sem mozdult meg, midőn az imperátor nyílvánosan megjelent. Falragaszok és gúnyversek özöne árasztotta el a várost, tele keserű és találó satyrával az új monarchia ellen. Ha egyik-másik színésznek bátorsága volt valami köztársasági célzást tenni, a legzajosabb tetszésben részesült. Az ellenzéki röpiratírók divatos tárgyát Cato dicsőítése képezte, s ezek iratai annál hálásabb közönségre találtak, miután már az irodalom sem volt többé szabad. Caesar ugyan a republicánusok ellen még most is saját területökön harcolt; ő maga és tehetségesebb bizalmas emberei Anticátókkal feleltek a Cato-irodalomnak s a republicánusok és Caesar firkászai úgy vitáztak az uticai halott fölött, mint egykor a trójaiak és hellenek Patroklos holtteste felett; de magától értetik, hogy e küzdelemben, melyben a kivétel nélkül köztársasági érzületű közönség döntötte el a diadalt, a caesariak részén volt a vereség. Nem maradt más hátra, mint az írókat terrorizálni; amiért is a száműzöttek közől az irodalmi téren ismeretes és veszélyes emberek, mint Publius Nigidius Figulus és Aulus Caecina, másoknál nehezebben kaptak engedélyt Itáliába visszatérhetni, az Itáliában megtűrt ellenzéki írók pedig tényleges censura alá vettettek, mely annál kínosabban nehezedett reájok, miután a

kilátásba helyezett büntetések mértékét pusztán az önkény szabta meg*). A megbuktatott pártoknak az új monarchia elleni bujtogatásait és üzelmeit azonban célszerűbben fogjuk más helyen előadhatni; itt elég lesz megemlítenünk, hogy a trónkövetelők és republicánusok felkelései szakadatlanul forrongtak a római birodalom egész területén, hogy a polgárháború, hol a pompeiusiak, hol a köztársaságiak által felszítva, különböző helyeken ismét lángra lobbant, s az uralkodó élete elleni összeesküvés a fővárosban maradandóvá lett. Caesart azonban e törekvések még arra sem voltak képesek rábírni, hogy hosszabb időn át testőrséggel vegye körül magát; ehelyett rendszerint beérte azzal, hogy a felfedezett összeesküvéseket falragaszok útján nyílvánosságra hozta. Bármily vakmerő közönynyel szokta is Caesar nézni mindazt, ami saját személyének biztosságával állt összefüggésben, lehetetlen volt mégis észre nem vennie azon komoly veszélyt, melylyel az elégedetlenek e tömege nem csupán őt, hanem műveit is fenyegette. Hogy ennek dacára, nem hajtva barátainak intéseire és uszításaira, anélkül hogy csalódásba ringatná magát még megkegyelmezett ellenfeleinek kiengesztelhetetlensége felett is, bámulatra méltó hidegvérű erélylyel megmaradt feltett szándéka mellett és ellenei legnagyobb részének megbocsátott, ezt nem egy büszke lélek lovagias nagylelkűségéből, sem nem egy gyönge lélek érzékenységéből, hanem azon helyes politikai megfontolásból cselekedte, hogy a legyőzött pártok gyorsabban és az állam csekélyebb kára nélkül absorbeálódnak magában az állam kebelében, mint ha megkísértené őket kiátkozás útján kiír-

Caesar a pártokkal szemben.

*) Aki az írók újabb és régibb szorongattatásait össze kivánja hasonlítani, alkalmat fog rá találni Caecina levelében (Cicero *ad fam.* 6, 7).

tani vagy száműzés által az állam kebeléből kitaszítani. Caesar magasan álló céljai érdekében magát az alkotmányos pártot sem nélkülözhette, mely nem csupán az aristokratiát, hanem a szabadság és nemzetiség iránti érzék mindazon elemeit egyesítette magában, melyek az itáliai polgárságban találhatók voltak; az elaggó állam megifjítására irányzott tervei számára szüksége volt a képességek, míveltség, szerzett és öröklött tekintély azon összes tömegére, melyet e párt magában foglalt; s alkalmasint ez értelemben mondta az ellenfelek megkegyelmezését a győzelem legszebb díjának. Ennélfogva a megvert pártok legkiválóbb vezérlő egyéniségeit ugyan eltávolította utjából; a másod- vagy harmadrangú emberektől s nevezetesen az ifjabb nemzedéktől azonban nem tagadta meg a teljes bűnbocsánatot, de azt sem engedte meg nekik, hogy passív oppositióban duzzogjanak ellene, hanem őket többé kevésbbé enyhe kényszereszközökkel rábírta, hogy tevékeny részt vegyenek az új igazgatásban s tőle hivatalokat és méltóságokat fogadjanak el. Valamint IV. Henrikre és orániai Vilmosra, úgy Caesarra nézve is a legnagyobb nehézségek csak a győzelem után kezdődtek. Minden forradalmi győzőnek tapasztalnia kell, hogy ha ellenfeleinek legyőzése után nem marad pártvezér, mint maradt Cinna és Sulla, hanem a szükségkép egyoldalú pártprogramm helyébe az állam jólétének érdekeit akarja tenni, mint tették Caesar, IV. Henrik és orániai Vilmos, egy pillanat alatt minden párt, sajátjok úgy mint az ellenfélé, egyesülni fog az új úr ellen; és pedig annál inkább, minél emelkedettebben és tisztábban fogja az fel új hivatását. Az alkotmány hívei és a pompeiusiak, habár szóval hódoltak is Caesarnak, lelkök mélyében mégis haragudtak a monarchiára vagy legalább a dynastiára; a süllyedt demokratia, amióta átlátta, hogy

Caesar céljai nem az övéi, nyílt lázzadásban állt ellene; s még Caesar személyes hívei is duzzogtak, midőn azt látták, hogy főnökük egy condottier-állam helyett egy mindenkire nézve egyenlő és igazságos monarchiának veti meg alapjait, s hogy a nyereségnek reájok eső adagjai a legyőzöttek hozzájárulása által csekélyebbek lesznek. A közállomány ily rendezése a pártok egyikének sem volt ínyére s azt úgy a társakra mint az ellenfelekre rá kellett kényszeríteni. Caesar saját helyzetét most bizonyos értelemben több veszély fenyegette, mint a győzelem előtt; de amit ő vesztett, az állam nyerte meg. Midőn a pártokat semmivé tette, s a pártembereket nem csak kímélte, hanem minden tehetséges sőt csupán jószármazású embert is, tekintet nélkül politikai múltjára hivatalba engedett jutni, nem csak minden, az államban létező munkaerőt megnyert nagy műve számára, hanem minden pártok embereinek önkénytes vagy kényszerített részvétele ugyanazon munkában a nemzetet egyúttal észrevétlenül átvezette az új alapra. Hogy a pártok e kiegyenlítése egyelőre csak külső természetű volt, s hogy azok egyetlen egyesülési pontját a jelenben nem annyira az új állapotokhoz való ragaszkodásuk, mint inkább Caesar elleni gyűlöletök képezte, azzal ő nem törődött; jól tudta, hogy az ellentétek még az ily külső egyesülésben is elvesztik élöket, s hogy az államférfi csak ily úton dolgozhat az időnek kezére, mely természetesen egyedül képes az ily viszályt végkép kiegyenlíteni azáltal, hogy a régi nemzedékeket sírba fekteti. Még kevésbbé kereste azt, hogy ki gyűlöli őt vagy leselkedik élete után. Mint minden valódi államférfi, népét nem a jutalom, még szeretetének jutalma kedvéért sem szolgálta, hanem kortársainak kegyéről lemondott a jövő áldása s mindenekfelett annak kedvéért, hogy szabad legyen nemzetét megmentenie s megifjítania.

Caesar műve. Ha az egyes részletekben számot akarunk adni arról, mikép vitte át Caesar Rómát a régi állapotokból az új ösvényre, mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy Caesar a művet nem megkezdeni, hanem befejezni jött. Az új korszerű politikának, melynek tervét Gaius Gracchus már rég elkészítette, eszméihez hívei és utódai — több vagy kevesebb ész szel és szerencsével ugyan, de — rendületlenül ragaszkodtak. Caesar, kezdet óta s mintegy már örököldési jogánál fogva a populáris párt feje, harminc éven át magasra emelve hordta ennek zászlaját, anélkül, hogy meggyőződését valaha változtatta vagy csak eltakarta volna is; még mint uralkodó is demokrata maradt. Valamint pártjának örökségét, természetesen a Catilina- és Clodius-féle oktalanságok kivételével, egész terjedelmében átvette, az aristokratia s a valódi aristokraták iránt a legkeserűbb, sőt még személyes gyűlölettel is viseltetett és tántoríthatatlanul ragaszkodott a római demokratia lényeges eszméihez: az adósok helyzetének enyhítésére, a tengerentúli gyarmatosításra, az államtagok különböző osztályai közt fennálló jogi különbségek fokozatos elsímítására s a végrehajtó hatalomnak a senátus alóli emancipátiójára vonatkozólag, azonképen monarchiája is annyira nem állt ellentétben a demokratiával, hogy ez inkább csak általa lett tökéletessé és ment teljesedésbe. Mert egyeduralma nem az isten kegyelméből való keleti despotismus volt, hanem oly monarchia, minőt Gaius Gracchus akart alapítani s minőt Perikles és Cromwell megalapítottak: a nemzet képviseltetése legfőbb és korlátlan bizalmi embere által. Ennyiben azon eszmék, melyeken Caesar műve alapult, nem voltak tulajdonképen újak; de övé azok megvalósítása, ami végre is mindenben a fődolog, s övé azok nagyszabású kivitele, mely még a terv geniális készítőjét is meglepte volna, ha meg-

adatott volna azt látnia; és mely mindenkit, ki vele az élő valóságban vagy a történet tükrében találkozott, legyen bármely történeti korszak és bármely politikai párt embere, az emberi és történelmi nagyság felfogására való képességének mértéke szerint, mély és mind mélyebb megindulással és csodálattal töltött el és fog eltölteni. — És kétségkívül épen itt lesz helyén azt, amit a történetíró hallgatag mindenütt előfeltételez, egyszer nyíltan megkövetelni, és óvást emelni azon, az egyűgyűséggel és az álnoksággal közös szokás ellen, mely a történelem dicsérő és megrovó ítéletét az adott viszonyoktól elkülönítve általános érvényű phrasisokként szereti alkalmazni, s ez esetben az ellen, hogy a Caesar felett mondott ítélet, az úgynevezett caesarismus felőli ítéletre magyaráztassék. Igaz ugyan, hogy az elmúlt századok történetének a jelen századok oktatójává kell lennie; de nem azon közönséges értelemben, mintha a múltról szóló jelentéseket egyszerűen felütve, bennök a jelen conjuncturáit megtalálhatnók, s azokból a politikai diagnosis és gyógytan számára a symptomákat és specificus szereket kiböngészhetnők; hanem az csupán annyiban tanulságos, amennyiben a régibb culturák szemléletében a civilisátio organicus előfeltételei egyáltaljában, a mindenütt egyenlő alaperők s azok mindenütt különféle összetétele nyilatkoznak, és ez nem a gondolattalan utánzásra, hanem az önálló utánteremtésre oktat és lelkesít. E tekintetben Caesar és a római caesarismus története, megteremtőjének meg nem haladott nagyságával s művének történeti szükségességével csakugyan élesebb bírálata a modern antokratiának, mint minőt egy ember keze róla írhat. Ugyanazon természeti törvény értelmében, mely szerint a legcsekélyebb organismus is végtelenül több a legművészibb gépnél, minden bármily hiányos alkotmány is, mely a polgárok na-

gyobb számának tért nyújt önelhatározási joga gyakorlatára, végtelenül többet ér a leggeniálisabb s leghumánusabb absolutismusnál; mert az képes a fejlődésre, tehát eleven, ez az, ami, tehát halott. A természet e törvénye a római absolut katonai monarchián is beteljesedett és pedig annál tökéletesebben, miután az, megteremtőjének geniális ösztönzése folytán és lényeges külbonyodalmak hiányában tisztábban és szabadabban alakult meg bármely más hozzá hasonló államnál. Caesartól kezdve, mint a későbbi könyvekben elő fogjuk adni, s mint Gibbon már rég előadta, Róma lénye már csak külsőleg tartott össze és csak mechanikailag növekedett, míg belsejében épen rajta kezdve mindinkább elfonnyad és elhal. Míg az autokratia kezdetén és mindenekfelett Caesar saját lelkében még uralkodik azon reményteljes állam, mely a szabad népfejlődést az absolut uralommal egyesíthetőnek vélte, már a juliusi nemzetség nagytehetségű császárainak uralkodása is rémületes módon megmutatta, mennyiben lehet tüzet és vizet egy edénybe foglalni. Caesar műve szükséges volt és üdvös, nem mintha magában véve áldásos lett vagy csak lehetett volna is, hanem, mert a népek ókori szervezete folytán, mely a rabszolgaságon alapult s a köztársasági alkotmányos képviseleti rendszert nem ismerte, és szemben azon legitim városalkotmánynyal, mely egy félezredév fejlődésében az oligarchia absolutismusává fajult, Róma államéletének szükséges zárköve és a várható bajok legcsekélyebbike az absolut katonai monarchia vala. Ha egyszer a rabszolgatartó aristokratia Virginiában s a Carolinákban annyira viendette, mint válrokonai Sulla Rómájában, akkor a caesarismus ott is igazolva lesz a történelem szelleme előtt*); ha azonban

*) Midőn ez íratott, 1857-ben, még nem tudhattuk előre, hogy

más fejlődési viszonyok közt lép fel, akkor egyúttal torzkép és bitorlás. A történelem pedig nem fog rá vetemedni, hogy a valódi Caesartól megtagadja az őt megillető tiszteletet csupán azért, mert ezen ítélete az egyűgyűséget a silány caesarokkal szemben megtéveszthetné s a gazságnak alkalmat nyujthatna a hazugságra és ámításra. A történelem szintén biblia s ha ép úgy nem képes meggátolni sem azt, hogy az oktalanok félre ne magyarázzák, sem hogy az ördög ne idézze, mint a biblia, úgy mint ez, szintén képes lesz mindkettőt elviselni és jóvá tenni.

Az állam új fejének helyzete forma tekintetében sajátságos alakban áll előttünk. Caesar először, Spanyolországból visszatérve 705-ben ideiglenesen, utóbb 706. őszén a pharsalosi ütközet után meghatározatlan időre, végre a thapsusi ütközet után 709. január 1-jétől fogva évi hivatalként vette át a dictátorságot oly formán, hogy egyelőre tiz évre, végre 710-ben életfogytiglanra jelöltetett ki dictátornak*); továbbá átvette a censorságot az erkölcsmester új címe alatt, 708-ban három évre, 710-ben egész életére; továbbá a consulságot először 706-ra a rendes módon — e hivatalának viselése felett támadt azon vita, mely a polgárháború kitörésére vezetett — később öt, végre tiz évre, egyszer épen társ nélkül; ehez hasonlóan 706-ban nem ugyan a néptribúnságot, hanem a tribúnival egynemű

Az új monarchia formulázása. 49. 48. 45. 44. 46. 44. 48. 48.

---

a legnagyszerűbb harc és a legdicsőbb győzelem, melyet az emberi nem történelme eddig lapjaira feljegyzett, ez államokat csakhamar meg fogja menteni a borzasztó megpróbáltatástól és azok jövőjét biztosítani fogja a feltétlen, önmagán uralkodó szabadság számára, melyet semmi helyi caesarismus maradandólag el nem nyomhat.

*) Eszerint halálakor (710) negyed ízben volt dictator és pedig életfogytiglanra kijelölve, és annak is neveztetik a Josephus *antiq.* 14, 10, 7 közölt okmányban. 44.

hatalmat nyert egész életére; ezután az első helyet s ezzel
46. az előszavazás jogát a senátusban és végre (708) az imperátori címet egész életére.*) Az istentisztelet feletti felügyeletet nem kellett még külön magára ruháztatnia, miután a főpontifexi hivatalt már viselte; ellenben az augurok második nagy papi collegiumának tagjává lett. A polgári és papi hivatalok e tarka vegyülékéhez járult továbbá a törvények és senátusi végzések még sokkal tarkább tömege, melyek Caesart azon joggal ruházták fel, hogy a senátus és nép megkérdezése nélkül határozhasson a háború és béke kérdésében, a hadakkal és pénztárakkal rendelkezhessék, a tartományi helytartókat kinevezhesse, hogy kötelezőleg ajánlhasson egyéneket a római városi hivatalok egy részének betöltésére, a centuriák comitiumainak választását vezesse, hogy a patriciusokat kinevezze s más efféle jogokat gyakorolhasson; nem is említve a reá halmozott üres megtiszteléseket és magasztalásokat, azt, hogy a haza atyjának címével felruháztatott, hogy születésének hónapja nevéről neveztetett el juliusnak, mely nevet ma is viseli, és a kelet-

*) Az imperátori cím a köztársaság korában a győztes hadvezért illette meg s ennélfogva a katonai parancsnokság letételével együtt letétetett. Caesar azt először mint Gallia helytartója a rendes módon viselte; újítás volt azonban az, hogy e címet hadvezérségének befejezése s a diadalmenet megünneplése után is megtartotta. Ennyiben ugyan ő vetette meg alapját a kettős imperátori cím közti különbségnek, melyek közől az egyik maradandó volt s utóbb a név elé, a másik ideiglenes, és ennek folytán ismételhető volt s a név után tétetett; s azt is látjuk, hogy Caesar, még midőn azon értelemben egyszer mindenkorra imperátornak neveztetett is, kivitt győzelmei után katonái által a csatatéren mégis kikiáltatott imperátornak; de előnév gyanánt e címet sohsem viselte és magát mindig egyszerűen *Caesar imperator*-nak nevezte és neveztette az iteratio számának hozzátétele nélkül.

kező eszeveszett udvari modor más, végre már a legegyűgyűbb istenítésbe vesző nyilatkozásait. Nyilván való, miszerint itt, amint látszik, egy compromissum segélyével az új udvari alázatosság s a republicanismus közt, mely nem akarta a monarchiát nevén nevezni, megkísértették a korlátlan hatalmat egyes alkatelemeire felbontani, ami természetesen ép oly hosszadalmas mint logikailag helytelen dolog vala, miután a korlátlan hatalom természeténél fogva semmi részletezést meg nem tűr. Hogy Caesarnak szándéka lett volna a régi és új hivatalok és rendkívüli megbízatások e kévéjéből raggatni össze új királyi hatalmát, inkább naiv, mint szellemdús sejtelem. Az értelmes ember nem szorul bizonyítására sem annak, hogy Caesarnak szándéka volt a legfőbb hatalmat, és pedig nemcsak nehány évre vagy akár mint személyes hivatalt határozatlan időre vagy életfogytiglanra, körülbelül Sulla kormányzóságának mintájára, hanem mint lényeges és maradandó tényezőt, tehát mint örökölhető hatalmat illeszteni belé az állam keretébe, sem annak, hogy megfelelő és egyszerü megnevezést keresett az új intézmény számára; mert ha politikai hiba mitsem jelentő neveket teremteni, aligha kisebb hiba a teljhatalmat név nélkül léptetni életbe. Csak hogy természetesen bajos meghatároznunk, melyik formulázást választotta maga Caesar, egyfelől miután ezen átmeneti korszakban a mulandó és a maradandó intézkedések még nem különöződnek el eléggé világosan egymástól, másfelől, miután az úrnak még intéseit is megelőző cliensek hódolata őt a bizalmi decrétumok és kitűntető törvények oly özönével árasztotta el, melytől kétségkívül ő maga is kelletlenül fordult el. Legkevésbbé lehetett a tribúni hatalomtól használható elnevezést kölcsönözni az új államfő jogkörének megjelölésére, miután a néptribún az alkotmány értelmében nem parancsolhatott, csak máso-

kat meggátolhatott a parancsolásban. A consulságot sem fogadhatta el az új monarchia kiindulási pontjául, már maga a collegialitás miatt sem, mely e hivataltól nem igen volt elválasztható; és Caesar csakugyan nyilvánvalókép arra is törekedett, hogy ezen eddig legfőbb hatalmat üres címmé szállítsa alá, és azért azt, ha elvállalta is, rendszerint nem viselte az egész éven át, hanem csakhamar alárendelt egyénekre ruházta. A dictátorság Caesar számos hivatalai közől gyakorlatilag legtöbbször és a leghatározottabban lép előtérbe, nyilvánvalókép azért, mert Caesar azt akként használta, amit az alkotmány organismusában öröktől fogva jelentett, rendkívüli előjáróságként rendkívüli válságok elintézésére. Az új monarchia eszméjének kifejezésére azonban, ha Caesar, amint látszik, és amint előbbi pártállása folytán alig is lehetett volna másként, nem a rendkívüli Sulla-féle, hanem, az időtartammal nem törődve, a rendes köztársasági dictátorságot vette át: nem igen volt ajánlatos, miután a kivételesség és népszerűtlenség elválhatatlanul hozzá voltak tapadva s azonkívül sokkal szűkebb is volt, semhogy az új monarchiát magába foglalhatta volna. — Az új imperátori cím ellenben minden tekintetben az új monarchia helyes elnevezésének látszik; már azért is, mert új, és mert nem látunk valamely határozott külső indokot életbe léptetésére. Az új bort nem volt szabad ócska tömlőkbe önteni: e szó az új dolognak új nevét adja meg és határozott módon magába foglalja mindazt, amit a demokrata párt már a gabiniusi törvényben is, bár kevésbbé élesen, a maga főnökének jogköréül megállapított: a hivatalos hatalom *(imperium)* öszpontosítását egy, a senátustól független népfőnök kezében. És Caesarnak, nevezetesen az utólsó időkből származó pénzein a dictátorságé mellett leginkább csakugyan az imperátor címével találkozunk s úgy látszik, hogy

Caesar Imperator.

Caesarnak a politikai bűnökről szóló törvénye is e kifejezéssel jelölte meg az uralkodót; és, ami végkép eldönti a kérdést: az imperatori hatalom Caesarra nem csupán a maga, hanem egyszersmind vérszerinti vagy fogadott descendensei számára is, ráruházтatott. És az utókor, habár nem is közvetlenül utánna, csakugyan az imperátori címet kapcsolta össze a monarchiával. Hogy ezen új hatalmat a demokratia és egyúttal a vallás nevében is megszentelje, Caesarnak valószínűleg szándékában állt azzal úgy a tribúni hatalmat mint a főpontifexséget örökölhető módon összekötni, habár csak a főpapi hivatalról van nyíltan megmondva, hogy öröklővé tétetett. Államjogi tekintetben az új imperátori hivatal azon állásból indult ki, melylyel a consulok vagy proconsulok a város határán kívül bírtak, úgy hogy nem csupán a katonai parancsnokságot, hanem egyúttal a legfőbb bírói, s ennek következtében a legfőbb közigazgatási hatalmat is magába foglalta*). Az imperátor körülbelül

*) Azon meglehetősen elterjedt vélemény, mely a császári imperatori hivatalt lényegében katonai hatalomnak, vagyis életfogytiglani birodalmi hadvezéri méltóságnak tekinti, teljesen téves, és sem a szó jelentése, sem a régiek felfogása által nincs igazolva. *Imperium* a parancsoló hatalom, *imperator* annak birtokosa; e szavaknak úgy, mint a megfelelő görög kifejezéseknek κράτος αὐτοκράτως nincs semmi specificus katonai vonatkozások, sőt épen az jellemző vonása a római hivatalos hatalomnak, hogy, ahol tisztán és teljesen jelentkezik, a háborút és a pörös eljárást, vagyis a katonai és polgári parancsoló hatalmat elválaszthatatlan egészként foglalja magában. Teljesen igaza van Diónak (53, 17, v. ö. 43, 44, 52, 41), midőn azt mondja, miszerint a császárok az imperátori címet „a királyi és dictátori cím helyett teljhatalmuk kifejezésére vették fel (πρὸς δήλωσιν τῆς αὐτοτελοῦς σφῶν ἐξουσίας, ἀντὶ τῆς τοῦ βασιλέως τοῦ τε δικτάτωρος ἐπικλήσεως); mert e régibb címek névleg elenyésztek, a dolgot tekintve azonban az imperátori név ugyanazon jogokkal jár (τὸ δὲ δὴ ἔργον αὐτῶν τῇ τοῦ αὐτοκράτορος προσηγορίᾳ βεβαιοῦνται), például a katonaszedési, adókivetési, had-

úgy állt a consulhoz, mint ez a praetorhoz, miután hatalmuk ugyan egynemű volt, de összeütközés esetén a consul ép úgy engedett az imperatornak, mint a praetor a consulnak; ami külsőleg is élesen nyilatkozott a császár székében, mely a két consul hivatalos széke közt, ezeknél magasabban állott. Az imperatori hatalom csak annyiban állt minőségileg fölötte a consulinak és proconsulinak, amennyiben nem volt időhöz és térhez kötve, hanem életfogytiglanra szólt és öröklő, s még a fővárosban is érvényes volt, amennyiben a consult vele egyenlő hatalommal bíró társa cselekvésében megakaszthatta, az imperátort azonban nem s amennyiben mindazon korlátok, melyek idők folyamában az eredetileg legfőbb hivatalos hatalom elé vonattak, nevezetesen a consulok azon kötelessége, melynél fogva hajtaniok kellett a provocátióra és a senátus tanácsaira, az imperátorra nézve megszűntek. Szóval: az új imperátori hivatal nem volt egyéb, mint az ősrégi királyság helyre-

A királyság visszaállítása.

---

izenési és békekötési joggal, és jogot ad a legfőbb hatalmat gyakorolhatni polgárok és nempolgárok felett a városban és azonkívül, és mindenkit mindenütt halállal vagy másként fenyíthetni, s egyáltalján igénybe venni mindazon jogokat, melyek a legrégibb korban a legfőbb imperiummal jártak.“ Ennél világosabban már alig lehet kimondani, hogy az *imperátor* tulajdonképen csak más elnevezése a *rex*nek, azonképen, amint az *imperare* és *regere* is egyet jelentenek. — Ezzel természetesen ellentétben áll az — és úgy látszik, leginkább ez szolgált okul arra, hogy a császári imperátori méltóság katonai hivatalnak tekintessék — hogy Tiberius magát rabszolgái urának, katonái imperátorának, s polgártársai fejedelmének (πρόκριτος, *princeps*) nevezte (Dio 57, 8). De épen ez erősíti meg teljesen a fenntebb mondottakat: mert hiszen Tiberius azon új császári imperiumot visszautasította (Sueton *Tib.* 26; Dio 57, 2; Eckhel 6, 200) és imperátor csak a szó azon speciálisabb értelmében volt, melyben annak csupán katonai jelentése van, de melyben az nem is több puszta címnél.

állítása; mert hiszen a consulokat a királyoktól épen azon korlátozások különböztették meg, melyek a hatalomnak idő és tér dolgában történt megszorítása, collegiálitása és a tanács vagy község közreműködésének bizonyos esetekben szükségessé tétele által vonattak eléjök. Alig van egy vonása az új monarchiának, melylyel a régiben is ne találkoznánk: a legfőbb katonai, bírói és igazgatási hatalomnak a fejedelem kezében egyesítése; a közállomány fölötti vallási elöljáróság; a kötelező erejű rendeletek kiadásának joga; a senátusnak alászállítása államtanácscsá; a patriciusság s a városi praefectusság feleleventése; s végre sajátságos quasi örökölhetősége, amennyiben Caesar alkotmánya, úgy, mint Cromwellé és Napoleoné, megengedi az uralkodónak, hogy adoptio útján utódot nevezzen magának. De ezen analogiáknál még szembeszökőbb Servius Tullius és Caesar monarchiáinak belső azonossága: valamint Róma egykori királyai, minden teljhatalmuk dacára, mégis egy szabad község urai, és épen ők voltak a nép védői a nemesség ellen, azonképen Caesar is nem azért jött, hogy a szabadságot eltiporja, hanem hogy beteljesítse, és főkép, hogy az aristokratia elviselhetlen jármát megtörje. Nem is szabad csodálkoznunk rajta, hogy Caesar, kitől misem állt távolabb a politikai régészet kedvellésénél, egy félezredév előtt elmúlt időkben keresett mintát az új állam számára; mert, miután a római állam legfőbb hivatala minden időkben csak egy sereg külön törvény által korlátolt királyság volt, a királyság fogalma is korántsem veszett ki belőle egészen. Róma a legkülönfélébb időkben és igen különböző álláspontokból kiindulva, a köztársasági dictátorságban, a decemvirek hatalmában s Sulla kormányzóságában a köztársaság korában is gyakorlatilag visszatért reá; sőt valahányszor valamely rendkívüli hatalom szüksége merült fel, mindig a

korlátlan imperium lép előtérbe ellentétben a rendes korlátolt impériummal, ez pedig egyszerűen a királyi hatalom vala. Végre még külső tekintetek is ajánlatossá tették e visszatérést az egykori királyságra. Az emberiség kimondhatatlan nehézséggel jut új dolgok megteremtésére, s ennél fogva szent örökségének tekinti az egyszer már létrejött intézményeket. Ez volt oka, hogy Caesar mély megfontolással épen úgy Servius Tulliusból indult ki, amint Nagy Károly utóbb ő belőle, s amint Napoleon legalább megkísérté Nagy Károlyból indulni ki. Nem is tette ezt kerülő utakon és titokban, hanem úgy mint utódai lehetőleg nyílvános módon; mert hisz e kiindulási pontot épen azért választotta, hogy világos, nemzeti és népies formulázást találhasson az új állam számára. Régi idők óta a Capitoliumon álltak azon hét királyok szobrai, kiket Róma conventionálisan megállapított történelme fel szokott sorolni; Caesar meghagyta, hogy az övét nyolcadiknak állítsák melléjök. Alba egykori királyainak öltözetében jelent meg nyílvánosan. A politikai bűnösökről szóló törvénye főkép abban tért el Sulláétól, hogy a népközség mellé s vele egy sorba állította az imperátort, mint a nép élő és személyes kifejezését. A politikai esküvésre használni szokott eskümintába Jovis és a római nép penatesei mellé az imperator géniusa állíttatott. A monarchia külső ismertető jelét az egész ókorban elterjedt nézetek szerint az uralkodónak a pénzeken álló arcképe
44. képezte; a római állam pénzein 710-től fogva Caesar fejével találkozunk. Eszerint afelett legalább senki sem panaszkodhatott, hogy Caesar a közönséget helyzetének felfogása felett homályban tartja; a formában úgy mint a dolog lényegében lehető határozottsággal nemcsak mint uralkodó, hanem egyenesen mint Róma királya lépett fel. Sőt lehetséges az is, bár nem épen valószínű és mindenesetre alá-

rendelt jelentőségű, hogy hivatalos hatalmát nem az új imperatori, hanem egyenesen a régi királyi címmel szándékozott megjelölni.*) Már életében számos barátja és ellensége egyiránt azt hitte, hogy nyíltan Róma királyává akarja magát kineveztetni: sőt egyes legszenvedélyesebb hívei különféle utakon s különböző időben ajánlották neki, tenné fel a koronát fejére; a legfeltünőbben Marcus Antonius, midőn 710. febr. 15-kén mint consul az összes nép 44.
szemeláttára megkínálta a királyi fejékkel. Caesar azonban ez ajánlatokat kivétel nélkül visszautasította. Abból, hogy egyúttal fellépett azok ellen, kik e jeleneteket anyagul hasz-

*) E kérdés felett lehet vitázni; azon feltevést azonban, mintha Caesar a rómaiak felett mint imperátor, a nemrómaiak felett pedig mint rex akart volna uralkodni, egyszerűen el kell vetnünk. Ez mindössze azon elbeszélésre támaszkodik, mely szerint a senátus azon ülésében, melyben Caesar meggyilkoltatott, egy jósló pap, Lucius Cotta Sibyllának egy jóslatával állt volna elő, mely szerint a párthusokat csak egy „király" fogja legyőzhetni, aminek következtében végzésbe ment volna, hogy Caesar a római tartományok fölött királyi hatalommal ruháztassék fel. Ezen elbeszélés ugyan már közvetlenül Caesar halála után forgalomban volt. De nemcsak hogy semmi, még közvetve sem bizonyítja igazságát, hanem az egykorú Cicero (*de div.* 2, 54, 119) nyíltan koholmánynak nyilvánítja, a későbbi történetírók pedig, nevezetesen Sueton (79) és Dio (44, 15) csak mint oly hírt említik, melynek hitelességéért semmikép jót nem állnak; s az által sem válik hitelesebbé, hogy Plutarch (*Caes.* 60. 64. *Brut.* 10) és Appian (*b. c.* 2, 110) mindenik a maga módja szerint, amaz adomaszerűen, emez pragmatizálva, ismétlik. Ezen elbeszélés továbbá nemcsak hogy bebizonyítva nincs, hanem egyúttal bensőleg lehetetlen is. Ha arra nem gondolunk is, miszerint Caesarnak sokkal több esze és politikai tapintata volt, semhogy fontos állami kérdéseket oligarcha szokás szerint az orákulumok gépezetének kardvágásával metszett volna keresztül, be fogjuk látni, miszerint nem akarhatta az államot, melyet egyformásítani törekedett, ily módon formailag és jogilag ketté választani.

nálták a köztársasági oppositióra, még korántsem következik, hogy komolyan visszautasította a koronát; s ép oly kevéssé van bebizonyítva az is, hogy saját rendeletére kínáltatott volna meg vele, hogy a tömeg a római korona szokatlan látványára előkészíttessék. Csupán szenvedélyes hiveinek hivatlan buzgalma idézhette elő e jeleneteket; s lehet az is, miszerint Caesar Antonius kísérletét csak azért engedte meg vagy talán rendezte, hogy a koronának a polgárság szemeláttára történt visszautasítása által, ami parancsára még az állam naptárába is bejegyeztetett, a kellemetlen mendemondát csatányos módon megcáfolja. A valószínűség amellett szól, hogy Caesar, ki egy alkalmas elnevezés értékét ép úgy méltányolni bírta mint a tömegnek inkább a dolgok nevéhez, mintsem lényegéhez tapadó ellenszenveit, el volt tökélve, hogy a királyi címet, melyen az ősrégi átok rajta száradt s melyet a korabeli rómaiak inkább szoktak a kelet kényuraira, mintsem a magok Numájára és Serviusára alkalmazni, kerülni fogja és a király-

Az új udvar. ság lényegét az imperatori címmel veszi igénybe. — De bármi lett légyen is hivatalos címezése, az úr megvolt és csakhamar létrejött körülötte az udvar is obligát pompájával s obligát ízléstelenségével és ürességével. Caesar a consulok bíborszegélyes ruhája helyett egészen bíbor öltönyben jelent meg nyilvánosan, minőt az ókorban a királyok viseltek, és aranyszékén ülve, anélkül hogy felemelkednék róla, fogadta az ünnepélyesen elébe vonuló senátust. A naptár az ő tiszteletére megállapított születésnapi, győzelmi és fogadalmi ünnepekkel telt meg. Midőn a fővárosba jött, legelőkelőbb szolgái csapatosan nagy távolságra elébe mentek fogadására. Hozzá közel lenni csakhamar oly fontos dologgá lett, hogy azon városnegyedben, melyben ő lakott, a lakások megdrágultak. A kihallgattatás végett hozzá özönlők nagy tömege

annyira megnehezítette a vele való személyes érintkezést, hogy Caesar gyakran kénytelen volt még bizalmas embereivel is írásban közlekedni s hogy még a legelőkelőbbeknek is órákon át kellett előszobájában várakozniok. Mindenki érezte, és pedig világosabban, mint Caesarnak magának ínyére volt, hogy nem polgártársához megy többé. Monarchicus nemesség keletkezett, mely sajátságos módon egyúttal új is volt, régi is, és azon gondolatból támadt, hogy az oligarchia nemességét a királyságé, a nobilitást a patriciusság által kell elhomályosítani. A patriciusság, habár lényeges rendi előjogok nélkül, egy magában elzárt junkercéh alakjában még mindig fennállt; miután azonban új nemzetségeket nem fogadhatott kebelébe, századok folyamában mindinkább leolvadt és kihalt, úgy hogy Caesar korában már csak tizenöt vagy tizenhat patriciusi nemzetség létezett Rómában. Caesar, maga is ezek egyikének sarjadéka, midőn az új patriciusi nemzetségek creálásának jogát egy népvégzés által az imperátorra ruháztatta, ellentétben a köztársasági nobilitással megvetette a patriciusság új nemességének alapját, mely a monarchicus nemesség minden szükséges alkatelemét: a régiség varázsát, a kormánytól való tökéletes függést és saját teljes jelentéktelenségét a legszerencsésebb módon egyesítette magában. Az új uralkodás minden irányban nyilatkozott.

Az új patriciusi nemesség.

Ily tényleg korlátlan egyeduralkodó alatt alig lehetett többé szó alkotmányról, s legkevésbbé az addigi közállomány fennmaradásáról, mely a polgárság, a senátus és az egyes hivatalnokok törvényes öszműködésén alapult. Caesar teljes határozottsággal visszatért a királyi kor hagyományaira: a polgárság gyülése az lett, ami már a királyi korban volt, a király mellett és vele együtt a souverain népakarat legfőbb és végső kifejezése; a senátus visszate-

reltetett azon eredeti rendeltetésére, mely szerint az uralkodónak, kívánatára, tanácsot kellett adnia; az uralkodó végre ismét a maga kezében egyesítette az egész hivatalnoki hatalmat, úgy hogy más önálló államhivatalnok ép úgy nem létezett mellette, mint nem létezett a legrégibb kor királyai mellett.

Törvényhozás.

Törvényhozás dolgában a demokrata uralkodó a római államjog azon ősrégi elvéhez ragaszkodott, mely szerint csupán a népközség az őt gyülésbe hívó királylyal közösen, van hivatva az államot organice szabályozni, és a maga constitutiv intézkedéseit rendszerint népvégzés által szentesíttette. Azon szabad erőt s erkölcsi s állami tekintélyt, mely az egykori honvédségi gyülések igenlő vagy tagadó szavazatának súlyt adott, e kor úgynevezett comitiumaiba természetesen nem lehetett ismét becsöpögtetni; a polgárságnak a törvényhozásban való közreműködése, mely a régi alkotmányban szűk korlátok közé volt szorítva, de élénken élt a valóságban, az új alkotmányban gyakorlati tekintetben lényegtelen árnyékká foszlott. Különös korlátozó rendszabályokra a comitiumok ellenében ez okból nem is volt szükség; hosszú tapasztalás megmutatta, hogy e formaszerinti souverainnel bármely kormány, az oligarchia ugy mint az egyeduralkodó, kényelmesen megférhetett. E caesari comitiumok csak annyiban képeztek fontos momentumot Caesar rendszerében és bírtak közvetve gyakorlati fontossággal, amennyiben a népsouverainitás elvét fenntartották és erélyes óvásul szolgáltak a szultánság ellen.

Rendeletek.

— Emellett, ami nem csak magában véve világos, hanem határozottan be is van bizonyítva, már maga Caesar, nem pedig csak utódjai, feleleventette a legrégibb államjog azon másik tételét is, mely szerint a legfőbb, vagy, helyesebben, az egyetlen hivatalnok parancsa feltétlen érvényű mindad-

dig, míg hivatalban marad, és habár a törvényhozás joga csak közösen illeti meg a királyt s a polgárságot, a királyi rendelet, legalább a míg kiadója a hatalmat bírja, egyenlő erejü a törvénynyel.

A senátus, mint monarchicus államtanács.

Míg ekként a demokrata király a népközségnek legalább formaszerinti részvételt engedett a souverainitásban, másfelől épen nem akarta a hatalmat az addigi kormánynyal, vagyis a senátorok collegiumával megosztani. Caesar úgy akarta, hogy senátusa — teljesen eltérőleg a későbbi augustusitól — ne legyen egyéb egy legfőbb birodalmi tanácsnál, melyet arra használjon fel, hogy a törvényeket vele előzetesen áttárgyalja, s a fontosabb igazgatási intézkedéseket általa vagy legalább neve alatt adja ki — mert az is megtörtént, hogy oly senátusi végzések adattak ki, melyekről még azon senátorok sem bírtak sejtelemmel, kik mint az illető végzés szerkesztésekor jelen voltak benne felsoroltattak. Forma tekintetében nem járt különös nehézségekkel a senátust eredeti tanácsadó szerepére visszavezetni, melyből nem annyira jogilag, mint inkább tényleg lépett ki; ellenben e téren a gyakorlati ellenszegülés ellen kellett magát megvédenie, miután a római senátus ép úgy az oppositio fészke volt Caesar, mint az attikai areopag Perikles ellen. Leginkább ezen okból emelte a senátorok számát, mely eddig rendes körülmények közt legfeljebb hatszázra rugott, s az utólsó válságok által erősen leolvadt, rendkívüli kiegészítés útján kilencszázra, s hogy azt legalább e számban megtarthassa, az évenként kinevezendő quaestorokét, vagyis a senátusba évenként belépő tagokét húszról negyvenre.*) A senátus rendkívüli kiegészítését az uralkodó egy

*) A fentebb fölvett valószínűségi számítás alapján ekként a senátorok átlagos összes száma 1000—1200 főre rúgna.

maga eszközölte. A rendes kiegészítésre azáltal biztosított magának maradandó befolyást, hogy a választó collégiumokat törvény által kötelezte azon első húsz emberre szavazni, kik a monarchától nyert ajánló levelekkel pályáznak a quaestorságért; s ezenkívül jogává tette a koronának, hogy a quaestorsággal, vagy valamely ennek fölötte álló hivatallal járó tiszteleti jogokat, tehát nevezetesen a senátusban ülés jogát kivételesen nem minősített egyéneknek is megadhassa. A rendkívüli kiegészítés alkalmával természetesen leginkább csak a dolgok új rendjének híveit szemelte ki, és tekintélyes lovagokon kívül nem egy kétes és plebejus egyéniséget is felvett a magas testületbe: egykori senátorokat, kik a censor által vagy bírói itélet alapján töröltettek ki a lajstromból, külföldieket Spanyolországból és Galliából, kiknek részben még csak a senátusban kellett a latin nyelvet megtanúlniok, volt altiszteket, kik azelőtt még a lovagi gyűrűvel sem bírtak, szabadon bocsátottak vagy oly emberek fiait, kik becstelen ipart űztek s más efféléket. A nobilitás kizárólagos körei, melyeket a senátori személyzet ilynemű átalakítása természetesen mélyen elkeserített, ebben magának a senátus intézményének szándékos lealacsonyítását látták. Ily önmagát megsemmisítő politikára Caesar nem volt képes; épen úgy el volt tökélve, hogy tanácsát nem engedi maga fölött uralkodni, mint amennyire meg volt győződve az intézménynek magának szükségességéről. Ez eljárásból inkább a monarcha azon szándékát ismerhették volna fel, hogy a senátust ki akarja vetköztetni addigi természetéből, melynél fogva az kizárólag az oligarchiai nemesség képviselete volt, és ismét azzá tenni, ami a királyok korában volt: birodalmi tanácscsá, melyben az államtagok minden osztálya legértelmesebb elemei által képviselve van s melyből még a csekély sorsban született, sőt

még az idegen emberek se legyenek szükségkép kizárva — valamint a legrégibb királyok nempolgárokat, úgy fogadott be Caesar idegeneket a senátusba. — Míg ezzel Caesar a nemesség uralkodásának véget vetett s lételét aláásta, a senátust pedig új alakjában puszta eszközzé tette az uralkodó kezében, az autokratiát egyúttal az igazgatás és kormányzás mezején is a leghatározattabb módon megvalósította és az egész végrehajtó hatalmat az uralkodó kezében egyesítette. Először is az imperátor minden, bármily tekintetben fontos kérdést személyesen döntött el. Caesar képes volt a személyes kormányzást oly terjedelemben valósítani meg, melyet mi apró emberek alig vagyunk képesek csak felfogni is, s mely mégsem magyarázható meg csupán példátlanul gyors és biztos munkaképességéből, hanem ezenkívül még egy általános okon is alapszik. Ha azt látjuk, hogy Caesar, Sulla, Gaius Gracchus s általjában a római államférfiak kivétel nélkül oly tevékenységet fejtenek ki, mely a mi fogalmainkat az emberi munkaerőről meghaladja, ennek oka nem az ember azóta megváltozott természetében, hanem a háztartás azóta megváltozott szervezetében rejlik. A római ház gép volt, melyben az úr rabszolgáinak és szabadonbocsátottainak még szellemi erejével is rendelkezett; s aki ezeket kormányozni bírta, mintegy a szellemek megszámlálhatatlan tömegével dolgozott. Eszményképe volt ez a bureaukratikus központosításnak, melyet a mi iroda-rendszerünk ugyan nagy buzgalommal igyekszik utólérni, mely azonban ép úgy fölötte áll e mai utánzásának, mint az antik rabszolga-rendszer a mai tőkeuralomnak. Caesar ez előnyt fel tudta használni: amely állomásban bizalmas emberre volt szüksége, azt, amennyire más tekintetek csak megengedték, elvből saját rabszolgáival, szabadonbocsátottaival, alacsony származású

Caesar személyes uralkodása

védenceivel töltötte be. Művei egészben véve megmutatják, mit volt képes oly szervező lángész, minő az övé volt, ily eszközzel elérni; azon kérdésre, mikép létesítette e bámulatos eredményt részleteiben, nem adhatunk kimerítő feleletet — a bureaukratia abban is hasonlít a gyárhoz, hogy kész munkája nem az egyes ember műveként tűnik fel, ki rajta dolgozott, hanem a gyár munkájaként, mely bélyegét üti reá. Csak az áll egészen világosan előttünk, hogy Caesarnak semmiféle oly segédje nem volt munkájában, ki arra személyes befolyást gyakorolt vagy csak az egész tervbe beavatva is lett volna; ő nemcsak egymaga volt a mester, hanem egyszersmind segédek nélkül, csupán napszámosokkal dolgozott. — Ami a részleteket illeti, magától értetik, hogy a tulajdonképeni politikai ügyekben Caesar, amennyire csak lehetséges volt, került minden helyettesítést. Ha pedig ez elkerülhetetlen vala, amint például Rómából való gyakori távolléte alatt okvetlenül szüksége volt ott valamely fensőbb közegre, e célra, eléggé jellemző módon nem az uralkodó törvényszerinti helyettesét, a városi praefectust, hanem egy hivatalosan elismert jogkörrel nem bíró bizalmas emberét, rendszerint saját bankárját, a gadesi származású ravasz és simulékony Lucius Cornelius Balbus phoe-
a pénzügyben nikiai kereskedőt választotta ki. — Az igazgatás mezején Caesarnak első dolga volt az állampénztár kulcsait, melyeket a senátus a királyság bukása után kezébe kerített s melyek segélyével az uralmat magának megszerezte, ismét magához venni s azokat csak oly szolgákra bízni, kik fejökkel feleltek érttök és pedig feltétlenül és kizárólag csak neki. Tulajdonjog tekintetében ugyan az uralkodó magánvagyona természetesen szigorúan el maradt különözve az államétól; de az állam összes pénzügyének kezelését Caesar vette kezébe s azt mindenben oly módon kezelte, amint

ő s általjában a római nagyok saját vagyonuk igazgatását vezetni szokták. A jövőre nézve a tartományi jövedékek beszedése és a dolog lényegében a pénzverési ügy vezetése is az imperátor rabszolgáira és szabadonbocsátottaira bízatott s a senátori rangúak belőle kizárattak — eredményteljes újítás, melyből idők folytán a procurátorok nagy fontosságú rendje s a „császári ház“ fejlődött ki. A helytartóságok közől azonban, melyek, miután pénzügyi teendőiket az új császári adószedőknek átadták, még inkább mint eddig, leginkább katonai parancsnokságokká lettek, csupán az egyiptomit ruházta saját embereire. A Nil melléki, geographiai tekintetben sajátságos módon elszigetelt és politikailag központosított tartomány, amint már az utólsó válság is eléggé bizonyította, melyben a szorultságba jutott itáliai pártfőnökök több ízben itt kísertették meg magokat megfészkelni, bármely más kerületnél alkalmasabb volt arra, hogy egy tehetséges vezér alatt hosszabb időre elszakadhasson a központi hatalomtól. Valószínűleg épen e tekintet bírta rá Caesart, hogy ez országot ne nyílvánítsa formaszerint tartománynyá, hanem a nem veszélyes Lagidák kezében meghagyja; s bizonyos, hogy ez okból nem bízta az Egyiptomban állomásozó légiókat valamely a senátushoz, vagyis a hajdani kormányhoz tartozó emberre, hanem ezen parancsnokságot, úgy mint az adószedő hivatalokat cselédségi állomásnak tekintette. Általjában véve azonban Caesar tekintettel volt rá, hogy Róma katonáit ne bérszolgák vezessék, mint a keleti királyok hadait. Szabály maradt, hogy a jelentékenyebb helytartóságok volt consulokkal, a csekélyebbek volt praetorokkal töltessenek be; és az öt évi időköz helyett, melyet a 702-iki törvény határozott meg, a helytartóság kezdete ismét régi szokás szerint nyomon követte a városi hivataloskodás befejezését. A tarto-

a helytartóságokban,

52.

mányoknak a minősített jelöltek közti felosztását ellenben, mely eddig hol a nép vagy a senátus végzése, hol a hivatalnokok egymásközti megegyezése által vagy sors útján eszközöltetett, a monarcha magára vállalta; és Caesar, midőn a consulokat gyakran rávette, hogy hivatalos évök befejezése előtt lemondjanak és utóbb választott consuloknak *(consules suffecti)* helyet adjanak, továbbá, midőn az évenként kinevezett praetorok számát nyolcról tizenhatra emelte, s ezek felének oly módon, mint a quaestorok felének kinevezését az imperátorra bízta, végre midőn ennek számára fentartotta azon jogot, hogy, ha címzetes consulokat nem is, de a címzetes quaestorok példájára címzetes praetorokat is nevezhessen ki: ezáltal a helytartóságok betöltésére nézve elegendő számú, igényeinek megfelelő jelölteket biztosított magának. A helytartók visszahívása természetesen ép úgy az uralkodó belátásától függött, mint kinevezetésök; szabályul az állíttatott fel, hogy a consuli helytartó két, a praetori pedig egy évnél tovább ne maradjon a tartományban. Ami végre a fő- és székváros igazgatását illeti, az imperátornak szándékában állt egy ideig nyilvánvalókép ezt is szintén általa kinevezett hivatalnokokra bízni. A királyi kor régi városi helytartóságát ismét feleleventette; a főváros igazgatását, távolléte alatt több ízben egy vagy több ily, általa a nép megkérdezése nélkül és határozatlan időre kinevezett helyettesekre bízta, kik az összes igazgatási hivatalnokok teendőit a magok kezében egyesítették, sőt azon joggal is bírtak, hogy saját nevökkel, habár természetesen nem saját képökkel, pénzt is veretnek. Továbbá 707-ben és a 709. év első kilenc hónapjában sem praetorok, sem curulisi aedilek, sem quaestorok nem voltak; az előbbiben a consulok is csak az év vége felé neveztettek ki, az utóbbiban meg Caesar épen maga volt

a főváros igazgatásában.

47. 45.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS

consul, minden társ nélkül. Ez eljárás egészen oly színben tűnik fel, mintha általa Caesar meg akarta volna kísérteni a régi királyi hatalmat, azon korlátok közt, melyeket az új uralkodó demokratikus múltja vont elébe, Róma városán belől is teljesen feleleveníteni, és tehát a hivatalnokok közől magán a királyon kívül csak a király távolléte alatt működő városi praefectust, és a nép szabadságának védelmére hivatott tribunokat és népaedileket hagyni meg, ellenben a consulságot, censorságot, praetorságot, a curulisi aedilséget és a quaestorságot eltörölni*). Ettől azonban Caesar utóbb ismét elállt: sem maga a királyi címet fel nem vette, sem azon, a köztársaság dicsteljes történetével összeforrt tiszteletreméltó neveket nem törölte el. A consulok, praetorok, aedilek, tribunok és quaestorok eddigi formaszerinti jogkörüket nagyjában megtartották, de állásuk azért mégis tökéletesen átalakult. A köztársaság politikai alapeszméje volt, hogy a római birodalom Róma városába beleolvad, s ez okból a fővárosi municipális hivatalnokok következetesen és kivétel nélkül birodalmi hivatalnokoknak tekintettek. Caesar monarchiájában e felfogással együtt következményei is megszűntek; Róma hivatalnokai ezentúl csak az első birodalmi municipalitást tették a sok között, s nevezetesen a consulság pusztán címzetes állomássá lett, melynek csak az kölcsönzött némi gyakorlati jelentőséget, hogy egy nagyobb helytartóság várandósága volt hozzá csatolva. Azon sors, melyben Róma az általa meghódított községeket részeltetni szokta, most őt magát érte

*) Ebből erednek azon óvatos fordulatok is, melyekkel Caesar törvényei e hivatalok említésében élnek: *cum censor aliusve quis magistratus Romae populi censum aget (l. Jul. mun.* 144. sz.); *praetor isve quei Romae iure deicundo praerit (l. Rubr.* gyakran); *quaestor urbanus queive aeravio praerit (l. Jul. mun.* 37. sz. s többször).

Caesar által: a római birodalom feletti souverainitása korlátolt községi szabadsággá vált a római állam kebelében. Már említettük, hogy a praetorok és quaestorok száma egyúttal megkettőztetett; ugyanez történt a népaedilekkel, kikhez még két új „gabna-aedil" *(aediles Ceriales)* járult a főváros élelmezése feletti felügyelet ellátására. E hivatalok betöltési joga meghagyatott a községnek, s a consulokra, néptribúnokra és népaedilekre vonatkozólag nem korlátoztatott; hogy az évenként kinevezendő praetorok, curulisi aedilek és quaestorok fele számára nézve az imperátort a választóra nézve kötelező ajánlási jog illette meg, már fentebb említettük. A népszabadság szentesített régi palládiumai egyáltaljában sértetlenül fennmaradtak; ami természetesen nem gátolta meg Caesart, hogy egyes makacskodó néptribúnok ellen fel ne lépjen, sőt őket le ne tegye és a senátorok lajstromából ki ne törölje. Midőn ekként az imperátor minden általánosabb és fontosabb kérdésben saját ministerévé lett; midőn a pénzügyeken cselédei, a seregen segédtisztjei által uralkodott; midőn a régi köztársasági állami hivatalokat ismét Róma város községi hivatalaivá tette; s midőn végre mindezekhez még azon jogot szerezte meg magának, hogy utódját maga nevezhesse ki, az autokratia alapjait kellőkép megvetette.

Az államegyház.

A papi hierarchiába azonban Caesar, habár az államháztartás ezen részére vonatkozólag is bocsátott ki egy kimerítő törvényt, nem hozott más lényeges újítást, mint hogy a főpontifexséget és az augurságot az uralkodó személyéhez kapcsolta; amivel részben összefügg az is, hogy a három legfőbb collegiumban egy-egy, a lakomarendezők negyedik collegiumában pedig három új állomást rendszeresített. Míg eddig a római államegyház az uralkodó oligarchiának szolgált támaszul, ugyane szolgálatot megte-

hette ezentúl az új monarchiának is. A senátus conservatív valláspolitikája átszállt Róma új királyaira; midőn a szigorú conservatív Varro „Az isteni dolgok régiségei“ című munkáját, a római állami theologia fő és alapkönyvét ez időtájt közrebocsátotta, megengedtetett neki, hogy azt a főpontifex Caesarnak ajánlhassa. Azon bágyadt fény, melyet a Jovis cultusa még nyujthatott, körülvette az újonnan alapított trónt s a régi népvallás utólsó stádiumában eszközzé lett egy természetesen már kezdet óta üres és gyarló caesaro-papismus kezében.

Királyi törvényhatóság

A törvénykezés terén először is visszaállíttatott a régi királyok törvényhatósága. Valamint a király kezdetében úgy a fenyítő mint a polgári ügyekben bíráskodott, anélkül hogy amabban a megkegyelmezés végett a néphez való folyamodáshoz, emebben a vitás kérdés eldöntésének esküdtek elé utasításához lett volna jogilag kötve: azonképen Caesar is igénybe vette a jogot, hogy úgy főbenjáró mint magánjogi pöröket kizáró és végleges eldöntés végett saját itélőszéke elé vonhasson s azokat jelenlétében személyesen, távolléte esetében pedig városi helytartója által intézze el. És csakugyan látjuk is, amint teljesen a régi királyok szokásaként egyfelől a főváros vásárterén nyilvánosan törvényt ült felségárulással vádolt római polgárok felett, másfelől saját házában itéletet mondott a hasonló bűnnel vádolt védenc-fejedelmek felett; úgy, hogy a római polgárok egyetlen előjoga a király többi alattvalói felett abban látszik állani, hogy felettök a törvényes tárgyalás nyilvánosan folyt. Ez új életre támasztott királyi főbíráskodás azonban, habár Caesar benne részrehajlatlanul és nagy gonddal járt el, a dolog természeténél fogva tényleg mégis csak kivételes esetekben volt alkalmazható. A fenyítő és polgári ügyekben való rendes jogi eljárásra nézve mel-

A régi igazságszolgáltatás fennmaradása.

lette az eddigi köztársasági igazságszolgáltatás nagyjában fennmaradt. A fenyítő ügyeket úgy mint eddig, ezentúl is az egyes bűnök elítélésére illetékes különféle esküdt-bizottságok, a polgári pöröket pedig részben az örökösödési, vagyis az úgynevezett „százasok törvényszéke," részben az egyes esküdtek intézték el; a törvényszékeket úgy mint eddig, a fővárosban leginkább a praetorok, a tartományokban a helytartók vezették. Míg a politikai bűnök, még a monarchia alatt is egy esküdt-bizottság elé maradtak utasítva; azon új törvényszéki rendtartás, melyet Caesar e bizottság számára kiadott, szabatosan és szabadelvű, a vélemények minden üldözését kizáró módon részletezte a törvény értelmében büntetendő cselekvényeket és büntetésül nem halált, hanem száműzetést rótt reájok. Az esküdtek megválasztására nézve, kiket a senatori párt kizárólag a senátus tagjai közől, Gracchus szigorú követői pedig kizárólag a lovagi rendből kívántak vétetni, Caesar, híven felállított elvéhez, melynél fogva a pártok kibékítésére törekedett, meghagyta Cotta kiegyeztető törvényét, de azon,
55. valószínűleg már Pompeius 699-iki törvénye által előkészített módosítással, miszerint a nép alsóbb rétegeiből való aerarius tribunok eltöröltettek, s ezzel az esküdtekre nézve legalább 400,000 sesterziusnyi (30,000 tallér) census állapíttatott meg, s az esküdti teendők felett, melyek oly sokáig képezték a senátorok és a lovagok közt a viszály tárgyát, a két rend megosztozott. — A királyi és a köztársasági törvényhatóság egészben véve párhuzamos volt egymással, úgy hogy minden ügyet ép úgy lehetett a királyi, mint az illetékes köztársasági törvényszék előtt megindítani, miben összeütközés esetén az elsőség természetesen az előbbié volt; ha azonban az egyik vagy másik törvényszék az ítéletet már kimondotta, ezzel az ügy végérvénye-

sen el volt intézve. Egyébiránt más úton bár, de azért módjában állt az új királynak bizonyos körülmények közt valamely törvényszéki itéletet megváltoztatnia. A néptribún, beavatkozása által mint minden más hivatalos cselekvényt, azonképen a valamely előljáró vezetése alatt kimondott esküdti itéletet is megsemmisíthette, kivéve azon eseteket, melyekben különös kivételes törvények a tribúni intercessiót betiltották; amit a százasoknak újabb törvények által felállított esküdtszékére és a különféle bűnfenyítő bizottságokra nézve cselekedtek. Ezen itéletek kivételével tehát tribúni hatalmánál fogva az imperátor is megsemmisíthetett minden esküdtszéki itéletet és nevezetesen minden, polgári esküdtek előtt folyt rendes magánjogi pörben hozott határozatot, és főbírói joga alapján az ily ügyet új tárgyalás alá bocsáthatta saját itélőszéke előtt. Ekként vetette meg Caesar*) az első és egyetlen folyamodású királyi törvényszéken kívül, mely az addigi rendes törvényszékekkel párhuzamos volt, még egy királyi felebbezési törvényszéknek is, és ezzel azon jogi felebbezési eljárásnak alapját, mely a régibb pörös eljárásban teljesen ismeretlen s az utó-, sőt még a jelenkorra nézve is oly fontossá volt válandó. — Igaz ugyan, miszerint ez újítások, melyek közől a legfontosabbik, a felebbezés elvének életbeléptetése feltétlenül nem is sorolható a javítások közé, korántsem orvosolták meg teljesen azon bajokat, melyekben a római igazságszolgáltatás sínlődött. A bűnfenyítőpör rabszolgatartó államban nem lehet egészséges állapotban, miután a rabszolgák elleni eljárás, ha jogilag nem is, de tényleg uraikra van

Felebbezés az uralkodóhoz.

A törvénykezés hanyatlása.

*) Teljesen e tételek ugyan csak Augustusra nézve bizonyíthatók be, miután azonban e nevezetes törvénykezési reform minden elemei megvannak a Caesar által megállapított imperátori hatalomban, szabad lesz ezeket is reá vezetnünk vissza.

bízva. A római úr szolgájának bűnét könnyen megmagyarázhatólag nem bűnként, hanem csak annyiban fenyítette, amennyiben az rabszolgáját rá nézve használhatatlanná vagy kellemetlenné tette; a gonosztevő rabszolgák mindössze csak kimustráltattak, mint az öklelős ökrök a csordából, és mint ezek a mészárszékre, azonképen a vívóterem számára eladattak. — Az utólsó nemzedékek sivár üzelmei alatt azonban még a szabadok elleni fenyítőper is, mely eredetileg politikai pör volt és jó részben mindig az maradt, komoly jogügyletből a cliqueknek kedvezéssel, pénzzel és erőszakkal megvívható csatájává fajult. Hibásak voltak ebben a résztvevők mindnyájan, a hivatalnokok, az esküdtszék, a felek, sőt maga a néző közönség is, de a leggyógyíthatlanabb sebeket a jogon az ügyvédek üzelmei ütötték. A római ügyvédi ékesszólás élősdi növényének virágzása minden positív jogfogalmat feldúlt s a vélemény és bizonyíték közti különbség, melyet a közönség oly nehezen bír eszével felérni, a római bűnfenyítő praxisból úgyszólván kiküszöböltetett. „Valamely igen rossz vádlott, úgymond e kornak egy sokat tapasztalt római ügyvéde, bármely tetszésszerinti bűnnel, melyet elkövetett vagy el nem követett, bevádolható és biztosan el fog ítéltetni.“ — Számos fenyítő ügyben tartott védbeszéd maradt ránk e korból; s alig van köztök egy is, mely komolyan csak meg is kísértené a kérdésben forgó bűntényt megállapítani, s a bizonyítást vagy ellenbizonyítást formulázni*). — Hogy

*) „Az emberek ítéletét sokkal gyakrabban határozza meg a rokon- vagy ellenszenv vagy részlehajlás vagy elkeseredés vagy fájdalom vagy öröm vagy remény vagy félelem vagy tévedés vagy egyáltaljában valamely szenvedély, mintsem a bizonyíték vagy a szabály vagy valamely jogi tétel vagy pörösrendtartás vagy a törvények“ — úgymond Cicero, főkép a fenyítő pörre vonatkozólag, az ékesszólásról

ugyane korban a polgári eljárás is számos bajban szenvedett, azt említeni is alig szükséges; ez is megérezte a mindenbe beleavatkozó pártpolitika balkövetkezményeit, amint például Publius Quinctius pörében (671—673), aszerint 83—81.
amint Cinna vagy Sulla kerekedett felül Rómában, a legellentétesebb végzések keletkeztek; s az ügyvédek, kik gyakran jogászok sem voltak, szándékosan és önkénytelenül e téren is elég zavart csináltak. Azonban mégis a dolog természetében feküdt, egyfelől hogy e téren a pártok csak kivételképen avatkoztak be, másfelől hogy az ügyvédi rabulistika nem volt képes a jogfogalmakat oly gyorsan és oly mélyen feldúlni; aminthogy azon polgári ügyekben tartott védbeszédek, melyeket e korból bírunk, habár nem is jó ügyvédi dolgozatok a mi szigorúbb fogalmaink szerint, de mégis sokkal kevésbbé pamphletszerű és sokkal inkább jogi tartalmúak, mint az egykorú bűnügyi beszédek. Hogy Caesar azon szájkosarat, melyet Pompeius tett az ügyvédi szónoklat ajkaira, rajta meghagyta vagy épen még élesebbé tette, az legalább mitsem ártott; de az sokat használt, ha sikerült jobban választott és jobb felügyelet alatt álló hivatalnokokat és esküdteket kinevezni s a törvényszékek kézzelfogható megvesztegetésének és megfélemlítésének véget vetni. Ha azonban a jog szent érzetét s a törvény iránti tiszteletet nehéz a tömeg lelkében megingatni, még nehezebb azt újra előteremteni. Bármennyi különféle visszaéléseknek vette is elejét a törvényhozó, a bajok forrását nem volt képes betemetni; és kétséges volt, ha valjon az idő, mely minden gyógyítható bajt meggyógyít, fog-e e téren segíthetni.

írt munkájában (2, 42, 178); és erre alapítja a kezdő ügyészeknek adott további tanácsait.

A római hadügy hanyatlása.

A római hadügy e korban körülbelül azon állapotban volt, melyben a karthágói Hannibál korában. Az uralkodó osztályok már csak a tiszteket szolgáltatták, a sereg az alattvalókból, a plebejusokból és tartománylakosokból került ki. A hadvezér pénzügyi úgy mint katonai tekintetben szinte független volt a központi kormánytól s jó és balszerencsében leginkább magára és hivatali kerületének segélyforrásaira volt utalva. A seregből a polgári, sőt még a nemzeti érzület is kiveszett és egyetlen belső kapcsát már csak a testületi szellem képezte. A sereg megszűnt a közállomány eszköze lenni; politikai tekintetben saját akarattal nem bírt, de magáévá tudta tenni vezérének akaratát; katonai tekintetben a közönséges nyomorult vezetők keze alatt felbomlott, használhatatlan csordává sülyedt, de kitünő vezér alatt másfelől oly katonai tökélyre vergődött, minőre polgársereg soha el nem juthatott. Mindenekfelett a tisztikar indult leginkább hanyatlásnak. A felsőbb osztályok, senátorok és lovagok, mindinkább elszoktak a fegyverviseléstől. Míg azelőtt buzgón törték magokat a törzstiszti állomásokért, most minden lovagrendű ember számára, ki szolgálni akart, készen állt a hadi tribúnság és ez állomások közől nem egyet már alsóbb rangú egyénekkel kellett betölteni; aki azonban az előkelők közől egyáltalján még szolgált, legalább azon igyekezett, hogy szolgálati idejét Siciliában vagy más oly tartományban tölthesse el, hol biztos volt róla, hogy nem lát ellenséget. Közönséges bátorságú és hasznavehető tisztek csudaként megbámultattak; amint nevezetesen Pompeiussal kortársai katonai tekintetben oly istenitést üztek, mely őket minden tekintetben compromittálta. A szökésre úgy mint a lázzadásra rendszerint a törzskar adta meg a jelt; s a parancsnokok bűnös elnézése dacára előkelő tisztek kitaszítására célzó indítványok mindennapi dologgá

lettek. Még bírjuk azon képet, melyet Caesar sajátkezűleg, nem minden gúny nélkül vázolt saját főhadiszállásáról, hol midőn Ariovist ellen készült, a tisztek káromkodtak és sírtak, s végrendeleteket sőt még szabadságolásért való folyamodásokat is firkáltak. A katonaságban már nyomukra sem lehetett akadni a felsőbb osztályoknak. Az általános szolgálati kötelezettség a törvény értelmében még fennállt; de a katonaszedés a legszabályellenesebb és legméltánytalanabb módon eszközöltetett; számos kötelezettek felett egészen elsiklottak, az egyszer besorozottakat pedig harminc évig, sőt tovább is a sasok alatt tartották. A római polgárlovasság már csak mint a lovas nemesi testőrség egy neme tengődött, és kenőcsöktől illatozó gavallérjai s válogatott díszlovai már csupán a fővárosi ünnepeken játszottak szerepet; az úgynevezett polgárgyalogság pedig a polgári lakosság legalsó rétegeiből összeterelt zsoldoshad volt; az alattvalók magok állították ki az összes lovasságot és könnyű hadakat és már a gyalogságban is mind nagyobb mértékben alkalmaztatni kezdtek. A legióbéli csapatvezetők állomásai, kiktől a hadviselés ekkori rendszerében leginkább függött az egyes osztályok harcképessége, s melyekbe a nemzeti harci alkotmány szerint a közember szokta volt magát felküzdeni, most már nemcsak rendszerint kedvezésből adattak, hanem gyakran egyenesen eladattak a legtöbbet igérőnek. A zsold, a kormány rosz pénzügyi gazdálkodása s a hivatalnokok nagy többségének megvásárolhatósága és csalásai következtében szerfelett hiányosan és rendetlenül fizettetett. — Ennek szükséges következése az lett, hogy a római hadseregek, rendes körülmények közt, a tartománylakosokat fosztogatták, tiszteik ellen fellázadtak, az ellenség elől pedig megfutottak; volt rá eset, hogy jókora seregek, mint Piso makedoniai serege 697-ben tulajdonképeni megveretés nél-

kül pusztán e rossz gazdálkodás következtében, végkép tönkrementek. Tehetséges hadvezérek, mint Pompeius, Caesar, Gabinius ugyan tudtak a meglevő anyagból jeles és harcképes, sőt példányszerű seregeket képezni; de ezek már nem annyira az állam, mint inkább a vezérek seregei voltak. A római tengerészetnek, mely mindezeken felül még mindig ellenszenves maradt a rómaiakra nézve és soha teljesen nemzetivé nem lett, még sokkal tökéletesebb hanyatlását alig lesz szükséges csak említeni is. Az oligarchák uralkodásuk alatt e téren is minden irányban megrontottak mindent, ami csak meg volt rontható. — Caesar a római hadügy újjászervezésében leginkább arra szorítkozott, hogy a fegyelemnek az addigi lanyha és ügyetlen fővezetés alatt meglazult kötelékeit ismét szorosabbra vonja. Gyökeres reformra, úgy találta, hogy a római hadügy vagy nem szorul, vagy talán nem is képes; a hadsereg meglévő elemeit elfogadta úgy, amint elfogadta azokat Hannibál is. Községi rendtartásának azon határozmánya, mely arra, hogy valaki harmincadik évének betöltése előtt községi hivatalt viselhessen vagy a községi tanácsban ülhessen, megkívánja hogy három évig lóháton — azaz mint tiszt — vagy hat évig gyalog szolgált légyen, ugyan azt bizonyítja, hogy igyekezett a jobb rendüeket is belevonni a seregbe, de ép oly világosan mutatja azt is, miszerint a harcias szellem már annyira kiveszett a nemzetből, hogy már ő sem tartotta többé lehetségesnek a kiállott katonai kötelezettséget valamely tisztség viselésének mellőzhetetlen feltételévé tenni, mint volt egykor. Ugyanez fogja azt is megmagyarázni, miért nem kísértette meg Caesar a római polgárlovasság új helyreállítását. A katonaszedést jobban rendezte, a szolgálati időt szabályozta és rövidebbé tette; egyebekben megmaradt a fennálló gyakorlat, mely szerint a sorgyalogság

Újjászervezése Caesar által.

leginkább a római polgárság alsóbb rétegeiből, a lovasság és a könnyű gyalogság pedig az alattvalókból alakíttatott, — feltünő azonban, hogy mitsem tett a hajóhad újjá szervezésére. Újítás volt továbbá és pedig magára az újítóra nézve is veszélyes újítás, melyre Caesart az alattvalók lovasságának megbízhatatlansága kényszerítette, az, hogy először tért el a régi római rendszertől, mely zsoldosokat nem ismert és lovasságába zsoldos idegeneket, főkép németeket sorozott. Más újítása a praetori rangú legióbéli segédtisztek életbe léptetésében állt *(legati legionis pro praetore)*. Eddig a részben a polgárság, részben az illető helytartó által kinevezett hadi tribúnok vezették a légiókat oly módon, hogy minden légió élén hat ily tribún állt s ezek a parancsnokságban egymást felváltották; egyes parancsnokot csak ideiglenesen és kivételes esetben állított a hadvezér a légió élére. A későbbi korban azonban a légió-ezredesek vagy légió-segédtisztek egyfelől maradandó és organicus intézményként, másfelől nem többé azon helytartó által, kinek engedelmeskednek, hanem a Rómában levő főparancsnokság által kinevezve tűnnek fel, ami mindkettő Caesarnak a gabiniusi törvényhez csatlakozó intézkedéseiből látszik eredni. — E nagyfontosságú középtag beillesztésének okát a katonai hierarchiába kétségkívül részben a parancsnokság erélyesebb központosításának szükségében, részben a tehetséges főbb tisztek érezhető hiányában, végre és mindenekfetett Caesar azon szándékában kell keresnünk, hogy ő egy vagy több, az imperátor által kinevezett ezredesnek a légióba beosztása által az illető helytartók befolyását igyekezett ellensúlyozni. A hadügyben eszközölt módosítások legfontosabbika abban állt, hogy az imperátorban állandó hadúr állíttatott fel, ki az eddigi nem katonai és minden tekintetben tehetség nélküli kormányzó collégium helyett

Idegen zsoldosok.

Legióbéli segédtisztek.

Az új főparancsnokság.

a maga kezében egyesítette a hadsereg egész kormányzatát, s ezáltal azt egy inkább pusztán névleges igazgatásból valóságos és erélyes főparancsnoksággá alakította át. Nem vagyunk kellő részletességgel értesülve arról, mily viszonyba lépett e főparancsnokság a külön parancsnokságokhoz, melyek addig saját kerületeikben mindenhatók voltak. E viszony alapjául általjában véve valószínűleg a praetor és a consul, vagy a consul és a dictátor közti viszony analogiája szolgált, oly módon, hogy a helytartó a maga kerületében a legfőbb katonai hatalmat ugyan megtartotta, de az imperátornak joga volt azt tőle bármely pillanatban a maga vagy megbizottai számára elvenni, és hogy, míg a helytartó hatalma kerületére szorítkozott, az imperátoré ismét kiterjedt a birodalom egész területére, mint a királyé s a régibb korban a consuloké. Továbbá a tisztek, úgy a hadi tribúnok mint a centuriók kinevezése, amennyiben eddig a helytartót illette,*) valamint az új legióbéli segédtiszteké igen valószínűleg már most közvetlenül az imperátorra bízatott, és épen úgy valószínű az is, hogy a katonaszedés elrendelése, az obsit megadása és fontosabb bűnügyi esetek szintén már most soroztattak a főparancsnokság hatáskörébe. A helytartók jogkörének ilynemű megszorítása és az imperátori ellenőrködés szabályozása mellett ezentúl nem igen kellett többé sem a hadseregek tökéletes elzüllésétől, sem attól tartani, hogy azok az egyes tisztek személyes haderejévé válhatnak. Egyébiránt, bármennyire a katonai monarchia felé irányzódtak is minden viszonyok s bármily határozottan és kizárólag magának foglalta le Caesar a főparancsnokságot, mégis semmiképen nem volt szán-

Caesar katonai tervei.

*) A hadi tribunok egy részének a polgárság általi kineveztetését Caesar, ebben is hű maradva demokrata voltához, nem bolygatta.

déka hatalmát a sereg által s a seregre alapítani. Az állandó hadsereget szükségesnek tartotta ugyan birodalmára nézve, de csak azért, mert az földirati fekvése folytán nagy terjedelmű határvédelemre és állandó határőrségekre szorult. Előbbi időkben úgy mint az utólsó polgárháború alatt buzgón dolgozott Spanyolország kikerekítésén s Afrikában a nagy sivatag hosszában, s a birodalom éjszaknyugati részében a Rajna mentében állandó állomásokat léptetett életbe a határok védelmére. Hasonló tervek foglalkoztatták az Euphrát és a Dunamelléki tartományokra nézve. Mindenekelőtt a párthusok ellen szándékozott hadat indítani s a karrhaei napért bosszút állni; három évet szánt a háborúra s el volt rá tökélve, hogy e veszedelmes ellenféllel egyszer mindenkorra s ép oly óvatosan mint alaposan leszámol. Terve volt továbbá a géták királyát Boerebistast, ki hatalmát a Duna mindkét partján nagy mérvben kiterjesztette, megtámadni és Itáliát éjszakkeleten is oly őrvidékek által megvédeni, minőket a kelta földön teremtett számára. Ellenben azt nem bizonyítja semmi, mintha Caesar Sándor példájaként végtelen ismeretlen vidékekre szándékozott volna menni diadalokat aratni; beszélik ugyan, hogy szándéka lett volna Parthiából a káspi, ettől a fekete tengerhez, azután ennek éjszaki partja mentében a Dunáig nyomulni, egész Skythiát és Germániát az — ekkori fogalmak szerint a földközi tengertől nem nagyon távol eső — éjszaki óceánig a birodalomhoz csatolni és Gallián keresztül térni haza; de semmi hitelt érdemlő tekintély e mesés tervek létezését nem bizonyítja. Oly államra nézve, mely, mint Caesar római birodalma, a barbár elemeknek máris nehezen legyőzhető tömegét foglalta magában, s melynek ezek beolvasztása még századokon keresztül is elég dolgot adott, ily hódítások, föltéve még, hogy katonai tekintetben kivi-

Határvédelem.

hetők lettek volna is, csupán még sokkal ragyogóbb és még sokkal veszedelmesebb politikai hiba lettek volna, mint volt Sándor indiai hadjárata. Ugy Caesarnak Britanniában és Németországban tanúsított eljárása, mint azoknak magoktartása, kik politikai eszméinek örököseivé lettek, nagy mértékben valószínűvé teszik, miszerint Caesar, úgy mint Scipio Aemilianus, nem a birodalom növelését, hanem fenntartását kérte az istenektől, és hogy hódítási tervei csak a határok, természetesen nagyszabású szabályozására szorítkoztak, és céljok volt az Euphrát vonalát biztosítani s a birodalom minden ponton ingatag és katonai tekintetben mitsem érő éjszakkeleti határa helyett a Dunát tenni határrává és azt védelemre képes állapotba helyezni. Azonban, míg az csak valószínű marad, hogy Caesart nem szabad világhódítónak neveznünk oly értelemben, minőben Sándor és Napoleon az voltak, másfelől teljesen bizonyos az, hogy új monarchiáját nem akarta mindenekfelett a hadseregre alapítani, s hogy egyáltalján nem a katonai hatalmat a polgári fölé helyezni, hanem azt a polgári államba beilleszteni s amennyire lehetséges volt, annak alája rendelni törekedett. A katonai állam megbecsülhetetlen támaszait, régi, sokat dicsőített gall légióit épen a polgári közállománynyal össze nem férő testületi szellemök miatt, megtisztelő módon ártalmatlanokká tette, és dicsőséggel koszorúzott neveiket csak újonnan alapított városi községek tartották fenn. Caesar azon katonáit, kiknek elbocsáttatások alkalmával telkeket adott, nem tömegesen, mintegy katonailag telepítette le külön gyarmatokban, mint Sulla az övéit, hanem, főkép, amennyiben magában Itáliában hagyta őket, lehetőleg egyenként és az egész félszigeten elszórva; csak azt nem lehetett a dolog természeténél fogva kikerülni, hogy a campániai földeknek még rendelkezésére álló részén

Caesar kísérletei a katonai állam elhárítására.

katonái ennek dacára tömegesen ne telepedjenek le. Azon nehéz feladatnak, hogy egy állandó sereg katonáit a polgári élet körén belől tarthassa, Caesar egyfelől azáltal igyekezett eleget tenni, hogy fenntartotta az addigi rendszert, mely csak bizonyos számú szolgálati éveket, de nem tulajdonképen állandó, vagyis nem az elbocsáttatás által félbe nem szakított szolgálatot követelt a katonától, másfelől a szolgálati időnek már említett rövidítése által, mely a katonai személyzet gyorsabb felcserélésére vezetett, továbbá a kiszolgált katonáknak mint földmívelő gyarmatosoknak rendes letelepítése, végre és leginkább pedig azáltal, hogy a hadsereget Itáliától s általjában véve a nemzet polgári és politikai életének tulajdonképeni székhelyeitől távol tartotta s a katonákat oda küldte, ahol a nagy király véleménye szerint egyedül voltak a magok helyén: a határszéli állomásokba, a külellenségek visszaverésére. A katonai állam valódi ismertető jelére, a gárda-csapatok kifejlesztésére és kedvezőbb helyzetére Caesar monarchiájában szintén nem akadunk. Habár a hadvezér különös testőrseregének intézménye a tényleges szolgálatban levő hadseregben már régóta fennállt, Caesar hadviseléseiben mégis teljesen háttérbe szorul; praetori cohorsa úgy látszik, leginkább csak rendelvényes tisztekből vagy nem katonai kísérőkből állott és sohsem képezett valódi válogatott hadtestet, tehát nem is vonhatta magára a sorhadak féltékenységét. Caesar, még puszta hadvezér korában is teljesen elejtette a testőrség intézményét, mint király annál kevésbbé tűrt gárdát maga körül. Habár folytonosan gyilkosok ólálkodtak körülötte, s ezt maga is jól tudta, a senátusnak egy nemesi testőrség alakítására vonatkozó indítványát mégis visszautasította; amint a viszonyok csak némileg lecsillapultak, elbocsátotta spanyol kíséretét, melynek kezdetben a fővárosban hasznát vette és

beérte a törvényszéki szolgák azon kíséretével, mely a római főhivatalnokokat a hagyományos szokás alapján megillette. Bármennyiről kellett is pártjának és saját ifjúságának azon eszméjéből, hogy nem fegyverrel, hanem a nemzet bizalmára támaszkodva fog Rómában egy Perikles-féle kormányrendszert életbe léptetni, az élet valóságával vitt küzdelemben lemondania — annak alapelvéhez, miszerint nem katonai monarchiát akar alapítani, most is oly kitartással ragaszkodott, melynek alig akad párja a történelemben. Igaz ugyan, hogy ez is valósíthatatlan eszménykép volt — az egyetlen csalódás, melyben az epedő vágy Caesar hatalmas lelkében erősebb volt a világos észnél. Az oly kormányrendszer, minő Caesar agyában élt, nemcsak szükségkép a legnagyobb mértékben személyes természetű volt, és megteremtőjének halálával ép úgy semmivé kellett válnia, mint semmivé lett Perikles és Cromwell műve alapítójának halála által; de a nép feldúlt s összezavart viszonyai mellett nem volt hihető még az sem, hogy Róma nyolcadik királyának csak saját élete végeig is, sikerüljön polgártársai felett pusztán a törvény és jog erejével uralkodnia, mint tette hét előde, és ép oly kevéssé volt valószínű, hogy sikerülni fog neki az állandó hadsereget, miután az az utólsó polgárháborúban saját erejét megismerte, és minden röstelléstől elszokott, ismét szolgáló rész gyanánt beilleszteni a polgári rend keretébe. Aki hidegvérrel latra vetette, menynyire kiveszett a törvény iránti tisztelet a társadalomnak úgy legalsó mint legfelső rétegeiből, annak szemében amaz előbbi reménynek inkább ábránd képében kellett feltűnnie; s miután a hadsereg máriusi reformja következtében a katona egyáltalján megszűnt polgár lenni, most a campániai lázzadás és a thapsusi csatatér sajnos világossággal megmutatták, mily módon támogatta a hadsereg a törvényt.

Még e nagy demokrata is csak nagy fáradsággal és csak elégtelenül volt képes az általa felszabadított szellemeket ismét megfékezni; még mindig ezer és ezer kard röpült ki egy intésére hüvelyéből, de nem tért többé egy intésére vissza a hüvelybe. A végzet erősebb a lángésznél. Caesar a polgári közállomány újjáteremtője akart lenni s a katonai monarchia megteremtője lett, melytől maga is visszariadt; az államban levő aristokrata- és bankár-államot csak azért buktatta meg, hogy helyébe a katonai „államot az államban" tegye, s a közállományt mint azelőtt, úgy ezután is egy szabadalmazott kisebbség tyrannisálta és zsákmányolta ki. De a teremtés mezején így tévedni, mégis csak a legnagyobb emberek szabadalma. Nagy emberek geniális kísérletei eszményképek megvalósítására, habár nem érnek is célt, a nemzetek legdrágább kincsét képezik. Caesarnak köszönhető, hogy a római katonai állam csak több századdal utóbb lett rendőri állammá s hogy a római imperátorok, bármily kevéssé hasonlítottak is különben trónjuk nagy megalapítójához, katonáikat leginkább mégis nem a polgárok, hanem az ellenség ellen használták, s hogy úgy a nemzetet mint a hadsereget többre becsülték, semhogy ezt amannak rendőrbiztosává tették volna.

Pénzügyi igazgatás.

A pénzügyek a birodalom óriási nagysága és a hitelrendszer ismeretlen volta folytán szilárd alapon állván, rendezésök aránylag csekély nehézséggel járt. Hogy az állam eddig szakadatlan pénzzavarban volt, annak oka legkevésbbé az állami bevételek elégtelenségében rejlett; sőt ezek épen az utólsó években rendkívül megszaporodtak. Az állam előbbi összes bevételeihez, melyek 200 millio sesterziusra (15 mill, tallér) tétetnek, a bythyniai-pontusi és syriai tartományok szervezése által további 85 millio sest. (6.500,000 tallér) járult; mely szaporodás, a többi újonnan

megnyitott vagy fokozott jövedelmi forrásokkal, főkép a fényűzési adók napról-napra emelkedő jövedelmével egyetemben, a campániai bérösszegek vesztét busásan kipótolta. Ezenkívül Lucullus, Metellus, Pompeius, Cato és mások által rendkívüli úton óriási összegek folytak az állampénztárba. A pénzügyi zavarok oka egyfelől a rendes és rendkívüli kiadások emelkedésében, másfelől a kezelés rendetlen voltában rejlett. Amazok sorában a fővárosi tömeg számára való gabonakiosztás szinte elviselhetetlen összegeket emész-
63. tett fel; miután Cato 691-ben a kiosztást fokozta, annak évi költségei 30 millio sesterziusra (2.300,000 tallér) rug-
58. tak, sőt az addig fizetett megtérítésnek 696-ban történt beszűntetése által az állam jövedelmeinek egy ötödrészét emésztették fel. A hadügy költségei is emelkedtek, amióta a spanyolországi, makedoniai és a többi tartományokbéli őrségekhez még a kilikiaiak, syriaiak és galliaiak is járultak. A rendkívüli kiadások közt első helyen említendők a hajóhad felszerelésének nagy költségei, mely célra például öt évvel a 687-iki nagy razzia után egyszerre 34 mill. sesterzius (2.600,000 tallér) fordíttatott. Ehez járultak azon tekintélyes összegek, melyekbe a hadjáratok és hadi előkészületek kerültek, amint például Piso a makedoniai hadseregnek csupán felszerelésére egyszerre 18 millio sesterziust (1.370,000 tallért), Pompeius a spanyol hadsereg ellátására és zsoldjára évi 24 milliót (1.826,000 tallért), s Caesar is hasonló összegeket kapott galliai légiói számára. De bármily tetemes igényeket támasztottak is e korban a viszonyok a római állampánztár iránt, ez mégis valószínűleg képes lett volna azokat kielégíteni, ha egykor oly mintaszerű kezelését a kor hanyagsága és becsülethiánya szintén meg nem mételyezték volna; az állami fizetések gyakran csak azért akadtak fenn, mert elmulasztották annak künn

levő követeléseit bekövetelni. A pénzügyi kezelés élén álló hivatalnokok, két fiatal, évenként felcserélt quaestor, a legjobb esetben szenvedőlegesen viselték magokat; az írnoki és másféle irodai személyzetben, mely becsületessége folytán egykor nagy és megérdemlett tekintélyben állott, most, főkép amióta ezen hivatalok megvásárolhatókká lettek, a leggonoszabb visszaélések voltak divatban. — Amint azonban a római állami pénzügyi kezelés szálai, nem mint eddig a senátusban, hanem Caesar kabinetjében összpontosultak, mintegy magától új élet, szigorúbb rend és erősebb összefüggés szállta meg e nagy gépezet minden rúgóját és kerekét. Azon két Gaius Gracchustól származó intézmény, mely rákfeneként pusztított a római pénzügyi rendszerben: az egyenes adók bérbeadása s a gabonakiosztás, részben eltöröltetett, részben módosíttatott. Caesar a nemességet nem sakkban tartani akarta a bankárok aristokratiája s a fővárosi csőcselék segélyével, mint elődе, hanem ennek véget vetni s a közállományt a fő és alrendü élősdiek egész tömegétől megszabadítani törekedett; s ez okból e két fontos kérdésben nem Gaius Gracchussal, hanem az oligarcha Sullával tartott. A bérleti rendszert meghagyta a közvetett adókra nézve, mely téren ősrégi idők óta fennállt, s melyekre nézve egyenesen nélkülözhetetlen volt, mert Caesar is tántoríthatatlanul ragaszkodott a római pénzügyi igazgatás azon elvéhez, miszerint az adóbehajtásnak minden áron egyszerű és könnyen áttekinthető módon kell végbemennie. Az egyenes adók azonban ezentúl kivétel nélkül vagy mint közvetlenül az államot illető természetben való szolgáltatások kezeltettek, mint az afrikai és sardiniai gabona és olaj-adók, vagy pedig, mint a kis-ázsiai jövedékek, meghatározott pénzbeli adóra számíttattak át, az egyes összegek behajtása pedig magokra az adókerületekre bízatott.

Caesar pénzügyi reformjai.

Az egyenes adók kibérlése eltöröltetik.

A gabnakiosztás reformja.

A fővárosi gabnakiosztás eddig az uralkodó, és, miután uralkodott, az alattvalók által eltartandó község hasznothajtó előjogának tekintetett. E becstelen elvet Caesar elvetette; de az nem kerülhette el figyelmét, hogy a teljesen vagyontalan polgárok jókora tömegét csupán ezen ingyen ellátás mentette meg az éhenhalástól. Ez értelemben tehát fenntartotta a kiosztást. Míg Semproniusnak Cato által ismét felelevenített rendszabálya értelmében minden Rómában letelepedett római polgárnak jogos igénye volt az ingyen gabonára, és az ezen kiosztásban részesülők névsora, mely utóljára már 320,000 főre rúgott, most a jó móduak vagy más módon ellátott egyének kitöröltetése után 150,000 főre szállíttatott alá s e szám az ingyengabonában részesülők számának maximuma gyanánt megállapíttatott, egyúttal pedig elrendeltetett a névsor évenkénti átnézése, hogy a kilépés vagy halál által megüresedett helyek a kérelmezők közől a legszegényebbekkel ismét betöltessenek. Midőn ekként Caesar a politikai előjogot a szegények ellátásává alakította át, egy erkölcsi úgy mint történelmi szempontból nevezetes tételt ültetett át először az élet valóságába. — A polgári társadalom csak lassan és fokozatosan, küzdve jut el az érdekek solidaritására; az előbbi ókorban az állam megvédte ugyan övéit az ellenség s a gyilkos ellen, de nem tekintette kötelességének teljesen keresetnélküli polgárait a szükséges élelmi szerek kiosztása által az ínség még nagyobb veszedelme ellen biztosítani. Az attikai civilisatio volt az első, mely soloni és Solon utáni törvényhozásában kifejtette azon elvet, miszerint a községnek kötelessége a maga rokkantjairól, sőt általjában véve szegényeiről gondoskodni; és Caesar volt az első, ki azt, ami az attikai élet szűk korlátai közt községi ügynek maradt, az állam organicus intézményévé fejlesztette, s azon intézményt, mely

az államra nézve terhes és szégyenletes vala, azon ma ép oly számos mint áldásos intézetek elsőjévé alakította át, melyekben a végnélküli emberi könyörület küzd a végnélküli emberi nyomorral. — Ezen elvi reformokon kívül a beviteli és kiadási ügy kezdettől végig átnézetett. A rendes bevételek mindenben szabályoztattak és megállapíttattak. Számos község, sőt egész vidékek, hol közvetve a római vagy latin polgárjog megnyerése útján, hol közvetlenül privilégiumok által adómentességet kaptak; így például Sicilia minden községei*) az előbbi, Ilion városa az utóbbi uton. Még nagyobb volt azoknak száma, melyeknek adóösszege leszállíttatott; amint hogy a túlsó Spanyolország községeinek adója Caesar közbenjárására, a senátus által már ennek helytartósága után leszállíttatott, most pedig a legerősebben megterhelt Ázsia tartományban nem csupán az egyenes adók behajtása könnyíttetett meg, hanem azok harmadrésze egészen el is engedtetett. Az újonnan életbeléptetett adók, mint az Illyriában meghódított és mindenekfelett a galliai községek adói, mely utóbbiak összesen évi 40 millió sesterziust (3 mill. tallért) hoztak, egytől-egyig alacsonyak voltak. Igaz ugyan, hogy másfelől egyes városok adója, mint Kisleptisé Afrikában, Sulcié Sardiniában és több spanyol községé, büntetésül az utólsó háborúban tanúsított magoktartása miatt, felemeltetett. Az anarchia utólsó éveiben megszűntetett és sokat jövedelmező itáliai kikötői vámok annál inkább helyreállíttattak ismét, miután ezen adó leginkább a keletről bevitt fényűzési cikkeket érte.

A bevételi budget.

*) Ez már abból is következik, hogy Sicilia latín jogot kapott; de Varro egyenesen említi is egy, Cicero halála után kiadott munkájában *(de r. r. 2 praef.)* a siciliai tizedek megszűnését, midőn már csak Afrikát és Sardiniát nevezi azon gabnatermő tartományoknak, melyekből Róma élelmi szereit kapja, Siciliát többé nem.

Ezen új vagy újonnan megnyitott rendes jövedelmi forrásokhoz járultak azon összegek, melyek rendkívüli uton, nevezetesen a polgárháború következtében jutottak a győző kezébe: a Galliában gyűjtött zsákmány; a fővárosi pénztárak készlete; az itáliai és spanyolországi templomokból elhordott kincsek; azon összegek, melyek kényszerkölcsön, kényszerjáradék vagy bírság alakjában hajtattak be a függő községektől és dynastáktól, és azon bírságok, melyek hasonló módon, bírói itélet vagy csupán fizetési parancs rájok küldése által rovattak egyes gazdag rómaiakra; mindenekfelett pedig a megvert ellenfelek elkobzott vagyonából befolyt összegek. Mennyit hoztak e jövedelmi források, megitélhetjük abból, hogy csupán azon afrikai nagykereskedők, kik az ellensenátusban ültek, 100 millió sesterzius ($7^1/_2$ millió tallér) bírságot, s hogy Pompeius vagyonáért a vevők 70 millió sesterzius vételárt (5.300,000 tallért) fizettek. Ez eljárás szükséges volt, mert a megvert nemesség hatalma leginkább óriási vagyonán alapult, s csak azáltal volt hathatósan megtörhető, ha a hadi költségek viselésére kényszeríttetett. A jószágelkobzások gyűlöletességét azonban Caesar némileg enyhítette az által, hogy jövedelmüket teljesen az állam javára fordította és ahelyett hogy kegyenceinek Sulla példájára minden sikkasztást elnézzen, a vételárakat még legbensőbb híveitől, például Marcus Antoniustól is szigorúan behajtotta. — A kiadások rovatában először is a gabnakiosztás tetemes korlátozása által eszközölt némi megtakarítást. A fővárosi szegények számára fenntartott gabnakiosztás és az ezzel rokon s Caesar által újonnan életbeléptetett olajszállítás a fővárosi fürdők számára legalább nagy részben egyszer mindenkorra Sardinia és főkép Afrika természetben befizetett adójára alapíttatott s ezáltal többé a pénztárt nem, vagy csupán csekély mérvben ter-

A kiadási budget.

helte. Másfelől a hadügyre tett rendes kiadások részint az állandó hadsereg megszaporítása, részint az által szaporodtak, hogy a legionariusnak addig 480 sesterziusnyi (36 tallér) zsoldja 900-ra (68½ tallér) emeltetett. Mindkét rendszabály csakugyan elkerülhetetlenül szükséges volt. — A határok komolyan sehol sem voltak megvédve, s megvédésök mellőzhetetlen előfeltételét a hadsereg tetemes megnagyobbítása képezte; a zsold megkettőzését pedig Caesar ugyan felhasználta arra, hogy katonáit erős kötelékkel fűzze magához, de nem ezen indokból léptette maradandó újításként életbe. Az eddigi, napi 1⅓ sesterziusnyi (2 garas) zsold ősrégi időkben állapíttatott meg, midőn a pénz értéke egészen más volt, mint a mostani kor Rómájában; és csak azért volt fenntartható egy ideig még akkor is, midőn a közönséges napszámos a fővárosban keze munkájával naponként átlag 3 sest. (5 garas) keresett magának, mert e korban a katona nem a zsold, hanem főkép a katonai szolgálat legnagyobb részben tiltott mellékes hasznai kedveért lépett a seregbe. A hadügy komoly reformjának és azon szabályellenes katonai keresmények beszüntetésének, melyek leginkább a tartománylakosokat terhelték, első előfeltételét a rendes fizetés korszerű felemelése képezte; s annak 2½ sesterziusban (4 gar.) történt megállapítását méltányosnak, azon nagy terhet, mely ezáltal a kincstárra hárult, szükségesnek és következményeiben áldásosnak kell tekintenünk. Azon rendkívüli kiadások mennyiségéről, melyeket Caesar kénytelen volt elvállalni vagy önként elvállalt, bajos magunknak világos fogalmat alkotnunk. Magok a háborúk óriási összegeket emésztettek fel; s talán nem kevesebbe került azon igéretek teljesítése, melyeket Caesar a polgárháború alatt kénytelen volt tenni. Rosz például szolgált, mely a jövőre nézve fájdalom nem veszett kárba, az, hogy minden közember a

polgárháborúban való részvételéért 20,000 sesterziust (1500 tallért) és a fővárosi tömeg minden polgára, amiért nem vett részt benne, ingyen gabonája mellé még 300 sesterziust (22 tallér) kapott; azonban Caesar, miután a körülmények kényszerítő hatása alatt szavát egyszer lekötötte, sokkal királyibb módon gondolkozott, semhogy abból valamit le akart volna alkudni. Ezenkívül a becsületes bőkezűség temérdek igényének tett eleget s nevezetesen az építési ügy számára, mely a köztársaság utólsó idejének pénzügyi szorultsága alatt szégyenletes módon elhanyagoltatott, óriási összegeket utalványozott — a gall hadjáratai alatt és utóbb a fővárosban tett építkezéseinek összes költségeit 160 millió sesterziusra (12 millió tallér) tették. Caesar pénzügyi igazgatásának összes eredményét eléggé jellemzi az, hogy értelmes és erélyes reformok s a takarékosság és bőkezűség helyes párosítása által bőven teljesíteni tudott minden
44. méltányos követelést, és ennek dacára 710. márciusában az állam pénztárában 700, a magáéban pedig 100 millió sesterzius (összesen 61 millió tallér) volt készpénzben — mely összeg a respublika legvirágzóbb korának pénztári készletét tízszeresen meghaladta.

Nemzetgazdasági viszonyok.

De a feladat: a régi pártokat feloszlatni és az új államot megfelelő alkotmánynyal, harcképes sereggel és rendezett pénzügygyel ellátni, bármennyi nehézséggel járt is, mégsem volt legnehezebb része Caesar művének. Ha az itáliai nemzetet a valóságban újjá akarta teremteni, oly újjászervezésre volt szüksége, mely a nagy birodalom minden részét, Rómát, Itáliát s a tartományokat alapjaikban átalakítsa. Kísértsük meg e téren is képét nyujtani úgy a régi állapotoknak mint az új és tűrhetőbb kor keletkezésének.

A főváros.

A latin nemzet tiszta törzse Rómából már régóta ki-

veszett. A viszonyok természetében rejlik, hogy a főváros gyorsabban veszti el municipális, sőt még nemzeti jellegét is, mint bármely alárendelt közállomány. A magasabban álló osztályok itt gyorsan kiválnak a városi közéletből, és az egyes város helyett inkább az állam egészében keresik hazájokat; itt összpontosul kikerülhetetlenül a külföldi letelepedés, a mulatságból vagy üzletből utazók hullámzó népessége, a semmittevő, lomha, elvetemedett, gazdászatilag és erkölcsileg tönkre jutott és épen ennek folytán kosmopolitikus csőcselék nagy tömege. Rómáról mindez nagy mértékben állt. A vagyonos római városi házát gyakran csak megszálló helyének tekintette. Midőn a birodalmi hivatalok a városi municipalitásból keletkeztek, a városi gyűlések a birodalmi polgárok gyűléseivé lettek, kisebb, önmagukat kormányzó kerületi vagy másnemü közösségek pedig a főváros kebelében meg nem tűrettek, Rómában minden tulajdonképeni községi élet megszűnt. A nagy terjedelmű birodalom minden zugából Rómába özönlöttek az emberek űzérkedni, korhelykedni, ármánykodni, gonosztevővé képződni, sőt benne még a törvény szeme elől is elrejtőzni. E bajok némileg szükséges következései voltak a fővárosi életnek; és más inkább esetlegesek és talán még veszedelmesebbek is járultak hozzájok. Talán sohsem létezett még nagy város, melynek annyira nem lett volna miből élnie, mint Rómának; a szabad iparnak minden német egyfelől a bevitel, másfelől az otthon való rabszolgakéz általi gyártás már előre lehetetlenné tette. Az ókori államképződés általános főbajának, a rabszolgarendszernek káros következményei a fővárosban erősebben érvényesítették magokat, mint bárhol egyebütt. Sehol sem gyűltek össze a rabszolgák oly nagy tömegekben, mint a nagy családok vagy a gyorsan felgazdagodottak fővárosi palotáiban. Sehol sem vegyültek

A csőcselék Rómában.

össze három világrész nemzetei, syriaiak, phrygiaiak és más félhellenek libyaiakkal és mórokkal, geták és iberek a mind nagyobb számban beözönlő keltákkal és németekkel úgy, mint a főváros rabszolga-népségében. A szolgaságtól elválhatatlan demoralisátió s a formaszerinti és az erkölcsi jog közti alávaló ellentmondás sokkal rikítóbb módon nyilatkozott a félig vagy egészen mívelt, mintegy előkelő városi rabszolgában, mint a mezei rabszolgában, ki mint a békóba vert bika, láncra fűzötten mívelte a földet. A rabszolgáknál még veszedelmesebb volt a jogilag vagy akár csak tényleg szabadon-bocsátottak tömege, a koldus csőcselék és felgazdagodott parvenuk vegyüléke, kik nem voltak többé rabszolgák s mégsem egészen polgárok, gazdászati sőt még jogi tekintetben is uraiktól függtek és mégis a szabad emberek igényeivel bírtak; és épen a szabadonbocsátottak özönlöttek leginkább a fővárosba, hol sokféle keresetmódjok nyilt s hol a kiskereskedés és a kis ipar majdnem kizárólag kezökben vala. A választásokra gyakorolt befolyásuk világosan be van bizonyítva; s hogy az utcai zendülésekben főszerepet játszottak, az kitűnik már abból is, hogy azon jel, melylyel a demagogok azokat mintegy előre bejelenteni szokták, a bódék és boltok bezárásában állott. Ehez járult, hogy a kormány nemcsak hogy mitsem tett a fővárosi lakosság e megrontásának meggátlására, hanem önző politikája érdekében azt még elő is mozdította. A törvény azon bölcs rendeletét, mely a főbenjáró bűn miatt elitélt embernek megtiltotta a fővárosban tartózkodnia, a lomha rendőrség nem alkalmazta. A csőcselék egyesületei és clubjai fölötti, szinte magától értetődő és szükséges rendőri felügyeletet kezdetben elhanyagolták, utóbb pedig, mint a népnek szabadságellenes korlátozását egyenesen bűnösnek nyilvánították. A népünnepeket úgy

Az oligarchia szemben a csőcselékkel.

fel hagyták növekedni, hogy csupán a hét rendes: a római, a plebejus, az istenek anyjáé, Ceresé, Apollóé, Flóráé és Victoriáé összesen hatvankét napig tartott, melyekhez még a vívójátékok s számtalan más rendkívüli mulatságok járultak. Az alacsony gabonaárakról való gondoskodásban, mely ily tisztán egy napról a másra élődő proletárság mellett elkerülhetetlenül szükségessé vált, a leglelkiismeretlenebb könnyelműséggel jártak el s a gabona ára mesés és kiszámíthatatlan módon ingadozott*). Végre a gabnakiosztás az összes éhes és munkakerülő polgárproletárságot mintegy hivatalosan felhívta arra, hogy telepedjék át a fővárosba. — Rossz volt a mag, s rossz a gyümölcs mely belőle termett. A politikai téren megtermettek és garázdálkodtak a clubok és a bandák; a vallási téren bennök vert gyökeret az Isis tisztelete s más ehez hasonló jámbor szemfényvesztés. Róma szakadatlanul szemben állt a drágaság veszélyével s nem ritkán kitört benne az éhség. Az élet sehol sem volt oly kevéssé biztos, mint a fővárosban: a mesterségként, banditák által üzött gyilkolás az egyetlen ipar vala, mely benne otthonos volt; a gyilkosság bevezetéseül az szolgált, hogy az áldozat előbb Rómába csalatott; fegyveres kíséret nélkül senki sem mert a főváros környékén járni. Egyébiránt a város külseje is megfelelt belső ziláltságának és élő gúnyul szolgált az aristokratikus kormány ellen. A Tiberis szabályozására nem történt semmi; mindössze azon egy hidat, melyre még mindig szorítva voltak, építették fel kőből legalább a Tiberis szigetéig. —

Fővárosi anarchia.

*) A gabnatermelő Siciliában a római véka ára nehány év alatt 2 és 20 sesterziuson kelt; s ebből megitélhetjük, miként kellett az áraknak Rómában ingadozniok, mely tengerentúli gabonából élt és az üzérkedők fészke vala.

A hét hegy városának kiegyengetésére szintén nem történt semmi, kivéve ahol romok és omladványok temették be a gödröket. Az utcák szűken s ferdén mentek hegynek fel és hegynek le s nyomorult állapotban valának, a járdák keskenyek és rosszul kövezve. A közönséges házak téglából voltak ép oly hányd el vesd el módon, mint szédítő magasra, többnyire üzérkedő építészek által építve a kis birtokosok számára, miáltal amazok felgazdagodtak, ezek koldusbotra jutottak. A nyomorult házak e tengeréből egyes szigetekként emelkedtek ki a gazdagok fényes palotái, melyek a kis házak elől a helyet ép úgy elfoglalták, amint birtokosaik az apró emberek polgárjogát az államban megnyirbálták, s melyeknek márvány oszlopaik és görög szobraik mellett a romlásnak indult templomok, többnyire még fából faragott istenképeikkel szomorú látványt nyujtottak. Utcai-, parti-, tűz- és építészeti rendőrségről alig volt szó; ha a kormány egyáltaljában törődött az évenként rendesen ismétlődő vízáradásokkal, tűzvészekkel és házbeomlásokkal, ezt csak azért cselekedte, hogy az állam theologusaitól jelentést és intést kérjen e jelek és csudák valódi értelme felől. Képzeljünk magunknak egy Londont, New-Orleans rabszolga-lakosságával, Konstantinápoly rendőrségével, a mai Róma iparnélküliségével s afféle politikai élettel, minő Párisé volt 1848-ban, és körülbelül fogalmunk lesz azon köztársasági dicsőségről, melynek leáldozásán szomorkodnak Cicero és társai duzzogó leveleikben. — Caesar nem szomorkodott, hanem segíteni igyekezett, amennyire segíteni lehetett. Róma természetesen az maradt ami volt, világváros. A kísérlet, azt ismét sajátlag itáliai jellemű várossá tenni, nemcsak kivihetetlen lett volna, de nem is illett volna Caesar tervébe. Valamint Sándor a maga görög-keleti birodalma számára hozzá illő fővárost talált a hellen-

Caesar eljárása a főváros viszonyaira nézve.

zsidó-egyiptomi és mindenekfelett kosmopolitikus Alexandreiában, azonképen kellett az új római-hellén világbirodalom fővárosának is, mely a kelet és nyugat közt középponton feküdt, nem itáliai községnek, hanem sok nemzetek elnemzetlenedett fővárosának lennie. Ezért tűrte meg Caesar Jovis atyáé mellett az újonnan letelepített egyiptomi istenek tiszteletét, s ezért engedte meg még a zsidóknak is, hogy sajátságos, idegenszerű istentiszteletöket még a birodalom fővárosában is gyakorolhassák. Bármily siváran tarka vegyületben folyt össze Rómában az élősdi, főkép hellen-keleti lakosság, Caesar sehol sem lépett gátlólag terjeszkedése útjába; és jellemző, hogy az általa adott fővárosi ünnepeken nemcsak latin és görög, hanem más, alkalmasint phoenikiai, héber, syriai vagy spanyol nyelveken is adatott elő színdarabokat. — Míg azonban Caesar a főváros alapjellegét teljes öntudattal olyanúl fogadta el, aminőnek találta, mégis erélyesen igyekezett siralmas és szégyenletes viszonyain javítani. Fájdalom, épen a fő bajokat lehetett legkevésbbé orvosolni. A rabszolgaságot, mely annyi országos csapást vont maga után, Caesar el nem törölhette; függőben kell hagynunk a kérdést, ha valjon később megkísértette volna-e a rabszolga-lakosságot a fővárosban legalább csökkenteni, amint ezt egy más téren megcselekedte. Ép oly kevéssé teremthetett a fővárosban ipart a semmiből; óriási építkezései azonban némileg enyhítették a benne uralkodó keresethiányt, és bár gyönge, de becsületes keresetforrást nyitottak meg a proletárság előtt. Ellenben erélyesen törekedett a szabad proletárság tömegének csökkentésére. Azoknak szakadatlan bevándorlását, kiket a gabnakiosztás csalt Rómába, midőn ezt egy meghatározott számra korlátolt szegények ellátásává alakította

A proletárság csökkentése.

át, ha nem is akasztotta meg teljesen*), de legalább lényegesen leszállította. A meglevő proletárság sorait egyfelől a törvényszékek ritkították meg, melyeknek meghagyatott, hogy kérlelhetlen szigorral lépjenek fel a csőcselék ellen, másfelől a nagy mérvben űzött tengerentúli telepítés; azon 80,000 gyarmatosnak, kit Caesar uralkodásának rövid ideje alatt a tengeren átküldött, igen nagy részét kétségkívül a fővárosi lakosság alsóbb rétegeiből vette, amint például a korinthi települők legnagyobb részét szabadon-bocsátottak képezték. De többnek is kellett ennek lennie pusztán mulandó rendszabálynál; Caesarnak, ki mint minden más értelmes ember, meg volt róla győződve, hogy a proletárság nyomorán valóban csak egy jól szabályozott telepítési rendszer segíthet, s ki a birodalom viszonyai folytán azon helyzetben volt, hogy azt szinte határtalan terjedelemben megvalósíthassa, kétségkívül szándéka volt a gyarmatosítást rendszeresen folytatni, s a folyton megújuló bajnak benne állandó levezető csatornát teremteni. Továbbá intézkedéseket tett, melyekkel a legfontosabb élelmi szerek árai túlságos ingadozásának a főváros piacain határt szabott. Az állam újonnan szervezett és szabadelvűen kezelt pénzügyei megadták e célra a szükséges eszközöket, és két újonnan kinevezett hivatalnok, a gabnaaedilek, a fővárosi szállítók és vásártér feletti különös felügyelettel bízatott meg. A clubüzelmeknek jobban, mint tiltó törvények képesek lettek volna, elejét vette a módosított alkotmány, mi-

A clubok korlátozása.

*) Nem érdektelen tudnunk, hogy egy későbbi, de értelmes politikai író, a Sallustius neve alatt Caesarhoz intézett levelek szerzője ennek azt tanácsolja, hogy a gabnakiosztás színhelyét a fővárosból tegye át az egyes municipiumokba. A gondolat helyes; és nyilvánvalókép hasonló eszmék vezettek a Traian alatti nagyszerű municipális árvaellátás életbeléptetésére.

után a köztársasággal s a köztársasági választásokkal és törvényszékekkel együtt, a választó és bírói collegiumok megvesztegetése és megfélemlítése, egyáltaljában a söpredék minden politikai saturnáliái, magoktól véget értek. Ezenkívül a clodiusi törvény által életbe léptetett szövetkezések feloszlattattak s az összes egyesületi ügy a kormányhatóságok főfelügyelete alá rendeltetett. A régóta fennálló céhek és társulások, a zsidók vallási egyesületeik és más nyíltan megjelölt kategoriák kivételével, melyeknek úgylátszik elég volt magokat a senátusnak egyszerűen bejelenteniök, meghatározott gyülekezési idővel és állandó befizetésekkel járó maradandó társaságok alakítása engedélytől tétetett függővé, melyet az uralkodó beleegyezésének kikérése után a senátus adott. Ehez járult a szigorúbb fenyítő igazságszolgáltatás és az erélyesebben kezelt rendőrség. A törvények, nevezetesen az erőszakoskodások bűntényeire vonatkozólag, megsúlyosbíttattak s a köztársasági jognak azon oktalan tétele, mely annak, kire bűne reá bizonyíttatott, megengedte, hogy önkénytes száműzetés által a reá rótt büntetés egy része alól magát elvonhassa, érdeméhez képest eltöröltetett. — Azon részletes szabályzat, melyet Caesar a fővárosi rendőrség számára kiadott, legnagyobb részben még megvan, s belőle bárki meggyőződhetik róla, hogy az imperátor nem tartotta magához méltatlan dolognak a házbirtokosokat kötelezni, hogy az utcákat tartsák jó karban és a járdát, teljes szélességében vágott kövekkel köveztessék ki, és kellő határozmányokat szabni ki a hordszékek hordására és kocsik járására nézve, melyeknek az utcák minősége folytán a fővárosban csak este és éjjel engedtetett meg szabadon közlekedniök. A helyi rendőrség fölötti főfelügyelet, mint eddig, ezentúl is leginkább a négy aedilt illette, kik, ha már előbb nem is, legalább most oda

Utcai rendőrség.

utasíttattak, hogy egyenként a fővárosnak egy-egy határozottan körülhatárolt rendőri kerületében gyakorolják a felügyeletet. Végre a fővárosi építkezési ügy s egyáltaljában a közhasznú intézetekről való gondoskodás, mely azzal összefüggésben áll, egyszerre oly lendületet nyert Caesar által, kiben a rómainak s a szervezőnek építési szenvedélye párosult, mely nemcsak az utólsó anarchikus évek rosz gazdálkodását szégyenítette meg, hanem egyúttal mindent, amit a római aristokratia legjobb korában tett, annyira elhomályosított, amennyire Caesar lángesze elhomályosította a Marciusok és Aemiliusok becsületes törekvéseit. Caesar nem csupán építményeinek terjedelme s a rájok fordított összegek által múlta felül elődeit, hanem mindazt, amit Róma közintézeteiért tett, valóban államférfiúi és a közjót szem előtt tartó érzéke tűnteti ki minden mások hasonló művei felett. Nem templomokat és más díszépületeket emeltetett, mint utódai, hanem Róma vásárteréről, melyen a polgárság gyűlései, a főtörvényszék itélő helye, a börze és a mindennapi üzleti forgalom úgy mint a mindennapi semmittevés még mindig össze volt szorulva, legalább a gyűlések és a törvényszékek terhét levette; amazok számára új gyülekezési helyet, a Saepta Juliát a Mars mezején, ezek számára külön törvénylátó tért, a Forum Juliumot a Capitól és Palatin közt készíttetvén. Ezzel rokon szellemű azon tőle eredő intézkedés, melynek alapján a főváros fürdői évenként három millió font, jobbára Afrikából szállított olajat kaptak s ezáltal azon helyzetbe jutottak, hogy a test megkenésére szükséges olajat ingyen adhatták a fürdővendégeknek, ami a régieknek főkép fürdésen s a test kenésén alapuló diaetetikája szerint a tisztasági és egészségügyi rendőrségnek szerfelett célszerű rendszabályát képezte. E nagyszerű intézkedések azonban csak első

Fővárosi építkezés.

kezdetét tették Róma teljes átalakításának. Már elkészültek a tervek egy új tanácsház, egy új pompás bazár, egy a Pompeiuséval vetélkedő színház, egy a nemrég megsemmisült alexandreiai könyvtár mintájára felállítandó nyilvános latín és görög könyvtár — mely az első ilynemű intézet leendett Rómában — s végre egy Mars temploma számára, mely pompa és gazdagság dolgában mindent felülmúlt volna, amit a világ addig látott. Még geniálisabb volt azon terve, mely szerint a Tiberis egész alsó medrét meg akarta változtatni, s azt a mai Ponte Molletől fogva, honnan a vatikán s a Mars mezeje közt folyik Ostia felé, a vaticáni mező és a Janiculum megkerülésével a pomptinumi mocsárokon keresztül vezetni a tarracinai öbölbe. Ezen óriási terv egyfelől egy csapással kisegítette volna a fővárost az építkezési hely nagy szűkéből, miután általa a vaticáni mező, mely a Tiberis balpartjára jutott volna, a Mars mezejének helyét foglalhatta volna el, minek folytán a nagy kiterjedésű Mars mezeje köz- és magánépítkezésekre lett volna használható, másfelől a pomptinumi síkság s általjában véve a latín tengermellék lecsapoltatott s végre a főváros biztos tengeri kikötőt kapott volna, melynek hiányát oly fájdalmasan érezte. Úgy tetszett, mintha az imperátor hegyeket s folyókat ki akarna helyökből mozdítani s még magával a természettel is versenyre merne kelni. — Azonban, bármennyit nyert is Róma városa pompa és kényelem tekintetében a dolgok új rendje által, politikai fennhatóságát mégis, mint már említettük, ugyancsak ezáltal menthetlenül elvesztette. Igaz ugyan, hogy azon elv, mely szerint a római állam egy volt Róma városával, idők folytán mind természetellenesebbé és félszegebbé lett; de mégis oly bensőleg össze volt forrva a római köztársaság lényével, hogy amíg ez fennállt, meg nem bukhatott. Csak Caesar új

államában töröltetett el talán némely törvényes fictiók kivételével, tökéletesen, s a főváros közállománya jogi tekintetben egy színvonalra állíttatott minden többi municipalitással; aminthogy Caesar, ki mindenben nemcsak a dolgokat rendbe szedni, hanem azokat hivatalosan a maguk nevén megnevezni is törekedett, a maga itáliai községi szabályzatát, kétségkívül szándékosan, egyszerre bocsátotta ki a főváros és a többi városi községek számára. Hozzátehetjük, hogy Róma, épen azért, miután mint főváros nem bírt erőteljes községi életre vergődni, messze mögöttük állt a császári kor előbbi municipalitásainak. A köztársaság Rómája rablóbarlang, de egyúttal maga az állam volt; a monarchia Rómája, habár három világrész minden kincsével kezdte magát felékesíteni és aranytól és márványtól ragyogott, mégsem volt az államban egyéb, mint királyi kastély összekötve a szegények házával, vagyis: szükséges rossz.

Itália.

Míg ekként a fővárosban csak a kézzelfogható bajokon kellett nagy mérvű rendőri intézkedésekkel segíteni, sokkal több nehézséggel járó feladat volt Itália alaposan feldúlt nemzetgazdasági viszonyait helyreállítani. A főbajok e téren azok voltak, melyeket fentebb már részletesen kifejtettünk: a földmívelő lakosság elenyészése s a kereskedő osztály természetellenes túlszaporodása, melyeknek egyéb balságok beláthatatlan sora járt nyomában. Az olvasó kétségkívül emlékszik még reá, mily lábon állt az itáliai talajgazdaság. Dacára annak, hogy komolyan megkísértették a kis földbirtok megsemmisülésének elejét venni, a tulajdonképeni Itáliának, talán az Apennin s az Abruzzok völgyeinek kivételével, e korban alig volt már vidéke, melyen a parasztgazdaság lett volna a túlnyomó gazdálkodási rendszer. Ami a jószággazdaságot illeti, a fentebb vázolt Catoféle és a Varro által leírt között nem látunk lényeges különb-

Itáliai talajgazdaság.

séget; csak hogy ez utóbbin a Rómában mindinkább fokozódó nagyvárosi élet nyomai jóban és roszban egyiránt meglátszanak. „Azelőtt a csűr nagyobb volt a jószágon az úri laknál; most megfordítva szokott lenni," mond Varro. Tusculum és Tibur határában, Tarracina és Baiae partvidékein, ott hol egykor a latín és itáliai paraszt szántotta és bevetette a földet, most terméketlen pompájokban emelkedtek a római nagyok nyaralói, melyek gyakran a hozzájok tartozó kertekkel és vízvezetékekkel, az édesvízi és tengeri halak tartására és tenyésztésére szolgáló édes- és tengervízmedencékkel, a csiga- és alamár-tenyészdékkel, a nyulak, házinyulak, őzek, szarvasok és vaddisznók tenyészésére való vadaskertekkel s a madárdúcokkal, melyekben még darvakat s pávákat is tartottak, oly tért foglaltak el, melyeken egy-egy kis város megállhatott volna. De a nagyvárosi fényűzés másfelől nem egy szorgalmas embert meggazdagít és több szegénynek ád kenyeret mint az alamizsnálkodó felebaráti szeretet. A nagy urak madárházai és halastavai természetesen rendszerint igen drága kedvtöltés valának. De e gazdálkodás kül- és belterjűleg oly magas fokra fejlődött, hogy például egy galambdúc becsértéke mindenestől egészen 100,000 sesterziusig (7600 tallér) emelkedett; hogy észszerű hízlalási gazdaság keletkezett és a madárházakban nyert trágya fontossá lett a földmívelésre nézve; hogy egyetlen madárkereskedő képes volt egyszerre 5000 fenyűmadarat — mert ezeket is tudták tenyészteni, — darabját 3 denárért (21 garas), egyetlen halastó-tulajdonos pedig egyszere 2000 pettyes angolnát szolgáltatni, s hogy a Lucius Lucullus hagyatékában levő halak 40,000 sesterziusért (3050 tallér) adattak el. Könnyen felfogható, hogy aki ily körülmények közt e gazdasági ágat ügyesen és okszerűen mívelte, aránylag csekély befektetési tőkével igen nagy nyereségre

tehetett szert. Egy e korbéli kis méhész, Falerii közelében fekvő, mindössze egy holdnyi démutka-kertjében termelt mézét évenként legalább 10,000 sesterziuson (760 tallér) tudta eladni. A gyümölcstermesztők annyira mentek vetélkedésökben, hogy a márványnyal kirakott gyümölcsös kamra elegáns falusi lakokban nem ritkán egyúttal ebédlőnek volt berendezve, sőt hogy nem ritkán vásárolt díszgyümölcsöt is állítottak ki benne, saját termés gyanánt, közszemlére. E korban ültettetett el az itáliai kertekben először a kisázsiai cseresnye és más külföldi gyümölcsfák is. A zöldséges kertek, a rózsa- és ibolyaültemények Látiumban és Campániában gazdagon jövedelmeztek és a „nyalánkságok piaca“ *(forum cupedinis)* a szent út mellett, melyen gyümölcsöt, mézet s koszorúkat szoktak árulni, fontos szerepet játszott a fővárosi életben. Egyáltalján a jószággazdaság, ültetvényes gazdaság létére, gazdászati tekintetben a tökélynek bajosan utólérhető fokán állt. Rieti völgye, a fucinei tó környéke, a Liris és Volturnus melléke, sőt általjában egész Közép-Itália gazdasági tekintetben a virágzás tetőpontján álltak; az értelmes mezei gazdák még bizonyos iparnemekre is ráadták magokat, melyeket a rabszolgákkal való mezei gazdálkodással össze lehetett kapcsolni, és ahol a körülmények megengedték, korcsmákat, szövődéket s főkép téglavetőket állítottak a jószágon. Az itáliai termelők, nevezetesen a bor- és olajtermelők nem csupán az itáliai piacokat látták el e cikkekkel, hanem a tengeren túlra is nagy kiviteli kereskedést űztek velök. Egy e korbéli egyszerű szaktudományi munka Itáliát egy nagy gyümölcsös kerthez hasonlítja; s azon képek, melyeket egy egykorú költő vázol saját szülőföldéről, melyen a jól öntözött rétet, a buján termő buzásföldet s a dombon virágzó szőlőt az olajfák sötét sora veszi körül, melyben a vidék dísze, változatos

kellemében mosolyogva a legpompásabb kerteket rejti kebelében s maga tápláló fákkal van körülövezve — e leírások, nyilvánvalókép hű képei a folyton a költő szeme előtt levő vidéknek, Toscana és a Terra di lavoro legvirágzóbb pontjaira emlékeztetnek. A legelőgazdaság, mely a fentebb már kifejtett okoknál fogva főkép Itália déli és délkeleti részében mind több tért foglalt el, ugyan minden tekintetben visszalépés volt; de bizonyos fokig szintén részesült a gazdaság általános emelkedésében, amennyiben sok történt a fajok javítására nézve és például egyes tenyész-szamarak 60,000 (4600 tallér), 100,000 (7570 tall.) sőt 400,000 sesterziuson (30,000 tallér) is keltek el. Az itáliai talajgazdaság e korban, midőn az értelmiség általános fejlődése s a tőkék bőséges tömege megtermékenyítette, sokkal fényesebb eredményeket bírt felmutatni, mint minőkre a régi parasztgazdaság vezethetett volna, sőt már túl is terjeszkedett Itália határain, mert az itáliai gazdák marhatenyésztés és gabnatermelés által a tartományokban is nagy terjedelmű földeket hasznosítottak. — Hogy pedig a jószággazdaság mellett, mely természetellenes virágzásnak indult a kis parasztság romjain, mily óriási mérveket öltött a pénzgazdaság, miként özönlötték el az itáliai kereskedők a zsidókkal versenyezve a birodalom minden tartományát és védenc államát s mikép folyt össze végre minden tőke Rómában, arra nézve azok után, amiket e tárgyról már elmondtunk, elég lesz itt azon egyetlen tényre utalnunk, hogy a főváros pénzpiacán e korban a rendes kamatláb 6% volt, hogy tehát itt a pénz fél annyiba került, mint átlag egyebütt az ókorban. — Ezen, mezőgazdászati és kereskedelmi tekintetben a tőkék tömegére és az üzérkedésre alapított nemzetgazdaságnak következése a legborzasztóbb aránytalanság lett a javak felosztásában. „A millionáriusokból és

Pénzgazdaság.

Társadalmi belviszonyok.

koldusokból álló társadalom“ — ezen jól s rosszul annyiszor alkalmazott kifejezés, talán semmi államára a világnak nem illik annyira, mint Rómára a köztársaság utólsó idejében; és a rabszolga-államnak azon alapelve, miszerint a gazdag ember, ki rabszolgáinak munkája után él, szükségkép tiszteletet, a szegény, ki saját kezével keresi kenyerét, szükségkép megvetést érdemel, talán sehol sem ismertetett el oly iszonytató határozottsággal az összes köz és magán élet kétségbevonhatatlan alapelvének, mint itt.*) Valódi

*) Jellemző a következő fejtegetés Cicerónak a kötelességekről írt munkájában (I, 42): „Afelett, hogy mely ügyletek és kereseti módok tekinthetők tisztességeseknek, és melyek aljasoknak, az uralkodó vélemények általjában véve a következők. Megbélyegezvék először is azon keresetmódok, melyekben az ember a közönség gyűlöletét vonja magára, mint a vámszedőké és pénzkölcsönzőké. Tisztességtelen és aljas a bérmunkások foglalkozása is, kiknek nem szellemi, hanem testi munkája fizettetik meg; mert ezek bérökért mintegy önmagokat adják el rabszolgául. Aljasak azon zsibárusok is, kik azért vásárolnak a kereskedőtől árúcikkeket, hogy rajtok azonnal túladjanak; mert nem tudnak módnélkül való hazugság nélkül megélni és nincs becstelenebb dolog a szédelgésnél. A kézmívesek foglalkozása is kivétel nélkül aljas; mert a műhelyben az ember nem lehet gentleman. Legkevésbbé tisztességesek pedig azon mesteremberek, kik a dobzódást mozdítják elő, például, hogy Terentius (*Enuch.* 2, 2, 26) szavaival éljünk: „Hurkakészítők, sóshalárusok, szakács, baromfikereskedő, halász;“ s ezenfelül körülbelől még az illatszerkereskedők, a táncmesterek s a játszó-bódék apraja-nagyja. Azon keresetmódok azonban, melyek vagy magasabb míveltséget előfeltételeznek vagy nagyobb hasznot hajtanak, mint a gyógyászat, az építészet, tisztességes tárgyak tanítása, tisztességesek azokra nézve, kiknek rangjukhoz illenek. A kereskedés azonban, ha kiskereskedés, aljas; a nagykereskedő, ki nagy tömegben hozza be az árúcikkeket a legkülönfélébb országokból és azokat számosaknak minden szédelgés nélkül eladja, természetesen nem érdemel valami nagy megrovást; sőt ha megúnva a nyerészkedést, vagy inkább, beérve a szerzett nyereséggel, mint azelőtt gyak-

középosztály a szó mai értelmében nem létezett, amint teljesen kifejlődött rabszolgatartó államban nem is létezhetik; azon osztály, mely mintegy jó középosztálynak látszik lenni és bizonyos értelemben az is, azon gazdag üzletemberekből és földbirtokosokból áll, kik elég míveletlenek vagy talán elég okosak arra, hogy tevékenységök körével beérjék és a közélettől távol tartsák magokat. Az üzletemberek világában, melyben a nagyszámú szabadon bocsátottakat és más jöttmenteket rendszerint elragadta a szédelgés azon neme, mely az urat akarja adni, nem nagy számmal akadtak ily okos emberek: e fajnak díszpéldánya az ezen korból származó iratokban sokat emlegetett Titus Pomponius Atticus. Részben Itáliában és Epirusban űzött nagy jószággazdaságából, részben egész Itáliára, Görögországra, Makedoniára, Kis-Ázsiára kiterjeszkedő pénzüzletéből óriási vagyonra tett szert, emellett azonban minden tekintetben megmaradt egyszerű üzletembernek, nem csábíttatta magát sem hivatalért való pályázásra, sőt még az állammal való űzérkedésre sem, és egyiránt távol állva e kor fösvénységétől és sivár és terhes fényűzésétől — asztala például

---

ran a tengerről a kikötőbe, azonképen végre magából a kikötőből földbirtokhoz jut, akkor jó lélekkel meg is dicsérhetjük. De a kereset minden módja közt nincs jobb, hasznosabb, örvendetesebb s a szabad emberhez illőbb a földbirtokosságnál.“ — Eszerint szigorúan véve a dolgot, a tisztességes embernek földbirtokosnak kell lennie; a kereskedés csak úgy kap nála kegyelmet, ha csupán eszközül szolgál a végcélra, a tudományt, mint életpályát pedig csak a görögöknek és az uralkodó osztályokhoz nem tartozó rómaiaknak bocsátja meg, kik, az igaz, ez áron a maguk személye számára bizonyos türelmet vásárolhatnak az előkelő körökben. A teljesen kifejlődött ültetvényes aristokratia áll e sorokban előttünk, nagy adag kereskedői üzérkedésével és kis adag általános míveltségével.

naponként 100 sesterziusba (7½ tallér) került — beérte a maga kényelmes életmódjával, mely a falusi és városi élet kellemeit, a Róma és Görögország legjobb társaságával való érintkezésnek örömét s az irodalom és művészet minden élvezetét egyesítette magában. Többen és különb emberek voltak a régi szabású itáliai földbirtokosok. Az e korbéli
81. irodalom Sextus Roscius leírásában, ki a 673-ki proscriptiók alkalmával meggyilkoltatott, képét nyujtja egy ily vidéki nemesnek *(pater familias rusticanus)*; hat millió sesterziusra (457,000 tallér) becsült vagyona leginkább tizenhárom mezei jószágába volt fektetve; gazdaságát maga vezeti észszerűen és szenvedélylyel, a fővárosba ritkán megy vagy soha, s ha mégis beléje vetődik, ép úgy elüt a maga faragatlan modorával a finom senátortól, mint mezei rabszolgáinak teméntelen hada az ékeskedő fővárosi cselédségtől. E földbirtokosok és a leginkább általok fenntartott „Mezei városok" *(municipia rusticana)* jobban megtartották az ősök szigorúságát és erkölcseit, tiszta és nemes nyelvökkel együtt, mint a világpolgári míveltségű nemesség és a mindenütt és sehol sem otthon levő kereskedők. A földbirtokosok osztálya a nemzet magvának tekintetik; az űzérkedő, ha vagyont szerzett magának s a felsőbb osztályokba akar jutni, földbirtokot vásárol s igyekezete ezentúl arra van fordítva, hogy, ha magából nem is lesz többé squire, legalább fiát azzá nevelje. Ahol a politikában népies mozgalom kezdődik s ahol az irodalom terén zöld csemete terem, ott a földbirtokos osztálynak találunk nyomára: belőle vonta az új monarchia elleni hazafias ellenzék legjobb erejét; belőle valók voltak Varro, Lucretius, Catullus; s e földbirtokosi élet viszonylagos frissesége talán sehol sem nyilatkozik jellemzőbben, mint Ciceronak a törvényekről írt munkája második könyve előtt álló arpii bevezetésben, mely zöld

oázként mosolyog felénk az ép oly üres mint szapora író munkáinak irtózatos pusztaságából. — A mívelt kereskedők és a derék földbirtokosok osztályát azonban elnyomja és háttérbe szorítja a társadalom két hangadó osztálya: a koldús csőcselék és a tulajdonképeni előkelő társaság. Nincsenek statistikai adataink, melyek alapján a szegénység s gazdagság viszonylagos mértékét e korra nézve határozottan megállapíthatnók; de szabad lesz e helytt ismét azon nyilatkozatra hivatkoznunk, melyet vagy ötven évvel előbb tett egy római államférfi, hogy t. i. a római polgárság kebelében nincs 2000 család, mely szilárd alapokon nyugvó gazdagsággal bírna. A polgárság azóta más lett; azonban számos nyoma van annak, hogy a szegények és gazdagok közti rossz arány legalább ugyanaz maradt. A tömeg növekvő elszegényedése rikító módon nyilatkozik azok nagy számában, kik a gabnakiosztásban részesültek s kik a seregbe beálltak; a gazdagság megfelelő növekedése mellett nyíltan tanúskodik e nemzedéknek egy írója, midőn a máriusi kor viszonyairól szóltában a 2 millió sesterziusnyi (152,000 tallér) vagyonról azt mondja, hogy az „az akkori viszonyok közt gazdagság volt;“ s erre mutatnak azon adatok is, melyeket egyes emberek vagyonáról bírunk. A dúsgazdag Lucius Domitius Ahenobarbus húszezer katonának fejenként 4 hold földet igért saját birtokából; Pompeius vagyona 70 mill. sesterziusra (5.300,000 tallér), a színész Aesopusé 20 millióra (1.520,000 tallér) rúgott; Marcus Crassusnak, a gazdagok leggazdagabbikának pályája kezdetén 7 (530,000 tallér), annak végén, miután már óriási összegeket osztott ki a nép közt, 170 mill. sesterziusa volt (13 mill. tall.). E nagy szegénység és nagy gazdagság mindkét részen külsőleg különböző, de lényegében egynemű gazdászati és erkölcsi ziláltságra vezetett. Midőn a szegény embert csak

A hadsereg.

az államköltségen való támogatás volt képes az éhhalál ellen biztosítani, e koldúsnyomornak, mely a dolgok viszonhatásában másfelől ismét ok gyanánt szerepelt, szükséges következése az lett, hogy a koldus-lomhaságnak és a koldus jóllakásnak karjaiba vetette magát. A római plebeius munka helyett inkább a színházban tátotta száját; a lebujoknak és bordélyházaknak oly nagy közönségök volt, hogy a demagogok legtöbbre mehettek, ha az efféle intézetek tulajdonosait bírták érdekeikhez láncolni. A vivójátékok, a legmélyebb demoralisátió nyilatkozásai és terjesztői az ókorban, a virágzás oly fokán álltak, hogy programmjoknak eladása jövedelmező üzletté lett, s e korban még azon irtózatos újításon mentek keresztül, mely szerint a legyőzöttnek élete vagy halála fölött nem a párbaj törvényei vagy a győző önkénye, hanem a néző közönség szeszélye határozott, melynek intésére a győztes legyőzött ellenfelét vagy megkímélte vagy keresztül szúrta. A vívás mesterségének becse annyira növekedett, vagy pedig a szabadságé annyira süllyedt, hogy a rettenthetlenség s a versenyvágy, melyet hiába keresünk e kor csatatérein, általános volt az arena küzdői közt, s ha a párbaj törvénye úgy hozta magával, minden gladiátor szó és mozdulat nélkül keresztül hagyta magát szúrni, sőt hogy nem ritkán szabad emberek is eladták magokat élelmezés és bér fejében vívókul a vállalkozóknak. Az ötödik század plebejusai is nyomorogtak és éheztek, de szabadságukat árúba nem bocsátották; s még kevésbbé adták volna magokat ama kor ügyvédei arra, hogy az ily vívószolgának ép oly erkölcstelen mint jogellenes szerződését, melyben kötelezte magát hogy „ellenkezés nélkül kész magát bilincsbe veretni, megkorbácsoltatni, megégettetni vagy megöletni, ha az intézet törvényei megkívánják," nyomorult jogi álutakon megállhatónak sőt kereset alapjául

szolgálónak hirdessék. — Az előkelő körökben ilyesmi ugyan nem fordult elő; de azért alapjokban tekintve ezek sem voltak mások, legkevésbbé pedig jobbak. A semmittevésben az aristokrata bátran versenyre kelhetett a proletárral; mialatt ez a kövezeten hentergett, amaz délig nyujtózott párnái között. A pazarlás e körökben ép oly mértéktelen mint ízléstelen módon uralkodott. Rávetette magát a politikára úgy mint a színházra, természetesen mindkettőnek vesztére: hihetetlen összegeken vásárolták meg a consuli hivatalt — 700 nyarán csupán az első szavazatosztály 10 54.
millió sesterziussal (760,000 tallér) fizettetett meg — s a díszitmények őrült fényűzése a mívelt embernek minden örömét megrontotta a színházban. A házbérek Rómában úgy látszik átlag négy akkorák voltak, mint a vidéki városokban, egy római házat egyszer 15 mill. sesterziusért (1.150,000 tallér) adtak el. Marcus Lepidus (consul (676) 78.
háza, mely Sulla halálakor a legszebb volt Rómában, egy emberkorral utóbb már a századik helyet sem foglalta el a római paloták rangfokozatában. A falusi lakokkal űzött pazarlást már említettük; úgy látjuk, hogy egy ilyen ház, melyet főkép halastava tett becsessé, 4 millió sesterziuson (300,000 tallér) kelt el; s az egészen előkelő embernek most már legalább két falusi lakkal kellett bírnia, egygyel a sabin vagy albai hegyek közt a főváros közelében s egy másodikkal közel a campániai fürdőkhöz, s ezenfelül lehetőleg még egy kerttel közvetlenül Róma valamelyik kapuja előtt. E nyaraló palotáknál még oktalanabb fényüzés voltak a sírpaloták, melyek közől egyesek még ma is bizonyítják, mily égbenyuló kőrakásra volt a gazdag rómainak szüksége, hogy rangjához illő módon térhessen a másvilágra. Ló- és kutyakedvellőkben sem volt hiány; egy díszlóért 24,000 sesterziust (1830 tallért) adni nem volt szokatlan dolog.

Raffinírt fényűzés tárgyát képezték a fínom fából készült butorok — egy afrikai cyprusfából készült asztalért 1 mill. sesterziust (76,000 tallért) fizettek; — a bíborszövetekből vagy átlátszó gazeból készült ruhák, valamint a tükör előtt ékesen elrendezett ráncok — a szónok Hortensius egy társát állítólag injuria miatt bevádolta, amiért a tolakodásban öltönyét összegyűrte —; a drága kövek és gyöngyök, melyek először e korban foglalták el a régi, végtelenül szebb és művészibb arany ékszerek helyét: az pedig már tökéletes barbárság volt, midőn Pompeiusnak Mithridates felett tartott diadalmenete alkalmával a győző arcképe egészen gyöngyökből kirakva jelent meg, s midőn az étteremben a pamlagokat ezüsttel verték ki, sőt még a konyhaedényeket is ezüstből készíttették. Ide tartozik e kor gyüjtőinek azon szokása is, hogy a régi ezüstkelyhekből a művészetileg készült medaillonokat kitördelték s arany edényekbe foglaltatták. Az utazás is tárgyául szolgált a fényüzésnek. „A helytartó, midőn utazott — beszéli Cicero egy siciliai helytartóról — amit természetesen télen nem, hanem csak tavasz kezdetén, nem a naptár szerint, hanem a rózsa virágzási idejének kezdetén cselekedett, a bithyniai királyok szokása szerint nyolc ember által vitette magát gyaloghintón, maltai gazeból készült és rózsalevelekkel megtöltött párnán ülve, egy koszorúval fején, egy másodikkal nyaka körül, fínom vászonból készült, apró lukacsokkal ellátott s rózsákkal megtömött illatszerzsákocskát tartva orra alá; és igy vitette magát egészen hálószábájáig.“ De a fényűzés minden neme közt legbujább virágzásban állt a legnyersebb valamennyi közől, az asztali fényűzés. A nyaralók egész berendezése s az egész nyaralói élet végelemzésben csak az evésre ment ki; nem csak külön ebédlőket tartottak nyárára és télire, hanem a képcsarnokban, a gyümölcsös kamrában

Asztali fényüzés.

a madárházban vagy a vadaskertben összerótt emelvényen is ebédeltek, melyet azután, ha a megrendelt „Orpheus“ szinpadi ruházatában megjelenvén megfújta a tust, az e célra betanított őzek és vadkanok körülrajongtak. Igy gondoskodtak a díszletről, de azért a valóságról sem feledkeztek meg. Nem csak a szakács volt graduált gastronom, hanem gyakran maga az úr csapott fel szakácsainak tanítójává. A pecsenyét a tengeri halak s az osztriga már régóta háttérbe szorították; most az itáliai édesvízi halak már végkép száműzve voltak az előkelő asztalról s az itáliai csemegék és borok már majdnem aljas dolognak tekintettek. Most már az itáliai falernii boron kívül még a népünnepeken is háromféle külföldi bort — siciliait, lesbosit, chiosit — osztogattak, míg egy emberkorral előbb a nagy lakomákon is beérték egyféle görög borral; a szónok Hortensius pincéjében 10,000 korsó (korsaját 33 berlini negyeddel számítva) idegen bort találtak készletben. Nem volt csuda, hogy az itáliai bortermelők panaszkodni kezdtek a görög szigeti borok concurrentiája miatt. Nincs természettudós, ki buzgóbban kutathatná ki a földet és a tengert, új állatokat és növényeket keresve, mint ahogy e kor evő művészei tették új cikkeket keresendők a konyha számára.*) Ha aztán

*) Még megvan (Macrob. 3, 13) azon lakoma étlapja, melyet Mucius Lentulus Niger 691 előtt pontifexségébe lépésekor adott, s melyen a pontifexek — köztök Caesar —, Vesta szűzei és nehány más pap és közel rokon hölgy volt jelen. A lakomát megelőzőleg felhordattak: tengeri sül; friss osztriga, amennyi kinek-kinek tetszett; káma; gerinc-csiga; fenyűmadár spárgával; hizlalt csirke; osztriga- és kagyló-pástétom; fekete és fehér tengeri makk, még egyszer gerinccsiga; glykymariskagyló; csalánkagyló; fügemadár; őzborda; sertésborda; lisztbe rántott baromfi; s kétféle bíborkagyló. Maga a lakoma a következő fogásokból állt: sertésmell; sertésfej; halpástétom; sertéspástétom; kacsa; főtt makkréce; nyúl; sült szárnyas; sütemény liszt- 63.

a vendég, az elébe rakott zagyvalék következményei elől menekülendő, ebéd után hánytatót vett be, az többé senkinek sem tűnt fel. A dőzsölés minden neme oly rendszeresen s oly pedánsan űzetett, hogy még tanárai is akadtak, kik abból éltek, hogy az előkelő ifjakat elméletileg és gyakorlatilag beavatták a kicsapongás minden nemébe. Felesleges volna még több időt töltenünk a legegyhangúbb tarkaság e sivár látványa előtt; annál inkább, miután a rómaiak még e téren sem követelhetik magoknak az eredetiség érdemét, hanem mindössze csak a hellen-keleti fényűzést utánozták még mértéktelenebb és szellemtelenebb módon. Plutos azonban ép úgy elnyeli saját gyermekeit, mint Kronos; az előkelő vágyakodások mindezen, többnyire haszontalan tárgyai utáni versengés az árakat oly magasra csigázta, hogy azok kezében, kik az árral úsztak, rövid idő alatt a legóriásibb vagyon is semmivé lett s azok is, kik csak a legszükségesebbekben követték tisztesség kedveéért az adott példát, gyors enyészetnek látták indulni öröklött és szilárdan álló jólétöket. A consulságért való pályázás például a tekintélyes családokra nézve a romlás rendes országútjává lett; s majdnem ugyanez áll a játékokról, a nagy építkezésekről s a többi vidám, de drága mulatságokról. E kor fejedelmi gazdagságát csak még fejedelmibb eladósodása múlja felül: Caesar 692 körül, acti-

Eladósodás.

62.

---

lángból; pontusi sütemény. Ezek azon testületi lakomák, melyekről Varro (*de r. r.* 3, 2, 16) azt mondja, hogy minden nyalánkságot megdrágítanak. Ugyanez egyik satyrájában a külföldi nyalánkságok közől a következőket sorolja fel, mint legnevezetesebbeket: samosi páva, phrygiai császármadár, melosi daru, ambrakiai gödölye, kalchedoni tinnhal, ángolna a gadesi tengerszorosból, persinusi szamárhal (? a tőkehaj egy neme), tarenti osztriga és kagyló, rhodosi tok (?), kilikiai szarushal (?), thasosi dió, egyiptomi datolya, spanyol makk.

váinak leszámítása után 25 millió sesterziussal (1.900,000 tallér) tartozott, Marcus Antoniusnak huszonnégy éves korában 6 millió (460,000 tallér), tizennégy évvel utóbb 40 millió (3 mill. tallér), Curiónak 60 millió (4½ mill. tallér), Milónak pedig 70 millió sesterzius (5½ millió tallér) adóssága volt. Mennyire pusztán a hitelen alapult a római előkelő világ ezen fényűzése, kitetszik azon tényből, miszerint a különféle, consulságra pályázók által felvett kölcsönök egy ízben Rómában a kamatlábat 4%-ról egyszerre nyolcra rugtatták fel. Az adós, ahelyett hogy idejekorán csődöt mondana vagy legalább liquidatióra bocsátaná ügyeit, ami viszonyait legalább tisztába hozta volna, fizetésképtelenségének kijelentését rendszerint halogatta ameddig csak lehetett; ahelyett hogy vagyonát, főkép pedig fekvő javait eladná, folytatta a kölcsönzést és tovább adta a nagyurat, mígnem végre a válság annál erősebben kiütött és oly csődök következtek be, minő például Milóé vala, melybena hitelezők liquidált követeléseikből valamivel többet kaptak 4%-nál. A meggazdagodás és tönkrejutás ez őrületesen gyors forgandóságából s a rendszeresen űzött szédelgésből hasznot természetesen csak a hidegvérű bankár vont, ki tudta, mikor adjon és mikor ne adjon valakinek kölcsön. Ez úton tehát a hitelviszonyok ismét majdnem ugyanazon pontra jutottak, amelyen az ötödik század társadalmi válságának leggonoszabb idején álltak: a föld névszerinti birtokosai úgyszólván csak hitelezőik kisbirtokosai voltak, az adósok vagy szolgailag hódoltak hitelezőiknek annyira, hogy az apróbb emberek, mint a szabadonbocsátottak, hitelezőik kíséretében jelentek meg, az előkelőbbek pedig még magában a senátusban is hitelezőjök intéséhez képest beszéltek és szavaztak, vagy pedig készen álltak magának a tulajdonnak háborút izenni és hitelezőiket vagy fenyegetések által terrorisálni, vagy

épen összeesküvések és polgárháború által rázni le nyakukról. E viszonyokon alapult Caesar hatalma; belőlök támadtak azon zendülések, melyeknek jelszava „a szabad folium“ volt, Cinnáé és még határozottabban Catilináé, Caeliusé, Dolabelláé, melyek mindenben hasonlítottak a birtokosok és birtoktalanok azon küzdelmeihez, melyek egy századdal előbb a hellen világot nyugtalanították. A dolgok természete hozta magával, hogy ennyire aláásott gazdászati viszonyok mellett minden pénzügyi vagy politikai válságnak a legirtóztatóbb zavarra kellett vezetnie; s alig szükség említenünk, hogy a válság rendes ismertető jelei: a tőke eltünése, a földbirtok rögtönös elértéktelenedése, temérdek csőd és általános fizetésképtelenség, valamint a mithridatesi és a szövetségesek elleni háborúban, azonképen most a polgárháború alatt is megjelentek. — Magától értetik, hogy az erkölcsösség s a családi élet ily viszonyok közt a társadalom minden rétegében elavult dologgá váltak. A szegénység már nemcsak a legnagyobb, hanem az egyetlen bűn és gyalázat volt: pénzért eladta az államférfi az államot, a polgár szabadságát; eladók voltak a tiszti állomások úgy mint az esküdtek szavazatai; pénzért az előkelő hölgy ép úgy odaadta magát mint a közönséges rima; az okmányhamisítás és hamis eskü annyira mindennapi dologgá váltak, hogy egy e korbéli népköltő az esküt „adósságtapasznak“ nevezi. Már nem tudta senki, mi a becsület; aki nem hagyta magát megvesztegettetni, azt az illető már nem becsületes embernek, hanem személyes ellenségének tekintette. Az összes bűnügyi statistika bárhol és bármikor alig lesz képes párját felmutatni azon mindenféle, irtóztató és természetellenes gaztettek ijesztő képének, melyet Aulus Cluentius pöre tár szemünk elé egy itáliai földmívelő város legtekintélyesebb családai egyikének kebelében.

Erkölcstelenség.

— Amint azonban az iszap mind mérgesebb minőségben és mind feneketlenebbül gyűlt össze a népélet legbensö mélyében, azon módon lepte el a finom szokások s az általános barátság külső máza mind simábban és hazugabban a társadalmi élet felszínét. Boldog boldogtalan látogatta egymást, úgy hogy az előkelő házakban már szükségessé válik a reggelenként udvarlásra jövőket bizonyos, az úr vagy akár alkalmilag a komornyik által megállapított sorrendben bocsátani be, s már csak a nevezetesebbeknek adni külön kihallgatást, a többiek látogatását pedig vagy csoportonként vagy végül tömegesen intézni el, mely osztályozást először állítólag Gaius Gracchus, e téren is elő hirnöke az új monarchiának, hozta volna divatba. Az udvariasságból való levelezés ép oly nagy mérveket öltött, mint az udvariasságból való látogatás; oly emberek közt, kik sem személyes sem üzleti viszonyban nem állnak egymással, szakadatlanul foly még a tengereken keresztül is a „baráti“ levelezés, míg megfordítva tulajdonképeni és formaszerinti üzleti levelek már csak valamely testülethez intéztetnek. Az ebédre való meghivás, a szokásos újévi ajándékok s a házi ünnepélyek szintén levetkezik eredeti jellegöket és szinte nyilvános ünnepélyekké válnak; sőt még maga a halál sem menti fel az embert többé a hozzá „közelállók“ nagy tömege iránt köteles tekintetek alól: a római, ha tisztességes módon akar meghalni, köteles ezek mindenikének legalább emléket hagyni. A tulajdonképeni benső családi és baráti összetartás, úgy mint a mai börzevilág bizonyos köreiből, az akkori Rómából is oly gyökeresen kiveszett, hogy annak tartalmukat vesztett formáival és rongyaival már csak az üzletemberek és ismerősök közti érintkezés cicomázhatta fel magát, s azután a valódi barátság helyét a „barátság“ azon kisértő szelleme foglal-

Barátság.

hatta el, mely nem utólsó helyen áll az alvilág azon különféle szellemeinek sorában, melyek e kor kiátkozásai és polgárháborúi felett lebegnek. — E kor csillogó hanyatlásának szintoly jellemző vonása a nők emancipátiója. Gazdászati tekintetben a nők már rég önállóságra vergődtek; a mostani korszakban már tulajdon nőügyvédekkel találkozunk, kik egyedül álló gazdag hölgyeknek vagyonuk igazgatásában és pöreik vezetésében szolgálatkészen kezökre járnak, ügy- és jogismereteik által imponálnak nekik s ezzel busásabb borravalókat és örökrészeket csalnak ki magoknak, mint a börze többi járdataposói. De a nők nemcsak apjok vagy férjök anyagi gyámsága alól érezték felmentetteknek magokat. A szerelmi kalandok minden faja napirenden volt. E kor ballettáncosnői *(mimae)* keresetmódjaik sokfélesége és a bennök kifejtett mesteri ügyesség dolgában bátran kiállhatják a versenyt a maiakkal; primadonnáik, mint Cytheris és mások, még a történelem lapjait is bemocskolták. De ezeknek mintegy engedélyezett iparában nagy kárt tett az aristokratia hölgyeinek szabad művészete. A szerelmi viszonyok a legelőkelőbb házakban is oly közönséges dologgá lettek, hogy már csak valami rendkívüli botrány volt képes azokat különös mendemonda tárgyává tenni; a törvényes fellépés pedig ily esetekben már egyenesen nevetségesnek tartatott. Oly páratlan botrány, minőt Publius Clodius 693-ban a főpontifex házában az asszonyi ünnep alkalmával követett el, dacára annak, hogy százszorta gonoszabb volt oly kihágásoknál, melyekre félszázad előtt még egy csomó halálos ítélet mondatott ki, majdnem vizsgálat nélkül és teljesen büntetlen maradt. A fürdő idénynek — aprilisban, midőn az államügyek szüneteltek s az előkelő világ Baiaebe és Puteoliba özönlött, — főérdekét a megengedett és meg nem engedett szerelmi viszonyok ké-

A nők.

61.

pezték, melyek a zenével, énekkel és a csónakon vagy parton elköltött finom reggelivel együtt a gondolázást megfűszerezték. Itt a nők korlátlanul uralkodtak; de azért korántsem érték be e saját birodalmukkal, mely őket jog szerint megillette, hanem politizáltak, megjelentek a pártértekezleteken és pénzökkel s ármányaikkal részt vettek a coteriák sivár üzelmeiben. Aki e nőpolitikusokat Scipio és Cato után az emelvényen mozogni s mellettök a fiatal dandyt látta, amint sima állával, vékony hangjával és tipegő járásával, fején s mellén kendővel, kézelős ingben és női sandálokban majmolta a demimondeot — visszariadhatott azon természetellenes világtól, melyben, úgylátszott, mintha a két nem szerepet akarna cserélni. Mily fogalmak uralkodtak ezen aristokratia köreiben a házassági elválásról, megitélhetjük legjobb és legerkölcsösebb tagjának Marcus Catonak eljárásából, ki egy házasodni akaró barátjának kérésére minden nehézség nélkül elválasztatta magát nejétől, s e barátjának halála után ugyane nőt másodszor is elvette. A nőtlenség és gyermektelenség főkép a felső osztályokban mind jobban elharapódzott. Míg e körök a házasságot már régóta tehernek tekintették, melynek viselésére az ember legfeljebb csak a közjó érdekében vállalkozik, most már, és pedig még Catonál és elvtársainál is azon elvvel találkozunk, melyből egy századdal előbb Polybios Hellas hanyatlását származtatta: miszerint polgári kötelesség a nagy vagyont összetartani s ennélfogva nem sok gyermeket nemzeni. — Hol volt azon kor, melyben a római a „gyermeknemző“ *(proletarius)* melléknévben megtisztelést látott! — E társadalmi viszonyok következtében a latin törzs Itáliában ijesztő módon fogyni kezdett s a szép vidékeket az élődi bevándorlás vagy sivatag pusztaság lepte el. Itália lakosságának tetemes része a külföldre özönlött. Már a ké-

Itália elnéptelenedése.

pesség és munkaerő azon összege is, melyet a földközi tenger egész környékén szükséges itáliai őrségek kiállítása vett igénybe, meghaladta a félsziget erejét, főkép miután az ekként a külföldre küldött elemek nagy része a nemzetre nézve örökre elveszett. Mert minél inkább növekedett a római község egy sok nemzetet magába foglaló birodalommá, annál inkább elszokott az uralkodó aristokratia attól, hogy Itáliát tekintse kizárólag hazájának; a hadi szolgálatra besorozott vagy toborzott legénységnek tekintélyes része pedig a folytonos harcokban, nevezetesen a véres polgárháborúban elveszett, más részét pedig a hosszú, néha egy egész emberkorra kiterjedő szolgálati idő teljesen elidegenítette szülőföldétől. Valamint a közszolgálat, úgy az üzérkedés a földbirtokosok egy részét s majdnem az egész kereskedő osztályt életfogytiglan vagy legalább hosszú időre szintén távol tartotta az országtól, és főkép ez utóbbit a kereskedelmi utazások demoralisáló foglalkozása által egyáltaljában elszoktatta a szülőföldjén való polgári életmódtól valamint a családi élet örömeitől. Kárpótlásul e veszteségekért Itália egyfelől a rabszolgák és szabadonbocsátottak proletárhadát, másfelől a Kis-Ázsiából, Syriából és Egyiptomból beözönlő mesterembereket és kufárokat kapta, kik leginkább a fővárosban, és meginkább Ostia, Puteoli, Brundisium kikötő városokban elszaporodtak. De Itália legnagyobb és legfontosabb része még ily tisztátalan elemeket sem kapott kárpótlásul az elvesztett tiszta elemekért, s ebben a lakosság száma szemmellátható lag fogyott. Leginkább állt ez a legelővidékekről, amint hogy például a marhatenyésztés paradicsomát, Apuliát a kortársak Itália legnéptelenebb részének mondják, és Róma környékéről, hol a Campagna a hanyatlásnak induló földmivelés és az elhatalmaskodó rosz levegő folytonos kölcsönös egymásra ha-

tása alatt mindinkább pusztulásnak eredt. Labici, Gabii, Bovillae, egykor nyájas falusi városok, annyira hanyatlottak, hogy nagy bajba került számukra képviselőket találni a latin ünnep alkalmára. Tusculum, habár még mindig Latium legtekintélyesebb községeinek egyike, már alig állt többől nehány előkelő családnál, mely a fővárosban élt, de tusculumi illetőségi jogát megtartotta, és a szavazatra jogosított polgárok száma tekintetében messze mögöttük állt még belső Italia apró községeinek is. A fegyverfogható katonaság törzse e vidéken, mely egykor főforrását képezte Róma haderejének, oly tökéletesen elenyészett, hogy e korban a rómaiak a krónikának az aequusokkal és volskokkal vitt háborúkról szóló, s a jelen viszonyok közt mesésen hangzó jelentéseit bámulattal és talán irtózattal olvasták. Nem mindenütt álltak ily rosszul a dolgok, nevezetesen nem Közép-Itália többi részeiben és Campániában; de ennek dacára, mint Varro panaszolja „Itália hajdan népes városai el voltak pusztulva" egytől-egyig. — Itália az oligarchia uralkodása alatt ijesztő látványt nyujt. A koldusok és a gazdagok osztálya közti vésztertes ellentétet nem közvetíti, nem enyhíti semmi. Minél világosabban és kínosabban érezte ezt mindkét fél, minél szédületesebb fokra hágott a gazdagság és minél mélyebbé lett a szegénység tátongó örvénye, annál gyakrabban kaptak fel az üzérkedés és szerencsejáték e forgandó világában egyesek a magasba, hogy onnan ismét a mélységbe bukjanak. Minél nagyobb volt külsőleg a szakadás e két világ között, annál tökéletesebben egyesültek azok a családi élet megsemmisitésében, mely pedig minden nemzetiségnek magvát és forrását képezi, a rényheségben s dőzsölésben, a szédelgő gazdálkodásban, a férfiatlan függőségben, ugyanazon corruptióban, melynek csak árszabása volt kétféle, a gonosztevői elerkölcstelene-

Itália az oligarchia alatt.

désben, s a vágyban: hadat izenni a tulajdonnak. A gazdagság s a nyomor szövetkezve űzik ki Itáliából az itáliaiakat és lepik el részben rabszolgák rajaival, részben ijesztő csenddel a félszigetet. A kép irtóztató de nem meglepő: a tőkepénzesek uralkodása, ahol rabszolgatartó államban teljesen kifejlődött, mindenütt egyforma pusztítást vitt végbe isten szép világában. Valamint a folyók vize különböző színt játszik, de a cloaka mindenütt egyenlőnek tűnik fel, azonképen hasonlít Cicero korának Itáliája is Polybios Görögországához s még inkább a Hannibál korabéli Karthágóhoz, hol a mindenhatóan uralkodó tőke ugyanily módon tönkre tette a középosztályt; a kereskedést és jószággazdaságot a virágzás legmagasabb fokára emelte, s végül a nemzetnek szemfényvesztő mázzal bevont erkölcsi és politikai rothadására vezetett. Mindaz, amit a tőke a mai világban vétkezett a nemzetek és a civilisátió ellen, annyira eltörpül a régi tőkepénzes-államok borzalmaival szemben, amennyivel fölötte áll a szabad ember, legyen bármily szegény, a rabszolgának; és csak ha egyszer az Éjszak-Amerikában elvetett vészes mag kikel, fog a világ ismét ilynemű gyümölcsöket arathatni.

Caesar reformjai.

E bajok, melyekben Itália nemzetgazdasága sínlődött, lényök legmélyében gyógyíthatatlanok voltak, s amit belőlök még meg lehetett gyógyítani, azt leginkább a népnek s időnek kellett jóvá tennie; mert valamint a legügyesebb orvos, azonképen a legbölcsebb kormány sem képes az organismus megromlott nedveit frissekkel cserélni fel, és mélyebben rejlő bajoknál többet tenni, mint hogy eltávolítja a testtől azon véletleneket, melyek a természet gyógyító erejét működésében gátolják. E feladatnak az új kormány békés erélye már magában véve is eleget tett, mert általa egyes legártalmasabb kinövések már maguktól lehullottak,

mint például a proletárság mesterséges ápolása, a bűnök büntetlensége, a hivatalvásárlás és más effélék. De azért a kormány valamivel többet is tehetett, mint csupán azt, hogy ne ártson az államnak. Caesar nem tartozott azon túlságosan bölcs emberek közé, kik a tengert azért nem szorítják töltések közé, mert végre is nincs töltés, mely annak áradatával dacolni bírna. Jobb ha a nemzet, gazdászatával együtt maga halad előre természetszerű pályáján; miután azonban erről letért, Caesar minden erélyével azon volt, hogy a nemzetet fölülről hatva terelje ismét vissza a hazai és családi életbe s a nemzetgazdaságot törvények s rendeletek útján reformálhassa. Hogy az itáliaiaknak maradandó távollétét Itáliából meggátolja s az előkelő világot és a kereskedő osztályt rábírja, hogy saját hazájában alkosson tűzhelyet magának, nemcsak a katonák szolgálati idejét szabta rövidebbre, hanem a senátori rendűeknek általjában megtiltotta, hogy nyílvános megbízatások kivételével a külföldön lakjanak, Itália többi lakosaira nézve pedig szabályylyá tette, hogy házasságra alkalmas korukban (a huszadik évtől a negyvenedikig) három egymásután következő évnél többet ne legyen szabad Itálián kívül tölteniök. Ugyane szellem vezette Caesart már első consulsága korában is, midőn a capuai gyarmat alapításánál a több gyermekkel bíró apákat előnyben részesítette; most pedig mint imperátor rendkívüli jutalmakat tűzött ki a sok gyermekű családatyák számára s egyúttal mint a nemzet legfőbb birája a házassági elválással és házasságtöréssel, római fogalmak szerint, hallatlan szigorral bánt el. Nem tartotta magához méltatlan dolognak még egy részletekbe menő fényűzési törvény kibocsátását sem, mely egyebek közt az építési pazarlást, legalább legoktalanabb kinövései egyikében, a síremlékek mezején korlátozta, a bíborruhák és gyöngyök vi-

A hazától távollevők elleni rendszabályok.

Rendszabályok a családi élet emelésére.

Fényűzési törvények.

selését bizonyos időkre, kor- és rangosztályokra szorította, s felnőtt embereknek egészen eltiltotta, az asztali fényűzés maximumát megszabta s egy csomó fényűzési ételt egyenesen betiltott. Efféle rendeletek természetesen nem uj dolog voltak; de újság volt az, hogy az „erkölcsmester" komolyan megkövetelte azok megfogadását, az eleségpiacokon fizetett felügyelőket tartott, sőt törvényszéki szolgái által az előkelő urak asztalait megvizsgáltatta s a betiltott ételeket ott helyben lefoglaltatta. A mérsékletnek ilynemű elméleti és gyakorlati oktatása, melyben az előkelő világ az új monarchiai rendőrség által részesítettett, természetesen alig vezetett többre, mint arra, hogy a fényűzés valamivel mélyebb titok fátyolába burkolódzott; de ha a tettetés teszi azon hódolatot, melylyel a bűn az erénynek áldozik, úgy az akkori viszonyok közt még a rendőri úton előidézett látszólagos tisztesség is nem megvetendő haladás volt egy jobb irányban. Komolyabb természetűek voltak és több sikert igértek Caesarnak azon rendszabályai, melyekhez az itáliai pénz- és talajgazdaság szabályozására folyamodott. E téren mindenekelőtt átmeneti intézkedésekre volt szükség a pénzhiány s általjában az adóssági válság megszüntetése végett. Az elrejtett tőkék ellen támadt zaj által előidézett azon törvény, mely mindenkinek megtiltotta arany és ezüst készpénzben 60,000 sesterziusnál (4600 tallér) többet készletben tartania, kétségkívül csak azért adatott ki, hogy a vak közönség haragját az uzsorások ellen lecsillapítsa; kihirdettetésének alakja, mely azon fictióból indult ki, hogy csak egy régi, már feledésbe merült törvényt elevenít fel, arra mutat, hogy Caesar röstellte ez intézkedést, s aligha hajtotta azt végre a gyakorlatban. Sokkal komolyabb kérdés volt az, mi történjék a függő követelésekkel, melyeknek teljes elengedését azon párt, mely az övének nevezte magát,

Az adóssági válság.

türelmetlenül követelte Caesartól. Hogy ez a követelést ily módon nem teljesítette, már említettük; de azért és pedig már 705-ben az adósok két fontos engedményben részesültek. Először is a hátrálékban levő kamat elengedtetett,*) a megfizetett pedig a tőkéből levonatott. Másodszor köteleztetett a hitelező, hogy az adós ingó és ingatlan javait fizetés fejében azon becsáron fogadja el, melylyel az illető tárgyak a polgárháború és az általa okozott általános értékcsökkenés előtt bírtak. — Ez utóbbi intézkedés nem volt méltánytalan; ha a hitelező követelésének erejéig adósa vagyona tényleges tulajdonosának volt tekintendő, akkor kétségkívül helyén volt, hogy a birtok általános értékcsökkenése reá is kiterjedjen. A teljesített vagy még teljesítendő kamatfizetések megsemmisítése ellenben, melynek gyakorlati eredménye az volt, hogy a hitelezők a kamatokon kívül még azon tőkéből is, melyre követelésök a törvény kibocsátásakor kiterjedt, átlag huszonöt százalékot vesztettek, a valóságban nem volt egyéb, mint részben történt teljesítése a demokraták azon türelmetlen kívánságának, hogy a kölcsönből származó követelések semmisíttessenek meg; s bármily gonoszul uzsoráskodtak légyen is a pénzkölcsönzők, ezzel mégsem lehet kivétel nélkül minden kamatkövetelésnek visszaható erejű megsemmisítését igazolni. De hogy legalább megértsük, meg kell emlékeznünk róla, mily helyzetet foglalt el a demokrata párt szemben a kamatkérdéssel. A kamatvétel törvényes tilalmát, melyet a hajdani plebejus ellenzék 412-ben magának kierőszakolt, a nemes- 49. 342.

*) Ezt ugyan írva nem találjuk, de ez szükségkép következik abból, hogy megengedtetett a készpénzzel vagy utalvány által lefizetett kamatokat *(si quid usurae nomine numeratum aut perscriptum fuisset:* Sueton *Caes.* 42), mint melyek törvénytelenül fizettettek, a tőkéből levonni.

ség, mely a praetorság útján a polgári pör felett uralkodott, ugyan tényleg hatályon kívül helyezte, de azért az azóta formaszerint folyton érvényben maradt; és a hetedik század demokratái, kik magokat mindenben ama régi rendi s társadalmi mozgalom folytatóinak tekintették, a kamat fizetést mindig érvénytelenek nyilvánították, sőt e nézetöket a máriusi kor zavaraiban, legalább ideiglenesen, a gyakorlatban is érvényesítették. Nem hihető, hogy Caesar pártjának nyers nézeteit a kamatkérdésben osztotta volna; s midőn a liquidátio ügyében kelt jelentésében azon intézkedését, melylyel az adósok javainak fizetés fejében való elfogadását elrendelte, megemlíti, a kamatok eltörléséről azonban hallgat, ez talán nem egyéb egy önmagának tett néma szemrehányásnál. De mint minden pártvezér, úgy ő is függött pártjától s a demokratiának a kamatkérdésben vallott hagyományos elveit nyíltan meg nem tagadhatta; annál kevésbbé, miután e kérdésben nem mint a pharsalosi mindenható győztesnek, hanem még Epirusba menetele előtt kellett határoznia. Míg azonban a jogi rendnek s a tulajdonnak e megcsorbítását talán inkább elnézte, mintsem elkövette, másfelől kétségtelenül az ő érdeme, hogy a demokraták képtelen kívánsága minden kölcsönkövetelések megsemmisítése iránt visszautasíttatott; és az mindenesetre erősen igazolja őt, hogy az adósok még sokkal elégedetlenebbek voltak a nyert és véleményök szerint semmiképen ki nem elégítő engedménynyel, mintsem a megrövidített hitelezők, és hogy Caelius és Dolabella vezetése alatt, mint már elmondtuk, oktalan és sikeretlen módon megkísértették zendülés és polgárháború útján szerezni meg azt, amit Caesar tőlök megtagadott. — De Caesar nem szorítkozott arra, hogy egy pillanatra segítsen az adósokon, hanem megtette mindazt, amit mint törvényhozó megtehetett arra

Új csődrendtartás.

nézve, hogy a tőke irtóztató mindenhatóságát maradandóan megtörje. Mindenekelőtt azon nagy jogelvet állította fel, miszerint a szabadság nem a tulajdonnal felmérhető birtok, hanem az ember örök joga, melytől az állam csak a bűnöst foszthatja meg, de nem az adóst. Caesar volt az, ki, talán ebben is az emberiebb egyiptomi s görög, főképpedig a Solonféle törvényhozás*) által ösztönöztetve, ezen elvet, mely a régibb csődrendtartás tételeivel homlokegyenest ellenkezett, a közönséges jogba bevezette, melyben rajta kezdve kétségbe nem vontan fentartotta magát. A római országos jog szerint a fizetésképtelen adós hitelezőjének szolgájává lett. A poeteliusi törvény ugyan annak, ki csupán pillanatnyi zavar, nem pedig valódi túleladósodás következtében vált fizetésképtelenné, megengedte, hogy vagyonának átengedése árán szabadságát megmentse; a valóban túlságosan eladósodott emberre nézve azonban ezen jogi elv, bár mellékes dolgokban enyhíttetett, de a dolog lényegében egy fél ezredéven át változatlanul fennállt; oly csőd, mely főkép a vagyon ellen irányult, csak kivételképen fordult elő akkor, ha az adós már meghalt vagy polgárjogát elvesztette, vagy nem volt megtalálható. Csak Caesar adta meg az eladósodott embernek azon jogot, melyen még a mi csődrendtartásaink is alapulnak; hogy javainak formaszerinti átadása által a hitelezők javára, teljék ki bár belőlök ezeknek összes követelése vagy nem, legalább személyes szabadságát, habár csekélyebb tiszteleti és politikai jogokkal, de megmenthesse, és új

*) Az egyiptomi királyi törvények (Diodor 1, 79) valamint Solonéi (Plutarch *Sol.* 13, 15) betiltják oly adóslevelek kiállítását, melyekben a nemfizetés esetében az adós személyes szabadságáról lemond; és legalább az utóbbiak az adóst még csőd esetében sem kötelezték többre, mint összes javainak átengedésére.

anyagi existentiájának megalapításához láthasson, melyben a régibb időkből eredő és csődje alkalmával ki nem elégített követelések kiegyenlítése végett csupán azon esetben legyen beperelhető, ha képes azokat kifizetni anélkül, hogy másodszor is anyagilag tönkre tegye magát. Míg ekként a nagy demokrata azon halhatatlan dicsőségben részesült, hogy a személyes szabadságot elvileg felmenthette a tőke gyámsága alól, másfelől a tőke túlhatalmát uzsoratörvények segélyével rendőrileg is korlátozni igyekezett. A demokratia ellenszenve a kamatszerződések ellen benne sem tagadta meg magát. Az itáliai pénzforgalom számára azon kamatos kölcsönökre nézve, melyeket az egyes tőkepénzeseknek adniok megengedtetett, bizonyos maximális összeget állapított meg, mely úgy látszik azon itáliai földbirtokhoz volt arányítva, melylyel mindenikök bírt s talán ennek fele értékével ért fel. Ez intézkedés áthágása, a köztársaság uzsoratörvényeiben megszabott eljárás szerint, bűnügyi vétségnek tekintetett és külön esküdt bizottság elé utasíttatott. Ha sikerülendett e rendelkezést a gyakorlatban megvalósítani, az minden itáliai üzletembert rákényszerítendett, hogy mindenekelőtt egyúttal itáliai földbirtokossá is legyen, és teljesen megszűntette volna Itáliában azon tőkepénzesek osztályát, kik pusztán tőkéik kamataiból éltek. Közvetve e törvény azon földbirtokosok nem kevésbbé ártalmas osztályát is alaposan csökkentette, kik eladósodván a valóságban csak hitelezőik számára kezelték jószágukat, miután a hitelezőket, ha kamatüzletöket folytatni akarták, rákényszerítette, hogy földbirtokot vásároljanak. Egyébiránt már ebből is kiviláglik, miszerint Caesar korántsem a régi populáris párt naiv kamattilalmát egyszerűen felelevenéteni, hanem ellenkezőleg a kamatvételt bizonyos korlátok közt meg akarta engedni. Igen valószínű azonban, hogy

Uzsoratörvények.

ebben nem szorítkozott a kölcsön adható összegek maximális tételeinek ama, csupán Itáliára nézve érvényes meghatározására, hanem, főkép tekintettel a tartományokra, a kamatokra nézve is állított fel maximális tételeket. Azon törvényes intézkedéseket, melyek szerint nem volt szabad havi 1%-kos kamatnál nagyobbat, vagy a hátrálékban levő kamattól ismét kamatot, vagy végre hátralékos kamatok fejében a tőkével egyenlő összegnél többet követelni a törvényszék előtt, először, valószínűleg szintén a görögök és egyiptomiak példáját követve*) Lucius Lucullus léptette életbe Kis-Ázsiára nézve, jobb utódai pedig e tartományban fenntartották; azután egyes helytartók, rendeleti úton más tartományokba is átvitték, s végre legalább egy részöket a római senátusnak egy 704-iki végzése törvényes erő- 50.
vel ruházta fel az összes tartományokban. Hogy Lucullusnak ezen intézkedései későbbi korban egész terjedelmökben birodalmi törvénynyé, és minden tekintetben alapjává lettek a római, sőt a mai kamattörvényhozásnak is, az alkalmasint szintén Caesar valamely rendelkezésének eredménye. — E törekvéseivel a tőke túlhatalmának leszállítására, A talajgazdaság emelése.
párhuzamosan, a talajgazdaságot is vissza igyekezett terelni azon ösvényre, melyen a köznek legtöbb hasznot hajthatott. Sokat tett erre nézve már az igazságszolgáltatás és a rendőrség jobbá tétele is. Míg eddig Itáliában senkinek sem élete, sem ingó vagy ingatlan tulajdona nem volt biztos, míg például a római bandavezetők szünidőik alatt, midőn tudniillik legénységök nem csinált a fővárosban

*) Legalább az utólsó tétellel a régi egyiptomi királyi törvényekben szintén találkozunk (Diodor 1, 79). Solon törvényhozása ellenben nem korlátozza a kamatot, sőt nyíltan megengedi bármily tetszés szerinti kamat kialkuvását.

politikát, Etruria erdeiben rablással foglalkoztak vagy zsoldos uraik földbirtokát kerekítették ki a szomszédok meghódítása által, az ököljog efféle nyilvánulásai most véget értek; és ennek jótékony következményeit mindenekfelett a földmívelő lakosság összes osztályainak kellett megérezniök. Caesar építési terveivel, melyek korántsem szorítkoztak a fővárosra, szintén hatni akart ez irányban; így pl. kényelmes kocsiutat szándékozott készíttetni Rómából az Apennin szorosain keresztül az ádriai tengerhez Itália belső forgalmának élénkítésére, a fucinei tó vizét pedig lejebb akarta csapolni a marsus parasztság érdekében. De közvetlenül is belenyult Caesar Itália gazdászati viszonyaiba. Az itáliai marhatenyésztőket arra kötelezte, hogy pásztoraiknak legalább egy harmadrészét szabadon született felnőtt emberek közől vegyék, ami elejét vette a banditaságnak s egyúttal új keresetforrást nyitott a szabad proletárságnak.

Földkiosztás. Az agrariai kérdésben Caesar, ki már első consulsága alatt azon helyzetbe jutott, hogy azt szabályozhatta, több belátással mint Tiberius Gracchus, nem arra törekedett, hogy a parasztgazdaságot minden áron, még egy a tulajdon ellen intézett, bár jogi záradékok mögé rejtett forradalom árán is, helyreállítsa; előtte úgy, mint minden valódi államférfi előtt a politika első és legcsorbíthatatlanabb elve annak biztossága volt, ami tulajdon vala vagy legalább a közönség által annak tekintetett; és csak ezen elv korlátain belől igyekezett az itáliai kis birtokot emelni, melynek virágzását ő is életkérdésnek tekintette a nemzetre nézve. És még így is sokat lehetett tenni ez irányban. Minden magán jogot, neveztetett légyen bár tulajdonnak vagy címzetes örökbirtoknak, eredt légyen bár Gracchustól vagy Sullától, feltétlenül tiszteletben tartott. Ellenben az Itáliában levő összes valódi uradalmi földeket, bele foglalva nagy részét

azon fekvőségeknek is, melyek papi testületek kezében voltak, de jogilag az állam tulajdonát képezték, Caesar, miután a maga szigorúan takarékos szokásához híven, mely a pazarlást és hanyagságot még apró dolgokban sem tűrte meg, a feleleventett huszas bizottság által az itáliai birtokok jogcímeit általános revisió alá vettette — Gracchus módjára felosztásra szánta, természetesen amennyiben alkalmasak voltak a földmívelésre — az állam birtokában levő apuliai nyári- és samniumi téli legelők ezután is uradalmi föld maradtak; és legalább szándékában állt az imperátornak, hogy azon esetre, ha ez uradalmak nem volnának kielégítők, az állampénztár költségén fogja Itáliában a még szükséges telkeket összevásárolni. Az új parasztok kiválasztásában természetesen első sorban a kiszolgált katonák vétettek figyelembe, s azon terhet, melyet a katonaszedés rótt az anyaország vállaira, Caesar amennyire lehetséges volt, jótéteménynyé változtatta át azáltal, hogy az újoncúl besorozott proletárok helyett parasztokat adott vissza az országnak; s figyelemreméltó az is, hogy, amint látszik, az elpusztult latín községek, mint például Veii és Capena, kaptak legtöbb új települőt. Azon szabálylyal, miszerint az új tulajdonosoknak csak húsz év múlva legyen joguk a kapott földeket elidegeníteni, Caesar szerencsésen megtalálta a kellő középutat az elidegenítés teljes szabadsága közt, mely a kiosztott föld legnagyobb részét csakhamar visszajuttatta volna ismét a nagy tőkepénzesek kezébe, s a forgalmi szabadság maradandó korlátozása között, amint azt Tiberius Gracchus és Sulla, és pedig mindketten sikeretlenül elrendelték. — Míg ekként a kormány erélyesen oda hatott, hogy a beteg elemek az itáliai népéletből eltávolíttassanak s az egészségesek megerősödjenek, Caesar úgy akarta, hogy végül a szabályozott municipális rendszer,

A municipális élet emelése.

miután az a szövetségesek harcának válságaiból az állami
életen belől és mellette a legújabb időben kifejlődött, meg-
hozza az új monarchiának a községi élet azon mértékét,
mely vele megfért, s a közélet legnemesebb elemeinek fenn-
akadt keringését ismét gyorsabb érveréssé élénkítse. Azon
49. két községi szabályzatban*), melyet 705-ben a cisalpini
45. Gallia, 709-ben pedig Itália számára kiadott, mely utóbbi
nevezetesen az egész reá következő korra nézve törvény
maradt, vezérelvül van felállítva egyrészt a városi collegiu-
mok szigorú megtisztítása minden erkölcstelen elemektől,
anélkül azonban, hogy a politikai rendőrségnek csak nyoma
is volna benne, másrészt a központosítás elvének lehetőleg
szűk térre korlátozása s a községek lehetőleg szabad moz-
gása, melyek a hivatalnokok választását és polgári s fenyítő
törvényhatóságukat, habár ez utóbbit korlátolt mértékben,
még ezentúl is megtartották. Az általános rendőri határoz-
mányok, mint például az egyesülési jog korlátozására vo-
natkozók, természetesen reájok is kiterjedtek. — Ezen
rendelkezések által kísértette meg Caesar Itália nemzet-
gazdasági viszonyainak reformálását. Könnyű úgy kimu-
tatni elégtelenségöket, miután még mellettök is temérdek
baj érintetlenül fennmaradt, mint bebizonyítani, hogy sok
tekintetben károsan hatottak, midőn a forgalom szabadsá-
gát, részben igen érezhető módon megszorították. Még
könnyebb kimutatni, hogy az itáliai nemzetgazdaság bajai
egyáltalján gyógyíthatatlan természetűek voltak. De a gya-
korlati államférfi e műben mégis egyiránt bámulni fogja a
mestert és művét. Már magában véve az is valami volt,
hogy ott, ahol oly ember, minő Sulla volt, a javítás lehe-

*) Mindkét törvényből még jókora töredéket bírunk.

tősége felett kétségbeesve beérte a pusztán formaszerinti újjászervezéssel, Caesar a bajt tulajdonképeni fészkében kutatta fel és ott küzdött meg vele; és kétségkívül kimondhatjuk, hogy Caesar reformjaival a lehetőnek határát annyira megközelítette, amennyire azt államférfi és római csak megközelíthette. Itália megifjítását ő sem várhatta és nem is várta reformjaitól, sőt e célt egészen más úton igyekezett elérni, melyet hogy előadhassunk, előbb szemügyre kell vennünk a tartományok azon helyzetét, melyben Caesar azokat találta.

Tartományok.

Caesar tizennégy provinciát talált a római birodalomban, hét európait: az innenső és túlsó Spanyolországot: a transalpín Galliát; az itáliai Galliát Illyricummal; Makedoniát Görögországgal; Siciliát és Sardiniát Corsicával; öt ázsiait: Ázsiát; Bithyniát és Pontust; Kilikiát Kyprossal; Syriát és Krétát; és két afrikait: Kyrenét és Afrikát; melyekhez a lugdunumi Gallia és Belgium két új helytartóságának felállítása és Illyriának külön tartománynyá alakítása által még három új kerületet csatolt*). — Ezen tartományok kormányzásában az oligarchia rossz gazdálkodása oly fokra hágott, minőre legalább a nyugaton, dacára számos kormányok nemes versenyének e téren, soha más rendszer el nem jutott, s melyről a mi képzelőtehetségünk szerint már magasabbra jutni nem lehet. Igaz ugyan, hogy

Az oligarchia tartományi kormányzata.

*) Miután Caesar intézkedései szerint évenként tizenhat propraetor és két proconsul osztozott a tartományokban s ez utóbbiak két évig maradtak hivatalban, ebből azt következtethetnők, hogy a tartományok számát húszra szándékozott kikerekíteni. Bizonyosságot azonban e tekintetben annál kevésbé kaphatunk, miután Caesar szándékosan épen kevesebb hivatalt állított fel, mint ahány jelölt létezett számukra.

a felelősség ezért nem pusztán a rómaiakat illeti. A görög, phoenikiai vagy ázsiai kormányzat már majdnem mindenütt még az ő megérkezésök előtt kiirtott a népekből minden emelkedettebb szellemet, s a jog és szabadság minden érzetét. Az ugyan gonosz dolog volt, hogy minden vád alá fogott tartománylakosnak, ha kívántatott, személyesen kellett Rómában megjelennie, hogy megfeleljen magáért; hogy a római helytartó kénye kedve szerint beavatkozott a függő községek igazságszolgáltatásába és igazgatásába, véritéleteket hozott és a községi tanács tárgyalásait megsemmisítette; hogy háború esetén kénye kedve szerint s gyakran alávaló módon gazdálkodott a polgárkatonaságokkal, amint például Cotta, a pontusi Herakleia ostroma alkalmával, itáliai katonáit kímélendő, minden veszélyes helyre a polgárkatonákat állította, s midőn az ostrom nem ment kívánsága szerint, megparancsolta, hogy művezetőinek fejei lábaik elé rakassanak. Gonosz dolog volt, hogy sem a római helytartókat, sem kiséretöket az erkölcsiségnek vagy büntető jognak semmi szabálya meg nem kötötte, s hogy az erőszakoskodás, meggyalázás és gyilkosság jogi alakban vagy azon kívül, a tartományokban mindennapi dolog valának. De mindez legalább nem volt új: a nép már majdnem mindenütt régóta hozzászokott a rabszolgai bánásmódhoz és végre is nem sokat változtatott a dolgon, ha karthágói helytartó, syriai satrapa vagy római proconsul játszta-e a helyi zsarnok szerepét. Az anyagi jólétet, körülbelül az egyetlen dolgot, mely iránt a tartományok lakói még érzékkel bírtak, azon eljárás, mely a zsarnokok nagy száma folytán ugyan sokakra, de mégis csak csupa egyes emberekre nehezedett, sokkal kevésbbé zavarta meg, mintsem azon mindenkire egyiránt súlyosodó pénzügyi kizsákmányolás rendszere, mely ily erővel még sohasem lépett

fel. A rómaiak mesteri voltukat a pénzügyben most e téren irtóztató módon bizonyították be. Megkísértettük fentebb a tartományok megadóztatásának római rendszerét a maga szerény és józan alapjaiban, valamint utóbb fokozódásában és elfajulásában előadni; s magától értetődik, hogy ezen elfajulása progressiv arányban növekedett. A rendes adókat sokkal nyomasztóbbakká tette az adófelosztás egyenlőtlensége és a beszedés ügyetlen módja, mintsem összegök nagysága. A beszállásolások terhére vonatkozólag még magok a római államférfiak is bevallották, miszerint valamely város körülbelül ugyanannyit szenved, ha egy római sereg téli szállásra tér benne, mint ha az ellenség ostrommal beveszi. Míg az adófizetés, eredeti jellemét tekintve csak kárpótlás volt Róma számára a hadviselésnek magára vállalt terhéért, minélfogva az adót fizető községnek joga volt megkövetelni, hogy a rendes katonai szolgálattól megkíméltessék, most, amint ez például Sardiniára nézve ki van mutatva, az őrségi szolgálat terhe legnagyobb részben a tartománylakosok nyakába keríttetett, sőt egyéb teendőkön kívül a lovas szolgálat súlyos kötelezettsége még a rendes seregekben is teljesen reájok háríttatott. A rendkívüli tételmények, mint például gabnaszállítás a fővárosi proletárság javára csekély vagy semmi kártérítés mellett, a gyakori és költséges hajóhad-felszerelés és part-védelem a kalózság ellen, a kötelezettség: műtárgyakat, vadállatokat vagy az őrült római színházi és állatviadali fényűzés egyéb kellékeit beszerezni s a háború esetén tett katonai requisitiók, ép oly gyakori, mint nyomasztó és kiszámíthatatlan terhek valának. Egy példából megítélhetjük, mennyire mentek a dolgok. Gaius Verres három évig tartó igazgatása alatt Siciliában a földmívelő gazdák száma Leontinoiban 84-ről 32-re, Motykában 187-ről 86-ra, Herbitában 252-ről 120-ra,

Agyrionban 250-ről 80-ra szállt alá; tehát Sicilia legtermékenyebb kerülete közől négyben száz földbirtokos közől 59 inkább parlagon hagyta heverni földjét, mintsem ily kormányzás alatt mívelje. És e földmívelőgazdák, mint már csekély számuk is mutatja s amint nyíltan meg is van mondva, nem kisbirtokos parasztok, hanem tekintélyes ültetvénybirtokosok sőt jó részben római polgárok voltak! — A védenc-államok más alakban, de, ha lehetséges még súlyosabb módon voltak megadóztatva, miután ezeket a rómaiakon kívül még saját udvaraik is zsarolták. Kappadokiában és Egyiptomban a paraszt ép úgy tönkre volt jutva, mint a király, s amaz az adószedőt, ez római hitelezőit képtelen volt kielégíteni. Ehez járultak azután nem csak magának a helytartónak, hanem „barátainak" tulajdonképeni zsarolásai is, kik egytől-egyig azt hitték, hogy mintegy a helytartóra szóló utalványnyal bírnak és joguk van tőle megkövetelni, hogy úrrá téve térhessenek vissza a tartományból. A római oligarchia e tekintetben valóságos rablóbanda volt, mely a tartománylakosok fosztogatását rendszeresen és hivatásszerűleg űzte: s a valódi oligarcha derekasan hozzálátott a zsaroláshoz, miután a lopott kincset kénytelen volt az ügyvédekkel és esküdtekkel megosztani, és miután annál biztosabban lophatott, minél többet lopott. Már a tolvajbecsület fogalma is kifejlődött: a nagy rabló a kicsinyt, ez a pusztán tolvajt megvetőleg lenézte; akit egyszer a világ csudájára elitéltek, azon összegek nagyságával dicsekedett, melyeknek kizsarolását rábizonyították. Igy gazdálkodtak a tartományokban azon férfiak utódai, kik hivataloskodásukból az alattvalók hátán s polgártársaik tetszésén kívül mitsem szoktak hazavinni magokkal. — Azonban, ha ugyan lehetséges volt, még galádabbul és még kevésbbé ellenőrizve pusztítottak az itáliai üzletembe-

A római tőkepénzesek a tartományokban.

rek a szerencsétlen tartománylakosok közt. A földbirtok legjövedelmezőbb részei s az összes kereskedelmi és pénzügy kezökben öszpontosult. Az itáliai nagyok tengerentúli földbirtokai a jószágigazgatók utján való gazdálkodás minden nyomorúságának ki voltak téve és sohasem látták urokat, kivéve netalán a vadaskerteket, minőket a transalpíni Galliában majdnem egy négyszög német mértföldnyi terjedelemben már e korban is találunk. Az uzsora a virágzás eddig ismeretlen fokára jutott. A kis földtulajdonosok Illyricumban, Ázsiában, Egyiptomban legnagyobb részben már Varro korában tényleg mint római vagy nemrómai hitelezőik adós rabszolgái mívelték földjeiket, úgy mint egykor a plebejusok patricius hitelezőik számára. Volt eset rá, hogy még városközségek is csak havi 4%-ra kaptak kölcsönt. Mindennapi dolog volt, hogy valamely befolyásos és erélyes üzletember, hogy üzletét jobban előmozdíthassa, a senátus által követi*) vagy a helytartó által tiszti címet, s ha ment, még karhatalmat is adatott magának; teljes hitelességgel feljegyezve találunk egy esetet, melyben egy ily harcias bankár Kyproson, hol Salamis városa ellen követelése volt, ennek községi tanácsát a tanácsházban ostromzár alatt tartotta mindaddig, míg a tanács öt tagja éhen nem halt benne. — E két neméhez a zsarolásnak, melyeknek mindenike már egymagában is elviselhetetlen volt s melyek mind rendszeresebb módon illeszkedtek egymásba, járultak még az általános szorongattatások, melyeknek legnagyobb részében, legalább közvetve, a római kormány szintén hibás volt. A gyakori háborúkban hol a barbárok, hol a római hadseregek nagy tőkéket vittek magokkal a tartományok-

Rablás és hadi károk.

*) Ez az úgynevezett „szabad követség“ *(libera legatio)*, vagyis követség tulajdonképeni nyílvános megbízatás nélkül.

ból s még nagyobbakat tettek semmivé. A római szárazföldi és tengeri rendőrség haszontalansága folytán a szárazföldi és tengeri rablók mindenfelé csak úgy hemzsegtek. Sardiniában és Kis-Ázsia belsejében a bandák garázdálkodásai járványossá lettek; Afrikában és a túlsó Spanyolországban miattok minden a városok falain kívül fekvő épületet falakkal és tornyokkal kellett megerősíteni. A kalózság nagy csapásáról már máshelyt szólottunk. A prohibitív rendszer panaceája, melylyel a római helytartók a dolgokba bele szoktak vágni, midőn, ami ily körülmények közt el nem maradhatott, pénzszükség vagy kenyérdrágaság állt be: a tartományokból való arany- és gabnakivitel betiltása, szintén nem segített a bajon. A községi viszonyokat az általános inségen kívül majd mindenütt még helyi bonyodalmak s a községi hivatalnokok sikkasztásai is megzavarták. Midőn ily szorongattatások nem mulékonyan, hanem nemzedékek során át elháríthatatlan, folytonos és évről-évre fokozódó súlylyal nehezedtek községekre úgy mint egyesekre, a legjobban rendezett magán és nyílvános háztartásnak is el kellett alattok buknia s a Tajótól az Euphrátig lakó minden nemzeteknek kimondhatatlan nyomorba kellett sülyedniök. „Valamennyi község tönkre van téve,“ olvassuk egy, már 684-ben megjelent iratban; s ugyanez mondatik külön-külön Spanyolországról s a Narbo-féle Galliáról, tehát az anyagi tekintetben aránylag még a legjobb helyzetben levő tartományokról is. Kis-Ázsiában meg épen oly városok, mint Samos és Halikarnassos majdnem üresen álltak; a jogszerinti rabszolgaság itt összehasonlítva azon gyötrelmekkel, melyek alatt a szabad tartománylakos elbukott, a nyugalom révpartjának látszott, és magoknak a római államférfiaknak előadása szerint, még a türelmes ázsiai is megunta életét. Akinek kedve van kifürkészni,

A tartományok állapota általában.

70.

végére járni, mily mélyre süllyedhet az ember úgy a jogtalanság bűnös elkövetésében, mint minden képzelhető igazságtalanságnak nem kevésbbé bűnös elviselésében, az e kor bűnfenyítő okmányaiból megtanulhatta, mit voltak képesek Róma nagyurai tenni és mit bírtak a görögök, syriaiak és phoenikiaiak elszenvedni. Róma saját államférfiai nyílvánosan és kereken bevallották, hogy Róma neve egész Görögországban és Ázsiában kimondhatatlan gyűlölet tárgya; s ha a pontusi Herakleia polgárai egy ízben a római vámszedőket mind egy lábig agyonverték, csak az volt sajnos a dologban, hogy effélék gyakrabban nem történtek. — Az optimaták gúnyolták az új urat, ki rendre elment „majorságait" megtekinteni; és az összes tartományok állapota csakugyan igénybe is vette teljes erélyét és bölcseségét azon ritka emberek egyikének, kiknek köszönheti a királyi cím, hogy a népek benne egyebet is látnak az emberi gyarlóság fényes példájánál. A sebeket az időnek kellett behegesztenie; és hogy ezt megtehesse, s hogy újak ne járuljanak hozzájok, arról Caesar gondoskodott. Az igazgatási ügyet átható reformnak vetette alá. A Sulla-féle proconsulok és propraetorok kerületökben tulajdonképen souverainek és tényleg minden ellenőrzéstől menttek valának; a caesariak egy szigorú úrnak erős kézzel féken tartott szolgái voltak, ki már hatalmának egysége és életfogytiglani tartama folytán is természetesebb és elviselhetőbb viszonyban állt az alattvalókkal, mint az előbb évenként változó apró zsarnokok nagy száma. A helytartóságok ugyan ezentúl is az évenként lelépő két consul és tizenhat praetor közt osztattak fel, de a dolog lényegét tekintve, miután a praetorok közől nyolcat az imperátor egyenesen kinevezett, s miután a tartományok felosztása a versenyzők között csupán tőle függött, tulajdonképen mégis az imperátor által

Caesar és a tartományok.

Caesar hivatalnokai.

adományoztattak. A helytartók illetékességi köre tényleg szintén megszoríttatott. Az igazságszolgáltatás vezetését s a községek közigazgatási ellenőrzését megtartották, de parancsnoki hatalmukat az új római főparancsnokság, és ennek a helytartó mellé rendelt segédtisztei megbénították; a katonaszedési ügy, valószínűleg szintén már most, a fő dolgokban a tartományokban is császári cselédekre bízatott, olyformán, hogy a helytartót ezentúl oly segédszemélyzet vette körül, mely vagy a katonai hierarchia törvényei, vagy a házi fegyelem még szigorúbb szabályai által feltétlenül az imperátortól függött. Míg eddig a proconsul és quaestora körülbelül úgy léptek fel, mint egy rablóbandának a sarc behajtásával megbízott tagjai, Caesar hivatalnokainak feladatukká tétetett a gyöngét az erős ellen megvédeni; s a lovagi vagy senátori törvényszékek eddigi, a semmisnél is rosszabb ellenőrködésének helyét az igazságos és kérlelhetlen uralkodó előtti felelősség tudata foglalta el. A zsarolásokról szóló törvényt, melynek határozmányait Caesar már első consulsága korában erélyesebbekké tette, a tartományokban a főparancsnokok ellenében oly kérlelhetlen szigorral alkalmazta, mely túlment még a törvény betűjének szigorán is; az adóhivatalnokokat pedig, ha valami jogtalanságra mertek vetemedni, úgy meglakoltatta, amint az úr e kor kegyetlen házi joga alapján rabszolgáit és szabadonbocsátottait büntetni szokta. A rendkívüli közterheket helyes mértékökre és a valódi szükség esetére leszállította, a rendeseken jelentékenyen könnyített. Az adóügy átható szabályozását már fenntebb említettük: az adómentesség nagyobb kiterjesztése, az egyenes adók kivétel nélküli lejebb szállítása, a tizedrendszernek Afrikára és Sardiniára korlátozása, s a közvetítők teljes kiküszöbölése az egyenes adók behajtásából megannyi áldásos reform voltak a tarto-

A terhek szabályozása.

mányok lakosaira nézve. Az ugyan be nem bizonyítható, hogy Caesar, legnagyobb demokrata elődei egyikének, Sertoriusnak példájára az alattvalókat fel akarta volna menteni a beszállásolás terhe alól s a katonákat arra kötelezni, hogy állandó, városszerű táborokat készítsenek magoknak; de ő, legalább akkor, midőn a praetendens szerepét már a királyéval felcserélte, nem szokta az alattvalókat a katonák kényére bízni, és politikájának örökösei csak az ő szellemében cselekedtek, midőn ily haditáborokat s e táborokból ismét városokat teremtettek, melyek az itáliai civilisátiónak új tűzhelyekül szolgáltak a barbár határszéli tartományok szivében. — Sokkal nehezebb volt a tartománylakosokat a római tőke elnyomó túlhatalma alól felszabadítani, mintsem a hivatalnokok visszaélései elé gátat vetni. Ezt egyenesen megtörni nem lehetett oly eszközök alkalmazása nélkül, melyek magánál a bajnál ártalmasabbak lettek volna; a kormány egyelőre csak egyes visszaéléseknek vehette elejét, aminthogy például Caesar az állami követi címnek uzsorás célokra való felhasználását betiltotta, s a nyilvános erőszakoskodásoknak és a kézzelfogható uzsorának az általános bűnfenyítő- és a tartományokra is kiterjedő uzsoratörvények szigorú alkalmazása által útját állta, a baj alaposabb orvoslását azonban a tartománylakosoknak a jobb igazgatás alatt ismét felvirágozandó jóllététől kellett várnia. Az utóbbi időkben több ízben tétettek átmeneti intézkedések egyes tartományok eladósodásának jóvá tételére. Maga Caesar 694-ben mint a túlsó Spanyolország helytartója a hitelezőket adósaik jövedelmének két harmadrészére utasította, hogy abból elégítsék ki követeléseiket. E nyomon járt már Lucius Lucullus is, midőn mint Kis-Ázsia helytartója a szertelenül felnövekedett kamathátralékok egy részét egyenesen megsemmisítette, másik részökre nézve

Hatás a tőkepénzesek gazdálkodására.

60.

pedig a hitelezőket adósaik javai jövedelmének negyedrészére és azon haszonvételek megfelelő részére utasította, melyek ezeknek házbér vagy rabszolgáik munkája fejében folytak zsebökbe. Nincs nyoma, hogy Caesar a tartományokban a polgárháború után az adósságok ilyenemű általános leszámítolását szintén eszközöltette volna; azonban az épen most említettek s az Itáliára nézve történtek után alig vonhatjuk kétségbe, hogy Caesar e célra is törekedett, vagy legalább hogy ezt tervében volt megtenni. — Midőn ekként az imperátor, amennyire emberi erővel csak lehetett, a tartománylakosokat a Róma hivatalnokai és tőkepénzesei általi elnyomatás alól felszabadította, az általa újonnan megerősödő kormánytól egyúttal biztosan meg lehetett várni, hogy a vad határszéli népeket el fogja riasztani s a tenger és a szárazföld rablóit úgy szét fogja verni, amint a felkelő nap a ködöt elenyészteti. Bármily fájdalmasan sajogtak is még a régi sebek, a sokat szenvedett alattvalókra nézve Caesarral felderült ismét egy elviselhetőbb kor hajnala: századok óta az első értelmes és emberséges kormány, melynek békepolitikája nem gyávaságából, hanem erejéből származott. Róma legjobb fiai mellett az alattvalóknak volt legtöbb okuk a nagy szabadító ravatala mellett gyászt ölteni.

A hellén-itáliai állam keletkezése.

De Caesar tartományi reformjainak fő pontját nem a fenálló visszaélések beszüntetése képezte. A római köztársaságban, úgy az aristokratia mint a demokratia nézete szerint, a tartományok nem egyebek voltak, mint aminek gyakran neveztettek is: a római nép falusi jószágai, és mint ilyenek használtattak és kizsákmányoltattak. Ennek most vége volt. A tartományoknak, mint ilyeneknek lassanként el kellett enyészniök, hogy új tágasabb hazájául szolgáljanak a megifjított hellén-itáliai nemzetnek, melynek egyes

kerületei közől egy se létezzék a másik, hanem valamennyien egy és egy valamennyi kedvéért; a nemzet bajait és szenvedéseit, melynek számára a régi Itália nem nyujtott gyógyszert, az újjászületett hazában keletkező új életnek, a nép frisebb, terjedelmesebb, nagyobb szabású életének lőn hivatása önmaga által legyőzni. Ezek, mint tudjuk, nem új eszmék valának. A századok óta állandóvá lett kivándorlás Itáliából a tartományokba, már régóta, természetesen anélkül, hogy a kivándorlók magok öntudatával bírtak volna, előkészítette Itáliának e kiterjesztését. Gaius Gracchus, a római demokratikus monarchia megteremtője, a transalpin hódítások eszközlője, Karthágó és Narbo gyarmatok alapítója, volt az első, ki tervszerű módon vezette Itália népét túl a félsziget határain; és a második geniális államférfi, kit a római demokratia szült, Quintus Sertorius volt az első, ki a nyugot barbárait a latin civilisatióba beavatta; római öltözetet adott a spanyol előkelő fiatalságnak s rábírta őket hogy latínul beszéljenek s hogy az Oscában általa alapított tanintézetben Itália felsőbb míveltségét elsajátítsák. Midőn Caesar kormányra lépett, valamennyi tartományban és védenc államban már nagy tömegben, habár legnagyobb részben a maradandóságnak s az erők öszpontosításának hiányával, élt az itáliai eredetű lakosság — a Spanyolországban és déli Galliában levő formaszerint latín városokat tekintetbe sem véve, csak azon nagyszámú polgárhadakat említjük, melyeket Sertorius és Pompeius Spanyolországban, Caesar Galliában, Juba Numidiában, az alkotmányos párt Afrikában, Makedoniában, Görögországban, Kis-Ázsiában és Krétán szedtek, azon természetesen roszul zengő latín lantot, melyen Corduba városi poétái már a sertoriusi háborúban a római hadvezérek dicsőségét megénekelték, és a görög költemények azon, épen

nyelvök választékossága miatt nagyrabecsült fordításait, melyeket a legrégibb nevesebb Italián kívüli költő, az audemelléki transalpini Publius Terentius Varro kevéssel Caesar halála után közrebocsátott. Másfelől a hellenség és latínság már, úgyszólván amióta Róma fennállt, áthatották egymást. A győztes latín nemzet már Itália egyesítésekor is minden más legyőzött nemzetet magába olvasztott, csak az egy görögöt fogadta kebelébe azon módon, amint volt, anélkül hogy külsőleg összeolvasztaná magával. Ahová a római legionárius eljutott, a görög iskolamester mindig nyomon követte, nem kevésbbé hódítva a maga módja szerint nálánál; csakhamar nevezetes görög nyelvtanítókat találunk a Guadalquivir mentén letelepedve s az oscai intézetben a görög nyelvet ép úgy tanították, mint a latínt. Hiszen a magasabb római míveltség maga sem volt egyéb, mint a hellen élet és művészet nagy evangéliomának Itália nyelvén hirdetése; s a civilisáló hódítók azon szerény követelése ellen, hogy azt először is a magok nyelvén hirdethessék a nyugat barbárainak, a görög legalább nem tehetett hangosan óvást. A görögök már régóta, és a leghatározottabban épen ott, hol nemzetiségöknek érzetét a legtisztábban és a legerősebben megőrizték, a barbár elnemzetlenedés veszélye által fenyegetett határokon, mint például Massáliában, a fekete tenger éjszaki partján s az Euphrát és Tigris mentén, Rómát tekintették a hellenség védőjének és előharcosának; és Pompeiusnak a távol keleten eszközölt város-alapításai csakugyan Nagy Sándor áldásos és több századon át félbenszakadt művének folytatása voltak. — A két nyelvű és egy egységes nemzetiségű itáliai-hellen birodalom eszméje nem volt új — s ha új lett volna, csak hiba lett volna; de hogy az ingatag tervelés stádiumából kilépve határozott alakot öltött s hogy elszórt

csirái egy szilárd alappá egyesültek, az Róma demokraticus államférfiai közől a harmadiknak és a legnagyobbnak műve volt.

A birodalom politikai és nemzetiségi egyformásításának első és legfőbb feltétele a közös uralkodásra hivatott két nemzet fenntartásában és kiterjeszkedésében s a mellettök álló barbár vagy barbárnak nevezett törzsek lehető gyors elenyésztetésében állt. Bizonyos értelemben ugyan még egy harmadik nemzetiséget is megnevezhetnénk a rómaiak és görögök mellett, mely ezekkel az ekkori világban a mindenütt jelenvalóság dolgában vetélkedett és nem jelentéktelen szerepre volt Caesar új államában is hivatva. Értjük a zsidókat. E nevezetes, engedékenyen szívós nép a régi úgy mint a mai világban otthon volt mindenütt és sehol, és hatalmas volt mindenütt és sehol. Dávid és Salamon diadochjai e kor zsidóira nézve alig jelentettek többet, mint amennyit ma Jeruzsalem jelent rájok nézve; a kis jeruzsálemi királyságban a nemzet ugyan látható támaszponttal bírt a maga vallási és szellemi egysége számára, de maga korántsem állt csupán a Hasmonaeusok alattvalóiból, hanem ezeken kívül nagy számban szét volt szórva az egész párthus és az egész római birodalomban. Nevezetesen Alexandreiában, valamint Kyrenében is a zsidók a városok kebelén belől tulajdon igazgatás, sőt még tér dolgában is elkülönített községeket képeztek, melyek némileg hasonlítottak a mi városaink zsidónegyedeihez, de szabadabb lábon, és egy „népura“ mint legfőbb bírájok és igazgatójok alatt álltak. Mily nagy számmal laktak a zsidók még magában Rómában is, és pedig már Caesar előtt, és hogy mily rokoni bensőséggel tartottak össze már ez időben is, mutatja egy e korbéli írónak azon megjegyzése, miszerint veszedelmes dolog valamely helytartóra

Az uralkodó nemzetek.

A zsidók helyzete.

nézve a tartományában lakó zsidókat megbántani, mert biztos lehet benne, hogy ha ezt teszi, hazatértekor a főváros csőcseléke füttyökkel fogja fogadni. A zsidók túlnyomó foglalkozásmódját e korban is a kereskedés képezte: a hódító római kereskedőt e korban ép úgy nyomon követte mindenhová a zsidó kufár, mint utóbb a génuait és velenceit; s a római kereskedőkön kívül a tőke mindenütt a zsidó kereskedők zsebében folyt össze. Végre már e korban is megtaláljuk a nyugatiak sajátszerű ellenszenvét e minden ízében keleti faj és idegenszerű nézetei és szokásai iránt. E zsidóság, habár nem képezte legörvendetesebb vonását azon semmiben sem örvendetes képnek, mely a népek e korbéli összevegyülésében tárul szemünk elé, mindazonáltal egy, a dolgok természetes rendjéből kifejlődött történelmi momentumot képez, melynek létezése felett az államférfi nem térhetett napirendre s mely ellen nem volt szabad küzdenie, sőt melyet Caesar, mint elődje Sándor, a viszonyok helyes felismerése által vezéreltetve, lehetőleg előmozdított. Valamint Sándor, midőn az alexandreiai zsidóságnak alapját megvetette, nem sokkal kevesebbet tett a nemzetért, mint amennyit ennek saját Dávidja tett a jeruzsálemi templom felépítése által, azonképen adott Caesar is a zsidóknak Alexandreiában úgy mint Rómában különféle kedvezményeket és előjogokat, és nevezetesen sajátszerű istentiszteletöket oltalmába vette úgy a római, mint a görög helyi papságok ellen. A két nagy embernek természetesen esze ágában sem volt a zsidókat a hellen vagy az itáliai-hellen nemzetiségnek egyenrangú társává tenni. De a zsidó, kit a természet nem ajándékozott meg a politikai szervező képesség Pandora-szelencéjével, mint a nyugatiakat, s ki az állam irányában jobbára közönyös magatartást tanúsított; ki nemzeti sajátszerűségének lényegéről ép oly

nehezen mond le, amily kész azt bármely más nemzetiség lepleibe burkolni és bizonyos határig hozzá simul az idegen népek sajátságaihoz — a zsidó mintha csak azon állam számára lett volna teremtve, mely száz élő politia romjaira volt építve s melynek egy, némiképen elvont és már előre elkoptatott nemzetiséggel kellett felruháztatni. A zsidóság az óvilágban is hatékony kovásza volt a világpolgárságnak s a nemzeti decompositionak és mint ilyen, kiváló jogosultsággal bírt Caesar államában, melynek politiája tulajdonképen nem volt egyéb a világpolgáriságnál s melynek népiessége végre is csak a humanitásban állott. — Az új polgárság tevőleges elemei azonban kizárólag a latín s a hellen nemzetiség maradtak. A köztársaság specificus itáliai állama ezzel véget ért; de azért csak, megfogható bár, de egyszersmind szerfelett egyűgyű ráfogás volt, midőn a bosszankodó nemesség azzal vádolta Caesart, hogy Itáliát és Rómát szándékosan tönkre teszi, hogy a birodalom súlypontját áthelyezhesse a hellen keletre s annak fővárosává Iliont vagy Alexandreiát tehesse. Ellenkezőleg, Caesar szervező intézkedéseiben a latín nemzetiség mindenben megtartotta túlsúlyát; ami már világosan nyilatkozik abban is, hogy minden intézkedését latín, azokat pedig, melyek a görögül beszélő tartományoknak szóltak, a latín mellett még görög nyelven is kiadta. Egészben véve a két nagy nemzet viszonyait az új monarchiában úgy szabályozta, amint azokat köztársasági elődei az egyesült Itáliában rendezték: a hellen nemzetiséget, ahol létezett, ótalmába vette, az itáliait tőle telhetőleg terjesztette és őt jelölte ki az enyészetre ítélt fajok örökösévé. Ezt már azért is meg kellett tennie, mert a görög és latín elemeknek teljesen egyenlővé tétele az államban igen valószínüleg rövid idő alatt azon katastrofra vezetett volna, mely sok századdal utóbb a by-

A hellenség.

zantinismusban ment teljesedésbe; mert a görögség nem csak szellemi erejére nézve minden irányban, hanem tömegére nézve is fölötte állt a római elemnek, és az önkényt vagy kényszerítve Itáliába vándorló hellenek és félhellennek nagy rajaiban magán a félszigeten is temérdek szembe nem ötlő, de oly apostollal bírt, kiknek befolyását alig lehet túlbecsülnünk. Hogy csak a legfeltünőbb idevágó jelenségeket említsük, a görög cselédek uralkodása a római monarchák felett ép oly régi dolog, mint maga a monarchia: ez egyéniségek ép oly hosszú mint visszariasztó lajstromában első helyen Pompeius bizalmas inasa, a mytilenei Theophanes állt, kinek gyönge ura felett bírt befolyásával valószínűleg nagyobb része volt a Pompeius és Caesar közti háború kitörésében, mint bárki másnak. Földiei nem egészen helytelenül cselekedtek, midőn halála után istenként tisztelték: ő kezdte meg a császári korbéli komornyikok uralmát, mely bizonyos tekintetben szintén nem volt egyéb, mint a hellenek uralma a rómaiak felett. A kormánynak ennélfogva teljesen oka volt a hellenség tovább terjedését legalább a nyugaton fölülről hatva elő nem mozdítani; de ott ahol a görögség létezett, azt védte és fenntartotta. Bármennyire okúl szolgáltak is a politikai válságok az imperátornak arra nézve, hogy a hellenség erős oszlopait nyugaton úgy mint keleten ledöntse, Massáliát és Alexandreiát mégis sem meg nem semmisítette, sem el nem nemzetlenítette. Caesarnak, midőn Siciliát nem csak a tized terhe alól fölmentette, hanem községeit egyúttal a latín joggal is felruházta, melyet teljes jogegyenlősége Itáliával annak idején alkalmasint követendő lett volna, kétségkívül nem az volt szándéka, hogy a szigetet latínosítsa, hanem hogy e pompás tartományt, melyet a természet Itáliának nem annyira szomszédországává, mint inkább legszebb részévé tett, hel-

len nemzetiségének fenntartása mellett Neapolis és Rhegion példájára az itáliai községi kapcsolatba kebelezze. — Ellenben a rómaiságot a kormány gyarmatosítás és latinosítás utján teljes erejével és a birodalom minden részében, előmozdította. Azon tételt, mely ugyan a formaszerinti jogfejlődésnek és a hatalom nyers emelkedésének gonosz egyesüléséből származott, azonban elkerülhetlenül szükséges volt, hogy Róma szabadon léphessen fel a megsemmisítésre szánt nemzetek ellen, azon tételt t. i., miszerint minden tartományi földnek, mely a kormány különös intézkedése által községeknek vagy egyeseknek nem adományoztatott, tulajdonosa az állam, a tényleges bírlalót pedig rajta csak tűrt és bármikor visszavonható öröklött birtokjog illeti meg, Caesar is fenntartotta, sőt ő emelte azt demokratikus pártelméletből a monarchiai jog egyik alapelvévé. A latinosítás.

A római nemzetiség terjesztése tekintetében első sorban természetesen Gallia vétetett figyelembe. Az Alpokon inneni Gallia a Pon túli községeknek a római polgári kötelékbe történt felvétele által, melyet a demokratia már régóta tényleg végbementnek tekintett s melyet Caesar végre valósággal végrehajtott, kivétel nélkül megkapta azt, amivel lakóinak nagy része már régóta bírt: a politikai jogegyenlőséget a főországgal. E tartomány azon negyven év alatt, mely a latin jog megnyerése óta eltelt, tényleg már teljesen latinná lett. — A kizárólagos szellemek gúnyolhatták e kelta-latínok terpedt és gurgulázó kiejtését és hiába keresték „a fővárosi kellemnek nem tudom mijét“ azon insubriaknál és venetusoknál, kik mint Caesar katonái, kardjokkal helyet hódítottak magoknak a római vásártéren, sőt még a curiában is. Ennek dacára a cisalpini Gallia, a maga sűrű, túlnyomóan paraszt népességével a valóságban már Caesar előtt is itáliai föld volt és századokon Az innenső Gallia.

át valódi menedékhelye maradt az itáliai erkölcsöknek és itáliai míveltségnek; és a latin irodalom tanítói a fővároson kívül sehol oly keresettek és kedveltek nem voltak, mint itt. Míg ekként a cisalpíni Gallia voltaképen beleolvadt Itáliába, egyúttal azon helyet, melyet eddig bírt, a régi transalpíni tartomány foglalta el, mely Caesar hódításai által határvidékből benföldi tartománynyá lett, s melyet közelsége úgy mint égalja minden többi területnél alkalmasabbá tett arra, hogy idővel szintén itáliai földdé váljék. Az itáliai kivándorlás árja leginkább ide, a római demokratia tengerentúli településének régi célja felé tereltetett. Caesar e földön egyfelől a régi Narbo gyarmatot új településekkel megszaporította, másfelől Baeterraeben (Beziers) nem messze Narbotól, Arelateben (Arles) és Arausioban (Orange) a Rhone mentén, és az új kikötő városban Forum Juliiban (Fréjus) négy új polgárgyarmatot alapított, melyeknek nevei egyúttal fenntartották azon vitéz légiók emlékezetét, melyek az éjszaki Galliát a birodalomhoz csatolták.*) Egyúttal a településeket nem kapott helységeket úgy látszik, legalább legnagyobb részben, az egykor Pón túli kelta föld módjára terelte a rómaisodás utjára, megad-

Narbo tartomány.

*) Narbo a decimanusok, Baeterrae a septimanusok, Forum Julii az octavanusok, Arelate (s ezenfelül még a latin Ruscino gyarmat) a sextanusok, Arausio a secundánusok gyarmatának neveztetik. A kilencedik légió száma hiányzik, mert nevét a placentiai lázzadás által megbecstelenítette. Hogy egyébiránt e gyarmatok települői az eponym legiókból valók lettek volna, az nem mondatik és nem is hihető; a veteránok maguk, legalább legnagyobb részben Itáliában telepíttettek le. Cicero azon panasza, miszerint Caesar „egy csapással egész tartományokat és vidékeket elkobzott“ (*de off.* 2, 7, 27 v. ö. *Philipp.* 13, 51, 31, 32.), kétségkívül, az ezen gyarmatok kedvéért a Narbo-féle tartományban eszközölt földfoglalásra és főkép a Massaliára

ván nekik a latín városi jogot; nevezetesen Nemaususst (Nimes) mint azon terület főhelyét, mely Massáliától, Caesartól való elpártolása miatt elvétetett, massáliai mezővárosból latín városközséggé alakította át s terjedelmes határral, sőt még pénzverési joggal is felruházta*). Amint ekként a cisalpíni Gallia az előkészület stádiumából az Itáliával való teljes egyenlőségre mozdíttatott elő, egyúttal a Narbo-féle tartomány belelépett az előkészítés ama stádiumába; tekintélyesebb községei, úgy mint eddig a cisalpini Galliában fekvők, teljes polgári, a többiek latín jogot kaptak. — A birodalom többi, nem latín és nem görög tartományaiban, melyek Itália behatásától s a beolvadás processusától még távolabb álltak, Caesar beérte azzal, hogy egyes gyúpontokat teremtett az itáliai civilisátió számára, aminő eddig Narbo volt Galliában, hogy általok utját egyengesse a bekövetkezendő kiegyenlítésnek. Ily kezdeményezések a birodalom valamennyi tartományában, kivéve a legszegényebbiket és legcsekélyebbet, Sardiniát, kimutathatók. Miként járt el Caesar az éjszaki Galliában, már elmondtuk; a latín

Éjszaki Gallia.

---

rótt területveszteségre vonatkozik, amit már a panasznak szoros összeszekapcsolása a Massália felett tartott diadalmenetre mondott megrovással is bizonyít.

*) Világosan nincs megmondva sehol, hogy e vidék be nem telepített helységeinek s nevezetesen Nemaususnak latín joga kitől ered. Miután azonban maga Caesar (*b. c.* 1, 35) úgy szólván egyenesen azt mondja, hogy Nemausus 705-ig massáliai falu volt; miután Livius 49.
jelentése szerint (Dio 41, 25; Flor. 2, 13, Oros. 6, 15) Caesar Massáliát területének épen ezen részétől fosztotta meg; s miután végre e város már Augustus előtti pénzeken, valamint Strabonál is latín jogú községként szerepel, latín jogát csakis Caesartól kaphatta. Ruscinoról (Roussillon, Perpignan mellett) és a Narbo-féle Galliában jókor latín városi alkotmányhoz jutott más községekről ellenben csak gyaníthatjuk, hogy e jogokat Nemausussal egy időben kapták.

nyelv itt, habár még a nyilvános életnek nem is minden ágában, de már általánosan hivatalosan érvényre vergődött s a Leman tavánál Noviodunum (Nyon) gyarmat keletkezett, az itáliai alkotmánynyal bíró városok közöl a legéjszakibb. — Spanyolországban, mely e korban a római birodalomnak alkalmasint legsűrűbb népességű tartománya volt, Caesar-féle gyarmatosok, amennyire a mi tudomásunk terjed, csupán Emporiaeben, e nagyfontosságú hellen-iberiai kikötővárosban telepíttettek le a régi lakosság mellett. Ellenben a régi és gazdag Gades kereskedőváros, melynek municipális ügyét Caesar már praetor korában korszerűen átalakította, most az imperátortól az itáliai municipiumok teljes jogával ruháztatott fel (705) és az lett Itálián kívül, ami Tusculum volt Itáliában, az első nem Róma által alapított község, mely a római polgári kötelékbe felvétetett. Nehány évvel utóbb (709) ugyane jogban nehány más spanyol község is, a latínban pedig alkalmasint még több részesült. — Africában Caesar Gaius Gracchus tervét, melyet ez be nem fejezhetett, valósította meg, s azon helyen, melyen egykor Róma örökös ellenségeinek városa állott, 3000 itáliai gyarmatost és egy sereg, a karthágói területen elszórt bérlőt és kérbirtokost telepített le; s az új „Venusgyarmat," a római Karthágó, a páratlanul előnyös helyi viszonyok közt bámulatos gyorsasággal indult ismét virágzásnak. Utica, eddig a tartomány fő- és első kereskedő városa némi kárpótlásul hatalmasabb vetélytársának feltámasztásáért már előre megkapta, úgy látszik, a latín jogot. Az újonnan a birodalomhoz csatolt numidiai területen a nagyfontosságú Cirta és azon többi községek, melyek a római condottierenek, Publius Sittiusnak a maga és övéi számára adományoztattak, római katonai gyarmatok jogával ruháztattak fel. Azon jókora tartományi városok, me-

Spanyolország.

49.

45.

Karthágó.

lyeket Juba és az alkotmányos párt kétségbeeső maradványainak dühöngése romba döntött, természetesen nem támadtak fel ismét oly gyorsan, amily gyorsan elhamvasztattak, és nem egy romhalmaz még sokáig fenntartotta e válságos idők emlékezetét; de a két juliusi gyarmat, Karthágó és Cirta, középpontja lett és maradt az afrikai-római civilisátiónak. — Az elpusztult görög földön Caesart egyéb terveken, mint például egy római gyarmatnak alapításán kívül Buthrotonban (Corfuval szemben) mindenekfelett Korinth. Korinth helyreállítása foglalkoztatta; nemcsak tekintélyes polgárgyarmatot küldött ide, hanem tervet készített arra is, hogy az Isthmus keresztülvágása által a Peloponnesus veszélyes körülhajózását feleslegessé tegye s az egész itáliai-ázsiai forgalmat a korinth-saroni tengeröblön átvezető útra terelje. Végre az uralkodó még a félreeső hellen keleten is teremtett itáliai telepeket: így a fekete tenger partján Herakleiában és Sinopében, mely városokban az itáliai települők úgy mint Emporiaeben, a régi lakosokkal megosztoztak; így a syriai parton a fontos Berytos kikötőjében mely úgy mint Sinope, itáliai alkotmányt kapott; sőt még Egyiptomban is alapított egy római állomást azon világító torony-szigeten, mely Alexandreia kikötője felett uralkodott. — E rendelkezések az itáliai községi szabadságot tetemesen nagyobb mértékben kiterjesztették a tartományokra, mint eddig történt. A teljes polgárjogú községek, vagyis a cisalpíni tartomány valamennyi városa és a transalpíni Galliában és egyebütt elszórt polgárgyarmatok és polgármunicipiumok annyiban egyenlők voltak az itáliaiakkal, amennyiben önmagokat igazgatták, sőt még, bár korlátolt mértékben, törvényhatósággal is bírtak; míg viszont a fontosabb pörök természetesen a reájok nézve illetékes római hatóságok, rendszerint az illető kerület helytartója elé

A kelet.

Az itáliai községi alkotmány kiterjesztése a tartományokra.

tartoztak*). A formailag autonom latín és az egyébként szabaddá tett községek, tehát most a Narbo-féle Gallia és és Sicilia községei, amennyiben nem voltak polgárközségek, mindnyájan, és még más tartománybeliek is feles számmal, nemcsak szabad igazgatással, hanem valószínűleg korlátlan törvényhatósággal is bírtak, úgy hogy e téren a helytartónak csupán az igazgatásra vonatkozó, bár az igaz, szerfelett önkényes ellenőrzési hivatása alapján volt joga beavatkozni. Léteztek ugyan már ezelőtt is teljes polgárközségek a helytartók kerületein belől, mint például Aquileia, Ravenna, Narbo, és egész helytartói kerületek, mint az innenső Gallia, itáliai alkotmánynyal bíró városokból álltak; de ha nem is jogi, politikai tekintetben mégis szerfelett fontos újítás rejlett abban, hogy most már volt tartomány, melyet úgy mint Itáliát csupán római polgárok laktak**) s hogy mások is ilyenné igérkeztek lenni. Ezzel

*) Hogy bármely teljes polgárközség csakis korlátolt törvényhatóságot gyakorolt, az be van bizonyítva. Feltünő azonban, ami a cisalpíni Gallia számára Caesar által kiadott községi szabályzatból világosan következik, hogy a municipium illetékességi körén túl fekvő pörök e tartományból nem annak helytartója, hanem a római praetor elé mennek; mert egyebekben a helytartó a maga kerületében ép úgy helyettese azon praetornak ki a polgárok egymás közti ügyeiben, mint annak, ki polgárok és nempolgárok közti ügyekben ítél, és kivétel nélkül minden pörre nézve illetékes hatóságot képez. Ez kétségkívül még a Sulla előtti rendszer maradványa, melyben az Alpokig terjedő egész szárazföldön csupán a városi hivatalnokok voltak illetékesek, minélfogva innen minden pör, ha a municipium illetékességi körét átlépte, szükségkép a Rómában levő praetorok elé vitetett. Ellenben bizonyos, hogy Narboban, Gadesben, Karthagóban, Korinthban a pörök ez esetben az illető helytartók elé tartoztak; aminthogy már gyakorlati tekintetek folytán is szinte képzelhetetlen, hogy Rómába kellett volna vitetniök.

**) Nem látom át, miért szokták valamely vidéknek általános

azon nagy tényleges ellentéteknek, melyekben Itália a tartományokkal állt, egyike megszűnt; s a második, mely abban állt, hogy Itáliában rendszerint nem tartatott katonaság, szintén enyészni kezdett: hadak most már csak ott állomásoztak, ahol a határt kellett védelmezni, s azon tartományok parancsnokai, melyeknek nem volt védeni való határuk, mint például a narboi és siciliai, már csak névleg voltak katonák. Azon, Itália és a tartományok közt létező formai ellentét, mely minden időben más eltéréseken alapult, ugyan még ezentúl is fennmaradt, Itália a polgári igazságszolgáltatás és a consulok s praetorok kerülete, a tartományok pedig harcjogi törvényhatósági kerületek maradtak s ezentúl is proconsulok és propraetorok alatt álltak; de a polgári vagy harci jog szerinti pör a gyakorlatban már régóta egyre ment ki, s a hivatalnokok eltérő címezése, amióta valamennyien az egy imperátornak voltak alája rendelve, nem sokat nyomott a latban. — Ezen egyes municipális városalapításokban és szabályozásokban, melyek, ha végrehajtás dolgában mindnyájan talán nem is, de legalább terv dolgában Caesarra vezetendők vissza, világosan nyilatkozik egy határozott rendszer. Itália a meghódított népségek urából a megifjított itáliai-hellen nemzet anyjává alakíttatott át. Az anyaországgal teljesen egyenlővé

Itália a tartományokkal egyenlővé lesz.

---

felruházását a római polgárjoggal és a tartományi kormányzat fennmaradását egymást kizáró ellentéteknek tekinteni. Különben is köztudomású tény, hogy a cisalpini Gallia legkésőbb 705-ben kapta a civitast, de azért tartomány maradt amíg Caesar csak élt, és csupán ennek halála után egyesíttetett Itáliával (Dio 48, 12), és helytartói is kimutathatók egészen 711-ig. Már annak is rá kellett volna vezetnie az igazságra, hogy Caesar községi szabályzata e vidéket sohsem Itáliának, hanem cisalpini Galliának nevezi. 49. 43.

tett cisalpíni tartomány igéretül és kezességül szolgált arra nézve, miszerint Caesar monarchiájában ép úgy, mint a köztársaság ifjabb korában, minden meglatínosodott vidék megvárhatta, hogy egyenrangú állásba fog helyeztetni idősb testvéreivel, sőt magával a közös anyával is. Az Itáliával való tökéletes nemzeti és politikai kiegyenlítésnek előcsarnokában álltak ennek melléktartományai, a görög Sicilia s a gyorsan latínosodó déli Gallia. Távolabb álltak még e kiegyenlítéstől a birodalom többi részei, melyekben azon módon, amint eddig déli Galliában Narbo római gyarmat, most a nagy tengeri városok: Emporiae, Gades, Karthágó, Korinth, a pontosi Herakleia, Sinope, Berytos, Alexandreia, mint itáliai vagy hellen-itáliai községek, támoszlopaivá lettek az itáliai civilisátiónak még a görög keleten is, és alapjaivá a birodalom jövendőbéli nemzeti és politikai kiegyenlítésének. A római városi község uralmának a földközi tengeri partvidéke felett vége volt; helyét az új földközi tengeri állam foglalta el s ennek első ténye azon két legnagyobb bűn jóvátételében állott, melyet ama városi község a civilisátió ellen elkövetett. Valamint a római területen létező két legnagyobb kereskedő város semmivé tétele azon forduló pontot jelölte meg, melyen a római község védnöksége politikai zsarnoksággá és az alattvaló tartományok pénzügyi kizsákmányolásává fajult, azonképen jelezte most Karthágó és Korinth azonnali és fényes helyreállítása azon új és nagy közállomány megalapítását, mely a földközi tenger mellékének minden tartományait a nemzeti és politikai egyenlőség utján valóban állami egyesülésre volt fejlesztendő. Caesar bátran felruházhatta Korinth városát a maga híres régi nevén kívül a „juliusi becsület“ új nevével.

Midőn ekként az új egységes birodalom egy nemzeti-

ségel ruháztatott fel, mely ugyan, szükségkép nem bírt népies egyéniséggel és inkább volt életnélküli műtermék, mintsem a természet friss hajtása, szüksége volt ezenfelül az egységre még azon intézményekben is, melyek keretében a nemzetek általános élete mozog: az alkotmányban és igazgatásban, vallásban és jogszolgáltatásban, pénzben, mértékben és súlyokban; mely egységgel a fődolgokban azonban a legkülönfélébb nemű helyi sajátságok természetesen tökéletesen megférték. E téren minden irányban csak a kezdeményezésről lehet szó, miután Caesar monarchiájának tulajdonképeni kiképzése a jövőre maradt s ő nem tett egyebet, mint hogy megvetette az alapot a századok munkája számára. De azon vonalak közől, melyeket e nagy ember e téreken vont, még nem egy felismerhető; és örvendetesebb dolog itt követni nyomait, mint a nemzetiségek romhalmazai között.

Az új birodalom szervezése.

Az alkotmányra és igazgatásra vonatkozólag az új egység fő momentumait már más helytt kiemeltük: a souverainitás átruházását a római községi tanácsról a földközi tengeri birodalom egyeduralkodójára; ama községi tanácsnak egy legfőbb birodalmi tanácscsá történt átalakítását, mely Itáliát úgy mint a tartományokat képviselje; s mindenekfelett a római s általjában az itáliai községi rendszernek megindított kiterjesztését a tartományi községekre. Ez utóbbi mód, a latín s utánna a római jog megadása azon községeknek, melyek az egységes államba való belépésre már teljesen megértek, fokozatosan már magától rávezetett a községek egynemű szervezésére. Csak egy tekintetben nem lehetett ez eredményt bevárni. Az új birodalomnak azonnal szüksége volt oly intézményre, mely a kormány előtt a közigazgatás fő alapjait, az egyes községek népességi és vagyoni viszonyait áttekinthetőleg feltárja, vagyis

Birodalmi becslés.

jobban rendezett becslésre. Először is az itáliai census reformáltatott. Eddig, eléggé hihetetlenül még mindig kizárólag csak a fővárosban eszközöltetett, ami a polgárságnak nagy terheltetésével, az ügyvitelnek pedig nagy kárával járt. Caesar elrendelte*), hogy ezentúl, midőn a római községben a becslés megtartatik, egyúttal minden itáliai községben minden községi polgárnak, valamint apjának vagy szabadon bocsátójának neve, kerülete, életkora és vagyoni állása a község főhatósága által feljegyeztessék s a lajstromok még idejekorán átnyujtassanak a római becslőmesternek, hogy ez a római polgárok és a római vagyon általános jegyzékét annak idejére elkészíthesse. — Hogy Caesarnak szándékában volt ugyanez intézményt a tartományokban is életbeléptetni, arról egyfelől az egész birodalomnak általa elrendelt fölméretése és telekkönyvezése, másfelől maga az intézmény természete is kezeskedik; mert hiszen ezzel meg volt adva azon általános formula, melynek segélyével úgy az itáliai, mint a nemitáliai községekben a központi igazgatás számára szükséges fölvételek eszközölhetők voltak. Világos, miszerint Caesar e tekintetben is a köztársaság régibb korának hagyományaihoz akart visszatérni s a birodalmi becslést ismét életbe léptetni, melyet a régibb köztársaság azáltal eszközölt, hogy a városi censura intézményét határidőivel és egyéb lényeges szabályaival együtt, lényegileg ugyanazon módon terjesztette ki Itália és Sicilia minden alattvaló községére, melyen Caesar az itáliait igyekezett a tartományi községekre kiterjeszteni. Ez volt az

*) Kár volt kétségbevonni, hogy ez Caesar újítása volt, nem pedig már netalán a szövetségesek háborújának következtében rendeltetett el. (Cic. *Verr. act.* 1, 18, 54 s egyebütt.)

első azon intézmények sorában, melyeket a megmerevedő aristokratia elejtett, minek következtében a legfőbb igazgatási hatóság a rendelkezésére álló emberi- és adóerők feletti áttekintést, s ezzel a hatékony ellenőrzésnek még lehetőségét is elvesztette. A megmaradt nyomok úgy mint maga a dolgok összefüggése, megcáfolhatatlanul bizonyítják, hogy Caesar a századok óta elenyészett birodalmi becslés feleleventését előkészítette.

Birodalmi vallás.

Hogy a vallás és a törvénykezés terén átható egyenlősítésre nem lehetett gondolni, azt alig szükséges mondani is; de azért az új államnak, a helyi vallások és municipális statutumok iránti minden türelme dacára is szüksége volt egy, az itáliai-hellen nemzetiségnek megfelelő közös istentiszteletre és a municipális statutumok fölé rendelt általános jogra. Szüksége volt mindkettőre: mert tényleg már mindkettő létezett. A vallás terén már századok dolgoztak az itáliai és a hellen istentiszteletnek egymásba illesztésén, részint a külső elkölcsönzés, részint az istenségről való fogalmak belső összeegyeztetése által, s az itáliai istenek engedékeny formátlansága mellett még csak nem is került nagy fáradságba, Jupitert Zeusba, Venust Aphroditébe, és a latin hit minden lényeges eszméjét a neki megfelelő hellen fogalomba beleenyésztetni. Az itáliai-hellen vallás fővonalaiban már készen állt; és, mennyire öntudatával bírtak a rómaiak annak, hogy e téren a specificus rómaiság határát már túllépték és egy itáliai-hellen quasi-nemzetiségre már eljutottak, kitünik már Varronak fentebb említett theologiájából is, mely a „közönséges“ vagyis a rómaiak és görögök által egyiránt elismert isteneket a római község különös isteneitől megkülönbözteti. — A jogügyben a bűnfenyítő és rendőri jog terén, melyen a kormány közvetlenebb módon avatkozik be, s melyen a jogi szükséglet-

Birodalmi jog.

nek a fődolgokban már egy értelmes törvényhozás is eleget képes tenni, nem volt nehéz a törvényhozás utján az anyagi egyformaság azon fokáig eljutni, melyre a birodalom egysége ez irányban is rászorult. A magánjogban pedig, hol a kezdeményezés magát az életet, a törvényhozót pedig csupán a formulázás illeti meg, az egységes birodalmi magánjog, melyet a törvényhozó természetesen nem lett volna képes megteremteni, a forgalom által a maga természetszerű útján már szintén régóta önmagától ki volt fejlődve. A római városi jog ugyan jogilag még mindig a latin országos jognak a tizenkét táblás törvénybe foglalt formulázásán alapult. A későbbi törvények a részletek dolgában ugyan nem egy korszerű javítást tettek e jogon, melyek közt talán az lehetett a legfontosabb, hogy a pör régi, ügyetlen megindítása a felek állandó formulákba foglalt nyilatkozatai által, eltöröltetett, s helyébe egy írásbeli instructio tétetett, melyet a pört vezető hivatalnok készített az egyes esküdt számára *(formula)*; de azért a fődolgokban a nép törvényhozása amaz ősrégi alapon csak legnagyobb részben már régóta elavult és elfeledett külön törvények áttekinthetetlen, némileg az angol statutárius törvényekhez hasonlítható tömegét halmozta fel. A tudományos formulázás és rendszeresítés körül tett kísérletek a régi magánjog tekervényes útjait ugyan felvilágosították és hozzáférhetőkké tették; de azon gyökeres bajon, mely abban állt, hogy a négyszáz év előtt írásba foglalt észjárásnak, ép oly diffusus mint confusus toldalékaival most egy nagy állam jogául kellett szolgálnia, semmiféle római Blackstone nem segíthetett. Alaposabban segített az élet önmagán. A rómaiak és nemrómaiak közti élénk forgalomból Rómában már régóta kifejlődött egy nemzetközi magánjog *(ius gentium)*, vagyis egy csomó, leginkább forgalmi viszonyokra

Az új városi jog vagy az edictum.

vonatkozó jogtételek összesége, melynek alapján a római bírák azon esetben ítéltek, ha valamely ügyet sem saját, sem bármely más országos jog szerint el nem lehetett dönteni, és ők kénytelenek voltak, eltekintve a római, hellén, phoenikai és más jogok sajátságaitól azon közös jognézetek szempontjára térni vissza, melyek minden érintkezésnek alapját képezik. Ebből indult ki az új jogfejlődés. Először is a római polgárok egymásközti jogi forgalmának zsinórmértékeül a gyakorlatban használhatatlanná vált régi városi jog helyébe tényleg egy újat léptetett, mely anyagi tekintetben a nemzeti tizenkéttáblás jog és a nemzetközi, vagyis az úgynevezett népek joga közti compromissumon alapult. A házassági, családi és örökösödési jog főkérdéseiben, habár természetesen korszerű módosításokkal, az előbbihez ragaszkodott; ellenben a vagyoni forgalomra vonatkozó minden határozmányában, tehát a tulajdon és a szerződés kérdéseiben a nemzetközi jogot tette irányadóvá; sőt e téren még a tartományi helyi jogból is nem egy fontos intézményt vett át, mint például az uzsoratörvényhozást és a jelzálog intézményét. Valjon egyszerre vagy fokozatosan, egy vagy több ember kezdeményezésére, ki által, mikor és miként lépett e mélyenható újítás életbe, e kérdésekre adósaknak kell maradnunk a kielégítő válaszszal; csak annyit tudunk, hogy e reform, ami természetes volt, először is a városi törvényszékben keletkezett, hogy először azon értesítésekben formuláztatott, melyeket az újonnan hivatalba lépő városbíró azon jogi tételek legfontosabbjai felől, melyekhez a küszöbön álló törvénykezési évben magát tartani szándékozott, évenként a felek számára miheztartásuk végett kiadott *(edictum annuum* vagy *perpetuum praetoris urbani de iuris dictione)*, és hogy, habár az elmúlt idők nem egy lépést tehettek már előkészítésére, két-

ségkívül csak ezen korszakban ment teljesedésbe. — Az új jog elméletileg elvont vala, amennyiben a római jogi felfogás benne annyira kivetközött a maga nemzeti különszerűségéből, amennyire ennek öntudatára jutott; de egyúttal gyakorlati tekintetben positív volt, amennyiben korántsem mosódott el az általános méltányosság zavaros félhomályába vagy épen az úgynevezett természeti jog tiszta semmiségébe, hanem meghatározott hatóságok által, állandó szabályok szerint alkalmaztatott bizonyos meghatározott conkrét esetekre, és nem csak alkalmas volt a törvényes formulázásra, hanem a városi edictumban már jó részben formulázva is vala. — E jog továbbá anyagi tekintetben megfelelt a kor szükségleteinek, miután a pör, tulajdonszerzés, szerződéskötés számára a forgalom fokozódása által szükségessé tett kényelmesebb formákat megadta. Végre a fődolgokban a római birodalom egész területén máris általános segédjoggá vált, amennyiben a különféle helyi statutumok azon jogviszonyokra nézve, melyek nem közvetlenül a forgalom viszonyai, valamint az ugyanazon jogterület tagjai közti helyi forgalomra nézve fenntartattak, ellenben a vagyoni forgalom az államnak különböző jogterületekről származó tagjai között kivétel nélkül, úgy Itáliában mint a tartományokban a városi edictum példájára szabályoztatott, mely jogi szempontból ez esetekre természetesen nem volt alkalmazható. A városi edictum joga eszerint e korban a dolog lényegében ugyanazon helyet foglalta el, mely a mi állami fejlődésünkben a római jognak jutott: ez is elvont és tevőleges egyszersmind, amennyire t. i. ily ellentétek összeegyeztethetők; ezt is forgalmi formáinak, a régibb tételes joggal összehasonlítva, nagyobb simulékonysága tette ajánlatossá, s ez is segédjog gyanánt állt a helyi statutumok mellett. Csak abban állt a

római jogfejlődés lényeges előnyben a miénk felett, hogy a a nemzetiségéből kivetközött törvényhozás a rómaiaknál a maga idején és természetszerű úton, nem pedig kelletinél hamarább és mesterkélt módon, mint nálunk, jött létre. — Ez volt azon jogi helyzet, melyre Caesar talált. Ha egy új törvénykönyv kiadására tervet készített, nem nehéz megmondani, mit akart vele elérni. E törvénykönyv csupán a római polgárok jogát foglalhatta össze és csak annyiban lehetett általános birodalmi törvénykönyv, amennyiben az uralkodó nemzet korszerű törvénykönyvének már magától általános segédjoggá kellett válnia a birodalom egész területén. A büntetőjog terén, ha Caesar terve erre egyáltalján kiterjedt, csupán a Sulla-féle rendszer revisiójára és törvénybe foglalására volt szükség. A magánjogot oly államban, melynek nemzetisége tulajdonképen a humanitásban állt, szükségkép és egyedül azon városi edictum törvényes megerősítése és szabatosítása által lehetett formulázni, mely a jogi forgalomból már magától kifejlődött. Ez irányban az első lépést 687-ben a corneliusi törvény tette meg, midőn a bírót azon jogelvek megtartására kötelezte, melyeket hivataloskodása kezdetén felállított, és megtiltotta neki, hogy önkényesen más jog szerint itéljen — mely határozmányt bátran összehasonlíthatjuk a tizenkéttáblás törvénynyel s mely az újabb városi jog megállapítására nézve majdnem ugyanoly jelentőségre kapott, aminővel amaz bírt a régibbre nézve. De habár a cornéliusi népvégzés óta az edictum nem volt többé a bírónak, hanem a bíró a törvény által az edictumnak alárendelve; habár az új törvénykönyv a régi városi jogot úgy a jogi gyakorlatban, mint az oktatásban, tényleg kiszorította helyéből, mégis szabadságában állt még minden városbírónak hivatalba léptekor az edictumot korlátlanul és önkényesen megváltoztatnia, s a tizenkét-

Caesar codificáló terve.

67.

táblás törvény, függelékeivel együtt formaszerint még mindig fölötte állt a városi edictumnak, úgy hogy minden egyes összeütközés esetében az elavult jogszabályt a bírónak önkényes beavatkozása által, tehát szigorúan véve a dolgot, a formaszerinti jog megsértése által kellett ártalmatlanná tennie. A városi edictumnak segédjog gyanánti alkalmazása a római idegenek törvényszékénél és a különböző tartományi törvényszékeknél meg épen teljesen az egyes főhivatalnokok önkényétől függött. Világos volt, miszerint a régi városi jogot, amennyiben az újba fel nem vétetett, véglegesen el kell törölni, ez utóbbiban pedig minden egyes városbíró önkényes módosítási jogát megfelelő korlátok közé szorítani, és esetleg még annak a helyi statutumok mellett segédjog gyanánti alkalmazását szabályozni. Ez volt Caesar szándéka, midőn törvénykönyvének terve agyában megfogamzott, mert ennek kellett lennie. De tervét nem valósíthatta meg, s ezáltal ama terhes átmeneti állapot a római jogügyben megörökíttetett, míg végre a szükséges reformot hatszáz évvel utóbb s akkor is csak tökéletlenül, Caesar utódainak egyike, Justinianus császár meg nem valósította.

Pénz, mérték és súly dolgában végre a latín és hellen rendszer lényeges kiegyenlítése már régóta folyamatban volt. A súly- test- és hoszmértéknek a kereskedésben és forgalomban nélkülözhetetlen meghatározásában már ősrégi idők óta megvolt, pénz dolgában pedig kevéssel volt újabb az ezüstpénzverés behozatalánál. E régibb kiegyeztetés azonban nem volt kielégítő, miután magában a hellen világban is a legkülönbözőbb mérték- és pénzrendszerek álltak fenn egymás mellett; az új egységes birodalomban szükséges volt és kétségkívül szándékában is állt Caesarnak, amennyiben már előbb meg nem történt volna, a római

pénzt, mértékeket és súlyokat most mindenütt oly módon léptetni életbe, hogy a hivatalos forgalomban csupán ezek használtassanak s a nem római rendszerek részben csak helyi érvénynyel ruháztassanak fel, részben egyszer mindenkorra megállapított arányba helyeztessenek a rómaival. E téren azonban csak a két legfontosabb irányban, a pénz- és naptárrendszerben lehet Caesar tevékenységét kimutatnunk. — A római pénzügy a két egymás mellett forgalomban levő és egymással változatlanul meghatározott arányban álló nemes fémre volt alapítva, melyek közől az arany súlya szerint*), az ezüst vert bélyege szerint adatott és vétetett, melyek közől azonban a nagymérvű tengerentúli forgalom következtében az arany sokkal túlnyomóbb volt az ezüstnél. Nem tudjuk bizonyosan valjon nem volt-e a római ezüstpénz elfogadása a birodalom egész területén már előbb is kötelezőleg elrendelve; de bizonyos, hogy a birodalmi pénz helyét az egész római területen leginkább a veretlen arany foglalta el, annál inkább, miután a rómaiak az aranypénz verését valamennyi tartományban és védenc-államban betiltották, és a denár Itálián kívül a cisalpini Galliában, Siciliában, Spanyolországban és sokhelytt egyebütt, nevezetesen a nyugaton, szintén törvényesen vagy tényleg meghonosodott. Caesarral kezdődik azonban a birodalmi pénz. Valamint Sándor, azonképen ő is azzal jelezte az összes

Az arany mint birodalmi pénz.

*) Azon aranyak, melyeket Sulla és vele egyidejüleg Pompeius, és pedig mindketten csekély számban verettek, ez állítást meg nem döntik; mert valószínűleg csak súlyok szerint vétettek úgy mint az arany Philippeusok, melyek szintén még Caesar utánig forgalomban voltak. Mindenesetre figyelemreméltók, miután ép úgy előkészítik Caesar birodalmi aranypénzét, mint előkészítette Sulla kormányzósága az új monarchiát.

mívelt világot magába ölelő új birodalomnak megalapítását, hogy azon fémnek, mely egyedül szolgálhat a világ különféle részei közt közvetítőül, a pénzrendszerben is megadta az első helyet. Mily roppant mérvben verette Caesar azonnal a maga aranyait (melyek a mai fémérték szerint 7 tallért és 18 garast értek), kitünik azon tényből, hogy egyetlen, Caesar halála után hét évvel elásott kincsben egy csomóban 80,000 ily arany találtatott. Igaz ugyan, hogy erre pénzügyi speculátióknak is lehetett befolyásuk*). Az ezüstpénzre vonatkozólag Caesar a római denár egyeduralmát, melynek alapja már előbb megvettetett, az egész nyugaton végkép megállapította, midőn a nyugatnak egyetlen pénzverdéjét, mely az ezüst pénzverésben Rómával még versenyzett, a massáliait, végleg bezáratta. Ezüst vagy réz váltópénz verését egy sereg nyugati községnek a jövőre nézve is megengedte, amint például a déli Gallia nehány latin községe háromnegyed-, több éjszak-galliai megye féldénárokat, réz aprópénzt pedig a nyugat számos községe még Caesar után is vert; de a váltópénz is kivétel nélkül a római pénzláb szerint veretett és kényszerfolyammal ezen kívül valószínűleg csak a helyi forgalomban bírt. A pénzrendszernek egységes szabályozására a keleten, hol a durva, nagy részben kelletinél könnyebben kiolvasztott vagy el-

*) Úgy látszik ugyanis, miszerint a régibb korban az államhitelezőinek ezüstre szóló követeléseit nem lehetett akaratuk ellenére aranyban elégíteni ki, ennek az ezüst iránti törvényes aránya szerint; míg viszont nem szenved kétséget, hogy Caesar után az aranypénzt mindenki okvetlenül köteles volt 100 ezüst sesterzius fejében elfogadni. Ez épen akkor annál fontosabb volt, miután az arany azon nagy mennyisége, melyet Caesar forgalomba hozott, annak kereskedelmi árfolyamát törvényes értékénél 25%-kal lejebb nyomta.

koptatott ezüspénzek óriási tömege, sőt részben, mint Egyiptomban, még egy, a mi papirpénzünkkel rokon rézpénz is volt volt forgalomban, és ahol ezenfelül a syriai kereskedővárosok saját eddigi, a mesopotámiai folyó pénznek megfelelő országos pénzöket nehezen bírták volna nélkülözni, Caesar, úgy látszik, épen úgy nem gondolt, mint nem az előbbi kormány. Utóbb itt szabályul megállapítva találjuk azt, hogy a denár mindenütt törvényes árfolyammal bír s a hivatalos számításokban kizárólag használtatik*), a helyi pénzek pedig korlátolt határaikon belől, szintén bírnak ugyan törvényes folyammal, de a denárral szemben rájok nézve kedvezőtlen árszabás alapján**); ez intézkedések valószínűleg nem egyszerre s részben alkalmasint már Caesar előtt léptek életbe, de mindenesetre lényeges kiegészítéseül szolgálnak Caesar birodalmi pénzrendszerének, melynek új aranya, mintájául közvetlenül Sándornak körülbelől ugyanazon súlyú aranyát választotta, s alkalmasint különös tekintettel a keleti forgalomra bocsáttatott ki. — Ezzel rokon természetű volt a naptár reformja. A köztársasági naptár, mely eléggé hihetetlenül még mindig az antemetonicus oktaeterisből elektelenített régi decemvirális naptár volt, a legnyomorultabb mathematika és legnyomo- Naptárreform.

*) Nem igen létezik felirás a császári korból, melyen pénzösszegek más mint római pénzben szerepelnének.

**) Igy az attikai drachma, habár észrevehetőleg nehezebb a denárnál, ezzel mégis egyenlő értékű; az antiochiai tetradrachmon, mely átlag 15 gramm ezüstöt nyom, 3 római dénárt ér, melynek súlya csak vagy 12 gramm; így a kis-ázsiai cistophorus ezüstértéke szerint több mint 3, törvényes árfolyama szerint csak $2^1/_2$ denárt ér; így a rhodosi féldrachma ezüstértéke $^3/_4$, törvényes értéke $^5/_8$ denár s így tovább.

rultabb igazgatás párosodása által annyira jutott, hogy teljes 67 nappal előtte járt a valódi időnek és például a virágzás ünnepét april 28-ka helyett julius 11-kére tette. Caesar végre e rendetlenségnek véget vetett és Sosigenes görög mathematikus segélyével az egyiptomi eudoxi naptár szerint szerkesztett itáliai parasztévet egy értelmes beigtatási rendszerrel együtt a vallási és hivatalos használatba felvette, és egyúttal a március 1-jére eső régi naptári újévet eltörölte, s helyette az évcsere naptári szakaszának napját is január 1-jére tette, mely először a legfőbb hivatalok személycseréjére volt határnapul megállapítva s ennek folytán a polgári életben már régóta túlnyomóan használtatott. Mindkét újítás a város 709. évében vagyis Kr. e. 45-ben, január elsején lépett életbe s velök együtt a létrehozója után elnevezett juliusi naptár is használatba jött, mely Caesar monarchiájának elenyészte után a mívelt világban még sokáig irányadó maradt s a fő dolgokban még ma is az. Magyarázatául egy kimerítő edictum csillagnaptárt csatolt hozzá, mely az égboltozaton Egyiptomban tett észleletekből vétetett, és, bár nem épen ügyesen, alkalmaztatott Itáliára, s mely a nevezetesebb csillagzatok fölkelését és leáldozását naptári napok szerint határozta meg*). A ró-

*) Ezen, talán Marcus Flavius által szerkesztett edictum (Macrob. *sat.* 1, 14, 2) ugyanazonossága Caesarnak a csillagzatokról írt munkájával kitünik Cicero azon élcéből (Plutarch *Caes.* 59), miszerint a lant most parancsszóra szólal meg. — Egyébiránt már Caesar előtt is tudták, hogy a 365 napos és 6 órás napév, melyen az egyiptomi naptár alapult s melyre ő a magáét alapította, kelletinél valamivel hosszabbra van szabva. A tropicus évnek legpontosabb kiszámítása, melyet a régi világ ismert, a Hipparchosé, azt 365 napra, 5 órára, 52 első és 12 másodpercre tette; valódi hossza azonban 365 nap, 5 óra 48′ 48″.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

mai és a görög világ ezáltal e téren is kiegyezkedett egymással.

Caesar és művei.

Ezek képezték Caesar földközi tengeri monarchiájának alapjait. Másod ízben vezetett Rómában a társadalmi kérdés oly válságra, melyben az ellentétek, úgy, amint felállíttattak, megoldhatatlanoknak, úgy amint kimondattak, kiengesztelhetetleneknek nem csupán látszottak, hanem azok is voltak. Első ízben az mentette meg Rómát, hogy Itália Rómába és Róma Itáliába olvadt s az új, nagyobb és átalakult hazában a régi ellentétek nem kiegyenlíttettek, hanem megszűntek. Most ismét az mentette meg Rómát, hogy a földközi tenger melléki tartományok beléje olvasztattak, vagy legalább a beolvadásra előkészíttettek; az itáliai szegények és gazdagok közti harcnak, mely a régi Itáliában csak a nemzet megsemmisülésével végződhetett, a három világrészt magába foglaló Itáliában többé sem tere sem értelme nem volt. Azon örvényt, mely a római községet az ötödik században elnyeléssel fenyegette, a latín gyarmatok temették be; a hetedik század mély szakadásait Gaius Gracchus és Caesar töltötték be transalpíni és tengerentúli telepítéseikkel. Az egyetlen Rómáért mívelt a történelem nemcsak csudát, hanem meg is ismételte csudatételét, és az államban magában orvosolhatatlan belső válságot kétszer tette jóvá az állam újjászületése által. E megifjodásban ugyan számos nyomára találunk az enyészetnek: valamint Itália egyesülése a samnit és etrusk nemzetek romjain ment teljesedésbe, azonképen a földközi tengeri monarchia is temérdek, egykor eleven és életképes állam és néptörzs romjain emelkedett fel; de ez enyészet friss és részben még ma is virágzó gyümölcsök csiráját hordja kebelében. Az új épület kedveért csak azon másodrangú nemzetiségek vesztek el, melyeket a civilisatio kiegyengető hatalma már

régóta az enyészet útjára terelt. Caesar, amiben rombolólag lépett fel, csak a történelmi fejlődés már kimondott ítéletét hajtotta végre, de a mívelődés csiráit ótalmába vette, bárhol és bármily alakban akadt is rájok, saját szülőföldén úgy mint testvérnemzeténél, a helleneknél. A rómaiságot megmentette és újjáteremtette, de a görögséget is nem csak kímélte, hanem azon biztos kezü genialitással, melylyel Róma újjáalkotását véghezvitte, a hellenek újjáteremtésére is vállalkozott, és tovább folytatta nagy Sándor félben szakadt művét, kinek képéről bátran elhihetjük, hogy folyvást lelke előtt lebegett. E két nagy feladatot nem csak egymással párhuzamosan, hanem az egyiket a másik segélyével oldotta meg. Az emberi lét két nagy lényeges sajátsága, az egyetemes és az egyéni fejlődés vagy az állam s a mivelődés, mely egykor ama régi, a földközi tenger partjaitól és szigeteitől távol, nyájaikat ősi egyszerűségökben legeltető graecoitáliaiaknál csirájokban egyesülve volt, midőn ezek itáliaiakra és hellenekre szakadtak, elvált egymástól s azóta elváltan maradt évezredeken keresztül. Most a trójai fejedelem s a latin királyleány ivadéka egy saját míveltséggel nem bíró államból és egy világpolgári civilisátióból egy új egészet teremtett, melyben állam és cultura az emberi lét tetőpontján, a szerencsés kor gazdag bőségében ismét feltalálták egymást és méltóan betöltötték azon kört, melyet belső becsökkel megérdemeltek. — Előadtuk e mű alapvonalait, amint azokat Caesar megvonta, melyek nyomán dolgozott ő maga, s melyek nyomán az utóbbiak, számos évszázadon át az általa kijelölt útra lekötötten, ha nem is a mester szellemével és erélyével, de egészben véve szándékait híven követve, igyekeztek a munkát folytatni. Kevés van benne befejezve, sőt sok dolog még csak tervben létezik. Valjon tökéletes volt-e a terv, azt döntse el az, ki

ily emberrel a gondolat terén versenyezni merészel; mi abban, ami előttünk áll, lényeges hézagot nem találunk, s épületének minden egyes köve egymagában elegendő arra, hogy egy embert halhatatlanná tegyen, s valamennyien együtt véve mégis egy öszhangzó egészet képeznek. Öt és fél évig, tehát fél annyi ideig sem, mint Sándor, működött Caesar mint Róma királya; hét hadjárata közben, melyek folytán összesen nem tölthetett tizenöt hónapnál*) többet birodalma fővárosában, a világ ügyeit, a civilisatió és a barbárság közti határok megállapításán kezdve a főváros utcáit elrondító pocsolyák eltávolításáig, a jelenre és jövőre újra rendezte, s emellett még elég ideje és kedve maradt arra, hogy a színházban a pályaművek előadását figyelemmel kísérje és a győztest rögtönzött versek kíséretében ruházza fel a nyert koszorúval. A terv kivitelének gyorsasága és biztossága bizonyítja, hogy régóta át volt gondolva és minden egyes részletében megállapítva; de ennek dacára sem érdemel az kevesebb bámulatot a tervnél magánál. Az alap meg volt vetve s ezzel az új állam a jövőre nézve mindenben előre meghatározva, be csak a megmérhetetlen jövő fejezhette az épületet. Ennyiben Caesar elmondhatta magáról, hogy célját elérte, s ezt jelenthették azon szavak is, melyeket többször hallottak ajkairól, hogy t. i. már eleget élt. De épen azért, mert az építés műve véghetetlen volt, rakta a mester, amíg csak élt, fáradhatatlanul egymásra a köveket, változatlan simulékonysággal és változatlan ruganyossággal dolgozva művén, anélkül hogy valaha valamit

*) Caesar 705. áprilban és decemberben, mindkét ízben csak néhány napig, 707-ben septembertől decemberig, a tizenöthónapos 708-dik évben az ősznek mintegy négy hónapja alatt és 709. októbertől 710. márciusig volt Rómában.

elhamarkodott vagy elhibázott volna, mintha mindig csak a ma volna neki megadva, a holnap nem. Igy munkált és teremtett, mint soha még halandó sem előtte sem utánna, és hatásával és teremtő erejével még most, évezredek után is él a nemzetek emlékezetében ő, az első és egyúttal mégis egyetlen imperator: Caesar.

XII. FEJEZET.

Vallás, míveltség, irodalom és művészet.

E korszak vallás-bölcsészeti fejlődésében nem találunk új momentumokra. A római-hellen államvallás és a Stoa ezzel válhatatlan kapcsolatban álló állambölcsészete nem csak kényelmes eszköz volt minden oligarchicus, demokraticus, vagy monarchicus kormány kezében, hanem egyenesen nélkülözhetetlen vala, miután ép úgy nem lehetett az államot minden vallási elemek nélkül összealkotni, amint nem lehetett valamely új államvallást feltalálni, mely képes legyen a réginek helyét pótolni. Ennélfogva a forradalom szele néha ugyan igen kíméletlenül átjárt az augurok madárbölcseségének pókhálóin; de a minden ízében csikorgó, szúette alkotmány mégis túlélte azon földindulást, mely magát a köztársaságot elnyelte s a maga szellemtelenségével és gőgjével csorbítatlanul átmenekült az új monarchiába. Magától értetik, hogy mindazok kegyét, kik képesek voltak szabadon ítélni, most még inkább elvesztette. A közvélemény ugyan a dolog lényegében közönyös állást foglalt az államvallással szemben; mindenki elismerte azt a politikai convenientia intézetének, és a politika és régészet tudósain

Államvallás.

kívül senki nem törődött vele különösen. De bölcsészeti testvére ellen az elfogulatlan közönségben csakhamar kifejlődött azon ellenszenv, melyet a phrázisokba burkolt, üres és mégis csalfa tettetés előbb utóbb mindig kiérdemel magának. Hogy a stoa maga is sejteni kezdte saját semmiségét, bizonyítja az, hogy megkísértette a synkretismus segélyével mesterséges úton ismét némi szellemet önteni
79. önmagába: az askaloni Antiochus (virágzott 675 körül), ki azt állította magáról, hogy a stoát a plato-aristotelesi rendszerrel egy szerves egészszé sikerült összecsirizelnie, csakugyan ment is vele annyira, hogy szörnyszülött tana kora conservativjeinek divatos bölcsészetévé vált s hogy Róma előkelő műkedvelői és irodalmárai lelkiismeretesen tanulmányozták. Akiben csak némi szellemi elevenség volt, az opponált a stoának vagy ignorálta. Leginkább a nagyszájú és unalmas római pharisaeusoktól való idegenkedésnek, s e mellett, az igaz, még azon növekvő törekvésnek is, melylyel az emberek a gyakorlati életből a léha apathia vagy haszontalan gúny karjaiba igyekeztek menekülni, köszönhette Epikur rendszere, hogy e korban tágabb körben elterjedhetett, és a Diogenes-féle kutya-philosophia, hogy Rómában gyökeret verhetett. Bármily bágyadt és gondolatszegény volt is amaz, az oly bölcselet, mely a bölcsesség útját nem a hagyományos elnevezések megváltoztatásában kereste, hanem beérte a meglévővel és mindenben csak az érzéki megismerést ismerte el igaznak, még mindig különb volt a stoikus bölcsészet műszavainak zörgésénél és üres fogalmainál; a kutya-philosophia meg épen sokkal fölötte állt e kor valamennyi bölcsészeti rendszerének, miután rendszere abban állt, hogy semmiféle rendszere nem volt, hanem minden rendszert és a rendszer minden emberét kigúnyolta. Mindkét téren buzgalommal és szerencsével

folyt a küzdelem a stoa ellen; komoly embereknek a belső meggyőződés és a szent buzgalom hevével prédikált az epicurista Lucretius a stoának istenbe és a gondviselésbe vetett hite s a lélek halhatatlanságról felállított tana ellen; a nevetésre mindig kész nagy közönség előtt pedig a kynikosi Varro széltében elterjedt satiráinak gyors nyilaival még jobban talált. Míg ekként a régibb nemzedék legkitünőbb emberei a stoa ellen harcoltak, az ifjabb nemzedék, mint például Catulus, viszont már semmiféle belső viszonyban nem állt vele többé, és még sokkal élesebben elítélte azáltal, hogy figyelmére sem méltatta.

A keleti vallások.

Míg azonban ebben a rómaiak egy hitnélküli hitet politikai illemből fenntartottak, ezt bőven helyreütötték másfelől. A hitetlenség és a babona, ugyanazon történelmi jelenségnek különböző színtörései, az ekkori római világban is karöltve jártak, és nem volt hiány oly emberekben, kikben mindkettő egyesült, kik Epikurossal az isteneket megtagadták s mégis minden kápolna előtt imádkoztak és áldoztak. Természetesen már csak a keletről jött istenek vétettek istenszámba s valamint az emberek a görög vidékekről szakadatlanul özönlöttek Itáliába, azonképen a kelet istenei is mind nagyobb számban átvándoroltak a nyugatra. Mily jelentőséggel bírt e korban a phrygiai istentisztelet Rómában, kitűnik úgy a régiebbek, például Varro és Lucretius polemiáiból, mint azon költői dicsőitésből, melyben az a modern Catullusnál részesült, mely azon jellemző kérésen végződik, hogy kegyeskedjék az istennő csak másokat, de ne magát a költőt megbolondítani. Újonnan járult ehez e korban a perzsa istentisztelet, mely először állítólag a kelet és nyugat felől a földközi tengeren összetalálkozó tengeri rablók közvetitése által jutott el a nyugatiakhoz, s melynek legrégibb tisztelőhelyéül a nyugaton Olympos

Mithra tisztelete.

hegye jelöltetik meg Lykiában. Hogy a keleti istentiszteletek átvitele alkalmával a nyugatiak belőlök azon fensőbb speculativ és erkölcsi elemeket, melyek bennök rejlettek, kivétel nélkül elejtették, annak figyelemreméltó bizonyítéka az, hogy Zarathustra tiszta tanának legfőbb istene, Ahuramazda a nyugaton úgy szólván ismeretlen maradt s a nyugatiak tisztelete mindenekfelett azon isten felé fordult, ki a régi perzsa népvallásban az első helyet foglalta el, és Zarathustra által szoríttatott a második helyre, Mithra napisten felé. A világosabb és szelidebb perzsa égi alakoknál még gyorsabban benyomult Rómába az egyiptomi istentorzképek unalmasan titokteljes serege, a természet anyja, Isis, egész kíséretével, az örökké meghaló és ismét feléledő Osirisszel, a sötét Sarapisszal, a hallgatag és komoly Harpokratessel és a kutyafejű Anubissal. Azon évben, melyben Clodius a clubokat és conventiculumokat szabadokká tette (696), és kétségkívül a csőcselék ezen emancipátiója következtében, e had még a római Jupiter régi erősségébe a capitoliumon is be akart vonulni, és alig sikerült azt e helyről még visszautasítani s templomai számára, melyek nélkül a nép már el nem lehetett, Róma külvárosaiban nyujtani helyet. Nem létezett istentisztelet, mely a fővárosi lakosság alsóbb rétegeiben ily népszerű lett volna: midőn a senátus a körfalon belől álló Isistemplomok lerombolását elrendelte, nem akadt munkás, kinek bátorságá lett volna először tenni rájok kezét s Lucius Paullus consul maga volt kénytelen az első fejszecsapást megtenni (704); és fogadni lehetett rá, hogy minél feslettebb életmódot folytatott valamely leány, annál ájtatosabb tisztelője volt Isisnek. Hogy a sorsvetésből, álomfejtésből s más efféle szabad művészetekből már meg lehetett élni, az magától értetik. A csillagjóslás már tudományosan üzetett; a firmumi Lu-

Isis tisztelete.

58.

50.

cius Tarutius, egy tekintélyes és a maga nemében tudós, Varróval és Ciceróval baráti lábon álló férfiú, teljes komolysággal jósolt Romulus és Numa királyok születéséből sőt magának Rómának keletkezéséből is, és mindkét fajú híveinek lelki épülésére a római krónika jelentéseit a maga chaldaeai és egyiptomi bölcseségével megerősítette. De e téren minden egyéb jelenségeknél hasonlíthatlanul fontosabb az első kísérlet a nyers hitnek a speculativ gondolkozással való közvetitésére, azon irányzatok első fellépése a római világban, melyeket az új-platonismus nevével szoktunk megjelölni. Legrégibb apostola Rómában az aristokratia legszigorúbb töredékéhez tartozó előkelő római Publius Nigidius Figulus volt, ki 696-ban a praetorságot viselte s 709-ben mint politikai száműzött Itálián kívül halt meg. Bámulatos tudományos sokoldalúsággal és a hit még bámulatosabb erejével az egymástól legtávolabbra szétszórt elemekből egy bölcsészet-vallási rendszert teremtett, melynek csudás alaprajzát nem csak theologiai és természettudományi irataiban, hanem még inkább szóval fejtegette és hirdette. A bölcsészetben, menekülni igyekezve a forgalomban levő rendszerek és abstractiók csontvázaitól, visszatért a Sokrates előtti bölcsészet betemetett forrásához, melynek egykori bölcsei lelkében maga a gondolat még teljes érzéki elevenségében született meg. A természettudományi vizsgálódás, mely célszerűen kezelve még mai nap is kényelmes eszközéül szolgál a mystikus csalásnak és a kegyes szemfényvesztésnek, s az ókorban, mely oly hiányos ismeretével bírt a természet törvényeinek, még kényelmesebb eszközöket nyújtott mindkettőnek, könnyen felfoghatólag e téren is tekintélyes szerepet játszott. Theologiájának főalapját azon csodás kotyvaszték képezte, melyben a rokon szellemű görögök orphiai és más ősrégi vagy igen is új hazai bölcsesége,

Az új Pythagoreismus.

Nigidius Figulus. 58. 45.

persa, chaldaeai és egyiptomi titkos tanokkal összevegyült, s melybe Figulus még a semmibe irányzott tusk búvárlat quasi eredményeit és a madarak repüléséről szóló hazai tanokat, az egész öszhangzásának emelésére, belekeverte. Az egész rendszernek politikai-vallási s nemzeti felszentelésére Pythagoras neve szolgált, az ultra-conservativ államférfiúé, kinek fő elve volt „a rendet előmozdítani s a rendetlenséget meggátolni", a csudatevő és szellemeket idéző ősrégi bölcsé, ki Itáliában otthon vala s még magának Rómának regetörténelmében is szerepelt, és a római vásártéren kifaragva látható vala. Valamint a születés rokonságban áll a halállal, azonképen úgy tetszett, mintha Pythagorasnak nemcsak a köztársaság bölcsője mellett kellene állania, mint a bölcs Numa barátjának és az okos Egeria anya-társának, hanem sírjához is el kellene jönnie, mint a madárbölcseség végső támaszának. De az új rendszer nemcsak csudálatos vala, hanem csodákat is mívelt: Nigidius a későbbi Augustus császár apjának, azon napon, melyen Augustus született, megjövendölte fia egykori nagyságát; sőt a próféták a hivőknek szellemeket varázsoltak és ami ennél még fontosabb vala, megmutatták nekik elvesztett pénzeik helyét. Ezen új-régi bölcseség, már amicsodás volt, ennek dacára mély benyomást tett a kortársakra; a legkülönfélébb pártok legelőkelőbb, legtudósabb,
54. legkitünőbb emberei, a 700. év consula Appius Claudius, a tudós Marcus Varro, a vitéz tiszt Publius Vatinius részt vettek a szellemidézésben, sőt úgy látszik, hogy e társaságok üzelmei ellen a rendőrségnek is fel kellett lépnie. A római theologia megmentésére tett ezen végső kísérletek úgy mint Cato ezzel rokon törekvései a politikai téren, egyúttal komikus és mélabús hatást tesznek a szemlélőre; egyiránt megmosolyoghatjuk az evangéliomot és apostolait,

de az mindig komoly dolog, ha már jeles emberek is a képtelenségek karjaiba menekülnek.

Az ifjúság nevelése. Az ifjúság nevelése, mint magától értetik, a kétnyelvű humanitásnak már az előbbi korszakban kijelölt körében mozgott, s a római világ általános míveltsége is mindinkább magáévá tette azon formulákat, melyeket reá nézve a görögök állítottak fel. Még a testi gyakorlatok terén is a laptajátéktól, a futástól és vívástól a művészetileg kifejlesztett görög tornaharcra haladtak előre; habár nyilvános intézetek még ennek számára nem léteztek, az előkelő falusi lakokban mégis a fürdőszoba mellett már rendszerint a palaestra sem hiányzott. Mily módon alakult át az általános míveltség köre a római világban egy század leforgása alatt, mutatja Cato encyclopaediájának összehasonlítása Varronak „az iskolai tudományokról“ írt hasonnemű munkájával. A nem szaktudományi míveltség alkatelemei gyanánt Catónál a szónoklat, a földmívelés, jog, harc és gyógyászat ismerete szerepel, Varrónál, — valószínű hozzávetés alapján — a nyelvtan, logika vagy dialektika, rhetorika, geometria, arithmetika, astronomia, zene, gyógyászat és építészet. A harc, a jog és a földmívelés ismerete eszerint a hetedik század folyamában általános tudományból megannyi szaktudománnyá lettek. Ellenben Varrónál a hellen ifjusági nevelés már a maga teljességében áll előttünk: a grammaticai-rhetoricai-philosophiai tanfolyam mellett, mely Itáliában már előbb is szokásban volt, most a geometriai-arithmetikai-astronomiai-zenei*) tanfolyam is meg-

E kor általános mívelődési tudományai.

*) Ezek teszik ki, mint tudjuk, az úgynevezett hét szabad művészetet, melyek az Itáliában már régebben meghonosodott három és az utólag átvett négy disciplina ezen megkülönböztetésével az egész középkoron át fenntartották magokat.

jelenik, mely tovább maradt specificus görögnek. Hogy nevezetesen a csillagászatot, mely a csillagzatok névtanával a kor gondolatszegény tudományos működvellésének, az astrologia iránti viszonyával pedig az uralkodó vallási szédelgésnek járt kezére, az itáliai ifjúság rendszerint és nagy buzgalommal tanulmányozta, amellett más tények is felhozhatók: az alexandreiai irodalom minden munkája közől először Aratos csillagászati tankölteményei vétettek fel a római ifjúság oktatásába. E hellen tanfolyamhoz járult még a régibb római ifjúsági oktatásból fennmaradt gyógyászat s végül az építészet, melyre az e korbéli rómainak, ki földjeinek mívelése helyett házakat és nyaralókat épített, elkerülhetlenül szüksége volt. — Az előbbi korszakhoz hasonlítva úgy a görög mint a latín mívelődés ugyanannyit emelkedik iskolai szigor, amennyit csökken tisztaság és finomság dolgában. A görög tudás utáni fokozott törekvés már magától némi tudományos színt kölcsönzött az oktatásnak. Homerost vagy Euripidest magyarázni végre is nem nagy mesterség volt; tanítók és tanulók hálásabb dolognak találták az alexandreiai költeményekkel foglalkozást, melyek ezenfelül még szellemökre nézve is sokkal közelebb álltak az ekkori római világhoz, mint a valódi görög nemzeti költészet művei, s melyek, habár nem bírtak is oly tiszteletreméltó tekintélylyel, mint az Ilias, mégis már eléggé tisztes korúak voltak arra nézve, hogy iskolamesterek által klassikusoknak tekintessenek. Euphorion szerelmi versei, Kallimachos „Okok“ és „Ibis“ című munkái, Lykophron komikusan homályos Alexandrája bővében voltak a ritka szóknak *(glossae)*, melyek alkalmasak valának az excerpálásra és interpretálásra; a fáradságosan összefont és fáradságosan felbontható mondatoknak, a megavasodott mythosok összehabart titkaival teljes hossza-

A görög oktatás.

dalmas kitéréseknek és egyáltalján a fárasztó tudományossághoz szükséges mindennemű anyagnak. Az oktatás mind több nehézséget nyujtó gyakorló darabokra szorult; s ama termékek, nagy részben iskolamesterek minta-művei, kitünően alkalmasak voltak mintatanulók képzésére. Ennélfogva az alexandreiai költemények az itáliai iskolai oktatásban, nevezetesen próbafeladványok képében, maradandóan helyet foglaltak és a tudást, habár az ízlés és az ész rovására, csakugyan elő is mozdították. Ugyanezen egészségtelen, mohó művelődési vágy sarkalta a római ifjúságot arra is, hogy a hellenséget lehetőleg forrásainál igyekezzék elsajátítani. A Rómában levő görög mesterek által tartott tanfolyamok már csak kezdetnek voltak elegendők; aki csak azt akarta, hogy szavára hallgassanak, az a görög bölcsészetet Athénben, a görög szónoklatot Rhodosban tanulta és irodalmi s művészeti utazásra ment Kis-Ázsiába, hol a hellenek régi műkincsei közől még legtöbb volt a maga eredeti helyén található s hol a múzsai míveltség, habár mesterségszerűen, de nemzedékről nemzedékre szállt; míg a távolabb fekvő és inkább a szigorú tudományok székhelye gyanánt ünnepelt Alexandreia sokkal ritkábban képezte utazási célját a míveltséget kereső ifjúságnak. — A görög oktatás módjára emelkedett a latín is. Részben ez már a görög oktatás puszta hatásának műve volt, melynek leginkább köszönte a maga módszerét és ösztönzéseit. Továbbá a politikai viszonyok, a vásártér szószékére való törekvés, melyet a demokratikus mozgalom mind általánosabbá tett, nem kis mértékben mozdították elő a szónoklati gyakorlatok elterjedését és fokozódását; „ahová tekintünk, minden rhetorokkal van tele“ úgymond Cicero. Ehez járult, hogy a hatodik század irodalmi művei, minél régibbekké lettek, annál határozottabban kezdtek a latín irodalom

A latín oktatás.

aranykorának klassikai műveiként szerepelni, s ezzel a leginkább bennök öszpontosuló oktatásnak súlyát növelték. Végre a sok oldalról elharapódzó és bevándorló barbárság és nagy terjedelmű kelta és spanyol tartományok megindúló ellatínosodása, a latín nyelvtannak és a latín oktatásnak már magától nagyobb jelentőséget adtak, mint aminővel addig bírhatott, amíg a latín nyelvet csak Latium beszélte: a latín irodalom tanítójának Comumban és Narboban kezdet óta egészen más állása volt, mint Praenestében és Ardeában. Egészben véve a míveltség inkább csökkenő- mintsem emelkedőfélben volt. Az itáliai vidéki városok romlása, az idegen elemek tömeges betolakodása, a nemzet politikai, gazdászati és erkölcsi elvadulása, és mindenekfelett a mindent felforgató polgárháborúk a nyelv mezején is több kárt okoztak, mint amennyit a világ valamennyi iskolamestere jóvá tehetett volna. A jelenkor hellen míveltségével való bensőbb érintkezés, a fecsegő atticai bölcseség s a rhodosi és kisázsiai szónoklat határozottabb befolyása leginkább a hellenségnek épen legártalmasabb elemeit hozták meg a római ifjúságnak. Azon térítő hivatásnak, melyre Latium a kelták, ibériaiak és libyaiak közt vállalkozott, bármily magasztos volt is célja, mégis ugyanazon következményekkel kellett járnia a latín nyelvre nézve, minőkkel a kelet hellenesítése járt a hellenre nézve. Midőn a római közönség e korban a szónok helyesen tagolt és rythmikus hangzású körmondatait megtapsolta, s a színész drágán megadta az árát a nyelv vagy mérték ellen elkövetett hibának: ebből kitűnik, hogy az anyanyelvnek iskolaszerűen okoskodó ismerete mind nagyobb körben elterjedt; de emellett jó ítélőtehetségű kortársak panaszolják, hogy a hellén míveltség Itáliában 690-ben sokkal alacsonyabb fokon állt, mint egy emberkorral előbb; hogy jó tiszta latín beszédet már

64.

csak ritkán, leginkább még idősebb mívelt nők ajkáról lehet hallani; hogy a valódi míveltség hagyománya, a régi jó latín elmésség, a luciliusi finomság, a Scipio korabeli mívelt olvasó közönség mindinkább elfogy. Hogy az „urbanitásnak“ azaz a fínom nemzeti míveltségnek neve és fogalma e korban keletkezett, nem annak uralkodását, hanem enyészetnek indulását bizonyítja, és azt, hogy a latínosított barbárok vagy elbarbárosodott latínok nyelvében és modorában érzékenyen tapasztalható volt ezen urbanitás hiánya. Ahol még a társalgás urbanus hangjával találkozunk, mint Varro satiráiban és Cicero leveleiben, ott az csak az egykori modor és erkölcsök utóhangja, mely Reateban és Arpinumban még nem veszett el úgy, mint Rómában. — Az ifjúság eddigi nevelése eszerint lényegében változatlan maradt, csakhogy, nem annyira saját, mint inkább a nemzet általános hanyatlása következtében kevesebbet használt és többet ártott, mint a megelőző korszakban. Caesar e téren is megindította a forradalmat. Míg a római senátus kezdetben küzdött a mívelődés ellen, utóbb azt, legfeljebb megtűrte, addig az új itáliai-hellen birodalom kormányának, melynek lényegét a humanitás képezte, azt szükségkép hellen módra, felülről kellett előmozdítania. Midőn Caesar a szabad tudományok minden tanítójának és a főváros minden orvosának a római polgárjogot megadta, ez intézkedést némileg bevezetéseül tekinthetjük azon intézeteknek, melyekben később maga az állam gondoskodott a birodalom ifjúságának fensőbb, kétnyelvű neveléséről s melyekben a humanitás új államának jelleme a leghatározottabban nyilatkozik; s midőn továbbá Caesar elhatározta egy nyilvános görög és latín könyvtárnak alapítását a fővárosban, s Rómának e korban legtudósabb emberét, Marcus Varrot már ki is nevezte annak főkönyvtárnokává, ebben

Állami tanintézetek keletkezése.

félreismerhetlenül nyilatkozik azon szándéka, hogy a világ monarchiáját meg akarta nyitni a világ irodalma előtt.

Nyelv. A nyelv fejlődésének e korban kiindulási pontját azon ellentét képezte, mely a mívelt társaság klassikai latinsága s a mindennapi élet vulgáris nyelve közt fennállt. Amaz maga a specifikus itáliai míveltségnek szüleménye volt; már a Scipió-kör jelszavává tette a „tiszta latinságot" és anyanyelvét nem többé teljes naivsággal, hanem öntudatos eltéréssel a nagy tömeg nyelvétől beszélte. E korszakot egy nevezetes visszahatás nyitja meg a klassicismus ellen, mely eddig a fensőbb társalgási nyelvben és ennek folytán az irodalomban is kizárólag uralkodott, mely visszahatás belsőleg úgy mint külsőleg szorosan összefüggött a Görögországban beállt hasonnemű nyelvi reactióval. Ugyanez időtájt kezdtek a magnesiai rhetor és regényíró Hegesias és a hozzácsatlakozó kisázsiai rhetorok és irodalmárok nagy száma az orthodox atticismus ellen fellázadni. Polgárjogot követeltek az élet nyelve számára, nem téve különbséget aközt, ha valamely szó vagy fordulat Attikában vagy Káriában s Phrygiában keletkezett-e; ők magok nem a tudós cliquek, hanem a nagy közönség ízlése szerint írtak és beszéltek. Az elvet magát tulajdonképen bajos volt megtámadni; csakhogy eredménye természetesen nem lehetett jobb magánál az e korbéli kisázsiai közönségnél, mely az irodalmi termelés szigorúsága és tisztasága iránti érzéket végkép elvesztette és már csak ékeset és ragyogót kívánt. Az ezen irányból eredt fattyú-műfajokat, nevezetesen a regényt s a regényszerű történetírást nem is említve, ezen ázsiaiaknak már irályuk is könnyen megmagyarázhatólag szaggatott s hanglejtés és körmondat nélkül való, tekervényes és erőtlen, sallangos és dagályos, és minden ízében aljas és modoros volt: „aki Hegesiast ismeri, tudja mi az

A kisázsiai vulgarismus.

egyűgyűség“ — úgymond Cicero. — Ez új irály ennek dacára a latín világba is behatolt. Midőn a posványos hellen szónoklat, miután az előbbi korszak végén a latín ifjúság nevelésébe betolakodott, a jelennek kezdetén az utólsó lépést is megtette és Quintus Hortensius (640—704), Sulla korának legünnepeltebb ügyvéde által magát a római szószéket is elfoglalta, egyúttal a latín nyelv használatában is szorosan hozzácsatlakozott a kor megromlott görög ízléséhez; és a római közönség, nem többé Scipio korának tiszta és szigorú míveltségű közönsége, természetesen buzgón megtapsolta az újítót, ki a vulgarismust a szabályszerinti műforma külszínébe tudta burkolni. Ennek nagy jelentősége volt. Valamint Görögországban a nyelvharc leginkább mindig a rhetoriskolákban vívatott, azonképen Rómában is a törvényszéki szónoklat bizonyos tekintetben még az irodalomnál is inkább irányadó volt az irályra nézve, s ennélfogva az ügyvédek elseje egyúttal törvényszerinti jogosultsággal bírt a divatos beszéd- és írmodor hangját meghatározni. Hortensius ázsiai vulgarismusa eként a latín klassicismust a római szószékről s részben az irodalom mezejéről is leszorította. De a divat csakhamar megfordult ismét úgy Görögországban mint Rómában. — Amott a rhodosi rhetori iskola anélkül, hogy teljesen visszatérne az attikai irály szemérmes szigorúságához, legalább megkísértette közte és az új modor közt megtalálni a középutat; ha a rhodosi mesterek a gondolkozás és beszéd belső szabatossága körül nem jártak is el teljes szigorral, mégis legalább a nyelv és irály tisztaságára, a szók és fordulatok gondos megválasztására és a mondatok hangzatosságára törekedtek. Itáliában Marcus Tullius Cicero (648—711), ki első fiatalságában maga is Hortensius modorát követte, a rhodosi mesterek hallgatása és saját kifejlet-

A római vulgarismus.

Hortensius. 114—50.

Visszahatás. A rhodosi iskola.

A Ciceronianismus. 106—43.

tebb ízlése által visszatéríttetett a jobb útra s ettől fogva a nyelv szigorú tisztaságára s a beszédnek kezdettől végig körmondatosítására és hangzatossá tételére törekedett. — Nyelve számára a mintákat, melyekhez e téren csatlakozott, mindenekfelett a magasabb római társaság azon köreiben találta fel, melyek a vulgarismustól még keveset vagy épen nem szenvedtek; és mint már említők, akadtak még ilyenek, bár már tünedezni kezdtek. A régibb latín s a jó görög irodalom, bármily jelentékeny hatással volt az utóbbi nevezetesen a beszéd numerusára, emellett mégis csak másod sorban állottak; a nyelvnek e megtisztítása tehát épen nem volt a könyvnyelv visszahatása a társalgási nyelv ellen, hanem a valóban míveltek nyelvének visszahatása az álés félmíveltség nyelvjárása ellen. Caesar, a nyelv terén is legnagyobb mesterre korának, a római klassicismus alapeszméjét mondotta ki, midőn szóban úgy mint irásban megkívánta az idegenszerű szók kerülését, valamint a hajós kikerüli a szirteket: a régi irodalom költői és elavult kifejezései ép úgy elvettettek, mint a mindennapi élet nyelvéből vett, vagy a parasztos fordulatok és mint mindenekfelett a görög szók és phrázisok, melyek, mint e kor levelei bizonyítják, nagy mértékben megvoltak a mindennapi élet nyelvében honosodva. De ennek dacára Cicero korának ezen iskolaszerű és mesterséges klassikussága úgy állt a Scipio koráéhoz, mint a megtért bűn az ártatlansághoz, vagy mint a napoleoni klassikusok nyelve áll Molière és Boileau mintaszerű franciaságához; míg amaz az élet teljes elevenségéből merített, ez még épen jókor jött arra, hogy egy feltámaszthatatlanul elenyésző fajnak még mintegy véglehelletét felfogja. De amint megszületett, gyorsan elterjedt. Az ügyvédek fejedelemségével együtt a nyelv és ízlés dictátorsága is Hortensiusról Cicerora szállt át, s ez utóbbinak soknemű

és szapora íróskodása megadta a klassikusságnak azt, aminek még híjával volt: a terjedelmes prózai szöveget. Cicero ekként a modern klassikai latín prózának megteremtőjévé lett, s a római klassicismus mindenütt és mindenben Cicerót, mint stilistát vette kiindulási pontjául: Cicerot, mint stilistát, nem mint írót, s még kevésbbé mint politikust illették meg azon túlcsapongó és mégis nem csupán phrásisszerű magasztalások, melyekkel őt a klassicismus legtehetségesebb képviselői, nevezetesen Caesar és Catullus elhalmozták. — De az új irány itt meg nem állapodott. Amit Cicero a prózában tett, azt vitte végbe a költészet terén e korszak vége felé a görög divatos költészetre támaszkodó új római költői iskola, melynek Catullus volt legtehetségesebb embere. A fensőbb társalgási nyelv e térről is leszorította a rajta még bőven tenyésző ódon reminiscentiákat, s valamint a latín próza meghajolt az attikai numerus előtt, azonképen a latín költészet is mindinkább alkalmazkodott az alexandriaiak szigorú vagy inkább fárasztóan terhes metricus törvényeihez; így például Catulluson kezdve a verset nem szabad többé egytagú, vagy nem különös nyomatékú két tagú szóval megkezdeni, s ugyane szóval egyúttal egy, az előbbi versben kezdett mondatot befejezni. Végre fellépett a tudomány is, meghatározta a nyelv törvényeit és felállította a szabályt, mely nem a tapasztalásból folyt többé, hanem uralmat követelt magának a nyelv használata felett. E nyelvtudomány az ejtegetések végtagjait, melyeknek egy része még ingadozott, most egyszer mindenkorra megállapítani igyekezett, amint például az úgynevezett negyedik ejtegetésnek eddig egyiránt szokásos két genitivus- és két dativus-alakja közől *(senatuis* és *senatus*, *senatui* és *senatu)*, Caesar csak az összevontakat *(us* és *u)* ismerte el helyeseknek. A helyesírásban sok változtatás

Az új római költészet.

A nyelvtudomány.

történt, hogy az írás ismét jobban kiegyenlíttessék a beszéddel — így a *maxumus*-féle szavakban a benhangzó *u* helyébe Caesar példájára *i* tétetett, s a két feleslegessé vált *k* és *q* betűk közől az első egészen kiküszöböltetett, a másodiknak elvetése pedig legalább indítványoztatott. A nyelv, ha még végkép meg nem merevedett, de már megmerevedő félben volt; még nem állt ugyan minden gondolat nélkül a szabály uralma alatt, de ennek már öntudatára jutott. Hogy e tevékenységnek a latín nyelvtan mezején nem csak általjában a görögök eljárása határozta meg szellemét és módszerét, hanem hogy a latín nyelv egyenesen a görögnek mintájára igazíttatott ki, az kitünik például a szó végén álló *s*-nek sorsából, mely e korszak vége feléig tetszés szerint hol magán- hol mássalhangzószámba vétetett, melylyel azonban az újdivatú költők kivétel nélkül, mint mássalhangzóval bántak, úgy mint a görögben. E nyelvszabályozás a római klassicismusnak tulajdonképeni birodalma; ennek koryphaeusai, Cicero, Caesar sőt még Catull is költeményeiben, a legkülönbözőbb módon s épen ezáltal annál hathatósabban mindenek lelkére kötik a szabályt és ledorongolják annak megszegését; míg másfelől a régibb nemzedék könnyen megérthető érzékenységgel nyilatkozik a nyelv mezején ép oly kíméletlenül mint a politika terén fellépő gyökeres forradalom ellen.*) Habár azonban az új klassicismus, vagyis a szabályozott és a mintaszerü görögséggel lehetőleg egyensúlyba helyezkedett mintaszerű latínság azon öntudatos visszahatásból keletkezve, mely a felsőbb társadalmi körökbe sőt még az irodalomba is beto-

*) Igy mondja Varro (*de r. r.* 1, 2): *ab aeditimo, ut dicere didicimus apatribus nostris; ut corrigimur ab recentibus urbanis, ab aedituo.*

lakodott vulgarismus ellen bekövetkezett, irodalmilag megállapodott és szabályosan formulázta magát, a vulgarismus még korántsem szorult le a térről. Nem csak naiv alakjában találkozunk vele csak véletlenül az irodalomba vetődött alárendelt emberek munkáiban, mint a Caesar második spanyol háborújáról írt jelentésben, hanem többé-kevésbbé határozottan kidomborodva a tulajdonképeni irodalomban, a színésznél, a félregényben, Varro aesthetikai munkáiban is; és jellemző, hogy az irodalomnak épen legnépiesebb ágaiban tartotta fenn magát s hogy valóban conservativ férfiak, mint Varro, vették pártfogásuk alá. A klassicismus az itáliai nyelv sírján alapul, mint a monarchia az itáliai nemzet vesztén; és azok, kiknek lelkében még élt a köztársaság szelleme, teljes következetességgel cselekedtek, midőn az élő nyelvnek is megadták a maga jogát és viszonylagos elevensége s népiessége kedvéért aesthetikai hiányait eltűrték. Ekként a nyelv mezején e korban a vélemények és irányzatok mindenfelé szétágaznak: Lucretius ófrank költészete mellett Catullus minden ízében modern munkáival, Cicero hangzatos körmondatai mellett Varronak minden tagozást szándékosan kerülő mondataival találkozunk. A viszonyok ziláltsága e téren visszatükröződik.

Irodalmi mozgalom.

E kor irodalmában a jelen korszakban, az előbbihez hasonlítva leginkább az irodalmi mozgalom külső növekedése tűnik szembe Rómában. A görögök irodalmi tevékenysége már régóta nem a polgári függetlenség szabad légkörében, hanem már csak a nagyobb városok s főkép az udvarok tudományos intézeteiben virágzott. A nagyok kegyelmére és pártfogására utaltan és Pergamon (621), Kyrene (658), Bithynia (679) és Syria (690) dynastiáinak elenyészése s a Lagidák udvartartása fényének hanyatlása által eddigi fész-

Görög irodalmárok Rómában.

133. 96.

75. 64.

keikből kizavartatván,*) ezenfelül Nagy Sándor halála óta szükségkép világpolgárokká s Egyiptomban és Syriában legalább ép annyira idegenekké válván mint a latínok között, a hellen irodalmárok mindinkább Rómára vetették szemöket. A görög cselédség azon hadában, melylyel az előkelő rómaiak e korban magokat körülvették, a szakács, az ágyasfiú és a bohóc mellett a bölcsész, a költő s az emlékiratíró is kiváló szerepet játszottak. Már nevezetes irodalmárokkal találkozunk ily állásokban; mint például az
58. epikuri Philodemossal, ki Lucius Piso (consul 696) házi philosophusa volt, s mellesleg urának durva epicureismusára írt ügyes epigrammokkal mulatatta a beavatottakat. A görög művészet és tudomány legtekintélyesebb képviselői mindenfelől mind nagyobb számmal Rómába tolultak, hol az irodalom most több hasznot hajtott, mint bárhol egyebütt; így Rómában letelepedettekül feljegyezvék: az orvos

*) Nevezetes e viszonyokra nézve a Skymnos nevéhez csatolt költői földleirás ajánlása. A költő, kijelentvén szándékát, miszerint a földrajznak egy, tanulók számára könnyen felfogható és könyvnélküli tanulásra alkalmas vázlatát akarja a közkedveltségű menanderi mértékben megírni, valamint Apollodoros a maga hasonnemű históriai compendiumát Attalos Philadelphos pergamoni királynak ajánlotta,

kinek hozott örök
Hírt az, hogy hordja e történelmi mű a nevét,

91—75. azon módon ajánlja a maga kézikönyvét III. Nikomedes (663?—679) bithyniai királynak:

Azt, mit beszélnek, hogy királyi kegy ma már
Csak tőled várható minden király között
Személyesen próbálandó meg, elhatározám
Belépni hozzád s látni, mit tud egy király.
Apoll jósdája támogatván ebben engemet,
Méltán jövök, mintegy hívatva általad
Imé köz tűzhelyéhez a tudósoknak.

Asklepiades, kit Mithridates király sikeretlenül igyekezett innen a maga szolgálatába vonni; a polyhistornak nevezett mindenes tudós Alexandros, Miletből; Parthenios költő Nikaeából Bithyniában; a mint utazó, tanító és író egyiránt ünnepelt Poseidonios Apameiából Syriában ki 703-ban már 51. hajlott korában költözött Rhodosból Rómába és számosan mások. Egy Lucius Lucullus-féle ház majdnem úgy, mint az alexandriai Museion, székhelye volt a hellén míveltségnek és gyűlhelye a hellen irodalmároknak; a római pénz s a hellén műértelem a gazdagság és tudomány e csarnokaiban páratlan értékű kincset halmoztak fel régibb és egykorú mesterek szobraiból s festményeiből, s egy ép oly gondosan kiválogatott mint fényesen kiállított könyvtárt gyüjtöttek összse és itt minden mívelt s főkép minden görög ember szivesen látott vendég vala — gyakran látták magát a házi urat valamelyik tudós vendégével nyelvészeti vagy bölcsészeti társalgásba mélyedten járni fel s alá a szép oszlopcsarnokban. E görögök, míveltségök gazdag kincseivel együtt természetesen fonákságaikat és inasi természetöket is magokkal vitték Itáliába; amint például e tudós csavargók egyike a „hizelgő ékesszólás művészetének" szerzője, a nysai Aristodemos (700 körül) annak bebizonyítása által ajánlotta 54. magát urának kegyeibe, hogy Homér született római vala! A Rómában élő görög irodalmárok tevékenységével párhuzamosan magoknál a rómaiaknál is emelkedett az irodalmi tevékenység s az iránta való érdeklődés. Most még a görög íróskodás is újra divatba jött, melyet Scipio korának szigorúbb ízlése teljesen kiküszöbölt. A görög nyelv végre is világnyelv volt s a görög könyv egészen más közönséget talált mint a latín; s ez okból valamint Arménia és Mauretánia királyai, azonképen előkelő rómaiak, mint például Lucius Lucullus, Marcus Cicero, Titus Atticus, Quintus

A rómaiak irodalmi tevékenységének terjedelme.

54. Scaevola (néptribún 700) is, alkalmilag görög irásra adták magokat prózában, sőt még versben is. A született rómaiak ilynemű görög íróskodása azonban mellékes dolog s szinte játékszer maradt; Itália irodalmi úgy, mint politikai pártjai ennek dacára kivétel nélkül megegyeztek a hellenség által csak többé-kevésbbé áthatott itáliai nemzetiséghez való ragaszkodásukban. A latín irodalmárkodás ezen ágában nem is lehetett a tevékenység hiánya felett panaszkodni. A könyvek s röpiratok, s mindenekfelett a költemények minden neme gomba-módra termett Rómában. A költők úgy hemzsegtek a városban, mint csak Tarsosban vagy Alexandreiában; költemények faragása állandó ifjúkori bűnévé lett minden elevenebb természetnek, s e korban is szerencsésnek tekintették azt, kinek ifjúkori költeményeit a szánakozó feledékenység elvonta a kritika alól. Aki a mesterség fogásait egyszer elsajátította, egy füst alatt megírt akár ötszáz hexametert, melyben semmiféle professor nem talált gáncsolni, de természetesen az olvasó sem dicsérni valót. A nővilág is élénk részt vett ezen irodalmi mozgalomban; a nők nem érték be a tánccal és zenével, hanem szellemökkel s elmésségökkel uralkodtak a társalgáson és kitünően tudtak úgy a görög mint a latín irodalomról beszélni; s ha a költészet fogta ostrom alá a leányszíveket, az ostromlott vár nem ritkán szintén takaros versekben adta meg magát. A verselés csakhamar elegáns játékszerré lett mindkét nemen levő nagy gyermekek kezében; költői levelek, közös költészeti gyakorlatok és a versenyköltés mindennapi dologgá lettek, s e korszak vége felé a fővárosban már intézetek keletkeztek, melyekben a kiskorú latín poéták a versfaragást pénzért megtanulhatták. A könyvek nagy mérvű fogyasztása következtében a gyárszerű másolás technikája lényegesen tökéletesedett s a köny-

vek aránylag gyorsan és olcsón jelentek meg; a könyvkereskedés tekintélyben álló és jövedelmes üzletté, s a könyvárus boltja rendes találkozási helyökké lett a mivelt embereknek. Az olvasás divattá, sőt mániává lett; az asztalnál, ahol valamely nyersebb időtöltés még lábra nem kapott, rendszerint felolvastak valamit, s aki útra készült, ritkán felejtett úti könyvtárt vinni magával. A főtiszt tábori sátrában sikamlós görög regényeket, az államférfi a senátusban bölcsészeti értekezéseket olvasott. És úgy is álltak a dolgok a római államban, amint álltak és állani fognak mindenütt, hol a polgárok „az ajtó küszöbétől kezdve a budárig" olvasnak. A parthusok vezére nem nagyot tévedett, midőn Seleukeia polgárainak megmutatván a Crassus táborában talált regényeket, azt kérdezte tőlök, valjon még félelmes ellenfeleknek tartják-e az ily könyvek olvasóit.

A klassicisták és az újítók.

E kor irodalmi iránya nem volt és nem is lehetett egyöntetű, miután maga a kor meg volt a régi s az új bölcseség között oszolva. Ugyanazon irányok, melyek a politikai téren küzdöttek egymással, a conservativek nemzeti itáliai s az új monarchia hellén-itáliai, vagy, ha úgy tetszik világpolgári iránya, az irodalom mezején is csatákat vívtak egymással. Amaz a régibb latín irodalomra támaszkodik, mely a színpadon, az iskolában s a tudományos búvárlatban mindinkább felölti a klassicismus jellegét. Kevesebb ízléssel és több pártszellemmel, mint minővel a Scipio-féle korban találkozunk, emelték most égbe Enniust, Pacuviust és mindenekfelett Plautust. Sibylla lapjainak ára azon arányban emelkedik, amelyben számuk csökken; a hatodik század költőinek aránylagos nemzetiességét és termékenységét sohsem becsülték többre, mint a kifejlett epigonság e korszakában, mely az irodalomban ép oly határozottan mint a politikában, azon kort, mely Hannibállal harcolt, a nem-

zet, fájdalom, visszahozhatatlanul letűnt aranykorának tekintette. Igaz ugyan, hogy a régi klassikusok e bámulásában jó része volt ugyanazon ürességnek és tettetésnek is, mely e kor conservatismusát egyáltaljában jellemzi, s kétkulacsosokban e téren sem volt hiány. Cicero például, habár a prózában az új irány fő képviselőinek egyike volt, a régibb nemzeti költészet iránt mégis körülbelül ugyanazon megsavanyodott tisztelettel viseltetett, melylyel az aristokraticus alkotmánynak s az augurok tudományának adózott; szerinte „a hazafiság megköveteli hogy Sophoklest inkább valamely köztudomásúlag nyomorult fordításban, mintsem eredetiben olvassuk.“ Míg ekként a demokraticus monarchiával rokon modern irodalmi irány még Ennius igazhívő csodálói közt is feles számmal bírt titkos hívekkel, akadtak már oly merészebbek is, kik a hazai irodalommal ép oly kíméletlenül bántak el, mint a senátus politikájával. Nemcsak feleleventették ismét a Scipio-féle korszak szigorú kritikáját s csak azért ismerték el Terentiust, hogy Enniust s méginkább követőit, elitélhessék, hanem a fiatalabbak és merészebbek még ezen is jóval túlmentek, és, habár még csak eretnek fellázadásban az irodalmi orthodoxia ellen, már Plautust nyers bohócnak, Luciliust rosz versfaragónak merték nevezni. A hazai irodalom helyett e modern irány inkább az újabb görögre, vagyis az úgynevezett Alexandrinismusra támaszkodik. — Nem kerülhetjük el, hogy a hellen nyelv és művészet e nevezetes téli kertjéről e helyen legalább annyit ne mondjunk, amennyi ezen és a későbbi korszakok római irodalmának megértésére szükséges. Az alexandriai irodalom a tiszta hellen nyelv romjain alapszik, melynek helyét Nagy Sándor kora óta egy elsatnyult nyelvjárás foglalta el, mely főkép a makedoniai nyelvjárásnak számos görög és barbár törzsekkel való érintkezéséből fej-

A görög alexandrinismus.

lődött ki; vagy, szabatosabban szólva, az alexandriai irodalom általjában magának a hellen nemzetnek romlásából keletkezett, melynek el kellett vesznie s mely el is veszett, hogy Nagy Sándor világbirodalmának s a hellenség uralmának alapjait megvethesse. Ha Sándor világbirodalma megmarad, akkor az egykor nemzeti és népi irodalom helyét egy csak névleg hellén, de lényegében elnemzetlenedett és némiképp fölülről megteremtett, de mindenesetre a világon uralkodó kosmopolita irodalom foglalta volna el; de amint Sándor állama halála után szétmállott, a neki megfelelő irodalom csirái is csakhamar elvesztek. A görög nemzet azonban ennek dacára nem kevésbbé a múlté lett mindazzal, amit sajátját képezte, népiességével, nyelvével, művészetével együtt. A görög irodalmat, mint holt irodalmat már csak egy szűk köre ápolta nem a mívelt embereknek, kik ilyenekűl már nem léteztek, hanem a tudósoknak; gazdag örökségét ezek mélabús örömmel vagy száraz fejtéssel leltározták, sőt az eleven utóérzetet vagy a holt tudományosságot még látszólagos termékenységgé is fokozták. Ezen utószülött termékenység képezi az úgynevezett alexandrinismust. Lényegében egynemű azon tudósok irodalmával, mely, az élő román nemzetiségektől és közönséges nyelvjárásaiktól elvonatkozva, egy philologiailag tudós kosmopolita körben az elenyészett ókor mesterséges feleleventéseként a tizenötödik és tizenhatodik században keletkezett; a klassikai görögség s a diadochok korának vulgarismusa közti ellentét ugyan kevésbbé éles, de lényegében nem másnemű, mint az, melyet Manutius latínsága és Macchiavelli olaszsága közt találunk. — Itália eddig a dolog lényegében elutasító állást foglalt az alexandrinismussal szemben. Ennek relativ virágzási kora kevéssel az első pún háború előtti és utáni időre esik; de azért Naevius, Ennius, Pacu-

A római alexandrinismus.

vius és általjában az összes nemzeti római irodalom le egészen Varróig és Lucretiusig, a költői tevékenység minden ágában, még a tankölteményt sem véve ki, nem görög kortársaihoz vagy legujabb elődeihez, hanem egytől-egyig Homerhez, Euripideshez, Menandroshoz s az életteljes és népies irodalom többi mestereihez csatlakozik. A római irodalom sohsem volt eleven és nemzeti; de amíg a római nép élt, írói ösztönszerűleg mindig eleven és népies mintákat kerestek, és habár nem mindig a legjobban s a legjobbakat, de legalább eredetieket másoltak. A Sándor után keletkezett görög irodalom először — mert Márius korának csekély kísérletei alig vehetők számba — Cicero és Caesar kortársai között akadt utánzókra; s erre a római alexandrinismus rohamos gyorsasággal elharapódzott. Ez részben külső okok következménye volt. A görögökkel való érintkezés fokozódása, főkép a rómaiak gyakori utazásai görög vidékeken és görög irodalmárok felszaporodása Rómában természetesen az itáliaiak közt is közönséget szereztek a görög napi irodalomnak, az e korban Görögországban forgalomban levő epikai és alagyás költeményeknek, epigrammoknak és milésiai regéknek. Midőn továbbá az alexandriai költészet, mint fentebb előadtuk, a római ifjúság oktatásában magát megfészkelte, annyival inkább hatott innen a latín irodalomra, miután ez minden időben függésben volt és maradt a hellen iskolai műveltségtől. Sőt e téren az új római irodalom közvetlenül is csatlakozott az új göröghöz: a már említett Parthenios, az ismertebb alexandreiai elegikusok egyike, úgy látszik 700 körül irodalmi és költészeti
54. iskolát nyitott Rómában, és még bírunk szemelvényeket, melyekben egy előkelő tanítványának az ismeretes alexandreiai étlap utasítása nyomán anyagot nyújtott latín erotiko-mythologiai elégiákra. De azért korántsem pusztán

ezen esetleges okok adtak életet a római alexandrinismusnak; sőt ez, ha tán nem is örvendetes, de teljesen kikerülhetetlen terméke volt Róma politikai és nemzeti fejlődésének. Egyfelől, valamint Hellas a hellenségbe, úgy most Latium a rómaiságba beolvadt; Itália nemzeti fejlődése túlnőtt határain és ugyanazon módon elterjedt Caesar földközi tengeri, mint egykor a hellen, Sándor keleti birodalmában. Miután továbbá az új birodalom azon alapult, hogy a görög és latín nemzetiség két hatalmas folyama, mely évezredeken át párhuzamosan folyt egymás mellett, most végre egy mederben egyesült, egyúttal az itáliai irodalomnak is nem csupán általjában kellett támaszt keresnie a görögben, mint tette eddig, hanem kénytelen volt épen a jelennek görög irodalmával, vagyis az alexandrinismussal egy színvonalra helyezkedni. Az iskolaszerű latínsággal, a klassikusok befejezett sorával, a klassikusokat olvasó „urbanusok" kizárólagos körével a népies latín irodalom holttá lett és véget ért; helyében egy tisztán epigonszerű, mesterségesen felnevelt birodalmi irodalom keletkezett, mely nem alapult valamely határozott népiességen, hanem két nyelven a humanitás általános evangeliomát hirdette és szellemi tekintetben mindenben és öntudatosan az óhellen, nyelv dolgában részben ezen, részben az órómai népirodalomtól függött. Ez nem volt haladás. Caesar földközi tengeri monarchiája ugyan nagyszerű, s ami ennél többet nyom, szükséges mű vala, de fölülről kiindulva keletkezett, s ez okból nyoma sem volt benne azon eleven népéletnek, azon túlcsapongó nemzeti erőnek, minővel ifjabb, szűkebb térre szorult, természetesebb közállományok bírnak, s a minőt Itália állama még a hatodik században is felmutathatott. Az itáliai népiesség elenyészte, mely Caesar művében lett teljessé, az irodalomnak gyökereit tépte ki. Akinek

van érzéke a művészet és a nemzetiség közti benső válrokonság iránt, az Cicerótól és Horátiustól el, és mindig viszsza fog fordulni Catohoz és Lucretiushoz ; és csak a történelemnek úgy mint az irodalomnak természetesen e téren megrögzött professori felfogása volt képes a művészetnek az új monarchiával kezdődő szakaszát aranykorának keresztelni. De míg Caesar és Augustus korának római-hellen alexandrinismusa szükségkép mögötte áll a bármennyire tökéletlen régibb nemzeti irodalomnak, másfelől ép oly határozottan fölötte áll a diadochok korabéli alexandrinismusnak, mint Caesar maradandó műve Sándor ephemer művének. Annak helyén elő fogjuk adni, hogy az augustusi irodalom, a diadochok korának rokon irodalmával összehasonlítva, sokkal kevésbbé volt philologiai és sokkal inkább birodalmi irodalom, mint ez ; s hogy ennélfogva a társadalom felsőbb rétegeire sokkal maradandóbb és általánosabb hatást is gyakorolt, mint aminővel a görög alexandrinismus valaha bírt.

Színirodalom. A szomorú és vígjáték elhal.

Legszomorúbb látványt a színirodalom nyujt. A szomorú- úgy, mint a vígjáték a római nemzeti irodalomban már a jelen korszak beállta előtt bensőleg elhaltak. Új darabok nem adattak többé. Hogy a közönség még Sulla korában is kívánt ilyeneket látni, mutatja az, hogy e korban régi plautusi vígjátékok megváltoztatott címek alatt és személynevekkel újra előadattak, mely alkalommal a színigazgató alkalmasint megjegyezte, hogy jobb egy régi jó, mint rosz új darabot látni. Ennek következménye csakhamar az lett, hogy a színpad teljesen átengedtetett a meghalt költőknek, ami Cicero korában már megtörtént s amit az alexandrinismus nem is ellenzett. Termékenysége e téren rosszabb volt a tökéletes meddőségnél. A valódi színpadi költészetet az alexandreiai irodalom sohsem ismerte ; csak

a fattyúdrámát, mely pusztán olvasásra, nem előadásra íratott, volt képes Itáliában meghonosítani, s a drámai jambusok csakhamar ép úgy elszaporodtak Rómában mint Alexandreiában, és főkép a szomorújátékírás már belépett a rendes fejlődési betegségek sorába. Mifélék voltak ez irkafirkák, körülbelül megitélhetjük abból, hogy Quintus Cicero, a gall téliszállásolás unalmait hasonszenvi úton enyhítendő, tizenhat nap alatt négy szomorújátékot készített. Csupán az egyetlen „életképben" vagyis a mimusban nőtt össze a nemzeti irodalomnak utólsó még zöldellő ága, az atellai bohózat, a görög vígjáték ethologiai kiágazásaival s ezt az alexandrinismus több költői erővel és több sikerrel mívelte, mint bármely más ágát a költészetnek. A mimus a flótát kísérő, régóta szokásban levő jellemtáncokból keletkezett, melyek részben különféle alkalmakkor, nevezetesen ebéd közben a vendégek mulattatására, részben különösen a színház földszintjén a felvonásközök alatt adattak elő. E táncokból, melyekben a beszédet kétségkívül már régen kisegítő eszközül használták, nem volt nehéz rendezett mese és szabályos párbeszéd segélyével apró komödiákat csinálni, melyek azonban az előbbi vígjátéktól, sőt magától a bohózattól is még mindig lényegesen különböztek azáltal, hogy bennök a tánc s az ily tánctól elválhatatlan fajtalanság ezentúl is főszerepet játszottak, s hogy a mimus, miután nem a tulajdonképeni színpadon, hanem a földszinten volt helye, minden színpadi eszményítést, mint az arc-álarcot s a színpadi cipőt, elvetette, és hogy, ami különös fontossággal bírt, a női szerepeket benne csakugyan nők játszották. Ezen új mimus, mely először úgylátszik 672 körül jutott a fővárosi színpadra, csakhamar elnyelte a nemzeti bohóckodást, melylyel a dolog lényegében különben is egyrement, és más színjátékok mellett rendes köz- és

A mimus.

82.

főkép utójáték gyanánt alkalmaztatott*). — A mese benne természetesen még mellékesebb, lazább és hóbortosabb volt, mint a bohóckodásban; ha csak nem volt hiány tarka változatosságban, ha a koldus egyszerre Krözussá lett s így tovább, a közönség nem vette rosz néven a költőnek, hogy a csomót megoldás helyett ketté vágta. A darab anyagát leginkább szerelmi, gyakran a legtrágárabb szerelmi történetek képezték; amint például a költő úgy mint a közönség kivétel nélkül a férj ellen a nőnek fogta pártját s a költői igazságosság a jó erkölcsök kigúnyolásában állott. E műfaj művészeti érdekessége úgy mint az atellaé a közönséges és a legaljasabb élet erkölcseinek festésében állt, amiben a vidéki képek a fővárosi élet rajzai elől háttérbe szorulnak és Róma drágalátos csőcseléke, azon módon mint a hasonnemű görög darabokban az alexandreiai, felszólíttatik, hogy tapsolja meg saját képmását. Tárgyuk gyakran a mesteremberi élet köréből van véve: rendre követik egymást az itt is elkerülhetetlen „kallós", továbbá „a kötélverő", „a festő", „a sóárus", „a szövőnők", „a kutyapecér"; más darabokban jellemalakok szerepelnek: „a feledékeny", „a

*) Hogy a mimus a maga idejében az Atellana helyébe lépett, kitetszik Ciceróból (*ad fam.* 9. 16); s ezzel megegyezik az is, hogy a férfi és nő mimusokkal először Sulla kora körül találkozunk (*ad Her.* 1, 41, 24. 2, 13, 19. Atta. *fr.* 1 *Ribbeck.* Plin. *h. n.* 7, 48, 158. Plut. *Sull.* 2. 36). Egyébiránt a *mimus* nevet néha, helytelenül, általjában
212/1. alkalmazzák a komödára. Igy az Apollo ünnepélyén 542/3-ban fellépő *mimus* (Festus, ez alatt: *sálvares est;* v. ö. Cicero *de orat.* 2, 59, 242) nyilvánvalókép nem volt más, mint a *palliatának* egy színésze, mert valódi mimusok számára a szó későbbi értelmében, a római színház fejlődésének ezen korszakában nem jutott hely. — A klassikai görög kor mimusával, azon prózai párbeszédekkel, melyekben genre-képek, leginkább falusiak, adattak elő, a római mimus nem áll közelebbi viszonyban.

nagyszájú", „a 100,000 sesterziusos ember*)"; vagy külföldi képek: „az etrusk nő", „a gallusok", „a krétaiak", „Alexandreia"; vagy népünnepek rajzai: „a compitáliák", „a saturnáliák", „Anna Perenna", „a meleg fürdők"; vagy a mythologia travestálása: „az út az alvilágba", „az arvernusok tava". Kap a találó jelszavakon s rövid, könnyen emlékezetben tartható és alkalmazható phrázisokon; de egyúttal örömmel magába fogad minden képtelenséget is: e felfordult világban Bacchustól vizet, a forrás nymphájától bort kérnek. E mimusokban még a politikai célzások egyes példáira is akadunk, melyek a római színpadon különben szigorúan el voltak tiltva**). Ami a mértékes formát illeti, e poeták, mint maguk bevallják „csak keveset törték fejöket a versmértéken"; még a kiadásra szerkesztett darabok nyelve is hemzsegett a parasztos kifejezésektől és aljas szóképzésektől. Amint látjuk, a mimus nem egyéb az addigi bohózatnál, azon egy különbséggel, hogy a jellem-álarcot s a történetnek állandó atellai színhelyét,

---

*) Ezen összeg birtokával, melylyel valaki az első szavazati osztályba lép, s melylyel az örökség a voconiusi törvény rendelete alá esik, az illető átlépi a határt, mely a csekélyebb *(tenuiores)* embereket a tisztességesektől elkülöníti. Ezért könyörög Catull szegény védence (23, 26) az isteneknek, hogy juttassák annyi értékü vagyonhoz.

**) Laberiusnak „az út az alvilágba" cimü darabjában mindenféle emberek szerepelnek, kik csodákat és jeleket láttak; az egyiknek egy férj jelent meg két feleségével, mire szomszédja megjegyzi, hogy hiszen ez még gonoszabb dolog azon hat aedilt feltüntető álomképnél, melyet nemrég egy jövendőmondó látott. Caesar ugyanis — a szájról szájra járó pletyka szerint — életbe akarta léptetni a többnejűséget (Sueton *Caes.* 82), és négy aedil helyett csakugyan hatot nevezett ki. Ebből is látjuk, hogy Laberius tudott élni a bohócok jogával s hogy Caesar tudott a bohócoknak szabadságot engedni.

valamint parasztos külszínét elveti s ennek helyébe a fővárosi életet hozza a színpadra a maga határtalan szabadosságában és szemérmetlenségében. A legtöbb efféle darab kétségkívül a legmulandóbb természetű volt s nem igényelt
Laberius. magának maradandó helyet az irodalomban; Laberius drastikus jellemrajzokkal teljes, és nyelv úgy mint mérték dolgában a magok nemében mesterileg készült mimusai azonban fenntartották benne magokat, s a történetírónak is sajnálni kell, hogy nincs többé módunkban a respublika haldoklásának drámáját Rómában a maga nagy attikai ellenképével összehasonlítanunk.

A színjáték. A színirodalom semmisségével karöltve jár a színpadi játék s a színpadi pompa emelkedése. A drámai előadások rendes helyet nyertek nemcsak a főváros, hanem a vidéki városok nyílvános életében is; Pompeius által végre amaz
55. 78. is állandó színházhoz jutott (699), s ugyanez időtájt (676) vitetett át Rómába azon campániai szokás is, hogy a hajdan mindig szabad ég alatt előadott színjáték tartama alatt a játszók és nézők védelméül vitorlatakarók vonattak a színház fölé. Valamint ugyanekkor Görögországban nem az alexandreiai drámairók több mint halvány csillagai, hanem a klassikus színjáték, s mindenekfelett az euripidesi tragödia uralkodott a színpadon és rendelkezett a színi hatás leggazdagabb eszközeivel, azonképen Cicero korában Rómában is leginkább Ennius, Pacuvius és Accius szomorú- és Plautus vígjátékai adattak. Míg ez utóbbit az előbbi korszakban az ízlésesebb, de komikai erő dolgában nálánál jóval gyöngébb Terentius háttérbe szorította, most Roscius és Varro, azaz a színpad és a nyelvtudomány összeműködve azt ismét feltámasztották úgy, amint Garrick és Johnson feltámasztották Shakespearet; és ez alkalommal Plautusnak is sokat kellett a rövid és léha bohózatok

által elkényeztetett közönség megapadt fogékonyságától és nyugtalan türelmetlenségétől szenvednie; annyira, hogy az igazgatók kénytelenek voltak Plautus darabjainak hosszúsága miatt mentegetődzni, sőt azokat talán meghúzogatni és megváltoztatni is. Minél jobban leapadt a játékrend, annál inkább irányult úgy az igazgató és előadó személyzetnek tevékenysége, mint a közönség érdeke is a darabok színpadi kiállítására. Alig volt Rómában jövedelmezőbb foglalkozás, mint egy első rangú színészé vagy táncosnőé. Aesopus tragikai színész fejedelmi vagyonát már említettük; még ünnepeltebb kortársa Roscius 600,000 sesterziusra (46,000 tallér) becsülte*) a maga évi jövedelmét, a táncosnő Dionysia pedig a magáét 200,000-re (15,000 tal.). Ezenkívül óriási összegeket költöttek díszletekre és jelmezekre: volt eset, midőn hatszáz felszerszámozott öszvér léptetett végig a színen; a trójai színházi sereg meg arra használtatott, hogy mustra-kirakatul szolgáljon a közönségnek a Pompeius által Ázsiában legyőzött nemzetekre nézve. A darabokba foglalt énekeket kísérő zene szintén nagyobb és önálló jelentőségre vergődött; valamint a szél a hullámokat, úgymond Varro, azonképen irányozza az ügyes flótás a hallgatók kedélyét a dallam minden változásával. A zene gyorsabb ütenyhez szokott s ezáltal a színészt élénkebb játékra kényszerítette. Kifejlődött a zenében s a színpadon való jártasság; a rendes színházlátogató minden zenedarabot az első hangjegyről felismert és betéve tudott minden szöveget; a közönség szigorúan megrótt minden hibát, mely a zenében vagy a szavalásban elkövettetett.

---

*) Az államtól minden fellépéseért 1000 denárt (300 tallért) s azonkívül fizetést kapott társasága számára. Későbbi időben a maga számára már nem fogadott el tiszteletdíjat.

Cicero korának római színügye élénken emlékeztet a mai francia színházra. Amint a római mimus megfelel a napidarabok laza képleteinek, azon módon megtaláljuk mindkettőben a hagyományosan klassikai szomorú- és vígjátékot is, melyet megcsodálni vagy legalább megtapsolni a mívelt ember kötelességének tekinti. A tömeg beéri vele, ha a bohózatban saját arcképét meglátja, a színműnek díszleti pompáját megbámulhatja és holmi általános benyomását kapja egy eszményi világnak; a magasabb mívéltségű ember a színházban a darabbal többé nem, csupán annak művészi előadásával törődik. Végre, maga a római színművészet is, különböző sphaeráiban ép úgy ingadozott a kunyhó s a palota közt, mint a francia. Akárhányszor megtörtént, hogy a római táncosnők az előadás végén felső ruháikat levetették és egy ingben jártak el valamely táncot a közönség előtt; másfelől pedig Róma Talmája is nem a természeti igazságot, hanem az arányosság szépségét tekintette művészete legfőbb törvényének.

Mértékes krónikák.

A mondolatos költészet terén úgylátszik, nem volt hiány az Enniusé mintájára készült mértékes krónikákban; de ezeknek körülbelül kielégítő kritikájául szolgál egy leány azon elmés fogadása, melyet Catullus énekel meg, s mely abban áll, hogy a leányzó kész a szent Vénusnak, ha ez szívének ifját gonosz politikai költészete karjaiból kiragadva visszavezeti az ő karjaiba, a rosz hősköltemények legroszszabbikát égő áldozatúl bemutatni. És csakugyan, e korszak mondolatos költészetének egész mezején a régibb nemzeti római irányzatot csak egyetlen nevezetes munka képviseli, mely azonban általjában véve is a római irodalom legjelentékenyebb költészeti termékei sorába tartozik.

99—55. Ez Titus Lucretius Carus (655—699) tanköltemény e „a dolgok lényegéről", melynek szerzője a római társaság leg-

jobb köreihez tartozott, a közélettől azonban akár betegeskedése miatt, akár ellenszenvből, távol tartotta magát és kevéssel a polgárháború kitörése után legszebb férfikorában meghalt. Mint költő határozottan Enniushoz, és általa a görög klassikai irodalomhoz csatlakozik. Boszankodva fordul el korának „üres hellénségétől“ s egész szívvel és lélekkel a „szigorú görög“ tanítványának vallja magát, és e római költemény legismeretesebb szakaszainak egyikében csakugyan még Thukydides szent komolysága is eléggé méltó viszhangra talált. Valamint Ennius Epicharmosból és Euhemerosból meríti a maga bölcseségét, azonképen veszi Lucretius előadásának alakját Empedoklestől „a gazdagon megáldott siciliai sziget legragyogóbb kincsétől“ kölcsön; anyag dolgában pedig „az aranyos szavakat egytől-egyig Epikuros tekercseiből szedi össze, — kinek ragyogása úgy elhomályosít minden más bölcset, mint a napé a csillagokat“. Valamint Ennius, úgy Lucretius is megveti azon mythologiai tudományosságot, melyet az alexandrinismus kötött a költészetnek nyakába, és az általánosan forgalomban levő regék ismeretén kívül mitsem követel olvasójától*). Ellenére a divatos purismusnak, mely minden idegen szót kiküszöbölt a költészetből, Lucretius, Ennius példájára a bágyadt és nem eléggé világos latín szavak helyett szintén jobb szereti a jellemző görög szókat használni. Az órómai alliteratióval, a vers- és mondatmetszetek meg nem egyezésével, s általjában a régibb költési- és beszéd-

*) Egyes látszólagos kivételeket, minő a tömjén-ország, Panchaea (2, 417), az magyaráz meg, hogy ez Euhemeros utazási regégényéből már talán az Ennius-féle költészetbe is, és mindenesetre Lucius Manlius (Plin. *h. n.* 10, 2, 4) költeményeibe átment, s ennélfogva teljesen ismeretes volt azon közönség előtt, melynek Lucretius írt.

modorral még gyakran találkozunk Lucretius rhytmusaiban, s habár dallamosabban kezeli a verset, mint Ennius, hexameterei mégis nem ékesen szökellve folynak a csergedező patak módjára, mint a modern költői iskoláéi, hanem lassú hatalommal hömpölygnek mint az olvasztott arany árja. Philosophiai és gyakorlati tekintetben Lucretius szintén mindenben Enniusra támaszkodik, az egyetlen hazai költőre, kit művében ünnepel; Rudiae költőjének hitvallomása:

> Igen, mondám, hogy vannak istenek, mondom ma is,
> De azt hiszem, hogy emberek sorsára gondjuk nincs —

teljesen jellemzi Lucretius vallási álláspontját is, és ez okból igaza van, midőn költeményét mintegy annak folytatásaként mutatja be:

> Mit zenge nékünk Ennius, ki kies Helikonról
> Első hozta alá az örökzöld lombu borostyánt,
> Majd hogy Itália népeinél ragyogó hire légyen.

A hatodik század egész költői büszkesége és költői komolysága még egyszer és utóljára szólal fel Lucretius költeményében, melyben, az iszonyú púnról és a ragyogó Scipióról rajzolt képében a költő szelleme inkább is otthon érzi magát, mintsem saját hanyatlott korában*). „A gazdag kedélyből kecsesen fakadt" saját éneke a közönséges dalokkal szemben az ő fülében is úgy hangzik, „mint a hattyú rövid dala, szemben a darvak kiáltozásával"; önalkotta dallamainak hangját lesve, neki is a dicsőség ma-

*) Ez naiv módon nyilatkozik a harcok leirásában, melyekben a hadakat megrontó tengeri viharok, a saját embereiket eltipró elefántok hadai, tehát a pún háborúkból vett képek úgy szerepelnek, mintha a közvetlen jelenhez tartoznának. V. ö. 2, 41. 5, 1226, 1303. 1339.

gasztos reményei dagasztják keblét — azonképen amint Ennius az embernek, kinek „a lángdalt lelke mélyéből dalolja", megtiltja, hogy sírján, a halhatatlan dalnok sírján gyászt öltsön. — Sajátságos balvégzet volt, hogy a rendkívüli, eredeti költői tehetség dolgában legtöbb, ha nem minden elődénél sokkal magasabban álló tehetségű ember oly korban született, melyben idegennek és árvának kellett magát éreznie, s ennek folytán csodálatos módon megtévedt tárgya megválasztásában. Epikur rendszere, mely a mindenséget a parányok nagy, zagyva tömegévé változtatja át, s a világ keletkezését és végét úgy, mint a természet és az élet minden problémáját tisztán mechanikus úton igyekszik megoldani, ugyan valamivel kevésbbé volt egyűgyű a mythosok historizálásánál, amint azt Euhemeros és utánna Ennius megkísértették; de szellemes és új rendszer nem volt, a kísérlet pedig : e mechanikus világnézletet költőileg fejtegetni, olynemű volt, hogy talán költő még soha hálátlanabb feladatra nem fecsérelte életét és képességét. A bölcsész-olvasó Lucretius tankölteményében ép úgy joggal rójja meg a rendszer finomabb pointjainak elhagyását, felületességét főkép a vitás kérdések előadásában, hiányos tagozását és gyakori ismétléseit, amint a költői olvasót boszantja a versekbe foglalt mathematika, mely a költemény nagy részét egyenesen olvashatatlanná teszi. E hihetetlen hiányok dacára, melyek alatt minden középszerű tehetség elkerülhetlenül elbukott volna, Lucretius joggal dicsekedhetett azzal, hogy a költészet vadonában oly új koszorút kötött magának, minővel a múzsák még nem ajándékoztak meg senkit; és a koszorút a költő korántsem köszöni csupán alkalmilag használt hasonlatainak és hatalmas természeti jelenségek s erős szenvedélyek helyenként beszőtt festésének. Lucretiusnál úgy világnézletének mint költészetének

genialitása, a hitetlenségén alapszik, mely az igazság egész diadalmi erejével s ennek folytán a költészet teljes frisseségével síkra szállt és síkra szállhatott az uralkodó szenteskedés vagy babona ellen.

Rég, amidőn csufosan látszott tespedni az élet
E földön, mikor azt lenyomá súlyával a vallás,
Mely az egek birodalmaiból mutogatta fejét és
Népeit a földnek borzasztó képpel ijeszté:
Egy görög ember volt, ki szemet rá vetni halandót
Mert legelőbb s első neki ellentállni merészelt
És imez a lángész győzött vala. Ő a világnak
Lángzó bástyáin túl is még messze haladt volt
S a mérhetlen Egészt bejárta szivével, eszével.

Ekként törekedett a költő az isteneket megbuktatni, amint Brutus megbuktatta a királyokat és „a természetet szigorú uraitól megszabadítani". De e lángszavak nem Jovisnak rég összedőlt trónja ellen valának intézve; valamint Ennius, úgy Lucretius is a valóságban mindenekfelett a tömeg sivár idegen vallásai és babonája ellen, például a nagy anya istentisztelete s az etruskok gyermekes villámbölcsessége ellen küzd. Irtózása és ellenszenve azon iszonyú világ ellen, melyben és melynek számára a költő írt, sugallta neki e költeményt. Azon reménytelen időben készült az, melyben az oligarchia uralma meg volt bukva s Caesaré még nem volt megállapítva, azon tikkasztó években, melyekben Róma hosszas, kínos feszültségben várta a polgárháború kitörését. Ha egyenetlen és nyugtalan előadásából kiérezhetni véljük, miszerint a költő napról napra el volt rá készülve, hogy a forradalom vad fergetege ki fog törni felette és munkája felett, másfelől az emberekről és dolgokról vallott nézeteinek megitélésében sem szabad felednünk, hogy mily emberek és mily kilátások között fogantak meg azok

elméjében. Hiszen már Hellasban, a Sándor előtti korszakban szájról-szájra járt azon mondás, miszerint a lehető legjobb dolog nem születni, utánna pedig a legjobb meghalni, és a jók kivétel nélkül mély igazságot találtak benne. Mindazon világnézletek közől, melyek az ezzel rokon caesari korban egy gyöngéd és költői szervezetű kedélyre nézve lehetségesek valának, az volt még a legnemesebb és legnemesítőbb, hogy t. i. jótétemény az emberre nézve, ha megszabadul a lélek halhatatlanságába vetett hittől s ezáltal a haláltól és az istenektől való gonosz félelemtől, mely úgy szállja meg az embert, mint a sötét szobában a gyermeket a remegés; hogy, valamint az éjjeli álom üdítőbb a nap fáradalmainál, azonképen a halál is, ez örökkévaló kipihenése minden reménynek és félelemnek, jobb az életnél, amint már a költőnek istenei magok sem egyebek többé és nem bírnak egyébbel az örök, boldog nyugalomnál; hogy a pokol büntetései nem halála után, hanem életében gyötrik az embert, a dobogó szív vad és szűnhetetlen szenvedélyeiben; hogy az ember feladata lelkét nyugodt súlyegyenre hangolni, a bíbort nem becsülni többre a meleg házi ruhánál, inkább megmaradni az engedelmeskedők sorában, mintsem az uralom után törekvők zsivajába vegyülni, inkább a patak mellett heverni a fűben, semmint a gazdag aranyos termeiben annak számtalan étkeit fogyasztani segíteni. E bölcsészeti-gyakorlati irány képezi Lucretius tanköltemenyének tulajdonképeni eszményi magvát, s ezt a természettani demonstratiók sivatag halmaza csak elborítja, de nem nyomja el. Leginkább ezen alapszik bölcsesége és igazsága. Azon embert, ki nagy elődei iránti tisztelettel, s oly hatalmas buzgalommal hirdette e tant, minőnek párja nincs e században, s azt a múzsák varázsával vette körül, jó polgárnak s egyszersmind nagy költőnek

mondhatjuk. A dolgok lényegéről szóló tanköltemény, bármennyi kifogást lehet is ellene tenni, a legragyogóbb csillagzatok egyike maradt a római irodalomnak csillagokban szegény égboltozatán és a német nyelv legnagyobb mestere helyesen cselekedett, midőn Lucretius költeményének ismét olvashatóvá tételét választotta ki utólsó és legmesteribb művéül.

A hellen divatköltészet.

Lucretius, habár költői erejét úgy, mint művészetét már mívelt kortársai is csodálták, későn születvén mégis tanítványok nélkül maradt. A hellen divatköltészet terén azonban legalább nem volt hiány tanítványokban, kik az alexandreiai mesterek nyomába lépni igyekeztek. Az alexandreiai költők közől a tehetségesebbek helyes tapintattal kerülték a nagyobb munkákat s a tiszta műfajokat, a drámát, az epost, a lyrai költészetet; legtöbb sikert úgy mint az új latín költők, a „rövid lélekzetű“ s főkép oly feladatok mezején arattak, melyeket a műfajok határvonalain, nevezetesen az elbeszélés és a dal közt elterjedő tág téren tűztek magok elé. Tankölteményeket nagy számmal írattak. Közkedveltségben álltak továbbá az apró heroico-eroticus eposok, mindenekfelett a tudományos szerelmi elégiának egy neme, mely a görög költészet e vénasszony-nyarának sajátságát képezi és szerfelett jellemző philologiai Hippokrenéjére nézve, melyben a költő saját, jobbára eroticus érzületeinek rajzát, több kevesebb önkénynyel díszíti fel a görög mondakörből vett epicus foszlányokkal. Ünnepi dalokat szorgalmasan és mesterségesen faragtak; az önkénytes költői érzület hiánya folytán egyáltalján túlnyomó volt az alkalmi költemény, s nevezetesen az epigramm, melyet az alexandreiaiak kitünő sikerrel míveltek. Az anyag szegényességét s azon nyelvbéli és rhythmikus aszottságot, mely elkerülhetlenül hozzá van tapadva minden nem népies iro-

dalomhoz, tekervényes thémák, mesterkélt fordulatok, ritka szavak és a versek mesterséges kezelése, s egyáltaljában a philologiai s ódondászati tudományosság és a technikai ügyesség egész apparátusa által lehetőleg fedezni igyekeztek. — Ezt az evangéliomot hirdették e korban Róma ifjainak és ezek tömegesen tódultak azt hallani és gyakorolni: már 700 körül Euphorion szerelmi költeményei és más 54.
efféle alexandreiai költemények képezték a mívelt ifjúság rendes olvasmányát és közönséges szavalási tárgyait.*) Az irodalmi forradalom beállt, de kevés kivétellel csak korán érett vagy éretlen gyümölcsöket termett. Az „újdivatú költők" száma légió volt, de a költészet ritka növény vala, és Apollo, mint mindig, midőn ily nagy lesz a Parnassuson a tolongás, kénytelen volt szerfelett rövidre fogni a dolgot. A hosszú költemények sohsem értek semmit, a rövidek ritkán valamit. A napi költészet ezen irodalmi korszakban is elemi csapássá lett; gyakran megtörtént, hogy az embernek barátja ünnepi ajándékul mintegy gúny gyanánt egy rakás hitvány verset küldött azon frissen a könyvkereskedésből, melynek értékét a csínos kötés és a síma papír már három lépésnyiről elárulták. Tulajdonképeni közönségök, a szó azon értelmében, melyben a népies irodalom bír közönséggel, a római alexandrinusoknak ép úgy nem volt, mint nem volt a görögöknek: ez tisztára a clique, vagy inkább a cliquek költészete, melyeknek tagjai szorosan összetartanak, a betolakodóval

*) „Természetes, mond Cicero (*Tusc.* 3, 19, 45) Enniusra célozva, hogy a mi euphorion-szavalóink a nagy költőt megvetik." „Szerencsésen megérkeztem, írja ugyanő Atticusnak (7, 2), miután Epirusból kedvező éjszaki szelet kaptunk. E spondaeust, ha van rá kedved, valamelyik új divatú emberünknek a magadé gyanánt eladhatod" *(ita belle nobis flavit ab Epiro lenissumus Onchesmites. Hunc.* σπονδειάζοντα *si cui voles* τῶν νεωτέρων *pro tuo vendito).*

csúful elbánnak, új költeményeiket egymás közt felolvassák és bírálgatják sőt a sikerült munkálatokat telivér alexandreiai modorban ismét költészet útján ünneplik és a pajtáskodás magasztalása által mulandó áldicsőségben részesítik egymást. A latín irodalomnak egy nevesebb és még az új irányban is költői tevékenységű tanítója, Valerius Cato, e körök legtekintélyesebbike felett, úgy látszik, mintegy iskolai védnökséget gyakorolt és végforumban ítélt a készített költemények viszonylagos értéke felett. E római poeták, görög mintaképeikkel szemben egytől-egyig nem szabadok, sőt néha tanítvány módra függenek tőlök; legtöbb munkájok aligha volt egyéb, mint egy tanuló félben levő és az érettségi bizonyítványt még ki nem kapott iskolai költészet száraz gyümölcse. Midőn nyelv és mérték dolgában sokkal szorosabban ragaszkodtak a görög mintaképekhez, mint mennyire azt a népies latín költészet valaha cselekedte, ugyan nagyobb fokát érték el nyelv és mérték dolgában a szabatosságnak és következetességnek, de csak a nemzeti nyelv hajlékonysága és teljessége rovására. Anyag dolgában az eroticus tárgyak részben az elpuhult minták, részben a kor erkölcstelenségének hatása alatt feltünő s a költészetnek kevés hasznot hajtó túlsúlyra kaptak; de már a görögök közkedveltségű mértékes compendiumaik is gyakran fordíttattak, így Aratos csillagászati compendiuma Cicero által, Eratosthenes földrajzi tankönyve vagy ezen korszak végén, vagy, ami valószínűbb, a következőnek kezdetén az audei Publius Varro, Nikandros természettani s orvosi munkája pedig Aemilius Macer által. Nem csuda és nem is kár, hogy a költők e teméntelen hadából csak nehány név maradt reánk; s ezek is többnyire csak furcsaságok vagy letűnt nagyságok gyanánt említtetnek: így a szónok Quintus Hortensius unalmas sikamlósággal teljes „ötszázezer

sorával," s a valamivel gyakrabban említett Laevius, kinek „szerelmi tréfái" csak bonyodalmas mértékeik és modoros fordulataik által költöttek némi érdeket magok iránt. Gaius Helvius Cinna († 710?) Smyrna című kis éposa meg épen úgy tárgyára nézve, mely a leánynak saját atyja iránti szerelme körül forog, mint a reá fordított kilenc éves fáradságos munka által magán viseli korának legrosszabb bélyegét. Eredeti és örvendetes kivételt ez iskolának csupán azon költői képeznek, kik az iskola takarosságával és formai ügyességével képesek voltak a köztársasági és mindenekfelett a vidéki városi életnek még meglevő népies anyagát összekapcsolni. Laberiust és Varrot e helyt nem említve, ez főkép a köztársasági ellenzéknek fentebb már említett három költőjéről, Marcus Furius Bibaculusról (562—691), Gaius Licinius Calvusról (672—706) és Quintus Valerius Catullusról (667—700 körül) áll. A két elsőről, miután iratai elvesztek, ezt természetesen csak gyaníthatjuk; de Catull költeményei felett még magunk is mondhatunk ítéletet. Tárgy és alak dolgában ő is az alexandreiaktól függ. Gyüjteményében Kallimachos több költeményének, és pedig nem épen a legjobbaknak, hanem a legnehezebbeknek fordításaira akadunk. Az eredetiek közt is találunk fáradságosan faragott divatos költeményeket, mint a phrygiai anya dicsőitésére készült túlságosan mesterkélt galliambusokat; s még a Thétis lakadalmát tárgyazó, különben oly szép költemény is, Ariadne panaszának telivér alexandreiai módon a főköltéménybe való beiktatása által, művészeti tekintetben el van rontva. De ezen iskolai darabok mellett megvan nála a valódi elegia dallamos panasza, megvan az ünnepi költemény az egyéni és majdnem drámai kivitel teljes díszében, megvan mindenekfelett a mívelt társas élet legsolidabb ábrázolása kicsinyben, a kellemes és fesztelen

44.

102—63.
82—48.
87—54.
Catullus.

leánykalandok, melyekben az élvezet fele része a szerelmi titkok kifecsegésében és költőisítésében áll, az ifjúság vidor élete tele poharak és üres zsebek kíséretében, megvan az utazási- s a költési kedv, a római s még gyakrabban a veronai városi adoma és a bizalmas baráti körök szeszélyes tréfája. De a költő Apollója nemcsak a lant húrjait pengeti, hanem az ív húrját is megfeszíti; gúnyának szárnyas nyila nem kíméli sem az unalmas versfaragót, sem a nyelvrontó tartománylakost, de leggyakrabban és legélesebben azon hatalmasokat sebzi meg, kik a nép szabadságát veszélyeztetik. Rövid sorú és enyelgő, gyakran kecses refrainek által élénkített versmértékei művészi tökélyüek és mégis menttek a gyártás viszzataszító simaságától. E költemények egymásután elvezetnek a Nil és a Po völgyébe, de ez utóbbiban a költő hasonlíthatatlanul otthonosabb. Költészetének alapját ugyan az alexandreiai művészet, de egyúttal a polgár, sőt a vidéki városlakó önérzete is képezi; azon ellentét, mely Verona és Róma között, mely az egyszerű municipiumbéli polgár s az előkelő születésű, alsóbb rangú barátaival rendszerint rosszul elbánó senátor közt van, s mely Catullus szülőföldén a virágzó és aránylag még eleven cisalpíni Galliában kétségkívül mélyebben érezhető volt, mint bárhol egyebütt. Legszebb dalaiba belejátszanak a Garda-tó kecses képei, s aligha lett volna képes e korban valamely fővárosi ember oly költeményt írni, minő Catullus mélyen átérzett verse testvére halálára, vagy derék, telivér polgári ünnepi dala Manlius és Aurunculeia lakodalmára. Catullus, habár az alexandreiai mesterektől függött és kellő közepében állt a korabéli divatos és clique-költészetnek, mégis nemcsak jó tanítvány volt a sok középszerű és rossz között, hanem még mestereit is felülmulta annyival, amennyivel egy szabad itáliai község polgára fölötte állt a kosmopolita hellén

irodalmárnak. Kiváló teremtő erőt és magas költői célokat természetesen benne sem szabad keresnünk; tehetséges és kecses, de nem nagy költő, és költeményei nem egyebek „tréfáknál s bohóságoknál," amint maga is nevezi őket. Midőn azonban nemcsak kortársai érezték magokat röpke dalai által felvillanyozva, hanem még az augustusi kor műbírái is Lucretius mellett őt tartották e korszak legjelentékenyebb költőjének, mindkettejöknek teljesen igazuk volt. A latin nemzetnek nem volt több költője, kiben a művészi tartalom és a művészi alak a tökély oly öszhangzó fokán állnának, mint Catullusban; és ez értelemben Catullus költeményeinek gyüjteménye kétségkívül a legtökéletesebb mű, melyet a latin költészet egyáltalján felmutathat.

Prózai költészet.

E korszakban kezdődik végre a prózai költészet. A valódi, úgy a naiv, mint az öntudatos művészetnek azon eddig tántoríthatatlanul megtartott törvénye, mely szerint a költői tárgy s a metrikus alak egymást kölcsönösen feltételezik, visszavonul a műfajok és műformák azon összevegyülése és megzavarodása elől, mely e kor legjellemzőbb vonásainak egyike. A regény terén ugyan mindössze azt említhetjük fel, hogy e korszak leghíresebb történetírója Sisenna nem tartotta méltósága alatti dolognak Aristeides sokat olvasott milesiai elbeszéléseit, a leglaposabb fajtájú sikamlós divatos beszélyeket, latínra fordítani. A költészet és próza e kétséges határmezején eredetibb és örvendetesebb jelenség Varro aesthetikai iratai, ki nemcsak a latin nyelvtudományi és történelmi búvárlatnak legjelentékenyebb képviselője, hanem a szépirodalom terén is egyike a legtermékenyebb és legérdekesebb íróknak. Egy, a sabini tartományból eredő s kétszáz év óta a senátusba tartozó plebeius nemzetségből származva, szigorúan neveltetve a régi

Regény.

Varro aesthetikai iratai.

jó idők fegyelmében és komolyságában*) és e korszak kezdetén már érett korú férfi létére, a reatei Marcus Terentius
116—27. Varro (638—727), politikai tekintetben, mint magától értetik, az alkotmányos párthoz tartozott s becsületesen és erélyesen osztozott minden tevékenységében és viszontagságaiban. Ezt egyfelől az irodalom mezején cselekedte, midőn például röpiratokban küzdött az első coalitio, a „háromfejű“ szörnyeteg ellen, másfelől a komolyabb harc zajában, amint például már találkoztunk vele Pompeius seregében, midőn ez a túlsó Spanyolország parancsnoka volt. Midőn a köztársaság ügye már elbukott, Caesar őt a fővárosban újonnan alakítandó könyvtár igazgatójának szemelte ki. Az erre következett idők az agg férfit még egyszer belesodorták a politika árjába és csak tizenhét évvel Caesar halála után, jól eltöltött életének nyolcvankilencedik évében ragadta el a halál. Aesthetikai iratai, melyeknek hírnevét köszönhette, rövidebb munkálatok voltak, részben egyszerű, komolyabb tartalmú prózaiak, részben vidám rajzolatok, melyeknek prózai alapja számos belefoglalt költeménynyel
Varro mintaképei. van átszőve. Amazok a „bölcsészet-történelmi értekezések“ *(logistorici)*, ezek a menipposi satirák. Egyikben sem csatlakozik latin mintaképekhez, nevezetesen saturájában nem a Lucilius-féléhez, amint a római satura különben is nem megállapodott műfaj, hanem csak negative jelenti azt hogy a „változatos költemény“ nem kíván az elismert műfajok egyikéhez sem számíttatni, minél fogva a satura-költészet minden tehetséges költőnél más és más és sajátszerű jelleművé

*) „Mint gyermek, úgymond valahol, beértem egyetlen daróc kabáttal s egyetlen alsó ruhával, cipővel harisnya és lóval nyereg nélnül; meleg fürdőt nem vettem mindennap, folyóvízben csak ritkán fürödtem.“ Személyes vitézsége jutalmául a kalóz-háborúban, melyben a hajóhad egy szakaszát vezényelte, megkapta a hajóskoszorút.

lesz. Varro inkább az alexandreiait megelőzött görög bölcsészetben keresett magának mintákat úgy szigorúbb mint könnyebb nemű aesthetikai dolgozatai számára: komolyabb értekezéseiben a fekete tenger melletti Herakleiából való Herakleides († 450 körül) párbeszédeit, satiráiban a syriai Gadarában született Menippos (virágzott 475 körül) iratait vette mintául. E választás jellemző. Herakleides, kinek mint írónak, Plato bölcsészeti beszélgetései szolgáltak ösztönzésül, ezeknek ragyogó külalakja mellett teljesen szem elől veszítette tudományos tartalmukat és a költői s meseszerű külalakot tette fődologgá; kellemes író volt, kit sokan olvastak, de bölcsész épen nem. Menippos ép oly kevéssé volt philosoph, hanem legigazibb irodalmi képviselője azon bölcsészetnek, melynek bölcsesége abban áll, hogy a philosophiát megtagadja, a philosophusokat pedig kigúnyolja, Diogenes eb-philosophiájának; mint a komoly bölcseség vidám mestere példákban és tréfákban bebizonyította, hogy a becsületes életmódon kívül égen földön minden egyéb csak hiúság, és hogy az úgynevezett bölcsek civakodása a hiúságok legnagyobbika. Ezek teljesen ínyeszerinti mintaképek voltak Varro számára, ki ó-római haraggal nyomorult kora ellen és római vidámsággal volt eltelve, amellett korántsem volt a plastikai képességnek hijával, hanem minden iránt, ami nem képnek és ténynek, hanem fogalomnak vagy épen rendszernek látszott, a butaságig fogékonytalan és a nemphilosophus rómaiak közt talán a legnemphilosophusabb volt*). De Varro nem volt szolgai tanítvány. Ösztönzést, és 300. 280.

*) Alig van gyermekesebb dolog Varrónak az összes philosophusokról készített lajstrománál, melyben először is minden olyan rendszert, mely nem az ember boldogítását tűzi ki végcéljává, egyszerűen nemlétezőnek nyilvánít, azután az ezen feltevés mellett el-

általjában véve formát is Herakleidesből és Menipposból merített; de sokkal egyénibb és sokkal határozottabban római természet vala, semhogy utánköltésében a dolog lényegében önállóan és nemzeti szellemben ne járt volna el. Komoly értekezéseiben, melyekben valamely erkölcsi tételt vagy más általános érdekű kérdést tárgyalt, a mesemondásban nem érintette a milesiai regéket, mint tette Herakleides, és méginkább tartózkodott oly gyermekes történeteket tálalni az olvasó elé, minő például az, mely Abarisról s a két napi halál után ismét feltámadó leányról szól. Csak ritkán használta fel külalakul a görögök nemesebb hitregéit, mint tette az „Orestes, vagy az őrültségről“ szóló dolgozatban; tárgya számára rendszerint a történelemből, nevezetesen az egykorú hazai történelemből vett hozzá méltó keretet, miáltal a dolgozatok egyúttal, amint címök is szól, köztiszteletben álló rómaiakra, mindenekfelett az alkotmányos párt koryphaeusaira írt „dicsérő iratokká“ lettek. Igy a „békéről“ című értekezése egyúttal Metellus Piusnak állított emlék volt, ki a senátus szerencsés hadvezéreinek fényes sorát befejezte; az „istenek tiszteletéről“ szólónak egyúttal célja volt Gaius Curiónak, a nagy tiszteletben álló optimatának és pontifexnek emlékét fenntartani; a „sorsról“ írt értekezése Máriust, a „történetirásról“ szóló e kor első történészét Sisennát, a „római színpad kezdeteiről“ című a fejedelmi játékadót Scaurust, a „számokról“ szóló pedig a finom műveltségű római bankárt Atticust választotta kiindulási pontjává. A „Laelius vagy a barátságról“ és „Cato

Varro bölcsészeti s történeti iratai.

képzelhető bölcsészetek összes számát kétszáznyolcvannyolcra teszi. A derék Varro, fájdalom, sokkal inkább tudós volt, semhogy bevallhatta volna, hogy a philosophiára sem kedve sem képessége nincs, s ez okból élte végéig nem épen szép tojástáncot járt a stoa, a pythagoreismus és a diogenismus között.

vagy az öregségről“ című két bölcsészet-történeti értekezés után, melyeket Cicero valószínűleg a Varróéi mintájára írt, körülbelül fogalmat alkothatunk magunknak Varro félig tanulságos félig elbeszélő modoráról, melylyel a tárgyakat kezelte. — Ép ily eredeti módon kezelte úgy forma mint tartalom dolgában a Menippos-féle satirát; a próza és vers merész összekeverését a görög eredeti nem ismeri, satiráinak szellemi tartalma pedig telve van római sajátszerűséggel, sőt mondhatnók át van hatva a sabini föld ízétől. Valamint a bölcsészet-történeti értekezések, azonképen a satirák is valamely erkölcsi, vagy a nagyobb közönségnek való más tárgy körül forognak, mint azt már egyesek címei is bizonyítják. „Hercules oszlopai vagy a dicsőségről“ — „zsák megtalálja foltját, vagy a férj kötelességeiről“ — „az éjjeli edénynek megvan a maga mértéke, vagy a poharazásról“ — „papperlapapp vagy a dicsbeszédről.“ A tárgy plastikai külburkolatát, melynek itt sem volt szabad hiányoznia, természetesen csak ritkán vette a hazai történelemből, mint a „Serranus vagy a választásokról“ című satirában. Ellenben a Diogenes-féle kutya-világ, amint illik, nagy szerepet játszik nála: egymást érik a buvárok kutyája, a kutya-rhetor, a lovag-kutya, a vízivó kutya, a kutyakatekismus és más effélék. Továbbá a mythologiát komikai célokra használja fel: egy „megszabadított Prometheust“ egy „szalma Aiast“ egy „sokratesi Herculest,“ egy „másfél Odysseust“ találunk nála, ki nem csak tíz, hanem tizenöt évet töltött bolyongásban. A dramatico-novellisticus keret, egyes darabjainak, minők például a „megszabadított Prometheus“ — a „hatvan éves ember“ — a „jókorkelő“ még töredékeiből is kitetszik; úgy látszik, hogy Varro a mesét gyakran, talán rendszerint saját élménye gyanánt beszélte el, amint például a „jókorkelőben“ a

Varro menippposi satirái.

cselekvő személyek Varrohoz jönnek és előadást tartanak neki, „miután ismerik mint könyvcsinálót“. E keret költői becse felett mi már nem mondhatunk itéletet; a részletekben a ránk maradt töredékekben még egyes szerfelett kedves rajzokra akadunk, tele elmességgel és elevenséggel — így a „megszabadított Prometheus“-ban a hős, miután bilincsei feloldattak, embergyárt állít, melyben a gazdag Aranycipő egy leányt rendel meg magának ki tejből és a legfinomabb viaszból való legyen, melyet a milesiai méhek szednek különféle virágokból, leányt, kinek ne legyen se csontja se izma, se bőre se haja, de tiszta és finom, karcsú, sima, gyöngéd és kedves legyen. E költészetnek életerét a polemia képezi — nem annyira valamely párt politikai polemiája, minőt Lucilius és Catullus űztek, hanem a szigorú öreg ember általánosan erkölcsi tollharca a féktelen és oktalan ifjúság, a klassicusaiban élő tudós harca a ledér vagy silány vagy legalább irányánál fogva elvetendő divatos költészet*), a régi szabású jó polgár harca az új Róma

*) „Talán kedved van a Quintus-rabszolga Clodius beszédfiguráit és verseit legurgulázni és felkiáltani: oh végzet! oh sorsvégzet!“ úgymond egy helyt, másutt pedig: „Miután a Quintus-rabszolga Clodius annyi komödiát készíthetett — bármily múzsa segélye nélkül, valjon én, Enniussal szólva, ne „gyárthatnék“ egykor egy könyvecskét?“ E különben ismeretlen Clodius alkalmasint Terentius valamelyik rosz utánzója lehetett, főkép miután e szavak: „oh végzet! oh sorsvégzet!“ melyek gúnyosan alkalmazvák reá, Terentiusnak egy vígjátékában is feltalálhatók. Egy költőnek következő önbemutatása Varronak „A szamár a lantnál“ című dolgozatában:

Bár nekem a népnél Pacuvs — és neki Ennius —, ennek
Múzsatanonc a nevünk: Pompilius vagyok én,

bátran parodizálhatná Lucretius bevezetését, kit Varro, már mint az Epikur rendszerének esküdt ellensége sem szerethetett s kit sohsem említ.

ellen, melynek vásártere, Varróval szólva, sertésól, s melyben Numa, ha szemét városára fordítja, nyomára sem lel többé a maga bölcs törvényeinek. Az alkotmányharcban Varro megtette azt, amit polgári kötelességének tekintett; de lelke idegenkedett a pártok ezen küzdelmeitől — „miért hivtatok ki tiszta életemből a tanácsház szennyébe?“ kiált fel egy helytt. A régi jó idők embere volt, melyekben a beszéd hagymaszagú vala, de a szív egészséges. A valódi rómaiság örök ellenségei, a görög világbölcsek elleni polemia csak egyik oldalát teszi ez ódivatú oppositiónak; de úgy a kutyaphilosophiának mint Varro egész lényének természetében rejlett, hogy a menipposi korbácsot leginkább a philosophok füle körül suhogtatta, amivel őket illő aggodalomba is ejtette — e kor philosophus firkászai dobogó szívvel küldték meg újonnan megjelent értekezéseiket az „éles embernek.“ A bölcselkedés valóban nem nagy mesterség. Tizedrész annyi fáradsággal, amennyivel valaki rabszolgájából mű-sütőt nevel, önmagából philosophust csinálhat; és természetes, hogy, ha azután a sütő s a bölcsész együtt kerülnek a kalapács alá, a konyhaművész százszor nagyobb áron kél el, mint a világ bölcse. Furcsa népség e philosophusok! Az egyik meghagyja, hogy a holttestet mézbe kell temetni — szerencse, hogy nem fogadnak neki szót, különben honnan vennők a mézbort! A másik azt tartja, hogy az ember a földből termett, mint a saláta. A harmadik egy világfúrót talált fel, mely által fog a föld egykor elveszni.

> Bizonynyal még beteg nem álmodott soha
> Oly esztelent, mit bölcsész nem tanított volna már.

Mulatságos nézni, mint rak az ily Nagyszakállú — mely alatt az etymologisáló stoikus értetik — minden szót nagy

óvatosan az aranymérlegre; és nincs különb dolog a valódi bölcsészeti civakodásnál — egy stoikus ökölviadal messze felülmulja bármely erőművészek birkózását. „A Marcusváros vagy a kormányzatról“ című satirában, melyben Marcus magának egy szíve szerinti légvárat teremtett, úgy mint az attikaiban, a paraszt jól, a bölcsész azonban pórul járt; a stoikus Antipatros fiának „gyorsan-egy-tagú-bizonyítéka“ (Celer-*δί-ένὸς-λήμματος-λόγος*) ebben ellenfelének, nyilvánvalókép a bölcsészeti kétszarvú okoskodásnak *(dilemma)* fejét kapával töri be. Ezen erkölcsi polemikus irányzattal és azon képességével, mely mindig tudott festői és kausticus kifejezéseket találni számára, és mely, mint a földmívelésről nyolcvan éves korában írt könyveinek párbeszédbe foglalása bizonyítja, legkésőbb koráig sem hagyta el, szerencsésen párosult Varroban a nemzeti nyelv és erkölcsök felülmúlhatatlan ismerete, mely agg korában készült philologiai irataiban gyüjteményes alakban, itt azonban teljes közvetlen bőségében és frisseségében lép fel. Varro helyi tudós volt a szó legjobb és legteljesebb értelmében, ki nemzetét úgy egykori sajátszerűségében és befejezettségében, mint modern elfajulásában és elforgácsolódásában saját, évek hosszú során át szerzett tapasztalásaiból ismerte s az ország erkölcseiről és nyelvéről bírt közvetlen ismereteit a történelmi és irodalmi levéltárak nagymérvű átvizsgálása által teljessé és mélyebbé tette. Aminek a mi értelmünkben vett értelemszerű felfogás és tudományosság dolgában híjával volt, azt kipótolta szemléleti és eleven költői képessége. Nem hajhászta sem a régészeti jegyzeteket sem a ritka elavult vagy költői szókat*); de ő maga öreg s ófrank ember és majdnem paraszt, nemzetének klas-

*) Maga mondja egy helyt találólag, hogy az elavult szókat

sikus írói pedig szeretett s rég megszokott társai valának, s így természetes volt, hogy az ősök erkölcsei, melyeket mindenekfelett szeretett és mindeneknél jobban ismert, nagy szerepet játszanak irataiban s hogy nyelve hemzsegett közmondásszerű görög és latín fordulatoktól, a sabini társalgási nyelvben megmaradt régi jó szóktól, Ennius-Lucilius-mindenekfelett pedig Plautus-féle reminiscentiáktól. Varro fiatalabb korában írt aesthetikai dolgozatainak prózai irályáról nem szabad magunknak nyelvtudományi munkájának irálya után alkotnunk fogalmat, melyet agg korában írt s mely valószínűleg befejezetlen állapotban jelent meg, s melyben, az igaz, hogy a mondat egyes tagjai úgy fűzvék a relativumok fonalára, mint a zsinórra a rigók; hogy azonban Varro a szigorú irályt s a beszédnek attikai körmondatokba foglalását elvből elvetette, már fentebb megjegyeztük, és aesthetikai dolgozatai ugyan a vulgarismus aljas dagálya és hamis ékességei nélkül, de inkább élénk menetü, mintsem szabályosan tagozott mondatokban, nem klassikailag, sőt néha lomposan voltak írva. A beléjök szőtt költemények azonban nem csak azt bizonyították, hogy szerzőjök a legkülönfélébb versmértékekkel is oly mesterileg tudott bánni, mint a divatos költők bármelyike, hanem azt is, hogy joga volt magát azok közé sorolni, kiknek megadatott istentől „a dal és a szent költészet által száműzni a gondot az emberi kebelből“*). Iskolát Varro vázlatai

---

nem igen szereti, de gyakrabban használja, a költői kifejezéseket szereti, de nem használja.

*) A következő rajz a „Marcus rabszolgából“ van véve:

Egyszerre, úgy mintegy éjfél körül,
Midőn az izzó tűzzel hímezett légkör
Az égnek csillagrendeit feltűnteté:
Vizes felhők hűvös lepel gyanánt

ép úgy nem alkottak, mint nem Lucretius tankölteménye; az általános okokhoz nála még munkáinak kezdettől végig egyéni jellege járult, mely szerzőjök idősebb korától, parasztosságától sőt még sajátságos tudományosságától is elválhatatlan vala. De, mindenekfelett menipposi satiráinak bája és vidámsága, melyek, amint látszik, úgy számukra mint jelentőségökre nézve jóval fölöttük álltak Varro komoly dolgozatainak, megragadta úgy kortársait, mint azon későbbieket, kiknek volt érzékök az eredetiség és népiesség

---

Vonák aranyboltját az égnek bé,
Esőt okádva a halandó nemre le;
És a fagyos földsarkról meg éjszak
Bőszült szülötti, szélvészek rohantak volt elő,
Hordván magukkal téglát, ágakat, gizgazt.
Mi meg, veszendők, tört hajónkkal mint gólyák,
Kiknek fölülről kettős ágú villám érte volt
Tollát, nagy búsan földre hullánk mind egyig.

Az „embervárosban“ olvassuk:

Kebledet meg nem könnyíti az arany és kincsek halmaza
A halandó lelkéről le nem veszi a perzsa aranyhegy
A gondot s félelmet, sem a dús Crassus kincsesháza.

De a könnyebb dal is sikerült a költőnek. A „fazéknak megvan a maga mértéke“ című dolgozatban a következő csinos sorok álltak a borról:

A bor mindenek számára a legjobb ital marad.
Ez teszi egészségessé a beteget,
Ez a vidámságnak édes forrása,
Ez tartja össze a baráti kört.

A „világfuróban“ pedig a hazatérő vándor így fejezi be a hajósokhoz intézett szavait:

Bontsatok vitorlát a leglágyabb szellőnek,
Mígnem az élénkebb szél kisérete
Visszavezet szeretett hazánkba!

iránt; s még mi is, kik azokat többé nem olvashatjuk, némileg kiérezhetjük a ránk maradt töredékekből, hogy írójuk „tudott nevetni és mérsékelten tréfálni." És Varro satirái, már úgy is, mint a régi polgárkor elröppenő jó szellemének végső lehellete, mint az utólsó zöld hajtás, mely a népies latín költészet fáján fakadt, megérdemelték, hogy a költő poetikai végrendeletében e menipposi gyermekeit mindenkinek ajánlja

Ki Róma és Latium virágzását szívén hordja,

és e dolgozatok csakugyan tiszteletreméltó helyet foglalnak el az itáliai népnek úgy irodalmában, mint történetében.*)

---

*) Varro vázlatai oly rendkívüli történelmi, sőt költői jelentőséggel is bírnak, s azon töredékes alakuk folytán, melyben ismeretük ránk maradt, mégis oly kevesek előtt ismeretesek s oly bajosan megismerhetők, hogy helyén lesz itt nehányat közölök, az olvashatóságukhoz okvetlenül szükséges kiigazításokkal, ismertetni. — A „jókorkelő" című satira a vidéki háztartást rajzolja. „Jókorkelő" a nappal együtt költ fel mindenkit s maga vezeti munkásait a munka helyére. A fiatalok maguk vetik meg ágyukat, melyet a munka tesz puhává s magok teszik melléje a vizes korsót és a lámpát. Italuk a tiszta, friss forrás, eledelök kenyér, csemegéjök a hagyma. A házban és a mezőn minden virágzásnak indul. A ház nem műépület; de az építész tanulhatna rajta arányosságot. A szántóföldnek gondját viselik, nehogy rendetlenül és pusztán a tisztátalanság és elhanyagoltatás folytán megromoljon; a hálás Ceres ezért elhárítja a természről a veszedelmet, hogy a magasra rakott boglyák a földmívelő szívét megörvendeztethessék. Itt még él és uralkodik a vendégjog; szívesen látnak bárkit, a ki csak anyatejét szopta. A kenyeres kamra s a boros hordó és a mestergerendán levő kolbászkészlet, ház és udvar, rendelkezésére áll a vándornak és nagy halmaz ételt raknak elébe; a jóllakott vendég, sem előre, sem hátra nem tekintgetve, megelégedetten bókol a tűzhely mellett a konyhában. Fekhelyül a legmelegebb dupla gyapjújú báránybundát terítik alája. Itt még az emberek, mint jó polgárok, azon igazságos törvénynek hódolnak, mely sem ártatlanokat puszta haragból nem bánt, sem bűnösöknek kedvezésből meg nem bocsát.

Történetírás. Olynemű kritikai történetírásra, aminőben az attikaiak, klassikai korukban saját nemzetök történetét, Polybios pedig a világtörténetet megírta, a rómaiak tulajdon-

---

Itt nem beszélnek az emberek roszat embertársaikról. Itt nem tiporják pimasz lábbal a szent tűzhelyet, hanem ájtatosan és áldozatokkal tisztelik az isteneket, a házi szellemnek járó darab húst belevetik az arra való kis tálba, s ha a ház ura meghal, holttestét ugyanazon imával kisérik ki, melyet apja és nagyapja ravatalánál mondottak.“ — Egy másik satirában egy „öregek tanítója“ szerepel, akire úgy látszik, nagyobb szüksége van a sülyedt kornak, mintsem az ifjúság oktatójára, és aki kifejti, „minő szemérmes és jámbor világ volt egykor Rómában, s mennyire máskép van most minden. Szemem csal-e, vagy pedig rabszolgákat látok fegyverben uraik ellen? — Hajdan az, ki a katonaszedésre nem jelentkezett, az állam által rabszolgául eladatott a külföldre; most az olyan censort, ki a gyávaságot és minden egyebet elnézi, nagy polgárnak tartják és magasztalják, mint olyat, ki nem igyekszik magának polgártársainak zaklatása által nevet szerezni. — Hajdan a római paraszt hetenkint egyszer megnyírta szakállát; most már a mezei rabszolga is alig győzi magát csinosítani. — Hajdan oly magtárak voltak a jószágon, melyekben tíz év termése elfért, terjedelmes pincék a boros hordók számára és megfelelő présházak; most pávanyájakat tart magának az úr és ajtait afrikai cyprusfával rakja ki. — Hajdan a házi asszony saját kezével forgatta az orsót s amellett szemmel tartotta a tűzhelyen álló fazekat, nehogy a kása benne megkozmásodjék; most — úgymond egy másik satira — a leány egy font drágakövet koldul apjától, a nő egy véka gyöngyöt férjétől. — Hajdan a férfi néma és buta volt a menyegző éjjelén, most az asszony odadja magát az első kocsisnak, ki keze ügyébe akad. — A gyermekáldás egykor a nők büszkeségét képezte, most, ha a férj gyermekeket kíván magának, neje azt feleli neki: nem tudod-e, mit mond Ennius:

> Készebb kockáztatom csatán háromszor éltemet,
> Mintsem szüljek csak egyszer is. —

Hajdan a nő teljesen meg volt elégedve, ha férje évenként egyszer vagy kétszer párnázatlan kocsijában magával vitte valahová a vidékre; most — tehette hozzá (v. ö. Cic. *pro Mil.* 21, 55) — az asszony duz-

képen soha el nem jutottak. Még az erre legalkalmasabb téren, az egykorú és közelmúlt események előadásában sem tudtak egészben véve, többé-kevésbbé tökéletlen kísérleteken

---

zog, ha férje nélküle megy falusi jószágára, s az utazó hölgyet elegáns görög cselédeinek csőcseléke s zenekara kíséri nyaralójába. — Egy komolyabb nemű, „Catus vagy a gyermeknevelés“ című dolgozatában Varro barátját, ki tőle ez ügyben tanácsot kér, nemcsak azon istenségek felől világosítja fel, kiknek a régi szokás szerint a gyermekek javáért áldozatot kellett bemutatni, hanem a perzsák értelmesebb gyermeknevelésére és saját szigorúan átélt ifjúságára utalva óvja őt, hogy ne engedje gyermekeit kelletinél többet enni és aludni, ne tartsa édes kenyérrel és fínom eledelekkel, — a kutyakölyköket, úgymond, mai nap okosabban táplálják, mint a gyermekeket — s ne engedjen rájok olvasni, mely eszközhöz gyakran folyamodtak betegség esetében az orvos tanácsa helyett. Tanácsolja, hogy szoktassák rá a leányokat a hímzésre, hogy utóbb helyesen meg tudják a hímzett és szőtt kelméket ítélni s hogy ne tétessék le velök kelletinél korábban a gyermekruhát; hogy a fiúkat ne vigyék a vívójátékokba, melyekben szívök korán megkeményedik és kegyetlenséget tanulnak. — A „hatvanéves emberben“ Varro római Epimenidesként lép föl, ki tíz éves korában elaludván, csak egy fél század múlva ébred fel ismét. Elcsudálkozik rajta, midőn a rövidre nyírt gyermekfő helyén kopasz vén főt talál csúf orral és kemény tüskés szakállal, mint a süldisznó tövisei; de még jobban megbámulja a megváltozott Rómát. A lucriniusi osztriga, melyet ezelőtt csak lakodalmak alkalmával tálaltak fel, most mindennapi eledel; amiért aztán a tönkrejutott dobzódó titokban gyújtogatni készül. Míg azelőtt az apa bocsátott meg a fiúnak, most ezen van a megbocsátás sora, a mit úgy tesz, hogy mérget ád apjának. A választás helye börzévé lett, a fenyítő per aranybányává az esküdtek számára. Nincs törvény többé, melyre hajtanának, azon egyet kivéve, mely azt tartja, hogy ingyen misem adható. Minden erény eltűnt; helyökben mint újonnan megtelepedett lakók, az istenkáromlás, a szó nem tartás, a bujaság üdvözlik az ébredőt. „Oh jaj neked Marcus, ki így aludtál s így ébredsz!“ — E vázlat a Catilina korára emlékeztet s kevéssel utána (697 körül) kellett azt az öreg Varronak írnia, és sok igazság volt azon keserű végfordulatban, melyben Marcust, kellőkép összeszidván korszerűtlen panaszai és régészeti reminiscentiái

57.

túlmenni; nevezetesen a Sullától Caesarig lefolyt korszakban alig bírták még azon nem nagyon jelentékeny műveket is, melyeket az előbbi korszak e téren felmutatott, Antipater és Asellios munkáit csak utól is érni. Az egyetlen nevezetesebb munka e téren, mely e korszakban készült, a szövetségesek harcának s a polgárháborúnak története Lucius Cornelius Sisennától (praetor 676). Akik olvasták, azt mondják róla, hogy élénkség és olvashatóság dolgában messze fölülmúlta a régi száraz kronikákat, másfelől azonban szerfelett tisztátalan, sőt néha gyermekessé váló irályban volt tartva; és a reánk maradt csekély töredékekben csakugyan a borzasztónak kicsinyes részletfestésével*) és temérdek újonnan képezett vagy a társalgási nyelvből vett kifejezéssel találkozunk. Ha ehez még hozzáteszszük, hogy a szerző mintaképe s úgyszólván az egyetlen görög történetíró, kit ismert, Kleitarchos volt, Nagy Sándor egy életrajzának szerzője, mely a Curtiusról elnevezett félregény modorában írva a történelem és költészet közt ingadozott, nem fogunk vonakodni Sisenna sokat dicsért történelmi munkáját nem a valódi történeti kritika és művészet termékének, hanem az első kísérletnek tekinteni a görögöknél oly kedvelt középfaj mezején, mely a történelem és regény közt áll, mely a valódi alapmunkát költött kivitel segélyével igyekszik elevenné és érdekessé tenni, s épen ezáltal ízetlenné és nem igazzá teszi; s ezután már nem

Sisenna.

78.

---

miatt, egy ősrégi római szokás parodistikus alkalmazásával mint hasznavehetlen aggot a Tiberis hídjára hurcolják s belökik a folyóba. Ily emberek számára csakugyan nem volt többé hely Rómában.

*) „Az ártatlanokat, úgymond egy beszédben, minden tagjaikban remegve kivonszolod s a folyó magas partján hajnalhasadtakor“ (lemészároltatod). Ily phrázisokkal, melyek jól beillenének egy zsebkönyvbe való beszélybe, több helytt találkozunk.

fog meglepni, ha ugyanezen Sisennával, mint görög divatos regények fordítójával is találkozunk. — A dolog természete hozta magával, hogy az általános városi- s még inkább a világkrónika terén még szomorúbban álltak a dolgok. — A régészeti buvárlat emelkedő tevékenysége folytán elvárható lett volna, hogy a forgalomban levő történeti elbeszélést okmányok és más megbízható források alapján ki fogják igazítani; de e remény nem ment teljesedésbe. Minél többet és minél mélyebben buvárkodtak, annál világosabban kitűnt, mit tesz az, Rómának kritikai történetét megírni. Már azon nehézségek is megmérhetetlenek voltak, melyek a buvárlat s az előadás útjában álltak; de a legveszélyesebb akadályok nem irodalmi természetűek valának. Róma általánosan elfogadott őstörténelme, amint most már legalább tíz nemzedéken át elbeszélték és hitték, a nemzet polgári életével a legbensőbb módon össze volt forrva; és minden beható és becsületes vizsgálat mellett nemcsak egyes dolgokat kellett volna benne kiigazítani, hanem az egész épületet le kellett volna rombolni ép úgy mint a frankoknak Pharamund királyról s a britteknek Arthúr királyról szóló őstörténetét. Conservativ érzületű búvárnak, minő Varro volt, nem igen lehetett kedve e munkához; s ha akadt volna egy vakmerő szabad gondolkozású ember, ki ezt megkísértse, a forradalmárok e leggonoszabbikára, ki az alkotmány barátait még múltjoktól is meg akarná fosztani, a jó polgárok egytől-egyig rákiáltották volna a „feszítsd meg"-et. A bölcsészeti és régészeti buvárlat eszerint inkább elterelte a kort a történetírástól, mintsem hogy rá vezette volna. Varro és általjában az értelmesebbek a krónikát nyílvánvalólkép hasznavehetetlen anyagnak tekintették; legfeljebb a hivatalnokok és nemzetségek lajstromát állították össze belőle a táblázatok igénytelen alakjában,

Városi krónikák.

mint tette Titus Pomponius Atticus — mely munka által különben a görög-római synchronistikai évszámlálás, azon alakban, melyben későbbi korban általjában el volt fogadva, végleg megállapíttatott. A városi krónika gyára azonban ezért még nem hagyott fel tevékenységével, hanem prózában úgy mint versben szakadatlanul gyártotta adalékait az unalomból az unalom számára írt nagy könyvtár szaporítására, anélkül hogy a könyvcsinálók, kik részben már szabadonbocsátottak voltak, a tulajdonképeni buvárlattal bármikép törődtek volna. Amit ez iratok közől megnevezve találunk — mert ránk mi sem maradt belőlök — mindaz nemcsak kivétel nélkül alárendelt természetű, hanem nagy részben épen tisztátalan szándékú hamisítással telt dolgo-
78. zatoknak látszik. Quintus Claudius Quadrigarius (676 körül?) krónikája ugyan bár ódivatú, de jó irályú könyvnek látszik s a mesés kor előadásában legalább dícséretes rövid-
66. ségre törekedett. Gaius Licinius Macer († 688-ban mint volt paetor), a költő Calvus apja és buzgó demokrata, minden többi krónikásnál nagyobbra volt okmánybuvárlatával és kritikájával, de azért „gyolcs-könyvei“ és minden más saját munkája szerfelett gyanús, és az egész krónikának demokratikus irányzatú nagymérvű meghamisítása, melyet részben a későbbi évkönyvírók is átvettek, valószínűleg reá
Valerius Antias. vezethető vissza. Valerius Antias végre, hosszadalmasság és gyermekes mesealkotás dolgában valamennyi elődét fölülmúlta. A számokban nyilvánuló hazugságot rendszeresen keresztül vitte egészen a jelenkor történetéig s Róma már anélkül is laposan megírt őstörténelmét még laposabban dolgozta ki; amint például azon elbeszélést, mely elmondja, mikép fogta meg a bölcs Numa, Egeria nympha utasítása szerint Faunus és Picus isteneket borral, s azon szép párbeszédet, melyet ugyancsak Numa ezután Jupiter

istennel tartott, alig győzi elég buzgón az úgynevezett római mondatörténet minden tisztelőinek lelkökre kötni, hogy amennyire lehet, ezeket is elhigyjék, amint magától értetik, legalább velejökre nézve. Csuda lett volna, ha e kor görög beszélyírói ezen mintegy nekik teremtett tárgyakat fel nem használták volna. Csakugyan nem is volt hiány görög irodalmárokban, kik a római történetet regényekké feldolgozták: efféle munka volt például a már a Rómában élő görög írók közt említett polyhistornak, Alexandrosnak „Rómáról" írt öt könyve, elavult történelmi hagyományok és triviális, jobbára erotikus koholmányok ízetlen zagyvaléka. Alkalmasint ő kezdte azon fél ezredévet, melyre szükség volt, hogy Trója eleste és Róma keletkezése a mindkét félen forgalomban levő mesék által igényelt chronologiai összefüggésbe hozható legyen, azon tettnélküli királyok lajstromainak egyikével betölteni, minőket az egyiptomi és görög krónikások fájdalom, már megszoktak gyártani; mert minden jel arra mutat, hogy Aventinus és Tiberinus királyok s a Silviusok albai nemzetsége neki köszönik lételöket; kiket azután a későbbi kor nem mulasztott el nevekkel, uralkodási idejök meghatározásával, és a nagyobb szemlélhetőség kedvéért még arcképeikkel is részletesen bemutatni a világnak. — A görögök történeti regénye ekként több oldalról benyomul a római történetírásba; s több mint valószínű, hogy annak, amit ma megszoktunk a római őskor hagyományának nevezni, nem csekély része afféle forrásokból származik, minők a galliai Amadis és a Fouqué-féle lovagregények — mely épületes látványt figyelmökbe ajánlhatjuk mindazoknak, kiknek van érzékök a történelem humora iránt s kik méltányolni tudják azon kegyelet komikus voltát, melylyel még a tizenkilencedik század némely körei is viseltetnek Numa király iránt. Új vendég e korszakban a

Általános történetírás. 100—30. 54.

római irodalomban az országos történelmen kívül az általános, vagy helyesebben szólva a rómaiak s hellenek összefoglalt története. A ticinumi Cornelius Nepos (650 körül — 725 körül) először adott ki egyetemes krónikát (mely 700 előtt jelent meg), és a politika vagy az irodalom terén kitűnt római és görög, vagy legalább a római és görög történelembe befolyó férfiak életrajzainak bizonyos osztályok szerint rendezett gyüjteményét. E munkálatok azon egyetemes történetekből indultak ki, melyeket a görögök már régibb idő óta írtak; s ugyane görög világkrónikák, mint 56. például Kastornak, Deiotarus galatiai király vejének 698-ig menő munkája, az általok eddig elhanyagolt római történetet szintén be kezdték vonni a magok körébe. E munkák szerzői ugyan, úgymint Polybios, megkísértették a helvi történelem helyébe a földközi tengeri világ történetét tenni; de ami Polybiosnál az események világos és nagy szabású felfogásából és mély történelmi érzékből eredt, az e krónikákban inkább az iskolai- és önoktatás terén érzett gyakorlati szükség eredménye. E világkrónikák, az iskolai oktatásra való tankönyvek és felütésre való kézikönyvek, s azon összes velök összefüggő irodalom, mely utóbb latín nyelven is oly nagy terjedelművé lett, alig sorolható a művészeti történetírás termékei közé; s nevezetesen Nepos puszta compilator volt, ki sem szellem sem még csak tervszerűség dolgában sem tűnik ki. — E kor történetírása mindenesetre nevezetes és nagy mértékben jellemző, de természetesen ép oly kevéssé örvendetes jelenség, mint maga e korszak. A görög és a latín irodalom egymásba olvadása sehol sem lép oly világosan előtérbe, mint épen a történetírás terén; itt a két irodalom leggyorsabban kiegyezkedik egymással úgy anyag mint forma dolgában, s a hellén-itáliai történelem azon egységes felfogását, melylyel Polybios ko-

rát megelőzte, most úgy a görög mint a római gyermekek már az iskolában elsajátították. Míg azonban a földközi tengeri államnak, mielőtt még önmagának öntudatára jutott, már meg volt történetírója, most, midőn ez öntudat már elevenen élt benne, sem a görögök, sem a rómaiak közt nem akadt ember, ki képes lett volna annak valódi kifejezést adni. Római történetírás, úgymond Cicero, nem létezik; s amennyire mi itélhetünk, teljesen igaza van. — A búvárlat elfordul a történetírástól, ez el a buvárlattól; a történelmi irodalom az iskolakönyv s a regény közt ingadozik. E hiábavaló világban a tiszta műfajok, az epos, a dráma, a lyrai költészet, a historia, egytől-egyig nem érnek semmit; de nincs műfaj, melyben Cicero korának szellemi hanyatlása ijesztőbb világossággal nyilatkoznék, mint a történetírásban.

Történelmi mellékirodalom. Caesar jelentése.

A kis történeti irodalom e korban azonban a keveset érő és elenyészett termékek nagy tömege közt egy első rangú munkát is mutat fel: Caesar emlékiratait, vagy inkább a demokrata tábornoknak azon néphez intézett jelentését, melytől megbízatását kapta. A legtökéletesebb szakasznak s egyúttal az egyetlennek, melyet szerzője maga adott ki, s mely a kelta hadjáratokat beszéli el 702-ig, 52. nyilvánvalókép az volt célja, hogy Caesar azon formaszerint alkotmányellenes eljárását, hogy az illetékes hatóság megbízása nélkül egy nagy országot meghódított s e célból hadseregét folytonosan szaporította, a közönség előtt lehetőleg igazolja; e jelentés 703-ban íratott és adatott ki, mi- 51. dőn Rómában a vihar Caesar ellen kitört s ő felszólíttatott, hogy bocsássa el seregét s adjon számot eljárásáról*). Ez

*) Hogy a gall háborúról szóló irat egyszerre adatott ki, azt már régóta sejtették; de határozottan bizonyítja ezt a boiusok és

igazoló iratban a szerző, mint maga is mondja, pusztán a katona álláspontjáról indul ki és gondosan óvakodik hadi jelentésében a politikai szervezés és igazgatás kényes mezejére is kiterjeszkedni. — E hadijelentés alakjában írt alkalmi- és pártirata maga is egy darab történelmet képez ép úgy, mint Napoleon bulletinjei, de nem történelmi munka a szó valódi értelmében s nem is akar az lenni; nem a történetíró, hanem a hivatalnok tárgyilagossága ömlik el előadásán. E szerény műfajban azonban a munka oly mesteri és oly tökéletes, hogy nincs párja az összes római irodalomban. Előadása mindig kevés szavú, de sohsem száraz, mindig egyszerű, de sohsem hanyag, mindig átlátszó elevenségű de sohsem feszes vagy modoros. Nyelve teljesen ment úgy az archaismusoktól, mint a vulgarismusoktól,

---

haeduusok egyenjogúsításának megemlítése már az első könyvben (c. 28), míg másfelől a boiusok még a hetedik könyvben is (c. 10) mint a haeduusok adófizető alattvalói említtetnek s nyílvánvalólag csak a Vercingetorix elleni háborúban tanúsított magoktartása, valamint a haeduusok magaviselete folytán kaptak egyenlő jogot eddigi uraikkal. Másfelől az, ki e kor történetét figyelemmel kíséri, a Milo-féle válság fölötti nyilatkozatában (7, 6) meg fogja lelni annak bizonyítékát, hogy ez irat még a polgárháború kitörése előtt jutott nyílvánosságra; nem
52. azért, mert Caesar Pompeiust e helyen dicséri, hanem, mert a 702-ki kivételes törvényeket helyesli. Ezt megtehette és meg kellett tennie mindaddig, amíg Pompeiussal békés kiegyezkedésre igyekezett jutni, de nem többé a szakítás után, midőn az azon, reá nézve sértő törvények alapján hozott ítéleteket megsemmisítette. Ez okból teljes joggal
51. teendő e munkálat megjelenése 703-ra. — Az irat iránya legvilágosabban felismerhető minden egyes hadi ténynek, mint egy, a dolgok állása folytán elkerülhetlen védelmi rendszabálynak, mindannyiszor ismétlődő s gyakran, leghatározottabban körülbelül az aquitániai hadjárat (3, 11) igazolásában, nem épen szerencsés indokolásában. Tudjuk, hogy Caesar ellenei, a kelták és németek elleni támadásait mindenekfelett mint indokolatlanokat hibáztatták. (Sueton *Caes.* 24

valódi példányképe a modern urbanitásnak. A polgárháborúról szóló könyveken megérezhetni véljük, hogy szerzőjök szerette volna a háborút elkerülni, de el nem kerülhette, s talán azt is, hogy Caesar lelkében, mint bárki máséban, a remény korszaka tisztább és frisebb volt mint a beteljesedésé; a gall háborút tárgyazó munkán pedig oly nyájas vidámság és oly egyszerű báj ömlik el, mely ép úgy páratlanul áll az irodalomban, mint Caesar a történelemben. — Rokon ezzel e korbéli államférfiak és írók levelezései, melyek a következő korszakban gondosan összegyűjtettek és nyilvánosságra hozattak: így magának Caesarnak, továbbá Ciceronak, Calvusnak s másoknak levelezéseik. Még kevésbbé sorolhatók a tulajdonképeni irodalmi művek közé; de úgy a történelmi, mint minden másnemű búvárlat számára e levelezési irodalom gazdag levéltárul s azon kornak leghűbb tükréül szolgált, melynek aprólékos üzelmeiben oly sok, az elmúlt időkből fennmaradt becses dolog s annyi szellem, ügyesség és képesség forgácsolta el magát. — Hírlapirodalom a szó mai értelmében a rómaiaknál sohsem keletkezett; az irodalmi tollharc a röpirodalomra, s ezenkívül még azon, e korban általánosan elterjedt szokásra maradt utalva, melylyel a közönség számára szánt közleményeket nyilvános helyeken ecsettel vagy íróveszszővel kiírták. Ellenben alárendelt egyének felhasználtattak arra, hogy a napi eseményeket és a városi ujdonságokat az elökelők számára feljegyezzék; sőt Caesar, már első consulsága alatt, célravezető intézkedéseket tett arra nézve is, hogy a senátus tárgyalásai kivonatban azonnal közzé tétessenek. Ama római penny-a-liners-ek magánnaplóiból s e félhivatalos folyó jelentésekből a fővárosi értesitő *(acta diurna)* egy neme keletkezett, melyben a nép előtt s a tanácsban tárgyalt ügyek rövid kivonatban, s a születések,

Levelezés.

Értesítő.

halálesetek és más effélék feljegyeztettek. Ez fontos forrássá lett a történetírásra nézve, de úgy politikai, mint irodalmi tekintetben jelentéktelen maradt.

Beszédirodalom.

A történeti mellékirodalomban jogszerű hely illeti meg a beszédirodalmat is. A beszéd, akár jegyeztessék fel, akár nem, természeténél fogva mulandó és nem tartozik az irodalomhoz; de azért valamint a jelentés és a levél, a pillanat kidomborodó jelentőségénél s azon szellem hatalmánál fogva, melyből megszületik, helyet foglalhat a nemzeti irodalom maradandó kincsei között. Igy Rómában is a polgárság vagy az esküdtek előtt tartott politikai tartalmú beszédek feljegyzése nemcsak a nyilvános életben játszott már régóta nagy szerepet, hanem némelyek közölök, nevezetesen Gaius Gracchus beszédei joggal Róma klassikai iratai közé számíttattak. E korszakban azonban minden oldalról sajátságos átalakulás áll be. A politikai beszédirodalom hanyatló félben van úgy, mint maga a politikai beszéd. Ez Rómában, mint általjában az ókor minden politiájában, a polgárság előtti tárgyalásokban érte el tetőpontját: itt collegiális tekintetek és terhes formák nem kötötték meg a szónokot, mint a senátusban, nem a vádlásnak és a védelemnek a politikától tulajdonképen idegen érdekei, mint a törvényszéki szónoklatban; egyedül itt dagadhatott keble az örömtől, szemtől-szemben az ajkain csüggő, nagy és hatalmas római népközséggel. De ennek most már vége volt. Nem mintha hiány lett volna szónokokban vagy a polgárság előtt tartott beszédek közzé tételében; sőt épen e korban vett a politikai íróskodás nagy terjedelmet, és már állandó terhévé lett az ebédeknek, hogy a házigazda vendégeit legújabb beszédeinek felolvasásával bosszantotta. Publius Clodius szintén röpiratokban adta ki a néphez tartott beszédeit, mint Gaius Gracchus; de ha két ember ugyanazt teszi is, az

A politikai beszéd-irodalom hanyatlása.

eredmény még nem ugyanaz. Magának az ellenzéknek legjelentékenyebb vezérei, mindenekfelett maga Caesar sem beszéltek gyakran a polgársághoz s nem hozták többé az előtte tartott beszédeiket nyilvánosságra; sőt politikai röpiratait számára részben már a contiók hagyományos formájától eltérő alakot kerestek, mely tekintetben leginkább a Catóra írt dicsőítő és gyalázó iratok érdemelnek figyelmet. És ez könnyen meg is magyarázható. Gaius Gracchus a polgársághoz beszélt, a mostaniak a csőcselékhez, s amilyen a közönség, olyan a beszéd. Nem csuda, ha a hírnevére tartó politikai író még formáját is kerülte annak, mintha szavait a főváros piacán összegyűlt tömeghez intézte volna. Míg ekként a beszédirodalom, eddigi irodalmi és politikai jelentőségében ugyanazon módon hanyatlásnak indul, mint az irodalomnak mindazon ágai, melyek a nemzeti életből természetszerű úton fejlődtek ki, másfelől ugyanekkor egy sajátságos politikai védbeszéd-irodalom kezdődik. Eddig az embereknek eszökbe sem jutott, hogy az ügyvéd előadása, mint ilyen, a bírákon és feleken kívül még a jelen- és az utókornak irodalmi épülésére is szolgálhat; az ügyvédek sohsem jegyezték fel s adták ki védbeszédeiket, amennyiben azok nem voltak egyúttal politikai beszédek s ennyiben alkalmasak arra, hogy pártiratokként terjesztessenek, de még ezt is csak ritkán tették. Még Quintus Hortensius (640—704) is, e korszak első éveiben legünnepeltebb ügyvéde Rómának, csak kevés, és úgy látszik, csupán félig vagy egészen politikai beszédeit adta a nyilvánosság elé. Csak utódja a római ügyvédvilág trónján, Marcus Tullius Cicero (648—711) volt kezdet óta ép úgy író mint törvényszéki szónok; rendesen kiadta védbeszédeit, még akkor is, ha csak távolról, vagy épen nem függtek össze a politikával. Ez nem haladás, hanem természetellenes dolog és hanyat-

A védbeszéd-irodalom keletkezése.

114—50.

Cicero. 106—143

lás. A nempolitikai ügyvédi beszédek fellépése az irodalom nemeinek sorában Athénben is a betegségnek volt jele; s kétszeresen az volt Rómában, hol e fattyúhajtás nem a túlhajtott szónokoskodás fáján termett, bizonyos szükségességgel, mint Athénben, hanem önkényesen és a nemzet jobb hagyományaival ellentétben a külföldről vétetett kölcsön. Ennek dacára ez új faj gyorsan elterjedt, részben miután a régibb politikai beszédirodalommal sokszoros érinkezésben állt s vele egybeolvadt, részben miután a rómaiak költőietlen, civakodó, szónokoskodó természete kedvező talajul szolgált az uj magnak, amint hogy az ügyvédi beszéd, sőt még a periratirodalomnak egy neme még a mai Olaszországban is bír némi jelentőséggel. A politika alól emancipált beszédirodalom ekként Cicero által polgárjogot szerzett magának a római irodalmi világban. E sokoldalú emberről már több ízben meg kellett emlékeznünk. Mint államférfi, belátás, meggyőződés és biztos célok híjával levén, egymásután szerepelt mint demokrata, mint aristokrata, s mint az egyeduralkodó eszköze és sohsem volt több egy rövidlátó önző embernél. Ahol cselekedni látszott, rendszerint oly kérdésekhez fogott, melyek már meg valának oldva: így lépett fel Verres pörében a senatori törvényszékek ellen, melyek már meg voltak szűntetve; így a gabiniusi törvény tárgyalásakor hallgatott, a maniliusit pedig védelmezte; így mennydörgött Catilina ellen, midőn ennek elutazása már el volt határozva és így tovább. Látszólagos támadásokkal szemben nagyszerű volt és vályogfalakat nagy garral tudott ledönteni; komoly kérdés soha, sem jóban sem roszban nem dőlt el általa s mindenekfelett, Catilina híveinek kivégeztetését sokkal inkább engedte megtörténni, mintsem hogy maga eszközölte volna. Irodalmi tekintetben már említettük, hogy ő volt a modern latín próza megte-

remtője; jelentősége irályán alapszik és csakis mint stilista bír biztos önérzettel. Mint író azonban ugyanazon alacsony fokon áll, melyet mint államférfi elfoglal. A legkülönfélébb feladatokra vállalkozott, végtelen hexameterekben megénekelte Márius nagy- s a maga kis tetteit, beszédeivel Demosthenest, bölcsészeti beszélgetéseivel Platót tette csúffá, s ha ideje megengedi, kétségkívül Thukydidest is elhomályosította volna. Csakugyan annyira kontár volt minden ízében, hogy körülbelül mindegy volt, mely földet míveli. Hírlapíró-természet a szó legrosszabb értelmében, szavakban, mint maga mondja, túlgazdag, gondolatokban képzelhetlenül szegény levén, nem volt az irodalomnak ága, melyben, nehány könyv segélyével, fordítás vagy compilátió utján ne lett volna képes gyorsan egy olvasható értekezést összeütni. Leghűbb képét saját levelezései nyujtják. Érdekeseknek és szellemdúsaknak szoktak mondatni, s azok is, amíg bennök a fővárosi vagy a nyaralói élet tűkröződik vissza; de amint írójuk önmagára van utalva, mint a száműzetésben, Kilikiában és a pharsalosi ütközet után, bágyadtá és üressé lesz, mint bármely, saját köréből kivetett tárcaíró. Hogy ily államférfi és ily író mint ember is csak gyarló mázzal bevont felületesség és szívtelenség által tűnhetett ki, azt alig szükséges még megmondani. Rajzoljuk-e benne még a szónokot is? A nagy író mindenesetre egyúttal nagy ember; s mindenekfelett a nagy szónoknak tisztábban és pezsgőbben tör ki lelke mélyéből meggyőződése vagy szenvedélye, mint a nagy sokaságú apró embereknek, kik csak a számot szaporítják, de maguk nem tesznek számot. Ciceróban nem volt sem meggyőződés, sem szenvedély, ő nem volt több mint ügyvéd, s nem is jó ügyvéd. A történt dolgokat tudta adomaszerű éllel előadni, tudta hallgatóinak ha nem is érzelmeit, de érzelgősségét felkölteni és többnyire személyes

természetű élcek vagy elméskedés segélyével a jogszolgáltatás száraz munkáját fűszerezni; jobb beszédei, habár az e nembe vágó munkák legjavának, mint például Beaumarchais emlékiratainak szabad kellemét és biztos találóságát távolról sem érik is utól, mégis könnyű és kellemes olvasmányul szolgálhatnak. Míg azonban a komoly bíró az imént említett előnyöket szerfölött kétes értékűeknek fogja találni, másfelől államjogi beszédeiben a politikai érzék, törvényszéki beszédeiben a jogi deductió tökéletes hiányának s azon kötelességéről megfeledkezett önzésnek, mely az ügyvéd kedvéért az ügyet mindig szem elől veszíti, Cicero beszédeinek minden olvasóját, kinek szíve és esze van, fel kell lázítania. Ha van bennök valami bámulatos, valóban nem a beszédek azok, hanem azon bámulat, melyet korukban gerjesztettek. Ciceróval minden elfogulatlan ember csakhamar tisztába jöhet, a ciceronianismus azonban oly probléma, melyet tulajdonképen megoldani nem, csak az emberi természetnek egy még nagyobb titka: a nyelv s a nyelv hatása által a kedélyre lehet megmagyarázni. Midőn ezen ügyes stilista a nemes latín nyelvet, épen mielőtt mint népnyelv elveszett volna, még egyszer mintegy összefoglalta és nagy terjedelmű irataiban lerakta, azon hatalomból, melylyel a nyelv bír s azon kegyeletből, melyre indít, valami átszállt azon méltatlan kezekre is, melyek használták. Rómának nem volt nagy latín prózaírója; mert Caesar úgy mint Napoleon csak mellesleg volt író. Csuda volt-e, hogy ilyennek hiányában a nagy stilistában legalább a nyelv geniusát tisztelték? és hogy valamint Cicero maga, azonképen olvasói is hozzá szoktak nem azt nézni mit, hanem azt, hogyan írt? A szokás és a professorkodás pedig teljessé tették azt, amit a nyelv hatalma megkezdett. Egyébiránt Cicero kortársait e sajátszerű bálványimádás a dolog természeténél fogva sok-

kal kevésbbé tette elfogultakká, mint a későbbiek nagy részét. A Cicero-féle modor ugyan egy nemzedéken át uralkodó maradt a római ügyvédvilágban, ép úgy amint uralkodó volt Hortensius még sokkal rosszabb modora; de a legjelentékenyebb emberek, mint például Caesar, mégis állandóan távol tartották tőle magokat, az ifjabb nemzedék minden friss és eleven tehetsége pedig határozott oppositióban állt e korcs és gyönge szónoklati modor ellen. Cicero nyelvében nem volt tömörség és szigor, tréfáiból hiányzott az elevenség, tárgyának elrendezésében a világosság és tagozás, egész ékesszólásában pedig mindenekfelett azon tűz, mely a szónokot szónokká teszi. A rhodosi eklekticus helyett vissza kezdtek térni a valódi attikai szónokokra, nevezetesen Lysiasra és Demosthenesre, s erőteljesebb és férfiasabb szónoklati modort igyekeztek Rómában meghonosítani. Ezen irány hívei voltak az ünnepélyes de feszes Marcus Junius Brutus (669—712), a két politikai elvtárs: Marcus Caelius Rufus (672—706) és Gaius Scribonius Curio († 705) mint szónokok, mindketten telve szellemmel és elevenséggel; a költőként is ismeretes Calvus (672—706) ezen ifjabb szónoki nemzedék irodalmi koryphaeusa, s a komoly és lelkiismeretes Gaius Asinius Pollio (648—757). — Ezen újabb beszédirodalomban tagadhatatlanul több ízlés és több szellem volt, mint a Hortensius- és a Cicero-félében összevéve; azt azonban már meg nem itélhetjük, mennyire voltak képesek e jobb magok a forradalom viharainak közepette, melyek az egy Pollio kivételével ezen egész, tehetségben oly gazdag kört csakhamar elpusztították, kifejlődni. Idejök mindnyájoknak rövidre volt kimérve. Az új monarchia azon kezdte, hogy hadat indított a szólásszabadság ellen s a politikai szónoklatot csakhamar egészen elnyomta. Ettől fogva a puszta ügyvédi védbeszéd alárendelt faja az

Ellenzék a Ciceronianismus ellen.

Calvus és társai. 85—42. 82—48. 49. 82—48. 76—4. Kr. u.

irodalomban ugyan még fennmaradt; de a fensőbb szónoklat és beszédirodalom, mely tisztán a nyílvános politikai életen alapszik, ezzel együtt szükségkép és örökre sírba szállt.

A szaktudományi müpárbeszéd.

E kor aesthetikai irodalmában végre kifejlődik a szaktudományi anyag művészi tárgyalása a stilizált párbeszéd alakjában, amint az a görögöknél nagyon el volt terjedve

Cicero párbeszédei.

és elszigetelten a rómaiaknál már ezelőtt is előfordult. Nevezetesen Cicero számos kísérletet tett rhetori és bölcsészeti tárgyaknak ily alakban való előadásában s a tankönyvnek az olvasókönyvvel való összeolvasztásában. —

55. Főmunkái „a szónokról" című (iratott 699), melyhez a római szónoklat története (a „Brutus" című párbeszéd,

46. mely 708-ban iratott) és más kisebb szónoklati értekezések kiegészítőleg járulnak, s „az államról" szóló dolgo-

54. zata (iratott 700), melylyel „a törvényekről" szóló, Plato

52. mintájára írt munkája (iratott 702?) hozatott összeköttetésbe. Nem nagy műremekek ezek, de kétségkívül azon munkái, melyekben a szerző előnyei leginkább, hibái pedig legkevésbé lépnek előtérbe. Rhetori dolgozatai távolról sem érik utól a Herenniusnak ajánlott rhetorika tanulságos szigorát és fogalombéli élét, de ehelyett a gyakorlati ügyvédi tapasztalásnak gazdag tárházát és mindenféle ügyvédi adomákat foglalnak magokban könnyed és ízlésteljes előadásban, és a mulattatóan oktató munka feladatát csakugyan be is töltik. Az államról szóló munkájában, egy csudálatos történet-philosophiai értekezés korcsalakjában azon alapeszmét viszi keresztül, miszerint Róma fennálló alkotmánya lényegében azon eszményi államalkotmány, melyet a bölcsészek kerestek; mely alapeszme természetesen ép úgy ellenkezik a bölcsészettel, mint a történelemmel, s azonfelül még nem is a szerző sajátja; mely azonban, könnyen

megmagyarázható okokból népszerű volt és maradt. Cicero ezen rhetori és politikai munkáinak tudományos alapját természetesen mindenben a görögöktől vette, sőt számos egyes részletet, mint az államról szóló munkának nagy hatású befejezését, Scipio álmát, egyszerűen átvette tőlök; annyiban azonban megilleti őt a viszonylagos eredetiség érdeme, amennyiben feldolgozásán a római helyi színezés mindenben meglátszik, sőt amennyiben azon állami önérzetre támaszkodva, mely a rómaiban szemben a görögökkel mindenesetre jogosult vala, némi önállósággal lép fel görög tanítói ellenében. Cicero beszélgetéseinek alakjában ugyan sem a legjobb görög műpárbeszédek valódi kérdő dialektikáját, sem Diderot vagy Lessing valódi társalgási hangját nem találjuk meg; de a Crassus és Antonius köré gyülekező ügyvédek s a Scipio-féle kör régibb és újabb államférfiainak nagy csoportozatai mégis élet- és jelentőségteljes keretül szolgálnak nekik, kellő csatlakozási pontokat nyujtanak történeti vonatkozások és adomák, és ügyes nyugpontokat tudományos fejtegetések alkalmazására. Irálya e munkákban ép oly kidolgozott és kicsiszolt, mint legjobban írt beszédeiben, s annyiban különb ezekénél, amennyiben bennök a szerző nem tesz gyakori sikeretlen kísérleteket a páthosz terén. Míg Ciceronak e philosophiai színezetű rhetori és politikai iratai némi becscsel bírnak, másfelől a compilátor tökéletesen megbukott, midőn élete utólsó éveinek (709. 710) önkénytelen nyugalmában a tulajdonképeni philosophiába vágta fejszéjét, s nehány hónap alatt ugyanannyi kedvetlenséggel mint sietséggel egy egész bölcsészeti könyvtárt írt össze. Eljárási módja szerfölött egyszerű volt. A népszerű aristotelesi iratok durva utánzásával, melyekben a párbeszédes forma leginkább a régibb rendszerek kifejtésére és megbírálására használtatott, Cicero az ugyan- 45. 44.

azon kérdéseket tárgyaló epikuri, stoicus és synkretistikus iratokat, amint keze alá kerültek vagy adattak, úgynevezett párbeszédekké fércelte össze, anélkül hogy sajátjából többet tett volna hozzájok, mint egyfelől egy az új könyv elé illesztett bevezetést, melyet a jövendőbéli munkák számára fiókjában heverő gazdag előszó-gyüjteményben már készen talált, másfelől az előadásnak bizonyos népszerűsítését, amennyiben római példákat és vonatkozásokat szőtt a szövegbe, vagy kitéréseket tett oda nem tartozó, de úgy az író mint olvasói előtt ismeretesebb tárgyak, mint például az ethikában a szónoki méltóság kedveért, és az eredetieket úgy elektelenítette, mint teszi minden sem a philosophiai gondolkozásra, sem még philosophiai tudásra el nem jutott, gyorsan és merészen dolgozó író, midőn dialektikai gondolatmenetek visszaadására vállalkozik. Ily módon természetesen rövid idő alatt egy sereg ily könyvet gyárthatott, — „másolatok ezek, kevés fáradságomba kerülnek, mert magam csak a szavakat adom hozzájok, ezeknek pedig bővében vagyok“ — írta ő maga egy barátjának, ki e szertelen termékenységen elcsodálkozott. Ez ellenében nem is lehetett többé szólni semmit; aki azonban az efféle firkákban klassikai műveket lát, annak csak azon tanácsot adhatjuk, hogy irodalmi dolgokban maradjon meg a bölcs hallgatásnál.

Szak-tudományok. Latin philologia.

A tudományok közől csak egynek, a latin philologiának terén találkozunk eleven mozgalommal. A nyelvi és dologi buvárlatnak azon épületét, melynek a latin nép határain belől Stilo vetette meg alapját, mindenekfelett tanítványa Varro folytatta és fejezte be a legnagyszerűbb módon. Az összes nyelvkincs terjedelmes feldolgozásai jelentek meg e korban, nevezetesen Figulus nagy terjedelmű grammaticai commentárjai és Varro nagy munkája „a latin

Varro.

nyelvről"; grammatikai és nyelvtörténeti monographiák, mint Varrónak a latin nyelvhasználatról, a synonymákról, a betűk koráról s a latin nyelv keletkezéséről szóló munkái; a régibb irodalom termékeihez, főkép Plautus munkáihoz írt scholiák; irodalomtörténeti dolgozatok, költők életrajzai, vizsgálódások a régibb színpad körül, a Plautusféle komoediák színpadi felosztása s azok valódisága felett. A latin reál-philologiát, mely az egész régibb történelmet s a gyakorlati jogtudomány köréből kiváló sacrális jogot is a maga körébe vonta, Varro „az emberi és isteni dolgok régiségei" (megjelent 687 és 709 közt) című alapmunkájá- 67. 45.
ban, mely örök időkre alapmunkának maradt e téren, összefoglalta. „Az emberi dolgokról" szóló első részben Róma őskorát, a város és a föld felosztását, az évek, hónapok és napok tudományát, végre az otthon és a harcban végbevitt nyilvános tetteket adta elő; „az isteni dolgokról" szóló másodikban pedig az állami theologiát, a szakértők collegiumainak, a szent helyeknek, a vallási ünnepeknek, az áldozati és ajánlati ajándékoknak, végre magoknak az isteneknek lényegét és jelentőségét áttekinthető modorban fejtegette. Egy csomó monographián kívül — minők például a római nép eredetét, a Troiából származó római nemzetségeket, a kerületeket tárgyazók — nagyobb és önállóbb pótlékként járult ezekhez „a római nép életéről" szóló munkája; nevezetes kísérlet a római erkölcsök történetének mezején, melyekben a szerző a házi, pénzügyi és művelődési állapotokat rajzolta a királyok, az első köztársaság korában, s a hannibáli és a legújabb időkben. Varronak e munkái a római világnak és hellen határterületének oly sokoldalú és a maga nemében oly nagyszerű tapasztalati ismeretén alapulnak, minővel sem előtte, sem utánna római ember nem bírt, s melyben egyiránt része volt az élő s közvetlen

szemléletnek és az irodalom tanulmányozásának; Varro teljesen megérdemelte kortársainak magasztalását, kik azt mondták róla, hogy ő a saját hazájokban idegen földieiknek tájékozást nyujtott s a rómaiaknak megmutatta, hogy kik és hol állanak. Kritikát és rendszert azonban hiába keresünk nála. A görög ügyekről bírt ismeretei úgy látszik meglehetősen zavaros forrásokból eredtek, s nyomaira találunk annak is, hogy a római ügyek terén sem volt mentt a korabéli történelmi regény befolyásától. Tárgyát ugyan kényelmes és symmetrikus fiókokba osztja be, de módszeresen sem nem tagozza, sem nem kezeli; s dacára annak, hogy buzgón törekszik a hagyományt saját észleleteivel öszhangzó egészszé olvasztani össze, tudományos munkái mégsem menttek sem bizonyos babonás hittől a hagyomány iránt, sem gyakorlatiatlan scholastikától*). A görög philologiára támaszkodik ugyan, de inkább annak hiányait, mintsem előnyeit utánozza, amint például mindenekfelett, a puszta hangzás alapján való szószármaztatás úgy magánál Varronál, mint e kor többi nyelvtudósainál is valóságos talányokba, sőt gyakran a butaságba vész**). A Varro-féle

*) Ennek nevezetes példája a mezei gazdaságról szóló munkában a barmokat tárgyaló általános fejtegetés (2,1), melyben a baromtenyésztés tana kilencszer kilenc alosztályra osztatik, s azon „hihetetlen de való“ tény mondatik el, miszerint Olisipo (Lissabon) mellett a kancákat a szél termékenyíti meg, s melyben a bölcsészeti, történelmi és mezőgazdasági megjegyzések egyáltalján sajátságos vegyülékben egyesülnek.

**) Igy Varro a *facere* szót a *facies*-ből származtatja, miután az, aki valamit csinál, a dolognak bizonyos képet ád, a *volpes* = róka, szót Stilo nyomán ebből: *volare pedibus* = lábbal röpülni; Gaius Trebatius- egy ekorbéli philologizáló jogász a *sacellum*-ot a *sacra cellá*-ból, Figulus a *frater*-t a *fere alter*-ből származtatta s így tovább. Ezen eljárás, mely nem elszigetelten jelentkezik, hanem e kor

philologia úgy tapasztalati biztossága és gazdagsága, mint tapasztalati hiányossága és módszertelensége tekintetében is, élénken emlékeztet az angol nemzeti philologiára; és középpontjául is úgy mint ennek, a régibb színpad tanulmányozása szolgál. Hogy a monarchicus irodalom a maga nyelvszabályait e nyelvbéli empiriával ellentétben állapította meg, már említettük. Nagy jelentőségű körülmény, hogy a modern grammatikusok vezére nem csekélyebb ember, mint maga Caesar, ki az analogiáról szóló munkájában (megjelent 696 és 704 között) először vetette alája a szabad nyelvet a törvény hatalmának. A philologia terén tapasztalt e rendkívüli mozgékonyság mellett feltünő azon csekély tevékenység, melylyel a többi tudományokban találkozunk. Ami a philosophiában nyomatékosnak látszott, mint például az epikuri rendszer előadása Lucretius által a Sokrates előtti bölcsészet gyermekruhájában és Cicero jobb munkái, az nem philosophiai tartalma által, hanem ennek dacára csupán aesthetikai alakja által tett némi hatást és szerzett magának közönséget; epikuri munkák és pythagorasi dolgozatok számos fordításai úgy mint Varro nagy munkája a számok elemeiről s Figulus még részletesebb könyve az istenekről, kétségkívül sem tudományos sem formai becscsel nem bírtak. — A szaktudományok is gyönge lábon állnak. Varronak a mezei gazdaságról párbeszédekben írt könyvei természetesen módszeresebbek mint elődeinek, Catonak és Sasernának munkái, melyekre nem egy helyett megrovó megjegyzéseket tesz is, de másfelől egészben véve inkább az íróasztal termékei, semmint az

58. 50. A többi szaktudományok.

philologiai irodalmának fő elemeként szerepel, nagyban hasonlít azon modorhoz, melyben a nyelvhasonlítást a legújabb időig űzték, míg a nyelvek organismusába való bepillantás az empirikusok uralmának e téren véget nem vetett.

élő tapasztalás gyümölcsei, mint ama régiebbek művei.
51. Ennek, valamint Servius Sulpicius Rufusnak (consul 703) jogi dolgozatairól alig mondhatunk egyebet, mint hogy hozzájárultak a római jogtudomány dialektikai és philologiai felcicomázásához. Ezeken kívül pedig e téren nincs mit említenünk, legfeljebb talán még Gaius Matius három könyvét a főzésről, besózásról és becsinálásról, tudtunkkal a legrégibb római szakácskönyvet, mely egy előkelő ember munkája levén mindenesetre figyelemre méltó jelenség. Hogy a monarchia fokozott hellenes és utilitárius iránya a mathematikát és physikát előmozdította, az kitűnik abból, hogy e tudományok nagyobb jelentőségre kaptak az ifjúság oktatásában, s hogy a gyakorlati téren is alkalmaztattak, amihez a naptár reformján kívül körülbelül még hozzászámíthatjuk a falabroszoknak divatba jövetelét e korban, a hajóépítésnek és zeneeszközök készítésének, az ültetvényeknek és építkezéseknek megjavult technikáját, minők: a Varro által említett madárdúc, a Caesar mérnökei által a Rajnán épített karóhíd, sőt még két félkör alakú deszkaalkotmány is, melyek össze voltak tolhatók, s külön két színház, összetolva pedig egy amphitheatrum gyanánt használhatók. Nem volt szokatlan dolog külföldi természeti ritkaságokat népünnepek alkalmával közszemlére kitenni; és azon nevezetes állatok leirásai, melyeket Caesar hadi jelentéseibe szőtt, bizonyítják, hogy ha akadt volna e kornak Aristotelese, az ismét megtalálta volna fejedelmét. Ami irodalmi terméket e téren említve találunk, az jobbára az új pythagoreismusra támaszkodik; így a görög és barbár, vagyis egyiptomi égi észleletek összeállítását Figulustól s ugyanennek az állatokról, a szelekről, a nemi részekről írt munkáit. Miután a görög természetvizsgálás, felhagyva Aristoteles törekvéseivel, ki az egyes esetekben a törvényt kereste,

mindinkább a természet külsőségeinek és feltünő jelenségeinek empiricus és többnyire kritika nélküli szemléletébe tévedett, a természettudomány, midőn mystikus természetphilosophia alakjában lépett fel, felvilágosítás és ösztönzés helyett csak még inkább butítólag és bénítólag hathatott; s ily eljárással szemben még jobb volt, ha az emberek beérték azon üres közhelylyel, melyet Cicero sokratesi bölcseségként tálalt fel, mely szerint a természetvizsgálás oly dolgokat kutat, melyeket senki sem tudhat, vagy olyanokat, melyek tudására senki sem szorul.

A művészet.

Ha végül még egy pillantást vetünk a művészetre, e téren is ugyanazon lehangoló jelenségekkel fogunk találkozni, melyek e korszak egész szellemi életét betöltik. Az állami építkezések ügye a köztársaság végnapjainak szorult pénzügyi helyzetében majdnem teljesen fennakadt. Az elő- Építészet. kelő Róma építési fényüzését már említettük; az építészek ennek folytán pazarolni kezdték a márványt — e korban jöttek divatba a márvány színes nemei, mint a sárga numidiai (giallo antico) s mások, és ekkor míveltettek a luneumi (carrarai) márványbányák is először — s a szobák talaját mozaikkal rakni ki, a falakat márványlapokkal burkolni be vagy a gipsz vakolatot márványszerüen befesteni, ami első kezdetéül szolgált a későbbi szobafal-festésnek. De a művészetnek e pazar pompa nem vált hasznára. — A képzőmű- Képzőművészet. vészetek terén növekedett a müismeret és a gyüjtés. Az csak a Cato-féle egyszerüség puszta szenvelgése volt, midőn egy ügyvéd az esküdtek előtt „egy bizonyos Praxiteles“ müveiről beszélt; az egész világ utazott és nézett, s a művészeti ciceronék, vagy mint e korban neveztettek, az exegéták mestersége nem tartozott a leghálátlanabbak sorába. Formaszerinti vadászatot tartottak régi mütárgyakra, — most még természetesen nem annyira szobrokra és festmé-

nyekre, mint inkább, a római fényűzés nyers szokása szerint művészileg készült eszközökre s mindennemű szoba és asztaldíszítményekre. A capuai és korinthi görög sírokat már e korban felásták a halottak mellé rakott érc- és agyagedények kedvéért. Egy kis kóstolószoborért bronzból 40,000 (3000 tallér) egy pár becses szőnyegért 200,000 sesterziust (15,000 tallért) fizettek; egy jól dolgozott bronz főzőgép többe került egy mezei jószágnál. A gazdag műkedvelőt kufárai e barbár művadászatban gyakran megcsalták, amint azt meg is érdemelte; de, főkép a műtárgyakban dúsgazdag Kis-Ázsiának gazdászati hanyatlása azért számos valóban régi és ritka műremeket is hozott a piacra, s Athénből, Syrakusából, Kyzikosból, Pergamonból, Chiosból, Samosból s a művészet egyéb régi fészkeiből minden ami eladó volt, s nem egy oly tárgy is, mely nem volt eladó, a római nagyok palotáiba és nyaralóiba vándorolt. Említettük már, mily műkincsekkel volt tele Lucullus háza, ki, az igaz, és nem minden ok nélkül, azzal vádoltatott, hogy művészeti kedvteléseinek hadvezéri kötelességeinek rovására tett eleget. A műszeretők úgy tolultak házába, mint mai nap a villa Borghesebe, s már akkor is panaszkodtak afelett, hogy a műkincsek a nagy urak palotáiba és nyaralóiba rejtvék, hol csak nehezen és csak a tulajdonostól különösen kinyert engedély alapján láthatók. A középületek azonban aránylag csekély mértékben részesültek a görög mesterek híres műveiben s a főváros számos templomában még mindig nem volt egyéb a fából faragott régi istenképeknél. A művészet gyakorlásáról úgyszólván nincs mit mondanunk; alig találunk e korban római szobrászt vagy festőt nevén említve egy bizonyos Arelliuson kívül, kinek képei szertelenül kapósak voltak, nem műbecsök miatt, hanem azért, mert a kicsapongó életű roué, istennőiben

mindenkori kedveseinek hű arcképeivel szolgált a vevőnek. — A zene és tánc úgy a nyilvános, mint a házi életben mind nagyobb tért foglalt el. Előadtuk már, mikép vergődött a színházi zene s a tánc e kor színpadának fejlődésében önállóságra; hozzátehetjük még, hogy most görög zenészek, táncosok és szavalók magában Rómában is a nyilvános színpadon gyakran tartottak oly előadásokat, minők Kis-Ázsiában s általjában az egész hellen és helleneskedő világban divatban voltak*). Ezekhez járultak még a Tánc és zene.

*) Az ily „görög játékok" nemcsak Itália görög városaiban, nevezetesen Nápolyban (Cic. *pro Arch.* 5, 10. Plut. *Brut.* 21), hanem most már Rómában is igen gyakoriak voltak (Cic. *ad fam.* 7, 1, 3. *ad Att.* 16, 5, 1. Sueton *Caes.* 39. Plut. *Brut.* 21). Ha a tizennégy éves Licinia Eucharisról, ki valószínűleg e korszak vége felé élt, e „jól betanított és minden művészetekre magok a múzsák által oktatott leánykáról," ismeretes sírirata azt mondja, hogy az előkelő házakban tartott magán előadásokon mint táncosnő ragyogott és nyilvánosan először a görög színpadon lépett fel *(modo nobilium ludos decoravi choro, Et Graeca in scaena prima populo apparui)*, ez nem jelenthet egyebet, mint hogy ő volt az első leány, ki Rómában a nyilvános görög színpadon megjelent; amint hogy egyáltaljában csak e korban kezdtek Rómában a nők nyilvánosan a színpadra lépni. — E „görög játékok" Rómában úgy látszik nem voltak tulajdonképeni színpadi játékok, hanem az összetett, főkép zenei-szavaló előadások sorába tartoztak, aminők későbbi korban Görögországban is gyakran előfordultak (Welcker griech. Trag. 1277 l.). Erre mutat a flótajáték előtérbe lépése Polybiosnál (30, 13), a táncé Sueton azon jelentésében, melyet a Caesar játékai alkalmával előadott kis-ázsiai fegyvertáncokról írt, és Eucharis sírirata; a Kitharödák leírása (*ad Her.* 4, 47, 60, v. ö. Vitruv. 5, 7) is alkalmasint ily „görög játékokból" vétetett. Jellemző még, hogy az ily előadások Rómában görög erőművészek birkózási productióival köttettek össze (Polyb. i. h.; Liv. 39, 22). A drámai recitatio e vegyes játékokból korántsem volt kizárva, amint például azon játszók közt, kiket Lucius Anicius 587-ben Rómában felléptetett, világosan említtetnek tragödák is; de ily alkalmakkor mégis nem tartottak tulajdon- 167.

zenészek és táncosnők, kik ebéd fölött s egyébkor is, megrendelésre előadták amit tudtak, s a vonó- és fúvó hangszerekből és énekesekből álló zenekarok, melyek előkelő házakban már nem ritka dolog voltak. Hogy továbbá már az előkelő világ is buzgón játszott és énekelt, mutatja már az, hogy a zene az oktatás általánosan elismert tárgyai közé felvétetett; ami pedig a táncot illeti, most már, a nőket nem is említve, még consulárisoknak is szemökre hányatott, hogy kisebb körben tancolva mutogatják magokat. —

A monarchia kezdődő befolyása.

E korszak vége felé azonban a keletkező monarchiával együtt a művészet terén is egy jobb kor előhírnökeivel találkozunk. Elmondtuk már fentebb, mily hatalmas lendületet adott Caesar a fővárosi s minőt szándékozott adni a birodalmi építkezési ügynek. Még a pénzek bélyegeinek metszésében is figyelemreméltó javulást látunk 700 körül; az addig legnagyobb részben nyers és hanyag pénzverés ettől fogva mind több gondot és finomságot árul el.

54.

Befejezés.

Végére értünk a római köztársaságnak. Láttuk, amint egy fél ezredéven át uralkodott Itália s a földközi tenger melléke felett; láttuk amint nem külső hatalom, hanem belső hanyatlás által, politikai s erkölcsi, vallási és irodalmi tekintetben tönkre ment, hogy helyet adjon Caesar új mo-

---

képeni színmű-előadást, hanem egyes művészek vagy egész drámákat vagy és gyakrabban, egyes drámai részleteket adtak elő szavalva vagy flóta-kíséret mellett. Ez alkalmasint Rómában is megtörtént; de minden arra mutat, hogy a római közönség szemében e görög játékokban a zene és a tánc voltak a fődolog, s a szöveg alig bírt ránézve nagyobb jelentőséggel, mint bír ma az olasz opera szövege a londoniakra vagy párisiakra nézve. Ama vegyes játékok sivár potpourri-jaikkal jobban is valók voltak a római közönségnek s főkép a magán házakban való előadásra, mint a görög nyelven tartott valódi színpadi előadások; hogy ez utóbbiakra is volt eset Rómában, azt sem bebizonyítani, sem megcáfolni nem lehet.

narchiájának. Azon világban, melyet Caesar talált, sok nemes öröksége volt még meg az elmúlt századoknak s a fény és pompa végtelen bősége, de kevés volt benne a szellem, még kevesebb az ízlés és legkevesebb az életöröm. Ez a világ már elaggott, és még Caesar lángeszű hazafisága sem volt képes azt megifjítani. A hajnalpír nem tér vissza mielőtt az éj teljes setétségével be nem állt. De legalább elviselhető alkonyatot hozott a földközi tengeri világ sokat zaklatott népeinek; s midőn utóbb a történelemnek hosszú éjjele után a népek hajnala újra felderült és friss nemzetek, önálló, szabad mozgalomban kezdték meg pályafutásukat új és magasabban álló céljaik felé: feles számmal voltak köztök olyanok, melyekben a Caesar által elvetett mag kikelt s melyek neki köszönték és köszönik nemzeti egyéniségöket.

TARTALOM.

ÖTÖDIK KÖNYV.

A katonai monarchia megállapítása.

MÁSODIK FELE.

		Lap
IX. Fejezet.	Crassus halála. A társuralkodók meghasonlása	1
X. Fejezet.	Brundisium, Ilerda, Pharsalos és Thapsus . . .	44
XI. Fejezet.	A régi köztársaság s az új monarchia	160
XII. Fejezet.	Vallás, műveltség, irodalom és művészet	305

VÉGSZÓ.

Midőn Mommsen nagy munkáját magyar fordításban a közönség elé bocsátom, egy kellemes kötelességet kell teljesítenem. Köszönetet kell mondanom azon férfiúnak, ki e munkában ritka képességeivel támogatott, s kinek érdeme, hogy a „Römaiak történetében" idézett versek legnagyobb részét valódi műfordításban igtathattam a szövegbe. *Fábián Gábor* úr, a M. T. Akadémia r. tagja, a classica philologia és műfordítás nestora volt szíves e téren járatlan tollam helyett az idézett versek legnagyobb részét e kiadás számára lefordítani: amiért úgy az olvasó nevében, kire nézve e mű értékét növelte mint a magamében, kinek munkáját nevezetesen megkönnyítette, hálás köszönetemet nyílvánítom.

Budapest, 1874. dec. 1.

Toldy István.

MOMMSEN: Róm. Tört. 8. kötetéhez.

Nyom. Grund W. Budapesten.

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST